

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

—
Veda. Yajur. Tāhiraśaṅg. II
THE
SANHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF MÁDHAVA ÁCHÁRYA.

EDITED BY

E. B. COWELL, M.A.

VOL. II.

KÁNḌA I. PRAPÁTHAKA VIII.—KÁNḌA II.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1866.

PREFACE.

THE first volume was edited under the joint superintendence of the late Dr. Rœr and the present Editor, but for the second the latter is alone responsible. Dr. Rœr's absence from Calcutta, and his subsequent return to Europe, necessarily obliged him to give up his connection with the work.

The same MSS. have been used for the text of the present which were used for that of the former volume, except in the commentary of the second Kānda. Here I have been dependent on two only, *A. C.*,¹ as the *MS. B.* became so hopelessly corrupt that it was quite useless to consult it any longer.

It is not without a feeling of pain that I now sever my connection with this edition of the Black Yajur Veda, which I had hoped to have carried on to its completion. I turn away, like Virgil's ploughman,

it tristis arator,
Atque opere in medio defixa relinquit aratra;

but I rejoice to think that the unfinished task will be resumed under other and, I trust, more fortunate auspices; and that the Asiatic Society of Bengal will still have the glory of perpetuating by the press this curious monument of the old Hindú world.

E. B. COWELL.

LONDON, Aug. 10, 1866.

---

¹ I may add here that I subsequently discovered that the several portions of the *MSS. C.* and *D.* had been, by accident, intermixed, and that it is *D.*, and not *C.*, which is imperfect in the first Kānda. (see Pref. Vol. I.)

(Indo)
2332
.169
.092 v.2
572937

2332
1866
v.2

INDEX TO THE SECOND VOLUME.

THE FIRST KĀṆḌA OF THE TAITTIRĪYA SANHITĀ.

(Continued).

Prapāthaka VIII.

I.—XXI.	Rājasūyaḥ... ..	1—220
	I.—Ānumatādayo 'shtau yágāḥ, (Bráhmana, I. vi. 1.)	1
	II.—Cháturmásyeshu vaiśwadevákhyam prathamam parva, (Br. I. vi. 2, 3.)	17
	III.—Varuṇapraghásákhyam dwitíyam parva, (Br. I. vi. 4, 5.)	33
	IV.—Sákamedhákhye tṛitíye parvaṇi pradhánahavínshi, (Br. I. vi. 6, 7.)	50
	V.—Tadīya-śeshas mahá-pitṛi-yajnah, (Br. I. vi. 8, 9)	65
	VI.—Tadīya-śeshás tryambaka-purodásáh, (Br. I. vi. 10.)	83
	VII.—Śunásíryádi-karma-chatusṭayam, (Br. I. vii. 1.)	91
	VIII.—Devikádi-karma-shatkam, (Br. I. vii. 2.)	98
	IX.—Ratninám havínshi, (Br. I. vii. 3.)	102
	X.—Devasuvám havínshi, (Br. I. vii. 4.)	112
	XI.—Abhisheka-jala-mantráh, (Br. I. vii. 5.)	120
	XII.—Abhisheka-jala-sanskára-mantráh, (Br. I. vii. 6.)	127
	XIII.—Dig-vyásthápana-mantráh, (Br. I. vii. 7.)	137
	XIV.—Abhishekaḥ, (Br. I. vii. 8.)	147
	XV.—Rathena vijayaḥ, (Br. I. vii. 9.)	156
	XVI.—Sarvaiḥ sevyatwam, (Br. I. vii. 10.)	163
	XVII.—Samsṛipám havínshi, (Br. I. viii. 1.)	174
	XVIII.—Dásapeyaḥ, (Br. I. viii. 2.)	178

XIX.—Disám aveshṭayah paśudwayam sátyadú- tánám havinshi cha, (Br. I. viii. 3.)	...	...	185
XX.—Prayujám havinshi, (Br. I. viii. 4.)	...	...	192
XXI.— <i>Sautrámanyá mantráh paśavo havinshi cha</i> , (Br. I. viii. 5—10.)	...	...	197
XXII.— <i>Kamyeshṭi-yájjáh</i> , (Sanhitá, II. ii. 9, 10.)	...	...	220

THE SECOND KĀṆDA.

Prapáthaka I.

I.—X.—Váyavyádi-kámya-paśavaḥ	...	...	241
XI.— <i>Kámyeshṭi-yájjáh</i> , (Sanh. II. ii. 11; II. iii. 1.)	...	...	323

Prapáthaka II.

I.—XI.—Kámyeshṭayah, (Cf. Sanh. I., at the end of each Prapáthaka.)	...	...	345
XII.— <i>Kámyeshṭi-yájjáh</i> , (Sanh. II. iii. 2.)	...	...	371

Prapáthaka III.

I.—XIII.—Kámyeshṭayah,	...	...	408
XIV.— <i>Kámyeshṭi-yájjáh</i> ,	...	...	465

Prapáthaka IV.

I.—XIII.—Kámyeshṭayah,	...	...	478
XIV.— <i>Kamyeshṭi-yájjáh</i> ,	...	...	538

Prapáthaka V.

Dársyam Bráhmaṇam.

I.—VI.— <i>Ádhvaryavam</i> ,	...	...	548—608
I.—Paurṇamásí-gatasyá 'gnishomiya-purodásasyo- 'podghátah,	...	...	548
II.—Vidhyupayogaḥ,	...	...	557
III.—Vaimṛidha-sánnáyye,	...	...	568
IV.—Sánnáyya-devatá-vyavasthá,	...	...	578
V.—Abhyudayestyádayah,	...	...	584

VI.—Darsapúrṇamásayoḥ somayágena saha paur- váparyam, ...	601
VII.—XII.— <i>Hautram</i> , ...	609—677
VII., VIII.—Sámidhení-mantráh, (Br. III. v. 1, 2).	609
IX.—Pravara-nividádayah, (Br. III, v. 3, 4).	630
X.—Naimittikyah kámyás-cha sámidhenyah	641
XI.—Hotur niyama-višesho 'dhwaryor ágharádi- viśeshás-cha... ..	650
XII.— <i>Kámyeshṭi-yágyáh</i> , (Sanh. II. iii. 11, 12, 13 ; I. v. 2 ; II. iv. 1, 2.)	667

Prapáthaka VI.

Dárśyam Bráhmaṇam (continued.)

I.—VI.— <i>Ádhwaryavam</i> , ...	678—755
I.—Prayájáh, (Br. III. v. 5.)	678
II.—Ájyabhágau, (Br. III. v. 6.)... ..	697
III.—Ágneya-puroḍásah,	717
IV.—Vedi-nirmáṇam, ...	728
V.—Barhir-vishaya-prayogaḥ, ...	733
VI.—Upánsuyája-swisṭakritau, ...	742
VII.—XII.— <i>Hautram</i> , ...	755—824
VII.—Iḍopáhwána-vidhiḥ	755
VIII.—Ídá-prásitra-bhakshaṇam, ...	764
IX.—Anuyájáh súktaváka-vyákhyá cha, ...	784
X.—Samyuváka-mantra-vyákhyá patní-samyájás- cha, (Br. III. v. 11, 12, 13.)	794
XI.—Samvargeshṭi-hautra-mantráh, ...	804
XII.—Pitṛiyajnasya havishám hautram, ...	813

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठा	पङ्क्तिः
दध्वर्षमः	दध्वृषमः *	१	९
भुञ्जन्तः	भुञ्जन्तः	२५	७
भुञ्जन्तः	भुञ्जन्तः	२५	८
ध्रुपायोच्चरति	ध्रुपायच्चरति	८४	१९
श्रीर्षीः	श्रीर्षीः	२९७	१०

* एकस्मिन्नेव पुस्तके शुद्धः पाठो दृश्यते ।

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षि-
णा ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते तन्नैर्ऋतमेकक-
पालं कृष्णं वासः कृष्णतूर्षं दक्षिणा वोहि स्वाहाहुतिं
जुषाण एष ते निर्वर्तते भागो भूते हविष्यत्यसि मुञ्चे-
ममहसः स्वाहा नमो य इदं चकारादित्यं चरं
निर्वपति वरो दक्षिणाग्नावैष्णवमेकादशकपालं वा-
मनो वही दक्षिणाग्नीषोमीयं ॥ १ ॥

एकादशकपालं हरिण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपा-
लमृषभो वही दक्षिणाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रं दध्यर्षभो
वही दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरं प्रथ-

म॒जो व॒त्सो दक्षि॑णा सौ॒म्यः श्या॑मा॒कं च॒रुं वा॒सो
दक्षि॑णा सर॒स्वत्यै च॒रुः सर॑स्वते च॒रुं मि॑थु॒नौ गा॒वौ
दक्षि॑णा ॥ २ ॥

अ॒ग्नीषो॒मीयं च॒तुस्त्रि॑ःश॒च्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते ।
द्वाविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥
अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।
द्वाभ्यां सौचामणीमन्त्राः काम्या याज्याश्च वर्णिताः ॥
अष्टमे मन्त्रकाण्डस्ये कर्मणां बह्वल्लतः ।
तत्तत्सन्निधये प्रोक्ता मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥
अनूद्य तान् विधीनर्थवादे ब्राह्मण ईरितः ।
सम्प्रदायविदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥
ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्यविधिजातमितोरितं ।
अनुब्राह्मणमन्यन्तु कथितं सार्थवादकं ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमं तावद् ब्राह्मणेन कर्मद्वयं विधी-

यते “अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चः श्रम्याया अवशीयन्ते तस्यैर्ष्यतमेककपालं कृष्णं वासः कृष्णद्वयं दक्षिणा” इति । चतुर्दशोमिश्रितायाः पौर्षमास्या अभिमानिदेवताऽनुमतिः, अमावास्या सिनीवासी पौर्षमास्यनुमतिरिति श्रुतेः । कलाहीने चानुमतिः पूर्णं राका निष्ठाकरे इत्यभिधानात् । सा चानुमतिरच देवता । पुरोडाशो द्रव्यमित्येतदेकं कर्म, दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिक्षाधिकारावगमात् । अस्मिन् कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु पिथ्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि दृषदमभ्याधातुमधः-स्यापितायाः श्रम्यायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टलेभ्यो अवशीयन्ते अधःपतन्ति तल्लेभ्यजातं द्रव्यं निर्घृतिदेवताकं तदिदमपरं कर्म, पृथग् दक्षिणाभिधानात् । कृष्णं वासोऽच दक्षिणा, तच्च कृष्णद्वयं कृष्णदशान्तं । केषाञ्चिदस्त्राणां वैशिष्ट्याच्च दशाभागमुपेत्य मध्यमभाग एव काषायहरिद्रादिभीरञ्जितो भवति । तन्मा भूदिति कृष्णद्वयत्वेन विशेष्यते । एतस्मिन् मुखे ब्राह्मणे प्रधानं कर्म विहितं । अनुब्राह्मणन्तु यन्यान्तरे प्रथमकाण्डे षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकरूपं । तत्र षष्ठप्रपाठकस्यादौ पूर्वोदाहृतं कर्मविधिमनूय प्रशंसति “अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये प्रत्यञ्चः श्रम्याया अवशीयन्ते । तस्यैर्ष्यतमेककपालं । इयं वा अनुमतिः । इयं निर्घृतिः” (त्रा०१का०।६प्र०।१अ०) इति । भूमिर्द्विविधा शालिगोधूमादिसर्वसस्याद्या तदयोग्या वा, तत्राद्यभूमिरूपानुमतिर्द्वितीयभूमिरूपा निर्घृतिः । पश्चा-

म॒जो व॒त्सो दक्षि॑णा सौ॒म्यः श्या॑मा॒कं च॒रुं वा॒सो
दक्षि॑णा सर॒स्वत्यै च॒रुः सर॑स्वते च॒रुं मि॑थु॒नौ गा॒वौ
दक्षि॑णा ॥ २ ॥

अ॒ग्नी॒षो॒मीयं॑ च॒तु॒स्त्रिंशच्च॑ ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे ऽष्टमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते ।

द्वाविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।

द्वाभ्यां सौचामणीमन्त्राः काम्या चाज्याश्च वर्णिताः ॥

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्ये कर्मणां बहुलत्वतः ।

तत्तत्सन्निधये प्रोक्ता मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥

अनूय तान् विधीनर्थवादो ब्राह्मण ईरितः ।

सम्प्रदायविदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥

ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्यविधिजातमितीरितं ।

अनुब्राह्मणमन्यत्तु कथितं सार्थवादकं ॥

तच्च प्रथमानुवाके प्रथमं तावद् ब्राह्मणेन कर्मद्वयं विधी-

यते “अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणा ये
 प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते तस्मैर्द्धतमेककपालं कृष्णं वासः
 कृष्णद्वयं दक्षिणा” इति । चतुर्दशोमिञ्जितायाः पौर्णमास्या
 अभिमानिदेवताऽनुमतिः, अमावास्या सिनीवासी पौर्णमा-
 सानुमतिरिति श्रुतेः । कलाहीने चानुमतिः पूर्णे राका
 निशाकरे इत्यभिधानात् । सा चानुमतिरच देवता । पुरो-
 डाशो द्रव्यमित्येतदेकं कर्म, दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः
 कर्मण्ये भिक्षाधिकारावगमात् । अस्मिन् कर्मणि पुरोडाशार्थं
 तद्दुल्लेषु पिथ्यमाणेषु पश्चिमाद्यां दिशि दृषदमभ्याधातुमधः-
 स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद्ये तद्दुल्लेषुपिष्टलेना अवशीयन्ते
 अधःपतन्ति तल्लेज्जातं द्रव्यं निर्द्धतिदेवताकं तदिदमपरं कर्म,
 पृथग् दक्षिणाभिधानात् । कृष्णं वासोऽच दक्षिणा, तच्च कृष्ण-
 द्वयं कृष्णदशान्तं । केषाञ्चिदस्त्राणां वैशिष्ट्याय दशाभागमु-
 पेक्ष्य मध्यमभाग एव काषायहरिद्रादिभोरञ्जितो भवति ।
 तन्मा भूदिति कृष्णद्वयत्वेन विशेयते । एतस्मिन् मुखे ब्राह्मणे
 प्रधानं कर्म विहितं । अनुब्राह्मणन्तु यन्यान्तरे प्रथमकाण्डे
 षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकरूपं । तत्र षष्ठप्रपाठकस्यादौ पूर्वोदाहृतं
 कर्मविधिमनूय प्रशंसति “अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
 र्वपति । ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते । तस्मैर्द्धतमेककपालं ।
 इयं वा अनुमतिः । इयं निर्द्धतिः” (ब्रा०१।का०।६।प्र०।१।अ०)
 इति । भूमिर्द्विविधा शालिगोधूमादिसर्वसस्याख्या तदयोग्या
 वा, तत्राद्यभूमिरूपानुमतिर्द्वितीयभूमिरूपा निर्द्धतिः । पश्चा-

निरुपस्य नैर्ऋतस्यानुमतादुत्तरकाशे न्यायप्राप्तं प्रधानवाग-
 प्रचारं बाधितुं पूर्वकालं विधत्ते “नैर्ऋतेन पूर्वेण प्रचरति ।
 पाप्मानमेव निर्ऋतिं पूर्वां निरवदयते” (ब्रा०) इति ।
 लोके दृग्णानां पुरुषाणां अनिष्टं रोगं प्रथमं निवार्यं पश्चा-
 दिष्टा ब्रवीरपुष्टिः सम्पाद्यते, तद्वदचापि पाप्मानं प्रतिकूलां
 निर्ऋतिं प्रथमतो भागदानेन निवारयति । विधिवाक्यमतं
 कपालैक्यमनुद्य प्रशंसति “एककपालो भवति । एकधैव
 निर्ऋतिं निरवदयते” (ब्रा०) इति । एकधैवैकेनैव प्रयत्नेन,
 कपालवाङ्मये हि प्रयत्नवाङ्मयं प्रसज्येतेति । तत्त्विदमानु-
 मतनैर्ऋतादिकं अन्वारम्भणीयास्त्वानीयात् पवित्राख्यादग्नि-
 ष्टोमादूर्द्ध्वमनुष्ठेयं । तथाचापस्तन्न आह ‘राजा स्वर्गकामो
 राजसूयेन यजेत गवां ब्रतसहस्रं दक्षिणाग्निष्टोमः पश्चाप-
 वर्गः प्रथममहः पञ्च सहस्राणि पवित्रे ददाति त्रिंशतमभि-
 षेचनीये त्रिंशतं दशपेये दश केशवपनीये विंशतिं व्युष्टिदि-
 रात्रे पञ्च चक्षुःश्रुतावपि वा चत्वार्यभिषेचनीये प्रतिसह-
 स्राणीतराण्यहानि षष्टिं शतानि सहस्राणि ददाति’ इति ।
 बह्वृचब्राह्मणं भवति तथा दक्षिणा अतिनयेद्यथास्वाहानि
 समकालानि स्युः । श्रेष्ठमनुदिशति ‘शोभूत आनुमतादिभिर-
 ष्टाभिरन्वहं यजेत पिंपसानुमतं पश्चादुत्तरतश्च व्यवशातयति
 चो प्रत्यक्षः शम्याया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेककपालं’ इति ।
 ‘अत्र च आनुमतमासाद्य नैर्ऋतेन प्रचरति’ इति । बोधायनो-
 ऽप्येतदेव विशदयति ‘राजसूयेन यज्यमाणो भवति पुरस्तात्

फाल्गुण्यै पौर्णमास्यै चैत्र्यै वा पौर्णमास्या अमावास्येन हवि-
 षेष्ट्या दीक्षते तस्य तिस्रो दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्यां प्रसृतः
 सन्निष्ठत एष प्रायणीयोऽग्निष्टोमः चतुष्टोमः सहस्रदक्षिण
 उदवसनीयान्नोऽथाष्टमे ऽग्नानुमतं निर्वपति हविः पेक्ष्यै प्रय-
 ष्क्त्वाह प्राचस्य प्रतीचस्य व्यवशातयेति ये प्राञ्चः श्रम्या-
 वा अवशीयन्ते तानध्वर्युः समोष्य संयुत्यानुमतं अपयति अथ
 ये प्रत्यञ्चः श्रम्याया अवशीयन्ते तान् प्रतिप्रस्थाता समोष्य
 संयुत्य नैर्ऋतं अपयति' इति च । प्रधानकर्ममात्राभिधा-
 यकेन मुख्यब्राह्मणेनोपेते प्रकृते मन्त्रकाण्डे नैर्ऋतयागविधि-
 सन्निधौ वीहीत्यादयस्त्रयो मन्त्रा आस्तातास्त्रेषां विनियोगं
 बोधायन आह 'गार्हपत्ये क्षुवाङ्गतिं जुहोति "वीहि स्वा-
 हाङ्गतिं जुषाणः" इति । अथ दक्षिण्या दारोपनिष्क्रम्य तां
 दिशं सन्ति यत्रास्य स्वकृतमरिषं स्पष्टं भवति प्रदरो वा ।
 तदेतदेकोल्लुकमुपसमाधायाङ्गुष्ठाभ्यां परिगृह्य नैर्ऋतं जुहो-
 ति "एष ते निर्ऋते भागो भूते हविस्त्यसि मुञ्चेममहसः"
 स्वाहेति । अथ कृष्णं वासः कृष्णतूर्पं निदधाति । अथापो
 व्यतिषिष्य परास्य पात्रं निदधात्यनवेक्षमाणा आयन्यथ
 हस्तपादान् प्रचास्त्रैतेनैव पथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये क्षुवाङ्गतिं
 जुहोति "स्वाहा नमो य इदं चकार" इति । अथानुमतेन
 स्रष्ट्वा करोति धेनुं ददाति' इति । हे गार्हपत्य स्वाहा
 तुभ्यं दत्तामाङ्गतिं जुषाणः सेवमानो वीहि दक्षिणां दिशं
 जिगमिषुभिरस्त्राभिर्विगतो भव मास्माननूत्याच बाधिष्ठाः ।

कृत्वाङ्गविधायके सार्थवादेऽनुब्राह्मणे चथोक्ताङ्गतिविधिर-
 न्ययव्यतिरेकाभ्यामुक्तीयते “यदङ्गत्वा गार्हपत्य ईयुः । रुद्रो
 भूत्वाग्निरनूत्याय* । अध्वर्युश्च यजमानश्च हन्यात् । वीहि
 स्वाहाङ्गतिं जुषाण इत्याह । आङ्गत्यैवैनं ग्रमयति” (ब्रा०)
 यत् यदि रुद्रः क्रूरदेवः । रुद्रो वै क्रूर इति श्रुतेः । “नार्ति-
 मार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः” (ब्रा०) इति । अध्वर्युयजमानयो-
 रार्तिनिवारणाय जुङ्गयादित्यर्थः । दक्षिणाग्नेरुल्मुकमयनं
 विधत्ते “एकोल्मुकेन यन्ति । तद्धि निर्घृत्यै भागधेयं” (ब्रा०)
 इति । उल्मुकेन युक्ता इत्यध्याहारः, निर्घृतेरेकोल्मुकप्रियत्व-
 मर्थवादान्तरगतं हिशब्देन सूच्यते । दक्षिणपश्चिमयोरवा-
 न्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते “इमां दिशं यन्ति । एषा
 वै निर्घृत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्घृतिं निरवदयते”
 (ब्रा०) इति । नीतस्योल्मुकस्य स्थापनाय देशविशेषं विधत्ते
 “खकृत हरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै निर्घृत्या आय-
 तनं । ख एवायतने निर्घृतिं निरवदयते” (ब्रा०) इति ।
 हरिणमूषरक्षेत्रं, तच्च खकृतं खतःसिद्धं न तु यतः कुतश्चिदा-
 दायोषाः प्रक्षिप्ताः । प्रदरः खतःसिद्धं भृच्छिद्रं । द्वितीयमन्त्र-
 स्थायमर्थः । हे निर्घृते पाप्मदेवते एष एककपालपुरोडाशस्तव
 भागः, हे भूते स्वकीयभागे परितोषेणास्रदीयैश्चर्यहेतोः
 त्वमिदानीं हविष्मत्यसि । अत इमं यजमानमंहसो दारिद्र्य-
 प्रदात् पापात् मुञ्च । अत्र स्वाहाकारो बोधायनेनाध्याहृतः ।

* अगृत्यायेति पाठान्तरः ।

निर्घृतिमुद्दिश्य प्रत्यक्षमेव भागं समर्पयितुमेतच्छब्द इत्यभि-
 प्रेत्य व्याचष्टे “एष ते निर्घृते भाग इत्याह । निर्दिश्यत्येवैनां”
 (ब्रा०) इति । भूतिशब्देन निर्घृतिपरामर्शस्याभिप्रायमाह
 “भूते हविष्यतीत्याह । भूतिमेवोपावर्तते” (ब्रा०) इति ।
 प्राप्नोतीत्यर्थः । मन्त्रसामर्थ्यात् सर्वथा मुञ्चतोत्यमुमभिप्रायं
 दर्शयति “मुञ्चेममहस इत्याह । अहस एवैनं मुञ्चति” (ब्रा०)
 इति । चोदकप्राप्तं जुह्वा होममपवदितुं विधत्ते “अङ्गुष्ठाभ्यां
 जुहोति । अन्त एव निर्घृतिं निरवदयते” (ब्रा०) इति । अन्त
 एव हस्ताद्येव निर्घृतिमपसारितवान् भवति । मुख्यब्राह्मणे
 विहितं दक्षिणां प्रशंसति “कृष्णं वासः कृष्णत्वं दक्षिणा ।
 एतद्वै निर्घृत्यै रूपं । रूपेणैव निर्घृतिं निरवदयते” (ब्रा०)
 इति । राक्षसजातेः पापरूपाया निर्घृतेर्देहः कृष्णवर्णः ।
 पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्यागमनं विधत्ते “अप्रतीक्षमायन्ति ।
 निर्घृत्या अन्तर्हित्यै” (ब्रा०) इति । अदर्शनायेत्यर्थः । तृतीय-
 मन्त्रस्यावमर्थः । यो गार्हपत्य इदमस्माभिर्वोहोतिशब्देन
 प्रार्थितमनुष्ठानं तथैव चकार तस्मै स्नाहा हविर्दत्तं नम-
 स्कारश्च कृतः । विधत्ते “स्नाहा नमो य इदं चकारेति पुन-
 रेत्य गार्हपत्ये जुहोति । आङ्गुल्यैव नमस्यन्तो गार्हपत्यमुपा-
 वर्तन्ते” (ब्रा०) इति । नैर्घृतप्रचारादूर्द्ध्वं सन्धावसरस्यानुमत-
 हविषः प्रचारं विधत्ते “आनुमतेन प्रचरति । इयं वा अनु-
 मतिः । इयमेवासौ राक्षमनुमन्यते” (ब्रा०) इति । सर्वसत्या-
 स्यायां भूमावयमनुमतिशब्दोऽन्वर्थ इत्यभिप्रायः । नवस्यति-

काथा गोर्दानं प्रशंसति “धेनुर्दक्षिणा । इमामेव धेनुं कुरुते” (त्रा०) इति । इमामेवानुमतिरूपां भूमिमेव । आनुमतादि-भिरष्टाभिरिति यदुदाहृतं तत्रैकस्मिन् दिनेऽनुष्ठितादानु-मतादन्यान् क्रमेण दिनान्तरेष्वनुष्ठेयानादित्यादीन् सप्त मुखान् यागान् विधत्ते “आदित्यं चरुं निर्वपति वरो दक्षि-णाग्नावैष्णवमेकादशकपालं वामनो वही दक्षिणाग्नीषोमी-यमेकादशकपालः५ हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो वही दक्षिणाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रं दध्यर्षभो वही दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा सौम्यः५ श्यामाकं चरुं वामो दक्षिणा सरस्वत्यै चरुः५ सरस्वते चरुं मिथुनो गावो दक्षिणा” इति । गौर्वे वर इति सूचकारेषो-दाहृतत्वात् वरो गौः, वही भारवाही बलीवर्दः, ऋषभः सेचनसमर्थः षष्ठः । आग्नेयैन्द्राभ्यां हविर्भ्यामुपेत एको यागः । ऐन्द्राग्रवैश्वदेवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्युक्त आयचणरूप एक एव यागः । सरस्वतीसरस्वद्देवताभ्यां हविर्भ्यां युक्तो याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त सम्पद्यन्ते । अदितिदेवताकं कर्म प्रशं-सति “आदित्यं चरुं निर्वपति । उभयोर्वेव प्रजास्त्रिभिषिच्यते । दैवीषु च मानुषीषु च” (त्रा०) इति । अनुमतिर्मानुषभूमिः, अत एव राज्यमनुमन्यत इत्युक्तं भवति । अदितिर्देवभूमिरि-त्यभिप्रेत्य दैवीषु प्रजास्त्रिभिषेकं दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन सह समुच्चित्योभवीञ्चित्युच्यते । श्रेष्ठस्य गोर्दानं प्रशंसति “वरो दक्षिणा । वरो हि राज्यः५ समृद्धौ” (त्रा०) इति । वरः श्रेष्ठो

गौः तस्य राजगृहार्हत्वात् राज्यत्वम् । अग्निं विष्णुञ्च पृथक् प्रशंसति “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा देवताः । विष्णुर्यज्ञः । देवतास्यैव यज्ञश्चावरुन्धे” (ब्रा०) इति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वमन्यत्रोपपादितं । ‘ते देवा अग्नौ तनूः सञ्चदधत । तस्मादाऊरग्निः सर्वा देवताः’ इति । पुनरप्यन्यत्रास्मात् ‘ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाऊरग्निः सर्वा देवताः’ इति । फलव्यापित्वाच्च यज्ञस्य विष्णुत्वं । अग्नेर्विष्णोश्च प्रीतिकरं वह्नित्वं वामनत्वञ्च दर्शयति “वामनो वही दक्षिणा । यदही । तेनाग्नेयः । यदामनः । तेन वैष्णवः समृद्धौ” (ब्रा०) इति । अग्नीषोमीयस्य वैरिघातित्वं चाजमानमन्त्रब्राह्मणयोर्दृचमध-ब्राह्मणे च प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह “अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो दृचमहन्निति । यदग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । वार्चममेव विजित्यै” (ब्रा०) इति । तत्कर्म श्चुभ्रमेव भूत्वा विजयाय पर्याप्तं भवति । हिरण्यस्य समृद्धिहेतुत्वं लोकप्रसिद्धमेव दर्शयति “हिरण्यं दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । मुख्यब्राह्मणगतेनेन्द्रेण सह विकल्पितमैन्द्राग्रं प्रसौति “इन्द्रो दृचः इत्वा । देवताभिस्त्रेन्द्रियेषु च व्यार्धत । स एतमैन्द्राग्रमेकादशकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै स देवतास्येन्द्रियश्चावारुन्धे” (ब्रा०) इति । व्यार्धत व्यूढो विद्युक्तोऽभूत् । विधत्ते “यदैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपति । देवतास्यैव तेनेन्द्रियञ्च यजमानोऽवरुन्धे” (ब्रा०) इति । देवदयप्रीत्यर्थं गुणदयमित्येतद्दर्शयति “अथभो वही

दक्षिणा । यदही । तेनाग्नेयः । यदृषभः । तेनैन्द्रः समृद्धौ” (ब्रा०)
इति । एकस्मिन् यागे विहितं हविर्दयं गोगतं गुणद्वयञ्च पृ-
थक् प्रशंसति “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि ।
यदाग्नेयो भवति । अग्निर्वै यज्ञमुखं । यज्ञमुखमेवद्धिं पुरस्ता-
त्सूते । यदैन्द्रं दधि । इन्द्रियमेवावहन्धे । ऋषभो वही दक्षि-
णा । यदही । तेनाग्नेयः । यदृषभः । तेनैन्द्रः समृद्धौ” (ब्रा०)
इति । अग्निमन्तरेण यज्ञस्याप्रवृत्तेरग्नेर्यज्ञमुखत्वं, तादृशाग्नेः
प्रथमहविःप्रदानेन यागस्यादावेव समृद्धिं धृतवान् भवति ।
हविर्दये दक्षिणादये श्रूयमाणेऽपि कर्मकत्वसिद्ध्यर्थमाययिषवतीं
सङ्करूपां विधातुं प्रसूति “यावतीर्वै प्रजा ओषधीनामङ्ग-
त्मानामान्नम् । ताः पराभवन्” (ब्रा०) इति । यावत्य ओष-
धीनां सम्बन्धिन्य इति शेषः । विधत्ते “आययषं भवति
ऊताद्याय । यजमानस्यापराभवाय” (ब्रा०) इति । तस्मिन्
सङ्गे स्थितस्यैन्द्राग्नस्योपाख्यानानेन अयहेतुत्वं दर्शयति “देवा वा
ओषधीष्वजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयतां । तावेतमैन्द्राग्रं
द्वादशकपालं निरवृषातां । यदैन्द्राग्नेो भवत्युज्जित्ये” (ब्रा०)
इति । माससामान्येन कपालसङ्ख्यां प्रशंसति “द्वादशकपालो
भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेषेवास्मा अन्नमवहन्धे”
(ब्रा०) इति । वैश्वदेवमसं हविहेतुरित्येतद्दर्शयति “वैश्वदेव-
श्चर्भवति । वैश्वदेवं वा अन्नं । अन्नमेवास्मै स्तदयति” (ब्रा०)
इति । प्रथमजस्य अग्निमयाषवत्सापेक्षया समृद्धिहेतुत्वमि-
त्याह “प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । द्वतीय-

इविषः सोमदेवतायाः स्त्रीकारे कारणमाह “सौम्वः श्यामाकं चरुं निर्वपति । सोमो वा अकृष्टपथ्यस्य राजा । अकृष्टपथ्यमेवास्मै खदयति” (ब्रा०) इति । प्रतिपद्यन्त्ये सोमाय वास इति श्रुतिमनुसन्धाय दक्षिणां प्रशंसति “वासो दक्षिणा । सौम्वः हि देवतया वासः समृद्धौ” (ब्रा०) इति । समृद्धिहेतुत्वेन सरस्वती-सरस्वतौ चरुमिथुनदक्षिणाञ्च प्रशंसति “सरस्वतौ चरुं निर्वपति । सरस्वते चरुं । मिथुनमेवावरुन्धे । मिथुनौ गावो दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । अत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धानामष्टभ्योऽधिकत्वाद् यागेष्वप्याधिक्यब्रह्माभ्रमवारुणायाष्टसङ्गां विधातुं प्रसूति “एति वा एष यज्ञमुखादृद्धाः । योऽग्नेर्देवताया एति” (ब्रा०) इति । एति पृथग्भवत्यपगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेणाग्नेर-ष्टलसङ्गात्मकत्वात् तस्यङ्गाया अपगम एवाग्निसकाशादपगमः, योऽग्नेरपगच्छति स यज्ञमुखाद्यज्ञप्रारम्भादृद्धा यज्ञसमाप्तेऽपगच्छति । विधत्ते “अष्टावेतानि इवीषि भवन्ति । अष्टाचरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । तेनैव यज्ञमुखादृद्धा अग्नेर्देवतायै नैति” (ब्रा०) इति । गायत्र्या अग्नेश्च मुखजत्वेन सहोत्पन्नत्व-सङ्घः सम्बन्धः । तेनैव तेषां इविषःशब्दवाच्यानां कर्मणामष्टत्वेन यज्ञप्रारम्भसमाप्तिभ्यामग्निदेवतायाश्च नापगच्छति ।

तत्र विधिविवेकसहितो विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आदावानुमतं तस्य मध्ये नैर्घृतमत्र च ।

वीहीत्याद्यास्तयो मन्त्रा विनियोगस्तु वर्धते ॥

वीक्ष्येव नम इत्यग्निप्रदराग्निषु ऋचते ।

सहैवानुमतेनाष्टौ यागाः प्रथम ईरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च, ते उभे ।

मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियेक्यतः ॥

यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः ।

देवनाद्यफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बह्व्य इष्टयः श्रुताः । अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । नैर्घृतमेककपालं । आदित्यं चरुं निर्वपति । आग्नावैष्णवमेकादशकपालमित्यादयः । यथैता इष्टयः तथा पञ्चवोऽपि श्रुताः । आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते मारुतीं पृश्निं पष्टौहीमिति । मल्हा मषिखा गले स्नानयुक्तेत्यर्थः । तस्या अदितिर्देवता । पृश्निरक्षतनुः । तस्या मरुतो देवताः । यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भारं बोधुं शक्तिर्भवति तावद्वयस्का पष्टौही । एवमभिषेचनीयादयः सोमयागाः श्रुताः । तथा वल्लीकवपायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः । यथैत इष्टिपशुमोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपा एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः पष्टौही दीव्यति अचैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति श्वैनःश्रेफमास्थापयत इत्येवमादयः । तत्र यागा यथा मुख्याः तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तं प्रकरणपाठस्योभयत्रसमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । राजा स्माराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्राख्यातवाच्यायां भावनायां धातुवाच्यो यागः करणं राजसूय-

ब्रह्मस्यप्रसिद्धार्थत्वद् यागसामानाधिकरक्षेण तन्नामधेयं भवति । तथा सति राजसूत्रेण यागेन स्वारराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानात् । अनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वा-
दङ्गित्वं तत्सन्निधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गं ।

द्वयमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“सा किमस्यनुमत्यादौ न वाऽस्त्वङ्गिन्युपक्रमात् ।

सङ्घस्योपक्रमो नेष्टो द्वारसोपास्य सा भवेत्” ॥

अनुमत्यौ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राज-
सूत्रे दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतयो षड्भ्यो विहितास्तासु आरम्भ-
णीयास्ति न वेति सन्देहः । दीक्षणीयादिवत् अनुमत्यादीनाम-
न्याङ्गत्वाभावात् सोमयागवत् सर्वासामङ्गित्वेनोपक्रमसम्भवात्
तद्वारेणारम्भणीयास्तीति पूर्वपक्षः । यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्या-
दयस्तथाप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति अन्यथा प्रधा-
नेषु आग्नेयादिष्वन्वारम्भणीयायाः षट्कृत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येत ।
अथोच्यते प्रधानानां षड्भ्यामाग्नेयादीनां सङ्घस्य दर्शपूर्ण-
मासेष्टित्वात् तस्यैक आरम्भ इति । तर्ह्यत्रापिष्टिपशुसोम-
दर्विहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां सङ्घस्य राजसूत्रत्वात्
सङ्घस्योपक्रमोऽस्तु, न चासौ सङ्घो दर्शपूर्णमासविकृतिर्येन
तच्चारम्भणीयां शङ्केत । अस्ति चात्रापरः सर्वारम्भार्थो यागः,
अग्निष्टोममये ज्योतिष्टोममाहरतीति । ज्योतिष्टोमावान्तर-
संस्त्राभेदरूपस्य अग्निष्टोमस्याच्चातत्वात् तस्मादनुमत्यादिष्वि-
ष्टिषु आरम्भद्वारसोपात् सारम्भणीया न भवेत् ।

तत्रैव तृतीयपादेऽन्यच्चिन्तितं ।

“वासोवत्सं समुच्चेयमन्वाहार्येण वा न वा ।

अविरोधात् समुच्चेयं न कार्यैक्याद्विरोधतः” ॥

आययणे अयते ‘वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तदेतन्प्राकृतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात् समुच्चीयत इति मन्दः पूर्वपक्षः । एककार्यत्वेन विरोधित्वाच्च समुच्चेयः किन्तु बाध इति राड्ढान्तः ।

अत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“अन्वाहार्यस्य धर्मोऽच न कार्यः क्रियतेऽथ वा ।

न तद्भूमत्वतो मैवं साधनत्वप्रयुक्तितः” ॥

सम्यन्वाहार्यधर्मास्तान् कल्पसूत्रकार उदात्तहार ‘दक्षिण-सङ्ग उपहर्तवे’ इति सम्प्रैष्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान् यजमान आह ‘दक्षिणत एत’ इति तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति ‘ब्राह्मणा अयं व ओदनः’ इति । प्रतिगृह्यतः ‘उत्तरतः परी-त’ इति सम्प्रैष्यति । सोऽयं धर्मो वासोवत्से न कार्यस्तस्यान्वा-हार्यनिमित्तत्वात् । मैवं । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनानति-साधनत्वप्रयुक्त्या तद्भूमताः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं वासोवत्सेऽपि समानं तस्मादत्रापि सन्ति ते धर्माः ।

अत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाद्वाद्ग्रीती दक्षिणा मांसदानतः” ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति पूर्वन्यायेन तद्भूमतातिदेशात् वत्सेऽपि

पाकः स्यादिति चेत् न वत्सनान्नप्रसङ्गात् । अस्त्विति चेत् न, तथा सति मांसदानेन अतुहान्यश्रुतकल्पने प्रसज्येयानां तस्मात्सास्त्रि वत्सपाकः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“वाससोऽस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्यसौ ।

वैयर्थ्यादप्यन्नक्यत्वात् पाको वाससि नोचितः” ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मादन्वाहार्यवत्पाकोऽस्तीति चेत् । मैवं । आदनत्वार्थो हि पाकः । न हि वाससः सहस्रधा पथ्यमानसौदनता सम्भवति न च पाकः कर्तुं शक्यते । न द्युष्णोदकसम्बन्धः पाकशब्दार्थः किन्तु तण्डुलादीनां विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषयत्नः । न च विकृतिर्वाससोऽस्ति तस्मादतिदिष्टः पाको बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“अभिघारोऽस्ति नो वाच शक्यत्वाद्वासससोः ।

अस्त्वन्वाहार्यवन्मैवं स्वादुताया असम्भवात्” ॥

स्यष्टोऽर्थः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“वासोऽनसो वानतक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्षिपानिमित्तत्वात् जातिवाचित्वतोऽन्तिमः” ॥

वासो ददात्यनो ददातीति श्रूयते । तत्र यूपशब्दस्य यथा प्राप्तीयहेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं तथा वासः-शब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्दको तन्तुवायक्रिया । अनःशब्दस्य

वर्द्धकिकर्तृका दाहृतचणादिक्रिया । तस्मादासोऽनःशब्दयोः
क्रियातिदेशकत्वाद् वानतचणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति
चेत् । न । गवाश्यादिशब्दवत् जातिवाचित्वात् । पाचकादिश-
ब्दानां क्रियामुपलक्ष्य प्रयुज्यमानत्वात् क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तं
वासःशकटादिषु क्रियामनुपलक्ष्यापि जातिमुपलक्ष्य शब्दं प्र-
युञ्जते तस्मादासोऽनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“बर्हिराययणे किञ्चित् प्रसूनं बाहुल्यतः ।

प्राथम्याच्चायिमो मैवमसोपात्कांस्यभोजिवत्” ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्ययागा आययणेष्टौ सह प्रयु-
ज्यन्ते । तत्रैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तं तत्प्रकृतौ
बर्हिर्विशेषस्थानकत्वात् । द्यावापृथिव्ये तु स्वप्रकृत्यनुसारेण
प्रसूनं बर्हिः प्रतिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषान्मूलात्पुन-
रुत्पन्नं वा । तत्राययणे यत्किञ्चिद् बर्हिर्मात्रमाहर्तव्यं, ऐन्द्राग्न-
वैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्रथमत्वेन च तदानुगुण्यस्य न्याय्यत्वादिति
प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिरन्तरस्त्रीकारे द्यावापृथिव्ये प्रमाणप्राप्तः
प्रसूननियमो लुप्येत । प्रसूनस्त्रीकारे त्वैन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनं
किञ्चिल्लुप्येत तस्मादसोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव
कर्तव्यं । श्वित्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति गुरोस्तु तन्नास्ति तयो-
स्तु सहभोजने यद्योपसर्जनमपि श्वित्यमनुसृत्य व्रतमसोप-
यितुं कांस्यमाद्रियते तथात्रापि द्रष्टव्यं ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“द्यावापृथिव्यस्तन्मी स्थात् सर्वे वा तन्निषोऽयिमः ।

प्रैषन्यायात्, प्रसूनस्य तन्त्रित्वाच्चेदकत्वतः ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात् समाश्रितं ।

तन्त्रित्वं नियतौ ब्रह्मं नाऽतः सर्वेऽत्र तन्निषः” ॥

यथा मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रविकारः पशुसम्बन्धात् पशोस्तन्त्रित्वात्मापादयति, तथा प्रसूनं द्यावापृथिव्यसम्बन्धित्वात् द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः । उक्तप्रैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः, इह तु प्रसूनत्वमतिदिष्टत्वाच्च तन्त्रित्वमापादयितुं क्षमं । न च प्राबल्याभावे कथं तदाश्रयणमिति वाच्यं, ऐन्द्राग्नादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात् । तस्मादेकस्य तन्त्रित्वनियमाभावे आग्नेयादिवत् सर्वेऽप्यत्र तन्निषः ॥ • ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डायजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुः सावित्रं
द्वादशकपालः सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतः सप्त-
कपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालं ॥

॥ १ ॥

आग्नेयं सौम्यं मारुतमष्टादश ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठक
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमानुवाके प्रायणीयादङ्ग उत्तरभाविन आनुमतादयो
ऽष्टौ आगाः नैर्ऋतमन्त्रासोक्ताः । द्वितीये चातुर्मास्येषु प्रथम-
पर्वरूपं हविरष्टकं विधत्ते “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं
चतुः सवित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चतुः पौष्णं चतुः मा-
रुतं सप्तकपालं वैश्वदेवोमामिषां द्वावापृथिव्यमेककपालं”
इति । स्यष्टोऽर्थः । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्यानामानु-
मताद्यनन्तरभावित्वं पाठप्राप्तमापस्तम्बो विशदयति ‘एता-
भिरन्वहमिद्धा चातुर्मास्यान्यारभते तैः संवत्सरं यजते’ इति ।
तेषु चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ स एवाह
‘प्राचीनपर्वणे वैश्वदेवेन यजते’ इति । ‘फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां
सैत्रियां वा वैश्वदेवेन यजते’ इति । तस्मिन् वैश्वदेवकर्मणि
प्रथमभावीन्याग्नेयादीनि पञ्च हवोऽप्युपाख्यानेन प्रशंसति “वैश्व-
देवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् । ताः सृष्टा न प्राजायन्त ।
सोऽग्निरकामयत् । अहमिमाः प्रजनयेथमिति । स प्रजापतये
शुचमदधात् । सोऽग्नोश्चत् प्रजामिच्छमानः । तस्माद्यश्च प्रजा
भुनक्ति यश्च न । तावुभौ अश्चतः प्रजामिच्छमानौ । तास्व-
ग्निमप्यसृजत् । ता अग्निरधीत् । सोमो रेतोऽदधात् । सविता
प्राजनयत् । सरस्वती वाचमदधात् । पूषापौषयत् । ते वा

एते त्रिः संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पृष्टिपतयः । संवत्सरो वै प्रजापतिः । संवत्सरेष्वैवास्मै प्रजाः प्राजन्वयत्” (त्रा०।१का०। ६प्र०।२अ०) इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः प्रजाकामः सन् तत्साधनत्वेनेदं वैश्वदेवाख्यं कर्मानुष्ठाय तेनैव प्रजा असृजत । तासु सृष्टाः प्रजा न प्राजायन्त स्वकीयान्वपत्यानि न स्त्रेभिरे । तदानीं प्रजापतिसृष्ट्यावस्थितः सोऽग्निर्मगस्त्रेवमकामयत किमित्यपत्यरहिता इमाः प्रजा अहं प्रजनयेयं अपत्योत्पादिकाः करिष्यामीत्येवं कामयमानः सोऽग्निः प्रजाः सृष्टवते प्रजापतये श्लोकमुत्पादितवान् । प्रजापतिसृष्ट्यार्ना प्रजानामपत्याभावस्यापत्योत्पादनकामिना वज्रिणा स्मरितत्वात् प्रजापतौ वज्रिः श्लोकोत्पादक उच्यते । सोऽग्निः प्रजापतेः श्लोकमुत्पाद्य स्वस्वाप्यपत्याभावेन प्रजामपत्यरूपां इच्छमानोऽश्लोचत् । यस्मात् पुत्रवान् प्रजापतिः पौत्रमिच्छन् श्लोचत्, यस्मात् पुत्राभावादग्निरश्लोचत्तस्मात्श्लोकेऽपि यं पितरमुत्पन्ना पुत्ररूपा प्रजा भुनक्ति पास्रयति, यस्मापत्यरहितमनुत्पन्ना प्रजा न पास्रयति तावुभावपि पौत्ररूपां पुत्ररूपां च प्रजामिच्छन्तौ तदस्वाभाष्कोचतः । प्रजापतिः स्वासु प्रजासु प्रजामपत्यमुत्पादयितुमग्निमप्यसृजत् अभ्यनुज्ञातवान् । अनुज्ञातः सोऽग्निस्ताः प्रजा अछेत् प्राप्तवान् मिथुनभावेन सङ्गतवानित्यर्थः । ततः सोम आग्नेयं रेतस्तासु प्रजासु गर्भभावेन धारितवान् । ततः सविता प्रसवकाले प्राजन्वयत् प्रजाः । तेषु अपत्येषु सरस्वती वाचमदधात्, सम्भाषितुमभ्यासं कार-

यामास । ततः सन्नाषमाणान् बालकान् पूषाभ्वर्द्धयत् । ये देवा अग्निशोमाद्योऽपत्यपोषा अपत्यपालकाः त एतेऽन्या-
 दयः पूषान्ताः पञ्च देवाः पुष्टिकरत्वेन संवत्सरस्य मध्ये चातु-
 र्मास्येषु षिः प्रयुज्यन्ते, वैश्वदेववर्षप्रघाससाकमेधास्येषु पर्वसु
 पञ्चानामेतेषामाग्नेयादीनां सञ्चारित्वात् । सोऽयं प्रयोगत्रय-
 कालः संवत्सर एव प्रजापतिस्वरूपः । अतः प्रजापतिरूपेण
 प्रयोगत्रययुक्तेन संवत्सरेणैवास्मै अनुष्ठाने प्रजा उत्पादित-
 वान् भवति । पञ्च यागान् प्रज्ञस्य षष्ठं प्रशंसति “ताः प्रजा
 जाता महतोऽन्नम् । अस्मानपि न प्रायुचतेति । स एतं प्रजा-
 पतिर्मादत् सप्तकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । ततो वै प्रजा-
 भ्योऽकल्पत । यन्मादतो निरूप्यते । यज्ञस्य ऋष्यै । प्रजानाम-
 चाताय” (ब्रा०) इति । एकोनपञ्चाशन्महत उत्पन्नास्ताः प्रजा
 दत्तवन्तः । केनाभिप्रायेण । अस्मानप्येतस्मिन् वैश्वदेवे कर्मणि
 एताः प्रजा न प्रयुक्तवत्य इति । प्रजाभ्योऽकल्पत तासां प्रजानां
 रक्षणाय समर्थोऽभूत् । अतोऽयं षष्ठो यागः यज्ञस्य सम्पूर्णे
 प्रजानामहिंसायै च सन्त्यजते । कपालसङ्ख्यां प्रशंसति “सप्त-
 कपालो भवति । सप्त गणा वै महतः । गणत्र एवास्मै विश्वं
 कल्पयति” (ब्रा०) इति । सप्तानां समूह एकैको गणः । ता-
 दृश्यास्य गणाः सप्तसङ्ख्याकाः । तथा सप्तसङ्ख्यास्यै वज्रमाणास्य
 वज्रगुणरूपां प्रजां सम्पादयति । सप्तमयागे द्रव्यं प्रशंसति
 “स प्रजापतिरग्रेषत् । साः पूर्वाः प्रजा असृचि । महतस्या
 अवधिषुः । कथमपराः सृजेयेति । तस्य शुभ्र आण्डं भूरं

निरवर्तत । तद्गुह्यहरत् । तद्पोषयत् । तत्प्राजायत । आप्णुस्य
वा एतद्रूपं । यदामिषा । यद्गुह्यरति । प्रजा एव तद्यजमानः
पोषयति” (ब्रा०) इति । तस्य प्रजापतेः शुभो बलमाण्डं
भूतं आप्णुवत्पिण्डाकारं प्राप्य निर्गतं पिण्डीभूतं व्युद्हरत्
विभञ्जोद्धृतवान्, उद्धृत्य च तत्पोषयित्वा प्रजारूपेषोदपाद-
यत् । पिण्डरूपाया आमिषाया अप्णुवत्पिण्डरूपत्वात् तद्गुह्यरणेन
प्रजापतिवद्यजमानः प्रजाः पोषयति पोषितवान् भवति ।
अनेनार्थवादेनाऽपूर्वार्थत्वाद्गुह्यरेदिति विधिबन्धेत्यर्थः । तदीयां
देवतां प्रभंसति “वैश्वदेव्यामिषा भवति । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः ।
प्रजा एवास्मै प्रजनयति” (ब्रा०) इति । बल्लभिर्देवैरन्वादि-
भिर्हन्तप्रकारेषोत्पादितत्वात् प्रजानां वैश्वदेवत्वं । विभञ्जोद्धृ-
तयोरामिषाभागयोर्वाजिनसेचनं विधत्ते “वाजिनमानयति ।
प्रजास्त्रेव प्रजातासु रेतो दधाति” (ब्रा०) इति । इध्या-
नयनेन घनीभूतामिषाग्रवद्वाच्यक्षीरपिण्डस्य प्रजारूपेषावि-
र्भावः पूर्वार्थवादे निरूपितः । अतस्तस्मिन् पिण्डे वाजिना-
स्येन क्षीरगतनीरेण सेचने षति प्रजातासु प्रजासु रेतो धा-
रितं भवति । अष्टमयागदेवतां प्रभंसति “द्यावापृथिव्य एक-
कपासो भवति । प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः
परिमृच्छति” (ब्रा०) इति । अत्रादावुक्त्वाणां पञ्चानां पाठे
प्राप्तं क्रमं प्रभंसति “देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निर-
ब्रवीत् । मामये यजत । मया मुखेनासुरान् जेष्यथेति । मां
द्वितीयमिति सोमोऽब्रवीत् । मया राज्ञा जेष्यथेति । मां

द्वितीयमिति सविता । मया प्रसूता जेष्यथेति । मां चतुर्थी-
मिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहं धास्यामीति । मां पञ्चम-
मिति पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्यथेति । तेऽग्निना मुखेनासु-
रानजयन् । सोमेन राज्ञा । सवित्रा प्रसूताः । सरस्वतीन्द्रि-
यमदधात् । पूषा प्रतिष्ठासीत् । ततो वै देवा व्यजयन्त ।
यदेतानि हवींषि निरूप्यन्ते विजित्यै” (ब्रा०) इति । लोके
युद्धार्थमुद्यतायां सेनायां केचन शूरा भटा मुखतो योद्धुं
गच्छन्ति । तेषां युद्धं द्रष्टुं कश्चिद्राजा स्नामित्सेन सन्निधत्ते ।
केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः स्थित्वा योद्धुनपरावृत्तये बलात्
प्रेरयन्ति । अन्ये केचन दुन्दुभादिजयघोषेण योद्धुणामुत्साहं
जनयन्ति । अपरा कियत्यपि सेना पुरोगतायाः युध्यन्त्याः
सेनायाः पृष्ठतः सहायस्वेनावतिष्ठते । तानेतान् पञ्चविधव्या-
पारान् अन्यादयः क्रमेण स्वीकृतवन्तः । ततो देवानां जयो-
ऽभूत् । ततोऽत्रापि पञ्च हविषां निर्वापे जयो भवति । आखा-
न्तरगतेनोपवपन्तीति वाक्येन वैश्वदेवादिषु चतुर्षु चातुर्मास-
पर्वसु साधारण्येनोत्तरवेद्युपवापः प्राप्तः, तमुपवापं वैश्वदेव-
पर्वणि प्रतिषेधति “नोत्तरवेदिमुपवपति । पञ्चवो वा उत्तर-
वेदिः । अजाता इव ह्येतर्हि पञ्चवः” (ब्रा०) इति । उत्तर-
वेदिसमीपे तदाभिमुख्येन पशूनां बन्धनात् उत्तरवेदेः पशु-
त्वं । पूर्वोक्तरीत्या वैश्वदेवस्य प्रजापतिसृष्टिसाधनत्वात् सृष्ट-
व्यासु प्रजासु अन्तर्भूतानां पशूनां वैश्वदेवादूर्द्ध्वमुत्पत्ति-
कास्ते न त्विदानो, अतः पशुरूपा उत्तरवेदिर्नात्रोपवप-

नीया । तदेवमनुब्राह्मणगतेन वैश्वदेवेन वै प्रजापतिरित्यनु-
वाकेन वैश्वदेवपर्वगतान्याग्नेयादीनि अष्ट हवींषि प्रब्रह्मानि ।
अथानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वगतानि विशेषाङ्गानि विधीयन्ते ।
तत्र चोदकप्राप्तस्य बर्हिषस्त्रैगुण्यं विधत्ते “चिदृद्बर्हिर्भवति ।
माता पिता पुत्रः । तदेव तस्मिथुनं । उल्बं गर्भो जरायु ।
तदेव तस्मिथुनं” (ब्रा०१ का०।६ प्र०।२ अ०) इति । मातादित्रयं
यदस्ति तदेव पुत्रयुक्तत्वात्तस्मिथुनं सार्थकं । गर्भस्यान्तर्वेष्टन-
मुल्बं बर्हिर्वेष्टनं जरायु । गर्भादित्रयं यदस्ति तदेव सार-
भूतेन गर्भेणोपेतत्वात्तस्मिथुनं सफलं, उल्बजराय्वोर्द्वित्वसा-
मान्येन मिथुनत्वं । बर्हिषस्त्रैगुण्ये सति यथोक्तमिथुनद्वयसाम्यं
सम्पद्यते । विधत्ते “त्रेधा बर्हिः सन्नद्धं भवति । त्रय इमे
लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । प्रकृतौ
दर्भमुष्टीनां पृथग्बन्धनं न विहितं सूत्रकारेण ‘अदित्यै रा-
स्त्राभीत्युदगयं वितत्य सुसम्भृता त्वा सम्भरामीति तस्मिन्नि-
धनानि सम्भृत्य’ इति प्रसारिते श्रुत्वे मुष्टीनां सम्भरणमात्र-
स्यैवाभिधानात् । इह तु मुष्टित्रयस्य पृथग्बन्धनं विशेषः ।
विधत्ते “एकधा पुनः सन्नद्धं भवति । एक इव द्वयं लोकः ।
अस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । पृथग्बद्धानां
त्रयाणां मुष्टीनां पुनर्मिलित्वा बन्धनं कार्यं । चोदकप्राप्तस्य
बन्धनस्य त्रेधाबन्धनेन बाधप्राप्तौ प्रतिप्रसरूपोऽयं विधिः ।
चोदकेन सामान्यतः प्राप्तानां दर्भाणां पुष्पितत्वरूपं विशेष-
मत्र विधत्ते “प्रसुवो भवन्ति । प्रथमजामेव पुष्टिमवहन्धे”

(ब्रा०) इति । प्रसूनोपेता दर्भाः प्रसुवं । विधत्ते “प्रथमजो बत्सो दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । अनूयाजार्थस्य द्रव्यस्य ग्रहणं विधत्ते “पृषदाज्यं गृह्णाति । पत्रवो वै पृषदाज्यं । पशून्नेवावदन्धे” (ब्रा०) इति । दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यं । ग्रहणे सङ्घां विधत्ते “पञ्च गृहीतं भवति । पाङ्गा हि पत्रवः” (ब्रा०) इति । सपुच्छपादैः पञ्चभिर्युक्तत्वात् पङ्क्तिच्छन्दसः साध्यत्वाद्वा पशूनां पाङ्कत्वं । मिश्रणं प्रशंसति “वज्ररूपं भवति । वज्ररूपा हि पत्रवः समृद्धौ” (ब्रा०) इति । दधिविन्दूनामाज्यविन्दूनामनेकरूपत्वात् वज्ररूपत्वं, गोमहिषादिरूपेषु पत्रवः वज्ररूपाः । हविरासादनादूर्द्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्यनं विधत्ते “अग्निं मन्यन्ति । अग्निमुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । अदग्निं मन्यन्ति । अग्निमुखा एव तत्प्रजा यजमानः सृजते” (ब्रा०) इति । हविःसादनादूर्द्ध्वं भावित्वापस्तम्नो दर्शयति ‘पञ्च होत्रा यजमानः सर्वाणि हवींश्चासन्नान्यभिमृशति पशुवस्त्रिर्मन्थः सामिधेन्यसु’ इति । होत्रमन्त्रब्राह्मणे श्रूयते ‘तद्भूद्यो ऽतप्यत । तस्मात्तेपानादग्निरजायत’ इति । ‘स प्रजननादेव प्रजा असृजत’ इति च । तत्राग्नेः प्रथमसृष्टत्वात्प्रजानामग्निमुखत्वं । ब्राह्मणान्तराभिहितं प्रयाजानूयाजसङ्घां इदि कृत्वा यागं प्रशंसति “नव प्रयाजा इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ हवींश्चि । द्वावाचारौ । द्वावाज्यभागौ । चिंशत्सम्यच्यन्ते । चिंशदक्षरा विराट् । अश्वं विराट् । विराजैवास्त्राद्यमवदन्धे” (ब्रा०) इति । द्वाषरपादैश्चिभिर्युक्तस्य विराट्-

हृन्सः चिंशदचरत् । अलङ्कारकाखे आज्येनैककपालमभि-
 पूरयतीत्यापस्तम्बेन यदुक्तं तदिदं देधा प्रज्ञस्य विधत्ते “यज-
 मानो वा एककपालः । तेज आज्यं । यदेककपाल आज्य-
 मानयति । यजमानमेव तेजसा समर्द्धयति । यजमानो वा
 एककपालः । पञ्चव आज्यं । यदेककपाल आज्यमानयति ।
 यजमानमेव पशुभिः समर्द्धयति” (ब्रा०) इति । विशेषान्तरं
 विधातुं प्रसौति “यदल्पमानयेत् । अस्या एनं पञ्चवोऽभुञ्जन्त
 उपतिष्ठेरन् । यद्वह्नाययेत् । बहव एवेनं पञ्चवो भुञ्जन्त उप-
 तिष्ठेरन्” (ब्रा०) इति । भुञ्जन्तः शीरदानादिना पालयन्तः ।
 अभुञ्जन्त इति तद्विपर्ययः । पशूनामल्पत्वमपालयित्वं चे-
 त्युभौ दोषौ । बहुत्वं पालयित्वं चेत्युभौ गुणौ । तत्र गुण-
 सन्त्यादनेन प्रज्ञसन् विधत्ते “बह्नामीथाविः पृष्ठं कुर्यात् । बहव
 हवैर्नं पञ्चवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते” (ब्रा०) इति । बहुन्याज्ये
 पुरोडाशस्य पृष्ठमतिमज्यं यथा दृश्यते तथा तावद्वह्नाज्यमा-
 नयेत् तथा सत्याज्यस्य बहुत्वात् पशूनामल्पत्वदोषो न भ-
 विष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याविर्भूतत्वादपालयित्वमपि न भवति ।
 कृत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य होमं विधातुं प्रसौति “यजमानो
 वा एककपालः । यदेककपालस्यावद्येत् । यजमानस्यावद्येत् ।
 उद्वा माद्येयजमानः । प्र वा मीयेत” (ब्रा०) इति । इतरपुरो-
 डाशेषु भक्षणार्थमवशेष्यं किञ्चिद्देवावदीयते । तद्वदचाप्यव-
 दानेन यजमानस्यावयवः द्विष्येत, अथवा उक्लन्तो भवेत्
 यदा प्रमीयेत । कृत्स्नहोमं विधत्ते “सकृदेव होतव्यः । सकृ-

दिव हि सुवर्गं लोकः” (ब्रा०) इति । सद्यदेव ह्यत्स एव, स्वर्गलोकस्य सद्यत्त्वमखण्डितत्वं । एककपाले पूर्वमानीतस्य बह्नाव्यस्य होमं त्रिधत्ते “ऊत्वाभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्द्धयति” (ब्रा०) इति । आदौ पुरोडाशं ऊत्वा तस्योपर्याव्यं जुहुयादित्यर्थः । चोदकप्राप्तेनाहवनीयेनैककपालं प्रशंसति “यजमानो वा एककपालः । सुवर्गं लोक आहवनीयः । यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति” (ब्रा०) इति । कवाचिदुपपत्त्या पुरोडाशस्य चोदकप्राप्तं स्रुचा होममपोद्य हस्तेन होमः प्रसक्तः तद्वारयितुं स्रुचा होमस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते “यद्दुस्तेन जुहुयात् । सुवर्गल्लोकाद्यजमानमवविद्येत् । स्रुचा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै” (ब्रा०) इति । अवविध्येत् प्रञ्चावयेत् । पुरोडाशो येन सन्निवेशेन पात्रे ऽवस्थितस्तेनैव सन्निवेशेनाग्नौ तस्य स्थितिः । ब्राह्मणकारे विहितः स्रुचा ह्यजमानस्त्ववाक्स्रुचो वक्षौ पतेत् अनस्यद्विधिविरोधं परिहर्तुं हस्तेन होतव्यमित्येषां मन्दागामुपपत्तिः । ऊतस्य पुरोडाशस्य नैस्यस्यं विधातुं प्रक्षौति “यत्प्राङ् पश्येत् । देवलोकमभिजयेत् । यद्वृषिणा पितृलोकं । यत्प्रत्यक् । रक्षां षि यज्ञं हन्युः । यदुदङ् । मनुष्यलोकमभिजयेत्” (ब्रा०) इति । यद्यपि लोकादिजयो न स्वरूपेण दोषस्तथाप्यधिकफलभावनायां सत्यां तावन्मात्रत्वं दोष एव । त्रिधत्ते “प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै

प्रतितिष्ठन्तं द्यावापृथिवी अनुप्रतितिष्ठतः । द्यावापृथिवी
 ऋतवः । ऋतून् यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः ।
 तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः” (ब्रा०) इति । प्रागादिदिक्षु पतन-
 परिहारेण होमस्त्रान एव प्रतिष्ठितः निश्चलो यथा भवति
 तथा होतव्यः । ऋतव इत्यादिषु अनुप्रतितिष्ठन्तीत्यादिकं
 द्रष्टव्यं । तस्मादिति पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं ऋत्वि-
 होमादिकमापस्तम्बेन स्पष्टमुदाहृतं ‘उपांशु प्रचरति सर्व-
 ङ्गतमपर्यावर्तयन्नुजं प्रतिष्ठितं हस्तेन जुहुयात्’ इति । सुचा
 होमेऽप्यपर्यावृत्तिं सम्प्रदायविद् एवं सम्पादयन्ति ‘त्रिको
 पुरोडाशमवस्थाप्य वामहस्तेन त्रिकोणं धृत्वा दक्षिणहस्तेन
 सुचमधस्ताद्भारयित्वा तथा सुचा होमं कुर्वन् वामहस्तेन
 त्रिकोणीषदुद्धृत्य वक्षी स्थापयेत्’ इति । वैश्वदेव्यामिच्छायाः
 निःसृतं वाजिनब्रह्माभिधेयं यज्ञीरं तस्य वाजिसङ्गकान् दे-
 वानुद्दिश्य चागं विधत्ते “वाजिनो यजति । अग्निर्वायुः सूर्यः ।
 ते वै वाजिनः । तानेव तद्यजति । अथो खल्वाङ्गः । क-
 ङ्दांशु वै वाजिन इति । तान्येव तद्यजति” (ब्रा०) इति ।
 तस्य चागस्य कालं विधातुं प्रसूति “ऋक्षामे वा इन्द्रस्य
 हरी सोमपानौ । तयोः परिधय आधानं । वाजिनं भाग-
 धेयं । यदप्रहृत्य परिधीञ्जुयात् । अन्तराधानाभ्यां चासं
 प्रयच्छेत्” (ब्रा०) इति । हरी अश्वौ तयोर्वशीकरणाय मुखे
 प्रक्षिप्तो लोहविशेष आधानं । अन्तर्मुखमध्येऽवस्थितमाधानं
 ययोस्तावन्तराधानौ । हस्तेन मुखे प्रक्षिप्यमाणः साज्यशर्क-

रमुद्गादिपिच्छो घासस्रृषविशेषो वा, न ह्याधानेऽन्तरवस्थिते सति घासो भक्षयितुं शक्यः । विधत्ते “प्रहृत्य परिधीञ्चुहोति । निराधानाभ्यामेव घासं प्रयच्छति” (ब्रा०) इति । परिधीनामग्नौ प्रहारेण आधानस्यापनीतत्वात् घासो भक्षयितुं शक्यते । सोऽयं काल आपसम्भवेन स्पष्टोक्ततः ‘परिधीन् प्रहृत्य स्रृष्ट्वावान्तं कृत्वा वाजिनपाचमुपस्योर्यान्तर्वेदि बर्हि-रनुविषिञ्चन् वाजिनं गृह्णाति नाभिघारयति’ इति । तत्र पाचयत्पक्षकाले पाचस्याभिचरणेन अधोऽवस्थितस्य बर्हिषो विशेषेण भक्षणं विधत्ते “बर्हिषि विषिञ्चन् वाजिनमानयति । प्रजा वै बर्हिः । रेतो वाजिनं । प्रजास्त्रेव रेतो दधाति” (ब्रा०) इति । सोमवत्परस्यरोपहवपूर्वकं भक्षणमप्राप्तत्वादिह विधत्ते “समुपह्वय भक्षयन्ति । एतस्रोमपीथा ज्ञेते । अथो आत्मन्नेव रेतो दधते” (ब्रा०) इति । वाजिनयामस्य सा-न्नाय्यविहृतित्वेऽपि सान्नाय्यवदिडाभक्षणं न कर्तव्यं, किन्तु सोमवद्भक्षयेत् । एतदेव वाजिनभक्षणं सोमपीथः सोमपानं चेषासृत्विजां ते एतस्रोमपीथाः । वाजिनभक्षणे यजमानस्य चरमभक्षणं विधत्ते “यजमान उन्नमो भक्षयति । पशवो वै वाजिनं । यजमान एव पशून् प्रतिष्ठापयन्ति” (ब्रा०) इति । एतस्मिन् वैश्वदेवकर्मणि मन्त्रे विशेषाभावान्मन्त्रकाण्डे प्रधान-विधय एवास्माताः । अतो नास्ति विनियोगसङ्ग्रहः ।

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिमे ।

वैश्वदेवेति ब्रह्मेत्तो गुणः सङ्घस्य नाम वा ॥
 नामत्वे रूपराहित्यादविधिर्गुणता ततः ।
 अग्न्यादिभिविकल्प्यन्ते विश्वे देवास्तु सप्तसु ॥
 अग्न्याद्यष्टौ यजेतेति तत्सङ्घे नाम वर्णितं ।
 अविधित्वेऽप्यर्थवत् स्यान्नाम प्राक्प्रवृत्तादिषु ॥
 इत्यन्तेऽन यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।
 निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः” ॥

चातुर्मास्यभागस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः
 साकमेधः शुनासीर्यस्येति । तेषु प्रथमे पर्वस्यष्टौ यागा
 विहिताः ‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं
 दादन्नकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मासतं सप्तकपालं
 वैश्वदेवोमामिषां द्यावापृथिव्यमेककपालं’ इति । तेषामष्टानां
 सन्निधाविदमास्यायते ‘वैश्वदेवेन यजेत’ इति । तच्चाग्नेयादीन्
 यजेतेत्यनूच्य वैश्वदेवब्रह्मेण देवतारूपो गुणसोषु विधीयते । यद्यपि
 वैश्वदेव्यामिषायां विश्वे देवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु
 चाग्नेयप्राप्तत्वादिधीयते । तेऽप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत् ।
 तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्तां । नामधेयत्वे तु नाम-
 मात्रसाविधेयत्वाद् द्रव्यदेवतयोरभावेन चागस्यान् स्वरूपा-
 सन्नवात् अथमाषो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद् गुणविधि-
 रिति प्राप्ते भ्रूमः । उत्पत्तिवाक्ये विहित्वाग्नेयादीनष्टौ यानान्
 यजेतेत्यनूद्याष्टानां सङ्घे वैश्वदेवब्रह्मे नामत्वेनोपवर्ष्यते । न च
 विधित्वाभावेऽपि नामोपदेववैयर्थ्यं । प्राचीनप्रवृत्ते वैश्वदेवेन

यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवब्रह्मेणैवाष्टानां सङ्गस्य व्यवहर्तव्यत्वात् ।
नामप्रवृत्तिजिमिक्तभूता निरुक्तिविशेषाः, आमिषाद्यागे वि-
शेषां देवानामिष्यमानतया तत्सहचरितानां सर्वेषां कृत्रि-
न्यायेन वैश्वदेवत्वं । अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्तार इति
वैश्वदेवत्वं । तथा च ब्राह्मणं “यद्विश्वे देवाः समयजन्त ।
तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वं” इति । देवताविकल्पस्तु समानबलत्वा-
भावात्तु युज्यते । अथैव गुरुमतमाह ।

“गुणनामत्वसन्देहाद्प्रमा षोडशेति चेत् ।

गोक्तन्यायेन सङ्गस्य नामधेयत्वनिर्णयात्” ॥

स्यष्टोऽर्थः ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥

आमिषोत्पत्तित्रिष्टुत्वात् प्रबला तत्र वाजिनं ।

गुणोऽप्रविशन्न कर्मान्यत् कल्पयेद्वाजिदेवकं” ॥

तत्रे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिषा वाजिभ्यो वा-
जिनमिति श्रूयते । घनोभूतपिण्ड आमिषा, वाजिनं जलं ।
तत्र आमिषाद्रव्यभाजो यागे विश्वे देवा उक्ताः । ते च
वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते, वाजोऽन्नमामिषारूपमेषामस्तीति
तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते । तच्च
द्रव्यमामिषाद्रव्येण सह समुच्चयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते
ब्रूमः । उत्पत्तित्रिष्टेनामिषाद्रव्येण अवरुद्धे वैश्वदेवयागे वा-

मिन्द्रव्यस्य उत्पन्नश्चित्तया अवकाशाभावाद् वाजिनशब्दे
वाजिन्नशब्दार्थस्य देवतान्तरतामापादयति । ततो द्रव्यदेवता-
सचरणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मान्तरं ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“आमिच्छा वाजिनञ्च स्नाद्धानीतेः प्रयोजिका ।

उतामिच्चैव सामर्थ्यं दधोऽस्तुष्यं ततोऽयिमः ॥

आमिच्छा पय एवाच तच्छब्दात्मन्मतो रसात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्यादि वाजिनं” ॥

इदमाज्ञायते ‘तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा
वाजिभ्यो वाजिनं’ इति । तत्र पयसि दधिप्रक्षेपादामिच्छा-
द्रव्यं यथा निष्यद्यते तथा वाजिनद्रव्यमपीति दधानयनस्य
जनकत्वसामर्थ्यमुभवद्रव्यविषयं तुल्यमेव । तस्मादुभयमपि
प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः । न द्रव्यान्तरमामिच्छा, किन्तु पय
एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते । यस्मिन् पयसि दधिप्रक्षेपः
सामिच्छेति तच्छब्देन पयः परामृश्यते । आमिच्छायागे पुरो-
ऽनुवाक्यायामप्येवमाज्ञातं ‘जुषन्तां युञ्जं पयः’ इति । पयो रसश्च
मधुर आमिच्छायामनुवर्तते । न तु वाजिने । ततः प्राधान्येन
पयसो घनीभावं कर्तुं दधानीतमित्यामिच्चैव प्रयोजिका ।
अनुनिष्यास्येव वाजिनं न तु प्रयोजकं ।

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः ।

आद्यो मैवं हविःसाम्यात् सोमशब्दः प्रशस्तये” ॥

सौचामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः 'सुराग्रहान् मृह्णाति' इत्यादिना । चातुर्मास्येषु वाजिनयागः श्रुतः 'वाजिभ्यो वाजिनं' इति । तत्रोभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कार्यः । कुतः । 'सोमो वै वाजिनं सुरा सोमः' इति वाजिने सुरायाश्च सोमब्रह्मप्रयोगात् । सोमब्रह्मस्वामिहोचब्रह्मवद्भूर्मानतिदिब्रतीति चेत्, मैवं, ऐष्टिकहविःसाम्वात् । ओषधिविकृतं सुरा, साम्नाय्यविकृतं वाजिनं । तस्मादैष्टिको विध्यन्तः । सोमब्रह्मस्वार्थवादगतत्वाद्वाग्निहोत्रादिनामवदतिदेवकः । यदि वाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वास्ति धर्मापेक्षा तर्ह्येतस्मिन्मध्ये कृत्वा चिन्तास्तु ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“इयोर्दध्नाऽथ पयस आमिषायां हितत्वतः ।

इयोर्दध्ना घनत्वेन प्राधान्यात् पयसो भवेत्” ॥

तत्रे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिषेति श्रुताया आमिषायाः साम्नाय्ययागीययोर्दधिपयसोर्धर्माः कार्याः, आमिषाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः । घनत्वस्याधिक्याद्दधिधर्मा इति द्वितीयः पक्षः । पयस्यामिषामुत्पादयितुं सहकारित्वेन दधानीयते, ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्भूर्म एव न्याय्यः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणी-
 मामिक्षां कायमेककपालं प्रघास्यान् इवामहे मरुतो
 यज्ञवाहसः करभेण सजोषसः । मो षू ण इन्द्र पृत्सु
 देवास्तु स्म ते शुभिन्रवया । मही चस्य मोदुषो यव्या ।
 हविष्मतो मरुतो वन्दते गोः । यद्दामे यदरय्ये यत्सभा-
 यां यदिन्द्रिये यच्छूद्रे यदर्यं एनश्चकृमा वयं यदेक-
 स्याधि धर्मिणि तस्यावयजनमसि स्वाहा । अक्रन्कर्म
 कर्महतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं
 प्रेतं सुदानवः ॥ १ ॥

वयं यद्विःशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीये वैश्वदेवाख्यं प्रथमपर्वाङ्कं । तृतीये वरुणप्रघासाख्यं
 द्वितीयं पर्वाच्यते । तत्र विशेषद्वेषि चत्वारि विधत्ते “ऐन्द्रा-
 ग्रमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमे-
 ककपालं” इति । निर्वपतीति पूर्वानुवाकादनुवर्तते । ताने-
 तान् वरुणप्रघासान् विधातुं प्रसौति “प्रजापतिः सविता
 भूत्वा प्रजा असृजत । ता एनमत्यमन्यन्त । ता अस्मादपाका-

मन् । ता वरुणो भूत्वा प्रजा वरुणेनायाहवत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः । प्रजापतिं पुनरुपाधावस्त्राभिमिच्छमानाः । स एतान् प्रजापतिर्वरुणप्रघासानपश्यत् । तान् निरवपत् । तैर्वै स प्रजा वरुणपात्रादमुञ्चत्” (ब्रा०१का०।६प्र०।४अ०) इति । सविता भूत्वोत्पादको भूत्वा । अत्यसन्यन्त श्रवज्ञां कृत्वत्यः । वरुणो भूत्वा वरुणेन वरुणपात्ररूपेण जलोदररोगेण, बाष्पस्त्रामिन् रोगग्रान्तये, वरुणप्रघासानेतस्त्रामकान् यागविशेषान् । इदानीं विधत्ते “यद्वरुणप्रघासा निरुच्यन्ते । प्रजानामवरुण-घाहाय” (ब्रा०) इति । अस्य पर्वणः कालमापस्तम्बो दर्शयति ‘तत्तद्यतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां आवर्षां वा उदवसाय वरुण-प्रघासैर्यजेत’ इति । उदवसाय पूर्वदेशाम्निर्गत्य । अस्मिन् वरुण-प्रघासपर्वणि द्वितीयां वेदिं विधातुं प्रश्नोति “तासां दक्षिणे वाङ्मन्यं क्व आसीत् । सव्यः प्रसृतः । स एतां द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुदहन् । ततो वै स प्रजानां दक्षिणं वाङ्मं प्रासारयत्” (ब्रा०) इति । तासां प्रजानां, न्यक्तः शीतवातरोगेण नितरां सङ्कुचितः, वेदिमुदहन् वेदेरुद्धननं कृतवान् । विधत्ते “यद्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुद्धन्ति । प्रजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं वाङ्मं प्रसारयति । तस्माच्चातुर्मास्यथाज्यमुष्मिंश्चोक उभयावाङ्मः । यज्ञाभिजितश्च ह्यस्य” (ब्रा०) इति । दक्षिणतस्त्रोदकप्राप्ताया वेदेर्दक्षिणभागे । यस्माच्चातुर्मासेषु वेदिद्वयमस्ति तस्मात्तद्याजी स्वर्गे वाङ्मदयोपेतो भवति । यद्यपि सर्वेषां वाङ्मद्वयमस्ति तथाप्येक एव वाङ्मस्त्रेषां सामर्थ्योपेतः ।

अत एवाच्चात 'तस्माद्दक्षिणाऽर्द्धं आत्मनो वीर्यावत्तरः' इति ।
 अस्य वाङ्मयमपि सामर्थ्यातिशयोपेतमिति विशेषः । तदेतदस्य
 यज्ञाभिजितं अनेन यज्ञेन सन्पादितं । उभयोर्वेद्योर्मध्ये ययो-
 दब्राह्मणपरिमितं व्यवधानं विधत्ते "पृथमात्रादेदो अस-
 म्बिन्दे भवतः । तस्मात् पृथमात्रं व्यूषौ" (ब्रा०) इति ।
 यस्मादेद्योदकं व्यवधानं तस्मात्सोकेऽपि वामदक्षिणावंधौ पृथ-
 मात्रौ यद्वा पृथमात्रं यथोदब्राह्मणपरिमाणं यथा भवति
 तथा विभक्तौ दृश्येते । विधत्ते "उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदि-
 भुपवपति । पञ्चवे वा उत्तरवेदिः । पशून्नेवावहन्धे । अथो
 यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै" (ब्रा०) इति । यज्ञपरुषो यज्ञावयव-
 खानन्तरित्यै अन्नराधाभावायै । उत्तरवेदेरभावे तद्द्रूपो
 यज्ञावयवोऽन्तरितः स्यात् । वैश्वदेवपर्वण्युक्तानामाग्नेयमष्टाक-
 पालमित्यादीनां पञ्च हविषां ब्राह्मणमनुब्राह्मणश्चात्राति-
 दिशति "एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि" (ब्रा०) इति ।
 आग्नेयादीनां पञ्चानां विधायकं पूर्वस्मिन् पर्वणि यद्ब्राह्मण-
 मेतदेवास्मिन् पर्वणि ब्राह्मणं विधायकं येषां पञ्चानां तान्ये-
 तद्ब्राह्मणानि । अत्रापि तथैवादी पञ्च हवींष्यनुतिष्ठेदित्यर्थः ।
 मुख्यब्राह्मणे विहितस्यैन्द्राग्नस्यातिदिष्टपञ्चहविरानन्तर्यं वि-
 धत्ते "अथैष ऐन्द्राग्नी भवति" (ब्रा०) इति । तस्मिन् यागे
 श्रुतौ देवौ प्रब्रंशति "प्राणापानौ वा एतौ देवानां । यदि-
 न्द्राग्नी । यदैन्द्राग्ने भवति । प्राणापानावेवावहन्धे । ओजो
 वल्लं वा एतौ देवानां । यदिन्द्राग्नी । यदैन्द्राग्ने भवति ।

ओजो बलमेवावदन्धे” (ब्रा०) इति । ओजो मानस उल्साहः,
 बलं शारीरमिति विशेषः । मुख्यब्राह्मणविहितमामिषायाग-
 मनूय तद्देवताकावेव मेषीमेषौ चवमथौ विधत्ते “मारत्या-
 मिषां भवति । वारुष्यामिषा । मेषी च मेषश्च भवतः । मि-
 थुना एव प्रजा वरुषपात्रान्मुञ्चति” (ब्रा०) इति । मारत्या-
 मिषा भवति मेषी च, वारुष्यामिषा भवति मेषश्चेति त-
 त्साहित्याभिधानार्थं चकारौ । स्त्रीपुरुषरूपयोर्मेषीमेषयो-
 रनुष्ठानेन मिथुनात्मकाः प्रजाः रोगान्मुक्ता भवन्ति । मेषी-
 मेषयोगुणविशेषं विधत्ते “सोमश्रौ भवतो मेधत्वाद्य” (ब्रा०)
 इति । एतच्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतं ‘ऊर्णाभिर्मेषप्रतिहृती
 सोमश्रौ कुरुते’ इति । तयोर्मेषीमेषयोः पुरतः शमीपर्ण-
 स्थापनं विधत्ते “शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाभ्यामपि य-
 च्छति” (ब्रा०) इति । घासमपीत्यन्वयः । शमीपर्णानां शता-
 धिकसङ्ख्यां विधातुं प्रक्षौति । “प्रजापतिमन्नाद्यं गोपानमत् ।
 स एतेन शतेभ्येन हविषाम्नाद्यमवावदन्ध । यत्परःशतानि शमी-
 पर्णानि भवन्ति । अन्नाद्यस्यावदन्धे” (ब्रा०) इति । अन्नं योग्यं
 ब्राह्म्यादिजन्यं यदन्नं तत्प्रजापतिर्न प्राप्नोत् । स च प्रजापति-
 रेतेन शमीवृक्षजन्येन शतसङ्ख्यायुक्तेन काष्ठसमूहेन दीपितेऽग्नौ
 ऊतेन हविषा तदन्नाद्यं सम्पादितवान् । अतः परःशतानि
 शताधिकसङ्ख्यानि पर्णान्युपवपेत् । तच्च करीरोद्दपं विधातुं
 प्रक्षौति “सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु वा आऊति-
 दिवो वृष्टिं आवचति” (ब्रा०) इति । करीरनामकान्यङ्कु-

राशि सोमवस्त्रीसदृशत्वात् सौम्यानि, आहुतिरपि सोमसम्बन्धिनी दृष्टिहेतुः । विधत्ते “यत्करीराणि भवन्ति । सौम्यैवाहुत्या दिवो दृष्टिमवहन्धे” (ब्रा०) इति । करीरब्रह्मेण सर्जुरीफसान्युच्यन्त इति केषित् । तानि ब्रमीपर्षवद्गच्छत्योपचारेण तयोः पुरत उपवपेत् । तथा च सूत्रकारः ‘अथाभ्यां ब्रमीपर्षकरीराण्युपवपति परःब्रतानि परःसहस्राणि च’ इति । नवमयागं प्रशंसति “काथ एककपालो भवति । प्रजानां कन्वाय” (ब्रा०) इति । सुखिलायेत्यर्थः । काथः प्रजापतिदेवताकः । दीपपात्रसदृशानि यवपिष्टनिर्मितानि पात्राणि विधत्ते “प्रतिपुरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव प्रजा वरुणपात्रान्मुञ्चति । एकमतिरिक्तं । जनिष्यमाणा एव प्रजा वरुणपात्रान्मुञ्चति” (ब्रा०) इति । दधिसिक्ता यवसक्तवः करम्भः । यजमानस्य गृहे यावन्तः पुरुषाः मनुष्याः तत्सङ्ख्याया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अत एव सूत्रकार आह ‘आमपेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति । यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानि’ । तदेवमनुब्राह्मणगतेनानुवाकेन वरुणप्रघासादिविधयो देवताप्रशंसाश्लोकाः । अथानुवाकान्तरेण हविरासादनादिप्रयोगा उच्यन्ते । तत्र वेदिद्वये हविःसादनव्यवस्थां विधत्ते “उत्तरस्थां वेद्यामन्यानि हवींश्चि सादयति । दक्षिणार्थां माहतीं । अपधुरमेवैना द्युनक्ति । अथो ओज एवासामवहरति । तस्माद्ब्रह्मणस्य चत्राच्च विभोऽन्यतोऽपक्रमिषीः” (ब्रा०१ का०।६ प्र०।५ अ०)

इति । माहृत्या आमिषाया अन्यान्याग्नेयादीनि अष्टौ हवींषि ।
 महतो देवानां मध्ये विद्यः । अतो माहृत्याः पृथग्नेदिषादमादिना
 विद्यः । अपधुरमेव युनक्ति अपक्रमणमेव प्रापयति, धुरो गमन-
 मपधुरं, धुःशब्देन बद्धविधहविर्वहनघोग्या भूमिहच्यते, सा
 चोत्तरगता वेदिः । तस्या अपगमनं यथा भवति तथा महद्रूपा
 एना विद्यो वेद्यन्तरे योजितवान् भवति । किञ्च । आसां
 विद्यामोजो बद्धमवहरत्येव न्यक्करोत्येव । वस्मादिभ्यां न्यक्कारः
 तस्माद्वाङ्मणात् चचियाच्चेमा विद्योऽन्यतः घामान्तरे वा
 पीठिकान्तरे वा अपक्रामन्ति । प्रचारपौर्वापर्यं पाठेनैव प्राप्तं
 प्रशंसति “माहृत्या पूर्वया प्रचरति । अनृतमेवावचयते । वा-
 हृत्योत्तरया । अन्तत एव वरुणमवचयते” (ब्रा०) इति ।
 माहृत्या आमिषायाः प्रथमप्रचारेण अनृतमयथाग्नास्त्रार्था-
 नुष्ठानेन दोषमवचयते विनाशयति । वाहृत्यामिषाया उत्तर-
 कास्त्रीनप्रचारेण वरुणं वरुणपाशरूपं जलोदररोगमन्तत
 एवावचयते सर्वथैव विनाशयति । प्रचारात्प्राचीनेष्वङ्गेषु पू-
 र्वाङ्गपौर्वापर्यवैपरीत्यं विधत्ते “यदेवाध्वर्युः करोति । तत्र-
 तिप्रस्नाता करोति । तस्माद्यञ्छ्रेयान् करोति । तत्पापीयान्
 करोति” (ब्रा०) इति । अध्वर्युरुत्तरवेद्यवस्त्रिताया वाह-
 र्यामिषाया अनुष्ठाता, प्रतिप्रस्नाता तु दक्षिणवेद्यां माहृती-
 मनुतिष्ठति । तत्र यद्यदन्वाधानादिकमेकैकमङ्गमध्वर्युरनुति-
 ष्ठति तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्नाता तदनन्तरमेवानुतिष्ठेत । अत एव
 च लोकेऽपि सन्दिग्धेषु शौक्विकवैदिकव्यवहारेषु श्रेयान्

प्रामाणिकत्वेन सम्प्रतिपन्नः वरुषो चदेव करोति तदेव पा-
 पीयान् मूढोऽपि करोति । अत्र बोधायनेन यदिदमुक्तं ‘अथ
 प्रतिप्रस्थाता पत्नीं पृच्छति पत्नि कस्ये आर इति । असाधिति
 तं वरुषो गृह्णातु’ इति । तदिदं विधत्ते “पत्नीं वाचयति ।
 मेध्यामेवेनां करोति । अथो तप एवैनामुपनयति” (ब्रा०)
 इति । पापं प्रस्थापयेत् पापीति स्थितिकारैरुक्तत्वाद् विद्यमानं
 आरमुद्दिश्य पत्नीं वाचयेत् । तेन च प्रस्थापनेन पत्नीं चान-
 बोध्यां करोति । किञ्च सभामध्ये मानहानिसहिष्णुत्वरूपं
 यत्तपः तदप्येनां पत्नीं प्रतिप्रस्थाता प्रापयति । तस्यास्य पत्न्या
 सख्यां मुक्त्वा आरनिर्देशं विधत्ते “सञ्कारः सन्तं न प्रब्रू-
 यात् । प्रियं ज्ञातिः इन्ध्यात् । अथो मे आर इति निर्दि-
 शेत् । निर्दिश्येवैनं वरुषपात्रेण वाचयति” (ब्रा०) इति । मन्त्र-
 काण्डे प्रधानयामविधिभ्य ऊर्द्धं प्रघाखान् मो षू षो चङ्गामे
 अकन् कर्मेत्येते चत्वारो मन्त्रा आस्ताः । तत्र प्रथममन्त्रस्य
 विनियोगमापस्तम्ब आह ‘प्रघाखान् हवामहे इति प्रति-
 प्रस्थाता पत्नीमुदानयति’ इति । पाठस्तु “प्रघाखान् हवामहे
 मरुतो यज्ञवाहसः करन्धेण सजोषसः” इति । वरुषपात्ररूपं
 कर्म हन्तीति वरुषप्रघाषाः, तानहन्तीति वरुषप्रघाषाः ।
 यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसः । दधिसर्पिर्मिथैः सक्तुभिर्निष्पादितं
 पाचजातं करन्धेणवेनोप्यते । तेन करन्धेण दक्षिणवेदिस्थिते
 ऽग्नौ दव्यतिभ्यां ह्यमानेन परस्वरं समानप्रीतयः सजो-
 षसः । तथाविधान् मरुतो हवामहे आङ्गयामः । विधत्ते

“प्रघाखान् हवामह इति पत्नीमुदानयति । अङ्गतैवेनां”
 (ब्रा०) इति । एनां पत्नीं, अनेन मन्त्रपाठेनाङ्गतैवाङ्गतवानेव
 भवति । अवशिष्टस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमाहापस्तम्बः ‘अथा-
 न्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेणोत्तरां वेदिमै-
 षीके शूर्पे करम्भपात्राण्योष्य शीर्षत्रधि निधाय पुरस्तात्प्रत्यक्षौ
 तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः मो षू ष इन्द्रेति यज-
 मानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह यद्गाम इत्युभौ याज्यामक्रन् कर्म
 कर्मकृत इति विपर्यन्तौ जपतः’ इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु
 “मो षू ष इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्य ते शुभ्रिन्नवया । मही स्यस्य
 मीढुषो यव्या । हविन्नतो मरुतो वन्दते गीः” इति । हे इन्द्र
 देव नोऽस्मान् पृत्सु सङ्ग्रामेषु मो मैव प्रवर्तयेति श्लेषः । तदेत-
 दप्रवर्तनं सु समीचीनं वैरिणामेवासम्भवात् । हे शुभ्रिन् वस-
 वन् ते तव प्रसादादवया अवयजनं अग्निष्टनाग्निमस्तु स्य सर्व-
 दा भवतु । यस्मात् कारणात् मीढुषो वृष्टिसेचनसमर्थस्य
 तव प्रसादादस्माकं मही भूमिर्यव्या यवादिहृत्त्रधान्ययोग्या
 तस्मादग्निष्टनाग्निमित्यन्वयः । गीरस्यदीया स्तुतिरूपा वाक्
 हविन्नतः करम्भपात्ररूपहविर्युक्तां मरुतो वन्दते नमस्करो-
 ति सौतीत्यर्थः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु “यद्गामे यदरथे यत्स-
 भायां यदिन्द्रिये यच्छूद्रे यदर्थ एनसृकमा वयं यदेकस्याधि
 धर्मणि तस्यावयजनमधि स्नाहा” इति । अत्र सप्त यच्छब्दाः
 सप्तधा वाक्यभेदार्थाः स चादरार्थः । अर्थे स्वामिनि वैश्वे
 वा । एकस्य दम्पत्योर्मध्ये कस्यचिद्धर्मणि शास्त्रीये धर्मे वयं

यजमानो दारा दासाश्च यामविषये यत्पापमधिकं बद्धम, तन्न सर्वस्वावयजनं विनाशकं करन्मपात्रजात त्वमसि, अतः स्नाहा मां इदामीत्यर्थः । एतयोर्दभयोर्याव्यापुरोऽनुवाक्ययोर्दौर्भाग्यमपवदितुं विधत्ते “यत्पत्नी पुरोऽनुवाक्यामनुब्रूवात् । निर्वर्षी यजमानः स्यात् । यजमानोऽन्वाह । आत्ममेव वीर्यं धत्ते । उभौ वाव्याः सवीर्यलाय” (ब्रा०) इति । याव्यादृष्टान्तेन पुरोऽनुवाक्यायामपि प्राप्तां पत्नीमर्थवादेन वारयति । पापरूपेण प्रविशन्न वरुणो यज्ञघातीति वरुणो याव्यायामेनःशब्देन विवक्षित इति दर्शयति “यद्वामे यदरस्य इत्याह । यद्योदितमेव वरुणमवयजते” (ब्रा०) इति । दक्षिणवेदिगतेऽग्नौ होमं विधातुं प्रसूति “यजमानदेवत्यो वा आहवनीयः । भ्रातृव्यदेवत्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपात्रेण याहयेत्” (ब्रा०) इति । उत्तरदिक्स्वावां वेद्यामुत्तरवेद्युपवापेन निष्यन्न आहवनीयः । इतरवेदिगतोऽग्निर्दक्षिणः । विधत्ते “दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । भ्रातृव्यमेव वरुणपात्रेण याहयेत्” (ब्रा०) इति । जुह्वमपवदितुं विधत्ते “शूर्पेण जुहोति । अन्यमेव वरुणमवयजते” (ब्रा०) इति । अन्नसाधने शूर्पे भवमन्नं *भोव्यद्रव्यविनाशिनमित्यर्थः । होमगुणद्वयं क्रमेण विधत्ते “शीर्षन्नधि निधाय जुहोति । शीर्षत एव वरुणमवयजते । *प्रत्यङ्गिष्ठन् जुहोति । प्रत्येव वरुणपात्रास्मिर्मुच्यते” (ब्रा०) इति । करन्मपात्रपूर्णं

* अन्नं भोक्तव्यद्रव्यानिष्ठविनाशिनमिति काशीस्यपुस्तकत्रयस्य पाठः । अन्यथा भोक्तव्यद्रव्यविनाशिनमिति तै० ।

ब्रूयं त्रिरसि सप्तसिधाच पञ्चाङ्गुलपात् तेन त्रिरोरोगादिकं
 प्राप्स्यति, पश्चिमाभिमुखेन होमेन प्रत्यङ्गेव वरुणस्य प्रतिभूष-
 नेन प्रवक्ष्य एव सन् वरुणपात्राजिष्कृष्टो मुच्यते । इतीषमन्त्र-
 पाठस्तु “अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः
 कर्म कृत्वासं प्रेत सुदानवः” इति । कर्मकृतोऽध्वर्युप्रमुखा
 क्षयमानपत्न्यन्ताः सर्वे । मयोभुवा, मयः त्रिवं सुखं । यद्वै त्रिवं
 तन्मय इति श्रुतेः । तत्सुखं भावयिष्या मन्त्रोच्चारणरूपया
 वाचा सह करुणपात्रहोमान्तं कर्माक्रन् कृतवन्तः । हे सुदानवः
 सुदु हविषः प्रदातारोऽध्वर्युप्रभृतयो देवार्थमिदं कर्म कृत्वा
 अस्मं प्रेत स्रग्दं गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे उत्तरार्द्धतात्पर्यं दर्श-
 यति “अक्रन् कर्म कर्मकृत इत्याह । देवानृषं निरवदाय ।
 अनृषा गृहानुपप्रेतेति वावैतदाह” (ब्रा०) इति । देवान् प्रति
 प्रत्यर्पणीयं सदृशं तन्निरवदाय निःशेषेण प्रत्यर्प्यं । अत्रावभृथ-
 द्रव्यं विधातुं प्रक्रीति “वरुणगृहीतं वा एतन्नस्य । यद्यजुषा
 गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषास्य निष्कासस्य” (ब्रा०) इति ।
 वरुणयागे मेवार्थेषु येषु ये तुषाः यस्य निष्कासः पात्रस्य
 आमिषांश्लेषः, तदुभयं पूर्वमन्त्रेषु गृहीतस्य द्रव्यस्यातिरि-
 त्तोऽन्नः । अतो यज्ञमन्त्रमेतद्वरुणगृहीतमेव । त्रिधत्ते “तुषैश्च
 निष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवयजते”
 (ब्रा०) इति । अत्रावभृथशब्देन सौमिकावभृथधर्मोपेतं कर्मा-
 च्यते । तदेतन्नत्यभिज्ञापयितुं तत्रत्यविधीन् सार्थवादानु-
 वदति “अपोऽवभृथमवैति । अस्तु वै वरुणः । साचादेव वरुण-

भवत्यजते । प्रतियुतो वरुणस्य पात्र इत्याह । वरुणपात्रादेव
 निर्मुच्यते । अप्रतीचमायन्ति । वरुणस्यान्वर्हितौ । एधोऽस्येधि-
 पीमहीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्कृत्य उपायन्ति । तेजोऽसि
 तेजो मयि धेहीत्याह । तेज एवात्मन्वत्ते” (त्रा०) इति । अपः
 प्रत्यवष्टयमनुतिष्ठेत् अप्सु कुर्यादित्यर्थः । अपामधिपतित्वाद्
 वरुणस्त्रिष्ठति, अतोऽत्र होमेन वरुणं साक्षादेव व्यवधानम-
 न्तरेणैव विनाशयति, कर्मानुष्ठानादूर्ध्वमुदकसमीपं प्रतियुत
 इत्यनेन मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु स्थितो यो वरुणस्य
 पात्रः स एष प्रतियुतः परित्यक्तः । परित्यज्य पृष्ठदेवमपश्यन्
 एव प्रत्यागच्छेद्युः । आगत्य एधोऽसि तेजोऽसीति दाभ्यामा-
 हवनीये समिधावादध्यात् । हे अग्ने एधोऽसि अनया समि-
 धाभिसृद्धोऽसि, अतस्त्वत्प्रसादादयमग्नेधिपीमहि सृष्ट्वा भवेम।
 समिध्वन्वज्वासाया तेजोऽसि, अतो मयि तेजः स्थापय ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“पत्न्याङ्गानं प्रचास्येति प्रतिप्रस्नात्कर्म तत् ।

स्वामी मो ध्वित्यनुब्रूयाद् यद्गाम इति दन्वती ॥

अक्रन्नित्यपि तावेव मन्त्रास्तत्वार ईरिताः” । इति ।

अथ मोमांशा । सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमाचकः ।

सवादाङ्गविधिस्तौ वा हविर्विध्यन्वयाङ्गवेत् ॥

अर्थवादैकमिष्टोऽसौ मैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वघोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्रतां” ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेववहणप्रघाससाकमेधशुनासीरीचनाम-
कानि चत्वारि पर्वाणि । तच्च वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि
'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशक-
पालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मादृतं सप्तकपालं वैश्व-
देवीमामिषां द्यावापृथिव्यमेककपालं' इति । तेषां हविषां
ब्राह्मणेऽर्थवाद आद्यातः 'वार्चमगानि वा एतानि हवींषि'
इति । अङ्गविधयोऽपि तच्चाद्याताः 'चेधा सन्नद्धं बर्हिर्भवति
चेधा सन्नद्ध इभः । नव प्रयाजा इज्यन्ते नवानुयाजाः' इति ।
एवं स्थिते वहणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि
विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेषु पञ्चस्वतिदिशति
'एतद्ब्राह्मणान्येष पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणि' इति,
तच्चार्यवादमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः, तस्य हविर्विधिभिः सह
स्तुत्याः सावकरूपेणान्वयसम्भवात् अङ्गविधिना च तदसम्भवा-
दिति चेत् । मैवं, उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां
चान्वयात्, तस्मादर्थादसंहितानामङ्गविधीनामतिदेशः ।

तत्रैवान्वयिजितं ।

“श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनं ।

तत्पूर्ववन्तथैन्द्राग्र एतद्ब्राह्मण इत्यपि” ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेववहणप्रघासेषु पठितं, ऐन्द्राग्र-
ब्राह्मणं वहणप्रघासेष्व्याद्यातं । एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयो-
रेककपालैन्द्राग्रयोर्ब्राह्मणातिदेश आद्यायते 'एतद्ब्राह्मण ऐ-
न्द्राग्र एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरस्येतरस्य' इति ।

तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेन अर्थवादविधिसहिताङ्गकाण्डस्य सर्वत्रा-
तिदेशः । पूर्वन्यायस्य विषयस्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मार-
णाय वाक्यम् ।

एकादत्राध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“माहृत्या सार्धमष्टाभिरङ्गे तन्मं भिदायवा ।

प्रयोगैकलतसम्भं भेदो देवस्य भेदतः” ॥

वक्ष्यप्रघासेष्वाग्नेषादीनि नव हवींषि विहितानि, तेषु
माहृतीमामिषां प्रतिप्रस्नाता दक्षिणे विहारेऽनुतिष्ठति,
इतराणि त्रष्टावध्वर्युत्तररे विहारेऽनुतिष्ठति, तेषामष्टानां
प्रयोगैक्यान्तस्त्रेषाङ्गानि उभयवादिष्यन्तानि । तथा ताम्बेव
माहृत्या अपीत्यत्रापि तन्मं प्राप्तं । कुतः । वक्ष्यप्रघासान्तःपा-
तित्वेन प्रयोगैक्यात् । नन्वत्र विहारभेद आस्नातः ‘पृथगग्नीन्
प्रचयतः पृथग्मेदी कुहतः’ इति, सोऽयं पृथगनुष्ठानाभावो-
च्यर्थः स्यात् । मैवं, हविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगात् । अष्टा-
वध्वर्युत्तरविहारे हवींषि आसादयति माहृतीमेव प्रति-
प्रस्नाता दक्षिणेऽस्मिन्निति तद्विधानात् तस्यान्तस्त्रमिति प्राप्ते
भ्रूमः । देवभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भिद्यते । न च
तस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता । तदासादनस्य दृष्टद्वे-
त्रार्थत्वे सति त्यागेन अदृष्टार्थलक्षणाप्रसङ्गात् न च प्रयोग-
भेदेनैव सादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यं,
अथवस्नानात् प्रतिप्रयोगप्राप्तौ तद्व्यवस्यार्थत्वात् । तस्याद्भेदेना-
ङ्गानुष्ठानं ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“कर्त्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चलिंग्वचनामैवं द्वयोर्हत्वा व्यवस्थितिः” ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये प्रयोगभेदादाचाराद्यङ्गभेद इव होतृ-
ब्रह्मादीनां कर्त्तृणामपि भेद इति चेत् । मैवं, वाचनिकपञ्च-
सङ्खाविरोधात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्तादहोतृब्रह्माग्नीभाः पञ्चलिंगः
चातुर्मास्येषु विहिताः ‘चातुर्मास्यानां चञ्चकत्तृणां पञ्चलिंगः’
इति । यद्यग्नेयाद्यष्टके मादृत्याच्च होत्रादिभेदः स्यात् तदा
पञ्चसङ्खा बाध्येत । ननु पञ्चसङ्खासिद्धार्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रति-
प्रस्ताता प्राप्नुयात् मादृत्यां चाध्वर्युः प्राप्त इति चेत् । सत्यं ।
प्राप्तावेव तावुभावुभयत्र । व्यवस्था तु वचनाद्भवति । तत्र
वचनं पूर्वोदाहृतं तस्मात्प्राप्ति कर्त्तृभेदः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“तत्रैव पत्नीसंघाजादि भिन्नं तन्मतायवा ।

तन्ममन्वैक्यतो मैवं कर्त्तृभेदानिवारणात्” ॥

तत्रैवाग्नेयाद्यष्टके मादृत्याच्च गार्हपत्ये होतृषु पत्नी-
संघाजादिषु तन्नं युक्तं । कुतः । गार्हपत्यैकत्वात् । न हि आह-
वनीयवद्विषयविहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति, तस्मान्नन्वमिति
प्राप्ते ब्रूमः । न तावत् पूर्वोक्तः कर्त्तृभेदो निवारयितुं शक्यते,
तथा सत्यध्वर्युणा उक्ताः पत्नीसंघाजाः प्रतिप्रस्तादकर्त्तृकार्या
मादृत्यां कथमुपह्वर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्ताता च गार्हपत्ये
पृथक् पत्नीसंघाजान् युञ्जवातां ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्मता न वा ।

तन्मं द्वयोः स्यतिः सिद्धोदुत्तमोक्ता पृथग्भवेत्” ॥

वद्व्यप्रघासेष्वध्वर्युप्रतिप्रक्षाचोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेभ्येकेनैव पञ्चमानेषु तयोरर्थस्यतिसिद्धौ तन्ममिति चेत् । न । निर्वापानीत्यु-
त्तमपुद्व्यार्थपाठमन्तरेण स्यत्यभावात् तस्माद्भवयोः पृथक् पाठः ।

षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“निष्कासेन तुषैखावभृथं चन्तोत्यनूद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मिणः ॥

यो दर्शपूर्णमासार्थां वारुणां चोदनोद्गतः ।

युत्सेकोऽनूद्यतामेष मैवं कर्मणि सौमिके ॥

मुख्योऽवभृथब्रह्मोऽतस्तत्सादृश्यविवक्षया ।

धर्मानतिदिग्मन् कर्म विधत्ते धर्मसंयुतं” ॥

वद्व्यप्रघासेषु श्रूयते ‘वारुणा निष्कासेन तुषैखावभृथमव-
चन्ति’ इति । निष्कास आमिषाया ज्ञेयः, प्राच्यां दिग्नि देवा च-
त्वित्वा मार्जयन्तामित्यादिभिर्मन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिशु सर्वास्त्रापो
विविधमुत्सिध्यन्ते, सोऽयं युत्सेको वारुणामिषायामेव चोदक-
प्राप्नोऽनूद्यते । अस्ति हि युत्सेकस्यापि अवभृथत्वं, एष वै दर्शपूर्ण-
मासयोरवभृथ इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । सौमिके कर्म-
ष्ववभृथब्रह्मो मुख्यः, तस्य ब्रह्मस्य उद्भिदादिवद्विधेयक्रिया-
सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् तत्रैव वैदिकप्रयोगवाङ्मत्याच
युत्सेके अप्यमन्त्रादुपचर्यते, न हि सौमिककर्मणीवापां युत्से-

केऽवभृथभावनामंत्रचयवतीं पश्यामो येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्कित
तस्मात् सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वक्ष्यप्रघासप्रकरणे
प्रयुञ्जान आषाद्यो मासाग्निहोचन्याथेन सौमिकधर्मानतिदि-
शन् कर्मान्तरं तद्गर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च विपर्ययेषाचैव मु-
ख्योऽवभृथोऽस्त्विति शङ्कनीयं, अपेक्षितस्य कर्मकक्षापस्याचा-
भावात् । तस्मात्सौमिकधर्मापेतकर्मान्तरविधिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्कासकावुत् ।

प्राप्नोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥

तुषनिष्कासयोरत्र साक्षात् कृप्नोपदेशतः ।

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य बाधना” ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेन अवभृथशब्देन
पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशस्योपदेशादुर्वचः तस्मात्तुष-
निष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनं ।

उतार्थकर्म पशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥

कर्मान्तरं तदापि स्थात्प्रतिपत्तिः प्रवाजवत् ।

प्राधान्याद्यार्थकर्म स्थात् तत्रावभृथधर्मकं” ॥

चातुर्मास्यगतेषु वारुणीमामिषां प्रकृत्य इदमाज्ञायते
‘वारुण्या निष्कासेन तुषैसावभृथमवयन्ति’ इति । अत्रायं प्र-
योगप्रकारः ‘वक्ष्यप्रघासेषु नव हवींषि तेऽष्टमं हवि-

वाहण्यामिच्छा नवमं इविः काय एककपालः वाहण्यामिच्छायां
 यवपिष्टनिर्मितं मेषमवदध्यात्' इति । ततः आमिच्छासंयुक्तं
 सर्वमवदाय ऊत्वा, तत एककपालेन प्रचर्य भास्त्रलिप्तेन वाह-
 ण्यामिच्छाया निष्कासेन च तुषैश्च अवभृथमनुतिष्ठन्तीति । तत्र
 संवचः । किं वाहण्यामिच्छाया एकमंत्रं यवमथमेषसहितं पूर्वं
 प्रदाय पश्चादेककपालप्रचारादूर्ध्वं निष्कासरूपेषाम्नान्तरेण
 तुषैश्च प्रचरितव्यमित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्षः । उत कर्मान्तरं ।
 तत्रापि किं प्रतिपत्तिकर्म आशोस्त्रिदर्थकमेति । तत्र विप्रकर्षं
 इति तावत्प्राप्तं । कुतः, पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातःसवने वप-
 या प्रचर्य द्वितीयसवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार इति सवनीय-
 पशौ यथा प्रचारविप्रकर्षः तद्वदत्रापीत्याद्यः पक्षः । तथा
 सत्यवभृथशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् कर्मान्तरमिति पक्षान्तरं । तदा-
 ष्यामिच्छाहविःशेषस्य निष्कासस्थान्यस्मिन् कर्मणि इविद्यायो-
 गात् प्रयाजशेषन्यायेनेदं प्रतिपत्तिः स्यात्, यथा प्रयाजशेषेण
 हवोव्यभिचारवतीत्यत्र तच्छेषं संस्कर्तुमेभिघारणमेवमत्रापि
 निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन् पक्षे निष्कासस्यैव
 संस्कार्यद्रव्यत्वेन प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तियत्ययः स्यात् ।
 अतोऽवभृथस्य प्राधान्यादर्थकर्मत्वमेव द्रष्टव्यं । यदि चातुर्मास्येषु
 नावभृथः तदा तद्दूर्मातिदेशाय तस्माननिर्देशोऽस्तु, तस्य तदी-
 यद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः, तस्मादर्थकर्म ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे ऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
 साकः सूर्येणोद्यता मरुद्गाः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने
 चरुं मरुद्गां गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुं
 पूर्णां दर्विं परापत सुपूर्णां पुनरापत । वस्त्रेव विक्री-
 णावहा इषमूर्जः शतक्रतो । देहि मे ददामि ते नि मे
 धेहि नि ते दधे । निहारमिन्नि मे हरा निहारं ॥ १ ॥

निहरामि ते । मरुद्गाः क्रीडिभ्यः पुरोडाशः सप्त-
 कपालं निर्वपति साकः सूर्येणोद्यताग्नेयमष्टाकपालं
 निर्वपति सौम्यं चरुः सावित्रं द्वादशकपालः सार-
 स्वतं चरुं पौष्णं चरुमैन्द्राग्नमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं
 वैश्वकर्मणमेककपालं ॥ २ ॥

हरा निहारं चिःशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीये वरुणप्रचामाख्यं द्वितीयं चातुर्मास्यपूर्वाह्नं । चतुर्थ-
 पञ्चमषष्ठेषु साकमेधाख्यं द्वितीयं पूर्वाह्न्यते । तच्च पर्वदिनद्वये
 ऽनुष्ठेयं । तदाहापस्तम्बः 'ततश्चतुर्थु मासेषु पूर्वस्मिन् पर्वण्युप-
 क्रम्य द्वाहं साकमेधैर्यजत' इति । तच्च प्रथमदिने कर्तव्यानि
 चीणि हवींषि विधत्ते "अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं

निर्वपति साकः सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने
 चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुं” इति ।
 अनीकवते सैन्यवते । उद्यता सूर्येण साकमित्युदयकालविधिः ।
 सम्यक्तपनं सन्तपनं तत्सम्बन्धिनः सान्तपना अनिष्टविनाशिन
 इत्यर्थः । मेधो यज्ञः, गृहञ्च मेधश्च तदुभयवन्तो गृहमेधिन
 उभयपालका इत्यर्थः । सर्वासां यजमानस्य यावत्यो गावः
 सन्ति तावतीनां । विहितास्त्रिष्टुषु प्रथमेष्टिदेवतागुणं प्रशं-
 सति “देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् । ममेय-
 मनीकवती तनूः । तां प्रीणीत । अथासुरानभिभविष्यथेति ।
 ते देवा अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन् । सो
 ऽग्निरनीकवान्त्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धानीकान्यजनयत ।
 ततो देवा अभवन् । परासुराः । यदग्नयेऽनीकवते पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपति । अग्निमेवानीकवन्त्स्वेन भागधेयेन
 प्रीणाति । सोऽग्निरनीकवान्त्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धा-
 नीकानि जनयते” (ब्रा०१का०।६प्र०।६अ०) इति । अतस्त्र-
 यपि दिक्षु असुरानवरोद्धुं चतुर्विधानि सैन्यानि । सूर्योदय-
 कालं प्रशंसति “असौ वा आदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य
 रश्मयोऽनीकानि । साकः सूर्येणोद्यता निर्वपति । साक्षादे-
 वास्मा अनीकानि जनयति” (ब्रा०) इति । उष्णत्वादादित्य-
 स्याग्नित्वं, उत्साहोपेतयोद्धृवत्सर्वतस्वरया प्रसराद्रश्मीनामनी-
 कत्वं । द्वितीयाथा इष्टेर्देवताया गुणं प्रशंसति “तेऽसुराः
 पराजिता यन्तः । द्यावापृथिवी उपात्रयन् । ते देवा मरुद्भ्यः

सान्तपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान् द्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः
समतपन् । यन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवी-
भ्यामेव तदुभयतो यजमानो भ्रातृव्यान्त्सन्तपति” (ब्रा०) इति ।
तान्सुरान् द्यावापृथिवीभ्यामेव कृत्स्नयोरपि द्यावापृथिव्योर्द-
भयत असुरानामधस्ताद्योपरिष्टाच्च समतपन् प्रहाराद्युपद्रवेषु
सन्तापितवन्तः । कस्मिं प्रशंसति “मध्यन्दिने निर्वपति । तर्हि
हि तेच्छिष्टं तपति” (ब्रा०) इति । तर्हि मध्याह्नकाखे । तेच्छिष्ट-
मतिग्रयेण तीक्ष्णं यथा भवति तथा सूर्यस्तपति, हि प्रसिद्धमेतत् ।
चरुं प्रशंसति “चरुर्भवति । सर्वत एवेनान्त्सन्तपति” (ब्रा०)
इति । चरुपाकभाष्यस्य सर्वतस्तप्यमानत्वात् शत्रूणामपि सर्वतः
सन्तापः । तृतीयेष्टेर्देवताविशेषणं प्रशंसति “ते देवाः शो विज-
यिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन् । आ-
ग्निता एवाद्योपवसाम । कस्य वाहेदं । कस्य वा शो भवि-
तेति । स गृह्णोऽभवत् । तस्याज्जतस्य नाश्रन् । न हि देवा
अज्जतस्याश्रन्ति । तेऽश्रुवन् । कस्मा इमं होव्याम इति । मरु-
द्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यश्रुवन् । तं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽश्रुषुवुः ।
ततो देवा अभवन् । परासुराः । अस्मैवं विदुषो मरुद्भ्यो गृह-
मेधिभ्यो गृहे जुहति । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो भव-
ति” (ब्रा०) इति । ते देवा अस्मिं दिने प्रथमेश्या सैन्यानि
सम्प्राप्य द्वितीयेष्या विरोधिनाऽसुरान् सर्वतः सन्तप्य पुनः
परेशुरपि जेष्याम इत्यभिप्रेत्य गृहमेधीयं निदप्य इत्यं
विचारितवन्तः । इदं हविरद्य कस्य वा भवति कस्य वा शो

भविष्यतीति न ज्ञायते, तस्मादयं सह भुक्तवन्त एवाग्निषमीपे
वसामेति । एतावति विचारकाले चरुः पक्वोऽभूत् । तदानो
देवा अञ्जतत्वात् तं चरुं नैवाञ्जितवन्तः, यस्माद्देवाः काप्यञ्जतं
नाञ्जन्ति तस्माद्युक्तमेवैतत् । ततस्ते देवाः परस्परं विचारित-
वन्तः । किमिति कस्मै देवाद्येमं चरुं होष्याम इति । ततो
निश्चित्य गृहमेधिभ्यो ज्ञत्वा विजयं प्राप्ता असुराश्च परा-
भूताः । अस्मिन् कर्मणि आज्यभागो यजतीत्यादिना कानि-
चिदङ्गानि विधास्यन्ते । तच्च यावदुक्ताङ्गोपेतमपूर्वमिदं कर्म न
तु दर्शपूर्णमासविद्यतिरिति जैमिनिर्विचारितवान् । ततोऽर्थ-
प्राप्तः सामिधेन्याद्यभावः । तमिमं वित्यष्टयितुमनुवदति “यद्दे
यज्ञस्य पाकत्रा क्रियते । पञ्चयं तत् । पाकत्रा वा एतत्क्रि-
यते । यस्तेभाबर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह । न प्रयाजा
इज्यन्ते । नानुयाजाः । य एवं वेद । पशुमान् भवति” (ब्रा०)
इति । यज्ञस्य सम्बन्धि यदनुष्ठानं पाकत्रा पाकेषु पाक-
यज्ञवदित्यर्थः । तस्य पञ्चयत्वं युक्तं । पाकयज्ञं वा अन्वाहि-
ताग्नेः पञ्चव उपतिष्ठन्त इति श्रुतत्वात् । यस्माद्देवभावर्हि-
रादयो न सन्ति तस्माद्देतत्कर्म पाकयज्ञवदेव क्रियते । प्राच्य-
मङ्गं विधत्ते “आज्यभागो यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरे-
ति” (ब्रा०) इति । यागवेत्तायामुद्देश्यां देवतां प्रश्नंसति “म-
रतो गृहमेधिना यजति । भागधेयेनैवैवान्त्समर्धयति” (ब्रा०)
इति । उदीच्यमङ्गं विधत्ते “अग्निं स्त्रिष्टुतं यजति प्रति-
ष्ठित्यै” (ब्रा०) इति । अङ्गान्तरं विधत्ते “इडान्तो भवति ।

पञ्चवो वा इडा । पशुस्त्रेवोपरिष्टात्प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति ।
 अर्थसिद्धं चतुर्धाकरणाद्युदीच्याङ्गान्तराभावं द्योतयितुमन्तः
 शब्दः । तदेवमनुब्राह्मणगतेनैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्ठेया
 मुख्यब्राह्मणविहितास्तिस्व इष्टयो व्याख्याताः । अनुवाकान्तरेण
 द्वितीयदिने कर्तव्यत्वेन विहिता इष्टयो व्याख्यातव्यास्तुचादौ
 तावद्गृहमेधीयशेषभृतं किञ्चिदङ्गं विधातुं प्रसौति “यत्पत्नी
 गृहमेधीयस्याग्नीयात् । गृहमेध्येव स्यात् । वि तस्य यज्ञ च-
 धेत । यन्नाग्नीयात् । अगृहमेधी स्यात् । नास्य यज्ञो व्यृधेत”
 (ब्रा०६का०।६प्र०।७अ०) इति । यदि पत्नी गृहमेधीयस्य
 चरोर्यागं भुञ्जीत तदा यजमानो गृहेण यज्ञेन चोपेतो भ-
 वति । किन्त्वस्मिन् पक्षे यजमानस्य यज्ञो व्यृद्धो भवेत् । अ-
 भोजनपक्षे तु व्यृद्धत्वदोषो न भवति किन्तु गृहमेधित्वा-
 भावः । विधत्ते “प्रतिवेशं पक्षेयुः । तस्याग्नीयात् । गृहमेध्येव
 भवति । नास्य यज्ञो व्यृधेत” (ब्रा०) इति । प्रातिस्निकत्वेन
 पत्नीं विशतीति प्रतिवेशः पत्न्यर्थं ओदनः, तं दक्षिणाग्नौ पक्कारः
 पक्षेयुः । तथा चापस्तम्बः ‘दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं
 पचति’ इति । पत्नी तमोदनमग्नीयात् । ततो मोक्तदोष-
 दयमभोजनाभावाद् गृहमेधीयभोजनाभावाच्च । भोजनादोन्
 विधातुं प्रसौति “ते देवा गृहमेधीयेनेष्टा । आशिता अभवन् ।
 आञ्जताभ्यञ्जत । अमु वत्सानवासयन् । तेभ्योऽसुराः जुधं प्राहि-
 षन् । सा देवेषु लोकमवित्त्वा । असुरान् पुनरगच्छत्” (ब्रा०)
 इति । आशिता भुक्तवन्तः आञ्जत नेत्रयोरञ्जनं प्रक्षिप्त-

वन्तः, अभ्यञ्जत अभ्यङ्गं कृतवन्तः । धेनूरनु वत्सान् वासयन् स्नान-
पानार्थमवाहजन् । तदानीमसुरा देवानां समीपे क्षुधं प्रेरि-
तवन्तः, सा च क्षुत्तेषु दृष्टेषु देवेषु स्नानमखन्धा पुनरप्यसु-
रानेव प्राप्नोत् । विधत्ते “गृहमेधीयेनेद्वा । आग्निता भव-
न्ति । आञ्जतेऽभ्यञ्जते । अणु वत्सान् वासयन्ति । भ्रातृव्याथैव
तद्यजमानः क्षुधं प्रहिषोति” (ब्रा०) इति । तदेतदभिप्रेत्य
पूर्वमाग्निता एवाद्योपवसामेत्यादिर्देवविचार उपाहृतः । अत्र
गृहमेधीयसन्निधौ दैव मन्त्रावासात्तौ तयोर्विनियोगमापस्तम्भ
आह ‘अरनिष्कासस्य दर्वी पूरयित्त्वर्षभमाह्वय तस्य रवते पूर्णा
दर्वि परापतेत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयाद् दृषभो न
इयात् ब्रह्मा ब्रूयाञ्जुद्धीति’ इति । पच्यमाने चरौ क्षीर-
मण्डवद्गनीभूतो योऽन्न उपरि तिष्ठति सोऽयं अरनिष्कासः ।
तस्य रवते दृषभस्य ब्रह्मे निष्यन्ते सति । प्रथममन्त्रपाठस्तु
“पूर्णा दर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत । वस्त्रेव विक्रीणावहा
इषमूर्जं ब्रतक्रतो” इति । हे दर्वि त्वं अरनिष्कासेन पूर्णा
सती परापत इन्द्रं प्रतिगच्छ, तत्प्रसादाद्गुणेन तज्जन्यबलेन
सुपूर्णा सती पुनरस्मान् प्रत्यागच्छ । हे ब्रतक्रतो आवां वस्त्रेव
विक्रीणावहै यथा लोके कश्चित्त्वकीयं धनं इत्वा तण्डुला-
दिकं क्रीणाति तददहमिन्द्राय तुभ्यं अरनिष्कासं इत्वा त्वत्त
इषमूर्जं च क्रीणामि । तदिदमुच्यते वस्त्रेव वसुनेव धनेनेव
क्रीणावहा इति । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु “देहि मे इदामि ते
नि मे धेहि नि ते दधे । निहारमिच्छि मे इरा निहारं निह-

रामि ते” इति । हे इन्द्र मे यदपेक्षितं तत् त्वं देहि । तव यदपेक्षितं तदहं ददामि । इत्था च त्वं मम समीपे निधेहि अवस्थापय, तत्र समीपेऽहमवस्थापयामि, तद्भयं सद्यदेव न भवति किन्तु निहारमित् पुनः पुनर्निर्हृत्यैव समानीयैव मे समीपे निहर नितरां स्थापय । अहमपि पुनः पुनर्निर्हृत्य ते समीपे स्थापयामि । यथोक्तं निष्कासहोमं प्रक्षौति “ते देवा गृहमेधीयेनेष्टु । इन्द्राय निष्कासं न्यदधुः । अस्मानेव अ इन्द्रो निहितभाग उपावर्तितेति । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तत” (ब्रा०) इति । उपावर्तिता समागमिष्यति, उपावर्तत समागच्छन् । विधत्ते “गृहमेधीयेनेष्टु । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैतं निहितभाग उपावर्तते” (ब्रा०) इति । होमाय प्राप्तमाहवनीयं वारयितुं विधत्ते “गार्हपत्ये जुहोति । भागधेयेनैवैतं समर्धयति” (ब्रा०) इति । यागकाशे ध्वनिं कर्तुमृषभस्य आह्वानं विधत्ते “ऋषभमाह्वयति । वषट्कार एवास्य सः । अथो इन्द्रियमेव तदीयं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृक्षे” (ब्रा०) इति । द्वितीयदिने ऽनुष्ठेयानि नव हवीषि विधत्ते “मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यताग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्यं चरुमैन्द्रायमेकादशकपालमैश्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालं” इति । आद्यस्य हविष उत्तरहविरष्टकस्य च काशभेदात्प्रयोगभेदो द्रष्टव्यः । क्रीडा एषामसि इति क्रीडिनसादेतत्क्रीडित्वं विशेषणं । तस्य

इविषः प्राठप्रातं प्राथम्यञ्च प्रशंसति “इन्द्रो वृचः इत्या ।
 परां परावतमगच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः । सोऽग्र-
 षीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽब्रुवन् मरुतो वरं वृषामसै ।
 अथ वयं वेदाम । अस्मभ्यमेव प्रथमः इविर्निदृष्याता इति ।
 त एगमध्यक्रीडन् । तत्क्रीडिनां क्रीडित्वं । यन्मरुतः क्रीडिभ्यः
 प्रथमः इविर्निदृष्यते विजित्यै” (ब्रा०) इति । परां परावतम-
 त्यन्मदूरं, अपाराधं द्रोहमकार्षं । भीत्या पञ्चायमानः स इन्द्रो
 मरुतां समोपे किञ्चिदब्रवीत्, वृषो मृतो न वेतोदं समोपे
 गत्वा को वेदिष्यतीति । ते च मरुतो वरे इत्ते वेदिष्याम
 इत्यब्रुवन्, इतरेभ्योऽग्न्यादिभ्यः प्रथमो निर्वापो वरः, ततस्ते
 मरुत एगं भूमौ पतितं वृचमधिरक्ष बद्धविधेन नृत्येनाक्री-
 डन् क्रीडित्वा च मृतोऽयमिति ज्ञातवन्तः । तस्मादेतेषां
 क्रीडित्वं विशेषणव्यञ्जं । निर्वापकालं प्रशंसति “साकः सूर्य-
 र्चेषोद्यता निर्वपति । एतस्मिन् वै लोके इन्द्रो वृचमहन्त्य-
 मृशै” (ब्रा०) इति । एतस्मिन्नेव लोके सूर्योदयेनावसोक्त-
 मानभूप्रदेशे । वैश्वदेवपर्वण्युक्तमाग्नेयादिपञ्चकप्रशंसकं वरुण-
 प्रघासपर्वण्युक्तमैन्द्राग्रप्रशंसकञ्च ब्राह्मणमचातिदिशति “एत-
 द्ब्राह्मणान्येव पञ्च इवीःषि । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्रः” (ब्रा०)
 इति । चरोरैन्द्रत्वं प्रशंसति “अथैव ऐन्द्रसुबर्भवति । उद्गारं
 वा एतमिन्द्र उदहरत । वृचः इत्या । अन्यासु देवतास्यधि ।
 चदेव ऐन्द्रसुबर्भवति । उद्गारमेव तं वज्रमाण उद्गुरते ।
 अन्यासु प्रजस्यधि” (ब्रा०) इति । अन्यासुन्यादिदेवतासु

अधिकोऽयमित्येतमुद्गारं उत्कर्षाभिमानमुदहरत उत्पादितवान् । विश्वकर्मरूपामन्यहविषो देवतां प्रब्रंशति “वैश्वकर्मण एककपासो भवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽवदन्ते” (ब्रा०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“पूर्णेत्यनूष्य देहीति याज्यामध्वर्युरीरयेत्” ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“साकमेधेष्टयस्त्रिस्रो द्वाह्रे स्युः सद्य एव वा ।

प्रातरादेर्दयोरग्नोः सत्त्वात् प्रकृतिवद् द्वाह्रे ॥

साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः ।

श्रीतं सद्यस्त्वमन्यन्तु सोदकात्तेन दुर्बलं” ॥

चातुर्मांसेषु साकमेधनामके द्वितीये पर्वणि श्रूयते ‘अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपासं निर्वपति साकः सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सान्नापनेभ्यो मध्यन्दिने चरं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरं’ इति । ता एतास्त्रिस्र दृष्टयो द्वाह्रकाशीना यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदीष्टिरिति द्वाह्रकाशीनत्वं तदत् । ननु प्रातर्मध्यन्दिनसायं ब्रह्मैरेकस्त्रिस्रैवाग्नि चयः कालाः तिस्रुषामिष्टीनां विहिताः, तत्र । दयोरग्न्यग्नोः प्रातरादिकास्येषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः परेषुः प्रातरादिषु ताः समापनीयाः । ततो द्वाह्रकाशीनतेति प्राप्ते ब्रूमः । तत्राग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपासं निर्वपतीति साङ्गं प्रधानं प्रातःकाशीनतया विधीयते । प्रातःब्रह्मस्य स्वत एक-

मेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति प्रातरग्निहोचमित्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मात् साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात् सद्यस्कास्तीनत्वं श्रौतं चोदकेन तन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेषु प्रातरिति कस्यते । उपदेशस्योदकादस्तीयान् तस्मादेकाहकास्तीना द्रष्टव्याः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेश्नं ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्यादुतायिमः ॥

प्रकृतावर्थवाङ्मत्यादन्तिः सन्निधानतः ।

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः” ॥

वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालः वरुणप्रघासेषु काच एककपालस्तयोः पृथग् ब्राह्मणमावातं । साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालः तस्मिन् वैश्वदेविकैककपालब्राह्मणमतिदेश्यं । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मवाङ्मत्यात् । वारुणप्रघासिकस्य तद्विद्वत्त्वाद् अस्या एव धर्मविज्ञेया उपदिष्टाः ब्रह्मोमथ्यो हिरण्मथ्यो वा स्रुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बह्वनुग्रहो न्याय्य इति प्राप्ते ब्रूमः । वारुणप्रघासिकब्राह्मणस्य प्रत्यासन्नत्वात् तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रब्राह्मणं तत्रत्यमेवातिदिश्यते वैश्वदेवे तदभावात् । तत्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव । ननु प्रकृतिभावाद्द्वैश्वदेवैककपालादेर्वारुणप्रघासिकवत् साकमेधीयेऽपि चोदकेन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशकं वाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् । न हिरण्मथत्वाद्यधिकधर्मातिदेशाया-

प्रेक्षितत्वात् । तस्मादाद्यप्रघासिकैकपात्रब्राह्मणस्यैवातिदेशः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे* चिन्तितं ।

“गृहमेधीयके त्राज्यभागावित्यनुवादगीः ।

स चोदकविधिर्वार्थवादो वाधिककर्म वा ॥

परिसङ्गाथ सङ्कोच्यचोदकोऽन्यत्र वाच वा ।

अपूर्वं गृहमेधीयं स्यादातो अतचोदकं ॥

अनुवादः पुनः अतुत्या द्वितीयः सार्थतावज्ज्ञान् ।

निर्वापवचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायता ॥

चोदनेनैव तस्मिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनं ।

विधेकवाक्यता नास्ति तेनाच्चाङ्गान्तरे विधिः ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसङ्घोतरस्य हि ।

दोषत्रयाचोदकस्य सङ्कोचोऽङ्गान्तरेष्वतः ॥

व्यापारैक्याचोदकस्य स्वार्थे संहरणं भवेत् ।

वैरूप्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥

आज्यभागेति नास्त्रोपकारकृत्तिष्ठतेरिदं ।

नामत्वादि समं तस्मात् लुप्यते तेन चोदकः ॥

‘महज्जो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे साद्यमोदनः’ इति त्रि-
हिते गृहमेधीये अयते ‘आज्यभागौ चजति’ इति । अष्टधात्र
संशयः । चोदकप्राप्तयोरत्राज्यभागयोरिह पुनः अवस्थादनुवा-
होऽयमित्याद्यः पठः । तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् सार्थकत्वाच्च
चोदकैतदाक्ययोर्मिलितयोरत्राज्यभागविधावकत्वमभ्युपेत्यं ।

* सप्तमपाद इति पाठान्तरः ।

धर्मत्वं प्रसज्येत । तस्मात्प्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कोचो न युक्तः, तेन
 चोदकोऽत्राज्यभागकर्मणि सङ्कोचनीयः, न चोक्तदोषापत्तिः ।
 अत्र सङ्कोचस्योपसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरेव ब्रह्मस्य
 चोदकस्य त्वज्ञातब्रह्मिज्ञापनमुपसंहारः । तथा सति आज्यभा-
 गतिदेवव्यापृतस्य चोदकस्य को नामातिदेवतस्मिष्टत्तिरूप-
 विद्ब्रह्मधर्मप्रसङ्गः, तत्राज्यभागकर्मणि चोदकावस्थापनमिति
 सप्तमः पक्षः । पुरोडाशं चतुर्धा करोत्याग्नेयं चतुर्धा करो-
 तीत्यनयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन सरूपत्वादस्तु तत्रोप-
 संहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकयोर्विरूपत्वान्नासौ
 युक्तः । किन्तु प्रत्यक्षवचनेनैव आज्यभागविधिसिद्धेः चोदक-
 कल्पना निरर्थका, अतस्तस्या उपसंहारो न युक्तः । तस्माद्-
 पूर्वा गृहमेधीयो न चोदकेनान्याङ्गानि गृह्णातीतिकर्तव्यता-
 काङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषाभावादय-
 मष्टमः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु साङ्ग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचन-
 विहितैरामनहोमैः सह चोदकातिदिष्टानामनूयाजानां स-
 मुच्चयोऽङ्गीकृतः, तद्दद्यापि विधीयमानयोरत्राज्यभागयोस्त्रो-
 दकप्राप्तैः प्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न । वैषम्यात् ।
 प्रकृतावाज्यभागयोस्त्रूपकारः क्लृप्तः सोऽत्र नामसाम्येन स्मर्यते,
 तस्मात् क्लृप्तोपकारार्था विधीयमानाभ्यामाज्यभागाभ्यां निरा-
 काङ्क्षो गृहमेधीयः, आमनहोमास्तु न क्लृप्तोपकारा इति तैः
 साङ्ग्रहण्या अङ्गाकाङ्क्षा न पूर्यते । तत्र क्लृप्तोपकारैरनूयाजाद्य-
 ङ्गैस्त्रोदकेन सहातिदिष्टैः पूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यपरिहाराया-

मनहोमेषु उपकारे कृते षति तस्मिन् प्रवर्तमानैः प्रयोगवचनैः*
समुच्चित्यानुष्ठापयति ततो वैषम्यात् कृत्तौपकाराज्यभागविधा-
यकेनामेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीयसोदको सुष्यते । तस्मा-
द्विकृतिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्माच्च विधीयत इति सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्वञ्चिन्मितं ।

“तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वान्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकं” ॥

तत्र गृहमेधीये आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षात् अन्वत्
स्विष्टकृदादिकं न कार्यमिति चेत् । मैवं, आज्यभागवद्विहि-
तत्वाद्, यदग्नये स्विष्टकृते समवयति इडामुपहृत्यत इति वि-
हितं । तस्माद् घावदुक्तं कर्तव्यं ।

तत्रैवान्वञ्चिन्मितं ।

“तत्रैव परिसङ्ख्याले प्राग्निचाक्षस्ति वा न तत् ।

असोडादर्शनात्कैवं तदुक्त्वाऽप्यत्र नेतरत्” ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृत्याज्यभागवददृष्टा संग्रयं यदि निधाय
परिसङ्ख्यार्थं पञ्चमपञ्चमभ्युपेत्येयं कृत्वा चिन्तावतारिता । तत्र
प्राग्निचादिभक्षणं न परिसङ्ख्यातं किन्तु तदस्ति । कुतः । भक्ष-
णाद्यर्थस्येडोपाङ्गानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते भ्रूमः । अत्र
गृहमेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनास्तु, स्विष्टकृदाद्यप्रापिता
परिसङ्ख्या, तस्य वचनेन निवारितत्वात्, इतरत् प्राग्निचादि-
भक्षणं परिसङ्ख्यातत्वान्नास्ति ।

* प्रवर्तमानः प्रयोगवचन इत्यसङ्गतः पाठः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“सौमिकं प्राकृतं वा ज्ञात् तयोः प्रणयनं श्रुतं ।

आद्योऽप्राप्तत्वतो मैवमनामत्वेन वाग्निमः” ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते ‘इयोः प्रणयति तस्माद्द्वार्यां यन्मि’ इति । अत्र सौमिकधर्मकमग्निप्रणयनं यत् तदेव गृहीतव्यं । कुतः । सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृतित्वाभावेन तदोद्यप्रणयनस्यात्र चोदकादप्राप्तस्य विश्वर्षत्वात् । दर्शपूर्णमासगतं त्वग्निप्रणयनं चोदकप्रापितत्वाद्द्विधेयं, तस्मात् सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते श्रूमः । नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो नामधेयं, किन्तु निर्मन्थ्यवर्धिरादिशब्दवर्षाकिक एव, ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वादिधिवैयर्थ्यं तर्ह्यर्थावादसम्बन्धाच्च तद्वाक्यमसु ।

तत्रैवान्यचिन्तितं ।

“आद्यन्मयोर्मथयोर्वा पर्वणोक्तप्रसञ्जकात् ।

आद्यन्मयोरुद्गत्या मथयोः पर्वणोर्मवेत्” ॥

तस्माद्द्वार्यां यन्मीत्यर्थवादेन सम्बन्धाच्च पुनर्विधिना चत्प्रकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयत इत्युक्तं तद्वैश्वदेवश्रुणासीर्थयोः पर्वणोर्मवितुमर्हति । कुतः । प्रसञ्जकात् । तथा हि ‘न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपति न श्रुणासीर्थे’ इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्योः पर्वणोर्वेदिं प्रसञ्जयति अप्रसञ्जप्रतिषेधायोगात् । उत्तरवेदिश्राग्निप्रणयनार्था तस्मादुत्तरवेदिप्रसङ्गिदारेणाद्यन्मयोरिदमग्निप्रणयनमिति प्राप्ते श्रूमः । ऊह वा एतौ यज्ञस्य

यद् वरुणप्रघासाः साकमेधश्चेति गमनसाधनत्वमूर्हत्वं मध्य-
मयोः पर्वणोरुपन्यस्तं । तस्मिन्निधौ द्वयोः प्रषयन्तीति चोदक-
प्राप्तमग्निप्रणयनमर्थत्रादार्थं पुनर्विधाच्च द्वाभ्यां यन्तीत्यर्थवा-
देनोदककल्पना युक्ता द्वाभ्यां पर्वण्यो गमनमुपन्यस्यते । तस्मा-
न्मध्यमयोस्तत्प्रणयनं । न चात्रोत्तरवेदेरभावात्प्रणयनाभाव
इति ब्रह्मणीयं । उपवपतीत्यगारभ्यश्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युप-
वापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषे-
धान्मध्यमयोरवतिष्ठते । तस्माच्चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधी-
यते । एतदर्थमेव हि सार्थवादं पुनर्विधानं । उक्तमधिकरण-
द्वयमेकीकृत्य वार्तिककारेण यो निर्णयोऽभिहितस्तं दर्शयति ।

“अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात् सौमिकं प्राकृतञ्च न ।

अपूर्वं तत्प्रणयनं ब्राह्मन्तरसमोक्तिकं” ॥

आहवनीयादग्निं प्रषयत इति शाखान्तरे मध्यमयोरनूतनं
प्रषयनं विहितं, तेन समानवचनत्वादचाप्यपूर्वं प्रषयनं
विधत्ते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे ऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

सोमाय पितृमते पुरोडाशः षट्कपालं निर्वपति
पितृभ्यो बर्हिषज्ञो धानाः पितृभ्योऽग्निघ्नान्तेभ्योऽभि-

वा॒न्या॒स्यै दु॒ग्धे म॒न्यमे॒तत्ते॑ तत॒ ये च॒ त्वाम॒न्ये॒तत्ते॑ पि॒ताम॒ह प्र॒पिताम॒ह॒ ये च॒ त्वाम॒न्ये॒तत्ते॑ पि॒तरो॒ यथाभा॒गं म॒न्दध्व॑ सु॒स॒न्दृशं॑ त्वा व॒यं म॒घव॑न्म॒न्दिषी॒महि॑ । प्र॒नूनं॑ पू॒र्णव॑न्धुरः स्तु॒तो या॒सि व॒शाः अनु॑ । यो॒जा न्वि॒न्द्र ते॒ हरी॑ ॥ १ ॥

अ॒क्ष॒न्मी॒मद॒न्त॒ ह्यव॑ प्रि॒या अ॒धूष॑त । अ॒स्तोष॑त॒ स्वभा॑नवो वि॒प्रा न॑वि॒ष्टया॒ मती॑ । यो॒जा न्वि॒न्द्र ते॒ हरी॑ । अ॒क्षन् पि॒तरोऽमी॑मद॒न्त पि॒तरोऽती॑वृ॒पन्त॒ पि॒तरोऽमी॑वृ॒जन्त॒ पि॒तरः॑ । परे॑त॒ पि॒तरः॑ सो॒म्या ग॒म्भीरैः॑ प॒थिभिः॑ पू॒र्वैः । अ॒था पि॒तृन्त्सु॑वि॒द॒चाः अ॒पीत॒ यमे॒न॒ ये स॑ध॒माद् म॑द॒न्ति । मनो॑ न्वाहु॒वाम॑हे॒ नारा॑ण॒सेन॒ स्तोमै॑न॒ पि॒तृणाञ्च॒ मन्म॑भिः । आ ॥ २ ॥

न॒ ए॒तु॒ मनः॑ पु॒नः॒ क्र॒त्वे॒ द॒क्षाय॑ जी॒वसे॑ । ज्योक् च॒ सूर्ये॑ ह॒शे । पु॒न॒र्नः॑ पि॒तरो॒ मनो॑ द॒दातु॑ दै॒व्यो॒ जनः॑ । जी॒वं ब्रा॑तः स॒चेम॑हि । यद॒न्तरि॑क्षं पृथि॒वोमु॑त द्यां यन्मा॒तरं॑ पि॒तरं॑ वा जि॒द्धिः॒सिम॑ । अ॒ग्नि॒र्मा त॒स्मादे॒न॒सो गा॑र्ह॒पत्यः॑ प्रमु॒ञ्चतु॑ दु॒रि॒ता या॒नि च॑कृ॒म क॒रोतु॑ माम॒नेन॑सं ॥ ३ ॥

हरी॒ मन्म॑भिरा चतु॒ष्टत्वारि॑ः ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थे साकमेधास्त्रे तृतीये पर्वणि प्रधानहवींशुक्तानि ।
पञ्चमे तदीयश्लेषो महापितृयज्ञ उच्यते । आदौ तावन्नीषि
हवींषि विधत्ते “सोमाय पितृमते पुरोडाश्रं षड्गुपाशं नि-
र्वपति पितृभ्यो बर्हिषज्ञो धानाः पितृभ्योऽग्निव्यात्तेभ्योऽभि-
वान्यायै दुग्धे मन्त्रं” इति । पितरोऽस्य वन्तीति पितृमान्
पितृस्वामीत्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषद्ः, धानाः
ऋष्टयवाः, अग्निव्यात्ता अथज्ञनिष्ठाः, अभिवान्या ऋतवत्सा
धेनुः, क्षीरे यवपिष्टं प्रक्षिप्य मिश्रीकृतं द्रव्यं मन्त्रः । तदिदं
हविस्त्रयं पितृयज्ञस्य च पितृयज्ञस्य विधिमर्थवादेनोच्यति
“वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता बह्वणप्रघासैर्वह्वण-
पाशादमुञ्चत् । साकमेधैः प्रत्यस्नापयत् । अम्बकैर्दद्रं निरवा-
दयत । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकमगमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते ।
प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । ता बह्वणप्रघासैर्वह्वणपाशा-
न्मुञ्चति । साकमेधैः प्रतिष्ठापयति । अम्बकैर्दद्रं निरवदयते ।
पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति” (ब्रा०१।का०।६।प्र०।८।अ०)
इति । प्रतिपुष्टमेककषासाभिर्वपतीति विधास्यमाना यागा-
स्त्यैयम्बकाः, तैः क्रूरं दद्रं परिताप्य निःसारितवान् । तच्च
स्वर्गादिलोकहेतुत्वेनात्यन्तप्रशस्तत्वात् पितृयज्ञः कर्तव्य इत्य-
भिप्रायः । अत्र हेयं पञ्च पूर्वपक्षतया विधत्ते “इक्षिणतः प्रा-

शीमावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धि पिद्वर्णां” (ब्रा०) इति ।
 गार्हपत्यस्य दक्षिणदेशे स्थित्वा प्राचीमावीती सस्रक्त्राणां हविषां
 निर्वपं कुर्यात्, यस्मात् पिद्वर्णां सम्बन्धि कर्म दक्षिणावृत्
 प्रायेण दक्षिणस्यां दिशि वर्तते । तं पक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं
 विधत्ते “अनावृत्त्य तत् । उत्तरत एवोपवीथ निर्वपेत् ।
 उभये हि देवास्य पितरस्येज्यन्ते” (ब्रा०) इति । यच्चैकोद्दिष्ट-
 आहुतादौ पितर एव पूज्यन्ते, तत्र दक्षिणावृत्त्वमस्तु । इह
 त्वाज्जभागादिदेवा अग्निव्याप्तादिपितरस्येज्यन्ते । अतो देवानां
 प्रियायोत्तरतोऽवस्थानमुपवीतञ्च । तर्हि पिद्वर्णां प्रीतिर्न स्था-
 दित्याग्रङ्ग विध्यन्तरेण दक्षिणावृत्त्वं सम्पादयति “अथो
 यदेव दक्षिणार्धेऽधिअयति । तेन दक्षिणावृत्” (ब्रा०) इति ।
 हविःपाकाय गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽधिअयेत् । तेनैतत्कर्म
 पिद्वर्णायै दक्षिणावृत्दपि भवियति । एतदेव कास्वरूपेण
 प्रशंसति “सोमाय पिद्वर्णते पुरोडाग्रं षड्गपालं निर्वपति ।
 संवत्सरो वै सोमः पिद्वर्णान् । संवत्सरमेव प्रीणाति । पिद्वर्णो
 बर्हिषद्भ्यो धानाः । मासा वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव
 प्रीणाति । यस्मिन् वा ऋतौ पुरुषः प्रमीयते । सोऽस्यामुष्मि-
 ञ्चोके भवति” (ब्रा०) इति । वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति विधा-
 नात् सोमस्य संवत्सरत्वं । स एव पिद्वर्णां पतिरित्यस्य पिद्वर्णत्वं ।
 मासि पिद्वर्णः क्रियत इति अमावास्याआहुताभिधानात्
 पिद्वर्णां मासत्वञ्चोपचर्यते । यदि वसन्ते प्रमीयते वसन्तो
 भवति यदि योमे यीम इत्यभिधानात् तत्तद्वृत्तुदेवताप्रीति-

रेवास्यामुग्निन् षट्सम्बन्धः । भर्जनेन क्वचिदीषत्कृष्णत्वं
क्वचिदकृष्णत्वं क्वचिदकृष्णत्वमित्येवंविधं त्रैविध्यं विधत्ते “वज्र-
रूपा धाना भवन्ति । अहोरात्राणामभिजित्यै” (ब्रा०) इति ।
अहान्यकृष्णानि अमावास्यारात्रिः कृष्णा अन्यास्तु रात्रय
ईषत्कृष्णाः । द्वितीययागदेवतां प्रब्रंशति “पितृभ्योऽग्निस्वाप्तेभ्यो
मन्वं । अर्धमासा वै पितरोऽग्निस्वाप्ताः । अर्धमासानेव प्री-
षति” (ब्रा०) इति । बर्हिषदामनुष्ठितयागत्वान्मासत्वं । अग्नि-
स्वाप्तानां यागाभावात् अर्धमासत्वं । एतच्च ये वै यज्वानः ते
पितरो बर्हिषद् इत्यादिना वक्ष्यते । मृतवत्सां प्रब्रंशति
“अभिवान्यायै दुग्धे भवति । सा हि पितृदेवत्यं दुग्धे” (ब्रा०)
इति । पितृदेवत्यं पितृदेवताभ्यो हितं । मृताः पुत्राः पितरो
भवन्ति, अभिवान्या च मृतवत्सेति सजातीयत्वात्तच्च तेषां
प्रीतिः । यदुक्तमापस्तम्बेन “उदासनकाले धाना उदास्य वि-
भागमन्त्रेण विभज्यार्धां आज्येन संयौति अर्धाः पिष्टानामा-
वृता सक्तूं कृत्वा अभिवान्यायै दुग्धस्यार्धश्चरावे सक्तूनाप्यैकयेक्षु-
त्रस्राकयेक्षुकाण्डेन वा दक्षिणामुखस्त्रिःप्रसव्यमनारभ्योपमन्व-
ति” इति । तत्रार्धश्चरावे मन्यनं विधत्ते “यत्पूर्णं । तन्मनु-
ष्याणां । उपयर्धं देवानां । अर्धः पितॄणां । अर्धं उपमन्वति ।
अर्धो हि पितॄणां” (ब्रा०) इति । भुञ्जाना मनुष्याः पात्रपूर्ण-
मेव घृतमिच्छन्ति, प्रयाजदेवता जुहुगतेनोपरितनाज्यभागेन
दृष्यन्ति, अधोभागेन हविरभिघारणात् । अग्निहोत्रे चोप-
रिभागं देवेभ्यो ऊत्वा अर्धभागं स्वधा पितॄभ्यः पितॄन्

जिन्वेति भूमौ निम्नजन्तीति तद्विधानात्तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य यत्
पूर्णमित्याद्युक्तं । इत्थुब्रह्माकां विधत्ते “एकषोपमन्यति । एका
हि पिष्टणां” (ब्रा०) इति । यदेकमेकं सन्धरेत् पिष्टदेवत्यानि
च्युरित्यादौ पिष्टणामेकत्वब्रह्माप्तीतिः प्रसिद्धा । दक्षिणामुखत्वं
विधत्ते “दक्षिणोपमन्यति । दक्षिणादृष्टिः पिष्टणां” (ब्रा०)
इति । प्राची देवा दक्षिणा पितर इत्यादौ दक्षिणादिक्-
प्तीतिः प्रसिद्धा । हस्ताभ्यां मन्थनं विधत्ते “अनारभ्योपमन्यति ।
तद्धि पिष्टन् गच्छति” (ब्रा०) इति । तृतीयसवनमताग्निरादौ
मन्थनं स्तम्भे निबध्य मन्यति तत्तु देवानां प्रियं, अत्र त्वनारभ्य
बन्धनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्यति तच्च देववैलक्षण्यात् पिष्टणां
प्रियं । यदुक्तमापस्तम्बेन ‘न प्राचीं वेदिमुद्धन्ति पिष्टयज्ञो हि
न दक्षिणां देवयज्ञो शुभे दिग्भावन्तरोद्धत्य’ इति । तामाग्नेवीं
दिग्मङ्गुष्ठा निर्दिशन् विधत्ते “इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति ।
उभये हि देवास्य पितरस्येज्यन्ते” (ब्रा०) इति । तस्या वेदे-
श्चतुर्विधं दैविकवैलक्षण्यं क्रमेषु विधत्ते “चतुस्सक्तिर्भवति ।
सर्वा अग्नुरिन्द्रः पितरः । अखाता भवति । खाता हि देवा-
नां । मध्वतोऽग्निराधीयते । अन्नतो हि देवानामाधीयते ।
वर्षाद्यानिभ इभ्याङ्गवति व्यावृत्तौ” (ब्रा०) इति । दैविकी
वेदिर्दीर्घा न तु समचतुरस्रा, इयं तु समचतुरस्रेति व्या-
वृत्तिः । अत्रिषु प्रकारविशेषं सूत्रकारो दर्शयति ‘प्रतिद्वित्र
सक्तषोऽवान्तरदेशान् प्रति मथ्यानि’ इति । परितः कटादि-
भिराच्छादनं विधत्ते “परित्रयति । अन्नर्हितो हि पिष्ट-

श्लोको मनुष्यश्लोकात्” (त्रा०) इति । उन्मूलनं विधत्ते “यत्
 पक्षि दिनं । तद्देवानां । यदन्तरा । तन्मनुष्याणां । यत्स-
 मूखं । तत्पितृणां । समूखं बर्हिर्भवति व्यावृत्तौ” (त्रा०) इति ।
 पक्षि पर्वसन्धौ दिनं छिद्यं तादृशं बर्हिरर्हिसितत्वाद्देवानां
 प्रियं । अत एव बर्हिर्लवनत्राह्मणे भ्रूयते ‘प्रजापतिर्वा ओषधीः
 पर्वशो वेद् स हना न हिनस्ति’ इति । ‘ओषधीनामर्हि-
 साधै’ इति च । यदन्तरा पर्वमध्ये छिद्यं तन्मनुष्याणां प्रियं
 सन्धिविशेषस्य तैरज्ञातत्वात् । परिवेषेष समूखत्वं पितृणां
 प्रियं । बर्हिषा दक्षिणायत्नं विधत्ते “दक्षिणा सृषाति ।
 दक्षिणासृष्टि पितृणां” (त्रा०) इति । अदुक्तमापसम्भेन ‘आस-
 रकाले बर्हिषा चिः प्रसव्यं वेदिं सृषन् पर्षेत्यौदुवाभारव-
 मास्रिरसृषन् प्रतिपर्षेत्यौदुवः प्रस्रः’ इति । प्रसव्यमप्रदक्षि-
 षत्वं अथा भवति तथा । तदिदमप्रदक्षिणत्वप्रदक्षिणत्वाभ्यां
 षट्छल आवर्तनं विधत्ते “चिः पर्षेति । इतीये वा इतो श्लोके
 पितरः । तानेव प्रीणाति । चिः पुनः पर्षेति । षट् सम्यसम्भे ।
 षड्वा षतवः । षट्त्वेव प्रीणाति” (त्रा०) इति । इतो भू-
 श्लोकादारभ्य इतीयः पितृश्लोकः भोगभूमेः स्वर्गस्थान्तरिचा-
 दूर्द्धभावितात् । प्रस्ररस्यामन्त्रकमासादनं विधत्ते “यत्प्रस्रं
 यजुषा षट्ठीयात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । यत् षट्ठी-
 यात् । अनायतवः स्यात् । षष्ठीमेव न्यसेत् । न प्रमायुको
 भवति । अनायतनः” (त्रा०) इति । षट्ठीयान् सादयेदिति ।
 दक्षिणपरिधिर्वर्षवमभिप्रेत्य विधत्ते “यत्प्रीन् परिधीन् परि-

दध्यात् । मृत्युना यजमानं परिगृह्णीयात् । यन्न परिदध्यात् ।
 रक्षाऽसि यज्ञऽ हन्युः । द्वा परिधी परिदधाति । रक्षषा-
 मपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमुत्सृजति” (ब्रा०) इति ।
 मध्यमोत्तराविति सूत्रेऽभिहितं । इविषामनुक्रमेण सादनं
 विधत्ते “यस्त्रीणि त्रीणि हवीऽष्ट्युदाहरेयुः । चयस्त्रय एषाऽ
 साकं प्रमीयेरन् । एकैकमनूचीनान्युदाहरन्ति । एकैक एषा-
 मन्वच्चः प्रमीयते” (ब्रा०) इति । उदाहरेयुरासादयेयुः,
 एषां यजमानबन्धूनां मध्ये, अन्वच्चः वृद्धवासानुक्रमगताः,
 एतेषां मध्ये एकैक एव प्रमीयते न तु युगपत् । दक्षिणतः
 कश्चिपुपवर्षणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकञ्च आसाद्येति
 सूत्रे यदुक्तं तद्विधत्ते “कश्चिपु कश्चिपव्याय । उपवर्षणमुपवर्ष-
 णाय । आञ्जनमाञ्जन्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्जन्याय । यथाभाग-
 मेवैवान् प्रीणाति” (ब्रा०) इति । कश्चिपु त्वस्रपूरितत्रय्यादि,
 उपवर्षणं शिरस आधारः, कश्चिपुप्रभृतीन्युदाहरन्तीत्यनुवर्तते ।
 कश्चिपुप्रियः कश्चिपव्यः पिता, तत्परितोषार्थं कश्चिपु सादयेत्
 एवमन्यत् । तथा सत्येवान् पिद्वन् स्त्रस्त्रभागमनतिक्रम्य तो-
 षयति । तदेवमनुब्राह्मणगतेनानुवाकेन पिद्वयज्ञे इविरासा-
 दनपर्यन्तः पूर्वप्रयोगोऽभिहितः । अनुवाकान्तरेण सामिधे-
 न्यादिक उत्तरप्रयोगोऽभिधीयते । तत्राध्वर्योः प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य
 मन्त्रं व्यासष्टे “अग्नये देवेभ्यः पिद्वभ्यः समिध्यमानायानुब्रूही-
 त्याह । उभये हि देवास्व पितरस्येज्यन्ते” (ब्रा०१का०
 ६प्र०।८अ०) इति । देवानां पिद्वणां चोपकारी योऽग्निः

तस्मै । उग्रन्तस्त्रेत्यामृषं सामिधेनीत्वेन विधत्ते “एकाम-
 न्वाह । एका हि पित्र्यणां” (ब्रा०) इति । तस्यामावृत्तिं वि-
 धत्ते “त्रिरन्वाह । त्रिर्हि देवानां” (ब्रा०) इति । षोडश-
 प्राप्तावाघारौ प्रब्रंशति “आघारावाघारयति । यज्ञपद्वेषो-
 रनन्तरित्यै” (ब्रा०) इति । यज्ञपद्वेषोर्यज्ञांश्चयोरलोपाय ।
 वरणं पर्युदस्यति “नार्षेयं वृषीते । न चोतारं । यदार्षेयं
 वृषीत । यद्भोतारं । प्रमायुको यजमानः स्यात् । प्रमायुको
 होता । तस्मान्न वृषीते । यजमानस्य होतुर्गोपीयाथ” (ब्रा०)
 इति । अग्निर्देवो होता देवान् यच्चदित्यादिनिगदपाठ आ-
 र्षेयवरणं । निगदावसाने विष्णुर्ब्रह्मा मानुष इत्यादिनामो-
 चारणं होद्वरणं । बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति
 “अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव
 सृष्टोः सृजति” (ब्रा०) इति । षोडशप्राप्तावाज्यभागौ प्रब्रं-
 शति “आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति” (ब्रा०)
 इति । हविःप्रचारकास्त्रे प्राचीनावीतं विधत्ते “प्राचीनावीती
 सोमं यजति । पित्र्यदेवत्या हि । एषाऽऽतिः” (ब्रा०) इति ।
 चतुरवदानमपवदितुं विधत्ते “पञ्चकलोऽवद्यति । पञ्च स्येता
 देवताः । द्वे पुरोऽनुवाक्ये । याज्या देवता वषट्कारः । ता एव
 प्रोषाति” (ब्रा०) इति । त्वः सोम प्रचिकितः, त्वया हि नः
 पितर इत्युभे पुरोऽनुवाक्ये, त्वः सोम पित्र्यभिः संविदान
 इत्येका याज्या, पित्र्यमान् सोमो देवता, वषट्कारः, ता एताः
 पञ्च देवता चक्ष्यन्ते । एकैकदेवतार्थं त्रिषु हविःस्वविष्णुन्नाव-

दागं विधत्ते “सक्तमवयति । अद्गनाः सक्त्यै” (ब्रा०) इति । तदाहापस्तम्बः “जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पिष्टमतेऽनु स्वधेति संप्रेष्यति सक्तपुरोडाशस्यावयति सक्तुद्गानानां सक्तमन्थस्य” इति । इद्योः पुरोऽनुवाक्यबोरेकस्या याज्यायाश्च विधिं मनसि निधाय प्रभंसति “प्रैवैभ्यः पूर्वया पुरोऽनुवाक्ययाह । प्रवयति द्वितीयया । गमयति याज्यया । तृतीये वा इतो लोके पितरः । अद्ग एवैनाम् पूर्वया पुरोऽनुवाक्ययात्यानयति । रात्रियै द्वितीयया । एवैनाम् याज्यया गमयति” (ब्रा०) इति । त्वः सोम प्रचिकित इत्यनया पूर्वया पिष्टभ्ये हविः प्रकर्षेण कथितवान् भवति । त्वया हि नः पितर इत्यनया द्वितीयया पिष्टन् प्रति हविर्नयति । त्वः सोम पिष्टभिरित्यनया तद्भुविः पिष्टन् गमयति याज्यया । पिष्टुषां तृतीयलोकवर्तित्वाद् च मन्त्रचिन्तं युक्तं । किञ्च त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणाङ्गो रात्र्याश्च पिष्टनानीय हविः प्रति तानागमयत्येव । वेदेरुत्तरत उपविश्यावदाय दक्षिणामुखो वेदिमतिक्रम्योद्भुखस्त्रिष्ठन् जुहोति । अत्र तु तदैपरीत्यं सूत्रकार आह ‘दक्षिणतोऽवदायाभिषार्योदकृतिक्रम्य दक्षिणामुखस्त्रिष्ठन्’ इति । तदेतद्विधत्ते “दक्षिणतोऽवदाय । उदकृतिक्वामति व्वावृत्तै” (ब्रा०) इति । आभावयास्तु औषधौषडिति मन्त्रचयमपवदितुं क्रमेषु विधत्ते “आ स्वधेत्याभावयति । अस्तु स्वधेति प्रत्याभावयति । स्वधा नम इति वषट्करोति । स्वधाकारो हि पिष्टुषां” (ब्रा०) इति । पिष्टन् प्रति अदन्त्यं तस्य सर्वस्य

स्रधाकारो वाचकः, अत आम्नावयेत्यादिब्रह्मन् न ब्रूते स-
 ख्मात् स्रधाकारः पित्रुणां प्रियः । विधिवाक्ये वाठादेव प्राप्तं
 प्रचारक्रमं प्रकथयति “सोममये यजति । सोमप्रयाजा हि पि-
 तरः । सोमं पितृमन्त्रं यजति । संवत्सरो वै सोमः पितृमान् ।
 संवत्सरमेव तद्यजति । पितृन् बर्हिषदो यजति । ये वै अज्या-
 नः । ते पितरो बर्हिषदः । तानेव तद्यजति । पितृन् अग्निस्वा-
 न्तान् यजति । ये वा अज्यानो मृहमेधिनः । ते पितरो-
 ऽग्निस्वाप्ताः । तानेव तद्यजति” (ब्रा०) इति । सोमः प्रथमं
 षट्शो येषां पित्रुणां ते सोमप्रयाजाः, पितृस्वामित्वेन तत्र
 प्राथम्यं युक्तं, संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तं । इह लोके
 यज्ञं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ताः बर्हिषदः, इह यज्ञरहिताः मृह-
 मेधिना ये मृहस्त्राः ते पितृलोकं प्राप्य अग्निस्वाप्ता उच्यन्ते ।
 स्त्रिष्टुक्तसञ्ज्ञकां देवतामपवदितुं विधत्ते “अग्निं कव्यवाहनं
 यजति । य एव पितृस्वामिनिः । तमेव तद्यजति । अथो अथा-
 ग्निं स्त्रिष्टुक्तं यजति । तादृगेव तत्” (ब्रा०) इति । पित्र्यं
 इति कथं तद्वदतीति कव्यवाहनः । अत एवान्यत्र ब्रूयते
 ‘अथो वा अग्नयो इत्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां
 सहरक्षा असुराणां’ इति । मुख्यब्राह्मणे पैतृकानि त्रीणि
 इतीति विधाया एतत्ते ततेत्यादि एकादश मन्त्रा आच्यताः ।
 तत्र विनियोगमापस्तम्बः ‘इतिःशेषान् सम्योञ्चाय पित्रुणां
 कृत्वा तिसृषु सक्तीषु निदधाति पूर्वस्थां दक्षिणस्यामपरस्था-
 मित्येतत्ते ततामी ये च तामन्वित्येतैः प्रति मन्त्रं’ इति ।

सन्तोषाय सम्यक् मर्दनेनैकीकृत्य । पाठस्तु “एतत्ते तत ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपितामह ये च त्वामनु” इति । तत हे पितः तुभ्यं एतत्पिण्डीकृतमन्नं दत्तं ये चान्ये त्वामनुवर्तन्ते तेभ्योऽप्येतद्दत्तं । मध्यममन्त्रे ये च त्वामन्वित्यनुषङ्गः । प्रपितामहमन्त्रे एतत्त इत्यनुषङ्गः । विधत्ते “एतत्ते तत ये च त्वामन्विति तिसृषु स्रक्तीषु निदधाति । तस्मादादृतीयात् पुरुषास्त्राम न गृह्णन्ति । एतावन्तो हीज्यन्ते” (ब्रा०) इति । यस्मान्मन्त्रेषु तत पितामह प्रपितामहेत्येवं साधारणमन्त्रनिर्देशः कृतः तस्मात्सोकेऽप्यादृतीयात् पुरुषात् प्रपितामहपर्यन्तं सम्बन्धविशेषेणैव व्यवहरन्ति, न तु तदीयं देवदत्तविष्णुशर्मादि नामोच्चारयन्ति । यस्मात् पार्वणश्राद्धेषु पित्रादयस्तथ एव पूज्यन्ते न ह्यपरितनाः, तस्माद्चापि चयाणां निर्देशो युक्तः । कल्पः “अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वं” इत्युक्तोदञ्चो निष्काम्य “सुसन्दृशं त्वा वयं” इत्यैन्द्रियर्षाहवनीयमुपतिष्ठन्त इति । हे पितरः, अत्र स्रक्तिगतपिण्डेषु स्रस्त्रभागमनतिक्रम्य दृष्टा भवत । मन्दध्वमिति पदस्याभिप्रायं व्याचष्टे “अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । ह्योका हि पितरः” (ब्रा०) इति । यस्मात् पितरो स्रज्जाशीलास्तस्मात् स्रस्त्रभागादूर्ध्वं स्रज्जां वारयितुं विश्वश्लेष मन्दध्वमित्युच्यते । विधत्ते “उदञ्चो निष्कामन्ति । एषा वै मनुष्याणां दिक् । स्वामेव तद्दिग्मनुनिष्कामन्ति” (ब्रा०) इति । पितृत्वदत्रायां दक्षिणा दिक् प्राप्ता । ततः पूर्वं मनुष्यतादत्रायामु-

उत्तरा दिगेव परिविद्यते । आहवनीयोपस्नानमन्त्रपाठस्तु
 “सुसन्दृशं त्वा वयं मघवन्मन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णवन्धुरः
 स्तुतो यासि वज्रां अनु । योजा न्विन्द्र ते हरी” इति । हे
 मघवन् सुसन्दृशं सुष्ठु कटाक्षवीक्षणनाम्नान् पश्यन्तं त्वां म-
 न्दिषीमहि वयं तर्पयामः । त्वमप्यस्मद्दत्तैर्हविर्भिः पूर्णवन्धुरः
 परिपूरितरथप्रष्टोऽस्माभिः स्तुतः सन् वज्रानभीष्टान् देवान्
 अनुस्रक्ष्य नूनं प्रयासि प्रायेणागमिष्यसि । हे इन्द्र ते हरी
 तवाशौ योजा नु रथे नियुक्तौ हि । विधत्ते “आहवनीय-
 मुपतिष्ठन्ते । न्वेवासौ तद्भुवते । यस्तत्याहवनीये । अथान्यत्र
 चरन्ति” इति । आहवनीये पुरोऽवस्थिते सति तमुपेक्ष्याथ
 तदाऽन्यत्र पैत्रकवेदिमध्यस्थेऽग्नौ चरन्तीति यत् तेनासौ निद्भुवते
 एनमाहवनीयमपस्नपन्त्येव तत्त्वमापणाद्योपस्नानमित्यर्थः । उप-
 स्नानस्यावधिं विधत्ते “आतमितोरुपतिष्ठन्ते । अग्निमेवोप-
 द्रष्टारं कृत्वा । पितृन्निरवदयन्ते” (ब्रा०) इति । आतमितो-
 रास्नानेः, अनुच्छासेन मन्त्रमुच्चारयता यावता कालेन चा नि-
 रोधरूपा स्नानिर्भवति तावदुपस्नातव्यं । तेनोपस्नानेनाग्निमेव
 साक्षिणं कृत्वा पितृन् स्वभागप्रदानेन विसृष्टवन्तो भवन्ति ।
 मन्त्रगतस्य सुसन्दृशमित्येतस्याभिप्रायं व्याचष्टे “अन्नं वा एते
 प्राणानां गच्छन्ति । य आतमितोरुपतिष्ठन्ते । सुसन्दृशं त्वा
 वयमित्याह । प्राणो वै सुसन्दृक् । प्राणमेवात्मन्दधते” (ब्रा०)
 इति । आसनिरोधेन स्नानिं प्राप्तेषु कटाक्षनिरीक्षणं नाम
 प्राणनिरोधपरिहारः, तदेतदभिप्रेत्य प्राणो वै सुसन्दृगित्यु-

ऋते । योऽयं परिहृतनिरोधः प्राणः स हवेन्द्रस्य कटाक्षः, तं
 कुर्वन्तं त्वामिति मन्त्रे योजनीयं । योजेति पदस्याभिप्राय-
 माह “योजा न्विन्द्र ते हरी इत्याह । प्राणमेव पुनरयुक्तं”
 (ब्रा०) इति । यथा त्वदीयावस्यौ रये युक्तौ एवं प्राणम-
 स्मासु योजयेत्स्यभिप्रायः । कल्पः । अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते
 “अक्षमीमदन्त इव प्रिया अधूषत । असोषत स्वभानवो
 विप्रा नविष्ठया मतो । योजा न्विन्द्र ते हरी” इति । अक्षन्
 पितरो हविरन्नितवन्तः अमीमदन्त इन्द्रं इष्टाः हि यतः
 प्रियास्तनूरवाधूषत हविर्भोजनसौकर्येण त्रिरःप्रभृत्यङ्गानि
 अकम्पयन्त, स्वभानवः वपुषि जनितेन स्वकीयेन तेजसा भा-
 स्यमानाः, विप्राः भोजनदृष्ट्या ब्राह्मणसदृशाः यन्तः, नविष्ठया
 मतो अतिब्रथेन नूतनया बुद्ध्या असोषत इन्द्रमिष्टमेतदित्यादि-
 वचनैः स्तुतिं हतवन्तः । योजेत्यादि व्याख्यातं । विधत्ते “अक्ष-
 मीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते” (ब्रा०) इति । नन्वक्ष-
 न्नित्यादिमन्त्रः पितृप्रतिपादकः, उपस्येद्यस्तु गार्हपत्य इति
 वैयधिकरण्यमात्रज्ञ मन्त्रस्यापेक्षितशेषपूरणेन वैयधिकरण्य-
 परिहारं अतिरेव दर्शयति “अक्षमीमदन्ताथ त्वोपतिष्ठा-
 मह इति वावैतदाह” (ब्रा०) इति । पितरो भुक्तवन्तो इष्टाश्च,
 अथ तदा साक्षिणं त्वामुपतिष्ठामह इत्येवं मन्त्रवाक्यमाह ।
 मन्त्रस्यै मघवन्नन्द्रेत्वेतावपि ब्रह्मावग्निपरत्वेन व्याख्येयौ ।
 अक्षवान् परमैश्वर्ययुक्त इति तयोरर्थः । कल्पः । प्राचीनावीतं
 कृतान्वाहार्थपक्षमभिप्रपद्यन्ते “अक्षन् पितरोऽमीमदन्त

पितरोऽतीवपन्न पितरोऽमीमदन्त पितरः” इति । अतीवपन्न
अस्मांश्च तर्पयन्तः, अमीमदन्त अस्मान् श्रेयधितवन्तः । अत्र
सूत्रकारः शाखान्तरमन्त्रमपि विनियुक्ते ‘अमीमदन्त पितरः
शोम्या इत्यातमितोऽपतिष्ठन्ते’ इति । तदेतदुपस्थानं विद-
धानः पूर्ववद्वैयधिकरणं परिहरति “अमीमदन्त पितरः
शोम्या इत्यभिप्रपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽथ त्वाभिप्रप-
द्यामहे इति वावैतदाह” (ब्रा०) इति । कल्पः । परेत पितरः
शोम्या इति प्रवाहस्या पिहन् प्रवाहयतीति । पाठस्तु “परेत
पितरः शोम्या गन्धोरैः पथिभिः पूर्वैः । अथा पिहन्त्सुवि-
दचाः अपीत यमेन ये सधमादं मदन्ति” इति । हे शोम्याः
पितरः पथिभिः परेत परादृत्य गृहान् मच्छतेति । कीदृशैः
पथिभिः । गन्धोरैः सुहृद्भासतोयैः पूर्वैः पूर्वं कृतैः प्रहृतैः ।
अथ तदा गृहान् गत्वा तस्मिन् पिहन्लोके यमेन साकं ये
पितरः सधमादं सहस्त्रान्स्वमादं यथा भवति तथा मदन्ति
इत्यन्ति, तान् सुविदचान् सुहृद् वेदिहृन् चिरवासेन तत्रत्य-
वृत्तान्तज्ञान् पिहन्पि धूयमित प्राप्तुत । कल्पः । मनो
न्वाङ्गवामहे इति मनस्वतोभिःपतिष्ठन्त इति । तिसृषु ऋषु
प्रथमाद्याः पाठस्तु “मनो न्वाङ्गवामहे नाराङ्गसेन स्तो-
मेन पिह्णाच्च मन्त्रभिः” इति । नाराङ्गसेन मनुष्यप्रशंसा-
योग्येन स्तोमेन वाक्यसमूहेन पिह्णामपि मन्त्रभिः मननीयै-
र्वाङ्गीः मनः पिह्यन्नानुष्ठानपरं चित्तं नु क्षिप्रं न्वाङ्गवामहे
न्वाङ्गवामः । अथ द्वितीया “आ न एतु मनः पुनः क्रवे

दद्यात् जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे” इति । क्रत्वे कर्मानुष्ठा-
 नाय दद्यात् तत्तत्सामर्थ्याय जीवसे जीवितुं, ज्योक् चिरं
 सूर्यं दृशे द्रष्टुञ्च योग्यं मन आगत्य नोऽस्मान् पुनरेतु अस-
 क्तत् प्राप्नोतु । अथ तृतीया “पुनर्नः पितरो मनो ददातु
 दैव्यो जनः । जीवं प्रातः सचेमहि” इति । हे पितरः दैव्यो
 जनः देवसम्बन्धिपुरुषसमूहः नोऽस्माकं मनः कर्मानुष्ठानपरं
 चित्तं ददातु असक्यत् प्रयच्छतु । वयमपि प्रातं संवत्सर-
 सङ्घातरूपं जीवं जीवनं सचेमहि सेवेमहि । कल्पः । यदन्त-
 रिक्षमिति पत्न्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । पाठस्तु “यद-
 न्तरिक्षं पृथिवीमुत स्यां यस्मातरं पितरं वा जिह्विःसिम ।
 अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु दुरिता यानि
 चक्षम करोतु मामनेनसं” इति । पृथिव्यादीन् लोकान्
 मनसा जिह्विंसिम हिंसितुमिच्छेम. यस्मातरं पितरं वा हिं-
 सितुमिच्छेमेति यत् तस्मात्सर्वस्मादेनसः पापात् गार्हपत्यो मां
 प्रमुञ्चतु अन्यान्यपि दुरितानि यानि चक्षम तेभ्योऽपि मुञ्चतु
 मामनेनसं सर्वपापरहितं करोतु । यदुक्तमापस्तम्बेन ‘उदकुम्भ-
 मादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति चिः प्रसव्यं वेदिं
 परिषिञ्चन् पर्येति’ इति । तदेतद्विधत्ते “अपः परिषिञ्चति ।
 मार्जयत्यैवान् । अथो तर्पयत्येव” (ब्रा०) इति । एनान्
 पिह्वन् । तद्देदनं प्रश्नंसति “दृष्यति प्रजया पशुभिः । य एवं
 वेद” (ब्रा०) इति । चतुर्थप्रयाजवत् बर्हिर्नामकं प्रथमानू-
 याजं निषेधति “अपबर्हिषावनूयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः ।

प्रजा एव मृत्योर्दृष्टजति” (ब्रा०) इति । बर्हिर्द्यागवर्जनात् । प्रयाजानूयाजान् प्रश्नंसति “चतुरः प्रयाजान् चजति । द्वावनूयाजौ । षट् सम्यचन्ते । षड्वा षतवः । षट्त्वेनैव प्रीणाति” (ब्रा०) इति । सूत्रकारो युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संप्रेक्षतीति प्रैषानुसारेण गार्हपत्यसमीप उपविष्टाद्याः पत्न्याः पूर्णपाचनयनपर्यन्तं यदन्वासनमवोचत् तच्च पत्नीसंयाजांश्च चोदकप्राप्तान् प्रतिनिषेधति “न पत्न्यन्वासे । न संयाजयन्ति । यत्पत्न्यन्वासीत् । यत्संयाजयेयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्मन्वासे । न संयाजयन्ति । पत्न्यै गोपीथाय” (ब्रा०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“एतन्न इति दत्ते चीन् वेद्याः कोशेषु पिण्डकान् ।

ब्रूयुरन्नेत्युपस्थानं पूर्वस्नाग्नेः सुमन्दृशं ॥

अश्वन्ति प्रतीषोऽग्नेस्तथाक्षन् दक्षिणानखं ।

परिरेति प्रवाञ्छाद्य मन आसीत्पश्चितिः ॥

यत् पश्चिमान्युपस्थानं मन्वा द्वादत्र वर्षिताः” । इति ।

अथ मीमांसा । द्वादत्रमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“नावघातोऽवघातो वा धानानां न विनष्टये ।

न नाशः क्रमबाधेऽतो नावघातोऽत्र बाध्यते” ॥

महापिटृयज्ञे इविः क्विञ्चिच्छ्रूयते ‘पिटृभ्यो बर्हिषज्ञो धानाः’ इति । धानाशब्देन दृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तभावापत्तेः धानात्वमेव विनश्येत,

अतस्ताश्चामविनाशाय नान्यवघात इति पूर्वः पक्षः । धाना-
 अवहन्त्या इति अत्र चोदकवाक्यं, तस्मिंश्च वाक्ये भर्जन-
 सन्त्यादितं धानात्वं पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघात इति क्रमः
 प्रतीयते । तं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते सति नास्ति धानात्वं-
 नाशः, अवघातस्य पदार्थस्य बाधाहरं तद्गुर्मस्य क्रममात्रस्य
 बाधनं, तस्मादवहन्त्याः । तदेवाधिकरणं वार्तिककारमते-
 नारचयति ।

“पेषणं नूतनं मन्ये प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रादाद्यस्य साधवात्” ॥

महापितृयज्ञे एवं श्रूयते ‘पितृभ्योऽग्निव्याप्तेभ्योऽभिवान्याथै
 दुग्धे मन्यं’ इति । मृतवत्सा धेनुरभिवान्या, दुग्धे द्रव्ये प्रक्षिप्य
 मथिताः सक्तवो मन्यः । तत्र यत्पेषणं तत्र प्राकृतं । कुतः ।
 क्रमव्यत्यासात् । प्रकृतौ हि प्रथमतः पेषणं पश्चात् पुरोडाश-
 अपणं । अत्र तु प्रथमतः अपणेन धानाः सन्त्याद्य पश्चात्
 सक्तुभावाद्य पेषणं । तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते क्रमः । चोदक-
 प्राप्तप्राकृतपेषणतत्कर्मयोर्बाधगौरवात् क्रममात्रं बाध्यं ।
 पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्गुर्मा दृषन्त्या इत्यादयोऽत्र क-
 र्तव्याः ॥ • ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रतिपूरुषमेककपालान् निर्वपत्येकमतिरिक्तं याव-
न्तो गृह्याः सस्तेभ्यः कर्मकरं पशूनाः शर्मसि शर्म य-
जमानस्य शर्म मे यश्चैक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य
आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वसा-
म्निकया तं जुषस्व भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमथो
असभ्यं भेषजं सुभेषजं ॥ १ ॥

यथाऽसति । सुगं मेषाय मेष्या अवाम्ब रुद्रमदि-
मश्च देवं व्यम्बकं । यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व-
स्यसस्करद्यथा नः पशुमतः करद्यथा नो व्यवसाय-
यात् । व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं । उर्वा-
रुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । एष ते रुद्र
भागस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूर्जवतोऽतीश्वरत-
तधम्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः ॥ २ ॥

सुभेषजमिहि चीणि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चमे पिहयज्ञोऽभिहितः । षष्ठे अम्बकपुरोडाशाः साक-
मेभश्चेवा उच्यन्ते । तान् विधत्ते “प्रतिपूरुषमेककपालान् निर्व-
पत्येकमतिरिक्तं” इति । तद्विधिं प्रशंसति “प्रतिपूरुषमेककफा-

ज्ञान् निर्वपति । जाता एव प्रजा इद्राधिरवदयते । एक-
 मतिरिहं । अनिश्चमाणा एव प्रजा इद्राधिरवदयते । एक-
 कपाला भवन्ति । एकधैव इद्रं निरवदयते” (ब्रा०१का०।
 ६प्र०।१०अ०) इति । करम्भवाक्यवन्निर्गतवाक्यवच व्याख्येयं ।
 मुख्यविधिसन्निधौ यावन्त इत्यादय एकादशमन्त्रा आस्ताताः ।
 कल्पः “यावन्तो गृह्याः सस्तेभ्यः कमकरं” इति निरुप्य-
 माणेषु यजमानो अपतीति । गृहे भवा मनुष्या गृह्याः, ते
 वर्यं यावन्त इह स्त्रिताः तेभ्यः सर्वेभ्यः कं सुखं अकरं अकार्षे ।
 अपि तेषु पुरोडाशेषु चोदकप्राप्तमभिघारणं निषेधति ।
 “नाभिघारयति । यदभिघारयेत् । अन्तरवचारिणः इद्रं
 कुर्यात्” (ब्रा०) इति । इद्रमनिष्टकारिणं क्रूरदेवं, अन्तरवचा-
 रिणं गृहस्थान्तःप्रविश्य अस्मानवरोद्धुं चरन्तं । कल्पः । तान-
 भिघार्वानभिघार्यं वोदास्थान्तर्वेषामासाद्य पशूनाः शर्मासी-
 ति मूते समावपति’ इति । कर्षकैर्ग्रीष्मादिवोजानि सङ्गृहीतुं
 दणकटादिना पुटबन्धनं क्रियते । तदिदं मूतशब्देनोच्यते ।
 पाठस्तु “पशूनाः शर्मासि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छ”
 इति । हे मूत भक्ष्यैस्तृणादिभिर्वीजैस्योपेतत्वात् पशूनां शर्मासि
 अतो यजमानस्य मेऽध्वर्योश्च सुखं यच्छ । कल्पः “एक एव
 इद्रो न द्वितीयाय तस्ये” इति दक्षिणाग्नेरेकोल्लुकं धूपायो-
 इरति उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वेति । इद्रो जगत्येक एवास्ति
 द्वितीयाय न तस्ये द्वितीयो इद्रो न कोऽप्यवस्थितः । विधत्ते
 “एकोल्लुकेन यन्ति । तद्भि इद्रस्य भागधेयं । इमां दिशं यन्ति ।

एषा वै इद्रस्य दिक् । स्वाभामेव दिशि इद्रं निरवदधते”
 (ब्रा०) इति । कल्पः । आखुस्ते इद्र पशुरित्यारुत्कर एकं
 पुरोडाशमपवपत्यसौ ते पशुरिति वा देखं मनसा ध्यायन् यदि
 न द्विधादारुस्ते पशुरिति ब्रूयादिति । आरुत्करो मूषकै-
 र्विधादुद्धृतः पांसुराग्निः । पाठस्तु “आखुस्ते इद्र पशुसं जुषस्व”
 इति । हे इद्र मूषकस्ते प्रियः पशुः । अतसं सेवस्व । विधत्ते
 “इद्रो वा अपशुकाया आऊत्यै नातिष्ठत । अमौ ते पशुरिति
 निर्दिशेयं द्विधात् । समेव देष्टि । तमसौ पशुं निर्दिशति ।
 यदि न द्विधात् । आखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । न यान्यान्
 पशून् हिनस्ति । नारय्यान्” (ब्रा०) इति । आऊत्यै नातिष्ठत
 पशुरहितामाऊतिं नाङ्गीकरोतीत्यर्थः । यं द्विधात्तमसाविति
 नामयहणेन निर्दिशेत्, तथा सति देख्यमसौ समर्पयत्येव ।
 कल्पः । चतुष्यथ एकोऽङ्गुलमुपसमाधाय संपरिसीर्य सर्वेषां
 पुरोडाशानामुत्तरार्धात् सकृत्कृत्वा दद्यावदाथ मध्यमेना-
 न्तिमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति “एव ते इद्र भागः सह
 स्वस्वामिकया तं जुषस्व स्वाहा” इति । अथ स्वाहाकारोऽध्या-
 हतः । हे इद्र एषोऽवन्तः पुरोडाशानामंत्रः तवावदीयमानो
 भागः, तं भागं स्वस्वा भग्नीवद्भितकारिष्याऽम्बिकया पार्वत्या
 सहस्रं जुषस्व सेवस्व । विधत्ते “चतुष्यथे जुहोति । एव वा
 अग्नीर्ना पञ्चीशो नाम । अग्निवत्येव जुहोति । मध्यमेन पर्णेन
 जुहोति । सुगथेषा । अथो स्वसु । अन्तमेनैव होतव्यं । अन्त
 एव इद्रं निरवदधते” (ब्रा०) इति । अग्नीर्ना पञ्चीशः पाद-

प्रदेवस्त्रानं, यत्राग्नयः पुनः पुनः सञ्चारेण प्रविब्रजन्ति तादृश एवैव चतुष्पथः, अतस्तत्र होमेनाग्निवत्येव देवे ऊतं भवति । पलाशत्राखायां यानि चीणि पर्णानि तत्र मध्यमं पर्णं प्रशस्ततथा सुगुपं । वामदक्षिणपार्श्वस्त्रयोरन्यतरेण होमेन रुद्रो यागभूमेरन्तान्निष्काशितो भवति । स च स्वस्त्वाम्बिकयेत्यस्व मन्त्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे “एष ते रुद्र भागः स च स्वस्त्वाम्बिकयेत्याह । अरदा अस्त्वाम्बिका स्वसा । तथा वा एष हिंसि । यः हिंसि । तथैवैनः स च ब्रमथति” (ब्रा०) इति । अरत्कालो हि पीनसञ्चराद्युत्पादनेन हिंसकः, तद्विषमम्बिका हिंसिका, ततः अरदित्युच्यते । एष रुद्रस्तथैव सहास्रभूतया प्राणिनं हिंसति, अतस्तथा स च पुरोडाशभागसेवया तुष्टया तथैव सहेवैनं रुद्रं ब्रमथति हिंसारहितं करोति । कल्पः । भेषजं गवे सुभेषजमित्येताभ्यां चतुष्पथमग्निं परिविञ्चतीति । पाठस्तु “भेषजं गवेऽन्वाद्य पुदुषाय भेषजमथो अन्वाभ्यं भेषजं सुभेषजं यथाऽसति । सुगं मेषाय मेष्ठी” इति । भेषजं सुभेषजमित्येतौ मन्त्रयोरानी । हे रुद्र गवेऽन्वादीयाथै गोजात्यै भेषजमारोग्यं कुह । एवमन्यत्र । तात्कालिकं रोगोपशमनं आत्यन्तिकं वा सुभेषजं तद् यथाऽसति यथा भवति तथा कुह । मेषो वाहकः मेषी रोगिणी, तयोः सुगं सुष्टु गमनं रोगराहित्येण सञ्चरणं यथा भवति तथा कुह । गवाश्चादिब्रह्मैः पश्चादथः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्त इत्याह “भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव गान्वाः पशवः । तेभ्यो भेषजं

करोति” (ब्रा०) इति । कल्पः । अवाप्स्व इद्रमदिमहीति यज-
मानो जपतीति । पाठस्तु “अवाप्स्व इद्रमदिमहीति देवं अम्बकं ।
यथा नः अयसस्करस्यथा नो वससस्करस्यथा नः पशुमतः
करस्यथा नो व्यवसाययात्” इति । हे अम्ब पार्वति इद्रमुद्दि-
क्षावादिमहि पुरोडाशावदानमकार्षं । चीष्म्वकानि नेचाधि
यसासौ अम्बकः । तमुद्दिक्षावादिमहि । आदरार्थं पुनर्वचनं ।
किमर्थमवदानं कृतमित्युच्यते । असौ इद्रो नोऽम्बान् अयसोऽध्व-
यनादिभिः अष्टान् यथा करत् करोति, वससः वसुमत्तमान्
यथा करोति, पशुमतो गवाश्चादियुक्तान् यथा करोति, अथ-
वायवात् व्यवसाययति ब्राह्मणार्थनिश्चययुक्तान् यथा करोति,
तदर्थमवदानं कृतं । यथा नः अयस इत्याद्यभिधानाम्बन्धसा-
प्तीः परत्वं दर्शयति “अवाप्स्व इद्रमदिमहीत्याह । आपिब्रमेवैता-
माप्सास्ते” (ब्रा०) इति । कल्पः । अम्बकं यजामहे इति त्रिः
प्रदक्षिणमग्निं पर्येतीति । पाठस्तु “अम्बकं यजामहे सुगन्धिं
पुष्टिवर्धनं । उर्वाहकमिव बन्धनामृत्योर्मुञ्चिष्य मामृतात्” इति ।
शोभनः शरीरगन्धः पुण्यगन्धो वा यसासौ सुगन्धिः, यथा
वृषस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो
वातीति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धन-
साहस्रं अम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वाहकफलाणि
बन्धनात् वृक्षात् स्वयमेव मुच्यन्ते तददृष्टं अम्बकप्रसादेन
मृत्योर्मुञ्चिष्य मोक्षयुक्तो भूयासं, अमृताश्चिरजीवितात् स्वर्गा-
देवा मा मुञ्चिष्य । चतुर्थपादार्थमम्बस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति

“अम्बकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुञ्चीय मामृतादिति वावैत-
दाह” (ब्रा०) इति । यजमानो यजामह इति यदाह एतद्वचनं
मृत्योर्मुञ्चीयेत्येवाह मोचन एव तात्पर्यं *तच्छेषत्वेन यजनमि-
त्यर्थः । यदुक्तमापस्तम्बेन ‘ऊर्द्धान् पुरोडाशानुदस्य प्रतिस्रभ्य
अम्बकं यजामह इति यजमानस्त्राञ्चलौ समोष्य भगस्य भगस्य
वो स्रप्तीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिः समावपेयुः’ इति । तदे-
तत्सर्वमभिप्रेत्य सर्वेषां पुरुषाणां हस्ते स्थितस्य पुरोडाशस्योत्सेपसं
विधत्ते “उत्क्रिन्ति । भगस्य स्रिपुक्ते” (ब्रा०) इति । यदे-
तत्पिच्छानामुपरिच्छेपसं तेन सौभाग्याभिमानिनो भगनाम-
कस्य देवस्य सकाशादेतान् पुरोडाशान् स्रभ्युमिच्छन्ति । अत
एवोत्क्रिन्नः पुनरञ्चलौ पतति । कल्पः । तान् मूते समाव-
पन्ति मूतयोर्मूतेषु वैष ते इद्र भाग इति वृक्ष आसजन्ति
वृक्षयोर्वृक्षेषु वापि वा मूतयोः समोष्याविवधं कृत्वा शुष्के
स्थाणौ बल्लीकवपासां वावधायेति । पाठस्य “एष ते इद्र
भागस्यं जुषस्य तेनावसेन परो मूजवतोऽतीहि” इति । हे इद्र
एष वृक्षादौ सज्यमानः पुरोडाशसङ्घः तव भागस्यं सेवस्य ।
अवसेन पाथेयरूपतया तव रक्षकेषामेन भागेन युक्तो मूज-
वत एतस्मानकलेन प्रसिद्धात् पर्वतात् परः परभागे वर्तमानो
ऽतीहि अतिक्रम्य गच्छ । विधत्ते “मूते कृत्वा सजन्ति । यथा
जनं यतेऽवसं करोति । तादृगेव तत्” (ब्रा०) इति । यथा
लोके दूरदेशवर्तिनं बन्धुजनं प्रति गच्छते पुरुषाथावसं रक्षकं

* तच्छेषत्वेनान्यदिति का० पाठः ।

पाषेवं करोति, तद्दृष्ट्याये पुरोडाशसञ्चनं तादृमेव भवति ।
 मन्त्रे भामनिर्देशो रुद्रस्य निःशेषेषु विसर्जनार्थं इति दर्श-
 चति “एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवत्यै” (त्रा०) इति ।
 कथ्यः “अवततधन्वा पिनाकहस्तः छत्तिवाषोम्” इति चिर-
 वताम्यन्तीति । प्राणायामचयं कुर्वन्तीत्यर्थः । ७०मित्यनेन
 वाक्यशेषः पूरितः । अस्मादिरोधिनां पापानां हन्तुमयं रुद्रः
 पिनाकनामकं धनुर्हस्ते गृहीत्वा अवततधन्वा व्याकर्षणेन वि-
 स्फारितधनुष्कः छत्तिवासाश्चर्मवसनः । ७१ भवतु । अथवा
 ऽस्त्रद्विषयेऽवततधन्वारोपितमौर्वीकधनुर्यज्ञो भवतु । चतुष्यथ-
 प्रत्यागमनादीन् क्रमेषु विधत्ते “अप्रतीक्षमायन्ति । अपः
 परिषिञ्चति । रुद्रस्त्रान्निर्हति । प्र वा एतेऽस्त्राहोकाश्चवन्ते ।
 ये शम्भुकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरेत्य निर्वपति । इयं
 वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति” (त्रा०) इति ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“स्वामी चावन्त इत्याह पशून् मूत्रे समावपेत् ।

एक इत्युत्पुनकं नीलारुद्रस्य चासूक्तरे इविः ॥

क्षिपेदेषोऽर्धहोमः स्यात् भे सुभे परिषिञ्चति ।

अवाप्तेति जपेत् स्वामी त्रिधन्व परिधन्ति ते ॥

एषोऽवस्त्राय तच्छेषान् मूत्रे बध्नाति प्राञ्चिनि ।

अवन्त श्वासनिचमो मन्त्रा एकादश स्यताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय शुना-
 सीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्य-
 मेककपालं द्वादशगवः सीरं दक्षिणाग्नेयमष्टाक-
 पालं निर्वपति रौद्रं गावीधुकं चरुमैन्द्रं दधि वारुणं
 यवमयं चरुं वहिनीं धेनुर्दक्षिणा ये देवाः पुरःसदो
 ऽग्निनेचा दक्षिणसदो यमनेचाः पश्चात्सदः सवितृ-
 नेचा उत्तरसदो वरुणनेचा उपरिषदो बृहस्पति-
 नेचा रक्षोइणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यः ॥ १ ॥

नमस्तेभ्यः स्वाहा समूढः रक्षः सन्दग्धः रक्ष
 इदमहः रक्षोऽभि सन्दहाम्यग्नये रक्षोग्ने स्वाहा य-
 माय सवित्रे वरुणाय बृहस्पतये दुवस्वते रक्षोग्ने
 स्वाहा प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याः रक्षसो वधं
 जुहोमि हतः रक्षोऽवधिष्ण रक्षो यदस्ते तदक्षिणा ॥

॥ २ ॥

तेभ्यः पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

षष्ठे साकमेधाः समापिताः । सप्तमे शुनासीर्यमिन्द्रतूर्य-
 स्तेति कर्मद्वयं पञ्चेधीयमन्वाः अपामार्गं होममन्वास्योच्यन्ते ।
 तत्र शुनासीर्यहवींषि विधत्ते “ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं
 चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः
 सौर्यमेककपालं द्वादशगवः सीरं दक्षिणा” इति । शुनासी-
 राय शुनो वायुः सीर आदित्यः ताभ्यां युक्तः शुनासीरः ।
 द्वादशगवं द्वादशभिर्बलीवदैर्दक्ष्यमानं सीरं साङ्गलं । अत्र वैश्व-
 देवगतानामाग्नेयादीनां पञ्चानां हविषां ब्राह्मणमनुब्राह्मण-
 स्थातिदिशति । “एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि” (ब्रा०१ का०।
 ७ प्र०।१ अ०) इति । अथोपदिश्यमानेषु पञ्चसु ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोः
 पूर्वमेव प्रश्नस्तत्त्वाद्दक्षिणां चोषि प्रश्नं सति । अथवा तयो-
 र्विकल्पमभिप्रेत्य तदभावपक्षानुसारेण तावुपेक्ष्य अवशिष्टान्येव
 प्रश्नं सति “अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं
 निर्वपति । संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्न-
 मवरुन्धे । वायव्यं पयो भवति । वायुर्वै वृक्षै प्रदापयिता । स
 एवास्मै वृष्टिं प्रदापयति । सौर्यं एककपालो भवति । सूर्येण वा
 अमुञ्जिंश्लोके वृष्टिर्धृता । स एवास्मै वृष्टिं नियच्छति । द्वादशगवः
 सीरं दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । अस्य च शुनासीर्यस्य कालं
 बोधायन आह । अथातस्तुतुर्षु मासेसु शुनासीरीयहविर्भिर्य-
 क्ष्यमाणो भवति । तत्र पूर्वभ्यस्त्रिभ्यः पर्वभ्य ऊर्द्धं प्रत्येकं मासचतु-
 र्व्यमतिवाह्य क्रियमाणमिदं संवत्सरादूर्द्धं प्रवर्तते । तदेतदभि-
 प्रेत्य संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीर इत्युक्तं वायुसूर्याभ्यां युक्त इन्द्र.

संवत्सरे समाप्ते प्राप्तत्वात् संवत्सर इत्युच्यते । वायोः पुरोवातरूपेण
 वृष्टिप्रदापचिद्वत्त्वं । अग्नौ प्रास्ताऊतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मरणात् सूर्यस्य स्वर्गे वृष्टिधार-
 कत्वं । अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते “आग्नेयमष्टाकपाखं
 निर्वपति रौद्रं गावीधुकं चरुमैन्द्रं दधि वारुखं चवमचं चत् वहि-
 नी धेनुर्दक्षिणा” इति । गावीधुकं आरण्यधान्यविशेषनिष्पन्नं ।
 पृष्ठे भारं वहतीति वहिनी । इन्द्रस्यै विधातुं प्रसूति “देवा-
 सुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणा-
 सुरानभिभवामेति । सोऽब्रवीत् । चेधाहमात्मानं विकरिष्य
 इति । स चेधात्मानं व्यकुरुत । अग्निं द्वतीयं । रुद्रं द्वतीयं । वरुणं
 द्वतीयं । सोऽब्रवीत् । क इदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रो
 ऽब्रवीत् । सं तु सजावहा इति । तौ समसृजेतां । स इन्द्रसुरीय-
 मभवत् । वहिन्द्रसुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुतीयस्येन्द्रतुरीयत्वं ।
 ततो वै देवा व्यजयन्त” (ब्रा०) इति । वीरत्वविद्भूये वीरीरचय-
 रूपेण विकारः । स चेधा विकृतोऽग्निरिन्द्रं प्रति पप्रच्छ, मयेदं
 रूपचयं युद्धसमर्थं सम्पादितं । अथ कोऽन्य इदं चतुर्थं रूपं
 विजयसमर्थं करिष्यतीति । अहमेव करिष्यामीतीन्द्रोऽब्रवीत् तत्
 त्वया तथा क्रियतां किन्वावां युद्धविजयसमौ संसृष्टौ भवावेति ।
 इन्द्र एव तुरीयो यस्मिन् कर्मणि तत् कर्मेन्द्रतुरीयं । अत्रान्य-
 दोषरूपापेक्षया तुरीयत्वं, अनुष्ठाने तु पाठक्रमेण वरुणसुरीयः ।
 विधत्ते “यदिन्द्रतुरीयं निरूप्यते विजित्यै” (ब्रा०) इति । चतु-
 र्द्वैवप्रियांशसम्पादनेन दक्षिणां प्रशंसति “वहिनी धेनुर्दक्षिणा ।

चदहिनी । तेनाग्नेयी । चद्रौः । तेन रौद्री । चद्रेणुः । तेनै-
 न्नी । चत्की सती दान्ता । तेन वाहणी बन्धुः” (त्रा०) इति ।
 मोलं आतिः, धेनुलं नवप्रबवत्वं । अस्य चेन्द्रतुरीयस्य कर्मणः
 शुभाशीर्षदिग् एवानुष्ठानमापस्तम्बो दर्शयति ‘ततश्चतुर्हवि-
 षेन्द्रतुरीयेष यजत’ इति । इन्द्रतुरीयविधानादूर्ध्वं च देवाः
 पुरःसद् इत्यादयो मन्त्रा आस्ताताः, तेषां विनियोगमापस्तम्बो
 दर्शयति ‘एतस्या एव रात्रेर्निर्वायां पञ्चभोजेन यजते चतु-
 र्धाहवनीयं प्रतिदिशं व्युद्धृत्य मध्ये पञ्चमं कृत्वा पृथगिधानु-
 पसमाधाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ये देवाः पुरःसद्
 इत्येतैर्यथाशिष्टं जुहोति मध्ये पञ्चमेन समूहश्च रश्च इति
 मध्य इधानुपसमूहैकधोपसमाधाय अपरं पञ्चगृहीतं गृहीत्वा
 अग्नये रक्षोन्ने स्वाधेत्युत्तराः पञ्चाहुतोर्जुहोति प्रष्टिवाही
 रथो दक्षिणा’ इति । ये देवा इत्यादिमन्त्रपाठस्तु “ये देवाः
 पुरःसदोऽग्निनेत्रा दक्षिणसदो यमनेत्राः पश्चात्सदः बविह-
 नेत्रा उत्तरसदो वरुषनेत्रा उपरिषदो बृहस्पतिनेत्रा रक्षो-
 षस्ये नः पान्तु ते नोऽधन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा” इति ।
 पुरःसदः पूर्वदिग्मार्तिनः, अग्निनेत्राः अग्निप्रमुखाः । ये देवाः
 रक्षोहृषः राक्षसघ्नाः बन्ति ते देवा नोऽस्मान् रक्षोनिवा-
 रणेन पान्तु । पुनरपि ते देवाः नोऽस्मान् कर्मानुष्ठानेनावन्तु ।
 तेभ्यो देवेभ्यो नमस्कारोऽस्तु, तेभ्य इदं हयं स्वाहुतमस्तु ।
 दक्षिणसदो यमनेत्रा इत्यस्य मन्त्रस्वादौ ये देवा इत्यनुषज्यते
 अग्ने च रक्षोहृष इत्यादिकमनुषज्यते । एवं तृतीयचतुर्थयो-

द्रष्टव्यं । पञ्चमे तु ये देवा इत्येतावदेवानुषज्यते । प्रथमे तु रक्षोहण इत्यादिकमेवानुषज्यते । तदेतत्पञ्चेभीयं विधातुं प्रसौति “प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । त५ सृष्ट५ रक्षा५स्त्रिधा५-
सन् । स एताः प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिमीत । ता-
भिर्वै स दिग्भ्यो रक्षा५सि प्राणुदत” (ब्रा०) इति । विधत्ते
“यत्पञ्चावत्तीयं जुहोति । दिग्भ्य एव तद्यजमानो रक्षा५सि
प्राणुदते” (ब्रा०) इति । पञ्चदशतोऽवदाय सन्वादितमाज्यं
पञ्चावत्तीयं । समूढमित्यादिमन्त्रपाठस्तु “समूढ५ रक्षः स-
न्दग्ध५ रक्ष इदमह५ रक्षोऽभि सन्दहामि” इति । रक्षोऽस्मात्-
प्रतिकूलं राक्षसजातं समूढं नाशयितुं सम्यगेकीकृतं सन्दग्धञ्च ।
पुनरपीदमिदानीमहं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभितः सर्वतो
ऽवस्थितांस्तत्तदनुचरान् सम्यग् दहामि । एतन्मन्त्रपाठेन तस्य
सिद्धिं दर्शयति “समूढ५ रक्षः सन्दग्ध५ रक्ष इत्याह ।
रक्षा५स्येव सन्दहति” (ब्रा०) इति । अग्नये रक्षोऽभि इति
मन्त्रपाठस्तु “अग्नये रक्षोऽभे स्वाहा यमाद्य सवित्रे वरुणाय
बृहस्पतये दुवस्रते रक्षोऽभे स्वाहा” इति । यमाद्येत्यादिषु
रक्षोऽभे स्वाहेत्यनुषज्यते । बृहस्पतेर्दुवस्रत इति विशेषणं परि-
चर्यावदित्यर्थः । अग्नियमादयो जितवन्त इति युक्तस्तद्धोम
इति दर्शयति “अग्नये रक्षोऽभे स्वाहेत्याह । देवताभ्य एव
विजिग्यानाभ्यो भागधेयं करोति” (ब्रा०) इति । विजिग्या-
नाभ्यो विशेषेण जितवतीभ्यः । देयं रथं विधत्ते “प्रष्टिवाही
रथो दक्षिणा” इति । त्रिपादाधारवदश्वचयेषोऽस्मानः प्रष्टि-

वाही । समृद्धिहेतुत्वेन तं प्रशंसति “प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा
समृद्धौ” (ब्रा०) इति । अपामार्गोममन्त्राणां विनियोगमाप-
स्तम्ब आह ‘व्युष्टायां पुराग्निहोत्रादपामार्गहोमेन चरन्ति अपां
न्ययनादपामार्गानाहृत्य तान् सकृन् हत्वा दक्षिणाग्नेरेकोल्लुक्
धूपायद्धरति उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा स्वहृत इरिषे
प्रदरे वोपसमाधाय देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्य रक्षसो वधं जुहोमीति
पर्णमयेन सुवेण जुहोति इतः रक्ष इति सुवमनुप्रहृत्याव-
धिम् रक्ष इत्युपतिष्ठते’ इति । मन्त्रपाठस्तु “देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाङ्मथां पूष्यो हस्ताभ्याः रक्षसो वधं
जुहोमि इतः रक्षोऽवधिम् रक्षः” इति । एते च यो मन्त्राः
स्यष्टार्थाः । तत्र रक्षसो वधमुद्दिश्येति शेषः । होमकाले य-
दस्त्रमाच्छादयति तस्य दानं विधत्ते “यदसौ तद्दक्षिणा”
इति । अपामार्गहोमं विधातुं प्रसूति “इन्द्रो वृत्रं हत्वा ।
असुरान् पराभास्य । नमुचिमासुरं नास्रभत । तः शश्या-
मृहात् । तौ समस्रभेतां । सोऽस्मादभिष्टुनतरोऽभवत् । सो
ऽब्रवीत् । सन्धाः सन्धधावहै । अथ त्वाऽवः स्रक्ष्यामि । न मा
शुष्कोष नार्द्रेष हनः । न दिवा न नक्तमिति । स एतमपां
फेनमसिञ्चत् । न वा एष शुष्को नार्द्रो व्युष्टासीत् । अनुदितः
सूर्यः । न वा एतद्दिवा । न नक्तं । तस्यैतस्मिंश्लोके । अपां फेनेन
ग्निर उदवर्तयत् । तदेनमन्ववर्त्तत । मिचभुगिति । स एतानपा-
मार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्वै स रक्षाः स्यपाहत” (ब्रा०)
इति । इन्द्रो वृत्रवधादूर्द्धमन्यानसुरान् परिभूतान् हत्वा नमु-

चिनामानमसुरं नास्रभत न पराभवितवान् । अपराभूतं तं
 नमुचिं ब्रथा स्रब्रत्मा ऽप्यह्नात् । यथा धुधन्नेको मङ्गः
 स्रह्नादङ्गोऽपि धैर्येण ब्रक्तिमापाद्य हस्ताभ्यां प्रतिमङ्गमा-
 खिण्ण्य गृह्णाति तदन् । ततस्याविन्द्रनमुषी समस्रभेतां पर-
 स्यरोपमर्दनपरौ संरथ्यौ हस्ताभ्यां पादाभ्यामन्योऽन्यं दृढमव-
 हृथ्य मङ्गदयवत् भूमौ पतितौ, तदानीं च नमुचि-
 रस्यादिन्द्रादभिष्टुनतरः अभितो हस्तयोः पादयोश्च बल-
 वत्तरोऽभूत् । ततो मुमूर्षुभिन्द्रमवलोक्य कृपासुरिदमप्रवीत्
 भो इन्द्र विगृह्यमाणराजदयवदावां परस्यरमङ्गीकारेण सन्धिं
 करवाव । अथ त्वां मुमूर्षुमवस्रक्ष्यामि मोचिष्यामीति ।
 ततः प्रहारसाधने काशे च समयमेवं कृतवान् । भो इन्द्र
 शुष्केषार्द्धेष वा काष्ठादिना साधनेन मां न हनः मां माव-
 धीः, दिवा रात्रौ च मावधीरिति । इन्द्रश्च तं समयमङ्गी-
 कृत्य तेन मोचितो धैर्येण स्रस्रो भूत्वा समयानुसारेण तं
 नमुचिं ब्रज्जुं अपां फेवमायुधं भावयित्वा तस्मिन्नमुषाव-
 खिञ्चत् । न सैवं सति समयलोपः ब्रह्मजीवः । अत एव फेनो
 नैव शुष्कः, स्रर्त्वे सति काठिण्याप्रतीतेः । वाष्पार्द्रः, तेन
 वस्त्रादेरहोदनात् । काशश्च समयानुसारेण सत्पादयामास ।
 अदा रात्रिर्बुध्वा प्रभातासीत् सूर्यस्यानुदितः, तदानीमन्ध-
 काराभावान् न रात्रित्वं सूर्योदयाभावाच्च नैतदहः । एत-
 स्मिन् लोके रात्रेरङ्गस्य सन्धिकाशे तस्य नमुषेः शिर अपां
 फेनेनोदवर्तयन् उदङ्खिनत् । तत्रोच्छिन्नं शिरौ हे मिचद्रोहिन्

इन्द्रेत्युच्चारयत् एममिन्द्रमन्ववर्तत सर्वदानुमतमभूत् । तत-
 सश्विरो वारधितुं स इन्द्र एतान् शोकप्रविद्धानपामार्गा-
 नवनयत् तानुत्पन्वानजुहोत्, तैरेव ऊतैः स इन्द्रो नमुचेः
 श्विरःसहितानि सर्वाण्यवन्निष्टानि रक्षांसि हतवान् । विधत्ते
 “यदपामार्गहोमो भवति । रक्षसामपहत्यै” (त्रा०) इति ।
 अङ्गुविधीन् मन्त्रव्याख्यानञ्च क्रमेष दर्शयति “एकोऽङ्गुकेन
 यन्ति । तद्धि रक्षसां भागधेयं । इमां दिशं यन्ति । एषा वै
 रक्षसां दिक् । साधामेव दिशि रक्षांसि हन्ति । सक्तत
 हरिषे जुहोति प्रदरे वा । इतद्दे रक्षसामायतनं । स एवा-
 यतने रक्षांसि हन्ति । पर्वमयेन सुवेच जुहोति । ब्रह्म वै
 पर्वः । ब्रह्मण्यैव रक्षांसि हन्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रथव
 इत्याह । सवितृप्रसूत एव रक्षांसि हन्ति । इतः रक्षोऽव-
 धिन्न रक्ष इत्याह । रक्षसां कृत्यै । यदस्ये तद्विषा निरवत्यै ।
 अप्रतीक्षमायन्ति । रक्षसामन्तर्हित्यै” (त्रा०) इति । इमां दिशं
 वायवीं । कृत्यै हननाय । निरवत्यै भागप्रदानेन निःसार-
 णाय । स्पृष्टमन्वत् । अथ शुनासीर्येन्द्रतुरीयपञ्चेभ्योपा-
 मार्गहोमार्गां चतुर्णां कर्मभेदेऽप्येकस्मिन्नेव दिने कर्तव्यत्वात्
 एकेनानुवाकेनोपसंहारः ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“पञ्चेऽवक्री जुहुयाद्ये देवा इति पञ्चभिः ।

समूहन्तीभान् समिति पञ्चहोमस्तथाग्रये ॥

नित्रि ऊत्वा सकृद्दोमः प्रातर्देवेति मन्त्रतः ।

इतं स्रुवप्रहरणमवधिञ्चेति चोत्थितिः ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्त्रिकृत्ता मन्त्राश्चतुर्दश" । इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टवज्रःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

धा॒षे पु॒रोडा॒शं द्वा॒दश॒कपा॒लं निर्व॑प॒त्यनु॑म॒त्यै च॒रुः
रा॒कायै॑ च॒रुः सि॒मीवा॒ल्यै च॒रुं कु॒क्षै च॒रुं मि॒थुनौ
गा॒वौ दक्षि॑णा॒ग्नावैष्ण॑वमेका॒दश॒कपा॒लं निर्व॑प॒त्यैन्द्रा-
वैष्ण॑वमेका॒दश॒कपा॒लं वैष्ण॑वं चि॒कपा॒लं वा॒मनो॑ व॒ही
दक्षि॑णा॒ग्नीषो॒मीय॑मेका॒दश॒कपा॒लं निर्व॑प॒तीन्द्रा॒सो-
मीय॑मेका॒दश॒कपा॒लः सौ॒म्यं च॒रुं ब॒धुर्दक्षि॑णा सोमा-
पौ॒ष्णं च॒रुं निर्व॑प॒त्यैन्द्रा॒पौष्णं॑ च॒रुं पौ॒ष्णं च॒रुः श्या॒मो
दक्षि॑णा वैश्वान॒रं द्वा॒दश॒कपा॒लं निर्व॑पति॒ हिर॑ण्यं
दक्षि॑णा वा॒रुणं॑ य॒वम॑यं च॒रुम॑श्चो॒ दक्षि॑णा ॥ १ ॥

वैश्वान॒रं द्वा॒दश॒कपा॒लं निर॒ष्टौ च॑ ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमेऽनुवाके शुनाधीर्थादिकर्मचतुष्टयमेकदिनकर्तव्यमुक्तं ।
 अष्टमे देविकादिकर्मषड्भेकदिनकर्तव्यमुच्यते । तत्रादौ देवि-
 कानामकानि पञ्च हवीषि विधत्ते “धात्रे पुरोडाशं द्वादश-
 कपासं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवास्त्रै चरुं
 कुङ्कै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा” इति । अत्र धात्रादौन्
 पञ्च देवान् दक्षिणाञ्च प्रजोत्पत्त्युपयोगेन प्रब्रंशति “धात्रे
 पुरोडाशं द्वादशकपासं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्स-
 रेऽष्टैवास्त्रै प्रजाः प्रजनयति । अश्वेवास्त्रा अनुमतिर्मन्यते । राते
 राका । प्र सिनीवास्त्रो जनयति । प्रजास्त्रेव प्रजातासु कुङ्का
 वासं दधाति । मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्धौ” (भा०१का०।
 ७प्र०।१अ०) इति । संवत्सरकास्रस्त्रामी धाता गर्भधारण-
 मारभ्य संवत्सरादर्वागेव प्रजोत्पत्तिं कारयति । अनुमति-
 देवता यजमानार्थं प्रजोत्पत्तिमङ्गीकरोति । राका तु पुत्र-
 पुञ्जादिरूपं राते ददाति । सिनीवास्त्रो तद्रूपं गर्भं निःसा-
 रयति । कुङ्कदेवतवाध्युः प्रजासु वाचमुच्चारयितुं साम-
 र्थ्यञ्च दधाति । अथ त्रिहविष्काणि चीषि कर्माणि एकैक-
 हविष्के द्वे कर्मणी च क्रमेण विधत्ते “आग्नावैष्णवमेकादश-
 कपासं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशकपासं वैष्णवं त्रिकपासं
 वामनो वही दक्षिणाग्नीषोमीयमेकादशकपासं निर्वपतीन्द्रा-
 सोमीयमेकादशकपासं सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा सोमापौषं
 चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौषं चरुं पौषं चरुं श्मामो दक्षिणा
 वैश्वानरं द्वादशकपासं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं चव-

मघं चरमस्यो दक्षिणा” इति । बभ्रुः कपिलः । प्रथमस्य
 चिहविष्कस्य देवता दक्षिणाञ्च प्रब्रंशति “आग्नावैष्णवमे-
 कादन्नकपाशं निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादन्नकपाशं । वैष्णवं
 चिकपाशं । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । प्रजा
 एव प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात् प्रजा वीर्यावतीः ।
 वामन ऋषभो वही दक्षिणा । यदही । तेनाग्नेयः । यदृषभः ।
 तेनैन्द्रः । यदामनः । तेन वैष्णवः सन्तुष्टौ” (ब्रा०) इति । आग्ने-
 यादीनां वीर्यप्रदत्वात् तद्रूपत्वं प्रजानां । स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं
 वीर्यं । वहीत्यादीनामन्यादिप्रियत्वादाग्नेयादित्वं । मध्यमस्य
 चिहविष्कस्य देवता दक्षिणाञ्च प्रब्रंशति “अग्नेषोमीषमेका-
 दन्नकपाशं निर्वपति । इन्द्रासोमीषमेकादन्नकपाशं । सोम्यं
 चरुं । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्रजानां प्रजनयिता ।
 वृद्धामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवासौ रेतो दधाति ।
 अग्निः प्रजां प्रजनयति । वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति । बभ्रुर्दक्षिणा
 सन्तुष्टौ” (ब्रा०) इति । गर्भाग्रये निषिक्तं रेतो यथा बहिर्न
 निःसरति यथा च न पूषति तथा सोमो धारणसामर्थ्यं
 प्रयच्छति । धृतस्य च गर्भस्य पतनादिविघ्नं परिहृत्याग्निः
 प्रजा उत्पादयति । इन्द्रस्त्रत्यन्नाः प्रजाः स्वस्वोचितगुणैरभि-
 वृद्धा यथा भवन्ति तथा सामर्थ्यं प्रयच्छति । अन्वस्य चि-
 हविष्कस्य देवता दक्षिणाञ्च प्रब्रंशति “सोमापौष्यं चरुं नि-
 र्वपति । ऐन्द्रापौष्यं चरुं । सोमो वै रेतोधाः । पूषा पशूनां
 प्रजनयिता । वृद्धामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवासौ रेतो

इधाति । पूषा पन्नून् प्रजनयति । वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति ।
 पौष्णश्चरुर्मवति । इयं वै पूषा । अस्वामेव प्रतितिष्ठति । अस्वामो
 दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । आद्ये त्रिहविष्के व्यासक्तदेव-
 तान्तःपातो यो विष्णुः स एवैकाकी वैष्णवं चिकपाक्षमित्य-
 चोच्यते न त्वन्यः कश्चित्, अतः सैव व्याख्यानं कृतं । इह तु
 व्यासक्तदेवतान्तःपातो पूषा कश्चित्योषकः पुरुषविभेदः, पौष्ण-
 चरौ तु भूमिः पूषा, अतो देवताभेदात् पृथग्व्याख्यानं ।
 एकहविष्के पञ्चमे कर्मणि देवतां दक्षिणाञ्च प्रब्रंशति “बहु
 वै पुरुषोऽमेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादशकपाक्षं निर्वपति ।
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरेणैवेन५ खदयति । हि-
 रण्यं दक्षिणा । पवित्रं वै हिरण्यं । पुनात्येवैनं” (ब्रा०) इति ।
 अमेध्यत्वमद्भुतत्वं तत्र बहुविधं भोजनादिकांशेषु पुनः पुनः
 प्रवृत्तत्वात् । तत्र संवत्सरस्वामी वैश्वानरोऽग्निः संवत्सरकांशे-
 नैनं यजमानं खदयति मेध्यं करोति तच्चापेष्टिमाशेषं सम्भ-
 त्ते । हिरण्यसोऽष्टिष्टादिसंस्पर्शेऽपि वृद्धाण्यवत् परित्यागा-
 भावात् पवित्रत्वं । एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां प्रब्रंशति
 “बहु वै राजन्योऽनृतं करोति । उप जाम्यै हरते । जिनाति
 ब्राह्मणं । वदत्यनृतं । अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुषो वृद्धा-
 ति । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपात्रादेवैनं मुञ्चति ।
 अग्ने दक्षिणा । वारुणो हि देवतयाम्बः समृद्धौ” (ब्रा०) इति ।
 राजन्यः षष्ठियो बहुविधं अनृतं अत्रास्तीथं करोति, यथा
 जाम्यै जायाथै जायात्वं सत्यादयितुं उपहरते यस्य कश्चित्

गृहमुपेत्य स्त्रियं हरति । ब्राह्मणं विद्याप्रसङ्गादिना जिनाति
जयति न्यङ्करोति । स्पष्टमन्यत् । प्रतिपद्यमन्त्रे वरुणायाश्चमि-
त्याश्वातत्वादस्यस्य वारुणत्वं ।

अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“सोमापौष्णादिके तन्ममङ्गानामुत भिन्नता ।

तन्मं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः” ॥

राजसूये श्रूयते ‘सोमापौष्ण एकादशकपास ऐन्द्रापौष्ण-
स्रुः पौष्णस्रुः श्यामो दक्षिणा’ इति ‘आग्नावैष्णव एका-
दशकपास ऐन्द्रापौष्णस्रुर्वैष्णवस्त्रिकपासो वामनो दक्षिणा’
इति । तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेषानुष्ठानं । कुतः । इत्यस्य राज-
सूयस्य फलैक्येनैतदेकदेशयोरनयोरपि फलैक्यात् । न च
दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कास्यभेदोऽस्ति, येनात्रापि तथा ब्रह्मे-
तेति प्राप्ते श्रूमः । श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामा-
नमतां कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे श्रित्तिपृष्ठो
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपासः राजन्यस्य गृहे ऋषभो
दक्षिणादित्यं चरुं महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैर्ऋतं

च॒रं प॒रिवृ॒क्ष्यै गृ॒हे कृ॒ष्णाणां॑ त्री॒हीणां॑ न॒खनि॑र्भि॒क्षं
 कृ॒ष्णा कू॒टा दक्षि॑णाग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालः॒ सेना॑न्यो गृ॒हे
 हिर॑ण्यं दक्षि॒णा वारु॑णं दश॒कपालः॑ सू॒तस्य॑ गृ॒हे म॒-
 हानि॑रष्टो दक्षि॒णा मारु॑तः॒ सप्त॑कपालं ग्राम॒स्थो गृ॒हे
 ष्ट॒भिर्दक्षि॑णा सावि॒त्रं द्वाद॑शकपालं ॥ १ ॥

स॒त्तुर्गृ॒हे उ॒पध्व॑स्तो दक्षि॒णाश्विनं॑ द्वि॒कपालः॑ *स॒-
 ऋ॒हीतु॑र्गृ॒हे स॒वात्यौ॑ दक्षि॒णा पौ॒ष्णं च॒रं भा॑गदु॒घस्य॑
 गृ॒हे श्या॑मो दक्षि॒णा रौ॒द्रं गा॑वीधु॒कं च॒रुम॑क्षा॒वाप॑स्य
 गृ॒हे श॒बल॑ उ॒द्धारो॑ दक्षि॒णेन्द्रा॑य सु॒चाम्णे॑ पुरो॒डाश॑-
 मेका॑दशकपालं प्रति॒ निर्व॑पतीन्द्रा॒याः हो॑मु॒चेऽयं नो॑
 राजा॑ वृ॒च॒हा राजा॑ भू॒त्वा वृ॒त्रं व॑ध्यान्मै॒त्राबा॑र्हस्प॒त्यं
 भ॑वति श्वे॒तायै॑ श्वे॒तव॑त्सायै दु॒ग्धे स्व॑यम्भू॒र्ते स्व॑यम्भ॒धित॑
 आ॒ज्य आश्व॑त्ये ॥ २ ॥

पा॒त्रे च॒तुःस्र॑क्तौ स्व॒यम॑वप॒न्नायै॑ शा॒खायै॑ क॒र्णाः-
 आ॒क॒र्णाःश्च॑ तण्डु॒लान्वि॑चिनु॒याद्ये॑ क॒र्णाः स॒ पय॑सि
 बा॑र्हस्प॒त्यो येऽक॑र्णाः स आ॒ज्ये म॑ैत्रः स्व॒यङ्कृ॑ता वेदि॒-
 भ॑वति स्व॒यन्दि॑नं ब॒र्हिः स्व॑यङ्कृ॒त इ॒ध्मः सैव॑ श्वे॒ता श्वे॒त-
 व॑त्सा दक्षि॒णा ॥ ३ ॥

* स॒ऋ॒हीतु॑रिति पाठान्तरः ।

सावित्रं द्वादशकपालमाश्रत्ये चयस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ • ॥

अष्टमे देविकादिकं कर्मपङ्कमेकदिनकर्तव्यमुक्तं । नवमे
रत्निनां हवींषि अनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्वच्यन्ते । तत्र एका-
दत्र हवींषि विधत्ते “बार्हस्पत्यं चरं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे
त्रितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे ऋषभो
दक्षिणादित्यं चरं महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैर्ऋतं चरं परि-
वृत्तै गृहे कृष्णाणां ग्रीहीणां नखनिर्भिषं कृष्णा कूटा दक्षि-
णाग्नेयमष्टाकपालं सेनान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं
दशकपालं सूतस्य गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मादतं सप्त-
कपालं ग्रामस्थो गृहे पृश्निर्दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालं
चक्षुर्गृहे उपध्वसो दक्षिणाश्विनं द्विकपालं सङ्गृहीतुर्गृहे
सवात्यौ दक्षिणा पौष्णं चरं भागदुषस्य गृहे श्यामो दक्षिणा
रौद्रं गावीधुकं चरमद्यावापस्य गृहे ब्रह्म उदारो दक्षिणा”
इति । अल्विन्विशेषो ब्रह्मा तस्य गृहे राजा गलैतामिष्टिं
क्षुर्यात् । एवं सर्वत्र । त्रितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । कृताभिषेका राज्ञः
स्त्री महिषी । परिवृत्तिः प्रीतिरहिता राज्ञः स्त्री, तद्गृहे
गत्वा कृष्णाणां ग्रीहीणां कृष्णान् ग्रीहीन् नखैर्निर्भिन्नानवघा-
तमन्तरेणैव तच्छुलान्निष्याद्य चरः कर्तव्यः । कूटा भग्नशृङ्गा
गौः । सूतः सारथिः । महानिरष्टः पीडितवृषणः । पृश्निः

शुक्रः अल्पतनुरित्यन्वे । चन्ता यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः । स-
 स्त्रीर्षवर्षं उपध्वसः । सङ्गृहीता धनसङ्गृहकर्ता कोशाध्यक्षः ।
 सवात्यौ समानमातरौ वस्तौ एकोदरावित्यर्थः । यो राज्ञः
 प्राप्तं षष्ठं भागं प्रजाभ्यो नृह्णाति स भागदुघः । गावीधुको
 ऽरक्षगोधूमनिष्यस्रः । अक्षावापो द्यूतकारः । ब्रवस्रश्चित्रवर्षः ।
 उदारो दीर्घपुच्छः । यथोक्तानि सर्वाणि हवींषि समस्य प्रशं-
 सति “रत्नानामेतानि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य
 प्रदातारः । एतेऽपादातारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदातारः । ये
 ऽपादातारः । त ह्वास्यै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति । राष्ट्रमेव भवति”
 (ब्रा०१का०।७प्र०।२अ०) इति । रत्नान्वेषां सन्तीति रत्निनः,
 ब्राह्मणराजन्यमहिष्यादयो रत्निनः, तद्भिमानीदेवानां प्रि-
 थाप्येतानि हवींषि, अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् । एते रत्निना-
 मभिमानीनो देवा एव राष्ट्रं प्रदातुमपादातुश्च समर्थाः ।
 अतः स्वकीयब्रह्मादिगृहेषु निर्वपेण तुष्टा अस्यै राष्ट्रं प्रय-
 च्छन्ति । रत्नीत्येकनाम्ना प्रसक्तं प्रयोगैक्यमपोद्य देवभेदप्राप्तं
 प्रयोगभेदं प्रशंसति “यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः ।
 यथायथं निर्वपति रत्नित्वाय” (ब्रा०) इति । अरत्निनो रत्न-
 रहिता दरिद्राः । पूर्वाक्तदेविकादिवदेकानुवाकविहितत्वेन
 प्रसक्तं दिनैक्यमपवदितुं दिनभेदं विधत्ते “यत्सद्यो निर्वपेत् ।
 यावतीमेकेन हविषान्निषमवहन्धे । तावतीमवहन्धीत । अन्यहं
 निर्वपति । भूयसीमेवान्निषमवहन्धे । भूयसो यज्ञक्रतूनुपैति”
 (ब्रा०) इति । आग्निषं फलं । षड्दिनानुष्ठाने क्रतुवाञ्छं

जगानां प्रतीयते । गृहस्वामिनं ब्रह्माभिमानिनं बृहस्पतिं प्रशंसति “बार्हस्पत्यं चहं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत एवास्मै ब्रह्म संप्रश्नति । अथो ब्रह्मन्नेव सचमन्वारभ्ययति । अति-
 वृष्टो दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । मुखत एव कर्मोपक्रम एव यजमानार्थं ब्राह्मणजातिं संश्रति सम्यक् तीक्ष्णीकरोति उत्कृष्टं करोतीत्यर्थः । किञ्च प्रथमतो ब्रह्मगृहं पश्चाद्राजन्य-
 गृहमित्येवं ब्राह्मणजातिमनु सत्रियजात्यारम्भः कारितो भवति । इन्द्रं प्रशंसति “इन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे । इन्द्रिय-
 मेवावहन्धे । सपभो दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । अदितिं प्रशंसति “आदित्यं चहं महिष्यै गृहे । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । धेनुर्दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति ।
 अत्र मुख्यब्राह्मण उपेक्षितं हविर्विशेषं विधत्ते “भगाय चहं वावातायै गृहे । भगमेवास्मिन् दधाति । विचिन्तगर्भा पष्टौही दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । वावाता महिष्या अभिषि-
 क्ताया अर्वाचीना परिवृत्ताः प्रीतिरहिताया उत्तमत्वेन स्ववं मध्यमा राज्ञः स्त्री । अत एवाश्वमेधप्रकरणे अश्वमलकुर्वन्थो राजस्त्रिय उत्तममध्यमाधमाद्यक्रमेण एतैरेव नामभिर्निर्दिष्टाः । भूरिति महिषी, भुव इति वावाता, सुवरिति परिवृत्तीति । भगमेव सौभाग्यमेव । विचिन्तगर्भा विशेषेण चिन्तो ज्ञातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्या इति विग्रहः । पष्टौही बालगर्भिणी । निर्वर्तति प्रशंसति “निर्वर्तं चहं परिवृत्तै गृहे कृष्णानां त्री-
 षीर्षां बखनिभिर्जं । पाप्मानमेव निर्वर्तति निरवदयते । कृष्णा

कूटा दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । पापनो निर्वृत्तिप्ररीर-
 त्नात्तां प्रति प्रभ्रंसैवैषा । अग्निं वृहस्वामिनश्च प्रभ्रंसति “आ-
 ग्नेवमष्टाकपासः सेनान्यो गृहे । सेनामेवास्व सः सति ।
 हिरण्यं दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । वरुणं प्रभ्रंसति “वा-
 रुणं दक्षकपासः सुतस्य गृहे । वरुणसवमेवावरुण्ये । महा-
 निरष्टो दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । वरुणसवो वरुणागुष्ठा ।
 मरुतः प्रभ्रंसति “मारुतः सप्तकपासं यामस्यो गृहे । अन्नं वै
 मरुतः । अन्नमेवावरुण्ये । पृथ्निर्दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति ।
 मरुतां वैश्वलेनास्रस्र्यादकलादन्नत्वं । सवितारं प्रभ्रंसति “सा-
 वित्रं द्वादशकपासं क्षत्तुर्मृहे प्रसृत्यै । उपध्वसो दक्षिणा
 समृद्धौ” (ब्रा०) इति । अश्विनौ प्रभ्रंसति “आश्विनं द्विकपा-
 सः सङ्गृहीतुर्मृहे । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामे-
 षासौ भेषजं करोति । सवात्यौ दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति ।
 पूषणं प्रभ्रंसति “पौषणं चरुं भागदुघस्य गृहे । अन्नं वै पूषा ।
 अन्नमेवावरुण्ये । श्मामो दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०) इति । यथा
 मरुतां वैश्वलेनास्रस्र्यादकलात् अन्नत्वं तथा पूषोऽस्रपोषक-
 लादन्नत्वं । रुद्रं प्रभ्रंसति “रौद्रं गावीधुकं चरुमशावापस्य
 गृहे । अन्नत एव रुद्रं निरवदयते । ब्रह्म उदारो दक्षिणा
 समृद्धौ” (ब्रा०) इति । भागप्रदानपूर्वकत्वेन रुद्रस्य पुरतो
 निःसारस्यमपि प्रभ्रंसैव । पाठेनावगतां इविःसङ्घां प्रभ्रंसति
 “द्वादशैतानि इवीःषि भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
 संवत्सरेष्वेवासौ राइमवदन्त्ये । राइमेव भवति” (ब्रा०) इति ।

विहितेभ्यो दादशहविर्भ्यं ऊर्द्धं स्वगृहे हविर्दयं विधत्ते “इन्द्राय
सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रतिनिर्वपतोऽग्नायाऽहोमुचे”
इति । प्रति प्रातिस्विके गृहे । सुत्राम्णे सुष्ठु पाल्शयिचे । अंहो-
मुचे पापान्मोचकाय, पुरोडाशमेकादशकपालमित्यनुवर्तते ।
तमिमं प्रतिनिर्वापं प्रब्रंसति “यस्य प्रतिनिर्वपेत् । रत्निन
आग्निषोऽवहन्धीरन् । प्रतिनिर्वपति । इन्द्राय सुत्राम्णे पुरो-
डाशमेकादशकपालं । इन्द्रायाऽहोमुचे । आग्निष एवावहन्धे”
(ब्रा०) इति । रत्निनो ब्राह्मणराजन्यादयः आग्निषः तदि-
हितफलान्त्वहन्धीरन् गृह्णीयुः । एतेषां हविषां समीप एको
मन्त्र आस्ताः, तस्य विनियोगमापस्तम्ब आह “अयं नो राजा
वृचहा राजा भूत्वा वृचं बध्यात्” इति पुरस्तात् स्विष्टकृतो
ऽध्वर्युर्जपति । अयं राजा राजसूयस्य कर्ता अस्माकं राजा
योऽस्यसौ शत्रुबधसमो राजा भूत्वा शत्रुं बध्यात् । बध्यादि-
त्येतस्य पदस्याग्निरर्थलं द्योतयति “अयं नो राजा वृचहा
राजा भूत्वा वृचं बध्यादित्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते”(ब्रा०)
इति । यदुक्तमापस्तम्बेन ‘सो भूतेऽभिषेचनीयस्योक्थस्य दीक्षां
प्रक्रमयति मैत्राबार्हस्पत्या दीक्षणीया’ इति । तामिमाम-
भिषेचनीयनामकस्य सोमयागस्याङ्गभूतां दीक्षणीयां चोदक-
प्राप्तेष्टिबाधनाय विधत्ते “मैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतायै श्वेत-
वत्सायै दुग्धे स्वयम्भूर्ते स्वयम्भयित आज्य आश्वत्ये पात्रे चतुः-
स्रक्तौ स्वयमवपसायै ब्राह्मणायै कर्णाऽऽकाकर्णाऽऽस तस्युत्ता-
न्विचिनुयाद्ये कर्णाः स पयसि बार्हस्पत्यो येऽकर्णाः स आश्व्ये

मैत्रः स्वयङ्कुता वेदिर्भवति स्वयन्दिनं बर्हिः स्वयङ्कुत इभः
 सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा” इति । मैत्रावार्हस्यत्यं हविरिति
 शेषः । तत्र दुग्धे वार्हस्यत्यस्यः, आश्वे मैत्रस्यः । कीदृश
 आश्वे । स्वयम्भूते स्वयम्भयिते । तदिदमापसम्नेन स्पष्टीकृतं
 ‘श्वेतां श्वेतवत्सां गामास्यस्य दृतौ दुहन्ति तत्स्वयम्भूते संयोगेन
 परिवहति तत्स्वयम्भयितं आतपे विषजन्ति तत्स्वयं विलीन-
 माव्यं भवति’ । आश्वेष फलपुष्परसेन खेपितायां दृतौ यत्
 पयः आतश्चनमन्तरेणैव मूर्ते दधि भवति, तच्च बदरादि-
 फलसंयोगेन परिवहति तत्रवत् परितः चरति, तदिदं स्वय-
 म्भयितं । नाच मृङ्गाख्ये पाकः, किन्वाश्वत्ये पाचे चतुःखण्डौ
 न तु वर्तुंसे । तच्च पाचं यथा कथाचिच्छिन्नशाखया न कर्तव्यं
 किन्तु वाय्वाद्यभिघातेन स्वयमेव पतितया निष्पादनीयं । कर्णाः
 खण्डिततस्तुलाः, अकर्णा अखण्डिताः । तत्र खण्डितैः पयसि
 बृहस्पतेश्चर्हिर्निष्पादनीयः, अखण्डितैस्तु मित्रस्याज्ये चरः ।
 स्वयङ्कुता ब्राह्मीयोद्गमनादिरहिता, स्वयन्दिनं समन्त्रक-
 ब्राह्मीयहेदनमन्तरेणैव खण्डितं । स्वयङ्कुत इभ अत्रापि
 ब्राह्मीयसम्पादनमन्तरेणैव निष्पन्नः । तमिमं विधिमनूय
 दयोर्हविःपाचयोः संसर्गं विधत्ते “मैत्रावार्हस्यत्यं भवति ।
 श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे । वार्हस्यत्ये मैत्रमपि दधाति । ब्रह्म
 चैवाश्वौ चचञ्च समोषी दधाति । अथो ब्रह्मस्यैव चत्रं प्रति-
 ष्ठापयति” (ब्रा०) इति । वार्हस्यत्ये चरुपाचेऽग्नावधिभ्रिते
 तस्योपरि मैत्रं चरुपात्रमपि दध्यात् तथा सति बृहस्पति-

रूपा ब्राह्मणजातिः मित्ररूपा क्षत्रियजातिश्चेति उभयमस्मै
 सम्यक् सम्पादितं भवति । किञ्चाधारभूते ब्राह्मण एव क्षत्रिय-
 जातिमाधेयत्वेन प्रतिष्ठापितवान् भवति । पाठक्रमेण पश्चा-
 त्प्राप्तं बार्हस्पत्यप्रचारमपवदितुं विधत्ते “बार्हस्पत्येन पूर्वेण
 प्रचरति । मुखत एवास्मै ब्रह्म सङ्गच्छति । अथो ब्रह्मण्येव क्षत्र-
 मन्वारन्वयति” (ब्रा०) इति । स्वयंशब्दानामभिप्रायमाह
 “स्वयङ्कृता वेदिर्भवति । स्वयन्दिगं बर्हिः । स्वयङ्कृत इधमः ।
 अनभिजितस्याभिजित्यै । तस्माद्राज्ञामरण्यमभिजितं” (ब्रा०)
 इति । यद्देवजातं युद्धप्रयागेन पूर्वमनभिजितं तस्याप्यभि-
 जयः स्वयङ्कृतादिना भवति यस्मादेवं तस्मात्सोकेऽपि रा-
 ज्ञामरण्यं युद्धप्रयासमन्तरेणैवाभिजितं दृश्यते । दक्षिणां
 प्रशंसति “सैव श्वेता श्वेतवत्या दक्षिणा समृद्धौ” (ब्रा०)
 इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“पुरा स्त्रियुक्ततोऽध्वर्युरथं न इति संजपेत्” ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“वेदिः स्वयङ्कृतेत्यादौ प्रकृतं सर्वमाचरेत् ।

सुप्रार्थं वाध्यतां वाचस्योदकप्रापितत्वतः ॥

अपेक्षासन्नियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकं ।

वाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते” ॥

रत्ननामेतानि हवींषीति वाक्येन राजसूये रत्ननाम-
 कानां देवानां सम्बन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्शपूर्णमासेष्टि-

विवृतिरूपाणि विहितानि, ऊर्द्धं मैत्रावार्हस्यत्ये इविषि
 श्रूयते 'स्वयङ्गता वेदिर्भवति स्वयन्दिनं बर्हिः स्वयङ्गत इधः'
 इति । इष्टौ उद्भवनखननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैः
 वेदिर्निष्पाद्यते । स्पृशेन्नोत्तमां त्वत्मुद्गन्ति देवस्य सवितुः सव
 इति खनति स्पृशेन वेदिं परिगृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य
 घोषदसीत्यस्त्रिन्ननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैः दाक्षिण्यं बर्हिः सम्या-
 द्यते । चीन् परिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिधः सि-
 द्ध्यति । विवृतिरूपे तु इविषि उद्भवननाद्यपेक्षां वारयितुं स्व-
 चमित्युक्तं । यथास्त्रित एव तु प्रदेष्टो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः ।
 इध्नावर्हिषी अपि स्वत एव क्षिप्त्वे प्रास्वीयक्षेदननिरपेक्षे यही-
 तव्ये इत्यर्थः । तत्र संशयः । सुप्तार्थमसुप्तार्थञ्च सर्वमङ्गजातं
 विवृतावनुष्ठेयं, उत सुप्तार्थं वर्जनीयमिति । षोडशस्य सा-
 धारणत्वात् सर्वमनुष्ठेयमित्याद्यपि चाप्ये प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः ।
 अङ्गी हि अङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । तथा सत्यङ्गिनोऽङ्ग-
 कृते उपकारे साक्षादपेक्षा, उपकारद्वारा तज्जेषु, प्रत्यासक्त-
 द्वाङ्गिनं प्रत्यङ्गैश्च उपकारः । योग्यतापि साक्षादपेक्षां पूर-
 यितुमुपकारस्यैवास्ति न तज्जानां । वेदिनिष्पादनसंज्ञणदृष्टो-
 पकारयुक्तानि प्रकृतावुद्भवननाद्यङ्गानि । विवृतौ तु वेद्याः
 स्वतःसिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते । उपकारदारोपका-
 रंकाणामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्युद्भवननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । त-
 स्मादुद्भवनादीनि नानुष्ठेयानि । षोऽयं षोडशप्रापितस्योद्भवन-
 नाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य धान्तिवनिश्चयो बाध उच्यते । षोडशस्य

त्वत्प्रोपकारैः उपकारदारेण आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतायुक्तै-
र्हविरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता सम्यक्षते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्रये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं
चरुं सविचे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपाल-
माश्रूनां व्रीहीणां रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुं
बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय
पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मिषाय स-
त्यायाम्बानां चरुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुं
सविता त्वा प्रसवानां सुवतामग्निर्घृहपतीनां सोमो
वनस्पतीनां रुद्रः पशूनां ॥ १ ॥

बृहस्पतिर्वाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मिषः सत्यानां व-
रुणो धर्मपतीनां ये देवा देवसुवः स्थ त इममामुष्याय-
खर्मनमिषाय सुवध्वं महते क्षुषाय महत आधिप-
त्याय महते जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमो

ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा प्रति त्वन्नाम राज्यमधायि
 स्वां तनुवं वरुणो अग्निश्चेच्छुचेर्मिचस्य व्रत्या अभूमा-
 मन्महि महत कृतस्य नाम सर्वे व्राता वरुणस्याभूव-
 न्वि मिच एवैररातिमतारीदस्रुषुदन्त यज्ञिया कृतेन
 व्यु चितो जरिमाणं न आनक्षिणोः क्रमोऽसि विष्णोः
 क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि ॥ २ ॥

पशूनां व्राताः पञ्चविंशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवमे रत्विनां हवींष्यभिषेचनीयस्य दीक्षणीया चेत्येता-
 वदुक्तं । दशमे देवसुवां हवींष्युच्यन्ते । तानि चाभिषेचनीय-
 गतस्त्राग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्थानुनिर्वाप्यानि । तथा च वो-
 धायनः* 'सह सोमौ क्रीणाति अभिषेचनीयाय दशपेयाय च
 सह परिवहत्यर्धं राशः पुरोहितस्य गृहे दशपेयार्थं निदधा-
 त्यग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति
 समानं तु खिष्टछदिडं' इति । तान्येतानि हवींषि विधत्ते
 "अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपासं निर्वपति कृष्णानां
 त्रीहीणां सोमाय वनस्यतये श्यामाकं चरुं सवित्रे सत्य-
 प्रसवाय पुरोडाशं दादन्नकपासमाशूनां त्रीहीणां रुद्राय

* आपस्तम्ब इति तै० ।

पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरु-
मिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाग्रीहीणां मि-
त्राय सत्यायाम्बानां चरुं वरुणाय धर्मपतये यत्रमयं चरुं”
इति । गृहपत्यादीन्यग्न्यादिदेवताविशेषणानि । सत्यप्रसवाय
अमोघाभ्यनुज्ञानाय । षष्टिभिरेव दिनैः पच्यमाना आशुग्री-
हयः । स्थूलबीजं महाग्रीहयः । आम्बाः धान्यविशेषाः । तेष्वेतेषु
विधिषु अयमाणा देवताः प्रशंसति “देवसुवामेतानि हवीं-
षि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त एवास्मै
सवान् प्रयच्छन्ति । त एनं सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनां
सुवते । सोमो वनस्पतीनां । रुद्रः पशूनां । बृहस्पतिर्वाचां ।
इन्द्रो ज्येष्ठानां । मित्रः सत्यानां । वरुणो धर्मपतीनां । एत-
देव सर्वं भवति” (ब्रा०१।का०।७।प्र०।४।अ०) इति । यान्यग्नये
गृहपतय इत्यादिभिरुत्पत्तिविधिभिर्विहितान्यष्टौ हवींषि ता-
न्येतानि देवसुवां सम्बन्धीनि । भाविनीसञ्ज्ञया यजमानो देवः,
तं सुवन्ते अनुजानन्ति इत्यग्न्यादयो देवसुवाः । यावन्तो विधि-
वाक्येषु अग्न्यादयः अयन्ते, एतावन्त एव देवानां मध्ये सवा
अभ्यनुज्ञातारः । अतस्त एवाग्न्यादयोऽस्मै यजमानाय सवान्
स्त्रोषितान् ऐश्वर्यविशेषान् प्रयच्छन्ति । तेऽग्न्यादय एनं यज-
मानं सुवन्ते ईश्वरो यथा भवति तथाभ्यनुजानन्ति । तत्रा-
ग्निरेवैनं यजमानमन्येषां गृहपतीनामीश्वरमनुजानाति । एव-
मन्यत्रापि ईश्वरं सुवत इति योज्यं । सोमो वनस्पतीनां रुद्रः
पशूनामित्यनयोर्मध्ये सविता सत्यप्रसवानामित्यध्याहर्तव्यं ।

स्वभृत्यान् प्रत्यैश्वर्यार्थममोघा वा अभ्यनुज्ञाः तासामीश्वरं क-
रोतीत्यर्थः । गृहपत्यादीन् धर्मपत्यन्तान् प्रति यत्स्वामित्व-
मेतदेव लोकेऽपेक्षितं सर्वमैश्वर्यं । उक्तानां हविर्विधीनां स-
न्निधौ सवितेत्यादयो मन्त्रा आस्ताः । तत्र कल्पः । पुरस्ता-
त्स्त्रिष्टुतः सविता त्वा प्रसवानाः सुवतामिति ब्रह्मा यज-
मानस्य हस्तं गृह्णातीति । पाठस्तु “सविता त्वा प्रसवानाः
सुवतामग्निर्गृहपतीनाः सोमो वनस्पतीनाः इन्द्रः पशूनां
बृहस्पतिर्वाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मित्रः सत्यानां वहृषो धर्म-
पतीनां ये देवा देवसुवः स्व त इममामुष्यायणमनमित्राय
सुवध्वं महते चत्राय महत आधिपत्याय महते जानरा-
ज्याय” इति । सविता हविर्विधौ तृतीयो देवः सोऽत्र प्रा-
धान्यात् प्रथमं निर्दिश्यते । यजमानस्य स्वभृत्येषु ऐश्वर्यार्थ-
मनुज्ञाः प्रसवाः । हे यजमान त्वां सविता तेषां प्रसवानां
स्वामित्वेन सुवतामभ्यनुजानातु । एवमुत्तरत्र त्वां सुवतामिति
पदद्वयानुषङ्गेन योजनीयं । हे देवा अग्न्यादयो ये यूयं देव-
सुवो यजमानप्रेरकाः स्व ते यूयमिमं यजमानमामुष्यायणं
अमुष्य देवदत्तस्य पुत्रं अमुष्य यज्ञदत्तस्य पौत्रं चानमित्राय
ब्रह्मराहित्यार्थं सुवध्वं अभ्यनुजानीध्वं । किञ्च महते च-
त्रायानुत्तमञ्चत्रियकुस्त्राय, महत आधिपत्याय अप्रतिहत-
नियमनसामर्थ्याय, महते जानराज्याय जनसम्बन्धि यद्राज्यं
तच्च सागरपर्यन्तभूमिविषयत्वान्नहत्, सार्वभौमत्वाय सुव-
तामित्यर्थः । विधत्ते “सविता त्वा प्रसवानाः सुवतामिति

हसं गृह्णाति प्रसूतौ” (ब्रा०) इति । मन्त्रगतयोर्मध्यमो-
 त्तमभागयोः स्पष्टार्थतामाग्निःपरताञ्च दर्शयति “ये देवा
 देवसुवः स्येत्याह । यथायजुरेवैतत् । महते च्वाय महत
 आधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आग्निषमेवैतामोत्रा-
 स्ते” (ब्रा०) इति । कल्पः । अथैनं रत्निभ्य आवेदयति “एष वो
 भरता राजा” इति । हे भरता राजन्वैष्णादयो धनिका
 एष यजमानो युष्माकं राजा, एनं स्वामिनं यथोचितं सेव-
 धमित्यभिप्रायः । कल्पः “सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाणां राजा”
 इति ब्रह्मा जपति । सोम उत्तमदेवो राजा न त्वधमो यः
 चक्षि च इत्यर्थः । भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययमेव राजेति
 प्राप्तिं वारयितुं व्याचष्टे “एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं
 ब्राह्मणाणां राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानो ब्राह्मणाः”
 (ब्रा०) इति । यस्मान्मन्त्रेण ब्रह्मा स्वकीयं राजानं विभज्य निर्दि-
 श्वात् तस्मात्सोकेऽपि अग्निष्टोमादियागेषु सोममेव राजब्रह्मोप-
 हितैः सोमराजस्यैवात्रोद्देश्यादिभिर्मन्त्रैरुपचरन्ति । कल्पः । प्रति
 त्यन्नाम राज्यमधाधीति वारुणीभ्यां यजमानो मुखं विमृष्ट इति ।
 पाठस्तु “प्रति त्यन्नाम राज्यमधाधि स्वां तनुवं वरुणो अग्नि-
 श्रेष्कुचेर्मिचस्य प्रत्या अभूमानन्महि महत ऋतस्य नाम सर्वे
 प्राता वरुणस्याभूवन्वि मिच हवैररातिमतारीदस्युदन्त य-
 ष्मिथा ऋतेन यु चितो जरिमाणं न आगट्” इति । ऋतस्य
 नामेत्यन्त आद्यो मन्त्रः । सर्वे प्राता इत्यादिर्द्वितीयः ।
 त्यद्राज्यं महत इत्यादि जानराज्यायेत्यन्तं यत्पूर्वमभिहितं

तद् राज्यं नाम नमनीयं यजमानस्य यथा वरुणं भवति तथा
 प्रत्यधायि वरुणेन प्रतिस्थापितं । स च वरुणः स्त्रां तनुवमग्नि-
 श्रेत् आश्रितवान्, वरुणो धर्मपतीनामिति मन्त्रेऽभिधानात्
 धर्मपतीन् पुरुषान् प्रति यजमानस्य स्वामिलमभ्यनुजानन्ती
 वरुणस्य स्वकीया तनुः । वरुणशब्देनाम्यादयोऽप्युपसृज्यन्ते,
 अत एवाग्न्यादिदेवास्तदनुज्ञाचीं स्वस्वतनुमाश्रितवन्त इति
 द्रष्टव्यं । वयमपि शुचेर्मित्रस्यानुज्ञया त्रत्याः कर्मयोग्या
 अभूम, मित्रः सत्यानामिति मन्त्रेऽभिहितत्वात् । मित्रशब्दे-
 नाम्यादयोऽप्युपसृज्यन्ते, अत एवाग्न्यादिदेवैरनुज्ञाता वचं
 महत ऋतस्य प्रौढस्य यज्ञस्य नामामन्महि राजसूयं कर्म
 कुर्म इति नामधेयं सर्वदा मन्यामहे । किञ्च । ऋत्विजः
 सर्वे वरुणस्यानुज्ञया त्राताः कर्मयोग्या अभूवन् । मित्रः
 एवैरस्मान् प्रति रक्षकत्वेनागमनैररातिं वैरिणं विज्ञेष्वा-
 तारीत् वयं यथा वैरिणमतिलङ्घयामस्तथाकरोत् । यज्ञिया
 ऋत्विजः ऋतेन यज्ञेनासृषुदन्त रक्षितवन्तः, त्रिभिर्ग्राह्य-
 षादिभिर्वर्षेयांगेषु विस्तार्यत इति त्रितोऽग्निः स नोऽस्माकं
 जरिमाणं जरया त्रैयिष्यं व्यु विज्ञेष्वाणोऽहुत्य* आनट् आ-
 युष्यं व्यापितवान् भवति दोर्घायुष्यं कृतवानित्यर्थः । तदिदं
 मन्त्रदयं पादत्रो व्याचष्टे “प्रति त्यन्नाम राज्यमधायीत्याह ।
 राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति । स्त्रां तनुवं वरुणो अग्निश्रेदि-
 त्याह । वरुणसवमेवावरुन्धे । शुचेर्मित्रस्य त्रत्या अभूमेत्याह ।

* वेति । उ । इति पदपाठः ।

शुचिमेवैनं व्रत्यं करोति । अमन्महि महत ऋतस्य नामेत्याह ।
मनुत एवैनं । सर्वे व्राता वरुणस्याभूवन्नित्याह । सर्वव्रात-
मेवैनं करोति । वि मित्र एवैररातिमतारोदित्याह । अरा-
तिमेवैनं तारयति । अस्रुषुदन्त यज्ञिया ऋतेनेत्याह । खद-
यत्येवैनं । व्यु तिचो जरिमाणं न आनडित्याह । आयुरेवास्मिन्
दधाति” (ब्रा०) इति । वरुणसवं वरुणस्यानुज्ञां, एनं राज-
सूयं, मनुत एव पुनः पुनः कर्तुमिच्छत्येव । सर्वेऽध्वर्युप्रभृतयः
व्राताः व्रतयोग्या यस्य यजमानस्यासौ सर्वव्रातः । एनं यजमा-
नमरातिं तारयति वैर्यतिक्रमत्तमं कारयत्येव । एनं यज्ञं खद-
यत्येव खादूकरोत्यविघ्नेन पालयतीत्यर्थः । मुखमार्जनं विधत्ते
“द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०) इति ।
पुरतोनिर्वाप्यस्थानुनिर्वाप्यैः सहैव खिष्टृष्टदवदानं विधत्ते
“अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपालस्य देवसुवाञ्च हविषामग्रये
खिष्टृकृते समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति”
(ब्रा०) इति । एकचाग्नीषोमी देवता इतरचाष्टावग्न्यादि-
देवताः, एवमुभयतो देवताभिर्यज्ञस्य परिग्रहः । कल्पः ।
विष्णोः क्रमोऽसीति चीन्विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामतीति । पाठस्तु
“विष्णोः क्रमोऽधि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि”
इति । वाजपेये रथसमीपगमने व्याख्यातं । विधत्ते “विष्णु-
क्रमान् क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमांसोक्तानभिजयति” (ब्रा०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“सवितेति खामिहसं ब्रह्मा गृह्णीत एष वः ।

रत्विभ्यः स्वामिनं ब्रूयात् सोमेति ब्रह्मणो जपः ॥

प्रति द्वाभ्यां मुखं स्वामी मार्ष्टि विष्णोस्त्रिभिः क्रमः ।

दशमे अनुवाकेऽस्मिन्नष्टौ मन्त्रा उदीरिताः” इति ॥

अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“नानावीजेषु यागेषु वाम्बिसर्गस्य पूर्ववत् ।

शङ्किते तद्विधौ तस्यावधित्वेन तु उत्तरं” ॥

राजसूये नानाविधवीजयुक्ता यागाः श्रुताः। अग्नये गृह-
पतये पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपति ह्यणानां त्रीशीणां
सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरमित्यादिना । प्रकृतौ प्रणीता-
प्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृत आङ्गानकाले वि-
सर्गः श्रुतः, स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा
हविष्कृदाङ्गानकाले वाम्बिसर्गो विकल्पित इति प्राप्ते पूर्वपक्षे
चरम एवेति राज्ञान्तः । अत्रेयं पूर्वपक्षिणोऽधिकाशङ्का न
हस्तेन कण्डूयनं विहितं, वाम्बिसर्गस्तु विहित इति तत्रेद-
मुत्तरं, विहितस्य वाङ्मियमनस्यावधित्वेनायं हविष्कृदाङ्गान-
कालीनो वाम्बिसर्गोऽनुद्यते रागप्राप्तत्वान्नामौ विधीयत इति
तस्मात्प्रासनवद्विसर्गोऽपि चरम एव काले नियम्यते ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽपि वा सकृत् ।

चिकीर्षेक्यात्प्रयोगाणां भिन्नत्वान्न सकृद्भवेत्” ॥

राजसूये नानावीजयागेषु सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव प्रयो-
क्तव्यः । कुतः, सर्वावघातविषयायामेकस्यां चिकीर्षायां प्रकृत-

त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । समन्तोऽवघातः चोदकातिदेवेन प्राप्ते
 वीजेषु प्रचुष्यते । तद्बुलनिष्यन्तौ स कृतार्थः सम्यक् । पुनर्वी-
 जान्तरे तद्बुलनिष्यन्तये समयस्यावघातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसक-
 न्मन्पाठोऽवघातप्रसङ्गात् प्रथमे प्रपाठके उदाहृतोऽप्यत्र
 मन्त्रविषयसाभादनुस्मारितः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डेऽष्टमप्रपाठके द्ब्रमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अर्थे तस्थापां पतिरसि वृषास्यूर्मिर्दृषसे नोऽसि ब्रज-
 क्षितस्थ मरुतामोजस्थ सूर्यवर्चसस्थ सूर्यत्वचसस्थ
 मान्दास्थ वाशास्थ शक्ररीस्थ विश्वधृतस्थ जनधृतस्था-
 ग्रेस्तेजस्यास्थापामोषधीनाः रसस्थापो देवीर्मधुम-
 तीरयुक्त्वृजस्वतीराजसूयाय चितानाः । याभिर्मि-
 चावरुणावभ्यषिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः । रा-
 ध्रदास्य राध्रं दत्त स्वाहा राध्रदास्य राध्रममुषै दत्त ॥
 ॥ १ ॥

अत्येकादश च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठक
 एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वयमे देवसुवां हवींश्चक्रानि । एकाद्वज्रेऽभिषेकार्थजस्र-
विषया मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । अपां यद्वाग् मृदात्प्राग्नीभे
वाचयैर्मृद्वन्ते, षोडश सप्तदश वा मृद्वन्ते, तावन्त एव यद्वा
मृद्वन्ते । अर्थतस्मेति सारस्वतीष्वसु ज्वैतेनैव मन्त्रेण मृदा-
त्येवमुत्तरैर्येन जुहोति तेन मृदाति, अपां पतिरिति समु-
द्रिद्याः सैन्धवीर्वापो वान्यः पुन्रदः स्यात्, पुरुषे पन्नौ वाभ्यवेते
प्रतीपमन्य ऊर्मिर्धृष्यन्वीपमन्यो वृषासीति यः प्रतीपं वृष-
सेनाऽसीति योऽन्वीपं, ब्रजचित इति कूप्याणां, महतामोज
इति याः प्रतीपं गच्छन्ति द्वादुनीनां वा, *प्रहावरीस्मेति
या उत्स्यन्दिता तत्रैव प्रत्यवसिच्यन्ते, परिवाहिणीस्मेति परि-
नदीनां, सूर्यवर्षस इत्यातपति वर्षाणां, सूर्यत्वचस इति यासु
रूपाणि परिकृम्यन्ते, मान्दा इति स्थावराणां, वाग्ना इति
पुष्पाणां, ब्रकरीस्मेति गोरुल्याणां, विश्वस्यत इति पयसो,
जगस्यत इति दध्नाऽग्नेस्नेजसा इति घृतस्थापामोषधीनां रस
इति मधुनोऽपो देवीर्मधुमतीरगृह्णन्ति सर्वत्र होमे यद्दणे
वानुषजति राइदास्य राइं दत्त स्नाहेति होमसंयुक्ते राइ-
दास्य राइममुचै दत्तेति यद्दणसंयुक्त इति । अत्र सूत्रार्थो
मन्त्रव्याख्यान एव स्पष्टीभविव्यति । प्रहावरीस्य परिवाहिणी-
स्मेति मन्त्रदयं ब्राह्मन्तरगतं । अत्र मन्त्रपाठस्तु “अर्थतस्त्रापां
पतिरसि वृषासूमिर्धृषसेनाऽसि ब्रजचितस्य महतामोजस्य सू-

* प्रहावरीस्मेति काशीस्यत्रयमुक्तकपाठः ।

† पुष्पाणामिति सम्भवपाठः ।

यंवर्चसस्य सूर्यत्वचसस्य मान्दास्य वाशास्य शक्ररीस्य विश्वभृतस्य
 जनभृतस्याग्नेस्तेजस्यास्यापामोषधीनाः रसस्यापो देवीर्मधुमती-
 रगृह्णन्तूर्जस्वतीराजसुयाय चितानाः । याभिर्मिन्नावरुणावभ्य-
 षिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः । राइदास्य राइं दत्त
 स्वाहा राइदास्य राइममुमै दत्त” इति । हे सारस्वत्य आपो
 यूयमर्थतः स्व अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य सरस्वत्या नद्याः सकात्रात्
 यज्ञदेवं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थतः, यूयं तथाविधाः स्व । समुद्रं
 काञ्चिन्नदीं पुन्रदं वा समोध्यापां पतिरसीत्युच्यते, तदीयं जलं
 गृह्णामीत्यभिप्रायः । हे प्रतीपं युध्यन्मूर्मे त्वं वृषाऽसि सेचकोऽसि ।
 हे अश्वीपं युध्यन्मूर्मे त्वं वृषसेनोऽसि सेचनक्षमा सेना जस्तराशि-
 रूपा यस्यासौ वृषसेनः, पुरुषे पशौ वा नदीमुत्तरीतुं प्रविष्टे सति
 उपरिभागस्य ऊर्मिः प्रवाहस्य ऊर्म्यन्तरेण युध्यति अधोभागस्यः
 प्रवाहानुकूलः सहसागच्छन्मूर्म्यन्तरेण युध्यति तदुभयमचोक्तं ।
 हे कूष्या आपो यूयं व्रजक्षितः स्व व्रजे गोष्ठवत् बङ्गीनां निवास-
 योग्ये कूपस्थाने स्थियन्ति निवसन्तीति व्रजक्षितः । हे प्रतीप-
 गामिन्य आपो यूयं सरतामोजः स्व वायूनां बलरूपा भवत
 आवर्तादिषु वायुना प्रतिहताः सत्यः प्रतीपं गच्छन्ति । हे
 आतपयुक्तवृष्टिसम्बन्धिन्य आपो यूयं सूर्यवर्चसः स्व सूर्यवत्
 वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । हे सूर्यादिप्रतिविम्बगाहिष्य
 आपो यूयं सूर्यत्वचसः स्व सूर्यस्य त्वक् शरीरं प्रतिविम्बरूपेण
 यासु तिष्ठति ताः सूर्यत्वचसः । हे स्वावरा आपो यूयं
 मान्दाः स्व गत्यभावात् मन्दरूपाः स्व । हे नीहारगता आपो

यूयं वाशाः स्र वश्या भवत । नीहारो हि नदीप्रवाहवत्
मनुष्यगतिं न प्रतिबध्नाति ततो वश्यात्वं । गार्गर्भवेष्टन उल्ले
खिता हे आपो यूयं ब्रह्मरीः स्र गर्भरक्षणे ब्रह्मा भवत । हे
चीरगता आपो यूयं विश्वभृतः स्र विश्वं विभ्रतीति विश्वभृतः
चीरेष हि प्राणिजातं पुष्यते । हे दधिगता आपो यूयं जन-
भृतः स्र पूर्ववद्वाख्येयं । हे घृतद्रवरूपा आपो यूयं अग्नेस्तेज-
स्याः स्र ज्वाखारूपत्वात् घृतमग्नेस्तेजः तेन भवास्तेजस्याः ।
हे मधुद्रवरूपा आपो यूयं अपामोषधीर्नां रसः स्र पुष्यरस-
जन्यत्वादुभयसारत्वं प्रसिद्धं । राजसूयार्थं चितानाः चिन्त-
यन्तः स्रत्विजोऽपोऽऽट्टहन् । कीदृशीः । देवीः दीप्यमानाः
मधुमतीर्मधुराः, जर्जस्ततीः बलप्रदाः, ता एव पुनर्विशेष्यन्ते ।
याभिरङ्घ्रिः देवताः पूर्वं मिचावरूपावभ्यषिञ्चन् पुनरपि
याभिरङ्घ्रिररातीः ब्रह्मनतिक्रम्य इन्द्रमनयन्, तादृशीरपोऽ-
ऽऽह्नित्यन्वयः । हे आपो यूयं राष्ट्रप्रदत्वाद्यजमानाय राष्ट्रं
दत्त स्वाहा तुभमिदं स्वाहुतं । हे आपो राष्ट्रप्रदत्वादमुष्मै
रामयुधिष्ठिरादिवर्मणे राष्ट्रं दत्त । अचार्येत्यादिषु पञ्चदशसु
मन्त्रेष्वपो देवीरित्यृगियं शेषत्वेनानुषज्यते । स्वाहाकारान्तो
राष्ट्रदा इति मन्त्रो होमकाले शेषत्वेनानुषज्यते, तद्रहितस्तु
ग्रहणकाले । विधन्ते “अर्थेतस्तेति जुहोति । आहुतैर्वैना नि-
ष्कीय मृच्छति । अथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां मृच्छति”
(भा०१का०।७प्र०।५अ०) इति । एताः सरस्वत्यादिनदी-
गता अपो निष्कीय निःशेषेण क्रीला, किञ्चाहुतया हविष्कृता

हवीरूपत्वं प्रापिताः भवन्ति, आज्यहोमस्याभिघारणरूपत्वात् ।
होमादूर्द्धमनेन मन्त्रेषु यद्वचनं विधत्ते “वहन्तीनां गृह्णाति ।
एता वा अपां राष्ट्रं । राष्ट्रमेवास्मै गृह्णाति । अथो अत्रिय-
मेवैनमभिवहन्ति” (ब्रा०) इति । सरस्वत्यामन्यस्यां वा नद्यां
प्रवाहरूपा वहन्त्यः तासां सकाशात् गृह्णीयात्, एता एव
वहन्त्यः कूल्यारूपेषु बहुविधसंश्लेषकारित्वादपां राष्ट्रमि-
त्युच्यते, तद्गृहणेन यजमानार्थं राष्ट्रं कृतं भवति । किञ्चैनं
यजमानं प्रति अत्रियं वहन्ति । स्त्रीस्त्रिक्रपुंस्त्रिक्रस्याभिप्रायं दर्श-
यति “अपां पतिरसीत्याह । मिथुनमेवाकः” (ब्रा०) इति ।
यजमानस्य संस्थाभिवृद्धये जलसम्पत्तिं प्रदर्शयति “वृषास्यू-
र्मिरित्याह । ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति” (ब्रा०) इति । स्वा-
धीनसेनायुक्तत्वं दर्शयति “वृषसेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्त्र
संश्रयति” (ब्रा०) इति । वैश्यादिप्रजासम्पत्तिं दर्शयति “ब्रज-
स्त्रितस्येत्याह । एता वा अपां विभ्रः । विभ्रमेवास्मै पर्युहति”
(ब्रा०) इति । नगरस्थितवैश्यावत् कूपे सर्वदावस्थानाद्द्वैश्वलं ।
अन्नप्राप्तिं दर्शयति “महतामोजस्येत्याह । अन्नं वै महतः ।
अन्नमेवावहन्धे” (ब्रा०) इति । राष्ट्रस्य वैर्यनभिभवरूपं तेजो
दर्शयति “सूर्यवर्षसस्येत्याह । राष्ट्रमेव वर्षस्यकः” (ब्रा०)
इति । सत्यानृतप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं दर्शयति “सूर्यत्वचसस्येत्याह ।
सत्यं वा एतत् । यद्वर्षति । अनृतं यदातपति वर्षति । स-
त्यानृते एवावहन्धे” (ब्रा०) इति । आतपरहिताया वृष्टेः
प्रभूतत्वेन फलपर्यन्तस्याधित्वात् आतपयुक्तायास्तद्वैपरीत्यं,

सर्वत्र सत्यं वक्तुमनृतं वर्जयितुं क्षमत्वं तयोरवरोधः । वेदं प्रशंसति “नैनं सत्यानृते उदिते हिंस्रः । य एवं वेद” (ब्रा०) इति । स्त्रिरास्त्रेषु घर्षणादिकं विस्त्रब्धेण कर्तुं ब्रह्मत्वात् राष्ट्रगतब्राह्मणवर्गस्य ब्रह्मवर्चसं दर्शयति “मान्दास्येत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्यकः” (ब्रा०) इति । नीहारे वज्रत्वस्य दर्शितत्वाद्द्राष्ट्रस्यापि वज्रत्वं दर्शयति “वाग्नास्येत्याह । राष्ट्रमेव वज्रकः” (ब्रा०) इति । उज्वगतानामपां पशुसम्बन्धात् पशुप्राप्तिं दर्शयति “शकरीस्येत्याह । पशवो वै शकरीः । पशून्नेवावहन्धे” (ब्रा०) इति । क्षीरस्यजलेन क्षीरसम्पत्तिं दर्शयति “विश्वभृतस्येत्याह । राष्ट्रमेव पयस्यकः” (ब्रा०) इति । दध्न इन्द्रियप्रदत्वात्तज्जलेनेन्द्रियसम्पत्तिं दर्शयति “जनभृतस्येत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः” (ब्रा०) इति । घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेजःसमृद्धिं दर्शयति “अग्नेस्तेजस्यास्येत्याह । राष्ट्रमेव तेजस्यकः” (ब्रा०) इति । अपामेषधिरसस्य मधुत्वान्मधुसम्पत्तिं दर्शयति “अपामेषधीनां रसस्येत्याह । राष्ट्रमेव मध्वयमकः” (ब्रा०) इति । वहन्तोनां गृह्णातीति नदीमात्रप्रवाहे जलग्रहणं यदुक्तं तस्यानुकल्पत्वं द्योतयन्मुख्यकल्पं विधत्ते “सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा वा अपां पृष्ठं । यत् सरस्वती । पृष्ठमेवैनं समानानां करोति” (ब्रा०) इति । सरस्वत्याख्यान्नदीविशेषात् आनीयमानः सारस्वतः, अपां पृष्ठं पृष्ठवदुपरिवर्तनी प्रशंस्येत्यर्थः । पृष्ठमेव करोति उक्तपृष्ठमेव करोतीत्यर्थः । ब्राह्मणान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण सह षोडशसङ्ख्यां

विधत्ते “षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकसो वै पुरुषः । यावानेव पुरुषः । तस्मिन् वीर्यं दधाति” (ब्रा०) इति । षोडशसङ्ख्याकाः कक्षा अवयवा यस्येति षोडशकसः, एकादशेन्द्रियैः पञ्चभूतैः स्रोत्यादितत्वात् प्ररीरस्य षोडशकसत्वं । अर्थेत् इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं यदणशेषत्वञ्च पूर्वं विहितं । अर्थेतस्येति जुहेति वदन्तीनां गृह्णातोत्यभिधानात्तत्रोभय-चावस्थितां षोडशसङ्ख्यां समस्य प्रशंसति “षोडशभिर्जुहेति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वात्रिंशत्सम्पद्यन्ते । द्वात्रिंशदक्षरानु-ष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्वाणि छन्दाश्चि । वाचैवैणश्च सर्वेभिश्छन्दोभिरभिषिञ्चति” (ब्रा०) इति । अनुष्टुप्छन्दसोऽक्षरसङ्घातगामित्वादाद्युपत्वं । अनुष्टुभो वा इमानि जायन्त इति तापनीये सर्वजगद्धेतुत्वाभिधानात् सर्वछन्दोरूपत्वं ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“मारस्त्रतीजस्तेऽर्थेति होमः सामुद्रिके त्वपां ।

दृषासीति प्रतीपोर्मावन्वीपोर्मा पुनर्दृष ॥

ब्रज कूप्यासु महतां वायुप्रतिहतास्त्वथ ।

सूर्यस्यातपदृष्टासु सूर्यविम्वयुतासु च ॥

मान्दा स्त्रिरासु वात्रास्त्र नीहारस्त्रासु शक्ररीः ।

गवोस्त्रासु विभ्रेति क्षीरगासु जनेति तु ॥

दधिगासु घृतस्त्रासु तग्नेर्मधुगतासु तु ।

अपां, अपः सर्वशेष ऋगेषा, राष्ट्रदा इति ॥

स्त्रादास्त्रो होमगोऽन्यसु यदणो दश पञ्च च” इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं महि
वर्चः स्रचियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सीदतोर्जस्वती-
र्महि वर्चः स्रचियाय दधतीरनिभृष्टमसि वाचो बन्धु-
स्तपोजाः सोमस्य दाचमसि शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि
चन्द्राश्चन्द्रेणामृता अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चि-
तानाः । सधमादो द्युमिनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अ-
पस्युवो वसानः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्यमपाः
शिशुः ॥ १ ॥

मातृतमास्वन्तः स्रचस्योर्बमसि स्रचस्य योनि-
रस्याविन्नो अग्निर्दृष्टपतिराविन्न इन्द्रो वृद्धअवा आ- ॥ १५
विन्नः पूषा विश्ववेदा आविन्नौ मिचावरुणावृतावृधा-
वाविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते आविन्ना देव्यदिति- ॥ १६
र्विश्वरूप्याविन्नोऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्वस्मि- ॥ १७
नाध्रे महते स्रचाय महत आधिपत्याय महते जान-
राज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणा-
नाः राजेन्द्रस्य ॥ २ ॥

वज्रौऽसि वाचं घ्नस्त्वयायं वृषं वध्याच्छुवाधना
 स्थ पात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात
 दिग्भ्यो मा पात विश्वाभ्यो मा नाद्वाभ्यः पात हिर-
 ण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयस्थूणावुदितौ सूर्यस्यारौ हतं
 वरुण मिच गर्तं ततश्चक्षाथामदितिं दितिञ्च ॥ ३ ॥

शिशुरिन्द्रस्यैकचत्वारिंशच्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डेऽष्टमप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ • ॥

एकादशेऽभिषेकजलमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे तज्जलसंस्कार-
 मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । देवीराप इति वैतसे सते यद्दान्
 समवनीयेति । अणु जातो वृक्षविशेषो वेतसस्तेन निर्मितं द्रोण-
 कलत्रसदृशं पात्रं सतं तस्मिन् सते वायव्यैर्गृहीतास्ता अपो
 ऽवनयेत् । पाठस्तु “देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्य-
 ध्वं महि वर्चः क्षत्रियाय वन्मानाः” इति । हे आपो देव्यो
 नामापात्रेषु गृहीता यूयं क्षत्रियाय राज्ञे महि वर्चा वन्माना
 महत्तेजः सम्पादयन्त्यः परस्परं संसृज्यध्वं । कीदृशः कीदृशीभिः
 सह मधुमतीर्मधुराः मधुमतीभिर्मधुराभिः सह । मन्त्रसामर्थ्येन
 परस्परसंसर्गः सम्पद्यत इति दर्शयति “देवीरापः सं मधु-
 मतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह । ब्रह्मण्यैवेनाः सः सृजति”
 (ब्रा०१का०।७प्र०।६अ०) इति । कल्पः । अनाष्टष्टाः सीदते-

त्यन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनस्य सादबिलेति । पाठस्तु
 “अनाष्ट्टाः सीदतोर्जस्तोर्महि वर्षः क्षत्रियाश्च दधतीः” इति ।
 हे आपोऽनाष्ट्टाः केनाप्यतिरक्लता ऊर्जस्तोः सारवत्यः सीदत
 तिष्ठत । किं कुर्वन्वः, राज्ञे महदर्थो दधत्यः । मन्मसामर्थ्येनैवा-
 यामुपवेक्षणमपि सम्पद्यत इत्याह “अनाष्ट्टाः सीदतेत्याह ।
 ब्रह्मणैवैनाः सादयति” (ब्रा०) इति । विधत्ते “अन्तरा होतुश्च
 धिष्णियं ब्राह्मणाच्छंसिनस्य सादयति । आग्नेयो वै होता ।
 ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छंसि । तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो राई
 परिमृच्छति” (ब्रा०) इति । प्र वो देवायान्नय इत्याद्याग्नेय-
 ब्रह्मपाठाद्धोताग्नेयः, इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्याद्यैन्द्रब्रह्मपाठात्
 ब्राह्मणाच्छंसिन ऐन्द्रत्वं । कल्पः । अग्निभृष्टमसीति तस्मिन्
 अतमानं हिरण्यमवधायेति । पाठस्तु “अग्निभृष्टमसि वाचो
 बभ्रुस्त्वपोजाः सोमस्य दात्रमसि” इति । हे हिरण्य त्वं अग्नि-
 भृष्टमसि यवादिबद्धिसंयोगेऽपि नितरां भृष्टं नासि न
 भवसि । किञ्च, वाचो बभ्रुरसि हिरण्यवत्तया हि राजा-
 मात्यादीनां वाक् सर्वैराद्रियते, तपोजा असि सन्तापवतोऽग्ने-
 र्जातोऽसि हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वात्, तथा चाधानप्रकरणेऽग्निं
 प्रकृत्य श्रूयते तस्य रेतः परापतत् तद्द्विरण्यमभवदिति ।
 सोमस्य दात्रमसि सोमस्य क्रयार्थं त्वं दात्रमसि हिरण्येन क्री-
 षातीति श्रुतेः । कल्पः । शूक्रा वः शूक्रेषोत्पुनामीति तेनोत्पू-
 येति । पाठस्तु “शूक्रा वः शूक्रेषोत्पुनामि चन्द्रासन्नेषामृता
 अमृतेन स्वाहा राजसूयाय पितामाः” इति । हे आपः

शुक्रा वो दीप्तिमतीः युष्मान् शुक्रेण दीप्तिमता हिरण्येनो-
त्पुनामि । कीदृशीः कीदृशेन, चन्द्रासन्ध्रेण उभयोरान्नादकलं
प्रसिद्धं, अमृता अमृतेन स्वादुत्वादापोऽमृताः प्रियत्वाद्द्विरस्र-
ममृतं । पुनरपि कीदृशीः, स्वाहाकारसम्पादितशोमयुक्ताय
राजस्रयाय चितानाः सम्पादिताः । विधत्ते “हिरण्येनोत्पु-
नाति । आहुत्यै हि पवित्राभ्यामुत्पुनन्ति व्यावृत्यै” (ब्रा०)
इति । पात्रे स्थापितं हिरण्यं दर्भेण दीर्घसूत्रेण वा प्रयथ्य
तस्मूचं हस्ताभ्यां हृत्लोत्पुनीयात् । आज्यं त्वाहुत्यर्थं पवित्रा-
भ्यामेवोत्पूयते, आपस्वभिषेकार्था इत्याज्याद्वाहृत्यर्थे हिर-
ण्येनोत्पवणं । हिरण्यपरिमाणं विधत्ते “शतमानं भवति ।
व्रतायुः पुद्बः ऋतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति”
(ब्रा०) इति । वाजपेथे यूपावरोहणप्रसङ्गे वाक्यमेतद्वाख्यातं ।
मन्त्रद्वयभागानामर्थो लोकसिद्ध इति दर्शयति “अग्निष्टृ-
मधीत्याह । अग्निष्टृः ह्येतत् । वाषो बन्धुरित्याह । वाषो
ह्येष बन्धुः । तपोजा इत्याह । तपोजा ह्येतत् । सोमस्र
दाचमधीत्याह । सोमस्र ह्येतदाचं । शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुना-
मीत्याह । शुक्रा ह्यापः । शुक्रः हिरण्यं । चन्द्रासन्ध्रेणेत्याह ।
चन्द्रा ह्यापः । चन्द्रः हिरण्यं । अमृता अमृतेनेत्याह । अमृ-
ता ह्यापः । अमृतः हिरण्यं । स्वाहा राजस्रयायेत्याह ।
राजस्रयाय ह्येता उत्पुनाति” (ब्रा०) इति । राजस्रयाय
राजस्रयान्तर्गतराजाभिषेकाय । कल्पः । सधमादो युष्मिनी-
रिति चतुर्वृदपात्रेषु ध्यानयति पास्त्रान् औदुम्बर आश्रत्ये

नैययोधे चेति । पाठस्तु “सधमादो शुचिनीरूर्ज एता अनि-
 ष्टष्टा अपस्युवो वसानः । पस्त्रासु चक्रे वरुणः सधस्रमपाऽ
 त्रिशूमादृतमास्त्रन्तः” इति । वरुणः पस्त्रासु गृहस्त्रानी-
 यास्त्रसु अन्तर्मध्ये सधस्रं चक्रे ताभिरद्भिः सहस्त्रितिं कृत-
 वान् । कीदृशीषु पस्त्रासु, मादृतमासु अतिशयेन मातरो
 मादृतमा अतिश्लेहयुक्ता मातरो हि पुत्रं पास्रयन्ति प्रियं,
 तदत्यास्रयिष्य इत्यर्थः । कीदृशो वरुणः, अपां त्रिशूः मादृ-
 स्त्रानीयानामपां पुत्रस्त्रानीयः । किं कुर्वन् वसानः, एता अपो
 वस्त्रवदाष्कादयन् । कीदृशीरपः सधमादः स्त्रान्तःस्त्रितेन वरु-
 णेन सहैकस्त्रिन् देशे स्त्रिता तं वरुणं मादयिचीर्धयिचीः,
 शुचिनीर्दीप्तिमतीः धनवतीर्वा, ऊर्जा वसहेतुभूताः, अनि-
 ष्टष्टा यवादिवत् भर्जनायोग्याः, अपस्युवः कर्माणीष्कन्तीः ।
 विधत्ते “सधमादो शुचिनीरूर्ज एता इति वारुण्यर्चा मृ-
 ष्ठाति । वरुणसवमेवावरुण्ये” (ब्रा०) इति । वरुणसवं वरुणानु-
 ज्ञानं । अथ एकत्वं प्रब्रंशति “एकया मृष्ठाति । एकधैव
 यजमाने वीर्यं दधाति” (ब्रा०) इति । कश्यपः “अथस्योत्व-
 मसि” इति तार्थं यजमानः परिधत्ते “अथस्य योनिरसि”
 इति पाण्डुरमुष्णीषं द्वितीयं श्वेतं पाण्डुरमित्याचक्षत इति ।
 तार्थं घृताक्तं वस्त्रं । वाजपेये व्याख्यातौ मन्त्रौ । विधत्ते “अथ-
 स्योत्वमसि अथस्य योनिरसीति तार्थ्यस्योष्णीषस्य प्रथम्यति
 सयोनित्वाद्य” (ब्रा०) इति । यजमानो राजत्वात् अथियः
 तार्थ्योष्णीषयोरपि अथसमन्धिले सयोनित्वं समानवातित्वं भ-

वति । विधत्ते “एकव्रतेन दर्भपुञ्जीसैः पवयति । शतायुर्वै
 पुरुषः व्रतवीर्यः । आत्मैकव्रतः । यावानेव पुरुषः । तस्मिन्
 वीर्यं दधाति” (ब्रा०) इति । बद्धभिर्दर्भगाडीभिर्युक्तमेकं
 काण्डं दर्भपुञ्जीसं तादृशैरेकाधिकव्रतसङ्ख्याकैर्यजमानं शो-
 धयेत् । व्रतवीर्यः व्रतेन्द्रियः, आत्मा यजमानजीवः व्रताधि-
 कामेकत्वसङ्ख्यां पूरयति । द्रव्यत्रयभक्षणं क्रमेषु विधत्ते “द-
 ध्यान्नयति । इन्द्रियमेवावहन्धे । उदुम्बरमाग्नयति । अन्नाद्य-
 स्यावहन्धे । ब्रह्मिण्याग्नयति । सुराबलिमेवेनं करोति” (ब्रा०)
 इति । दध्न इन्द्रियप्रियत्वात्तेनेन्द्रियावरोधः, उदुम्बरफलस्य
 मधुरत्वान्मृदुलाञ्छान्तुं योग्यत्वं, ब्रह्मिण्याणि बालदृशानि त्रीन्दि-
 यवाङ्कुराणीत्यर्थः । तेषां सुराजनकत्वात् सुरात्वं सा च
 सुरा बलिः पूजा यस्य सोऽयं यजमानः सुराबलिः । कल्पः ।
 आविक्षो अग्निरित्याविदो यजमानं वाचयन् बहिरुदानीये-
 ति । आविद आवित्स्त्र्यङ्गकाः सप्त मन्त्राः, उदानीय आ-
 ग्नीध्रीयाद्बहिर्निःसार्यं । पाठस्तु “आविक्षो अग्निर्दृष्टपतिरा-
 विक्ष इन्द्रो दृष्टुमवा आविष्मः पूषा विश्ववेदा आविक्षौ
 मिचावरुणवृतावृधावाविक्षे स्यावापृथिवी धृतव्रते आवि-
 क्षा देव्यदितिर्विश्वरूपाविक्षोऽथमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्व-
 स्मिचाप्रे महते सचाय महत आधिपत्याय महते जान-
 राब्धाय” इति । अग्निरिदानीं दृष्टपतिराविक्षोऽग्नेन कर्मणा
 दृष्टपतित्वं सम्भवान् । इन्द्रः प्रदृष्टकीर्तिं सम्भवान् । पूषा वि-
 क्षानं सम्भवान् । मिचावरुणौ सत्यवचनदृष्टिं सम्भवन्तौ ।

द्यावापृथिवी नियमेन सर्वस्रव्यापाररूपं व्रतधारणं स्रव-
 वन्ती । अदितिर्देवमाता च सर्वदेवशरीरयुक्तं स्रवती, देव-
 तारूपान् बहुपुत्रानुत्पादयतीत्यर्थः । अयं पुरतो वर्तमानो
 ऽसौ नरसिंहवर्मा आमुष्यायण अमुष्य राजेश्वरवर्मणः पुत्रः
 पैत्रो वा तादृशो यजमानोऽस्मां प्रजायामस्मिन्नाद्रे महद्भ्यः
 स्रवत्वादिपूर्वव्याख्यातगुणेभ्यः पर्याप्तः स्रवाविस्रवान् गुणान्
 स्रवत्वानित्यर्थः । कस्यः “एष वो भरता राजा” इत्युक्तेति ।
 पूर्ववदनेन मन्त्रेण यजमानं रत्निभ्यः प्रदाय “सोमोऽस्माकं
 ब्राह्मणाणां राजा” इति ब्रह्मा जपतीत्यर्थः । विधत्ते “आ-
 विद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति” (ब्रा०) इति ।
 एता आविन्न इत्याद्या आवित्सञ्जका मन्त्रवाचो वाचनीया
 भवन्तीत्यर्थः । तेनैव यजमानं आविदं गृहपतित्वादिस्वामं
 प्रापयन्तीत्यर्थः । आद्यमन्त्रचतुष्टयपाठं प्रशंसति “अग्निरेवैनं
 गार्हपत्येनावति । इन्द्र इन्द्रियेण । पूषा पशुभिः । मित्रा-
 वरुणौ प्राणापानार्भा” (ब्रा०) इति । गार्हपत्यं गृहपतित्वं,
 इन्द्रियेणावतीत्यनुवर्तते । पञ्चममन्त्रं प्रशंसति “इन्द्रो वृत्राय
 वज्रमुदयच्छत् । स दिवमस्त्रिखत् । सोऽर्यम्णः पन्था अभ-
 वत् । स आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति द्यावापृथिवी
 सपाधावत् । स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् ।
 आविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते इति यदाह । आभ्यामेव प्रसूतो
 यजमानो वज्रं भ्राह्म्याय प्रहरति” (ब्रा०) इति । इन्द्रेणो-
 यतस्य वज्रस्य तीक्ष्णतया शुलोके रेखा सम्यग्ना, सा च सूर्यस्य

मार्गाऽभवत् । तदानां द्यौरुत्पाटनेन क्षुब्धा यदा वज्रप्रहा-
 रायानुज्ञां दत्तवती तदा स इन्द्र अनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्यौ
 सेवित्वा ताभ्यामनुज्ञातो वृचाय वज्रं प्राहरत्, एवं यजमानो
 ऽप्यनेन मन्त्रेण वैरिणे वज्रं प्रहरति । षष्ठमन्त्रं प्रशंसति
 “आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै देव्यदितिर्विश्व-
 रूपी । अस्यामेव प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । भूमिरेव का-
 ष्चिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाता अदितिरित्युच्यते । सप्तममन्त्रस्य
 पूर्वभागं प्रशंसति “आविस्त्रोऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्व-
 स्मिवाह इत्याह । विश्वैवैनः५ राष्ट्रेण समर्धयति” (ब्रा०) इति ।
 विश्वा करप्रदायिन्या प्रजया राष्ट्रेण सर्वसस्ययुक्तेन भूमिविश्वेषेण
 च यजमानं समर्धयत्येव । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागमुत्तरौ च
 मन्त्रौ पूर्ववद्वाचष्टे “महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते
 जानराध्यायेत्याह । आग्निषमेवैतामाग्नास्ते । एष वो भरता
 राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाः५ राजेत्याह । तस्मात् सोम-
 राजानो ब्राह्मणाः” (ब्रा०) इति । कल्पः । इन्द्रस्य वज्रोऽसि
 वार्चन्न इति धनुर्यजमानाय प्रयच्छतीति । पाठस्तु “इन्द्रस्य
 वज्रोऽसि वार्चन्नस्त्वयायं वृत्रं बध्यात्” इति । हे धनुस्त्वमि-
 न्द्रस्य वज्रवत् प्रहारसाधनमसि अतस्त्वयायं यजमानो वैरिणं
 बध्यात् । विधत्ते “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चन्न इति धनुः प्रय-
 च्छति विजित्यै” (ब्रा०) इति । कल्पः “अनुबाधनास्त्र” इति
 चीन् वाणावत इति । वाणा शस्त्रं तद्युक्तायानित्यर्थः । ची-
 निषून् प्रयच्छतीति शेषः । हे इषवः यूयं अत्रूणां बाधका

भवथ । विधत्ते “अनुवाधनाख्येतीषून् । अनुनेवास्य बाधन्ते”
 (ब्रा०) इति । प्रयच्छतीत्यनुवर्तते । कल्पः । पात मा प्रत्यञ्च-
 मिति प्रदीयमानाननुमन्त्रयत इति । पाठस्तु “पात मा
 प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात दिग्भ्यो मा पात
 विश्वाभ्यो मा नाद्वाभ्यः पात” इति । यदा वैरी पुरतः स्थित्वा
 वाणं मुञ्चति तदानीमयं विध्यमानो वाणस्य प्रत्यङ्मुखो
 भवति, पार्श्वयोः स्थित्वा वाणमोक्षणेऽयं तिर्यग्भवति, पृष्ठतः
 स्थित्वा वाणमोक्षणे पलायमानोऽयमन्वग्भवति । हे मदीया
 वाणाः प्रत्यगादिरूपं मां पात परकीयेभ्यो यथोक्तप्रकारेण
 मां प्रत्यागच्छद्भ्यो वाणेभ्यो रक्षत, युद्धकुशला हि स्वकीयै-
 र्वाणैः परकीयानपहारयन्ति खण्डयन्ति वा । अतो मद्भ्रूते
 ऽवस्थिता हे वाणाः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो मां पात, न केवलं पर-
 कीयवाणेभ्य एव रक्षणं किन्तु विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो नाद्वाभ्यो
 नात्रहेतुभ्यः अनुकृतपीडाभ्यो मां पात । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्या-
 चष्टे “पात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पाते-
 त्याह । तिस्रो वै शरव्याः । प्रतीची तिरश्च्यनूची । ताभ्य
 एवैनं पान्ति” (ब्रा०) इति । शरव्याः हिंसिकाः परकीय-
 हेतयः, तासु पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यगादिरूपाः । मध्यमभागं
 व्याचष्टे “दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति”
 (ब्रा०) इति । दूरदेशवर्तिनीषु दिक्षु स्थित्वा सन्धिविग्रहका-
 रिमनुष्यमुखेन वैरिणो भीषयन्ति, ताभ्यो दूरदेशवर्तिनीभ्यो
 दिग्भ्य एनं यजमानं हस्तस्था वाणाः पान्थेव । द्वितीयभागं

व्याचष्टे “विन्धाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पातेत्याह । अपरिमितादे-
 वैनं पान्ति” (ब्रा०) इति । अपरिमितात् बहुविधात् ग्रामा-
 पहारादिरूपात् बाधात् । कल्पः । हिरण्यवर्णावित्युद्यताव-
 भिमन्त्रयत इति । वेङ्गुमुद्यतौ धनुर्वाणयुक्तौ यजमानहस्तौ ।
 पाठस्तु “हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयस्यूणावुदितौ सूर्य-
 स्वारोहतं वरुण मित्र गर्तं ततश्चायामदितिं दितिश्च”
 इति । हे वरुण शत्रुनिवारक वामहस्त, हे मित्र शत्रुमारक
 दक्षिणहस्त युवां गर्तमारोहतं, वेङ्गुमुद्यतौ धनुर्वाणयुक्तौ
 यजमानहस्तौ रथस्योपरिभागं गर्तसदृशमारोहतं परकीय-
 वाणेभ्यो रक्षतं, परितश्चर्मफलकादिभिराच्छादिते सति रथ-
 स्योपरिभागे गर्तसदृशो भवति । आरोहणं कदा कर्त-
 व्यमित्युच्यते । उषसां विरोके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं चान्यु-
 षांसि सूर्योदयात् पूर्वभावीनि तेषां सम्बन्धिनि विप्रिष्ट आ-
 लोक प्रवर्तमाने सति यः सूर्यस्योदयः तस्मिन्नुत्पन्ने सति ।
 कीदृशो बाह्यः । हिरण्यवर्णा सुवर्णखचितकवचप्रतिमोकेन
 हिरण्यवङ्गासमानौ, अयस्यूणौ सोहस्तम्भवत् अत्यन्तदृढौ ।
 ततो रथारोहणादूर्ध्वं अदितिं अखण्डितां स्वसेनां, दितिं
 खण्डितां परसेनाञ्च, चक्षार्थां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीचे-
 र्थां । विधत्ते “हिरण्यवर्णावुषसां विरोक इति त्रिष्टुभा बाह्य
 उद्गृह्णाति । इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरि-
 ष्टादात्मन्धत्ते” (ब्रा०) इति । उद्गृहणमुद्यतयोरभिमन्त्रणं ।
 बोधाद्यनपत्ते तु यथात्राह्मणं बाह्यमनार्थ एव मन्त्रः ।

इन्द्रियं वीर्यं हस्तपादादिगतसामर्थ्यं, तत्सामर्थ्यप्रदत्वात् चि-
ष्टुप्लन्दसस्तद्रूपत्वं ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“देवीति वैतसे पात्रे सर्वा अपि नयेदपः ।

अनेति सादयेन्मध्ये होतृब्रह्माख्यधिष्णययोः ॥

अनिभ्येति तास्वन्तः श्रतस्वर्णं विनिक्षिपेत् ।

स्वर्णेनोत्पवनं शुक्राः पात्रेषु व्यानयेत्सध ॥

क्षत्रेति धारयेत् स्वामी तार्ष्याष्णीषद्वयं क्रमात् ।

स्वामिनं वाचयेदावित्सप्त मन्त्रान् विनिर्गतौ ॥

एष वः स्वामिनं दद्यात् सोमोऽस्मा ब्रह्मणो जपः ।

इन्द्र दद्यात् स्वामिनोऽन्यो धनुः श्रुतिं वाणकान् ॥

पातेषून्मन्त्रयेत् स्वामी हिर बाह्व तथोद्यतौ ।

अनुवाके दादशोऽस्मिन् मन्त्रा विंशतिरीरिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके दादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

समिधमातिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु *चिष्ट-
स्तोमो रथन्तरं सामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणमुग्रामा-
तिष्ठ चिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशस्तोमो बृह-

* चिष्टस्तोम इति का० । चिष्टत् । स्तोमः । इति पदपाठः ।

त्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं विराजमातिष्ठ जगती
 त्वा छन्दसामवतु सप्तदशस्तोमो वैरूपः सामं म-
 रतो देवता विट् द्रविणमुदीचीमातिष्ठानुष्टुप् त्वा ॥

॥ १ ॥

छन्दसामवत्वेकविंशस्तोमो वैराजः सामं मिचा-
 वरुणौ देवता बलं द्रविणमूर्द्धामातिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा
 छन्दसामवतु चिण्वचयस्त्रिंशौ स्तोमौ शाक्वर-
 रैवते सामनी वृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविणमीदृङ्
 चान्यादृङ् चैतादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च सम्मितश्च
 सभराः । शुक्रज्योतिश्च चिचज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च
 ज्योतिष्माश्च सत्यश्चर्तपाश्च ॥ २ ॥

अत्युहाः । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सविचे
 स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा वृहस्पतये स्वा-
 हेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाःशाय
 स्वाहा भगाय स्वाहा क्षेत्रस्य पतये स्वाहा पृथिव्यै
 स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा
 चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहाःषधीभ्यः
 स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परि-
 क्ष्वेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ ३ ॥

अनुष्टुप् त्वर्तपाद्यं सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
चयोद्देशोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वादशेऽभिषेकार्थजलसंस्कारादिमन्त्रा उक्ताः । चयोद्देशे
दिग्ब्याख्यापनमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । अथैनं पञ्चभिर्दिशो
ब्याख्यापयति समिधमातिष्ठेति मनसा चानुप्रक्रामतीति ।
ब्याख्यापयति विविधदिग्भिमुखत्वेन विजयाय प्रस्थापयती-
त्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु “समिधमातिष्ठ गायत्री ता
हृन्दसामवतु चिबृत्सोमो रथन्तरं सामाग्निर्देवता ब्रह्म
द्रविणं” इति । समिधतेऽस्यामादित्य इति समित् प्राची दिक्
तां दिग्मातिष्ठ आक्रम्य तिष्ठ, तथा स्थितं तां हृन्दसां मध्ये
गायत्री रचतु, सोमानां मध्ये चिबृत्सोमो रचतु, साम्नां
मध्ये रथन्तरं साम रचतु, देवानां मध्येऽग्निर्देवो रचतु,
ब्रह्म ब्राह्मणस्वदीयं द्रविणं धनं रचतु । चिबृत्सोमस्य स्वरूपं
सामब्राह्मणे समाह्वतं ‘तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया
तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्त-
मयोद्यती चिबृते विष्टुतिः’ इति । अयमर्थः । उपास्यै गाय-
तेत्यादीनि दृक्षात्मकानि चीणि सूक्तानि सन्ति, तेषु तिसृभ्य
ऋग्भ्यः हिङ्करोति गायेत् । काभिस्तिष्ठभिः । प्रथमया त्रिष्वपि
सूक्तेषु या प्रथमा तथा स उद्गाता गायेत्, तथा सति तिसृभिः

गीतं भवति सोऽयं प्रथमः पर्यायः । द्वितीये सूक्तत्रयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण चित्रत्सोमसम्बन्धिनी विघ्नित्या स्तुतिः सम्पद्यते, सेयं स्तुतिरुद्यतीनाम्नाभिधीयत इति । अभि त्वा भूरनेनानुमेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम रथन्तरं । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु “उद्यामातिष्ठ चिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशसोमो वृहत्सामेन्द्रो देवता चक्रं द्रविणं” इति । पूर्वम्यायेन योजनीयं । पापिनां विघ्नकेषु यमेनाधिष्ठितत्वात् दक्षिणा दिग्गया । पञ्चदशसोम एवमाज्ञातः ‘पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिस्रभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिस्रभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स एकया स तिस्रभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः’ इति । पूर्वोक्तचित्रत्सोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः, अन्ये तु सोमाः एकैकेनैव दक्षात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याय आवृत्तिः पञ्चभिर्ह्यभिर्गायेत् । तद्यथा प्रथमामृचं चिर्गायेत्, इतरे द्वे सहात्सहाद्गायेत् । द्वितीयपर्याये मध्यमां चिर्गायेत् । तृतीयपर्याय उत्तमां चिर्गायेत्, सेयं पञ्चदशसोमस्य सम्बन्धिनी विष्टुतिरिति । तस्याः पञ्चपञ्चिनीति नाम । त्वामिद्धि इवामह इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम वृहत् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु “विराजमातिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशसोमो वैरूपः साम महतो देवता विट् द्रविणं” इति । जसाधिपेन वक्षणेन पाञ्चिता सती सम्यक् फलितैः सस्यैर्विघ्नेषु राजत

इति विराट् प्रतीची दिक् । सप्तदशसोम एवमाघातः
 'पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्च-
 भ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो
 हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति दशसप्ता
 सप्तदशस्य विद्युतिः' इति । प्रथमपर्याये प्रथमामृषं त्रिर्गायेत् ।
 द्वितीयपर्याये मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये मध्यमामृष-
 मास्य त्रिर्गायेत्, सेयं सप्तदशसोमसम्बन्धिनी विद्युतिर्दश-
 सप्तेत्यभिधीयते । यद्याव द्दशस्यस्यामृष्युत्पन्नं साम वैरूपं ।
 चतुर्थमन्त्रपाठस्तु "उदीचीमातिष्ठानुष्टुप् त्वा हृन्दसामवत्से-
 कविंशसोमो वैराजः साम मित्रावरुणौ देवता वसं द्र-
 विषं" इति । एकविंशसोम एवमाघातः 'सप्तभ्यो हिङ्करोति
 स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स ए-
 कया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः
 स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विद्युतिः' इति ।
 प्रथमपर्याये उत्तमां सकृद्गायेत्, द्वितीयपर्याये प्रथमां, तृतीय-
 पर्याये मध्यमां सकृद्गायेत्, सेयमेकविंशसोमसम्बन्धिनी विद्यु-
 तिरिति सप्तसप्तिनोत्यभिधीयत इत्यर्थः । पिबा सोममिन्द्र
 मन्दतु त्वेत्यस्यामृष्युत्पन्नं साम वैराजं । पञ्चममन्त्रपाठस्तु
 "ऊर्द्धांमातिष्ठ पङ्क्तिं त्वा हृन्दसामवतु त्रिषवचयस्त्रिंशौ
 सोमो शाकररैवते सामनी वृहस्पतिर्देवता वर्षो द्रविषं"
 इति । त्रिषवसोम एवमाघातः 'नवभ्यो हिङ्करोति
 स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स

एकया स तिसृभिः स पञ्चभिः नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः
 स एकया स तिसृभिः वज्रो वै चिणव' इति । प्रथमपर्याये
 प्रथमां चिर्गायेत्, मध्यमां पञ्चकृत्वो गायेत्, उत्तमां सङ्क्रा-
 येत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सङ्क्रायेत्, मध्यमां चिर्गायेत्,
 उत्तमां पञ्चकृत्वो गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो गा-
 येत्, मध्यमां सङ्क्रायेत्, उत्तमां चिर्गायेत्, सोऽयं चिरा-
 दृत्तनवसङ्क्रोपेतत्वात् चिणवनामको वज्रसमानः । अथस्त्रिंश-
 स्तोम एवमाज्ञातः 'एकादशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स
 सप्तभिः स एकया एकादशभ्यो हिङ्करोति स एकया स
 तिसृभिः स सप्तभिः एकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स
 एकया स तिसृभिरन्नो वै अथस्त्रिंशः' इति । प्रथमपर्याये
 प्रथमां चिर्गायेत्, मध्यमां सप्तकृत्वः, उत्तमां सङ्क्रत् । द्वितीय-
 पर्याये प्रथमां सङ्क्रत्, द्वितीयां त्रिसृतीयां सप्तकृत्वः । तृतीय-
 पर्याये प्रथमां सप्तकृत्वः, द्वितीयां सङ्क्रत्, तृतीयां त्रिरिति ।
 सोऽयं अथस्त्रिंशः स्तोमानामन्तः । यन्तु वाजपेय उज्जित्यनुवाके
 अयोदशस्तोमस्तुर्दशस्तोम इत्यादिकमाज्ञातं तत्सर्वमुन्नेय-
 स्तोमाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यं । उन्नयनप्रकारस्तु सामसूत्रे द्रष्ट-
 व्यः । प्रो अस्मै पुरोरथमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम प्राकारं, रेव-
 तीर्नः सधमाद् इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतं । त्रिषु मन्त्रेषु
 ब्राह्मणसत्रियवैश्याः द्रव्यरक्षका उक्ताः । चतुर्थे शारीर-
 बलस्य तद्रक्षकत्वं । पञ्चमे वर्षसः प्रख्यातशूरनामकृतस्य ते-
 जसो धनरक्षकत्वं । विधत्ते "दिग्भ्यो व्याख्यापयति । दिग्भ्यो-

भिजितौ” (ब्रा०१का०।७प्र०।७अ०) इति । यजमानं दिक्षु प्रस्थापितवतोऽध्वर्योर्मानसमनुक्रमणं विधातुं प्रसौति “यदनु-
 प्रकामेत् । अभि दिशो जयेत् । उक्तु माद्येत्” (ब्रा०) इति ।
 यद्यध्वर्युर्यजमानमनु पादेन प्रकामेत् दिशामभिजयो भवेत्
 किन्तु उन्माद्येत् बुद्धिभ्रमं प्राप्नुयात् । विधत्ते “मनसा-
 नुप्रकामति । अभि दिशो जयति । नोन्माद्यति” (ब्रा०)
 इति । प्रक्रमणस्य कृतत्वात् दिग्विजयः, पादेन तदकरणात्
 उन्मादाभावः । समिदादीनि दिशां नामानि प्रशंसति
 “समिधमातिष्ठेत्याह । तेज एवावरुन्धे । उयामातिष्ठेत्याह ।
 इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराजमातिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे ।
 उदीचीमातिष्ठेत्याह । पशूनेवावरुन्धे । ऊर्द्धामातिष्ठेत्याह ।
 सुवर्गमेव लोकमभिजयति” (ब्रा०) इति । समिच्छब्दस्य
 दीप्तिप्रतिपादकतया तेजःप्राप्तिः । उयश्च इन्द्रियबलोपेत-
 लमाचष्ट इतीन्द्रियप्राप्तिः । अन्नं वै विराडिति श्रुत्यनुसारे-
 णान्नप्राप्तिः । यर्हि पशुमाप्नोतमुदञ्चं नयन्तीति पशोरुत्तर-
 दिक्सम्बन्धप्रवणत्पशुप्राप्तिः । स्वर्गलोकस्योर्द्धभावितादभि-
 जयः । विहितं मानसमनुक्रमणं प्रशंसति “अनुज्जिहीते ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समञ्चै” (ब्रा०) इति । कल्पः । मासतमेक-
 विंशतिकपासं निर्वपति वैश्वदेवीमामिर्क्षां तस्मारण्येऽनुवाक्य-
 द्वतीयैर्गणैः कपालान्युपदधाति ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्येताभ्यां
 मध्येऽरण्येऽनुवाक्येनेति । पाठस्तु “ईदृङ् चान्यादृङ् चैतादृङ्
 च प्रतिदृङ् च मितस्य समितस्य सभराः । शुक्रज्योतिश्च

चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च सत्यस्वर्तपाश्चात्यं-
 द्याः” इति । ईदृङ्कित्यादीनि महद्भिर्गेषाणां नामधेयानि
 तद्रूपेण भावितत्वात्कपालानामपि तन्नाम । हे प्रथमकपाल
 त्वमीदृङ् चासि एतन्नामकमेवासि । एवमन्यत्रापि योज्यं ।
 विधत्ते “मारुत एष भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावहन्त्ये”
 (ब्रा०) इति । एषः पुरोडाश इत्यर्थः । तस्मिन् गुणं विधत्ते
 “एकविंशतिकपालो भवति प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०) इति । एक-
 विंशस्तोमार्णां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात् प्रतिष्ठाहेतुत्वं । कपालोप-
 धानमन्त्राणां शेषं पूरयितुं विधत्ते “योऽरक्षेऽनुवाक्यो गणः ।
 तं मध्यत उपदधाति । ग्राम्यैरेव पशुभिरारण्यान् पशून्
 परिगृह्णाति । तस्माद्ग्राम्यैः पशुभिरारण्याः पशवः परिगृही-
 ताः” (ब्रा०) इति । अत्रास्मात् ईदृङ् चेत्यादिः सप्तसङ्ख्या-
 युक्त एको गणः, शुकज्योतिश्चेत्यादिः सप्तसङ्ख्यायुक्तोऽपरो
 गणः । तयोर्गणयोर्मध्ये गणान्तरं प्रक्षेपणीयं । अरक्षे गत्वा-
 ध्येतव्यो योऽनुवाकः तस्मिन्ननुवाके स गण आस्मात् । तथा हि
 ‘धुनिश्च ध्वान्श्च ध्वनश्च ध्वनयंश्च निलिम्पश्च विलिम्पश्च
 विक्षिपः’ इति । एतस्य गणस्य मध्यत उपधाने सत्युभयतोऽव-
 स्थितैर्ग्राम्यैः पशुभिः परितोऽवबधारण्यान् पशून् गृह्णाति ।
 यस्माद्चारण्यगणो मध्ये प्रक्षिप्तः तस्मात्क्षेत्रेऽपरिगृह्यवासिनो
 हरिणादथ आनीयमानाः पशूयनं वारयितुं ग्रामे परि-
 चयवर्द्धिर्हरिणादिभिर्भयत एकपाशेन बध्वा परिगृहीता
 भवन्ति । कल्पः । अग्रये स्वाहेति षट् पार्थानि पुरस्तादभिषेकस्य

जुहोतीति । इन्द्राय स्वाहेति षट् पार्थान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीति च । पृथिव्यै स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीरिति च । अद्भ्यः स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीरिति च । एतस्मिन्नवेष्टिविजि-
योगेष्वभिषेकात् पूर्वं षड्भूतानामवेष्टीरिति तत ऊर्द्धमपरं षड्भूमिति द्रष्टव्यं । पाठस्तु “अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूषणे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽग्नाय स्वाहा भगाय स्वाहा चेत्रस्य पतये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहाऽभिषेकीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परिभ्रवेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा” इति । अत्र चतुर्थ्यनैरुक्ताः सर्वे देवताविशेषा द्रष्टव्याः । तत्र पार्थानि विधातुं प्रसौति “पृथिव्यैः । अभ्यषिच्यत । स राष्ट्रं नाभवत् । स एतानि पार्थान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत्” (ब्रा०) इति । वेनस्य पुत्रः पृथिनामा कश्चिद्राजा राजसूये पार्थहोमं विनैवाभ्यषिच्यत ततः स राष्ट्रं न प्राप्नोत् । अतः राष्ट्रप्राप्तये पार्थसञ्ज्ञकानि अग्नये स्वाहेत्यादीनि मन्त्रवाक्यानि अपश्यत् तैर्जत्वा राष्ट्रं प्राप्नोत् । विधत्ते “यत् पार्थानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति” (ब्रा०) इति । भवत्येव प्राप्नोत्येव । षष्ठसप्तममन्त्रौ प्रशंसति “बार्हस्पत्यं पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमं । ब्रह्म चैवास्मै चत्रञ्च समीची दधाति । अथो ब्रह्मज्ञेव चत्रं प्रतिष्ठापयति” (ब्रा०) इति । बृहस्पतये

स्नाहेत्येतन्मन्त्रवाक्यं पूर्वेषां षष्ठां मन्त्राणां चरमं । इन्द्राय
स्नाहेत्येतद्वाक्यमुत्तरेषां षष्ठां प्रथमं । तथा सति बृहस्पते-
रिन्द्रस्य च ब्राह्मणचक्रियाभिमानिदेवत्वादसौ यजमानाय
तज्जातिद्वयं समीचीं दधाति परस्परस्नेहयुक्तं करोतीत्यर्थः ।
किञ्च तयोर्मन्त्रयोः पूर्वोत्तरभावेन ब्राह्मणे चक्रियं प्रतिष्ठा-
पयति ब्राह्मणानुकूलं करोतीत्यर्थः । विधत्ते “षट् पुरस्ताद-
भिषेकस्य जुहोति । षडुपरिष्ठात् । द्वादश सम्यसन्ने । द्वादश
मासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु वै देवानां पूः । देवानामेव
पुरं मध्यतो व्यवसर्पति । तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति”
(ब्रा०) इति । वसन्ते देवैः सोमस्य पोषमाणत्वात् भोग-
स्थानत्वेन संवत्सरो देवानां पुरमिव भवति, यथा पुरे पश्यवीथी
व्यवस्थिताभ्यामुभयतो वाटिकाभ्यां युक्ता भवति तस्यां गच्छन्
पुद्गः शेरैरविद्धो भवति तद्वत् पार्श्वयोः षड्भुवोर्मध्ये अभि-
षेकाय यजमानो देवपुरमध्ये प्रविशति तस्य कुतोऽप्यन्यस्माद्
बाधो न भवति । विधत्ते “भूतानामवेष्टीर्जुहोति । अत्राच
वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते । तत एवैनमवयजते ।
तस्माद्राजसूद्येनेजानः सर्वमायुरेति । सर्वे खलु मृत्यवोऽवेष्टाः ।
तस्माद्राजसूद्येनेजानो नाभिचरितवै । प्रत्यगेनमभिचारः
सृणुते” (ब्रा०) इति । भूतानां अचराचसपिशाचादीनां
मृत्युहेतूनामवयजनस्य विनाशस्य हेतव आहुतयः, पृथिव्यै
स्नाहेत्यादिद्वादशमन्त्रसाध्या आहुतयः भूतानामवेष्टयः ताः
जुहुयात्, अत्राच सन्ध्याकाशे मध्यरात्रे निर्जनदेशे अस्मिन्

देशे वात्याद्यवस्थायाञ्च भूतोपद्रवरूपो मृत्युस्त्वद्यते, अनेन तु हेमेन तत एव देशात् काखात् अवस्थाविशेषाद्यैर्न मृत्यु-
मवयजते नाशयति । यस्मात् मृत्युर्नाशितः तस्माद्राजसूयेने-
ष्टवतो यजमानस्यापमृत्युपरिहारेण कृत्वायुःप्राप्तिर्भवति ।
यस्मादैरिभिरापादितो भूताद्युपद्रवो राजसूययाजिनं न
प्राप्नोति, तस्मादयं नाभिचरितवै नाभिचरणीयः, स च परैः
कृतोऽभिचारः प्रत्यक् कर्तुरेवाभिमुखो भूत्वा तमेनमभिचा-
रकर्तारं कृष्यते हि नसि ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“दिशो व्याख्यापयेद्भूपमध्वर्युः समि पञ्चभिः ।

मादतस्य कपालानि दध्यादीदृङ् चतुर्दश ॥

अग्नाभिषेकतः पूर्वं षट् पार्थान्युत्तराणि षट् ।

वृथि षट्कदयं तद्वत् स्युर्भूतानामवेष्टयः ॥

चयोदशेऽनुवाकेऽस्मिंस्त्रिचत्वारिंशदीरिताः” । इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके चयोदशेऽनुवाकः ॥ * ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयाद्मृतमसि
मृत्योर्मा पाहि दिद्योन्मा पाद्यवेष्टा दन्दश्रुका निर-

स्तं नमुचेः शिरः । सोमो राजा बरुणो देवा धर्मसु-
वञ्च ये । ते ते वाचः सुवन्तां ते ते प्राणः सुवन्तां ते
ते चक्षुः सुवन्तां ते ते श्रोत्रः सुवन्ताः सोमस्य त्वा
द्युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेः ॥ १ ॥

तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मिचावरुणयो-
र्वीर्येण मरुतामोजसा क्षुचाणां क्षुचपतिरस्यति दिव-
स्याहि समावृचन्नधरागुदीचीरहिं बुभ्रियमनुस-
ञ्चरन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावञ्चरन्ति स्व-
सिच इयानाः । रुद्र यत्ते क्रयी* परं नाम तस्मै हुत-
मसि यमेष्टमसि । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा
जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयः स्याम पतयो रयीणां ॥ २ ॥

अग्नेस्तैकादश च ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे ऽष्टमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ * ॥

चयोदशेऽनुवाके दिग्व्याख्यापनमुक्तं । चतुर्दशेऽभिषेक
उच्यते । कल्पः । अग्नेण प्रजासुर्धिष्णियं खादिरोमौदुम्बरो

* क्रयी । इति पदपाठः ।

वा आसन्दीं प्रतिष्ठाप्य सोमस्य त्विषिरसीति तस्यां शार्दूल-
चर्मं प्राचीनयोवमुत्तरलोमास्तीर्येति । पाठस्तु “सोमस्य त्वि-
षिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात्” इति । हे शार्दूलचर्मं त्वं सो-
मस्य दीप्तिरसि अतस्त्वेव मे दीप्तिर्भूयात् । विधत्ते “सोमस्य
त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलचर्मोपसृणाति ।
यैव सोमे त्विषिः । या शार्दूले । तामेवावरुन्धे” (ब्रा०१का०।
७प्र०।८अ०) इति । शार्दूलचर्मगतां दीप्तिं दृष्ट्वा सोमदीप्ति-
त्वेन भावनात् उभयावरोधः । कल्पः । अमृतमसीति तस्मिन्
व्रतमानं हिरण्यं निधायेति । तस्मिन् शार्दूलचर्मणि । पाठस्तु
“अमृतमसि मृत्योर्मा पाहि” इति । हिरण्यस्यामृतत्वमस-
ह्यपूर्वमुक्तं । हिरण्यस्य स्थापनं तत्रमाणस्य क्रमेण विधत्ते
“मृत्योर्वा एष वर्षः । यच्छार्दूलः । अमृतं हिरण्यं । अमृ-
तमसि मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपास्यति । अमृतमेव मृ-
त्योरन्तर्धत्ते । व्रतमानं भवति । व्रतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रियः ।
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति” (ब्रा०) इति । वर्षो देहः ।
कल्पः “दिद्योन्मा पाहि” इति सैवर्षेण व्रतमानेन व्रतचरेण
व्रतकृष्णलेन यजमानस्य ग्रीर्षन्नधि निधत्ते इति । हे दिद्योत्
द्योतनात्मक हिरण्यभिषेकजलसेवनार्थं स्थापित व्रतकिद्र्युक्त
सुवर्षपात्र त्वं मां रक्ष । विधत्ते “दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्ठा-
दधि निदधाति । उभयत एवास्मै शर्म दधाति” (ब्रा०) इति ।
उभयतः अधस्तादुपरिष्ठाद्यामृतरूपस्य सुवर्षस्य स्मितत्वात्
सुखं भवति । कल्पः “अवेष्टा दन्दशूकाः” इति दक्षिणत आ-

सीमं क्लीबं सीसेन विधत्तीति । दन्दशूकाः सर्पाः, अवेष्टा वि-
गाग्रिताः । विधत्ते “अवेष्टा दन्दशूका इति क्लीबं सीसेन
विधत्ति । दन्दशूकानेवावयजते । तस्मात् क्लीबं दन्दशूका
दंशूकाः” (ब्रा०) इति । यस्मात् सर्पत्वेन भावितं सीसं क्लीबं
पातितं तस्मात्सोकेऽपि क्लीबं पुंस्वरहितं पञ्चायनाद्यद्यमं
बहुवच्योकोपेतेऽरथे गच्छन्तं सर्पा दन्दशूका दंशूका भवन्ति
दंशशीला इत्यर्थः । कल्पः । सद्येन पदा लोहितायसं निर-
स्यति “निरसं नमुचेः झिरः” इति । लोहितायसं तासं पूर्वं
फेनेन पातितं यस्ममुचेः झिरः तदिदं तास्रूपं सन्निरसं
परित्यक्तं, एतच्च तासं नापि तस्योपरि प्रचेष्टव्यं । अत एवा-
पस्तम्ब आह ‘तामारोहन् यजमानोऽवेष्टा दन्दशूका इति
दक्षिणेन पदा सीसं षष्ठकाच्च प्रत्यस्यति, निरसं नमुचेः झिर
इति सद्येन लोहितायसं केववापाय तौ बहिर्वेदि निरस्यते’
इति । विधत्ते “निरसं नमुचेः झिर इति लोहितायसं नि-
रस्यति । पाप्मानमेव नमुचिं निरवदयते” इति । कल्पः ।
ऊर्द्धवाङ्गं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य सोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति सोमो
राजेत्यभिमन्य सोमस्य त्वा युञ्जेनाभिषिञ्चामीति पाप्मानेन
पुरस्तादध्वर्युरेवमितरत्रौदुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा राजन्यो
वाप्त्येन पश्चादैशो नैययोधेनोत्तरतो *अन्य इति । अन्यः
सखा । अभिमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु “सोमो राजा वरुणो देवा
धर्मसुवञ्च ये । ते ते वाचं सुवन्तां ते ते प्राणं सुवन्तां

* अन्य इति तै० । तथा च अन्यः सखा इति ।

ते ते चक्षुः सुवन्तां ते ते ओच५ सुवन्तां” इति । यः सोमो राजा वरुषो वो राजा ये चान्ये देवा ऋहपत्यन्वाद्यो धर्मसुवो धर्ममनुजानन्तः सन्ति ते सर्वे तव वाचमनुजानन्तु । एवं प्राणादिषु योज्यं । अभिषेकमन्त्रपाठस्य “सोमस्य त्वा युक्तेनाभिषिञ्चाम्यग्नेऽजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीरिष्व महतामोजसा” इति । हे यजमान त्वां सोमस्य युक्तेन दीप्त्याभिषिञ्चामि । एवमग्नेऽजसेत्यादौ योज्यं । अभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रयोजनं दर्शयति “प्राणा आत्मनः पूर्वे ऽभिषिच्या इत्याहुः । सोमो राजा वरुषः । देवा धर्मसुवस्य ये । ते ते वाच५ सुवन्तां ते ते प्राण५ सुवन्तामित्याह । प्राणानेवात्मनः पूर्वाभिषिञ्चति” (ब्रा०) इति । आत्मनो चक्षमानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात् पूर्वमभिषिच्या इत्याहुः रभिञ्चाः । युक्तो हि तेषाममूर्तानां मन्त्रपाठमात्रेणाभिषेकः, मन्त्रे हि सोमादयो देवा वागादीनाभिषिक्ताननुजानन्स्वित्त्वेवावबुध्यते तस्यान्तर्पाठ एवाभिषेकः, स च पाठः प्रथमतः कृत इत्यसौ पूर्वाभिषेकः । अभिषेकमन्त्रे प्रथमभागस्य ब्राह्मन्तरपाठं निराहृत्याचत्यं पाठं विधत्ते “यद्भूयात् । अग्नेस्त्वा तेजसाभिषिञ्चामीति । तेजस्यैव स्यात् । दुश्कर्मा तु भवेत् । सोमस्य त्वा युक्तेनाभिषिञ्चामीत्याह । सौम्यो वै देवतया पुरुषः । स्वयैवैनं देवतयाभिषिञ्चति” (ब्रा०) इति । सोमो वै रेतोधा इत्यादौ रेतोधारिणः पुरुषस्य सोमत्वविरूपणात् पुरुषः सोमदेवत्वः, सोमदेवतयाभिषेके सति

लावण्यलाभात् दुश्मलं न भवेत् । उक्तभागानां पाठं तत्त-
 त्प्राप्त्या प्रशंसति “अग्नेस्तेजसेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति ।
 सूर्यस्य वर्षसेत्याह । वर्ष एवास्मिन्दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणे-
 त्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । मित्रावरुणयोर्वीर्येणेत्याह ।
 वीर्यमेवास्मिन्दधाति । मरुतामोजसेत्याह । ओज एवास्मि-
 न्दधाति” (ब्रा०) इति । कल्पः “क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि”
 इत्यभिषिच्यमानमभिमन्त्रयत इति । हे यजमान त्वं क्षत्रि-
 याणां पतिरसि, नात्र केषाञ्चित्पतिः किन्तु सर्वेषां क्षत्रिया-
 णामनेनैवाभिप्रायेण क्षत्रशब्दस्य द्विरुक्तिः । मन्त्रसामर्थ्याद्-
 श्लेषक्षत्रियपतित्वसिद्धिं दर्शयति “क्षत्राणां क्षत्रपतिरभीत्याह ।
 क्षत्राणामेवैवं क्षत्रपतिं करोति” (ब्रा०) इति । कल्पः । कृष्ण-
 विषाणया वासांसि विवृत एकं द्वे सर्वाणि वा एतान्युत्कर
 उदस्यति “अति दिवस्याहि” इति । यान्यभिषेककाले खेप-
 क्षिप्तानि वस्त्राणि तषामेष त्यागः । हे यजमान दिवो द्यो-
 तमानानन्यान् पार्थिवानतिक्रम्य त्वमेव सर्वां भूमिं पाहि ।
 शुभ्रशब्दस्तेतरपुरुषपरत्वं दर्शयति “अति दिवस्याहीत्याह । अ-
 त्यन्यान् पाहीति वावैतदाह” (ब्रा०) इति । कल्पः । समाव-
 टचन्निति येऽभिषिच्यमानस्य खेपा व्यवस्रवन्ति तान् पाचैह-
 न्मार्ष्टीति । पाठस्तु “समावटचन्नधरागुदीचीरहिं बुध्नियमनु-
 सञ्चरन्तीसाः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावस्रवन्ति स्वसिच इया-
 नाः” इति । या आपो खेपरूपेण स्रवन्ति अधरागधो गताः,
 उदीचीरुर्द्ध्वं गताः, समावटचन् सम्यगावृत्य स्त्रिताः, न हीयत

इत्यदिः उत्तमाङ्गं, बुधस्य पादस्थायभागो बुधियः । अरिः प्रभृ-
तिपादाद्यपर्यन्तमनुक्रमेण सञ्चरन्त्यस्ता आपः पर्वतस्य वृषभस्य
पृष्ठे पर्वतसदृशस्य वर्षणक्षमस्य मेघस्योपरि नद्यां नाव इव
चरन्ति, यदा नावो नौयोग्या बज्रलाञ्छरन्ति । कीदृशः स्व-
सिचः स्वमात्मीयं यजमानचेचं सिञ्चन्तीति स्वसिचः, इया-
नाः आगच्छन्त्यः बाहुल्येन सर्वत्र प्रभवन्त्य इत्यर्थः । वस्त्र-
निरसनमन्त्रः पूर्वमाज्ञातोऽपि सामर्थ्यात् पश्चात् प्रयोक्तव्यः ।
खेपोदकानामूर्द्धाधोभागयोः सम्यगादृत्य स्थित्या राङ्गभौत्य-
सम्पत्तिं दर्शयति “समावृत्तस्रधरागुदीचीरित्याह । राङ्ग-
मेवास्मिन् भुवमकः” (ब्रा०) इति । कल्पः । आग्नीध्रे प्ररेकं
जुहोति “रुद्र यत्ते क्रथी परं नाम तस्मै ऊतमसि यमेष्ट-
मसि स्नाहा” इति । अत्र स्नाहाकारोऽध्याहृतः । हे रुद्र
यत्तव परमुत्कृष्टं नाम ब्रवीदिकं नमः शिवाय पशुपतय
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं, क्रथी जयपरान् पुरुषान् फलप्रदानेन
क्रीणाति वशीकरोति क्रथि, तस्मै नास्ते ऊतमसि अभिषेक-
शेषभूतं पात्रस्थं जस्रं ऊतमस्तु, तच्च यमस्तेष्टमस्तु । विधत्ते
“उच्छेषणेन जुहोति । उच्छेषणभागे वै रुद्रः । भागधेयेनैव
रुद्रं निरवदयते” (ब्रा०) इति । यद्ग्रथे स्निष्टकृतेऽवद्यति
भागधेयेनैव तद्गुद्रं समर्धयतीति श्रुतत्वाद्गुद्रस्योच्छेषणभा-
गत्वं । तत्रैव कश्चिद्विशेषं विधत्ते “उदङ् परेत्याग्नीध्रे जुहोति ।
एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्नायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते”
(ब्रा०) इति । नास्ते आहुतिप्रदानेन प्रयोजनं दर्शयति “रुद्र

यन्ते क्रयो परं नामेत्याह । यदा अस्य क्रयो परं नाम । तेन वा एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तेनैवैतः सह ब्रमयति” (ब्रा०) इति । एष इन्द्रस्तेनैव ब्रवीदिनाम्ना स्वक्रोधविषयं पुरुषं हिनस्ति, तथा सति यो बध्नाऽस्ति तमेनं पुरुषं तेनैव घातकेन नाम्ना सह ब्रमयति, आऊतिदानेन घातकं नाम ब्राम्यति, तदानीमेव बध्नाऽपि ब्राम्यति बध्यत्वं निवर्तत इत्यर्थः । यमेष्टमित्यस्य पदस्य तात्पर्यं दर्शयति “तस्मै ऊतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेवास्तु मृत्युमवयजते” (ब्रा०) इति । यमखेष्टसिद्धौ तदनुग्रहादेव अजमानस्यापमृत्युं विनाशयति । कल्पः । अथैतेषामभिषेकाणां मुख्यपात्रे संस्त्रावान्त्समवनीय प्रतिहितस्य गृहानेत्यान्वारभ्ययोः प्रतिहिते च महिष्याञ्च जुहोति प्रजापते न त्वदेतान्यन्व इति । प्रतिहिताऽत्यन्तप्रियपुत्रः तच्च महिषीञ्च स्पर्शयित्वा जुहुवात् । पाठस्तु “प्रजापते न त्वदेतान्यन्वो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामासौ जुहुमस्तन्नो अस्तु वयः स्याम पतयो रयीणां” इति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् परिभवः सृष्टेरणुपलक्षणं सृष्टिसंहारयोरग्रत इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा जुहुमस्तत्फलमस्माकमस्तु वयं धनानां पतयः स्याम । विधत्ते “प्रजापते न त्वदेतान्यन्व इति तस्यै गृहे जुहुयात् । सां कामयेत राद्रमस्यै प्रजा स्यादिति । राद्रमेवास्यै प्रजा भवति” (ब्रा०) इति । अस्यै प्रजा राद्रं स्यात्, प्रियाया भार्यायाः

पुत्रो राङ्गं पास्त्रयितुं समर्थो भूयादित्यर्थः । विधत्ते “पर्ष-
मर्थेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन् त्विषिं दधाति ।
श्रीदुग्धरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । आश्वत्येन
वैश्वः । विन्नमेवास्मिन् पुष्टिं दधाति । नैययोधेन जन्यः ।
मित्राण्येवास्मै कल्पयति । अश्वे प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०) इति ।
ब्रह्मवर्चसमेव त्विषिमध्ययनादिकृतमुत्कर्षं, ऊर्जमेवास्त्राद्यं बल-
प्रदमन्त्रं प्रियञ्चास्त्रं, विन्नमेव पुष्टिं करप्रदादृप्रजासम्पत्तिं ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“सोसासन्धां व्याघ्रचर्मास्त्रीर्याऽम्बुत्सर्षकं क्षिपेत् ।

दियोद्राजा खर्षपात्रं दध्यान्मूर्ध्नि व्रतशरं ॥

अवे रोहसिहासन्दीं स्त्रीमं सीसेन विध्यति ।

निरसं केन्नवापाय निरस्येन्नोहितायसं ॥

सोसोऽध्वर्युर्मन्त्रयेत सोमस्येत्यभिषिञ्चति ।

सत्राभिषिक्तं सम्पद्यत्यजेदस्त्रमतीत्यतः ॥

समा स्त्रेपान्मार्जनं स्त्राद्रुद्र शेषं जुहोति हि ।

प्रजापते काम्यहोसो मन्त्रा द्वादश वर्षिताः” इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्नस्त्वयायं वृचं वध्यान्मिवा-
 वरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि यज्ञस्य योगेन
 विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्त-
 मसि मरुतां प्रसवे जेषमाप्तं मनः समहमिन्द्रियेण
 वीर्येण पशूनां मन्युरसि तवैव मे मन्युर्भूयान्नमो माचे
 पृथिव्यै माहं मातरं पृथिवीं हिसिषं मा ॥ १ ॥

मां माता पृथिवी हिसिदीदियदस्यायुरस्यायुर्म
 धेह्यूर्गस्यूजं मे धेहि युऽसि वचोऽसि वचो मयि धे-
 ह्यग्रये गृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहे-
 न्द्रस्य बलाय स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहा हसः शु-
 चिषदसुरन्तरिक्षसञ्ज्ञेता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
 नृषदरसदतसद्योमसदजा गोजा ऋतजा अद्रिजा
 ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

हिसिषं मर्तजास्त्रीणि च ॥ १५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
 पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ • ॥

चतुर्दशेऽभिषेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽभिधीयते ।
 कल्पः । इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्न इति रथमुपावहत्येति ।

पाठस्तु “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्नस्त्वयायं वृत्रं वध्यात्” इति ।
 व्याख्यातो वाजपेये । विधत्ते “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चंघ्न इति
 रथमुपावहरति विजित्यै” (ब्रा०१का०।७प्र०।६ अ०) इति ।
 कल्पः । अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति “मिचावरुणयोस्त्वा प्र-
 शास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि यज्ञस्य योगेन” इति । हे दक्षिणाश्च
 त्वां प्रशास्त्रोराज्ञापयिचोर्मिचावरुणयोः प्रशिषा प्रशासनेन
 यज्ञसम्बन्धिनिमित्तं रथे युनज्मि । मिचावरुणपदाभिप्रायं
 दर्शयति “मिचावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीत्याह ।
 ब्रह्मणैवेनं देवताभ्यां युनक्ति” (ब्रा०) इति । ब्रह्मणा मन्त्रेण
 प्रतिपादिताभ्यां मिचावरुणदेवताभ्यां प्रशासितो युनक्ति ।
 रथस्याश्वत्रयोपेतत्वं विधत्ते “प्रष्टिवाहिनं युनक्ति । प्रष्टिवाहो
 वै देवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति” (ब्रा०) इति । तादृशं रथं
 प्रकारान्तरेण प्रशंसति “त्रयोऽश्वा भवन्ति । रथश्चतुर्थः ।
 दौ सव्येष्टसारथी । षट्सम्पद्यन्ते । षड्वा षतवः । षतुभि-
 रेदेनं युनक्ति” (ब्रा०) इति । सव्येष्टेत्यत्र दक्षिणस्येत्यध्याहार्यं
 ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ दौ सारथी सम्पद्येते । कल्पः । विष्णोः
 क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽत्येतीति । पाठस्तु “विष्णोः क्र-
 मोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि” इति । एते
 त्रयो मन्त्रा वाजपेये व्याख्याताः । विधत्ते “विष्णुक्रमान् क्रम-
 ते । विष्णुरेव भूलेमाज्ञोकानभिजयति” (ब्रा०) इति । प्रिय-
 पुत्रस्यान्वारम्भणं विधत्ते “यः क्षत्रियः प्रतिहितः । सोऽन्वा-
 रमते । राष्ट्रमेव भवति” (ब्रा०) इति । प्राप्नोतीत्यर्थः ।

प्र ससाक्षिष इत्येतामृषं विधत्ते “त्रिष्टुभाश्वारभते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति” (ब्रा०) इति । सेय-
 म्दगुपानुवाक्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठकान्ते त्वमग्ने वृहदय इत्य-
 स्मिन्ननुवाके समासातेति तत्रैव व्याख्यास्यते । कल्पः “महतां
 प्रसवे जेषं” इति प्रधातीति । महत्सञ्ज्ञकानां देवानामनु-
 ज्ञायां सत्यामहं जेष्यामि । तदनुज्ञायां जयहेतुतां दर्शयति
 “महतां प्रसवे जेषमित्याह । महद्भिरेव प्रसूत उज्जयति” (ब्रा०)
 इति । कल्पः । सधनू राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वावस्त्रितो
 भवति तस्मा एतानिषूनस्यति “आप्तं मनः” इति । मनोऽभि-
 मतमाप्तं प्राप्तं । अमुमेवार्थं दर्शयति “आप्तं मन इत्याह ।
 यदेव मनसैषीत् । तदापत्” (ब्रा०) इति । ऐषीत् आप्तुमि-
 ष्टवान् आपत् प्राप्नोति । विधत्ते “राजन्यं जिनाति । अना-
 क्रान्त एवाकमते” (ब्रा०) इति । बाणविमोकेन राजन्ये जिते
 सति स्वयं ब्रह्मणानुपक्रान्त एव सन् ब्रह्ममाक्रान्तवान् भवति ।
 कल्पः । तं जित्वा “समहमिन्द्रियेष वीर्येष” इति प्रदक्षिण-
 मावर्तत इति । हस्तादीन्द्रियगतेन सामर्थ्येनाहं सङ्गतोऽभूवं ।
 मन्त्रपाठेन वीर्यसङ्गतिं दर्शयति “वि वा एष इन्द्रियेष वी-
 र्येषर्धते । यो राजन्यं जिनाति । समहमिन्द्रियेष वीर्येषो-
 त्याह । इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्धत्ते” (ब्रा०) इति । कल्पः ।
 पशूनां मन्युरसीति वाराही उपानहावुपमुच्येति । पाठस्तु
 “पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयात्” इति । हे वराहवर्म-
 निर्मिते उपानत् तं पशूनां मन्युरूपासि जतो यथा वष

मन्युरूपत्वं तद्वन्ममापि वैरिषु मन्युर्भूयात् । विधत्ते “पद्भूनां
मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुञ्च-
ते । पद्भूनां वा एष मन्युः । यद्दराहः । तेनैव पद्भूनां मन्यु-
भात्मन्वन्ते” (ब्रा०) इति । वराहस्याभिनिवेशाधिक्यं मन्यु-
रूपत्वं । वाराहत्वं प्रब्रह्म उपानह उपमेोकं प्रब्रं सति “अभि
वा इयष्ट सुषुवाणं कामयते । तस्मैश्वरेन्द्रियं वीर्यमादातोः ।
वाराही उपानहावुपमुञ्चते । अस्मा एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य
वीर्यस्यानात्मे” (ब्रा०) इति । इत्थं भूमिः सुषुवाणं अभिषिक्त-
मभिलक्ष्य तदीयमिन्द्रियं वीर्यमादातुं कामयते कामयित्वा
च तस्मैन्द्रियं वीर्यमादातुं ईश्वरा भक्ता भवति । उपानदुप-
मेोकेन भूम्याः संकाशात् अन्तर्धानं कृतवान् भवति । तस्या-
न्तर्धानमभास्त्रि भूम्या वीर्यस्यास्वीकाराय भवति । कल्पः । नमो
मात्रे इत्यवरोक्ष्यन् पृथिवीमभिमन्थेति । पाठस्तु “नमो मात्रे
पृथिवी भार्ग्वं मातरं पृथिवीष्ट हिष्टसिधं मा मां माता पृ-
थिवी हिष्टीत्” इति । अस्मिन्त्वहिंसाभावप्रार्थनं विस्मृतं ।
एतदेव दर्शयति “नमो मात्रे पृथिव्या इत्याहाष्टिमात्रे” (ब्रा०)
इति । कल्पः । अवरोक्ष्य मणीन् प्रतिमुञ्चते इत्यदधीति राजतं
ऊर्गशीत्वौदुम्बरं युक्तुमीति सौवर्णमिति । औदुम्बरं ताम्रमव ।
पाठस्तु “इयदस्त्रायुरस्यायुर्मे धेद्भूर्गसूर्जं मे धेहि सुक्तुसि
वर्षोऽसि वर्षो मयि धेहि” इति । हे राजतमणे स्वमियदसि
एतावत्परिमाणोऽसि, अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिनीयते,
परिमितत्वाद्देवायुःस्वरूपोऽसि तस्मादायुर्मे प्रयच्छ । हे ताव-

मणे ऊर्गसि बलरूपोऽसि अतो बलं मे प्रयच्छ । हे सौवर्ण-
मणे युक्त्वसि धारयितुं योग्योऽसि धारिते सति च वर्चोऽसि
तेजस्वी भवसि अतो मे कान्तिं प्रयच्छ । मन्त्राणां पाठादेव
तदुक्तफलसिद्धिं दर्शयति “इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीत्याह ।
आयुरेवात्मन्वत्ते । ऊर्गस्यूर्जं मे धेहीत्याह । ऊर्जमेवात्मन्वत्ते ।
युक्त्वसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहीत्याह । वर्चं एवात्मन्वत्ते”
(ब्रा०) इति । विधत्ते “एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव
यजमान आयुर्ूर्जं वर्चो दधाति” (ब्रा०) इति । तदिदं
सूत्रकारेण स्पष्टीकृतं ‘उपहृतायामिडायामुन्मुच्य मणीन् ब्र-
ह्मणे ददाति’ इति । कल्पः । अग्नये गृहपतये स्वाहेति रथ-
विमोचनीयान् होमान् जुह्वेति । पाठस्तु “अग्नये गृहपतये
स्वाहा सोमाय वनस्यतये स्वाहेन्द्रस्य ब्रह्माय स्वाहा मरुता-
मोजमे स्वाहा” इति । स्पष्टोऽर्थः । विधत्ते “रथविमोचनीया
जुह्वेति प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०) इति । पाठप्राप्तामाहुतिसङ्ख्यां
प्रब्रंशति “त्रयोऽस्या भवन्ति । रथस्यतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुह्वेति”
(ब्रा०) इति । कल्पः । इ॒सः शुचिषदिति सह सङ्गृहीत्वा
रथवाहने रथमत्यादधातीति । अश्वस्य प्रयत्नं सम्भक्त् गृह्णा-
तीति सङ्गृहीता । पाठस्तु “इ॒सः शुचिषदसुरन्तरिचसद्भेता
वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषदरसदृतसद्भोमसदजा गोजा
ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्” इति । इन्ति पृथिवीमिति
इंसो रथः । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत्,
स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति वसुः, तद्गुल्फाद्यनवरुद्धेऽन्तरिचे

सीदतीत्यन्तरिक्षसत्, होता होतासमानः, तदेव कथमित्युच्यते, वेद्यां सीदतीति वेदिषत्, अतिथिसदृशस्य, तदपि कथमित्युच्यते, दुरोणेषु गृहेषु सीदतीति दुरोणसत्, यो यस्तमारोढुं नयति तस्य तस्य गृहे सीदति, नृषु मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृषत्, वरे श्रेष्ठे राजादिगृहे सीदतीति वरसत्, ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीत्यृतसत्, सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति व्योमसत्, अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेरज्ञो जातेरश्वैरुपेतत्वादज्ञाः, गोशब्दवाच्याद्ब्रह्माज्जायत इति गोजाः, एतच्च स्वस्मृत्युत्थं रथस्मृत्युत्थमित्याख्यातं, ऋतजाः प्रष्टिवाहिन ऋतार्थं यज्ञार्थं जातत्वात्, अद्रिभ्यः पाषाणसदृशेभ्यः दृढेभ्यः काष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः । ईदृशो रथो बृहत् प्रौढं राजसूयाख्यमृतं यज्ञं सम्पादयत्विति शेषः । विधत्ते “यदुभौ सहावतिष्ठेतां । समानं लोकमियातां । सह मङ्गुहीत्रा रथवाहने रथमादधाति । सुवर्गादेवेनं लोकादन्तर्दधाति” (ब्रा०) इति । अश्वप्रयहधारी यः मङ्गुहीता यस्य रथादवरूढो यजमानः तावुभौ सह स्वर्गरूपाद्यां वेद्यां यद्यवतिष्ठेतां तदानां यज्वा चेतस्व सदृशं लोकं प्राप्नुयातां तच्चायुक्तं तस्माद्रथ एवावस्थितेन मङ्गुहीत्रा सह तं रथं रथवाहने काष्ठे स्थापयेत् तथा सति मङ्गुहीता वेदिरूपात् स्वर्गादन्तर्दधितो भवति । मन्त्रं विनियुक्ते “हृसः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणैवैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति” (ब्रा०) इति । पूर्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेणैवैनं रथमुपावहतवान् तस्मादिदा-

नीमपि इष्टं इति मन्त्रेण रथमाधातुं युक्तं । मन्त्रगतच्छन्दो-
विशेषं प्रशंसति “अतिच्छन्दसा दधाति । अतिच्छन्दा वै सर्वाणि
छन्दांसि । सर्वेभिरैवेनं छन्दोभिरादधाति । वर्धं वा एषा
छन्दसां । यदतिच्छन्दाः । यदतिच्छन्दसा दधाति । वर्धैवेन
समानानां करोति” (ब्रा०) इति । इंसमन्त्रस्य छन्दोऽति-
जगती सा च गायत्र्यादीन्यस्यच्छन्दांस्यतिक्रम्य वर्तत इति
तस्या अतिच्छन्दस्त्वं, अत एव छन्दसां तत्रान्तर्भावात् सर्व-
च्छन्दोरूपत्वं, तथा सत्यगया रथ आहिते सति सर्वेच्छन्दोभि-
राहितो भवति । किञ्च एषातिजगती सर्वेषां छन्दसां ब्रवीरं
अचत्यैरचरैः कैश्चित् क्वचित् कस्यचिच्छन्दसः सम्पादयितुं
ब्रह्मत्वात्, तथा सत्यगया रथाधाने यजमानः सर्वेषां समा-
नानां ब्रवीरस्त्वानीयो भवति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“इन्द्रेति रथमाहृत्य मित्रेत्येतं युनक्ति हि ।

विष्णोस्त्रिभी रथं गत्वा मर्वाहृद्वा प्रयाति सः ॥

आप्तं च च इषुं मुक्त्वा सं प्रदक्षिणमाब्रजेत् ।

पश्चिद्युपानक्षौ धृत्वा नमो भूम्यभिमन्त्रयं ॥

इयन्मणिं राजतं चोर्गर्भान्नात्यौदुम्बरं मणिं ।

युङ् सौवर्णश्चाग्न ऊत्वा चतस्रो रथमोचनीः ॥

इंसो रथं स्थापयित मन्त्रा अष्टादशेरिताः” । इति ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

मिचोऽसि वरुणोऽसि समहं विश्वैर्देवैः क्षत्रस्य ना-
भिरसि क्षत्रस्य योनिरसि स्थोनामासीद् सुषुदामा-
सीद् मा त्वा हिंसिन्मा मा हिंसिन्निषसाद् धृत- 16.4
व्रतो वरुणः पत्यास्वा साम्राज्याय सुकतुर्ब्रह्माश्न 17.4
त्वराजन् ब्रह्मासि सवितासि सत्यसवो ब्रह्माश्न 18.4
त्वराजन् ब्रह्मासीन्द्रोऽसि सत्यौजाः ॥ १ ॥

ब्रह्माश्न त्वराजन् ब्रह्मासि मिचोऽसि सुशेवो
ब्रह्माश्न त्वराजन् ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यधर्म-
न्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नस्तेन मे रथ्य दिशोऽभ्ययराजा-
भूत् सुश्रोकांश्च सुमङ्गलांश्च सत्यराजाश्न । अपां 19.4
नप्ते स्वाहोर्जा नप्ते स्वाहाग्रये गृहपतये स्वाहा ॥ २ ॥ 20.4
सत्यौजाश्चत्वारिंशच्च ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चदशे दिम्बिजयोऽभिहितः । षोडशे विजयादूर्द्धमासन
उपविश्य सर्वैः सेव्यत्वं वर्ण्यते । कल्पः “मिचोऽसि” इति दक्षिणं
बाहुं यजमान उपावहरते “वरुणोऽसि” इति शक्यमिति ।
पूर्वं हिरण्यवर्णावुषसामिति मन्त्रेण यजमानस्य बाह्व उद्गृहीतौ

तयोरिदानीमधस्तादुपावहरणमुच्यते । हे दक्षिणबाहो त्वं
मित्रोऽसि मित्रवद्भोजनादाविष्टार्थप्रापकत्वात् । हे वामबाहो
त्वं वरुणोऽसि श्रोत्रादावनिष्टनिवारकत्वात् । कल्पः “समहं
विश्वेर्देवैः” इति विश्वदेव्यामित्रायां हस्तावुपावहरत इति ।
अहं सर्वेर्देवैः सङ्गच्छेयं । मित्रशब्दस्य सूत्र्यवाचित्वात् तन्नाम्ना
व्यवहृतस्य दक्षिणबाहोरहोरूपत्वं । वरुणशब्दस्यान्धकारवदा-
वरकवाचित्वात् तन्नाम्ना व्यवहृतस्य रात्रिरूपत्वमिति व्याचष्टे
“मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः ।
अहोरात्राभ्यामेवैनमुपावहरति” (ब्रा०१का०।७प्र०।१० अ०)
इति । मित्रावरुणयोरनेकदेवरूपत्वात् सर्वदेवसम्बन्धिन्यामा-
मित्रायां मित्रावरुणात्मत्वेन निरूपितयोर्हस्तयोर्उपावहरणं
युक्तमित्येतद्दर्शयति “मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै
दक्षिणः । वारुणः सव्यः । विश्वदेव्यामित्रा । स्वमेवैनौ भाग-
धेयमुपावहरति” (ब्रा०) इति । विश्वेर्देवैरितिपदोच्चारणेन
तत्सम्बन्धिनीनां प्रजानां यजमानभोग्यत्वं सम्पद्यत इत्यभिप्रेत्य
व्याचष्टे “समहं विश्वेर्देवैरित्याह । विश्वदेव्यो वै प्रजाः । ता
एवाद्याः कुरुते” (ब्रा०) इति । कल्पः । खादिरीमासन्दीं
प्रतिष्ठाप्य चत्रस्य नाभिरसीति तस्यां हृत्यधीवासमाप्तीर्येति ।
हृत्यधीवासं चर्मपटः । पाठस्तु “चत्रस्य नाभिरसि चत्रस्य यो-
निरसि” इति । हे हृत्यधीवास चत्रस्योपवेशनाय त्वं नाभि-
वन्मध्यस्थानमसि, माहवद्भारकत्वेन चत्रस्य योनिः कारणमसि ।
विधत्ते “चत्रस्य नाभिरसि चत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमा-

सृष्टाति सयोनित्वाय” (ब्रा०) इति । योनिरसीति चर्मपटस्य कारणत्वेन भावगया सकारणत्वं चक्षस्य सम्पद्यते । कल्पः “स्योनामासीद् सुषदामासीद्” इति तामासाद्य यजमानो “मा त्वा हिंसीन्ना मा हिंसीत्” इत्युपविशतीति । हे मदीयशरीर स्योनां सुखकरीमेनामासन्दीं प्रत्यासीद् समीपस्यं भव, सुषदां सुखेनोपवेष्टुं योग्यामासीद् । इयमासन्दी त्वां शरीरं मा हिंसीत् मामपि शरीरस्वामिनं मा हिंसीत् । मन्त्रद्वयार्थस्य विस्यष्टतां दर्शयति “स्योनामासीद् सुषदा-
मासीदेत्याह । यथायजुरेवैतत् । मा त्वा हिंसीन्ना मा हिंसीदित्याहाहिंसायै” (ब्रा०) इति । कल्पः । निषसाद् धृतव्रत इत्यासीनमनुमन्त्रयत इति । पाठस्तु “निषसाद् धृत-
व्रतो वरुणः पस्त्वास्वा साम्राज्याय सुक्रतुः” इति । अयं यजमानो धृतव्रतः स्वीकृतयज्ञः वरुणोऽनिष्टनिवारको भूत्वा निषसाद् अस्यामासन्ध्यामुपविवेश पस्त्वासु वज्रेषु वैरिगृहेषु आगत्य साम्राज्यं कर्तुं सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पो भवतु । सा-
म्राज्यमुद्दिश्य सम्यक् सङ्कल्पसिद्धिमेव दर्शयति “निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्वास्वा साम्राज्याय सुक्रतुरित्याह । साम्रा-
ज्यमेवैनं सुक्रतुं करोति” (ब्रा०) इति । कल्पः । तमृत्विजो रत्विनश्च सर्वतः पर्युपविशन्ति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा पश्चाद्धोतोत्तरत उद्गाता, उपविष्टेषु ब्रह्मा इन् ऋमित्यध्वर्युं राजा मन्त्रयते त्वं राजन् ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याहैवं ब्रह्माणं होतारमुद्गातारं चोत्तरोत्तरेणेतरे प्रत्याहुरिति । एतेषाम-

ष्टानां मन्त्राणां पाठस्तु “ब्रह्माश्न् त्व५ राजन् ब्रह्मासि
 सवितासि सत्यसवो ब्रह्माश्न् त्व५ राजन् ब्रह्मासीन्द्रोऽसि
 सत्यौजाः ब्रह्माश्न् त्व५ राजन् ब्रह्मासि मिचोऽसि सुभ्रवे
 ब्रह्माश्न् त्व५ राजन् ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यधर्मा” इति ।
 दूरादाङ्गातुं भुतिः, हे राजन् त्वमेव ब्रह्मासि ब्राह्मणोऽसि
 न त्वहं, कुतः, यतः त्वमेव सवितासि ब्राह्मणधर्मान् पाश्वय-
 न्मस्माकमनुष्ठानायानुज्ञातासि, सत्यसवस्त्वममोघानुज्ञः अतो
 ब्राह्मणवर्णाश्रमधर्माणां त्वदधीनत्वात् त्वमेव ब्रह्मा । तथा
 इन्द्रोऽसि परमैश्वर्यवानसि, सत्यौजा अमोघवीर्योऽसि । तथा
 मिचोऽसि त्रिष्टुपरिपालनाय देवनामासि, सुभ्रवः सुष्टु सेवितुं
 योग्योऽसि । तथा वरुणोऽसि अनिष्टनिवारकोऽसि, सत्यधर्मा
 शास्त्रीयधर्मयुक्तोऽसि । यथा लोके परराष्ट्रं जित्वा समागत्य
 सिंहासने समासीनं राजानमध उपविष्टाः पुरोहितादयो
 बह्वभिराग्नीभिः स्तुतिभिश्च स्तुवन्ति तद्वदत्रापि सेवोपचारः
 क्रियते । एतयाग्नीर्वादरूपया सेवया ब्राह्मणेषु यत् सामर्थ्यं
 प्रापानुग्रहरूपं तद्राजनि प्रतिष्ठापितं भवति । तदेतदभिप्रेत्य
 वाजसनेयिनो बृहदारण्यके चत्रियसृष्टिप्रस्तावे समात्मन्ति
 ‘चत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः चत्रियमधस्तादुपास्ते राज-
 सृये चत्र एव तद्यज्ञे दधाति’ इति । यथोक्तार्थपरत्वेन मन्त्रान्
 व्याचष्टे “ब्रह्माश्न् त्व५ राजन् ब्रह्मासि सवितासि सत्यसव
 इत्याह । सवितारमेवैतन् सत्यसवं करोति । ब्रह्माश्न् त्व५
 राजन् ब्रह्मासीन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । इन्द्रमेवैतन् सत्यौ-

असं करोति । ब्रह्माइन् त्वः राजन् ब्रह्मासि मित्रोऽसि सुभेव इत्याह । मित्रमेवैतन् सुभेवं करोति । ब्रह्माइन् त्वः राजन् ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैतन् सत्यधर्मासं करोति” (ब्रा०) इति । सवितेश्चो मित्र इति देवतापदानामुच्चारणेन तद्देवताप्रियाणां इन्द्रसामुच्चारणं सम्पद्यत इति दर्शयति “सवितासि सत्यसव इत्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । त्रिष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । मित्रोऽसि सुभेव इत्याह । जगतीमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि इन्द्राःसि । सत्यमेवावरुन्धे” (ब्रा०) इति । एता इन्द्रादयो देवताः सत्यं पालयन्ति एतानि गायत्र्यादिइन्द्रांसि च सत्यममोघं फलं प्रयच्छन्ति, अत उभयोः सत्यरूपत्वात् इन्द्रादिपदोच्चारणेन गायत्र्यामुच्चारणसिद्धिः, तेन यजमानः सत्यवादित्वमेव सर्वतः सम्पादयति । वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुबुच्चारणसिद्धिं दर्शयति “वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे” (ब्रा०) इति । विश्वो देवस्य नेतुरित्यस्यामनुष्टुभि प्रथमपादः सप्ताक्षर इत्यनृतत्वं, उत्तरे त्रयः पादा अष्टाक्षरा इति सत्यत्वं । एतच्च एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदमित्यादिब्राह्मणेनैव दर्शितं । वरुणोऽपि कश्चिदनिष्टकारित्वादनृतरूपः कश्चित्तन्निवर्तकत्वात् सत्यरूपः, एतच्च वरुणो वा एतं मृच्छति । योऽस्यं प्रतिगृह्णाति । यावतोऽश्वान् प्रतिमृच्छीयात् । तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्

निर्वपेत् । वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं वरुणपात्रान्मुञ्चतीत्यादिषु ब्राह्मणेषु स्पष्टं द्रष्टव्यं । अत उभयरूपत्वसाम्याद्वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप्पुञ्जचारिता भवति । तेन च यजमानोऽनृतं त्यक्तुं सत्यं वक्तुञ्च समर्थत्वात् सत्यानृते स्वाधीने करोति । वेदनं प्रश्नं सति “नैनं सत्यानृते उदिते हिःस्तः । य एवं वेद” (ब्रा०) इति । कल्पः । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति स्फ्यं ब्रह्मा राज्ञे प्रयच्छतीति । पाठस्तु “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चन्नस्तेन मे रथ” इति । हे स्फ्य वज्रहृतीयां ब्रह्मात्वं वज्रोऽसि । स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः । यतो विरोधिघातो त्वं तेन कारणेन मे मदर्थं रथ्य द्यूतस्नानपरिलेखनरूपं कार्यं साधय । विधत्ते “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चन्न इति स्फ्यं प्रयच्छति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रैषैवास्मा अवरपरं रन्धयति । एवं हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते रथ्येयुः” (ब्रा०) इति । रथ्येत्युच्चारणेनास्मै यजमानायावरं परं चापेक्षितं सर्वकार्यं रन्धयति साधयति । यद् यदि यजमानायैते कार्यविशेषा रथ्येयुः सिध्येयुः एवं सति श्रेयो हि तत् प्रशस्ततरं खलु । कल्पः । “दिशोऽभ्ययं राजाभूत्” इति पञ्चाक्षान् राज्ञे प्रयच्छतीति । अयं यजमान ऊर्द्धदिक्सहिताः पञ्चदिशोऽभिलक्ष्य राजाभूत् । विधत्ते “दिशोऽभ्ययं राजाभूदिति पञ्चाक्षान् प्रयच्छति । एते वै सर्वेऽयाः । अपराजायिनमेवैनं करोति” इति । अक्षाः कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिताः, विभीतकफलानि सौवर्णानीत्येके, ते चाक्षा द्यूतस्नाने निवपनीयाः ।

तथा चापसाम्नेन दर्शितं 'अक्षावापोऽधिदेवनमुद्धृत्यावोच्या-
 क्षान्निवपेत् सौवर्षान् परःव्रतान् परःमहसान् वा' इति ।
 तेष्वः पञ्चाक्षानुद्धृष्टा जितवानयं राजेत्यभिप्रायेण तस्मै राज्ञे
 दद्यात् एत एव पञ्चाक्षा अथाः सर्वे सम्पद्यन्ते । अथशब्दोऽक्ष-
 वाची, पञ्चदिग्वर्त्यक्षाभिप्रायेण पञ्चाक्षाणां दत्तत्वात् राशि-
 स्थाः सर्वेऽप्यक्षा दत्ता भवन्ति, तथा सत्येनं यजमानमपरा-
 जायिनं कदाचिदपि पराजयरहितमेव करोति । विधत्ते
 "ओदनमुद्भुवते । परमेष्ठी वा एषः । यदोदनः । परमामे-
 वैनं अयं गमयति" (ब्रा०) इति । अधिदेवनकाले ओदनं
 पणत्वेन सर्वे परस्परं ब्रूयुः, अस्माद्वै प्रजाः प्रजायन्त इति
 श्रुतेरोदनः परमेष्ठिरूपः, तथा सत्योदनपणप्रतिज्ञया परमां
 अयं यजमानः प्राप्नोति । कल्पः । मङ्गल्यनाम्नो राजाङ्गयति
 "सुसोकांश्" इति सङ्गृहीतारं "सुमङ्गलांश्" इति भागदुषं
 "सत्यराजांश्" इति चत्तारमिति । शोभनः श्लोकः स्तुति-
 र्घस्यामौ सुश्लोकः, कोशाध्यक्षोऽश्वप्रयत्नधारी वा तावुभावपि
 स्वस्वकार्यं सम्यगनुतिष्ठन्तौ शोभनस्तुतियुक्तौ भवतः । शोभनं
 मङ्गलं मर्यादानुष्ठानेन प्रजाभ्यः करादानरूपं यस्य भाग-
 दुषस्य सोऽयं सुमङ्गलः । सत्यस्यावशंभाविनोऽन्तःपुररक्षणस्य
 स्वामी चत्ता सत्यराजा । एतेषां सम्बोधनानि श्रुतयश्च दूरा-
 दाङ्गानार्थाः । इयोः सानुनासिकत्वं साम्प्रदायिकं । स्वकीयाः
 सङ्गृहीतादयः सुसोकादयो भूयासुरित्येवमाग्नीःपरतया व्या-
 चष्टे "सुसोकांश् सुमङ्गलांश् सत्यराजांश्नित्याह । आशिष-

मेवैतामाशास्त्रे” (ब्रा०) इति । विधत्ते “श्रौतःश्रेपमाख्याप-
 यते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति” (ब्रा०) इति । शुनःश्रेपेन
 दृष्टं ब्रह्मं श्रौतःश्रेपं, तदध्वर्युर्होतारं वाचयेत् तेन यजमानं
 वरुणपाशास्त्रोचयतीति । तत्र ऋक्सूक्तां विधत्ते “परःव्रतं भव-
 ति । श्रतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” इति ।
 परःव्रतं श्रतादधिकं । ऋक्सूक्ता चापस्तम्बेन स्पष्टीकृता ‘श्रौतः-
 श्रेपमाख्यापयते ऋचो गायामिश्राः परःव्रता परःसहस्रा
 वा’ इति । विधत्ते “भारतस्य चैकविंशतिकपास्तस्य वैश्वदेव्ये
 चामिचाया अग्नये खिष्टकृते समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभ-
 यतः परिगृह्णाति” (ब्रा०) इति । समवद्यति समस्यैकीकृत्या-
 वद्येत् । तेनोभयतः कर्मद्वयेऽवस्थिताभिर्देवताभिरेवैनं यज-
 मानमुभयोः पार्श्वयोः पास्वितवान् भवति । कल्पः । अवस्येन
 प्रचर्य “अपां नग्ने स्वाहा” इत्यस्य जुहोति “ऊर्जां नग्ने स्वाहा”
 इत्यन्तरा दर्भस्तम्बे स्थाणौ वल्मीकवपायां वा ऊत्वा “अग्नये
 गृहपतये स्वाहा” इति प्रत्येत्य गार्हपत्ये ऊत्वेति । अपां नग्ने न
 पातयिचे विनाशमकुर्वते वज्रये, न खल्वग्निरपो नाशयति
 किन्तूत्पादयति, अग्नेराप इति सृष्टिप्रकरणे श्रवणात् । ऊर्जां
 बलस्य न पातयिचे वज्रये ऊर्जां नग्ने, उदराग्निना भुक्तेऽग्ने
 र्जीर्णे सति बलं वर्धते न तद्विनाशयते । विधत्ते “अपां नग्ने
 स्वाहोर्जां नग्ने स्वाहाग्नये गृहपतये स्वाहेति तिस्र आऊती-
 र्जुहोति । त्रय इमे लोकाः । एव्येव लोकेषु प्रतितिष्ठति”
 (ब्रा०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“बाहू अधो हरेद्बाभ्यां मित्रेति वरुणेति च ।

स्नाम्युपाहृत्य बाहू सं वैश्वदेव्यां प्रसादयेत् ॥

चत्रासन्ध्यां तु खादिर्यां कृत्यधीवाससंस्तुतिः ।

श्लोका स्वामी समागत्य मा त्वा तत्रोपसीदति ॥

निषोपविष्टं सम्पत्त्य ब्रह्माश्नध्वर्युमोरयेत् ।

प्रत्याह सोऽपि त्वमिति ब्रह्मा होता च सामगः ॥

राशोक्ता उत्तरं प्राङ्गरिन्ऋ स्यं स्वामिनेऽर्पयेत् ।

दिशोऽक्षान् दापयेत् पञ्च सुस्रोका इति च क्रमात्* ॥

सङ्गृहीता मागदुघः क्षत्ता चाह्वयते त्रिभिः ।

अपां जुहोत्यसु दर्भे गार्हपत्ये त्रिभिः क्रमात् ॥

अनुवाके षोडशेऽस्मिन् त्रयोविंशतिरीरिताः” इति ।

अथ मीमांसा । द्वतीयाध्यायस्य द्वतीयपादे चिन्तितं ।

“राजसूयेऽभिषेचाख्ये यागे ये देवनादयः ।

तच्छेषास्तेऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य सन्निधेः ॥

राजसूयकथम्भावानुवृत्तेः सर्वशेषता ।

कल्याकाङ्गाभिषेचस्य प्रक्रिया प्रबला ततः” ॥

राजसूये पञ्चदशिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः तत्रा-
भिषेचनीयाख्यः कश्चित्सोमयागः तसन्निधौ देवनादयः श्रू-
यन्ते ‘अचैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेषमाख्यापयते’
इति । जिनाति जयति । बहूचब्राह्मणे समाह्वानं श्रूयःशेष-

* दिशोऽक्षान्पञ्च राजैभ्यो दद्यात् सुस्रोका ईरित इति का० ।

विषयमुपाख्यानं श्रौतःश्रेयं । तच्च सन्निधिवस्त्राद्देवनादयो-
ऽभिषेचनीयाङ्गमिति चेन्मैवं । राजसूयस्य कथम्भावाकाङ्क्षा-
यामनुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः
राजसूयस्य बद्धयागात्मक इत्यत्र सर्वशेषत्वं । न चाभिषेच-
नीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिव्यस्ति ज्योतिष्टोमविकृतितले-
नातिदिष्टैः प्राकृताङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । सन्निहितविधि-
वस्त्रादाकाङ्क्षोत्थाप्यत इति चेत् । अत एवाकाङ्क्षारूपमवान्तर-
प्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया
सन्निधिर्विप्रकृत्यते राजसूयाकाङ्क्षारूपम् । महाप्रकरणं कृप्त-
त्वादेकया कल्प्या सन्निकृत्यते । तस्मात्प्रकरणेन सन्निधिबाधात्
सर्वशेषा देवनादयः ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमाप्तौ देवनादिकं ।

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्तौ देवनादयः ॥

अभिषेकोऽपकृत्योऽस्मात् पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रसोचतः पुरा” ॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य सन्निधौ देवनश्रौतः-
श्रेयोपाख्यानाभिषेकाः क्रमेषास्त्राताः, तत्राभिषेचनीये चोदक-
प्राप्तमङ्गजातं नारिवृत्त्यायेन प्रथमं सम्यास्य पश्चाद्देवनादयः
कार्याः इति प्राप्ते ब्रूमहे । माहेन्द्रस्य सोचं प्रत्यभिषिच्यत इति
वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृत्यः । अभिषेकात् पूर्व-
भावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठप्राप्तं, ततो माहेन्द्रसोचादपि

पूर्वस्मिन् काले प्रयाजाचारवत् विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः।

चतुर्थ्याध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निश्चलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः” ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयस्य सोम-
यागस्यैकस्यैवाङ्गं । कुतः, अपकर्षात् । यद्यप्यभिषेचनीयविधेरुद्धं
तस्मिन्निधौ देवनादय आस्तातास्तथाप्यभिषेचनीयमध्ये तेऽप-
हृत्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन राज्ञो
यजमानस्याभिषेको माध्यन्दिनसक्ने स्तोत्रकालेऽपहृत्यते
तस्मिन्नपहृष्टे सति ततः पूर्वमास्तातानां विदेवनादीनामर्थसि-
द्धेऽपकर्षः । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादिवत् अभिषेचनीयप्रयोगा-
न्तःपातित्वाद्देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
किं तदङ्गत्वे सन्निधिः प्रमाणं, किं वा प्रयोगपरिकल्पितम-
वान्तरप्रकरणमुभयथापि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रवृत्तत्वा-
द्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गं । राजसूयस्य ब्रह्मस्यानुमत्यादीन् स-
र्वान् यागानभिधत्ते तस्मात् सर्वेषामेतदङ्गं, अनुष्ठानन्तु राज-
सूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलाद्दभिषेचनीयगतमाहेन्द्र-
स्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे ऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ * ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुः श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुः श्रितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालः शुष्टो दक्षिणा वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा ॥ १ ॥

आग्नेयः हिरण्यः सारस्वतं द्विचत्वारिंशत् ॥१७॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे ऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

षोडशे जितवतो राज्ञ इतरसेव्यलरूप उपचारो वर्णितः । सप्तदशे संसृष्यहवींषि दशसञ्ज्ञाकानि विधीयन्ते “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुः श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुः श्रितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालः शुष्टो दक्षिणा वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा” इति । उपरतस्तनपाना वत्सतरी । शुक्लकायः शुष्टः । तान्येतानि हवींषि प्रशंसति “वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ।

तत्संस्पृष्टङ्गिरनुसमसर्पत् । तत्संस्पृष्टपां संपृष्टप्लं । अग्निना देवेन प्रथमेऽहनि प्रायुक्त्वा । सरस्वत्या वाचा द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूषा प्रशुभिस्तुतुर्थे । बृहस्पतिना ब्राह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन स्वया देवतया सप्तमे । सोमेन राज्ञाष्टमे । त्वष्टा रूपेण नवमे । विष्णुना यज्ञेनाभ्युत्थत् । यत्संस्पृष्टो भवन्ति । इन्द्रियमेव तदीयं यजमान आभ्युत्थति” (ब्रा०१का०।८प्र०।१ अ०) इति । सुषुवाणस्य सुष्ठु सोममभिषेचनीयकर्मणि अभिषुतवतो वरुणस्येन्द्रियं सामर्थ्यं दशधा भूत्वा परापतत् विनष्टं, स च वरुणः तदिन्द्रियं संस्पृष्टपञ्चाभिहितैः यथोक्तहविर्भिरनुक्रमेण सम्यक् प्राप्तवान् । सम्यक् सृष्यते प्राप्यते वीर्यमाभिरम्यादिभिर्देवताभिरिति संस्पृष्टो देवतास्तासां हवींष्यपि तन्नामकानि । स वरुणः प्रथमेऽहनि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुक्त्वा अग्नेयमष्टाकपालं निरवपदित्यर्थः । द्वितीयेऽहनि वायूपया सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये प्रसवकारणेन सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे प्रशुभिरुपलक्षितेन पूषा सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मकेनेन्द्रेण सह एकादशकपालं निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणातीतकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा यजमानेन सोमन सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवता त्वष्टा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं

निह्य तदिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संस्पृशे चागा भवेद्युसदासौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति । उत्पत्ति-
विधिभिर्विहितानां संस्पृशामनेनार्थवादेन भिन्नदिनानुष्ठान-
विधिहन्नेयः । अन्यं प्रकारविशेषं विधत्ते “पूर्वा पूर्वा वेदि-
र्भवति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुद्धौ” (ब्रा०) इति । पूर्वा पूर्वदिग्ग-
ता दिनभेदेन बज्रवेदिलद्योतनार्था वीक्षा । तत्रकारस्यापस्त-
म्बेन स्पष्टीकृतः ‘सो भूते परेषु सौमिकदेवयजनं दशभिः
सप्तभिर्वा स्रष्टृषां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं
पूर्वदेवयजनमध्यवस्यति, *यत्र पूर्वस्याहवनीयस्तत्रोत्तरस्य गार्-
हपत्य उत्तमायाः प्राम्वंश आहवनीयो बर्हिर्गार्हपत्य’ इति ।
अष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कश्चित्कालविशेषं
विधत्ते “पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । सोमो वै रेतो-
धाः । रेत एव तद्धारति । अम्तरा त्वाप्रेण । रेत एव हितं
त्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाद्वैष्णवेन । यज्ञो वै विष्णुः ।
यज्ञ एवात्मतः प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । अभिषेचनीयात्
सोमयागादूर्द्ध्वं दशपेयः सोमयागः कर्तव्यः । तस्य च संस्पृ-
श्यागसम्बन्धिनि सप्तमेऽहनि एका दीक्षा कर्तव्या, तत ऊर्द्ध्वं
त्रिषु दिनेषु उपसदः कर्तव्याः, तत्र प्रथमोपसद्दिने उपस-
द्यागात् पूर्वं सौम्याख्येन संस्पृशाष्टमहविषा प्रचरेत्, मध्यमोप-
सद्दिने पौर्वाहिकापराहिकोपसदोर्मध्ये त्वाप्रेण नवमहविषा
प्रचरेत्, तृतीयोपसद्दिने पौर्वाहिकापराहिकोपसदावनुष्ठायो-

* यत्र पूर्वं आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्य इति तै० ।

परिष्टाद्वैष्णवेन दशमहविषा प्रचरेत् । सोमस्य रेतोधारण-
हेतुत्वात् प्रथमतस्तत्रयोगे यजमानो रेतो दधाति, ततः
त्वष्टुः प्रयोगे सति घृतं रेतोऽवष्टभ्य त्वष्टा रूपाणि विविधानि
करोति, विष्णोर्यज्ञरूपत्वाद्गो तद्धविःप्रयोगे सति यजमानो
राजसूयादूर्द्धमपि यज्ञानुष्ठान एव प्रतिष्ठितो भवति । दश-
पेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतं
'अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति' इत्युपक्रम्यैवं पद्यते 'एका
दीक्षा तिस्र उपसदः पुरस्तादुपसदाः सौम्यं चरुं निर्वपति
अन्तरा त्वाद्दशपासुमुपरिष्टाद्वैष्णवं त्रिकपालं' इति ।

अथ मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अङ्गाङ्गिभावः कासो वा, वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥

पुरस्तादिति कासोऽत्र भावी कासविधिस्ततः ।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत्” ॥

राजसूये संसृप्शब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश
हवींस्थास्त्रातानि, तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाद्द्वैष्णवानि
तद्विषयमिदं वाक्यमाहायते 'पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति
अन्तरा त्वाद्दश उपरिष्टाद्वैष्णवेन' इति । योऽयं राजसूये सोम-
यागः तस्मिन्नुपदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां
त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोच्यते, ततो वाक्यात् सौम्या-
दीनि उपसदामङ्गानीति प्राप्ते ब्रूमः । उपसदामिति षष्ठ्याः
कासवाचिना पुरस्तादितिशब्देनाव्ययात् सौम्यादीनां कास-

विशेषसम्बन्धपरमिदं वाक्यं न त्वङ्गाङ्गिभावपरं, ततो न
कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किन्त्वानुमत्यादिवत्प्रधानं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति पुण्डरिस्रजां
प्रयच्छति दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति दशपेर्यो
भवति शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति सप्तदशः स्तोत्रं भवति
प्राकाशावध्वर्यवे ददाति स्रजमुन्नाचे रुक्मः होचेऽश्वं प्र-
स्तोत्रप्रतिहर्तृभ्यां द्वादश पष्ठौहीर्ब्रह्मणे वशां मैचा-
वरुणाय ऋषभं ब्राह्मणाच्छःसिने वाससी नेष्टापोतृ-
भ्याः स्थूरि यवाचितमच्छावाकायानन्वाहमग्नीधे भा-
र्गवो होता भवति आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति वार-
वन्तीयमग्निष्टोमसामः सारस्वतीरपो गृह्णाति ॥ १ ॥

वारवन्तीयं चत्वारि च ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
ऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तदशे संसृपां हवींश्चक्रानि । अष्टादशे दशपेय उच्यते । तत्र दीक्षासोमक्रययोस्त्रोदकप्राप्तं दिनभेदमपवदितुं विधत्ते “सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति” इति । प्रकृतौ ‘असु स्यात्यपोऽग्नाति’ इति यद्विहितं तदपवदितुं विधत्ते “पुण्डरि-
 स्रजां प्रयच्छति” इति । तदेतत्सूचकारः स्पष्टीचकार ‘अपो दीक्षायाः स्थाने द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चते’ इति । प्रति-
 मोचयेदित्यर्थः । तदेतत्प्रशंसति “जामि वा एतत् कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति । पुण्डरिस्रजां प्रय-
 च्छत्यजामित्वाय । अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । असु दीक्षा-
 तपसी प्रावेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिस्रजां प्र-
 यच्छति । साक्षादेव दीक्षातपसी अवदन्धे” (ब्रा०१का० ।
 ८प्र०।२अ०) इति । त्रोदकप्राप्तानि हिरण्यवासःप्रभृतीनि
 दशविधक्रयद्रव्याण्यपवदितुं विधत्ते “दशभिर्वत्सतरैः सोमं
 क्रीणाति” इति । वत्सतरा उपरतस्त्रणपानाः । अत एव सूच-
 कारो विद्विन्नष्टि ‘दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति’ इति । अत्र
 स्रजां प्रशंसति “दशभिर्वत्सतरैः सोमं क्रीणाति । दशाचरा
 विराट् । अश्वं विराट् । विराजैवाज्ञाद्यमवदन्धे” (ब्रा०) इति ।
 साण्डलं विधाय प्रशंसति “मुष्करा भवन्ति सेन्द्रत्वाय” (ब्रा०)
 इति । सेन्द्रत्वमिन्द्रियसामर्थ्यसहितत्वं । प्रधानकर्म विधत्ते
 “दशपेयो भवति” इति । दशसु वैद्यतचमसेषु पातव्यः सोम-
 रसो यस्मिन् क्रतौ स क्रतुर्दशपेयः । यद्वा एकैकस्मिन् पात्रे
 दशभिर्ब्राह्मणैः पातव्यः सोमो यस्मिन् स दशपेयः । एतदेवा-

भिप्रेत्य सूत्रकार आह 'शो भूते पाचसंसादनकाले दश सम-
 सागधिकान् प्रयुनक्ति तानुत्सयनकाल उत्सयति भक्षणकाले
 दश दशैकैकस्मिंस्त्रयसुमे ब्राह्मणाः सोमपाः सोमं भक्षयन्ति'
 इति । तं विधिं प्रशंसति "दशपेयो भवति । अन्नाद्यस्यावह-
 ष्यै" (ब्रा०) इति । विधत्ते "शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति" इति ।
 एकैकस्मिन् पाचे दश दश ब्राह्मणा इति भिक्षित्वा शतं ब्रा-
 ह्मणाः पिबन्ति । प्रशंसति "शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति" (ब्रा०) इति ।
 विधत्ते "सप्तदशः स्तोत्रं भवति" इति । अस्मिन् क्रतौ यद्यत्
 स्तोत्रं तस्य सर्वस्य सप्तदशस्तोत्रमेव कुर्यात् । प्रशंसति "सप्त-
 दशः स्तोत्रं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्रै"
 (ब्रा०) इति । विधत्ते "प्राकाशावध्वर्यवे ददाति" इति ।
 प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । प्रशंसति "प्राकाशावध्वर्यवे ददाति ।
 प्राकाशमेवैजं गमयति" (ब्रा०) इति । हिरण्यस्रजो दानं वि-
 धत्ते "स्रजमुद्गात्रे" इति । तथा च सूत्रकारः 'दक्षिणाकाले
 हिरण्यप्राकाशावध्वर्यवे ददाति हिरण्यस्रजमुद्गात्रे' इति । प्रशं-
 सति "स्रजमुद्गात्रे । व्येवास्मै वासयति" (ब्रा०) इति । अस्य
 स्रजमानस्य व्येव विप्रिष्टमेव दुकूलादिकं वासयति उत्तरीय-
 त्वेनाच्छादयति । वर्तुलस्य स्वर्णाभरणस्य दानं विधत्ते "दृक्काः
 होत्रे" इति । प्रशंसति "दृक्काः होत्रे । आदित्यमेवास्मा
 उत्सयति" (ब्रा०) इति । उदयं प्रापयतीत्यर्थः । विधत्ते "अश्वं
 प्रसोदप्रतिहर्षभां" इति । ददातीत्यनुषज्यते, द्वाभ्यामेक-

द्रव्यदानं वाचनिकं । प्रशंसति “अश्वं प्रस्रोतप्रतिहर्षभ्यां ।
 प्राजापत्यो वा अश्वः । प्राजापतेराश्वैः” (ब्रा०) इति । अश्वमेधप्रकरणे
 प्राजापतेरस्यश्वयज्ञत्वरापतदिति श्रुतेरश्वस्य प्राजापत्यत्वं । वा-
 सगर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते “दादश पष्टौहीर्गच्छाणे” इति ।
 बन्धुद्वारा अभिवृद्धिसूचनादायुष्याभिवृद्ध्या प्रशंसति “दादश
 पष्टौहीर्गच्छाणे । आयुरेवावर्द्धे” (ब्रा०) इति । बन्ध्याया गो-
 र्दानं विधत्ते “वशां मैत्रावरुणाय” इति । वशाशब्देन बुद्धिस्यं
 वन्नित्यमभिप्रेत्य प्रशंसति “वशां मैत्रावरुणाय । राष्ट्रमेव वश-
 कः” (ब्रा०) इति । रेतःसेचनसमर्थस्य गोरदानं विधत्ते “श्वषभं
 ब्राह्मणाच्छूषिने” इति । श्वषभशब्देन बुद्धिस्यमिन्द्रियमि-
 त्यभिप्रेत्य प्रशंसति “श्वषभं ब्राह्मणाच्छूषिने । राष्ट्रमेवेन्द्रि-
 याव्यकः” (ब्रा०) इति । दाभ्यां प्रत्येकं वस्त्रदानं विधत्ते “वा-
 षसी नेष्टापोऽभ्यां” इति । धैतवस्त्रयोः शुद्धिहेतुत्वमभिप्रेत्य
 प्रशंसति “वाषसी नेष्टापोऽभ्यां । पवित्रे एवाश्वैते” (ब्रा०)
 इति । स्त्रूलस्य यवपूर्णशकटस्य दानं विधत्ते “स्त्रूरि यवाचित-
 मच्छावाकाय” इति । वारुणं यवमयं चरुमिति श्रुतत्वात् यव-
 प्रियं वरुणं स्वकीयभागप्रदानेन स्वकीयदेशान्ताद्दहिर्निःसारि-
 तवान् भवतीत्यभिप्रेत्य प्रशंसति “स्त्रूरि यवाचितमच्छावाकाय ।
 अन्त एव वरुणमवयजते” (ब्रा०) इति । विधत्ते “अनञ्जा-
 हमग्नीधे” इति । वज्रिद्वारकेषोभयोः सम्बन्धेन प्रशंसति “अन-
 ज्वाहमग्नीधे । वज्रिर्वा अनञ्जान् । वज्रिरग्नीत् । वज्रिनैव वज्रि-
 यज्ञस्यावर्द्धे” (ब्रा०) इति । दर्शपूर्णमासयोराम्नेयहविर्युक्तस्य

शकटस्य वहनादनृचान् वज्रिः, अग्नेरिन्धनादाग्नीध्रोऽपि वज्रिः* ।
 उभयोः सम्बन्धे सति वज्रिरूपेषानडुहा यज्ञस्य वज्रिवाहकं
 आग्नीध्राद्यृत्विग्जातं स्वाधीनं करोति । सोदकप्राप्तं होतृसा-
 मान्यादिकं बाधितुं विघ्नेषान् विधत्ते “भार्गवो होता भवति
 आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति वारवन्तीयमग्निष्टोमसामं सर-
 स्वतीरपो गृह्णाति” इति । प्रकृतौ यः कोऽपि होतृत्यत्रापि
 तत्प्राप्तौ भृगुगोचोत्पन्न एवेति विघ्नेष्यते । प्रकृतौ ब्राह्मणा-
 ष्वसिनं प्रत्याख्यसोचो गायत्रसाधो विहितत्वात् तदपवादाय
 आयन्तीयं सामाच विधीयते, आयन्त इव सूर्य इत्यस्यामृ-
 च्युत्पन्नं साम आयन्तीयं । प्रकृतौ यज्ञायज्ञियस्याग्निष्टोम-
 सामत्वात् तदपोश्च वारवन्तीयं साम विधीयते, अश्वं न त्वा
 वारवन्तमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं साम । प्रकृतौ वहन्तीनां
 गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामपां वसतीवरित्वात्,† अत्रापि
 तत्प्राप्तौ सरस्वतीगता एवापो विधीयन्ते । इन्द्रियवीर्यत्वेन चयं
 प्रशंसति “इन्द्रस्य सुपुवाणस्य चेधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ।
 भृगुसूतीयमभवत् । आयन्तीयं द्वतीयं । सरस्वती द्वतीयं ।
 भार्गवो होता भवति । आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । वार-
 वन्तीयमग्निष्टोमसामं । सरस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य
 वीर्यस्यावहस्यै” (ब्रा०) इति । वारवन्तीयस्येन्द्रवीर्यत्वाभा-

* अत्र वज्रिशब्देो यौगिको न तु रूढः । तेन शकटादिवहनकर्तृ-
 त्वाद्दशीवर्दे यज्ञभारवाहकत्वाच्चाग्नीध्रे अक्षयां विनैवोपपद्यते इत्येक-
 सिन् काशीस्थपुस्तके पाठान्तर्गतं ।

† (सं० का० १ । प्र० ३ । अ० १२ ।)

वेनाच स्तुतेरप्रतीतत्वात् तेन सह स्तोतुं आचन्तीयमपि
पुनरुपादत्ते “आचन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन्
वीर्यं अयति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामं । इन्द्रियमेवास्मिन्
वीर्यं वारयति” (ब्रा०) इति । सामनास्त्रि अयतिधातोः प्र-
तीतत्वाद्यजमानेन वीर्यमाश्रीयते, द्वितीयनास्त्रि वारयित्त्व-
प्रतीतेरस्मिन् यजमाने प्रयुक्तं वैरिवीर्यं निवारितं भवति ।

अत्र मीमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“दशपेये चाभिषेचनीये तन्मं भिदाथवा ।

क्रयसाहित्यतस्मिन् कालभेदेन भिन्नता” ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसञ्ज्ञकौ द्वौ सोमयागौ
तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यं । कुतः, क्रयस्याभिन्नत्वात्, ‘सह
सोमौ क्रोणाति’ अभिषेचनीयस्य यदा सोमक्रयः तदैव दशपेय-
स्यापि सोमे क्रेतव्ये सति क्रयात् पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गाना-
मपकर्षात् तन्मं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । भिन्नकालीनयोरभि-
षेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृप्शब्दवाच्याभ्यो
दशभ्य इष्टिभ्यः ऊर्द्धं अपराद्धे दशपेयस्योपक्रमः, ताभ्यः प्रा-
चीनेऽत्यन्तव्यवहिते काले अभिषेचनीयः । न च क्रयसाहित्य-
मस्ति ‘सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रोणन्ति’ इति दशपेये क्रयस्य
सद्यःकालत्वाभिधानात् । सहसोमाविति वचनेन क्रयार्थसंवादे
साहित्यं विवक्षितं । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

द्वितीयाध्यास्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“राजसूये क्वचित्कर्तुं स्वमसो दशभिर्जनैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥

आद्यो भागात्सङ्ख्यैकजातेर्विप्राः शतं दश ।

चमसानद्युरित्युक्त्वा राजपात्रञ्च विप्रगं” ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते ‘दश दशैकैकं चम-
समनुसर्पन्ति’ इति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः
सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणीयः दशेति सङ्ख्यायाः आत्ये-
कत्वप्रतिभागात् । तथा हि दशपेयस्य व्यतिष्ठेति मविकृति-
त्वात् प्रकृतं धर्मजातं सोदकेन प्राप्तं प्रकृतौ च यजमान-
चमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तं । यद्यत्र
दशेति विशेषो विधीयते तर्हि प्राकृतं भक्षकसङ्ख्यामात्रं नि-
वर्त्यतां न त्वेकजातीयत्वं, तस्माद्वाजन्यो यजमानो राजन्यै-
र्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु
चमसेषु भक्षणायानुसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीर्या
प्रति चमसं दशसङ्ख्यां विधायार्थसिद्धौ शतसङ्ख्यामनूद्य सङ्ख्ये-
यानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं विधीयते, शतं ब्राह्मणाः पिबन्तीति,
तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्ष्यो नास्ति तत्र
कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः तस्माद्ब्राह्मणा एव भक्षकाः ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“किं प्राकाशौ बाधकौ सः कृत्स्नस्याध्वर्यवस्य वा ।

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विन्निष्टेन योगतः” ॥

राजसूये श्रूयते ‘हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति’ इति ।
प्राकाशौ दीपस्तम्बावित्येके दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य

दक्षिणाद्रव्यस्य बाधकौ, उताध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशो
 ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिक्रमेण दानसम्बन्धेन
 प्राकाशावध्वर्यव इति वाक्यकृते पुरुषसम्बन्धे चोदिते सति देय-
 द्रव्यप्रतीतेः देयान्तरस्य कृत्स्नबाध इति पूर्वः पक्षः । अध्व-
 र्यवे ददातीति सम्प्रदानकारकवाचिचतुर्थीश्रुतिक्रमस्य दान-
 क्रियासम्बन्धस्यापवदि तु मन्त्रक्यत्वात् सम्प्रदानविशिष्टदानक्रिया-
 सम्बन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति
 राज्ञान्तः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमे-
 कादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी
 पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिष्यां वशा दक्षिणा
 बार्हस्पत्यं चरुं श्रितिपृष्ठो दक्षिणादित्यां मल्हां ग-
 र्भिणीमालभते मारुतीं पृश्निं पष्ठौहीमश्विभ्यां पूष्णे
 पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते सत्यवाचे
 चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं
 तिसृधन्वः शुष्कहतिर्दक्षिणा ॥ १ ॥

आग्नेयः हिरण्यमैन्द्रं वैश्वदेवं पिशङ्गी सप्तचत्वारिंशत् ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डेऽष्टमप्रपाठके
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टादशे दशपेयोऽभिहितः । एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतानां हवींषि च विधीयन्ते । तत्रादौ पञ्च हवींषि विधत्ते “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरं पिशङ्गी पष्टौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिर्चां वज्रा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं श्रितिपृष्ठो दक्षिणा” इति । पिशङ्गी पिङ्गलवर्णा । दिग्ब्यास्थापनप्रयुक्तोन्मादपरिहारेणावेष्टिविधिं प्रक्षौति “ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मादितोः । यं दिशोऽनुब्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्षेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय” (ब्रा० १का०।८प्र०।३अ०) इति । यं यजमानं अध्वर्युः प्रस्थापयति एष यजमानः दिशोऽनुप्राप्य दिम्भ्रमेष उन्मादितोः उन्मात्तो भवितुं ईश्वरः प्रभुर्भवति । विधिवाक्यावगतं देवतापञ्चकं प्रशंसति “पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिक्षेव प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकैकयागादूर्द्धं पञ्चमहविषि अभिघारणं विधत्ते “हविषो हविष इद्वा बार्हस्पत्यमभिघारयति । यजमानदेवत्यो वै वृहस्पतिः । यजमानमेव तेजसा समर्धयति” (ब्रा०) इति । यजमानस्य देवता

उक्ता अम्यादयः सतस्रः ताभ्यो हितो यजमानदेवत्यः । अवेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते “आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते मारुतीं पृश्निं पष्टौर्ही” इति । अदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा मणिसा गलस्तनयुक्त्यर्थः । पृश्निरस्यतनुः श्वेतवर्णा वा । अदितेर्भूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुताश्च वैश्वत्वमसक्तदुक्तं तदेतदभिप्रेत्य प्रशंसति “आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पष्टौर्ही । विश्वैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति” (ब्रा०) इति । करप्रदानेन विश्वः सम्यक्त्वं सस्यनिष्पादकत्वेन राष्ट्रस्य सम्यक्तं । पाठप्राप्तं क्रमं प्रशंसति “आदित्यया पूर्वया प्रचरति । मारुत्योत्तरया । राष्ट्र एव विश्वमनुबध्नाति” (ब्रा०) इति । आश्रावणस्य षोडशप्राप्तमुच्चध्नित्वं आदित्ययागेऽनूयापवदितुं विधत्ते “उच्चैरादित्याया आश्रावयति । उपांशु मारुत्यै । तस्माद्राष्ट्रं विश्वमतिवदति” (ब्रा०) इति । तस्माद्राष्ट्ररूपायामादित्येष्टौ उच्चधनिः विष्टरूपायां मारुतीष्टावुपांशुधनिः तस्मात्लोकेऽपि राष्ट्रमुञ्जित्य तत्पालको राजादिः सहस्रकरदानाय विश्वमतिवदति निर्भर्त्सयतीत्यर्थः । पूर्वीक्तं पशुविशेषणं प्रशंसति “गर्भिण्यादित्या भवति । इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । अगर्भा मारुती । विष्टै मरुतः । विश्वमेव निरिन्द्रियामकः” (ब्रा०) इति । गर्भस्येन्द्रियकार्यत्वादिन्द्रियत्वं तेन गर्भेण राष्ट्रगता ब्राह्मणचक्षियप्रजाः इन्द्रिययुक्ता भवन्ति । मारुत्या गर्भराहित्वेन वैश्या निरिन्द्रियाः इतरापेक्षया क्षीणसामर्थ्या भवन्ति ।

ननु पृथोही वाङ्मगभिणीत्यसद्गुह्यं कथमगर्भां मारुतीति
 दृशेच्यते, नायं दोषः पञ्चवर्षाया अपि पृथोहीब्रह्मवाच्य-
 त्वात् । पञ्चवर्षं विधाय सत्यदूतानां हवीषि विधत्ते “अग्नि-
 भ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते सत्य-
 वाचे चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं ति-
 स्रधन्वः शुष्कदृतिर्दक्षिणा” इति । पूष्णे चेति देवतासमुच्चये
 द्रष्टव्यः, सत्यं वक्तोति सत्यवाक् तस्मै सरस्वत्प्रामकाय देवाय ।
 सत्यप्रसवायामोषानुष्वाच, तिस्रभिरिषुभिर्युक्तं धनुस्त्रिस्रधन्वं
 तत्प्रक्षेपाय निर्मिता शुष्कदृतिः, तदुभयमच देयं । तेषु हविःषु
 प्रथमं प्रब्रंसति “देवासुराः संवत्ता आसन् । ते देवा अग्निनोः
 पूषन्वाचः सत्यं सन्निधाय । अनृतेनासुरानभ्यभवन् । ते
 ऽग्निभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपन् । ततो वै ते
 वाचः सत्यमवाहन्वत् । यदग्निभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादश-
 कपालं निर्वपति । अनृतेनैव भ्राह्म्यान्निभ्युः । वाचः सत्य-
 मवाहन्वे” (ब्रा०) इति । वाचःसम्बन्धि यत्सत्यमनृतपरित्यागेन
 भाषणं तत्सर्वं स्वकीयं अग्निनोः पूष्णि च निक्षेपरूपेणाव-
 स्थाप्य युष्मान् न हनिष्याम इत्यनृतेन वचनेनासुराणामग्रे
 भाषां कृत्वा तद्विश्वासेन युद्धसन्नाहं परित्यज्य कदाचिन्निद्रा-
 णानसुरान्निहतवन्तः, ततोऽनृतदोषपरिहारचमं पूर्वनिक्षिप्तं
 वाचः सत्यं ग्रहीतुं अग्निनोः पूष्णः स्त्रोत्कोचरूपं पुरोडाशं
 निदृश्य तत्सत्यं स्त्राधीनं कृतवन्तः । तद्वद्यजमानस्यापि द्रष्टव्यं ।
 द्वितीयं हविः प्रब्रंसति “सरस्वते सत्यवाचे चरुं । पूर्वमेवोदितं ।

उत्तरेणाभिगृणाति” (त्रा०) इति । पूर्वं प्रथमहविःप्रशंसार्थं वाचः सत्यमवदन् इति यदुक्तं तदेवोत्तरेण सत्यवाच इत्यनेन देवताविशेषणेन विधिवाक्यविशेषो गृह्यति उच्चारयति, अतोऽनेनापि चागेन सत्यस्वीकार एव दृढो भवतीत्यभिप्रायः । सत्यप्रसवायेत्येतद्विशेषणं प्रशंसति “सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरो-डाग्रं दादन्नकपालं प्रसृत्यै” (त्रा०) इति । विधत्ते “दूतान् प्रहिषोति । आविद एता भवन्ति । आविदमेवेनं गमयन्ति । अथो दूतेभ्य एव न हिष्यते” (त्रा०) इति । प्रतिराजभ्यो दूतान् प्रेषयति, एते दूता आविदो भवन्ति, एतदीयं ब्राह्मणं आसमन्ताद्देदयन्ति ख्यापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेन एनं यजमानं आविदं गमयन्ति आसमन्ताद्देद्यते ख्यापयत इत्यावित् कीर्तिः, तां प्रापयन्ति । किञ्चायं दूतेभ्यो न विष्किद्यते, सर्वतः प्रेषयितुं कदाचित् दूता न लभ्यन्त इत्येवं विष्केदो न भवति किन्तु सर्वदा बहवो दूताः सन्निहिता वर्तन्ते । दूतप्रेषणप्रकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः ‘तान्यभ्यवस्त्राद्य प्रतिराजभ्यः प्रहिषोत्यभिषिञ्चि राजाभूवमित्यावेदयते’ इति । तानि तिस्रधन्वादीनि दक्षिणाद्रव्याणि अभ्यवस्त्राद्याभित आक्रम्य खाला तानि प्रतिराजभ्यो दर्शयितुं दूतद्वये दत्त्वा प्रेषयति, य च दूतो राज्ञ एतद्वचनं तेषामपे कथयति, अभिषिक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽभूवमिति । दक्षिणां प्रशंसति “तिस्रधन्वः शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृद्धौ” (त्रा०) इति ।

अथ मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या अनुत्तं तु ।
 विप्रचत्रियविद्धेदाङ्गविषां व्यत्ययः क्रमे ॥
 विप्रादेरनुवादः स्यात् प्रापणं वाऽनुवादगोः ।
 व्यत्ययाय चयाणाञ्च राजत्वात्प्राप्तिरस्ति हि ॥
 न राज्ययोगाद्राजत्वं चत्रियत्वकृतं ततः ।
 अप्राप्तप्रापणात्तस्मान्न रथन्तरतुल्यता” ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते ‘आग्नेय-
 मष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो
 दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गो पष्ठौ हो दक्षिणा मैत्रावरुणोमा-
 मिचां वज्रा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं ऋषिपृष्ठो दक्षिणा’ इति ।
 तस्यामेवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते ‘यदि ब्राह्मणो यजेत
 बार्हस्पत्यं मध्यतो निधायाङ्गतिमाङ्गतिं ऊत्वा तमभिघार-
 येत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्वो वैश्वदेवं’ इति । तत्र यथा
 पूर्वाधिकरण ऐन्द्रवायवापत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन
 वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितं, एवमत्रापि, पञ्चमस्थाने
 श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये द्वितीयस्थाने स्थापयितुं यदि
 ब्राह्मण इत्येतन्निमित्ततयानूद्यते, द्वितीयस्थाने श्रुतस्य ऐन्द्रस्य
 द्वितीयत्वेन स्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः, वैश्वदेवस्य
 द्वितीयस्थाने अवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु
 राजकर्त्तृकराजसूये ब्राह्मणवैश्वयोः प्राप्त्यभावात्तानुवादो युक्त
 इति चेत्, न, तयोरपि राज्ययोगेन राजशब्दार्थत्वादिति
 प्राप्ते भ्रूमः । राजशब्दः चत्रियजातौ रूढः न तु राज्ययोग-

स्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्ति-
निमित्तं राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्र-
त्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मणवैश्वयोः प्रजापाक्षने राज्यशब्द
श्रौपचारिकः तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्वौ पूर्वमप्राप्तौ अनेन प्रा-
प्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्मत्वात् तदन्तर्गताया अवेष्टे-
रपि तथात्वात् तस्यां ब्राह्मणवैश्वयोः प्रापणमयुक्तमिति चेत्,
मैवं, अन्तरवेष्टौ तदसम्भवेऽपि राजसूयाद्दहिः प्रयुज्यमाना-
यामवेष्टौ तत्सम्भवात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्त्तकं यथोक्त-
गुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथन्तरादितुल्यत्वं ।
यदिशब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्युच्येयं ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“अवेष्टावङ्गतम्बलं भेदो वा लिङ्गतोऽयिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदास्त्रिङ्गं बाह्यप्रयोगम्” ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते ‘दिशामवेष्टयो भवन्ति’ इति । ता-
स्वावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेवमाह्वयन्ते ‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पति द्दिरस्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं
चरुं पिशङ्गी पष्टौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिन्तां वशा दक्षिणा
बार्हस्पत्यं चरुं श्रितिपृष्ठो दक्षिणा’ इति । तास्ववेष्टिषु तन्त्रे-
णाङ्गानुष्ठानं, कुतः तस्त्रिङ्गात् । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्ह-
स्पत्यं मध्ये निधायाज्जतिमाज्जतिं ज्जत्वा तमभिधारयेद्यदि
राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्वो वैश्वदेवमिति तत्र मध्ये निधानं प्र-
योगैक्यनिमित्तमिति लिङ्गं तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः ।

उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमाद्ब्रह्मणां भेदः
 क्षिप्रन्तु बहिःप्रयोगविषयं । अस्ति च प्रयोगद्वयं । राजसूय-
 प्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं
 शक्यः राजसूयाङ्गभूतदिग्व्याख्यापननिमित्तोन्मादपरिहार-
 रूपेणार्थवादेन तत्सम्बन्धावगमात् । तथा च श्रूयते 'ईश्वरो वा
 एष दिशोऽनुन्मादितोः । यं दिशोऽनुव्याख्यापयन्ति । दिशाम-
 वेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय' इति । राज-
 सूयाद्बहिःप्रयोगस्तु 'एतयान्नाद्यकामं याजयेत्' इति विहितः,
 न चासौ राजसूयान्तःपाती, यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्षत्रय-
 संयोगावगमात्, राजसूये च ब्राह्मणवैश्वयोरनधिकारात् ।
 तस्माद्बहिःप्रयोगे तन्त्रं, अन्तःप्रयोगे भेद इति निर्णयः ॥०॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डेऽष्टमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं
 द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्रमष्टाकपालं वैश्वान-
 नरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा
 सारस्वतं चरुं निर्वपति पौष्णं चरुं मैत्रं चरुं वारुणं
 चरुं क्षैत्रपत्यं चरुमादित्यं चरुमुत्तरो रथवाहनवाहो
 दक्षिणा ॥ १ ॥

आग्नेयः सौम्यं बार्हस्पत्यं चतुस्त्रिंशत् ॥ २० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एकोनविंशे दिशामवेष्टवः पशुबन्धः सात्यदूतानां हवीषि
चोक्तानि । अथ विंशे प्रयुजां हवीष्युच्यन्ते । तत्प्रकारः सूच-
कारेण दर्शितः ‘अपराधे षड्विः प्रयुजां हविर्भिर्ध्रजत आग्नेय-
मष्टाकपालमिति दक्षिणे रथवाहनवाहो दक्षिणा शो भूते
षड्विदन्तरो रथवाहनवाह’ इति । तान्येतानि हवीषि विधत्ते
“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चतुस्त्रिंशत् सावित्रं द्वादशकपालं
बार्हस्पत्यं चतुस्त्रिंशत् त्वाष्ट्रमष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणे
रथवाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चतुस्त्रिंशत् निर्वपति पौष्णं चतुस्त्रिंशत्
चतुस्त्रिंशत् वादस्यं चतुस्त्रिंशत् षड्विदन्तरो रथवाहनवाहो
दक्षिणा” इति । रथस्य वाहनं रथवाहनं अन्यत् ब्रकटं । यस्मिन्
ब्रकटे रथस्येयोरयमवस्थाप्यते तस्य रथवाहनस्य ब्रकटस्य
वाहको दक्षिणे यो बलीवर्दः असी पूर्वषट्के दातव्यः । एव-
मुत्तरषट्केऽपि योज्यं । अत्र पूर्वषट्कगतं प्रथमं हविः प्रशंसति
“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिबिरे कुरुपञ्चालाः
प्राज्ञो यान्ति” (भा०१।का०।प्र०।४।अ०) इति । उपरिष्ठात्
परकीयपक्षा उपन्यस्यन्ते । मासि मास्येतानि हवीषि निह-
ष्याणीत्याहु रिति तत्पक्षानुसारेण फाल्गुनमासमारभ्य क्रमेणै-
कैकस्मिन् मासे एकैकं हविर्निर्वपणीयं । तथा हि फाल्गुन्याः

पौर्णमास्याः प्रागेव राजसूयमुपक्रम्य पवित्रनामकमग्निष्टोम-
मानुमतादीनि च अनुष्ठाय फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामारभ्य
वैश्वदेवरूपप्रघाससाकमेधांसुतुर्षु चतुर्षु मासेषु निष्याद्य द्वि-
तीयस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयेन्द्रतुरीयादिक-
मनुष्ठाय उत्तरदिनेषु देविकादीनि यथोक्तक्रमेण रत्निनां
हवींषि च अनुष्ठाय फाल्गुनामावास्यायामभिषेचनीयार्थं दी-
क्षयित्वा तस्य दीक्षा वर्धनीयाः । तथा चापस्तम्ब आह 'तथा-
भिषेचनीयस्योक्तस्य दीक्षाः प्रवर्धयति यथा संवत्सरस्य दक्ष-
राचेऽवशिष्टे दक्षपेयो भविष्यति' इति । स च दक्षपेयः संवत्सरे
दक्षराचीरवशेष्य पञ्चम्यामुपक्रम्यते पञ्चभिर्दिनैर्निष्याद्यत्वेन नव-
म्यां समाप्यते, दक्षम्यां प्रातः सात्यदूतानि निरुष्यापराद्धे प्रयुक्तां
हवींष्युपक्रमितव्यानि । तथा सत्याग्नेयस्य फाल्गुनरूपो द्वितीयः
शिशिरमासः प्राप्यते तस्मिन् शिशिरे तस्मिन्वापाच्छिशिरद्वारा
तद्भुविः स्त्रयते । कुरुपञ्चास्रदेववर्तिने राजानः प्राथ्येषु दे-
शेषु सस्याभिवृद्धिमवगत्य दिग्भ्यश्चाय प्राञ्चः प्रयान्ति यस्मा-
दाग्नेययागकालः शिशिरः सस्याभिवृद्धिहेतुः तस्मात् प्राञ्चे
यान्ति इत्येवं स्तुतिः । द्वितीयं हविः प्रशंसति "सौम्यं चहं ।
तस्माद्दसन्तं व्यवसायादयन्ति" (ब्रा०) इति । उक्तक्रमेण वा-
सन्तिकयोः प्रथममासि सौम्यं चहं निर्वपति । यस्माद्दस्य देवता
सोमोऽत्र चरुणेज्यते तस्मात् प्रथमो वसन्तमास आगतोऽय-
मिति निश्चित्य प्राग्देवं जेतुं यता राजानस्तत्रत्यं धान्यं सर्व-
मुपहृत्य स्वसेनामादयन्ति, वसन्तः समुपस्थितः सम्बक् पक्षं

समृद्धमन्नं कामं भुञ्जतामिति वदन्तो हस्तेन सर्वां सेनां प्रेरयन्ति । तृतीयं हविः प्रशंसति “सावित्रं द्वादशकपालं । तस्मात् पुरस्ताद्यवानां सवित्रा विरुन्धते” (ब्रा०) इति । यस्माद्धितोये वसन्तमासे सावित्रयागः कृतः तस्मात् पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि गता राजानः सवित्रानुज्ञाताः सन्तो यवानां विरुन्धते यवादीनि धान्यानि परकीयाणि विशेषेणाविरुन्धते यथा हृषीबलान् गृह्णन्ति तद्वदवरोधं कुर्वते । चतुर्थं प्रशंसति “बार्हस्पत्यं षष्ठं । सवित्रैव विरुध्य । ब्रह्मणा यवानादधते” (ब्रा०) इति । यस्मात् प्रथमे योन्ने मासि बार्हस्पत्ययागः कृतः तस्माद् ब्रह्मणा वृहस्पतिनानुज्ञाताः सन्तो यवानादधते । पूर्वं सवित्रप्रसादाद्ये यवाः परदेशवर्तिभ्यः हृषीबलेभ्योऽवबद्धाः तान् सर्वानानीय स्वगृहेषु स्थापयन्ति । पञ्चमं प्रशंसति “त्वाद्भिमष्टाकपालं । रूपाष्येव तेन कुर्वते” (ब्रा०) इति । यस्माद्धितोये योन्ने मासि त्वाद्भियागः कृतः तेन कारणेन रूपनिर्मात्रा त्वद्भानुज्ञाताः सन्तो रूपाष्येव परकीयधान्यानां यद्येष्टभोजनेन पुष्टिमन्येव शरीराणि कुर्वते । षष्ठं प्रशंसति “वैश्वानरं द्वादशकपालं । तस्माज्जघन्ये नैदाद्ये प्रत्यक्षः कुरुपञ्चास्रा यान्ति” (ब्रा०) इति । यस्माद्दार्धिके प्रथमे मासि वैश्वानरयागः कृतः तस्माद्वैश्वानरेणानुज्ञाताः जघन्ये नैदाद्ये द्वितीयस्मिन् योन्नमासेऽपगते सति वर्षर्तुप्रथममासे परकीयराष्ट्रं सर्वात्मना विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखाः कुरुपञ्चास्राः राजानो यान्ति । तदेतदुपलक्षणं सर्वेऽपि राजानः

ऋतुरीत्या कुर्वन्तीति द्रष्टव्यं । उत्तरषड्भूष प्रथमं हविः प्रशंसति “सारस्वतं च हं निर्वपति । तस्मात् प्रावृषि सर्वा वाचो वदन्ति” (ब्रा०) इति । यस्माद्धितोथे वार्षिकमासि सारस्वत-
 प्रागः कृतः तस्मात् प्रावृषि दृष्ट्या सन्नुष्टाः कृषीवसाः *त्वया कृषिकार्यं मया कृषिकार्यं क्रियते बीजानि सन्ति के वाग्वाह इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति । उत्तरहविःपञ्चकं प्रशंसति “पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण कृषन्ते । वारुणेन वि-
 भ्रवा आसते । शैत्रपत्येन पाचयन्ते । आदित्येनादधते” (ब्रा०) इति । भारदे प्रथमे मासि पौष्ण्यागस्य कृतत्वात् तेन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पूषदेवताया अनुग्रहेण पुष्टिमानेतावतीं भूमिं कृषामीत्यादिनिश्चयं कुर्वन्ति । भारदे द्वितीये मासि मैत्र-
 प्रागस्य कृतत्वान्मित्रदेवताया अनुग्रहेण निर्विभ्राः कृषन्ति । हैमन्ते प्रथमे मासि वारुण्यागस्य कृतत्वाद्दारुणदेवताया अनु-
 ग्रहेण गोमयादिकं प्रक्षिप्य नीरपूर्णं खेचं विशेषेण धृतवन्तः घोषयन्त आसते । हैमन्ते द्वितीये मासि शैत्रपत्ययागस्य कृतत्वात्त्रेपतिदेवताया अनुग्रहेण सस्यमध्ये यथेष्टमुत्पन्नं नि-
 रर्थकं तृणादिकमुसूया फलपाकं स्रग्पादयन्ति । शैत्रिरे प्रथमे मासि आदित्ययागस्य कृतत्वाद्दितिदेवताया अनुग्रहेण पक्वानि धान्यानि खम्यहेस्वादधते । यथोक्तं प्रतिमासनिर्वापं परपञ्च-
 लेहोपन्यस्यति “मासि मासेतानि हवींषि निहृष्याषीत्या-

* त्वया कृषिः कार्यं मया कार्यं क्षिपन्ति बीजानि सन्ति वाग्वाह इति वै ।

हुः । तेनैवर्तन् प्रयुक्त इति” (ब्रा०) इति । तेनैव प्रतिष्ठाप्यं
 पृथक् निर्वापेणैव मर्दान्दन् प्रयुक्तवान् भवति अतुधर्मान्
 यथायथं प्रयुक्तवान् भवति । यस्माद्दत्तुप्रयोगस्तेषु सम्यच्युते
 तस्मादेतानि प्रयुजां हवींषीत्यभिप्रायः । तं पञ्च निराहृत्य
 पञ्चान्तरं विधत्ते “अथो खस्वाहुः । कः संवत्सरं जीविव्यती-
 ति । षडेव पूर्वेषु निरुप्याणि । षडुत्तरेद्युः । तेनैवर्तन् प्रयुक्ते”
 (ब्रा०) इति । आद्युःपरिमाणस्यावगन्तुमशक्यत्वात् धर्मस्य
 मरिता मतिरिति न्यायेन दिनद्वये निरुप्याणि, तथा इति षट्-
 सङ्ख्यायाः षड्वा अतव इति श्रुत्यनुसारेण अतुप्रयोगसिद्धिः
 प्रयुजां हविष्टुमप्युपपन्नमित्यभिप्रायः । दक्षिणादयं प्रशंसति
 “दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषां ।
 संवत्सरस्यैवान्नौ युगम् । सुवर्गस्य लोकस्य समक्षी” (ब्रा०)
 इति । अकटयुगस्योभयोरन्तयोर्बद्धावेतावनद्वाहौ तयोर्दानेन
 संवत्सरस्योभयोर्मासषड्द्वयोरन्तौ सम्पादितवान् भवति तेन
 स्वर्गः प्राप्यते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

स्वाद्दो त्वा स्वादुना तीत्रां तीत्रेणामृताममृतेन
 सृजामि सः सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सर-
 स्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुचाम्ये पच्यस्व पुनातु ते परि-

अङ्गरीत्या कुर्वन्तीति द्रष्टव्यं । उत्तरषट्कस्य प्रथमं हविः प्रशंसति “सारस्वतं चतुर्विंशति । तस्मात् प्राटृषि सर्वा वाचो वदन्ति” (ब्रा०) इति । यस्माद्धितीये वार्षिकमासि सारस्वत-
 प्रागः कृतः तस्मात् प्राटृषि दृष्ट्या सन्नुष्टाः कृषीवसाः *त्वया कृषिकार्यं मया कृषिकार्यं क्रियते बीजानि सन्ति के वानद्वाह इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति । उत्तरहविःपञ्चकं प्रशंसति “पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण कृषन्ते । वाहणेन वि-
 भृता आसते । शैचपत्येन पाचयन्ते । आदित्येनादधते” (ब्रा०) इति । भारदे प्रथमे मासि पौष्णयामस्य कृतत्वात् तेन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पूषदेवताया अनुग्रहेण पुष्टिमानेतावतीं भूमिं कृषामीत्यादिनिश्चयं कुर्वन्ति । भारदे द्वितीये मासि मैत्र-
 प्रागस्य कृतत्वात्शिवदेवताया अनुग्रहेण निर्विघ्नाः कृषन्ति । हैमन्ते प्रथमे मासि वाहणयामस्य कृतत्वाद्दण्डदेवताया अनु-
 ग्रहेण गोमवादिकं प्रचिप्य नीरपूर्णं खेचं विशेषेण धृतवन्तः पौषयक्त आसते । हैमन्ते द्वितीये मासि शैचपत्ययामस्य कृतत्वात्शेचपतिदेवताया अनुग्रहेण सस्यमध्ये यथेष्टमुत्पन्नं नि-
 रर्थकं दण्डादिकमुन्मूल्य फलपाकं सन्पादयन्ति । शैत्रिरे प्रथमे मासि आदित्ययामस्य कृतत्वाद्दितिदेवताया अनुग्रहेण पक्वानि धान्यानि स्वस्यहेत्वाद्दधते । यथोक्तं प्रतिमासनिर्वापं परस्पर-
 लेनेोपन्यस्यति “मासि मास्येतानि हवीःषि निरूप्याणीत्या-

* त्वया कृषिः कार्यं मया कार्यं क्रियन्ति बीजानि सन्ति वानद्वाह इति वै०

ऋः । तेनैवर्तुन् प्रयुक्त इति” (ब्रा०) इति । तेनैव प्रतिज्ञां
 पृथक् निर्वापेणैव सर्वान्तरुन् प्रयुक्तवान् भवति अतुधर्मान्
 यथायथं प्रयुक्तवान् भवति । यस्माद्दत्तप्रयोगस्तेषु सम्यक्षते
 तस्मादेतानि प्रयुजां हवींषीत्यभिप्रायः । तं पक्षं निराकृत्य
 पश्चान्तरं विधत्ते “अथो खस्वाऋः । कः संवत्सरं जीविष्यती-
 ति । षडेव पूर्वेषु निरुप्याणि । षडुत्तरेषुः । तेनैवर्तुन् प्रयुक्ते”
 (ब्रा०) इति । आद्युःपरिज्ञाप्यस्वावगन्तुमन्नस्वात्तात् धर्मस्य
 मरिता मतिरिति न्यायेन दिनद्वये निरुप्याणि, तथा षड्-
 षड्वायाः षड्वा अतव इति श्रुत्यनुसारेण अतुप्रयोगसिद्धिः
 प्रयुजां हविष्टुमप्युपपन्नमित्यभिप्रायः । दक्षिणाद्वयं प्रशंसति
 “दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषां ।
 संवत्सरस्यैवानौ युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समक्षी” (ब्रा०)
 इति । अकटयुगस्योभयोरन्तयोर्बद्धावेतावनष्टाहौ तयोर्दानेन
 संवत्सरस्योभयोर्मासषड्द्वयोरन्तौ सम्यादितवान् भवति तेन
 स्वर्गः प्राप्सते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

स्वाहो त्वा स्वादुना तीत्रां तीत्रेणामृताममृतेन
 सृजामि सः सोमैः न सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सर-
 स्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुचाम्णे पच्यस्व पुनातु ते परि-

सुतः सोमः सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ।
 वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य
 युज्यः सखा । कुविद्ङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्य-
 नुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो
 नमोवृत्तिं न जग्मुः । आश्विनं धूममालभते सार-
 स्वतं मेषमैन्द्रमृषभमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति सा-
 विचं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः
 पितरस्तृणुत वडंबा दक्षिणा ॥ १ ॥

भोजनानि षड्विंशतिश्च ॥ २१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
 एकविंशोऽनुवाकः ॥ • ॥

विंशोऽनुवाके प्रयुजां हवींश्चक्रानि । एकविंशे सौचामण्या
 मन्त्राः पन्नवो हवींषि चोच्यन्ते । कल्पः । अग्रेण गार्हपत्यम-
 वटं खात्वा तस्मिन् सुराधाः कल्पेन सुरां सन्दधाति परिस्रुत्
 भवति खादीं त्वा खादुनेति ब्रह्मैः सुरां सृष्टजतीति ।
 पाठस्तु “खादीं त्वा खादुना तीव्रां तीव्रेणामृताममृतेन स-
 जामि सः सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्य-
 स्नेन्द्राय सुचाम्ये पच्यस्व” इति । हे सुरे खादीं त्वा खादुना
 सोमेन संसृजामि, अत्र सोमशब्देन त्रीह्रियवाद्यङ्कुरं ब्रह्म-

ब्रह्माभिधेयं बालदृष्टमपलक्ष्यते । सोमस्यौषधिराजत्वेनोपस-
 चयितुं शक्यते । कीदृशो लीं तीत्रां उच्यन्तां, अमृतां अमृ-
 तवदाप्यायनकारिणीं । अत एव बलीवर्दांश्चादीनाप्यायितुं
 पाययन्ति । कीदृशेन सोमेन तीत्रेषु वमनाद्युपयुक्तौषधित्वेन
 तीत्रत्वं । अमृतेन अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतेनामृ-
 तत्वप्रापकेन, एवंविधसोमात्मकेन ब्रह्मण्ये संसृष्टत्वात् त्वं सो-
 मोऽसीति । तस्माद्देवतात्रयार्थं त्वं पच्यस्व । सूत्राण्ये सुष्ठु रक्ष-
 काय । सक्तुप्रभृतिकद्रव्यविधानाय प्रसूति “इन्द्रस्य सुषुवा-
 षस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । स यत्प्रथमं निरष्टीवत् ।
 तत्कक्षमभवत् । यद्वितीयं । तद्बदरं । यत्तृतीयं । तत्कर्कन्धु ।
 यत्सप्तः । स सिंहः । यदक्षोः । स ब्राह्मणः । यत्कर्णयोः ।
 स वृकः । य ऊर्ध्वः । स सोमः । यावाचो । सा सुरा” (ब्रा०
 १का०।प्र०।५ अ०) इति । सोममभिषुतवतः इन्द्रस्य सामर्थ्यं
 दशधा भिन्नं सत् पतितमभूत् । युक्तश्चेतत् । अभिषवस्य बध-
 रूपत्वात् । जन्ति वा एतस्मैमं यदभिषुष्यन्तीति श्रुतेः । स
 चेन्द्रो वक्त्रेषु त्रिवारं निष्टीवनं कृतवान् तेन द्रव्यत्रयमभूत् ।
 प्रथमनिष्टीवनेन कलं बालखर्जूरफलमभूत् । बदरं क्रमुक-
 परिमितं सूक्ष्मं बदरीफलं । कर्कन्धु हरीतकीपरिमितं स्थूलं
 बदरीफलं । तदेतन्नयं मुखच्छिद्राग्निःस्रतं । यत्तु वीर्यं ना-
 त्रिकाच्छिद्राग्निःस्रतं स सिंहमृगोऽभूत्, यच्चाक्षिच्छिद्राग्निः निः-
 स्रतं स ब्राह्मणोऽभवत् । यदपि कर्णच्छिद्राग्निः निर्गतं स वृकः
 आरक्ष्यशाभूत् । यो वीर्यभावो मूर्धच्छिद्रादूर्ध्वो निर्गतः स सोमो

ऽभवत् । या च वीर्यकला पायुगुह्याभ्यामवाची निर्गता सा सुराभवत् । अथपि कलादीन्वष्टैव द्रव्याणि तथापि छिद्र-
दशकास्त्रिगंतलेन दशधा वीर्यपातोऽभिहितः । द्रव्याणि वि-
धत्ते “अथाः सक्तवो भवन्ति । इन्द्रियस्यावरुद्धौ । अथाणि
सोमानि । त्विमेवावरुद्धे । अथो यहाः । वीर्यमेवावरुद्धे”
(ब्रा०) इति । अथास्त्रिविधाः सक्तवो भवेयुः कर्तव्या इत्यर्थः ।
कक्षैर्बदरैः कर्कन्धुभिश्च निष्पाद्यत्वास्त्रिविधाः, सक्तूनामिन्द्रिया-
भित्तिहेतुत्वात् इन्द्रियसम्पत्तिः । अथाणि सिंहशार्दूलखटकाणां
सम्बन्धीनि चीचि त्रिविधानि सोमानि सन्पाद्यानि । अथः
त्रिसङ्ख्याकाः अश्विसरस्वतीसुत्रामदेवताका यहा यहीतव्याः ।
सोमभिस्त्रिषिर्दीप्तिः सम्बन्धते यद्देशे वीर्ये । सौत्रामण्या द्र-
व्यान्तरत्वशक्त्यां वारयन् सक्तुत्रयादीनि द्रव्याणि प्रशंसति
“नासा दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणा
इन्द्रियं वीर्यं । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्वत्ते”
(ब्रा०) इति । सक्तुत्रयसोमत्रयग्रहत्रयेर्निष्पन्ना नवसङ्ख्या, तत्र
सौत्रामणीदशमीत्वं नामरूपेणैव न तु द्रव्यरूपेण यद्योक्त-
द्रव्यनिष्पाद्यकर्मसङ्गनामत्वात्, पुरुषेऽपि मुख्यछिद्राणि त्रिर-
सि सप्ताधो द्वे इति नवसङ्ख्याकानि प्राणाधारत्वात् प्राणा
इत्युच्यन्ते, नाभिस्तु दशमी सा च छिद्राभासरूपत्वान्न मुख्य-
छिद्रं, यथा सौत्रामणी न द्रव्यं तद्वत् । न च छिद्रगतास्य
प्राणा इन्द्रियशब्देन वीर्यशब्देन सोच्यन्ते । अतोऽत्र द्रव्यगतया
नवसङ्ख्याया प्राणानिन्द्रियं वीर्यञ्च यजमाने सन्पादयति ।

विधत्ते “सीसेन क्लीबाच्छ्रव्याणि क्रीषाति । न वा एतदयो न हिरण्यं । यस्वीसं । न स्त्री न पुमान् । यत् क्लीबः । न सोमो न सुरा । यत्सौचामणी सप्तह्वी” (त्रा०) इति । सीसक्लीबश्च्रव्या-
 षामन्तरास्त्रवर्तित्वं साम्यं । सीसमयसोऽधिकं हिरण्यात्तु न्यूनं ।
 क्लीबोऽपि स्त्रिया अधिकः पुरुषात्तु न्यूनः । च्रव्याश्चपि सुरा-
 जनकत्वात् सुराया अधिकानि सोमवत् पूतत्वाभावात् ततो
 न्यूनानि, तान्येतानि सौचामणीहेतुतया तच्छब्देन निर्दिश्य-
 न्ते । सोमेन संसृजामीत्यस्याभिप्रायं दर्शयति “स्वादीं त्वा
 स्वादुमेत्याह । सोममेवैनां करोति” (त्रा०) इति । देवतार्थ-
 पाकस्य प्रसिद्धतां दर्शयति “सोमोऽस्यग्निर्भां पथस्य सरस्वत्यै
 पथस्त्रेन्द्राय सूचाम्णे पथस्त्रेत्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः
 पथते” (त्रा०) इति । ब्रह्मैः संसृष्टायास्त्रिषु दिनेषु तथैव नि-
 वासं विधत्ते “तिस्रः सप्तसृष्टा वसति । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः
 सोमो वसति” (त्रा०) इति । क्रीतसोमस्य चिराचवासोऽन्यत्र
 प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते ‘तस्य सोममाद्भियमाणं गन्धर्वो विश्वा-
 वसुः पर्यमुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मान्तिस्त्रो
 रात्रीः क्रीतः सोमो वसति’ (सं० ६ का०) इति । कल्पः । पुनातु
 ते परिस्रुतमिति बालमयेन पवित्रेषु सुरां पावयतीति । यथा
 शूद्रार्थं जसं वस्त्रेण गाक्षितं भवति तद्वदियं बालपवित्रेषु
 गाक्षिता कार्या । पाठस्तु “पुनातु ते परिस्रुतस्य सोमस्य सूर्यस्य
 दुहित्या । वारेण ब्रह्मता तना । वायुः पूतः पवित्रेषु प्रत्यङ्
 सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा” इति । हे इन्द्र ते त्वदर्थं

सूर्यस्य दुहिता सुरां पावचतु, सूर्यसम्बन्धिनी दुहितृस्त्वानी-
 या दीप्तिः परिस्रुतं द्रवीभूतं सोमं पूर्वमन्त्रेण सोमीकृतं
 सुराद्रव्यं वारेण बासजन्त्रेण पवित्रेण पुनातु शोधयतु ।
 कीदृशेन वारेण ब्रह्मता ब्राह्मतेन वृद्धेन, तत्रा विस्तीर्णेन ।
 पवित्रेणानेन पूतः सोमो वायुवच्छीघ्रगामी भूत्वा प्रत्यङ्
 अधोवर्ती पाचाभिमुखः सन् अभितः शीघ्रं द्रुतोऽभवत् । की-
 दृशः सोमः इन्द्रस्य युष्यः योग्यः सखा । विधत्ते “पुनातु ते
 परिस्रुतमिति । यजुषा पुनाति घ्यावृत्तै” (ब्रा०) इति ।
 सौक्तिकजलादिकं न मन्त्रेणाविसं पुनन्तीति ततो घ्यावृत्त-
 भवति । साधनं विधत्ते “पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं
 पुनन्ति” (ब्रा०) इति । दद्यापवित्रेण सोमस्य शोधनं प्रसिद्धं ।
 सोमसाम्नाय बासस्वीकार इति दर्शयति “वारेण ब्रह्मता तने-
 त्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति” (ब्रा०) इति । बासेन सोमशोधनं
 सोमप्रकरणे सूत्रकारेण दर्शितं ‘शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानः प्र-
 यच्छति तां स काले दद्यापवित्रेण नाभिं कुरुते’ इति । वायुः पूत
 इत्यस्या श्चः प्रयोगं पुरुषभेदेन व्यवस्थापयति “वायुः पूतः
 पवित्रेणेति । नैतदा पुनीयात् । व्यृद्धा श्लेषा । अतिपवितस्यै-
 तथा पुनीयात्” (ब्रा०) इति । द्विविधो हि सोमपाः सोमवामी
 जीर्णसोमस्येति, तत्र सोमवामिनः सोमो बहिर्निर्गत इति
 प्राङ् सोमो अतिद्रुत इत्येतादृशः पाठस्तस्मिन् युक्तः, प्रत्य-
 ङ्ङित्यस्यार्थस्य तस्मिन्भावत् तं प्रत्येषा व्यृद्धा समृद्धिशीला,
 यस्मिन्पवितो जीर्णसोमस्यं प्रत्यर्घसङ्गावात् समृद्धैव । तदेतत्

सूत्रकारेण विशदीकृतं 'प्राङ् सोमो अतिद्रुत इति सोमवा-
मिनः प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य' इति ।
कल्पः । अपरस्मिन् खरे सुरायहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति ।
पाठस्तु "कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां ह्युत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः"
इति । अङ्गशब्दः प्रियसन्वाधनवाची । हे प्रियाः अश्विसर-
स्वतीसुचामेन्द्राः ये यज्वानो बर्हिषो यागस्य नमोवृक्तिं
नमस्कारविनाशं न जग्मुर्न प्रापुः किन्त्वत्यन्तश्रद्धासुरोऽनुति-
ष्ठन्ति, तेषामेषां यज्वनां हविर्विषयाणि भोजनानि इहेह
ह्युत यद्वेषपाचाणामेकत्वादीप्सा । तत्रोपमानमुच्यते । कुवि-
च्छब्दो बह्वर्थवाची, चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो
यवादिधान्योपेताः कृषिकाः कुविद्यवं चित् बह्वलं यवं अन्यानि
च गोधूमप्रियङ्गादिधान्यान्यनुपूर्वं तत्परीक्षाक्रमेण वियूय इदं
पक्वमिदमपक्वमिति पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति, तथा यूय-
मपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा श्रद्धासुरयं
यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्हवींषि भुङ्क्ष्वं । विधत्ते "कुविदङ्गे-
त्वनिहन्तया प्राजापत्यया गृह्णाति । अनिहन्तः प्रजापतिः ।
प्रजापतेराष्ट्रै" (ब्रा०) इति । अस्मात्प्रति प्रस्तुतान्यश्वि-
सरस्वत्यादिनामानि न श्रुतानि । किन्त्वङ्गेति साधारण-
शब्दः श्रुतः, तस्मादचेयं देवतेति विशेषनिहन्तवर्जितेष्वक्,
प्रजापतिर्जगदीश्वरोऽपि मूर्तिरहितत्वादनिहन्तः । अत एव
अमत्कारणप्रतिपादनपरे नासदासीयसूक्ते श्रूयते 'को अङ्गा

वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विष्टष्टिः' इति
'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदिवा न वेद' इति
च, अतो निरुक्तराहित्यसाम्यादस्याः प्राजापत्यत्वं । अत्र ग्रहाणां
भिन्नत्वेन मन्त्रान्तरप्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते "एकवर्षा गृ-
ह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति" (ब्रा०) इति । मन्त्रानुक्त्वा
पशून् विधत्ते "आश्विनं धूम्रमास्रभते सारस्वतं मेघमैन्द्रमृषभं"
इति । मखिनश्चैत्यवर्णोपेतो धूम्रः । अत्रत्या देवताः प्रशंसति
"आश्विनं धूम्रमास्रभते । आश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्या-
मेवास्मै भेषजं करोति । सारस्वतं मेघं । वाग्वै सरस्वतो ।
वाचैवेनं भिषव्यति । ऐन्द्रमृषभं सेन्द्रत्वाद्य" (ब्रा०) इति । पशून्
विधाय पुरोडाशान् विधत्ते "ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति
सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालं" इति । कल्पः ।
दक्षिणेश्वरौ श्रुतादृष्टौ खालौ प्रबद्धौ धारयति तस्या विल
उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य यस्मै मनः परागतमिति तस्मिन्
श्रुतमानं हिरण्यं निधाय "सोमप्रतीकाः पितरस्तृप्णुत" इति
तस्मिन् सुराग्नेषमानयतीति । सोमप्रतीकाः सोमप्रमुखाः ।
दक्षिणां विधत्ते "वडवा दक्षिणा" इति । अश्वस्य योषिदड-
वेति । पशुभेदेन प्रसक्तं यूपभेदमपोद्य यूपैक्यं विधत्ते "यस्मिषु
यूपेष्वास्रभते । बहिर्धास्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भाद्रव्य-
मस्मै जनयेत् । एकयूप आस्रभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
दधाति । नास्मै भाद्रव्यं जनयति" (ब्रा०१का०।८प्र०।६अ०)
इति । अस्माद्बहिर्धा यजमानशरीराद्बहिर्देशे । प्रकृतौ बह्वेवत्यः

पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इत्यभिधानादत्रापि तत्प्राप्तौ निषेधति
 “नैतेषां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति । यद्पुरोडाशा ह्येते”
 (ब्रा०) इति । यद्वा एवात्र पुरोडाशस्थानीया इत्यर्थः । यदुक्तं
 सूत्रकारेण ‘सर्वेषामेका पुरोःक् एका पुरोऽनुवाक्यैकः प्रैष
 एका याज्या’ इति । तत्र चयाणां यहाणां याज्यानुवाक्ये
 विधत्ते “युव५ सुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भ-
 वतः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति” (ब्रा०) इति । युव५ सुरा-
 ममित्याद्यृगद्वयं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके द्वि-
 तीयानुवाके समाह्वानं । अतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । तत्र चाश्वि-
 शब्दे यथा श्रुतस्तथैवेन्द्रावतमितीन्द्रशब्देऽपि श्रुतः, सरस्वती
 लेति सरस्वतीशब्देऽपि श्रुतः, ततोऽनयोः सर्वदेवत्यत्वं प्रह-
 तानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमानत्वात् । विधत्ते “ब्राह्मणं
 परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं । ब्राह्मणो ह्याहुत्या उच्छे-
 षणस्य पाता” (ब्रा०) इति । हुतायाः सुरायाः शेष उच्छे-
 षणं । तत्रैवानुकल्पं विधत्ते “यदि ब्राह्मणं न विन्देत् ।
 वस्त्रोक्तवपायामवनयेत् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” (ब्रा०) इति ।
 येयमवनयनक्रिया सैव ततस्तत्र ब्राह्मणपानाभाववैकल्ये प्राय-
 श्चित्तिः । पशूनां पुरोडाशानाञ्च विलक्षणदेवत्यत्वं प्रशंसति
 “यद्दे सौत्रामण्यै व्यृद्धं । तदस्यै समृद्धं । नानादेवत्याः पशवस्य
 पुरोडाशाश्च भवन्ति समृद्धौ” (ब्रा०) इति । कर्मान्तरे पशोः
 पुरोडाशस्य चैकदेवत्यत्वविधानात् भिन्नदेवत्यत्वं समृद्धिहीनं
 भवति । यदेवान्यत्र समृद्धिहीनं भिन्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्यां

कियते तद्भिन्नदेवत्यत्वं मौत्रामण्यामस्यां वाचनिकत्वात् समृद्धं
 मम्यद्यते, तस्मादत्र समृद्धौ पञ्चवस्य पुरोडाशास्य भिन्नदेवत्या
 भवन्ति । ऐन्द्रस्य पशोः पुरोडाशस्य च नैरन्तर्यं प्रशंसति
 “ऐन्द्रः पशूनामुक्तमो भवति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः ।
 इन्द्रिये एवास्मै समीची दधाति” (ब्रा०) इति । ऐन्द्रमृषभ-
 भिति पशुविधीनामन्ते पठितं, तदनन्तरमेव ऐन्द्रमेकादशक-
 पालं निर्वपतीति पुरोडाशविधीनामादौ पठितं, तस्मादैन्द्र-
 योर्नैरन्तर्यात् अस्य यजमानस्य दक्षिणवामभागस्ये द्वे अपी-
 न्द्रिये सम्यक् स्थापिते भवतः । प्रकृतौ पशूनामङ्गयागात् पूर्वं
 पुरोडाशप्रचारो विहितः, अत्र लङ्गयागादूर्द्ध्वं तदीयेभ्योऽनू-
 याजेभ्यः पुरा तं प्रचारं विधत्ते “पुरस्तादनूयाजानां पुरो-
 डाशैः प्रचरति । पञ्चवो वै पुरोडाशाः । पशूनेवावहन्धे” (ब्रा०)
 इति । पशुप्रयोगमध्ये प्रचारात् पुरोडाशानां पशुत्वं । पुरो-
 डाशदेवताः प्रशंसति “ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रि-
 यमेवावहन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं प्रसृत्यै । वारुणं दशक-
 पालं । अन्तत एव वरुणमवयजते” (ब्रा०) इति । वडबायाः
 मौत्रामण्यास्य साम्येन दक्षिणां प्रशंसति “वडबा दक्षिणा । उत
 वा एषांश्च५ सूते । उताश्चतरं । उत सोम उत सुरा । यत्
 मौत्रामणी समृद्धौ” (ब्रा०) इति । एषा वडबा यदश्चमश्चतरं
 वोभयं प्रसृते, अश्चगर्दभजातिदयसङ्गमादुत्पन्नोऽश्चतरः । या
 मौत्रामणी सापि तदत् सोमः सुरा वेत्युभयरूपा भवति ।
 अतः सदृशदक्षिणा समृद्धिकरी । सोमवामिन उक्तास्तथ

एव पञ्चवः । सोमातिपवितस्य तु विघ्नेषं विधत्ते “बार्हस्पत्यं पशुं चतुर्थमतिपवितस्यास्रभते । ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः । ब्रह्मणैव यज्ञस्य व्यृद्धमपिवपति” (ब्रा०) इति । व्यृद्धं विकल्पाङ्गं अपिवपति समृद्धं करोति । पूर्वपशुवत् समानदेवत्य-पुरोडाशाभावप्रसक्तौ प्रकृतिवत्तादृशस्य पुरोडाशस्य प्रति-प्रसवं विधत्ते “पुरोडाशवानेष पशुर्भवति । न ह्येतस्य ग्रहं गृह्णन्ति” (ब्रा०) इति । पूर्वेषां पशूनां समानदेवत्या यथा एव पुरोडाशस्थानीया इत्युक्तं, अत्र तु यथाभावात् पुरोडाशः कार्यः । विधत्ते “सोमप्रतीकाः पितरसृष्टुतेति श्रतादृषायाः समवनयति । श्रतायुः पुरुषः श्रतेन्द्रियः । आयुष्वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । श्रतादृषा शतच्छिद्रा स्यात्ती । दक्षिणाग्नेरपरि श्रतादृषायां बन्धनं यत्सूत्रकारेषोक्तं तदिदं विधत्ते “दक्षिणेश्चैव जुहोति । पापवस्यस्य व्यावृत्तौ” (ब्रा०) इति । पापवस्यसं पापेन धनवत्तरत्वं । निषिद्धां हि सुरां स्त्रीयद्रव्यत्वेन सम्पादयन् पुरुषः पापाचरणेन धनवत्तरो भवति । तस्य व्यावृत्तिः कर्तव्या सोमाज्वादिवहाइवनीय एव तद्धोमे व्यावृत्तिर्न भवेत् तस्माद्दक्षिणेश्चैव जुहुयात् । श्रतादृषायां हिरण्यस्यापनं विधत्ते “हिरण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति” (ब्रा०) इति । अन्तरा दक्षिणाग्निसुरयोर्मध्ये सा च सुरा हिरण्यसर्गेण पूता भवति । परिमाणं विधत्ते “श्रतमानं भवति । श्रतायुः पुरुषः श्रतेन्द्रियः । आयुष्वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । दक्षिणाग्नी श्रतादृषायाः

स्यापमं विधत्ते “यत्रैव शताह्णां धारयति । तस्मिद्धाति प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०) इति । त्वं सोम प्रचिकित इत्यादिभिरुप-
 स्थानं विधत्ते “पितृन् वा एतस्येन्द्रियं वीर्यं गच्छति । यः
 सोमोऽतिपवते । पितृणां चाव्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्म
 पितृनिन्द्रियं वीर्यं गच्छति । तदेवावरुन्धे” (ब्रा०) इति ।
 यं यजमानं पीतः सोमोऽतिव्रजेन शोधयति स्वयं तदुदरे
 जीर्णत्वादेतस्येन्द्रियमिति पूर्वचाम्ययः । सङ्घां विधत्ते “तिसृ-
 भिरुपतिष्ठते । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति”
 (ब्रा०) इति । तदेतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतं ‘स्रवन्ति सौमी-
 भिः पितृमतीभिस्त्रिसृभिस्त्रिसृभिरुत्तरोत्तराभिरुपतिष्ठन्ते त्वः
 सोम प्रचिकित इत्येताः समाख्याता भवन्ति पुरस्ताद्ध्वर्युर्दक्षि-
 णतो ब्रह्मा पश्चाद्भेतेति । त्वः सोम प्रचिकितः, त्वया हि नः
 पितरः, त्वः सोम पितृभिरित्यध्वर्युरेतास्त्रिसृः । बर्हिषद्ः
 पितरः, आर्षं पितृन्, उपहृताः पितर इति ब्रह्मण एतास्त्रिसृः ।
 अग्निष्वात्ताः पितरः, ये अग्निष्वात्ताः, वान्याथै दुग्धे इति
 हेतुरेतास्त्रिसृः । तानेतानुपस्थात्तन् विधत्ते “अथो चीणि
 वै यज्ञस्येन्द्रियाणि । अध्वर्युरेता ब्रह्मा । त उपतिष्ठन्ते । या-
 न्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवासौ भेषजं करोति” (ब्रा०) इति ।
 इन्द्रियवह्नवहारनिर्वाहकत्वाद्दृत्विजां यज्ञेन्द्रियत्वं । तदेवमे-
 तदन्तेनानुब्राह्मणेन मन्त्रकाण्डोक्ताः प्रधानकर्मविधयः तन्म-
 न्त्रास्य व्याख्याताः । अथानुब्राह्मणशेषेण व्याख्येयमन्त्रकाण्ड-
 निरपेक्षो राजसूयप्रयोगोऽभिधीयते । तचारम्भकास्ते कर्तव्यं

पवित्राख्यं सोमयागं विधत्ते “अग्निष्टोममय आहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः । यज्ञमुखमेवारभ्य सवमाक्रमते” (ब्रा०१का०।८प्र०।७अ०) इति । सोमयागानां सर्वेषां प्रकृतिलेनाग्निष्टोमस्य यज्ञमुखत्वं, सवमभिषेकयुक्तं राजसूयमाक्रमते प्राप्नोति । विधत्ते “अथैषोऽभिषेचनीयश्चतुस्त्रिंशदपवमानो भवति । चयस्त्रिंशद्दे देवताः । ता एवाप्नोति । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाप्नोति” (ब्रा०) इति । अथाग्निष्टोमादूर्द्धं न तु तदनन्तरं आनुमतादिभीरत्त्रिहविःपर्यन्तैर्यागैरग्निष्टोमाभिषेचनीययोर्व्यवहितत्वात् । प्रकृतौ बहिष्पवमानमाध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानानां क्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशसोमा विहिताः । अत्र तु तान् परित्यज्य चतुस्त्रिंशसोमः प्रयोक्तव्यः । समिधमातिष्ठेत्यनुवाके चयस्त्रिंशसोमविधायकब्राह्मणमुदाहृतं तत्रैवावस्थितिविशेषणैकां सोत्रोयामधिकां सत्याद्य चतुस्त्रिंशसोमं कुर्यात्, स चावृत्तिविशेषः सामसूत्रे द्रष्टव्यः । ये देवा दिव्येकादशेति मन्त्रे चयस्त्रिंशद्देवा उक्ताः । यदा वाजसनेयिनः ब्राह्मणब्राह्मणेऽधीयन्ते, अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रस्यैव प्रजापतिश्च चयस्त्रिंशदाविति, पूर्वाक्ताः कर्मभुज एताः सूपास्या इति तत्तत्प्रकरणादवगम्यते । एतासां चयस्त्रिंशद्देवतानां प्रजारूपाणां पाञ्चकोऽन्यः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः, यथोक्तसोमे तु यथोक्तसर्वदेवताप्राप्तिर्भवति । पवमानशब्देन प्रथमस्य बहिष्पवमानस्यैव सहसा बुद्धिस्थत्वान्तत्रैवायं चतुस्त्रिंशसोम

इति भ्रमं व्युदसितुं त्रिष्वपि पवमानेष्वेतं सोमं विधत्ते
 “स॒श्रर एष सोमानामयथापूर्वं । यद्विषमाः सोमाः । एता-
 वान् वै यज्ञः । यावान् पवमानाः । अन्तःश्लेषणं त्वा अन्यत् ।
 यत्समाः पवमानाः । तेनास॒श्ररः । तेन यथापूर्वं” (ब्रा०)
 एतस्मिन् पवमाने चतुस्तिंशसोमं कृत्वैतयोस्तदकरणे सति
 यद्वैषम्यं भवति स एष सोमानां संश्ररः सम्यक् हिंसनं
 भवति । द्वितीयतृतीयपवमानयोस्तदकप्रप्तौ यौ पञ्चदश-
 सप्तदशसोमौ तयोः प्रथमपवमानप्रयुक्ताचतुस्तिंशसोमा-
 न्नूनत्वेन हिंसैव भवति । किञ्चायथापूर्वत्वं परो दोषः । सो-
 मेषु दुष्टेषु यज्ञस्य किमायातमिति न ब्रह्मणीयं, पवमान-
 सोमदोषस्य यज्ञभङ्गे पर्यवसानात् । एते त्रयः पवमाना इति
 यावानेतावानेव मुख्यो यज्ञः, अन्यत् सर्वं यज्ञस्यान्तःश्लेषणं ।
 यथा भित्तेर्दाह्यायान्तर्दृढकाष्ठं पाषाणो वा प्रक्षिप्यते तद-
 क्षयस्यान्यदङ्गजातं सम्पूर्यर्थमेव क्रियते, न तु मुख्यस्वरूपं ।
 चघाणामपि पवमानानां चतुस्तिंशसोमे सति पूर्वोक्तदोषद्वयं
 न भवति । अभिषेचनीयस्योक्त्यसंस्वारूपत्वं विधत्ते “आ-
 त्मनैवाग्निष्टोमेनर्भति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा वा
 उक्थानि । पन्नव उक्थानि । सदुक्थो भवत्यनुसन्तती” (ब्रा०)
 इति । अग्निष्टोमे द्वादशैव शस्त्राणि उक्थ्ये तु तेभ्य ऊर्द्धं चीषि
 शस्त्राणि, तथा सति द्वादशशस्त्रयुक्तेनाग्निष्टोमभागेनायं यज-
 मान आत्मनैव स्वयमेव धनादिभिः समृद्धो भवति स्वर्म-
 हेतुपुष्ट्या युक्तश्च भवति । तत उत्तरभाविनां चघाणां प्रजा-

पशुरूपत्वात् पञ्चदशसोत्रयुक्तोक्त्यरूपत्वे सति प्रजासु पशुषु च समृद्धिरनुसन्तता भवति । बहिष्यवमानसोत्रस्य प्रारब्धे षोडशप्रानामुपा खौ गायता नर इत्येतामृचं बाधितुमृग-
 न्तरं विधत्ते “उप त्वा आमयो गिर इति प्रतिपद्भवति ।
 वाम्बै वायुः । वाच एवैषोऽभिषेकः । सर्वासामेव प्रजानां
 सूयते । सर्वा एनं प्रजा राजेति वदन्ति” (ब्रा०१का०।८प्र०।
 ८अ०) इति । प्रतिपद्यत उपक्रम्यते अनयेति प्रतिपत् आदौ
 पठनीयेत्यर्थः । अस्यामृचि वायोरनीके अस्तिरन्निति गिरां
 वायुसमोपे स्थितिः पद्यते, स च वायुः वाक्स्वरूपः, कोष्ठाग्नि-
 प्रेरितस्य वायोः कष्टतात्वाद्यभिघातेनाक्षरविशेषोत्पत्तेः । अ-
 भिषेचनीये षोऽभिषेकः क्रियते सोऽयं वाच एवाभिषेकः ।
 तत्कथमित्युच्यते सर्वासामेव प्रजानां मध्ये सूयतेऽभिषिच्यते
 सर्वासु प्रजा एनं राजेति वदन्त्यः सेवन्ते, तस्मात् तादृशवाक्-
 प्रेरकवायुप्रतिपादिका सेयमृगेवादौ पद्या । अगन्तरपाठं
 विधत्ते “एतमुत्थं दश क्षिप इत्याह । आदित्या वै प्रजाः ।
 प्रजानामेवैतेन सूयते” (ब्रा०) इति । इत्याह इत्येतामृचं
 पठेत्, अस्यामृचि समादित्येभिरस्य ख्यातेत्यादित्याः श्रूयन्ते
 ते चादित्या एव प्रजा अदिते इत्यन्त्रत्वात्तेन मन्त्रपाठेन प्रजा-
 नामेव मध्येऽभिसूयतेऽभिषिच्यते । अगन्तरपाठं विधत्ते
 “यन्ति वा एते यज्ञमुखात् । ये सन्नार्था अक्रन् । वदाह
 पवस्व वाचो अयिय इति । तेनैव यज्ञमुखान्न यन्ति” (ब्रा०)
 इति । सम्यक् भिद्यन्ते धीयन्ते पोष्यन्ते वा हृत्वा याभिराद्या-

भिर्षर्गिभः तास्तृचानामाद्या ऋचः सम्भार्याः, तादृञ् ऋचः
य उद्गातारः अक्रन् कुर्वन्ति पठन्ति त एत उद्गातारो यज्ञ-
मुखाद्यन्ति वै अपगच्छन्त्येव । पवस्वेत्यृचः पाठे तु तच्च हे सोम
त्वमपियः अयेभवः आदिभूतः सन् वाचः शोधयेत्यभिधा-
नात् यज्ञमुखादपगमनं न भवति । उच्छ्वद्युक्ताः काश्चिदृचो
विधत्ते “अनुष्टुक् प्रथमा भवति । अनुष्टुगुत्तमा । वाग्वा
अनुष्टुक् । वाचैव प्रयन्ति । वाचोद्यन्ति । उद्धतीर्भवन्ति । उद्धदा
अनुष्टुभो रूपं । आनुष्टुभो राजन्यः । तस्मादुद्धतीर्भवन्ति” (ब्रा०)
इति । श्लोत्रस्यादावन्ते चानुष्टुभाट्टचौ भवतः तथा सत्यनुष्टुप्-
कन्दसः वाग्विशेषत्वेन वायूपत्वाद्वाचैव प्रारम्भसमाप्ती कृते
भवतः । यद्यप्युपत्वा जामयो गिर इत्यादयो गायत्र्यः तथा-
प्युच्छ्वद्युक्ताभिर्षर्गिभरनुष्टुपत्वं सम्पद्यते, अनुष्टुभो हि स्वरूपं
उच्छ्वद्युक्तं तस्योक्त्युत्वात् । यदा सौरौष्वनुष्टुपकन्दस्कासु
उद्यन्नद्य मित्त इत्यादिषूच्छ्वददर्शनादननुष्टुप्यं उच्छ्वद्वैरूपेण ।
अनुष्टुभः सम्बन्धी राजन्यः अनुष्टुपकन्दसां प्रतिष्ठेति श्रुतेः ।
यथा कन्दसां मध्येऽनुष्टुभ उत्तमत्वं तदद्राज्ञः सर्वपालकत्वेनो-
त्तमत्वात् । तस्मात् प्रश्नस्तत्वादुच्छ्वद्युक्ता ऋचः कार्याः । श्लोत्र-
समापिकाष्टकं विधत्ते “सौर्यनुष्टुगुत्तमा भवति । सुवर्गस्य
श्लोकस्य सन्तत्यै” (ब्रा०) इति । पूर्वोक्ता उद्धतीरिमाच्च
सौरिं सामसूत्रे जानीयात् । सूर्यस्य स्वर्गवाचिवात् सौर्या
समापने स्वर्गः सन्ततो भवति । प्राकृतानि पृष्ठश्लोत्राण्यपवदि-
तुमन्यानि पृष्ठश्लोत्राणि विधत्ते “यो वै सवादेति । नैनः सव

उपनमति । यः सामभ्य एति । पापीयान्सुषुवाणो भवति ।
एतानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठानि भवन्ति ।
तैरेव सवान्नैति” (ब्रा०) इति । यो यजमानः सवादेति प्र-
सृतात् सोमाभिषवात् अपगच्छति एनं सवो नोपनमति
भावी सोमाभिषवो न प्राप्नोति । तर्हि वर्तमानं सोमाभिषवं
करोत्विति चेत्, मैवं, यः सामभ्योऽपगच्छति असौ सुषुवाणः
पापीयान् भवति । वर्तमानं सोमाभिषवं कुर्वतोऽपि साम-
राहित्यात् पापिष्ठत्वं । तर्हि सामान्यपि कानिचित् गाय-
त्विति चेत्, मैवं, न हि यानि कानिचित् सामान्यत्र मुख्यानि
किन्तु पृष्ठस्रोत्रगतान्येव, तस्मात् प्रयुज्यमानैः तैरेव पृष्ठस्रोत्रैः
सवान्नैति सोमाभिषवान्नापगच्छति । पृष्ठविशेषस्वरूपं चान्यतो
ऽवगन्तव्यं । पृष्ठस्रोत्रगतान्युभयविधसामानि प्रशंसति “यानि
देवराजानां सामानि । तैरमुस्मिँल्लोकं च भ्रोति । यानि
मनुष्यराजानां सामानि । तैरस्मिँल्लोकं च भ्रोति । उभयोरेव
लोकयोर्ऋभ्रोति । देवलोके च मनुष्यलोके च” (ब्रा०) इति ।
एतच्च सामद्वैविध्यमन्यतो द्रष्टव्यं । प्राप्तानेव स्तोमान् प्रशं-
सति “एकविंशोऽभिषेचनीयस्योत्तमो भवति । एकविंशः
केशवपनीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः । विड् वा एकविं-
शः । राट् सप्तदशः । विश एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा
एष विशां प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते” (ब्रा०)
इति । अभिषेचनीयो दशपेयः केशवपनीय एवमत्रत्यानां
त्रयाणां सोमयागानामनुक्रमः, तत्राभिषेचनीयस्योक्थ्यविवर्तित-

त्वात् उक्थे चोत्तमस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमयुक्तत्वात् अभिषेचनीय-
 स्थाप्युत्तम एकविंशो भवति । दशपेये सर्वेषु स्तोत्रेषु सप्तदश-
 स्तोमो वाचनिकः । केशवपनीयेऽप्यग्निष्टोमगताः स्तोमा विप-
 र्ययेण प्रयुज्यन्ते । अग्निष्टोमे च त्रिष्टुप्सप्तदशः सप्तदश एक-
 विंश इत्येष क्रमः । केशवपनीये त्वेकविंशः सप्तदशः पञ्चदश-
 त्रिष्टुदित्येतादृशः क्रमो भवति । तत्राभिषेचनीये योऽन्व
 एकविंशः यश्च केशवपनीये प्रथम एकविंशः तयोर्द्वयोः
 प्रजावर्योर्मध्ये दशपेयगतस्य सप्तदशस्तोत्ररूपस्यावस्थितत्वादे-
 तद्राष्ट्रं विंश एवैतन्मध्यतः तत् द्वयोर्विंशोर्मध्येऽभिषिक्तं भव-
 ति । यस्मात् सप्तदशस्तोमरूपस्य राष्ट्रस्य पाञ्चक एष राजा
 यथोक्तरीत्या विंशं मध्ये प्रजानां मध्येऽभिषिच्यते, तस्मादेव
 कारणादिशां प्रजानां प्रियो भवति । अवरोहक्रमानुष्ठित-
 स्तोमयुक्तं केशवपनीयं विधत्ते “यदा एनमदोदिभ्योऽनुव्यास्या-
 पयन्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदिमं लोकं न प्रत्यव-
 रोहेत् । अति जनं वेद्यात् । उदा माचेत् । यदेष प्रतीचीनस्तो-
 मो भवति । इममेव तेन लोकं प्रत्यवरोहति । अथो अस्मिन्नेव
 लोके प्रतिष्ठित्यनुव्यादाय” (ब्रा०) इति । अद् इत्यनेन प्रत्य-
 च्चत्वं हस्तेनाभिनीय प्रदर्शते । यदा समिधमातिष्ठेत्यादिभि-
 मन्वैरस्माकं दृष्टिपथ एवैनं राजानं दिशो व्यास्यापयन्ति तदा-
 नीमेवायं स्वर्गलोकमभ्यारोहति, अभ्यारुह्य च पुनरिमं लोकं
 प्रति नावरोहेत् चेत् तदानीमचत्यं बन्धुजनमतिक्रम्य यत्र
 कापि गच्छेत् उन्नतो भवेत् । प्रतीचीनस्तोमः अग्निष्टोमाद्

विपर्ययेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स एष
यद्यत्र भवेत् तर्हि केशवपनीयेनेममेव लोकं प्रत्यवरोहति ।
किञ्चोन्मादाभावायास्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । यो रुक्मोऽ-
भिषेककाले पुरुषस्याधस्तादवस्थापितः यस्यान्यः शिरसि स्नातुं
धृतः तावुभौ प्रशंसति “इयं वै रजता । असौ हरिणी । य-
द्रुकौ भवतः । आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति” (ब्रा०१का०।
८प्र०।८अ०) इति । अधस्तनो रुक्मो राजतो भूमिस्वरूपः,
उपरितनस्तु हिरण्ययोः शुभ्लोकः, तत आभ्यां द्यावापृथिवी-
रूपाभ्यां अधस्तादुपरिष्ठाच्च परिगृहीतो भवति । ननु ‘अमृ-
तमसि मृत्योर्मा पाशोति हिरण्यमुपास्यति’ इति श्रवणात् अध-
स्तनोऽपि रुक्मो राजतो न भवति । नायं दोषः । रजतस्यापि
हिरण्यावान्तरभेदत्वात् ‘तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिणं’ इति
पुनराधाने श्रवणात् । होत्रब्राह्मणेऽपि द्वैविध्यमाद्यातं ‘तदु-
र्वर्णं हिरण्यमभवत् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत्’ इति च ।
उपरितनं रुक्मं पुनः प्रशंसति “वहणस्य वा अभिषिच्यमान-
स्यापः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नन् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् ।
यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताच्च” (ब्रा०)
इति । आपो वीर्यं निरघ्नन् निर्गमितवत्यः । तच्च निर्गतं
वीर्यं सुवर्णमभवत् । तस्य च रुक्मस्य परिमाणं छिद्राणि च
विधत्ते “व्रतमानो भवति व्रतचरः । व्रतायुः पुरुषः व्रते-
न्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । हिरण्य-
द्रव्यं प्रशंसति “आयुर्वै हिरण्यं । आयुष्या एवैनमभ्यतिचरन्ति ।

तेजो वै हिरण्यं । तेजस्या एवैनमभ्यतिचरन्ति । वर्चा वै हिरण्यं ।
 वर्चस्या एवैनमभ्यतिचरन्ति” (ब्रा०) इति । हिरण्यदानेना-
 पमृत्योः परिहर्तुं ब्रह्मत्वात्तस्यायुष्टं तत्सम्बन्धादायुर्हिता एवाप
 एनं यजमानमभितः चरन्ति । सुवर्णस्य दीप्तिमत्त्वात्तेजस्वं
 तत्सम्बन्धादापस्तेजस्याः । शरीरशोभा वर्चः तच्चाभरणसम्-
 बन्धाच्चायते इति हिरण्यस्य वर्चस्वं तद्योगादापो वर्चस्याः ।
 अथ व्युष्टिद्विरात्रं विधत्ते “अप्रतिष्ठितो वा एष इत्याहुः । यो
 राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष एतेन द्विरात्रेण यज-
 ते । अथ प्रतिष्ठा । अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति संवत्सर-
 स्याहोरात्राणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव
 प्रतितिष्ठति” (ब्रा०१का०।८प्र०।१०अ०) इति । राजसूयेने-
 द्वापि द्विरात्राननुष्ठानेन सम्युक्त्यभावात् अप्रतिष्ठितत्वं । अत्रत्येषु
 स्तोत्रेषु आवर्त्यमानाः स्तोत्रीया षष्ठो विंशत्यधिकसप्ततिस-
 ङ्खाकाः सम्यचन्ते, तथा च संवत्सरगताहोरात्रसङ्ख्यासामा-
 न्यादहोरात्रेषु प्रतितिष्ठितत्वं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । द्विरात्रावय-
 वावहृर्विशेषौ विधत्ते “अग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र
 उत्तरं । नानैवाहोरात्रयोः प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति ।
 विश्वक्षणयोरङ्गोरनुष्ठितत्वादहोरात्रयोरस्य विविधप्रतिष्ठोपप-
 द्यते । तयोरनुष्ठानाय शुक्लक्षणपक्षौ विधत्ते “पौर्णमास्यां पूर्व-
 महर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरं । नानैवार्धमासयोः प्रतितिष्ठति”
 (ब्रा०) इति । तयोर्हमयोर्विश्वक्षणपक्षत्वादुभयोरर्धमासयोरस्य
 विविधा प्रतिष्ठोपपद्यते । पक्षान्तरत्वेन विश्वक्षणयोर्मासयोर-

गुहानं विधत्ते “अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट उत्तरं ।
 गानैव मासयोः प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । एकेनाङ्गा नि-
 ष्याद्यः सोमयागोऽहःशब्देनोपलक्ष्यते, तादृशस्याग्निष्टोमः पूर्व-
 महः तच्चामावास्यायां कर्तव्यं । उद्दृष्टं शुक्लप्रतिपत् उत्कर्षेण
 दर्शनस्य तत्रोपक्रमात्, तस्मिन्नुद्दृष्टे उत्तरं द्वितीयमहरति-
 रात्रांस्त्वं कर्तव्यं । तथा षति विश्वक्षणयोर्मासयोः कृतत्वात्
 विविधप्रतिष्ठा भवति । प्रकारान्तरं विधत्ते “अथो खलु । ये
 एव समानपक्षे पुण्याहे स्मार्ता । तयोः कार्यं प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०)
 इति । अथो खलु अथवेत्यर्थः । समानस्यासौ पक्षश्च, तत्र ये
 पुष्यदिने ज्येतिःशास्त्रप्रसिद्धे शुभावहे दिने तयोरिदं कर्म
 कार्यं न तत्र पक्षभेदो विवक्षितः, मासभेदस्तु दूरापेतः ।
 अस्मिन् द्विरात्रे दोषमुद्गाय्य परिहरन् प्रशंसति “अपश्वयो
 द्विरात्र इत्याहुः । दे ज्येते हृन्दसो । गायत्रश्च चैष्टुभश्च ।
 जगतीमन्तर्यान्ति । न तेन जगती कृतेत्याहुः । यदेनां तृतीय-
 सवने कुर्वन्तीति । यदा वा एषाहीनस्याहर्भवते । साङ्गस्य
 वा सवमं । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः” (ब्रा०) इति ।
 जागताः पशव इति श्रुत्यन्तरे पशूनां जगतीसम्बन्धश्रवणात्
 द्विरात्रे च जगत्या अन्तरितत्वात् अपश्वयो द्विरात्र इत्याक्षेप-
 वादिन आहुः । अथैवं मन्यसे, विद्यत एव जगती जागतं
 तृतीयसवनमिति श्रुतेस्तृतीयसवने जगत्याः कृतत्वादिति ।
 तदयुक्तं खलु । अहीने तावन्मात्रेण जगत्यनुष्ठानं न सम्पूर्णं ।
 किन्तर्हि यदा द्विरात्रस्यैतस्याहीनस्यैकमहः कृत्यं जगती व्या-

प्रीति तदा जगत्यनुष्ठानं सम्पूर्णं भवति । साङ्ग एकेनाङ्गा
 निष्पन्नत्वादेकाहः, तस्य तु द्वितीयसवनसम्बन्धमात्रेणापि जग-
 त्यनुष्ठानं सम्पूर्णं भवति । तस्मादत्र छत्त्रस्याङ्गो जगतीव्या-
 प्यभावादपञ्चव्यलं तदवस्थमित्याक्षेपवादिनामभिप्रायः, तस्मि-
 न्नाक्षेपे भङ्गन्तरेण परिहारोऽप्यन्तर्भूतः । तत्कथमित्युच्यते,
 वाक्ये यदेतिशब्दं परित्यज्य परिहारो योजनीयः, एषा ज-
 गती प्रकृतस्य द्विराचस्याहीनस्य छत्त्रस्याहर्भजते, तस्मादत्र
 जगती छता तस्मादद्यं द्विराचः पञ्चव्य इति परिहारः ।
 यद्यपि तस्मिन्नहनि हन्दाऽन्तराणि सन्ति तथापि जगती-
 व्याप्तावुपायः सप्तमकाण्डेऽङ्गिरसा द्विराचे समाख्यातः 'वैखा-
 नसं पूर्वेऽहन् साम भवति तेन जगत्यै नैति' इति । वैखानस-
 नामकं साम पूर्वस्मिन् दिने गायेत् तत्र जगतीसम्बद्धमिति
 तदहः छत्त्रं जगत्या नापगच्छति, अतो वैखानससाममहिषैव
 छत्त्रेऽप्यङ्गि जगत्याः पूरितत्वाद्विराचः पञ्चव्य एव । अस्य दि-
 राचस्य व्युष्टिनाम प्रश्नंसति "व्युष्टिर्वा एष द्विराचः । य एवं
 विद्वान् द्विराचेण यजते । येवास्मा उच्छति । अथो तम
 एवापहते" (ब्रा०) इति । विशिष्ट उषःकालो यस्मिन् दि-
 राचे सोऽयं व्युष्टिः, यो यजमान एवं व्युष्टिनामविद्वान्
 यजते अस्मै यजमानार्थं विशेषेणोच्छत्येव सर्वं कर्तव्यजातं
 बुद्धौ प्रकाशत एव किञ्च तमो बुद्धिमान्त्वं अयं यजमानो वि-
 नाशयत्येव । यदुक्तं सूत्रकारेण 'सत्राणां धृतिस्त्रिष्टोमो-
 ऽग्निष्टोमः पञ्चापवर्मः तेनान्ते यजते सन्निष्ठते राजसूय' इति

चचाषां धृतिरिति कर्मनामधेयं, स च कर्मविशेषः प्रकृति-
वस्त्रिष्टदादिस्तोमचतुष्टयो न भवति । किन्तुर्हि त्रिभिरेव
स्तोमैरुपेतः । तमेतं विधत्ते “अग्निष्टोममन्तत आहरति । अग्निः
सर्वा देवताः । देवतास्त्रेव प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । अग्नि-
विषयस्तोमो यस्य क्रतोरन्ते सोऽयमग्निष्टोमः, यज्ञायज्ञा वो
अग्रय इत्येतस्यामाग्नेय्यामृचि स्तोत्रकाले आदृत्त्या स्तोमं स-
न्पादयति तेन च क्रतुः संखितो भवति, तस्मादयमग्निष्टोमः,
अग्नेश्च सर्वदेवतारूपत्वमसृष्टदुक्तं, तस्माद्राजसूयसमाप्यवसरे
ऽनुष्ठितेनाग्निष्टोमेन यजमानो देवतासु प्रतितिष्ठत्येव ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“स्वादीं ऋष्यैः सुरा योज्या पुना दाभ्यां तु पावयेत् ।

कुवित् खरे सुरा याज्ञा सोमावगचते सुरां ॥

व्रतच्छिद्रयुतस्यास्यां मन्त्राः पञ्चेह वर्णिताः” ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“सौचामस्यां यहे खिष्टकृदाद्यस्ति न वास्ति तत ।

शेषशान्न सुराचीरयोरन्वत्रापि योगतः” ॥

सौचामणीनामके यागे श्रूयते ‘पयोगहाः सुरायहाश्च
मृच्छन्ते’ इति । तत्र प्रकृतिगतसोमयहेष्विव शेषकार्यं खिष्ट-
कृदिडादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववत् शेषाभावः, उच्छिन्नन्ति
न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेत्, मैवं, शिष्ट-
स्त्वान्वत्रापि योगश्रवणात् ‘ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषस्य
पातारं’ इति श्रूयते ‘यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वस्त्रोक्तप्रपा-

थामवगयेत्' इति च ब्रतादृष्यायां समवनयेदिति च । ब्रत-
च्छिद्रा कुम्भी ब्रतादृष्या तस्मान्नास्ति खिष्टकृदादिकं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नाविष्णु म॒हि॒ तद्वां म॒हि॒ त्वं वी॒तं घृ॒तस्य॒ गु॒ह्या-
नि॒ नाम । द॒मै॒ दमे॒ स॒प्त रत्ना॑ द॒धाना॑ प्रति॒ वां जि॒ह्वा
घृ॒तमा॑च॒र॒ष्येत् । अग्नाविष्णु म॒हि॒ धाम॑ प्रि॒यं वां वी॒थो
घृ॒तस्य॒ गु॒ह्या जु॒षाणा॑ । द॒मै॒ दमे॒ सु॒ष्टृती॑र्वा॒वृ॒धाना॑
प्रति॒ वां जि॒ह्वा घृ॒तमु॑च॒र॒ष्येत् । प्र णो॑ दे॒वी सर॑स्वती
वा॒जेभि॑र्वा॒जिनी॑वती । धी॒नाम॑वि॒द्य॒वतु॑ । आ नो॑
दि॒वो वृ॒ह॒तः ॥ १ ॥

पर्व॑तादा सर॑स्वती य॒ज॒ता ग॒न्तु॑ य॒ज्ञं । इ॒वं दे॒वी
जु॒जुषा॑णा घृ॒ताची॑ श॒ग्मां नो॑ वा॒चमु॑श॒ती शृ॒णोतु॑ । वृ-
ह॑स्यते जु॒षस्व॑ नो॒ ह॒व्यानि॑ विश्व॒देव्य॑ । रा॒स्व रत्ना॑नि
दा॒शुषे॑ । ए॒वा पि॒त्रे विश्व॑दे॒वाय॒ वृष्णे॑ य॒ज्ञैर्वि॑धेम॒ नम-
सा॑ ह॒विर्भिः॑ । वृह॑स्यते सु॒प्रजा॑ वी॒रव॑न्तो व॒यं स्या॑म
प॒त॒थो र॒योषां॑ । वृह॑स्यते अ॒ति य॒दर्यो॑ अ॒र्हाद्यु॑म-
हि॒भाति॑ क्र॒तुम॒ज्जने॑षु । यद्दी॒दय॑ष्व॒वसा॑ ॥ २ ॥

अतप्रजात तद्स्मासु द्रविषं धेहि चिचं । आ नो
 मिचावरुणा घृतैर्गव्युतिमुक्षतं । मध्वा रजांसि सुकतू ।
 प्र बाहवा सिस्ततं जीवसे न आ नो गव्युतिमुक्षतं
 घृतेन । आ नो जने अवयतं युवाना अतं मे मिचा-
 वरुणा हवेमा । अग्निं वः पूर्यं गिरा देवमीडे वस्त्र-
 नां । सपर्यन्तः पुरुप्रियं मिचं न श्लेषसाधसं । मधू
 देववतो रयः ॥ ३ ॥

श्रूरो वा पृत्सु कासु चित् । देवानां य इन्मनो
 यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भवत् । न यजमान
 रिष्यसि न सुम्बान न देवयो । असदच सुवीर्यमुत
 त्यदाश्वश्रियं । नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्रयोषन्न यो-
 षति । उपक्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानश्च य-
 क्ष्यमाणश्च धेनवः । पूणन्तश्च पपुरिश्च ॥ ४ ॥

अवस्यवो घृतस्य धारा उपयन्ति विश्वतः । सोमा-
 रुद्रा विद्वहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।
 आरे बाधेयां निर्वृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुक्त-
 मसत् । सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेष-
 जानि धत्तं । अवस्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बह
 कृतमेनो अस्मत् । सोमापूषणा जनना रयीणां

जमना दिवो जमना पृथिव्याः । जातौ विश्वस्य भुव-
 नस्य गोपौ देवा अक्ष्वन्नमृतस्य नाभिं । इमौ देवौ
 जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा । आ-
 भ्यामिन्द्रः पक्वामामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जमदु-
 स्त्रियासु ॥ ५ ॥

वृहतः शवसा रयः पपुरिष्व दिवो जनना पञ्च-
 विंशतिश्च ॥ २२ ॥

अनुमत्या आम्रेयमैन्द्रामममये सोमाय प्रतिपूरु-
 षमैन्द्रामं धाचे बार्हस्पत्यममये वृहपतयेऽर्थेतो देवीः
 समिधः सोमस्येन्द्रस्य मिच आम्रेयः सद्य आम्रेयः
 हिरण्यमाम्रेयः स्वादीं त्वाम्राविष्णू द्वाविंशतिः ॥

॥ २२ ॥

अनुमत्यै यथा सति देवीरापौ मिचोऽसि श्रौतौ
 वा द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
 द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमकाण्डः सम्पूर्णः ॥

एकविंशे सौत्रामणीमुक्त्वा राजसूयः समापितः । द्वाविंशे काम्ययाज्या उच्यन्ते । तत्र काम्येष्टिकाण्डे त्रिहविष्का काचिदिष्टिराज्ञायते “अग्नावैष्णवमेकादशकपाखं निर्वपेदभिचरन्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यस्यर्ष्यदाग्नावैष्णव एकादशकपाखो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिस्त्रैवेण यज्ञेन चाभिचरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वास्यै सरस्वती वाचैवैनमभिचरति बार्हस्पत्यस्यर्ष्वर्भवति ब्रह्म वै देवानां हृदस्यतिब्रह्मण्येवैनमभिचरति” (सं०।का०१।प्र०१।अ०८) इति । आज्यं भागो यस्याः साज्यभागा आज्यमेव हविरित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । तत्र प्रथमहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्नाविष्णु महि तदां महित्वं वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम । दमे दमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमाचरस्येत्” इति । हे अग्नाविष्णु वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं महित्वं महिभोपेतत्वं महि पूजनीयं । कथमिति तदुच्यते । घृतस्य यानि गुह्यानि नामानि मन्त्रेषु गोप्यान्याज्यं पृषदाज्यं सर्पिरित्यादीनि तानि युवां वीतं प्राप्तं । पशूनां तेजसाग्रये जुष्टमभिचारयामीति आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतोको घृतयोनिरेधीति आजुङ्गानस्य सर्पिष इत्यादिमन्त्रान् सर्वदा शृणुतमित्यर्थः । कुत्रैतन्नामश्रवणं दमेदमे सर्वेषां यजमानानां मृहे मृहे किञ्च वां युवयोर्जिह्वा प्रति प्रत्येकं घृतं आगत्य प्राप्य चरस्येत् भक्षयतु पिबत्वित्यर्थः । कीदृशो जिह्वा सप्त रत्ना दधाना सप्तसङ्ख्याकान् रत्नसदृशान् ज्वालाविशेषान् धारय-

नी । क्वचिन्वायेनाग्निषादित्यादिष्णोरपि तथात्वं । अत्रैव
याज्यामाह “अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य
गुह्या जुषाणा । दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधाना प्रति वां जिह्वा
घृतमुचरस्येत्” इति । हे अग्नाविष्णू वां युवयोः प्रियं धाम
यज्ञब्राह्मणरूपं स्नानं महि पूजनीयं युवां घृतस्य गुह्यं योग्यं
सारमभिषारणरूपं जुषाणा सेवमानौ वीथः पुरोडाशं भक्ष-
यथः । कीदृशौ युवां दमेदमे सर्वेषु यजमानगृहेषु सुष्टुतीर्वा-
वृधाना पूर्वादाहता आयुर्दा अग्न इत्यादिकाः शोभनाः स्तुती-
वर्धयन्तौ । प्रति वां जिह्वेत्यादि पूर्ववत् । उचरस्येत् उत्कर्षण
भक्षयतु । द्वितीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह “प्र षो देवी
सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामविच्यवतु” इति । सर-
स्वती देवी वाजेभिः अश्वैः नोऽस्मान् प्रकर्षणावतु रचतु ।
कीदृशौ वाजिनीवती वाजोऽस्यां क्रियायामस्तौत्यन्नप्रदा याग-
क्रिया वाजिनी सा यस्यामस्ति सा वाजिनीवती, धीनामविची
यज्ञविषयाणामस्मद्भुङ्क्षीनां पास्त्रयिची । तत्रैव याज्यामाह
“आ नो दिवो वृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु
यज्ञं । हवं देवी जुषाणा घृताची श्रग्मां नो वाचमुच्रती
श्रृणोतु” इति । यजता यष्टव्या सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं
प्रति दिवः सकाशादागन्तु आगच्छतु वृहतः पर्वतादागच्छ-
तु, यद्यप्येषा दुस्रोके मेरौ वा तिष्ठति तथाप्यवस्यमागच्छ-
लित्यर्थः । सेवमागता देवी श्रग्मां सुखप्रापिकां नोऽस्मदीयां
स्तुतिरूपां वाचं उच्रती कामयमाना श्रृणोतु । कीदृशौ देवी

इवमस्मदीयमाह्वानं जुषुषाया सेवमाना, घृतमश्नति प्राप्नो-
 तोति घृताशी । द्वितीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह “वृहस्यते
 जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे” इति ।
 विश्वदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो हित हे वृहस्यते नोऽस्माकं हव्यानि
 जुषस्व । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रास्व देहि ।
 तत्रैव याज्यामाह “एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्यो यज्ञैर्विधेम
 नमसा हविर्भिः । वृहस्यते सुप्रजा वीरवक्रो वचः स्वाम
 पतयो रथीणां” इति । एवा एवं किञ्चेत्यर्थः । हे वृहस्यते
 पित्रे पितृवत्यासकाय । विश्वे देवा यस्यासौ विश्वदेवः, यज्ञी
 सर्वदेवगुरवे, वृष्ये अभिमतफलवर्षिणे तुभ्यं, यज्ञैर्वज्रविधवागैः,
 नमसा भक्तिपूर्वकनमस्कारैः, हविर्भिराज्यपुरोडाशादिभिश्च
 परिचर्यां विधेम सर्वथा परिचरेम, तत्रसादात् प्रोभनापत्य-
 क्षुत्ताः शूरभटोपेताः धनानां पतयो वयं भवेम । तत्रैव वि-
 कल्पितां याज्यामाह “वृहस्यते अति यदर्यो अर्हाद्युमदि-
 भाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयश्चवर्तप्रजात तदस्मासु द्र-
 विषं धेहि चित्रं” इति । हे वृहस्यते अर्यो राजा यद्द्रविषं
 रत्नादिरूपं, अति इतरानतिक्रम्य, अर्हात् स्वयमेवानुभवितुम-
 र्हति, यथास्माज्जनेष्वमात्यादिषु द्युमदाभूषणादिमत् विभा-
 ति, यजमानरूपेषु जनेषु क्रतुमद्यागसाधनवद्दिभाति, पुन-
 रपि यद्द्रविषं प्रवसा वस्त्रेण जीवितप्रदाने सन्याहितसैन्यरू-
 पेण दीदयत् दीप्यते, तद्यथोक्तगुणोपेतं द्रविषं चित्रं मणि-
 मुक्तादिरूपं हे अतप्रजात तदस्मासु धेहि स्थापय । अतात्

सत्यात् परमात्मनः प्रकर्षेण देवगुह्येन उत्पन्न सतप्रजातः ।
 प्रथममभिचरतः ब्रह्मोच्छ्रित्विच्छिर्विहितः, इदानीं तदी-
 यादभिचारादूर्द्ध्वं प्रत्यभिचरतस्त्वामेवेष्टिं विहितामभिप्रेत्य
 तत्र विशेषं विधत्ते “प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभिचरन्ति दे
 हे पुरोऽनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्वे” (सं०।का०२) इति । प्रथमतो
 ऽभिचरन्तं ब्रह्मं ज्ञात्वा तद्विरोधिनः पुरुषाः पश्चात् प्रत्य-
 भिचरन्ति, तदानीं पूर्वोक्तायाः पुरोऽनुवाक्याया आद्युत्था
 वा मन्त्रान्तरागमनेन वा एकैकस्य इविषो दे हे पुरो
 ऽनुवाक्ये कुर्यात् । मन्त्रान्तरपक्षे तु प्रथमस्य इविषोऽग्नाविष्णु
 सजेऽषसेत्येष समानेतया । द्वितीयस्य इविषः पावीरवी क-
 ष्येति । तृतीयस्य तु समाक्षता एव तिस्रः ऋषोः वर्तन्ते ।
 किमर्थं पुरोऽनुवाक्यादित्त्वं तदुच्यते । अतिप्रयुक्त्वे तस्माद्-
 ष्यतिप्रयत्नप्रयोगार्थं । यस्य पापभीरुः सन् प्रतिचारं न
 करोति किन्तु केवलं स्वविषयमभिचारं परिहर्तुमिच्छति
 तस्य पूर्वोक्तमेव त्रिविष्कामिष्टिं विधत्ते “एतयैव यजेता-
 भिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं
 वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवतास्यैव यज्ञश्च मध्यतो व्यवस-
 र्पति तस्य न कुतश्चनोपाय्याधो भवति नैनमभिचरन् स्तृणुते”
 (सं०।का०२) इति । देवताः प्रतिचरति निवारयति, स्वकीययज्ञेन
 तदीययज्ञं निवारयति, स्वकीयवाचा तदीयवाचं निवारयति,
 स्वकीयब्रह्मणा तदीयं ब्रह्म निवारयति । लौकिकाधिष्ठेप-
 परिहारो वाङ्निवारणं, ब्राह्मण्यपरिहारो मन्त्रनिवारणं, स

तादृशपुरुषः शरीरात्मनश्च मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीय-
 यज्ञश्च मध्यतो व्यवसर्पति व्यवधानरूपेण स्थापयति, तस्य
 तादृशस्य कुतोऽपि व्याध्यादेर्बाधो न भवति । प्रथममभि-
 चरन् पुरुषः एतं न स्मृणते न हिनस्ति । यज्ञप्राप्तिकामिनः
 एकहविष्कामिष्टिं विधत्ते “आग्नावैष्णवमेकादशकपाखं निर्व-
 पेयं यज्ञो जोपनमेदग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निश्चैव वि-
 ष्णुश्च खेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मै यज्ञं प्रयच्छत उपैगं
 यज्ञो नमति” (सं०।का०२) इति । यं यज्ञानुष्ठानार्थं पुरुषं
 केनापि द्रव्याभावादिविघ्नेन स यज्ञो न प्राप्नुयात् तस्येयमिष्टिः ।
 दृष्टिपाटवार्थिन एकहविष्कामिष्टिं विधत्ते “आग्नावैष्णवं घृते
 चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या विपश्यन्ति यज्ञस्य
 देवा अग्निश्चैव विष्णुश्च खेन भागधेयेनोपधावति तवेवास्मिन्
 चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति” (सं०।का०२) इति । अग्नेश्चक्षुषा
 दीपेनान्धकारादियुक्तप्रदेशे मनुष्याः पश्यन्ति, यज्ञस्य तु चक्षुषा
 सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति, अतो यागदेवस्य विष्णोरग्नेश्च ह-
 विषा तावुभौ कामसादिरोगपरिहारेणास्मिन् यजमाने चक्षु-
 र्दृष्टिपाटवं धत्तः प्रयच्छतः, तेनासौ चक्षुष्मान् सूक्ष्मदर्शनेऽपि
 समर्थो भवति । घृतं चरुप्रकृतिद्रव्यञ्च प्रशंसति “धेन्वै वा एत-
 द्रेतो यदाज्यमनडुहस्तडुहस्ता मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्रजनयति”
 (सं०।का०२) इति । भक्षितदृष्यसारत्वादाज्यस्य धेनुरेतस्त्वं बलीवर्द-
 छटोत्पन्नत्वात्तण्डुलानामनडुद्रेतस्त्वं, धेन्वनडुद्रूपमिथुनादेवास्त
 दृष्टिस्ताभः । प्रकारान्तरेण घृतं प्रशंसति “घृते भवति तेजो

वै घृतं तेजस्यसुखैवास्मै तेजस्यसुरवहन्धे” (सं०।का०२) इति । दीप्यमानत्वाद्द्रुपभासकत्वाच्च घृतचक्षुषोस्तेजस्वं । फलान्तराय चिह्नविक्रामिष्टिं विधत्ते “इन्द्रियं वै वीर्यं वृष्णे भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकक्षां प्रतिनिर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्तेन्द्रियं वीर्यं वृष्णे” (सं०।का०२) इति । परस्परविरोधिनाहभयोर्मध्ये कश्चिदग्निष्टोमादिद्यज्ञं न करोति, तदीयस्य भ्रातृव्यः करोति, तदानीमयजमानस्येन्द्रियसामर्थ्यमितरो विनाशयति । प्रत्यक्षं ह्येतत्, दीपित सोमयाजिस्रित्यामन्त्रणादिभिरयजमानस्यानाहृतत्वात् तस्येयमध्वरकक्षा ईषदसमाप्तोऽध्वरः सवनचयसङ्गावात् अध्वरत्वं सोमाभावादीषदसमाप्तिः, अतस्तामध्वरकक्षां तदीयस्य सोमयागस्य प्रतिपक्षत्वेन निर्वपेत्, कदा भ्रातृव्ये यजमाने सति, तेन प्रतिनिर्वापेणेन्द्रियसामर्थ्यं न नश्यति दीक्षादीनामभावेऽपि प्रभुत्वघनादेरुत्कर्षो भवतीत्यर्थः । निर्वापकाखं विधत्ते “पुरा वाचः प्रवदितोनिर्वपेष्ट्यावत्येव वाक्तामप्रोदितां भ्रातृव्यस्य वृष्णे तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्रवदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधति” (सं०।का०२) इति । उषःकाले मनुष्याः शयनादुत्थाय परस्परं वाचः प्रवदन्ति प्रवदितोः प्राक् प्रवदनात् पुरा निर्वपेत्, तथा सति भ्रातृव्यस्य चावती वाम्बिद्यते तामप्रोदितामनुचारितां वृष्णे यथा नोच्चारिता भवति तथा नाशयति, अस्य तु यजमानस्य सम्बन्धिनीं तां वाचं प्रवदन्तीमन्वन्या वाच इतरजनसम्बन्धिन्यो वाचः प्रवदन्ति, यजमानेन यद्यद्योष्यते तत्तथैव सर्व-

जना वदन्त्यस्य वचनमनुमन्यन्त इत्यर्थः । ता अन्यदीया वाच
उपसासनेनेन्द्रियसामर्थ्यं यजमाने स्थापयन्ति । अध्वरसाम्यं
सम्पादयितुं त्रिषु कालेष्वनुष्ठानं विधत्ते “आग्नावैष्णवमष्टा-
कपालं निर्वपेत् प्रातःसवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वा-
र्हस्पत्यस्यर्ह्यदेष्टाकपालो भवत्यष्टाचरा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति आग्नावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपेन्माध्यन्दिनस्य सवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वा-
र्हस्पत्यस्यर्ह्यदेकादशकपालो भवत्येकादशाचरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोत्याग्नावैष्णवं
द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याद्वार्हस्पत्यस्यर्ह्यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाचरा जगती
जगतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति देवताभिरेव
देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपा-
सैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सवनानि” (सं०।का०२)
इति । प्रातःसवनस्याऽऽकाले भ्रातृव्ययज्ञसन्निधिः प्रातःसवनस्य
यावत्कालस्त्वावति काले कपासैरष्टैकादशद्वादशसंज्ञाकैरेव
छन्दांसि प्रतिवादिप्रयुक्तानि गायत्रीत्रिष्टुजगतीरूपाणि व्या-
प्नोति, यथोक्तैस्त्रिभिः पुरोडाशैः प्रतिवाद्यनुष्ठितानि सवनानि
चीष्टि सवनानि व्याप्नोति, तस्मादस्यध्वरसाम्यं । उक्तासु प्रत्य-
भिचारादीष्टिषु पूर्वोक्ता एव याज्यानुवाक्याः । एतस्यैवाध्वर-
कस्यानुष्ठायिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानुबन्ध्यास्त्वानीयामिष्टिं वि-
धत्ते “मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्ब्रह्मार्थे काले यैवायौ भा-

दृश्यस्य वज्रानुबन्ध्या सो एवैषैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुं” (सं०।का०९) इति । भ्राद्व्योऽव-
 ध्यं कृत्वा गृहे समागत्योदवसानीयामनुष्ठायानुबन्ध्या वज्रा-
 मुपाकरोति, तस्मिन् काले मित्रावरुणदेवताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वपेत्* भ्राद्व्यस्य सानुबन्ध्या वज्रा यैवास्ति एत-
 स्याध्वरकस्यस्याधिकारिणोऽयमेककपालः सैवैषा वज्रा भवति । ननु पूर्वोक्तैः कपालैर्यथा हन्दांसि प्राप्तानि तथानुब-
 न्ध्याख्यपशुरपि प्राच्यतामिति चेत्, न । सङ्घासान्येन हन्द-
 सां प्राप्तुं शक्यत्वात्, नहि पञ्चावष्टत्वादिः सङ्घास्ति, अतः पूर्वोक्तैः कपालैरिमं पशुं प्राप्तुं न शक्नोति नार्हति, मैत्राव-
 रुणस्य तु कपालैक्यात् सङ्घासान्येन पशुमेकं प्राप्तुमर्हति । अस्मिन् मैत्रावरुणे पुरोऽनुवाक्यामाह “आ नो मित्रावरुण घृतेर्गव्युतिमुत्तं । मध्वा रजांसि सुक्रत्” इति । हे मित्रा-
 वरुणो गव्युतिमस्मदीयगोर्धूयं घृतेः प्रभूतैरा समन्तादुत्तं सिद्धतं, नः सुक्रत् शोभनक्रतुयुक्तौ रजांसि अस्मदीयेष्वेव-
 पांसुन् मध्वा मधुना जखेनोत्तं । तत्रैव याज्यामाह “प्र वा-
 हवा सिद्धतं जीवसे न आ नो गव्युतिमुत्तं घृतेन । आ नो जने अवयतं युवाना अतं मे मित्रावरुणा हवेमा” इति । हे मित्रावरुणो नोऽस्माकं जीवसे जीवितुं वाहवा धनपूर्णेन बाहुना सह प्रकर्षेण सिद्धतं प्राप्तुं, आगत्य च नोऽस्माकं गो-

* निर्वपेदिति युक्तः पाठः पुस्तकत्रये नास्ति । तैत्तिर्यपुस्तके तु प्रायश एतत् प्रकरं अभिषेच पठितं ।

र्थं घृतेन सिञ्चतं । हे युवाना परस्परमिश्रितौ युवां जने
 ब्राह्मणादियजमानसभायां गोऽस्मान् अवयतं प्रस्थापयतं,
 मित्रावरुणौ मे मदीयं इमा इवा इदमाह्वानं श्रुतं श्रुणुतं ।
 इत्यन्तरं विधत्ते “असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्राय-
 सिन्नमैच्छन् तस्मा एतः सोमारौद्रं चहं निरवपन् तेनैवा-
 सिन्नं रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्षसकामः स्नात्तस्मा एतः सोमारौद्रं
 चहं निर्वपेत् सोमश्चैव रुद्रश्च खेग भागधेयेनोपघावति तावेवा-
 सिन्नं ब्रह्मवर्षसं धत्तो ब्रह्मवर्षस्येव भवति” (सं०का०१।प्र०२।
 अ०१०) इति । न व्यरोचत विशेषेण दीप्तिं न प्राप्तवान्,
 प्रायसिन्तिं प्रतीकारं, ब्रह्मवर्षसं श्रुताध्ययनसम्पत्तिः । कासं
 विधत्ते “तित्यापूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रो वै तित्यः सोमः पूर्णमासः
 साचादेव ब्रह्मवर्षसमवरुन्धे” (सं०।का०१) इति । यथा रुद्रो
 दुःखं द्रावयति तथा पौषमासः शैत्यदानेन तापं वारयति,
 तस्मात्तस्य रुद्रत्वं, सोमो हि पौर्णमास्यां सम्पूर्णमण्डल इति तयो-
 रैक्यं । साचादेव मुख्यमेव, न त्वनूचानस्य पुत्रत्वमात्रेणापादितं
 अमुख्यं ब्रह्मवर्षसं । वेदेः परित आवरणं विधत्ते “परिश्रिते
 याजयति ब्रह्मवर्षस्य परिरुहीत्यै” (सं०।का०१) इति । परि-
 श्रयणेन वेद्यामावृतायां वेदिरेव ब्रह्मवर्षसं परिरुहीतं भवति ।
 सोदकप्राप्तमपवदितुं कांसिद्विषेणम् विधत्ते “श्वेतायै श्वेतव-
 त्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते या-
 वदेव ब्रह्मवर्षसं तत्सर्वं करोति” (सं०।का०१) इति । श्वेतवत्स्युक्ता-
 याः श्वेताया गोर्दुग्धं तद्देवातश्चनेन दधिभावमापाद्य मथितं

सत् पश्चादाख्यं भवति, न तु मैत्रावाहंस्यात् इव स्वयन्मूर्त्तस्य-
 व्यथितत्वादिकमचास्ति । प्रकृतौ श्वेतवत्सा श्वेता गौरिति नास्ति
 नियमः, अत्र त्वस्ति । प्रकृतावद्भिः प्रोक्षणं मार्जनञ्च, अत्र तु
 सर्वमाख्येनेति विशेषः । तथा सति तु ब्रह्मवर्चसं सम्पूर्णं भवति ।
 सामिधेनीषु सामिध्यमानेद्भवत्योर्मध्ये प्रक्षेपणीये द्वे ऋचौ वि-
 धत्ते “अति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवि-
 तोरिति मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्याद्यदे किञ्च मनुर्वदन्त-
 ङ्क्षेपजं भेषजमेवास्मै करोति” (सं०।का०२) इति । आख्यमा-
 चेष यद्ब्रह्मवर्चसं तद्युक्तमेव, श्वेतवत्साश्वेतगोभ्यां यत्तदत्यधिकं
 तेन दुश्चर्मा श्वेतकुष्ठयुक्तो भवितुं प्रभुर्भवति, तत्परिहाराय
 मनुना दृष्टे द्वे ऋचौ सामिधेनीषु धाय्ये प्रक्षेपणीये भवतः
 मनोर्धर्मवृद्धत्वात् तेन यन्मन्त्रजातमुक्तं तदौषधं । तदेव
 सर्वमापस्तम्ब आह ‘सर्वप्रोक्षा मार्जनानीत्याख्येन मानवी
 ऋचौ धाय्ये कुर्यादग्निं व इत्येतासां द्वे’ इति । एतस्मिन्
 सोमाद्ब्रह्मरौ धाय्यात्वेनाग्निं वः पूर्यमित्यादिका विष्पिक-
 ताः श्रुत्वा आस्ताः । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु “अग्निं
 वः पूर्यं गिरा देवमीडे वसुनां । सपर्यन्तः पुहप्रिचं मिचं
 न क्षेचसाधसं” इति । वसुनां वो युष्माकं मध्ये पूर्यं प्रथम-
 भाविनमग्निं देवं गिरा वैदिक्या ईडे सौमि सावकोऽहं,
 कीदृशः सपर्यन्तः पर्यन्तेन यागसमाप्त्या सह वर्तत इति
 सपर्यन्तः । सकृत् स्तुत्वा नोपरमं कुर्वे किन्वासमाप्तेः सौमी-
 त्थर्यः । कीदृशमग्निं मिचं न क्षेचसाधसमिति पिहभाषाया-

त्कमिचमिवास्मदीयस्य ज्ञेयस्य साधकं । अथ द्वितीया “मक्षू
 देववतो रथः शूरो वा पृत्सु कासु चित् । देवानां य इ-
 क्ष्मनो यजमान इयच्छत्यभीदयज्वनो भुवत्” इति । कासुचित्
 पृत्सु केषुचित् सङ्ग्रामेष्वत्यन्तमभिनिवेज्जेन प्रवर्तमानेषु शूरो
 वा शूरो भट इव देववतो यच्छ्यमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य
 रथो मक्षू गच्छतीति श्लेषः । रामरावणयुद्धवदत्यभिनिवेज्जेन
 प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदेहं विसृज्य परसेनां हन्तुं यथा
 तरया गच्छति तथा देवान् यष्टुमस्य यजमानस्य मनोवृ-
 त्तिस्वरथा रथवद्गच्छतीत्यर्थः । य इत् य एव यजमानो
 देवतानां मन इयच्छति पूजयितुमिच्छति तदीयं चित्तं-
 प्रसादं वाञ्छतीत्यर्थः, स एवायज्वनो यागरहितान् पुरुषा-
 नभिभुवत् इत् अभिभवत्येव । इदमुत्तरार्धमुत्तरेषु त्रिषु म-
 न्श्लेषनुवर्तते । अथ तृतीया “न यजमान रिष्यसि न सुन्वान
 न देवयो” इति । हे यजमान त्वं यागं कृत्वा न रिष्यसि न
 विनश्यसि, अत्र यजमानत्वमिष्टिकर्तृत्वं । हे सुन्वान सोमया-
 जिन्न रिष्यसि, हे देवयो पाकयज्ञादिभिर्देवानिच्छन् त्वं न
 रिष्यसि, अनुवर्षितं देवानामित्युत्तरार्धं पूर्ववद्योज्यं । अथ
 चतुर्थी “असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्वियं” इति । अत्राश्विन्
 यजमाने सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यं असत् भवेदित्यर्थः । उतापि
 च त्यत् तदस्तु किन्तत् आश्वश्वियं आश्रवः शीघ्रगामिनश्च
 ते आश्वश्च आश्वश्चास्त्रेषां सम्बन्धि शोभनवीर्यमस्तु । अथ पञ्चमी
 “नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्रयोषन्न योषति” इति । नकिरिति-

ब्रह्मो निषेधवाची, कर्मसहितं तं यजमानं न किर्णवत् राक्ष-
 सादिर्मा विना ब्रह्मत्तु । यज्ञविरोधी पाप्मा यजमानेन सह
 प्रकर्षेण न योषत् मैव मिश्रीभवतु यजमानोऽपि न योषति
 न पाप्मना सह मिश्रीभवति । अथ षष्ठी “उपचरन्ति सिन्धवो
 मयोभुव ईजानश्च यक्ष्यमाणश्च धेनवः । पृषतश्च पपुरिश्च ।
 अवस्यवो घृतस्य धारा उपयन्ति विद्यतः” इति । सिन्धवो
 नदीसदृशाः मयोभुवः सुखं भावयिष्यः धेनवः पूर्वमिष्टवन्त-
 मितः परं यक्ष्यमाणश्च पुरुषमेनमुपेत्य चरन्ति सवन्ति बड-
 तरं चीरं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पृषन्तमस्मिन् कर्मषि जुष्टं पूर-
 चन्तं पपुरिं हविस्तसु कर्मसु पूरयिष्यन्तं च यजमानं अवस्य-
 वः शोतुमिच्छन्त्य इव घृतस्य धारा विद्यतः सर्वत उपयन्ति
 समीपे प्राप्नुवन्ति । विकल्पितानि चीषि चाय्यायुष्मान्मुक्त्वा
 पुरोऽनुवाक्यामाह “सोमादद्रा विट्दतं विषूषोममीवा या गो
 त्रयमाविवेन्न । आरे बाधेयां निर्वर्तिं पराचैः हतं चिदेनः
 प्रमुमुक्तमस्मत्” इति । या अमीवा रोगरूपा निर्वर्तिः नोऽ-
 स्माकं गयं गृहमाविवेन्न सोमादद्रा हे सोमादद्रौ तां निर्वर्तिं
 विषूषीं विष्वग्गतिं नागादिषु यथा पलायति विट्दतं विन्ने-
 वेषोन्मूलयतं, पराचैः पराङ्मुखीं निर्वर्तिं तां आरे दूरे
 युवां बाधेयां, तथा निर्वर्त्यास्मासु हतं एनस्यित्वापं रोगरू-
 पमप्यस्मत् प्रमुमुक्तं प्रकर्षेणास्मत्तो मोचयतं । याज्यामाह
 “सोमादद्रा युवमेतान्वस्ये विद्या तनूषु भेषजानि धत्तं । अव-
 स्यतं मुञ्चतं यज्ञो अस्ति तनूषु बड्ढं हतमेनो अस्मत्” इति ।

हे सोमाहृष्टौ युवमुगै युवां अस्ते तनूषु अस्माकं प्ररीरेषु
 विश्वा सर्वास्तेतानि भेषजानि श्रौषधानि धत्तं स्थापयतं, अव-
 स्यतं तैर्भेषजैरनिष्टं विनाशयतं, निश्च्यत्या कृतं नोऽस्माकं तनूषु
 घदद्भुमेनोऽस्ति तदस्मानो मुस्यतं । इत्यन्तरं विधत्ते “यदि
 विभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् सोम्यो
 वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशु-
 भिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति” (सं०) इति । सोम-
 यन्मध्योषधिरसेन जातत्वात् पुरुषः सोमदेवताकः । इयं वै
 पूषेति श्रूतेः, पूषरूपया भूम्या दृषादिप्रदानेन पोषितत्वात्
 पशवः पौष्णाः, अतो हविषा तुष्टा स्वदेवता पशुभिः सहिता
 समीचीनां त्वचं करोति ततो दुश्चर्मत्वमपगच्छति । तच्च
 पुरोऽनुवाक्यामाह “सोमापूषणा जनना रथीष्णां जनना दिवो
 जनना पृथिव्याः । जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अह-
 स्यस्यमृतस्य नाभिं” इति । हे सोमापूषणौ युवां देवा अमृतस्य
 कर्मफलस्य नाभिमहस्यन्, मह बन्धन इत्यस्माद्जातोदत्यस्यो
 नाभिश्चब्दः, बन्धनरज्जुं कृतवन्त इत्यर्थः, सोमापूषभ्यां हि
 कर्मफलं यजमाने बध्यते । कीदृशौ युवां धनानां द्यावापृथि-
 व्योश्च जनयितारौ, ऐहिकामुन्निकफलदातृत्वमेवात्र द्यावा-
 पृथिव्योर्जनकत्वं, किञ्च जातौ समौ जातमात्रेषैव विश्वस्य
 सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य गोपयितारौ । तत्रैव याज्यामाह
 “इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमाप्सि गूहतामजुष्टा ।
 आभ्यामिन्द्रः पकमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जगदुत्थिवासु”

इति । सर्वे देवा जायमानाविमौ देवौ जुषन्त सेवन्ते, इमा-
 वुभावजुष्टान्यप्रियाणि तर्माषि बुद्धिमान्द्यानि गूहतां समदृ-
 ष्णतां विनाशयतां । इन्द्रः आर्भ्यां सोमापूषर्भ्यां आमासू-
 स्त्रियासु तरुणीषु गोध्वन्तः रसपोषकाभ्यां पक्वं क्षीरं जनन्
 जनयति, गावो हि वारयुक्तायां भूमौ सोमेन वर्धिता ओ-
 षधीर्भक्षयित्वा बज्रनवनीतगर्भं क्षीरं धारयन्ति । अस्मात्
 सोमापौष्णात् पूर्वं विहितमेव पुनः फलान्तराय विधत्ते “सो-
 मारौद्रं च हं निर्वपेत् प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः
 प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्रज-
 यति विन्दते प्रजां” (सं०) इति । गर्भान्नये धृतस्य रेतसोऽ-
 ग्निना पच्यमानत्वादग्नेः प्रजनयित्वत्वं । पुनरपि फलान्तराय
 विधत्ते “सोमारौद्रं च हं निर्वपेदभिररन्त्सौम्यो वै देवतया
 पुरुष एष इन्द्रो यदग्निः स्त्राया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
 इद्रायपि दधाति ताजगार्तिमार्च्छति” (सं०) इति । पुरुषस्य
 सोमदेवताकत्वं पूर्वमभिहितं । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य इद्रत्व-
 मिति श्रुत्या इद्ररूपत्वमग्नेराज्ञातं । पुरुषस्य स्वामिभूता य
 सोमदेवता तस्या देवतायाः सकाशात् चरुणा मुखेन
 मुखेन तं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय क्रूराय इद्राय चरुरूपमु-
 त्कोचं दत्त्वा तं बध्यं वैरिणं तस्मै प्रयच्छति, स च वैरी
 तदानीमेव मरणं प्राप्नोति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते
 “सोमारौद्रं च हं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो
 गच्छत्यग्निं वरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवास्य रसं

निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव” (सं०)
 इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति
 यं पुरुषं व्याधिस्विरं पीडयति, एतस्य पुरुषस्य शरीरप्राणयो-
 र्बन्धको योऽस्तरसः स व्याधिकाले सोमं प्राप्नोति । भुक्तस्या-
 स्य सम्बन्धी योऽयं सूक्ष्मो रसे मगःप्रभृतेर्षिर्ज्ञशरीरस्या-
 ध्यायनकरसेन रसेन प्राणो देहे बध्यत इति । इममर्थं वा-
 चसनेयितः त्रिशुभ्राङ्गणेऽस्त्रं ददामेति वाक्येन समाप्तमिति ।
 तस्मिन् सोमेऽस्रोपभृते सति अयं देहोऽग्निं गच्छति जाठरा-
 ग्नेर्गर्भस्यास्तरसस्याभावात्सांसादिधातुवग्निर्भवति, अत एवा-
 मयाविनः शरीरं ह्यं दृश्यते । एवं सति यजमानस्यदृष्टा
 मूलेन सोमाग्निभ्यां रसं शरीरं निष्क्रीणाति ततोऽयमरोगो
 भवति । किञ्च यद्यप्ययं मूर्द्धन्मात्रं गतप्राणस्तथापि भूमौ
 श्रयानस्यदानो जीवत्येव । एतस्य शरीरकृत्वेन होतुर्बन्धिवर्द-
 दानं विधत्ते “सोमाद्द्रयोवा एतं यसितं होता निःशि-
 दति स ईश्वर आर्तिमार्तोरनञ्चान् होत्रा देयो वक्रिवा अन-
 द्धान् वक्रिहोता वक्रिनैव वक्रिमात्मानं स्पृशेति” (सं०)
 इति । रोगसम्बन्धिशरीरयोः सोमाद्द्राभ्यां स्त्रीकृतत्वान्तयो-
 र्मुखे रोगी यसितो वर्तते, तं यसितं होता याज्यानुवाक्यावसा-
 न्निःशिदति तयोर्मुखाग्निःसारयति, स च होता तयोः कोपात्
 आर्तिं प्राप्तुं ईश्वरो योग्यो भवति । अनडुहो वक्रित्वं ‘अनद्वा-
 हमग्नीधे’ (अ०१८) इत्यत्रोपपादितं, अग्निविषयावाहनमन्त्र-
 पाठाद्धोतुर्वक्रित्वं । तथा सत्यनडुहो दाता होता तेनानडुद्रूपेण

वक्रिणैव वक्रिरूपं स्वात्मानं स्पृशेति आर्तिमान्मया प्रीत्यति ।
 पुनरपि फलान्तराय विधत्ते “सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः
 कामयेत खेऽस्मा आद्यतने भ्रातृद्यं जनयेद्यमिति वेदिं परिगृ-
 ह्यार्धमुद्धृत्यादर्धं नार्धं बर्हिषस्तृणीयादर्धं नार्धमिभ्रस्याभ्या-
 दध्यादर्धं न ख एवास्मा आद्यतने भ्रातृद्यं जनयति” (सं०)
 इति । असौ ख आद्यतने अस्य वैरिणः स्वकीयगृहविषये श्वेच-
 विषये वा भ्रातृद्यं विवादकारिणमन्यं विरोधिन् जनयेद्य-
 मिति यः कामयेत स एतं चरुं निर्वपेत् । तस्य वेदिपरिग्रह-
 स्नानं सूचकारेण दर्शितं ‘भ्रातृद्यश्वेचं गत्वेतामिष्टिं निर्वपे-
 त्तत्र दक्षिणमर्धं वेद्या उद्धृत्य तदेवार्धेन बर्हिषस्तृणीयादर्धम-
 भ्यादध्यात्’ इति । एवं कृते सति श्रयं यजमानोऽस्य भ्रातृ-
 द्यस्य तदीयस्नान एव विवादकारिणं जनयति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आग्नावैष्णवमित्यादावभिचारहविस्त्रये ।

अग्ना प्र शो हृहेत्याद्या अधिका तु विकल्प्यते ॥

आ न एककपासे तु मैत्रावरुणनामके ।

अग्निमित्यादिका धाम्याः स्युः सोमारौद्रके चरौ ॥

देवानामिति चार्धर्चस्त्रिसृष्ट्वृष्टनुषज्यते ।

षड् धाया द्वे तु चाज्यानुवाक्ये सोमेत्युदीरिते ॥

सोमापौष्ये तु सोमेति मन्त्रा एकोनविंशतिः” ।

अथ मीमांसा । अष्टमाध्याये इतीशपादे चिन्तितं ।

“आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।
 अग्नीषोमीयविकृतिरथ वा व्यत्ययो इयोः ॥
 प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्बादाद्योऽन्विमो भवेत् ।
 द्विदेवत्यैकदेवत्यसाम्यस्य श्रुतिमत्ततः” ॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्
 सरस्वत्यै च दं बार्हस्पत्यं चरुमिति । गणान्तरमेवं श्रूयते,
 अग्नेये पावकाद्याग्नेये शुचयेऽष्टाकपालमिति । अथाग्नावैष्णवस्य
 प्रथमस्नानत्वादाग्नेयविकृतित्वं युक्तं, शुचिदेवकस्य द्वितीय-
 स्नानत्वादाग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेत् । द्विदेवत्यादिसाम्यस्य
 श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्नानतो बलीयस्नात् । तस्मादाग्नावैष्णवो-
 ऽग्नीषोमीयविकृतिः, शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ।

* विसृष्टमनुवाकार्था वर्धन्ते बुद्धिशुद्धये ।
 अनुमत्यादयो वैश्वदेवो वरुणघासकाः ॥
 साकमेधाः पितृयज्ञस्त्यम्बकाश्च शुनादिकाः ।
 शुनाशीरीयमिन्द्रादितुरीयञ्च दयं तथा ॥
 पञ्चेभीयमपामार्गहोम एते शुनादिकाः ।
 देविकाद्यं कर्मषट्कं स्याद्रत्निहविरादिकं ॥
 हवींषि रत्निनां तद्दहीक्षणीयाभिषेच्यता ।
 हवींषि स्युर्देवसुवां जलयहणसंस्कृता ॥
 दिग्नां व्याख्यापनं तद्ददभिषेकोऽथ दिग्त्रयः ।

* तैत्तिरीयपुराणे प्रकरत्रयात् काशीयपुराणत्रयात्सम्बन्धेनैवैतेषां
 श्लोकानां पाठः, अत एव कुत्रचित् भेदेन लिख्यते ।

सेवा संसृप् हविस्तद्ब्रह्मपेयो ह्यवेष्टयः ॥

हवीषि प्रयुजां मौचामषी याज्या इतीरिताः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमे हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धभूपाससासाज्यधुरन्धरेण *सायनाचार्येण विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे ऽष्टमः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

प्रथमकाण्डः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

ॐ तस्यत् ॥

---

* माधवाचार्येणेति तै० ।

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा
देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं
भूतिं गमयति भवत्येवातिक्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमी-
श्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्तं वायवे नियुत्वन्त आल-
भेत नियुद्धा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय
भवत्येव ॥ १ ॥

वायवे नियुत्वन्त आलभेत ग्रामकामो वायुर्वा
इमाः प्रजा नस्योता ननीयते वायुमेव नियुत्वन्तः
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै प्रजा नस्योता

नियच्छति ग्राम्येव भवति नियुत्वते भवति भ्रुवा
 एवास्मा अनपगाः करोति वायवे नियुत्वत आलभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ
 खलु वा एतस्य प्रजायाः ॥ २ ॥

अपक्रामतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स
 एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्रजनयति विन्दते प्रजां
 वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावो प्राणो वै
 वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्मादप-
 क्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन
 भागधेयेनोप ॥ ३ ॥

धावति स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदी-
 तासुर्भवति जीवत्येव प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्
 सोऽक्रामयत् प्रजाः पशून्सृजेयेति स आत्मनो *वपा-
 मुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात् ततोऽजस्तूपरः समभवत्
 तः स्वायै देवताया आलभत ततो वै स प्रजाः पशू-
 न्सृजत यः प्रजाकामः ॥ ४ ॥

पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमाल-

* वपामुदक्खिददिति पाठः ।

भेत प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै
 प्रजां पशून् प्रजनयति यत् श्मश्रुणस्तत् पुरुषाणां
 रूपं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोद्न् तद्गवां यदव्या
 इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो वै
 ग्राम्याः पशवस्तान् ॥ ५ ॥

रूपेणैवावरुन्धे सोमापौषां चैतमास्त्रभेत पशु-
 कामो हौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभिजायैते
 ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणावेव स्वेन भागधेये-
 नोपधावति तावेवास्मै पशून् प्रजनयतः सोमो वै
 रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो
 दधाति पूषा पशून् प्रजनयत्यौदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा
 उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशून्वरुन्धे ॥
 ॥ ६ ॥

अप्रदाहाय भवत्येव प्रजाया आमयति वायुमेव
 नियुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप प्रजाकामस्तान् यूप-
 स्त्रयोदश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
 व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलप्रकृतिबोधकं ।
 विद्यतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्वथ ॥
 वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।
 अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥
 समाख्यया चाश्रिकानां मन्त्रत्वमवसीधते ।
 ऋचः पादयुता मन्त्रा यजुः प्रक्षिष्टपादकं ॥
 साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्यबोधकाः ।
 लोके पदपदार्थौ यौ वेदे तावेव गोचरौ ॥
 मागं व्याकरणं तत्तदर्थोद्देशैर्लोकवद्भवेत् ।
 अग्न्याद्येऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥
 *गात्रापि ब्राह्मणस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।
 अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥
 सन्निधावनुषङ्गः स्यादर्थोद्देशितिरसन्निधौ ।
 मन्त्रादन्यद् ब्राह्मणं स्यादधिवादइत्यात्मकं ॥
 समभिव्याहृते धर्मे ब्रह्मिको बोधको विधिः ।
 उपवीतादिवल्लोके ह्यपूर्वार्थो विधीयते ॥
 चिन्नम्हादित्यागतो वै विधिस्तु परिधारणे ।
 न विधिर्मन्त्रगाख्यातो चाभिर्यजत इत्यतः ॥

* भाषिको ब्राह्मणस्येति तै० ।

वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मं विधीयते ।
 ऊर्जोऽवबुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥
 तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न तत्र हेतुगोः ।
 सर्वसाधारणा ह्यर्थाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥
 इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।
 तत्तदाक्यान्यदा इत्य बहुवोऽर्था विचारिताः ॥
 आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽखिले ।
 अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिप्रभुः ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं प्रकृतिर्विकृतिश्चेति ।
 प्रकृत्यसर्वाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमाचोपदेशो
 यत्र क्रियते अवशिष्टं तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा आ-
 ब्दिकाः *दृचशब्द एव सर्वां प्रक्रियामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु
 तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति, तद्वत् । तत्र प्रकृ-
 तिर्द्विविधा मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः सो-
 मश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः, तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्ट-
 त्याभावात् । अन्याधानेष्टकोपधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्ति
 इति चेत् । तर्हि तादृशं सर्वमग्निहोत्रादिभिरुपलक्षणीयं, अथवा
 वज्रसंस्कारमात्रतया कर्मत्वानादरेण मूलप्रकृतिष्वनुपन्यासः ।
 अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण हो-
 तव्यं कर्म, तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रं ।
 इष्टिर्नाम पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासास्तु

* पा० । ७ । ३ । १०२ । प्रकृतप्रकाशे ५ । १—२३ ।

कर्म, तद्विकृतिरैन्द्राग्नेकादन्नकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्या-
दिकाम्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवसन्तमनुष्ठेयं सोमस्यतारूपद्र-
व्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमास्यं कर्म, तस्य साक्षाद्विकृतिर्विश्वजिदा-
येकाहः परम्वर्या महस्रसंवत्सरसत्रप्रयन्तः कर्मसङ्घः । अथयग्नी-
षोमीयपशुसूक्तेभ्य इत्यग्निष्टोत्रसोमेभ्यो विश्वक्षणः तथापि नासौ
काश्चिन्मूलप्रकृतिः, तस्मिन् पश्चाद्विकृतिधर्माणां प्रयाजादीनामति-
देवेन तस्यैष्टिविकृतित्वात्, तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणा-
मुपाकरणनियोजनादीनां भवनीयादिपशुस्रवतिदेवात् प्रकृति-
त्वमप्यस्ति, ततो ज्ञात्माकत्वादवान्तरप्रकृतिरित्युच्यते । महस्रसंव-
त्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेवाभावेन तस्मिन् सत्रे द्विविध-
स्यापि प्रकृतित्वस्याभावात् केवलविकृतित्वं । गृहमेधीयेष्टिरूप-
सद्धोम इत्यादेरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वं । न ह्यन्यदीयस्य
धर्मस्य तस्मिन् वा तदीयस्य अन्यस्मिन् वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति ।
तस्मात् प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभयात्मकश्चेति चतुर्विधं
कर्म सम्पन्नं, तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य प्रथमकाण्डे
प्रपाठकचतुष्टयेण मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ, सोम-
स्याङ्गत्वेनावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं
प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृतिस्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः
काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः, अथ द्वितीयकाण्डे प्राधान्येन विकृतयो
वर्णन्ते । अथप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शनपूर्णमासब्राह्मणमात्रातं
तथापि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव ह्यभिधानात् काण्डस्य
विकृतिप्राधान्यमविरुद्धं । तास्वपि विकृतिषु अथपि उक्तरीत्या

कास्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यासत्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयाः
 तथापि तासु बह्वक्तव्यसङ्गावात् सूचिकटाहन्यायेन प्रथमं
 ता उपेक्ष्य अवाप्सरप्रकृतेरग्नीषोमीयपञ्चोर्विहृतयो वायव्या-
 दिकास्यपञ्चवोऽल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषाञ्च
 प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमासाङ्गसमूहवदेककर्तृत्वाभावात्प्राप्ति-
 क्रमनियमः, अतोऽनुवाकार्यानामनुष्ठानप्रयुक्तस्यानुपूर्विकनिय-
 मस्य कस्यचिद्भावादध्ययनसम्प्रदायेनैव तन्नियम इति नाचा-
 नुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते । तत्र च प्रथमानुवाकस्त्रादावैश्वर्य-
 कामिनः पशुं विधत्ते. “वायव्यं श्वेतमालभेत भृतिकामो
 वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागधेयेनापधावति च
 एवैनं भृतिं गमयति भवत्येव” इति । वायुर्देवता यस्य पञ्चोः
 सोऽयं वायव्यः, स च श्वेतवर्णः, तमाश्रभेत संस्पृशेत् बर्हिः-
 ष्वस्रश्नाशाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र धागविधि-
 र्नाश्रूयते तथापि द्रव्यदेवतात्मकस्य धागरूपस्य श्रूयमाण-
 त्वादन्यथानुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं धागः कल्पनीयः । न
 च सत्सु महत्ससङ्ख्याकेषु देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति
 ब्रह्मनीयं । त्राघोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात् । श्वेतपशुस्वति-
 प्रियत्वाद्दायोः स्वकीयो भागः, स्वार्थं धेयप्रत्ययः, यद्वा वर्ण-
 व्यत्ययेन दातव्यत्वमुच्यते, तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायु-
 मेवोपधावति समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवा-
 नामस्मिन् पश्चादत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते, यद्वा
 यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थं उपधावत्येवेति योज्यं । तेन तुष्टः

न वायुरेवेनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति धोष्यं । तदनुग्रहादयं भवत्येव ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते “अति-
 क्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमोश्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्तं वायवे नि-
 युत्वत आसभेत नियुद्धा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय
 भवत्येव” इति । अत्राभिज्ञाः *पूर्वोक्तविशेष वायुदेवता-
 त्यन्तं क्षिप्रकारिणोत्येतद्गुणदोषाभिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः,
 सा सोमा देवता एनं यजमानं प्रदहः प्रदग्धुमोश्वरा समर्थेति
 स्वाभिप्रायं प्रकटयन्ति, वायौ क्षिप्रं वाति सति जाञ्जस्रमानो
 ऽग्निर्महान् दहन् लोके दृश्यते, अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वं,
 तत्परिहर्तुं नियुद्विशेषणयुक्ताय वायवे पशुमासभेत, नि-
 तरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो वायोरश्वाः, तेऽस्य
 सन्तीति नियुत्वान्, अत एव तदीययाज्यानुवाक्याप्रतिपादके
 ‘पोवोऽश्वाः रथिं वृधः’ इत्यस्मिन् सूक्ते शतसहस्रसङ्ख्याका-
 भिरश्वजातिभिर्वायोर्गमनमाप्नायते ‘आ नो नियुद्धिः अति-
 नीभिरध्वरः सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञं वायो अस्मिन्
 हविषि मादयस्व’ इति । येयं नियुत्सङ्ख्याकाश्वजातिः सै-
 वास्य वायोर्धृतिर्धारयित्री, न हि वाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु
 वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति, तेन नियुदेवास्य धृतिर्धारणमतो
 नियुत्वतो वायोर्हविःप्रदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट
 एव ससैश्वर्यं प्राप्नोति, तसैश्वर्यमप्रदाहाय भवत्येव, नियुत्वतो

* पूर्वोक्तविशेषणवायुदेवतात्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येवं देवतादोषं
 गूढाभिप्रायाः सन्तः प्रथममाहुः इति तै० ।

वायोरनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान् पुरुषान्नियन्तु, स्वकीयद्रव्यमविनाशेन पालयितुञ्च समर्थत्वात् मनःसम्पापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते “वायवे नियुत्वत आस्रभेत यामकामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते वायुमेव नियुत्वन्तः स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नियच्छति याम्येव भवति” इति । नासिकायामोता नस्योताः, यथा लोके बलीवर्दी नासिकाद्विद्रे रञ्जुबन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत् सर्वाः प्रजा यामवासिनीरधीनाः कृत्वा वायुस्तत्र तत्र मृशं नयति स च वायुः पशुणा तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानाधीनाः करोति, स्वाधीनप्रजो यजमानो यामस्वामी भवत्येव । देवतानुषं प्रशंसति “नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति” इति । नियुत्वहुण्युक्ताय पशुर्भवतीति यत् तेन यामस्त्राः सर्वाः प्रजा अस्मिन् यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति, न तु ताः कदाचिदप्यपरक्ता भवन्ति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते “वायवे नियुत्वत आस्रभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः अपक्रामतो योऽस्रं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्तः स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्रजनयति विन्दते प्रजां” इति । प्रकर्षेणानिति मुखविस्त्राद्विद्विष्टेष्ट इति प्राणः, वायुस्तथाविधः, अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरानिति चेष्टत इत्यपानः, नियुच्छब्दे नितरां

द्यौति मिश्रीभवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । सः पुरुषः
 प्रजार्थमसं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन् युवा च सस्रपत्यं न स्रभते
 एतस्य पुरुषस्य प्रजायाः सकाशात् प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः,
 अपत्यसाभाभावेन पुरुषेण गर्भाशये निषिक्ते रेतसि नियुत्वतो
 वायोरनुग्रहाभावात् प्राणापानयुक्तं जीवान्तरं न प्रविशति ।
 एतदेवाभिप्रेत्यैतरेद्योपनिषदि श्रूयते 'न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः
 सिच्यते यदा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते पूययेन्न सन्नवेत्'
 इति । नियुत्वान् वायुर्भागधेयेन तुष्टः यजमानार्थं तदीय-
 रेतसि प्राणापानार्थां युक्तं जीवं प्रवेक्ष्य प्रजाः प्रजनयति
 ततो यजमानः पुत्रं स्रभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते
 "वायवे नियुत्वत आस्रभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायु-
 रपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्मादपक्रामतो यस्य
 ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तः खेन भागधेयेनोपधावति
 स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"
 इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः, यस्य ज्योगामयति यं
 पुरुषं चिरमामयो बाधते एतस्मात् प्राणापानावतिक्रान्तमु-
 च्यतौ, अस्मिन् प्राणापानौ दधाति चिरं स्थापयति, अपि च
 यदि कथञ्चिद् भूमौ शयानो हृणो मुहूर्तमात्रं याममात्रं
 वा परेतो भवेत् तथापि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीव-
 त्येव । कर्मान्तरं विधातुं प्रसूति "प्रजापतिर्वा इदमेक आ-
 सीत् सोऽकामयत प्रजाः पशून्सृजेयेति स आत्मनो वपासु-
 दक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात ततोऽजस्रपरः समभवत् तः स्वाद्यै

देवताया आस्रभत ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत” इति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं प्रजापतिरेक आसीत्, प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किञ्चिदित्यर्थः । स च प्रजापशुसृष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वस्ररीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वपामुदक्खिददुत्विद्योद्धृतवान् ताञ्च वपामग्नौ प्रक्षिप्तवान्, ततो दग्धाया वपाया अजस्रपरः शृङ्गरहितः समुत्पन्नः, तञ्चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्यालभत, तत्कर्मसामर्थ्यात् प्रजाः पशूनसृजत । ननु, स्वयमेव स्ववपामुत्विद्याजं तत उत्पाद्य तच्च स्वार्थमास्रभ्य जगत् सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालं । बाढमिन्द्रजालमेवैतत्, अत एवान्यत्रास्मात् ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इति, ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिणं तु महेश्वरं’ इति । न खल्विन्द्रजालविषये विस्मेतुञ्च भवानपीच्छति, यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काप्यनुपपत्तिस्तदानीमचिन्त्यमहिम्नि सर्ववेदसिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा क्व वीर्यं क्व वा पुरुषः क्व वीजं क्व वा वृच इत्यादिकं भवानुपपादकमन्यः कथं युक्तिभिरुपपादयति । सङ्कल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्, तर्ह्येतत् प्रकृतेऽपि मा विस्मरेत् । सङ्कल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत्, नानाविधभोगैस्तृप्तस्य राजादेः किं द्यूतमृगयादिप्रयासेनेति लया वक्तव्यं । लीलेति चेत् तदत्राप्यनुसन्धेहि । तथा च श्रुतिः,

भोगार्था सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापने । इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,

क्रीडतो वासकस्त्रेव चेष्टां तस्य निश्रामय । इति ।

वाससूत्रमपि 'सोकवत्तु सीला कैवल्यं' इति । अस्रमति-
प्रसङ्गेन । विधत्ते "यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् स एतं
प्राजापत्यमजं त्वपरमास्रभेत प्रजापतिमेव स्त्रेन भागधेयेनोप-
धावति स एवास्त्रै प्रजां पशून् प्रजनयति" इति । पशून्
प्रशंसति "यत् अश्रुणस्तत् पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्तदश्रानां
यदन्यतोदन् तद्वर्वा यदव्या इव अफास्तदवीनां यदजस्तद-
जानामेतावन्तो वै श्याम्याः पञ्चवस्तान् रूपेषैवावरुन्धे" इति ।
पुंप्रशावजे अश्रुणि विद्यन्ते, त्वपरत्वं सर्वेष्वजेष्वभावेऽपि प्र-
कृते विद्यते, अन्यतोऽधस्त एव दन्ता इत्यन्यतोदत्तं, अविस्त्रुर-
सदृशाः अफा वृश्मन् एव अजत्वजातिश्चास्ति, तत् पुरुषा-
दिरूपत्वं । यद्यपि श्याम्येषु पशुषु गर्दभोद्गावपि सप्तसङ्ख्या-
सिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथापि पुरुषादयः पञ्चैव प्रशस्ताः
विप्रराजादिभिरत्यन्तमादृतत्वात्, अत एव तदीयेन स्वरू-
पेण सर्वरूपसदृशेण तान् पुरुषादीन् सर्वानधीमान् करोति ।
पञ्चम्वरं विधत्ते "सोमापौष्णं चैतमास्रभेत पशुकामो दै
वा अजायै स्त्रेनौ नानैव द्वावभिजायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः
सोमापूष्णावेव स्त्रेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्त्रै पशून्
प्रजनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
एवास्त्रै रेतो दधाति पूषा पशून् प्रजनयति" इति । त्रयाणां
वत्सानां युगपञ्जातानां समुदायस्त्रितं, तत्र भवस्त्रैतः, तेषामन्य-
तम इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुक्तेयं, अजायास्ता-

वद्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं दौ वत्सौ जायेते, माद्वरूपायामजायां येयमूर्क् पयः सारं या च शरीरगता पुष्टि-
 क्षदुभयं तां ख्यापयितुं द्वितीयो वत्स उत्पन्नः, द्वावेव हि सर्वत्र
 जायेते, द्वितीयस्तु कश्चिदेव, तथा सति यस्यां द्वितीयो जातस्तस्याः
 शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यञ्चास्तीति लक्षयितुं शक्यते । किं
 ब्रह्मना त्रैतः प्रब्रह्म इति द्रष्टव्यं । गर्भाशये रेतो यथा न
 स्रवति तथा सोमो धारयति, पूषा भूमिरूपत्वात् स्वकीयो-
 षधिरसेन पोषयित्वा प्रजगयति । सोदकप्राप्तं खादिरं वा-
 धितुं विधत्ते “श्रौदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्क्
 पन्नव ऊर्जेवास्मा ऊर्जे पशून्वरुन्धे” इति । फलानां यथा
 ब्रह्मत्वादुदुम्बरस्योर्गुपत्वं शीरद्वारेण पशूरपि तथाविधः, अत
 ऊर्जेवोदुम्बररूपया यजमानार्थं उर्गुपान् पशून् सम्पादयति ।
 अत्र भीमांसा । यत् पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वं
 तदष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“इत्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥

लोकवत्सन्निपत्यारादुपकारिद्वयं, अन्तेः ।

द्वयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु” ॥

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः सम्पूर्णं उपकार इति निश्चेतुम-
 शक्यत्वादिद्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् । मैवं, लौकि-
 कसदृशत्वात्, यथा लोके भुञ्जक्रियायामोदनः करणं तस्य स-
 न्निपत्योपकारिणः आकसूपपादयः आरादुपकारिणः पीठप्रदी-

पादयः तथा भावनायां यागः करणं अवघातादयः सन्निपा-
तिनः प्रयाजादयः आरादुपकारिणः, अतो नात्यन्तमलौकिकत्वं ।
इयन्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या
निश्चीयतां, तस्मादिच्छिन्निहोत्रशोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ।

मासग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राद्भेदे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादे चिन्तितः ।

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत् कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तं कर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसम्भवात् ।

अनेकस्या विधेस्त्वान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात्” ॥

कुष्ठपायिनामयने श्रूयते ‘मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य
माससत्त्वणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयत इति चेत् । मैवं, किं
मास एव विधीयते, उत वोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वादुपसदोऽपि ।
नाद्यः, उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते
विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः, प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्य-
भेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि गुणविधिः कर्मान्तरत्वे किं प्रमाण-
मिति चेत्, प्रकरणान्तरमिति वदामः । न ह्येतन्नित्याग्निहो-
त्रस्य प्रकरणमसन्निहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत् प्रकरणं अयनमा-
रभ्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिब्रह्मेति चेत्,
प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽप्यग्निहोत्रब्रह्मेन तत्समर्पणादेशा शक्या भवति
वा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रक-

रुषभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधापयितुं प्रवृ-
त्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो
नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्माति-
देशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते । ननूपसन्नासाभ्यां गुणाभ्यां विभिद्यं
कर्म विधीयते ततो वाजिनन्यायेन (पृ०३२) गुणभेदात् कर्मभेदो,
न प्रकरणभेदादिति चेत्, न, वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो
गुणो वाजिनं मासस्त्वनुपपादेय इत्येकं वैषम्यं, द्रव्यत्वेन गुणान्त-
र्गतं वाजिनं मासो न तथेत्यपरं वैषम्यं । परमार्थतस्त्वत्र प्रथम-
तरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणभेद उपाद्वलयति
ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे
चिन्तितं ।

“सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा, मानविवर्जनात् ।

न स्युः, स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः” ॥

‘सौर्यं चरं निर्वपेद् ब्रह्मवर्षसकामः’ इत्यत्रावघातादयो
धर्मा न प्राप्यन्ते प्रापकप्रमाणानां अतिलिङ्गादीनामभावा-
दिति चेत्, मैवं । याग उपकरणापेक्षः करणत्वात् लौकि-
कवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।

तत्रैवान्यथिन्तितं ।

“विद्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्व्यो धीमन्निकर्षतः” ॥

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिषोषाङ्गकलापः स्नालीपा-

कादिगतो लौकिको यहीतव्यः । कुतः, अनिबद्धत्वात् । वैदिकस्य प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः सन् ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेत् । मैवं, वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसन्निकर्षात् । यथा प्रकरणेन कश्चिन्नबद्धः तथा सोदकेनान्यत्रापि निबध्यतां । किञ्च 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णसं जुहोति' इति सौर्ययागविधिविशेषे कृष्णसं होमविधानाय सिद्धवत् प्रयाजोऽनूद्यते तच्च वैदिकेति-कर्तव्यताया लक्षणं । तस्माद्वैदिको याज्ञः ।

स च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मसूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्त-
माध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनं ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यतां ॥

*अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणं ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः, ज्योतिष्टोम-
प्रकरणे दीक्षणीयादयः, तत्र ते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोप-
दिश्यन्ते, कुतः, यज्यन्वयात् । यागः करणं प्रयाजादय इति-
कर्तव्यतेत्येतावदविवादं । तत्र यदि प्रयाजादयो यामवद-
पूर्वेणान्विताः स्युः तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति
कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसम्मतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत ।
किञ्चावघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टः,
तद्वदङ्गत्वसामान्यात् प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः, यजि-

* न प्रधानद्वयोर् (प्रधानाङ्गयोर्) मुख्यापूर्वभेदसमन्वयादिति तै० ।

धातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्वेनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनु-
गतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्वेनादिष्वप्युपदेशेनैव
कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः ।
अपूर्वं मुख्यं फलवत्त्वात्, यजिर्न मुख्यः फलरहितत्वात् । फल-
वति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तं, अतः करणेतिकर्तव्यतयो-
द्भवयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः पश्चात् परस्परं गुणप्रधानभावे-
नान्वयः, तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वाद्पूर्व-
विशेषेण तत्करणभूतयजिविशेषेण वाञ्छिताः प्रयाजादिधर्मा
ये यस्मिन् प्रकरण आख्यातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं
प्रकरणमर्थवद्भवति, सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्नोति प्रकरणमनर्थकं
स्यात् । तस्मात् सौर्यश्वेनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्मा-
काङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः ।

प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशः तत्रैव चिन्तितः ।

“इषौ समानमितरत् श्वेनेनेत्यनुवादकं ।

श्वेनवैषधिकाणां वातिदेशोऽचानुवादकं ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात् तद्धर्मास्योदकात् समाः ।

श्वेनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरत् श्वेनगं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं सौहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते” ॥ इति ।

इषुनामकः श्वेननामकस्य दावप्येकासौ ज्योतिष्टोमविकारौ,
तयोद्भवयोर्ज्योतिष्टोमधर्मास्योदकेन प्राप्ताः ते चोभयत्र समा-
नाः, तच्च समानत्वमिषुप्रकरणवाक्येनानूद्यते समानमितरत्

श्लेणेनेति । नन्वचेतरशब्देऽङ्गिरनुपपन्ना तत्प्रतियोगिनः कस्य-
चिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत्, न, पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मा विहितस्तं परित्य-
ज्येतरशब्दकप्राप्तं सर्वं श्लेणेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादक-
मिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं
ब्रूते, तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कस्यदित्युक्तेऽध्य-
यनप्रसक्तिमान् यद्गदत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवाश-
घटपटादिः । एवमत्रापि इषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रति-
योगित्वात् तत्सजातीयं श्लेणगतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिक-
धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति तच्च प्रकृतावभावात्त चोद-
केन प्राप्तं । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितः ।

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन् धर्माणां नातिदेशकं ॥

उतातिदेशकं नैवं द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।

अग्रये होत्रमित्यस्य नित्ये सम्पादितत्वतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान् धर्मास्तन्नाम्नातिदिशेदिह” ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते ‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’ इति ।
तत्राग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादन्यस्मिन् मासाग्निहोत्रे
धर्मानतिदेशुं नार्हति । कुतः, तस्य नाम उभयोरग्निहोत्रयो-
र्मुख्यत्वात् समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । अग्रये होत्रं यस्मिन्

कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे सन्प्राप्तं तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये निर्णीतं, अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं सम्भवति अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, मुख्यत्वासम्भवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगादतिर्गुणं नित्याग्निहोत्रगुणावतिदिशति ।

प्रत्यचवचननाशोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितः ।

“कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात् कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः” ॥ इति ।

विहितेति कर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्तात् यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः, नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्येति चेत्, मैवं । शास्त्रार्थस्य व्यवस्थाया नियामकत्वात् आग्नेयलिङ्गान्नियतादेकस्मात् कर्मणो धर्मातिदेशः, तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितं ।

“तद्धितोक्त्वादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकं ।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोरग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्वादेवतानिर्देशे एकदेवतायोगित्वमोषधिद्रव्यकलं निर्वप इत्येतान्याग्नेययागसम्बन्धितया श्रूयमाणत्वादाग्नेयलिङ्गानि, सौर्यं च हं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपसृज्यन्ते, न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियक्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः, तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधि-

गन्धेऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गस्मारितोप-
कारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दे विदधाति, तथा सति
प्रमाया लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत् सौर्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं
षोडशकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितं ।

“ऐन्द्राग्नौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा इयोरिह ।

सम्भवादैष्टिकोऽन्योऽत्र स्यात्कपासादिलिङ्गतः” ॥

ऐन्द्राग्नेकादन्नकपासं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकै-
ष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्यतर इच्छया यास्यः । कुतः, उभयत्र
विध्यन्तसम्भवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत् । न, कपासनिर्वापादि-
भिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकसैवाचोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपश्नोरिष्टिविद्यतित्वं तत्रैव चिन्तितं ।

“न पश्नावैष्टिकः स्याद्वा न कपासाद्यभावतः ।

स्याद्वात्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजसुच्यनामतः” ॥

अग्नीषोमीये पश्नावैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः, पूर्ववदत्र
निर्वापकपासादिलिङ्गाभावादिति चेत्, मैवं । आग्नेयमष्टाक-
पासमित्यचोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाग्नीषोमीयं
पशुमित्यचापि, न तु सोमेन यजेतेत्येव देवताया अव्यक्तत्वं,
तदेतत् व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गं । एकादन्न प्रयाजान् यजतीत्यत्र
प्रयाजबलत्वं द्वितीयं । सुच्यमाघार्यं जुह्वा पशुमनक्तीत्याघा-
राश्रने लिङ्गान्तरं । आसन्नो लिङ्गान्तरं इष्टावपि ईषा-
मासभेत इति दर्शनात् । तस्मादसि पश्नावैष्टिकः ।

तस्यैव पञ्चोः पञ्चान्तरप्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितं ।

“सवनीयादिके दार्श्या दैवो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गनोऽन्यत्र विद्यतिः प्रकृतिर्भवेत्” ॥

सवनीयानुबन्धनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससम्बन्धिविध्यन्तः कार्यः, कुतः, दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैवोऽग्नीषोमीयपशु-विध्यन्तः दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभावित्वात्, तस्य चाग्नीषोमीयेष्टिविद्यतित्वाच्च प्रकृतित्वमस्ति, अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । आसन्नोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गं सवनीयादिष्वप्यस्ति* । तथा प्रातःसवनादिषु वपाप्रचारोऽपरं लिङ्गं । इष्टिं प्रति विद्यतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशु-व्यतिदिशेत्, तथैवमेतैर्विचारैर्वायव्यादिपशुष्वग्नीषोमीयविध्य-नातिदेश इति संस्थितं ।

वायव्यं श्वेतमासभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“वायव्यः श्वेत आसन्नो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्भृश्रुतेजोऽर्धमीषामुष्टिनिरुप्रयोः ॥

गुणौ श्वेतचरु किं वा यावत्कथितकर्मणी ।

फसार्थमथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥

श्वेत्यं वायुसृगीषायामग्नेये च रविप्रभे ।

चरुर्गुणः चरुः स्यात्तौ निर्वपस्तु तदाश्रितः ॥

* लिङ्गं तत्र प्रवाजादिष्वस्तीति तै० ।

फलहानेर्न तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसम्पत्तेरवार्या यागतार्थिकी” ॥

अनारभ्येदमाप्नायते ‘वाचव्यः श्वेतमालभेत भृतिकामः’ इति ‘सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः’ इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाप्नातं ‘ईषामालभेत’ इति ‘चतुरो मुष्टो-स्त्रिर्वपति’ इति च । ईषा ब्रकटगतो लाङ्गुलदण्डवद्दीर्घः काष्ठ-विशेषः, तस्या आलम्भः स्रग्भः, तमेतं दर्शपूर्णमासगतमीषा-लम्भमनूय तस्वामालभ्यायामीषार्यां श्वेतगुणो विधीयते, तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वादायव्यत्वं सम्भवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापमनूय चरुगुणत्वेन विधीयते । चरुः ख्लासी, सा च निर्वापस्याश्रयः, निरुप्तस्य हविषो आग्नेयतया सूर्यव-त्प्रभासम्बन्धात्सौर्यत्वं । भृतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्श-पूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानुद्येते, तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्व-पक्षः । न हि फलप्रदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः सम्भवत्प्रयोजनयोश्च पाञ्चिकानुवादत्वमावर्थक्यं वा युक्तं, तस्माद्गुणफलविशिष्टकर्म-न्तरे विधीयेते, तदापि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशु-चरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतो-र्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्थाग-योर्विधिरभ्युपगन्तव्यः, भृतिकामो वाचव्येन श्वेतेन पशुना यजेत, ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धौ विधिर्द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य सिद्धप्रत्ययेन कर्त-

यताविधानात् । आसन्ननिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत्, अनुवाद इति ब्रूमः । तत्रापिस्वार्थिकी निर्वापासन्नभावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राड्डान्तः ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि ह्यग एव वा ।

विशेषानुक्तिः कोऽपि ह्यग एवास्त्वबाधनात्” ॥

वायव्यं श्वेतमासभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेषगतगुणवाचित्वाभावात् यं कश्चिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः । सोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात् तमेव समर्पयतीति राड्डान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितं ।

“श्रौदुम्बरः खादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः” ॥ इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोमापौष्णे पशौ श्रूयते ‘श्रौदुम्बरो यूपो भवति’ इति । तत्र सोदकप्राप्तेन खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः । द्वयोर्दूषयोः पशुनियोजनसम्भवेन सोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः । खादिरौदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनचमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ, तयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत, तस्मादुपदिष्ट श्रौदुम्बरोऽतिदिष्टस्य खादिरस्य बाधक इति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात्सृष्टाः परा-
 चीरायन् ता वरुणमगच्छन् ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत
 ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्याथ मे पु-
 नर्देहीति तासां वरमालभत् स कृष्ण एकशितिपाद-
 भवद्यो वरुणमृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेक-
 शितिपादमालभेत् वरुणं ॥ १ ॥

एव खेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपा-
 शान्मुञ्चति कृष्ण एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष
 देवतया समृध्यै सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्
 तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्य यत्प्रथमं तमोऽपा-
 घ्नन्त्सा कृष्णाविरभवद्यद्वितीयं सा फल्गुनी यत्तृ-
 तीयं सा बलक्षी यदध्यस्थादपाकन्तन्त्साविर्वशा ॥
 ॥ २ ॥

समभवत्ते देवा अब्रुवन् देवपशुर्वा अयं समभूत्
 कस्मा इममालप्स्यामह इत्यथ वै तर्ह्यल्पा पृथिव्या-
 सीदजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः कामा-
 यालभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयो यः
 कामयेत् प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एता-
 मविं वशामादित्येभ्यः कामाय ॥ ३ ॥

आलभेतादित्यानेव कामः स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति त एवैतं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनय-
 न्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमै-
 ष्णन् तस्मा एता मल्हा आलभन्ताग्नेयीं कृष्णग्रीवीः
 संहितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन्
 ब्रह्मवर्षसकामः स्यात् तस्मा एता मल्हा
 आलभेत ॥ ४ ॥

आग्नेयीं कृष्णग्रीवीः संहितामैन्द्रीः श्वेतां बार्ह-
 स्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोपधावति ता
 एवास्मिन् ब्रह्मवर्षसं दधति ब्रह्मवर्षस्यैव भवति
 वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमालभेत घोषे मध्य-
 न्दिने संहितामैन्द्रीः शरद्यपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां
 षोष्णि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे
 मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजांसि तान्येव ॥
 ॥ ५ ॥

अवरुन्धे संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्म-
 वर्षसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्षसं प्रथय-
 ति ब्रह्मवर्षस्यैव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै
 गर्भं इन्द्रियमेवास्मिन् दधति सारस्वतीं मेषीमालभेत

य इँश्चरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सर-
स्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सैवा-
स्मिन् ॥ ६ ॥

वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भव-
ति तस्मान्मनुष्याः सर्वां वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्री-
वमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाथ्यग्निं वा एतस्य
शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरे-
वास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत्त यदीतासुर्भ-
वति जीवत्येव सौम्यं बभ्रुमालभेताग्नेयं कृष्णग्रीवं
प्रजाकामः सोमः ॥ ७ ॥

वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवा-
स्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्रजनयति विन्दते प्रजा-
माग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो
विद्यामनूष्य न विरोचेत् यदाग्नेयो भवति तेज एवा-
स्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्ण-
ग्रीव आग्नेयो भवति तम एवास्मादपहन्ति श्वेतो
भवति ॥ ८ ॥

हृचमेवास्मिन् दधाति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्म-
वर्चसमेवास्मिन् त्विषिं दधात्याग्नेयं कृष्णग्रीवमाल-

भेत सौम्यं बभ्रुमाम्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाम् स्पर्थ-
मान आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः
सौम्यमाम्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं
परिवृत्त्वात्येकधा समावृत्क्ते पुर एनं दधते ॥ ६ ॥

सुभेत वरुणं वशैतामविं वशामादित्येभ्यः कामाय
मल्हा आसुभेत तान्येव सैवास्मिन् सोमः श्वेतो भवति
चिचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

भूतिकामो यामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापन्मर्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पञ्चवः *श्रुताः ॥

तानेतान् पशून् प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुण-
गृहीतादीनां पञ्चव उच्यन्ते । तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं
प्रश्नोति “प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः पराची-
रायन् ता वरुणमगच्छन् ता अन्वेत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै
न पुनरददात् सोऽब्रवीद्धरं वृषीव्याथ मे पुनर्देहीति तासां
वरमास्रमत स कृष्ण एकश्रितिपादभवत्” इति । प्रजापतिना
सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराशुख्यः अपरक्ताः सत्योऽस्मात् प्रजा-

* श्रुता इति का० ।

य इँश्चरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सर-
स्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सैवा-
स्मिन् ॥ ६ ॥

वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भव-
ति तस्मान्मनुष्याः सर्वां वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्री-
वमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा एतस्य
शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरे-
वास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत् यदीतासुर्भ-
वति जीवत्येव सौम्यं बभ्रुमालभेताग्नेयं कृष्णग्रीवं
प्रजाकामः सोमः ॥ ७ ॥

वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवा-
स्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्रजनयति विन्दते प्रजा-
माग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो
विद्यामनूच्य न विरोचेत् यदाग्नेयो भवति तेज एवा-
स्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्ण-
ग्रीव आग्नेयो भवति तम एवास्मादपहन्ति श्वेतो
भवति ॥ ८ ॥

हृचमेवास्मिन् दधाति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्म-
वर्चसमेवास्मिन् त्विषिं दधात्याग्नेयं कृष्णग्रीवमाल-

भेत सौम्यं बहुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाम् स्पर्ध-
मान आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः
सौम्यमाग्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं
परिवृह्णात्येकधा समावृङ्क्ते पुर एनं दधते ॥ ६ ॥

सुभेत वरुणं वशैतामविं वशामादित्येभ्यः कामाय
मल्हा आसुभेत तान्येव सैवास्मिन् सोमः श्वेता भवति
चिचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

भूतिकामो यामकामः प्रमार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापश्चरिणौ चैषां श्वेताद्याः पञ्चवः *श्रुताः ॥

तानेतान् पशून् प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुण-
गृहीतादीनां पञ्चव उच्यन्ते । तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं
प्रश्नैति “प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः पराची-
रायन् ता वरुणमगच्छन् ता अश्वेत्ताः पुनरयाचत ता अश्वे
न पुनरददात् सोऽन्नवीदरं वृणीष्वाय मे पुनर्देहीति तासां
वरमासुभत स कृष्ण एकश्रितिपादभवत्” इति । प्रजापतिना
सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराश्रुत्यः अपरक्ताः सत्योऽस्मात् प्रजा-

* श्रुता इति का० ।

पतेरायन्नगच्छन् गत्वा च वरुणं प्राप्ताः, स च प्रजापतिस्ताः
 प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मङ्गमेव देहीति वरु-
 णमयाचत, वरुणस्तु न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिद-
 मन्नवोत् एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं गृहीत्वावशिष्टास्ता
 मङ्गं देहीति, स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
 कश्चित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् स च परीक्ष्यमाणः
 कृष्णवर्णः सन्नेकेन श्रेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते “यो
 वरुणगृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकत्रितिपादमासभेत
 वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपात्रात्सु-
 क्षति” इति । वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना
 गृहीतः । पशुविशेषं प्रशंसति “कृष्ण एकत्रितिपाद्भवति
 वारुणो ह्येष देवतया समृद्धौ” इति । ईदृशं पशुं वरुणः
 प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वं स च यजमानस्वारोग्य-
 समृद्धौ सम्पद्यते । *पशुप्रतिपादिकामाख्यायिकां वज्रां विधातुं
 प्रसूति “सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तममाविध्यत् तस्यै देवाः
 प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्य यत्प्रथमं तमोऽपात्रन्त्सा कृष्णाविरभ-
 वद्यद्वितीयः सा फल्गुनी यत्तृतीयः सा बलही यदध्यस्ता-
 द्पाकान्तन्त्साविर्वज्रा समभवत्ते देवा अन्नवन् देवपशुर्वा अयः
 समभूत् कस्मा इममासस्यामह इत्यथ वै तर्ह्यस्या पृथिव्या-
 खीदजाता ओषधयस्तामविं वज्रामादित्येभ्यः कामायासभन्न
 ततो वा अप्रथत पृथिव्याजायन्मौषधयः” इति । सुवर्भानुरि-

* पशुप्रजाकामिनः पशुं विधातुं प्रसूतोति वै० ।

त्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयं, स्वर्गलोकगतां प्रभां नृदतीति सुव-
 र्भानुः, स च पृथिव्या रूपं धृत्वा कृष्णवर्णः, *तमःपुञ्जरूपत्वं 'यत्
 त्वा सूर्यं स्वर्भानुसमसाविध्यदासुरः' इत्येतस्यामृचि स्पष्टमात्रातं,
 पृथिव्यास्य कृष्णरूपत्वं लोके बह्वलं दृश्यते कन्दोगास्य यत्कृष्णं
 तदस्येत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमामनन्ति, अत-
 स्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्धं
 कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यप्रभाच्छादकस्य तमसः प्रायस्त्पिन्तिं
 परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाररूपैर्मन्त्रादिद्रव्यैस्तमोऽपा-
 न्नन् चतुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपर्याये प्रसृतं तमः
 कृष्णवर्णा काचिदविरभूत्, द्वितीयपर्याये फल्गुनी खोदित-
 वर्णा काचिदविरभूत्, तृतीयपर्याये बल्लशी श्वेता काचिदवि-
 रभूत्, अस्थोऽधि उपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्यः, कस्यचिन्मृत-
 देहस्य दीप्यमानमस्त्रि समादाय तदीयात् प्रकाशाच्चतुर्थ-
 पर्याये तमोऽपाकृन्तन्नपनीतवन्तः, तच्च तमो वशा बन्धा का-
 चिदविरभूत् । ततो देवा विचार्य परस्परमिदमब्रुवन्, †देव्या-
 दस्थो जातत्वादयमुत्तमो देवपशुः तमेतं कस्मै कामाथो-
 ज्जमप्रयोजनायास्तन्नं करिष्याम इति । अथ विचारादूर्द्धं
 तर्हि तदानोमेव पृथिव्या अल्पत्वं श्लेषधोनामनुत्पत्तिश्च दोष-
 ह्यमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय कामाय समर्थेभ्यः आदित्येभ्यस्तान्
 वज्राभास्तभ्य पृथिवीविस्तारमोषधुत्पत्तिश्च उत्पादितवन्तः ।
 विधत्ते “यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति

* तमःपुञ्जरूपत्वमिति तै० । † दीप्यादिति तै० ।

स एतामविं वदामादित्येभ्यः कामाद्यासभेतादित्यानेव कामः
 खेन भागधेयेनोपधावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र
 प्रजया जनयन्ति” इति । पशुभिः प्रथेय पशुवाङ्मयस्य च
 विस्तारं प्राप्नुयां, प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो जायेय
 भवेयं, कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थः । ब्रह्मवर्चसकामस्य
 पशुविधानाय प्रसूति “असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै
 देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एता मल्हा आसभन्ता-
 ग्नेयीं कृष्णयीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरे-
 वास्मिन् दधमदधुः” इति । पूर्ववत्तमोवेधरहितोऽप्यादित्यः
 कदाचित् प्रकारमान्यादिश्लेषेण न दीप्तवान्, तस्मै तदर्थ-
 मेता वक्ष्यमाणा मल्हा मणिसा गलसन्मितस्नानान्विता अजाः
 श्वेतास्त्रिस्त आसभन्त । कृष्णा यीवा यस्याः सा कृष्णयीवी
 यीवायतिरिक्तप्रदेशेषु वर्षान्तरापेतेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीर-
 प्रदेशे भेदस्वितैर्लोहितशुक्लकृष्णवर्णैर्युक्ता संहिता । विधत्ते
 “द्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एता मल्हा आसभेताग्नेयीं
 कृष्णयीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव
 देवताः खेन भागधेयेनोपधावति ता एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं
 दधति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति” इति । अताध्ययनसम्पत्तिरूपं
 तेजो ब्रह्मवर्चसं । उक्तस्य पशुचयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेषं
 कासविशेषञ्च विधत्ते “वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णयीवीमास-
 भेत यीमे मध्यन्दिने संहितामैन्द्रीं शरद्यपराह्णे श्वेतां
 बार्हस्पत्यां चीषि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रात-

शीघ्रे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे यावन्मेव तेजांसि तान्येवाव-
 हन्धे” इति । प्रातरादिकास्त्रेषूपाकरणं वपायागे वा यथा
 भवति तथा प्रारभेत, वसन्तर्तौ प्रातःकास्त्रे वर्षास्त्रिव तीत्र-
 मेघावरणाभावात् हेमन्तशिशिरयोरिव गीहारावरणाभावा-
 द्वादित्यः स्पष्टं प्रकाशते । शीघ्रतौ मध्याह्ने प्रकाशाधिक्य-
 मतिस्पष्टं । शरदृतावपराह्णे सूर्यतेजः सेव्यं भवति, प्रात-
 र्मध्यन्दिनयोर्वास्त्रातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्य-
 त्वं । तान्येतानि यथोक्तान्यादित्यस्य चीणि तेजांसि प्रब्रह्मानि ।
 अतस्त्रात्कालानुष्ठानेन प्रब्रह्मतेजःसम्पत्तिर्भवति । त्रतोपक्रममा-
 रभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मवर्षादिनिधमं विधत्ते “संवत्सरं पर्या-
 स्रभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्षसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्म-
 वर्षसं प्रयच्छति ब्रह्मवर्षस्यैव भवति” इति । एकस्मिन् संवत्सरे
 निरन्तरं निधमं परिगृह्य तादृशेन पुरुषेण ताः स्रस्त्रकास्र
 आस्रभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य सन्ध्यावन्दनाद्याचारत्रिंशद्वा
 संवत्सरेण सम्यक् सम्यद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्षसंप्रदा-
 हत्वं । उक्तपशुषु कश्चिद्गुणं विधत्ते “गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं
 वै गर्भं इन्द्रियमेवास्मिन् दधति” इति । गर्भिण्यस्त्रिंशोऽपि
 गर्भयुक्ताः । विद्वत्सभावाग्मित्त्वकामिनः पशुं विधत्ते “सर-
 स्वतीं मेघीमास्रभेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन् वाचं न
 वदेद्दामै सरस्वती सरस्वतीमेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति
 सैवास्मिन् वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवति” इति । वेद-
 ब्राह्म्याद्यभ्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाकन्यादि-

ना यो न वदेत् तस्याद्यं पशुः । तस्मिन् पशौ कश्चिद्दुर्घं
विधत्ते “अपञ्चदती भवति तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वद-
न्ति” इति । अपञ्चदती दन्तपातरहिता लोकेऽपि मदन्ताः
पुरुषाः वर्षाखोपमन्तरेण सम्पर्शां वाचं वदन्ति । तीव्ररोग-
सहितस्य पशुदयोपेतं कर्म विधत्ते “आग्नेयं कृष्णधीवमालभेत
सौम्यं बभ्रुं ज्योगामथाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमः
रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमा-
द्रसमुत्त यदीतासुर्भवति जीवत्येव” इति । बभ्रुः पिङ्गलः,
शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य रसः स सोमं प्रा-
प्नोति भोजनरूपा व्याधिनाभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे
न प्रविशति किन्तु सोमाधिष्ठितौषधिकार्थ एवास्ते तिष्ठते सेधं
रसस्य सोमप्राप्तिः, ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति सेधं शरीर-
स्याग्निप्राप्तिः । प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते “सौम्यं
बभ्रुमालभेताग्नेयं कृष्णधीवं प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः
प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां
प्रजनयति विन्दते प्रजां” इति । विदुषो जनानुरागाय द्वि-
पशुकं कर्म विधत्ते “आग्नेयं कृष्णधीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं यो
ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचेत् यदाग्नेयो भवति तेज
एवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णधीव
आग्नेयो भवति तम एवास्मादपहन्ति श्वेतो भवति रूच-
मेवास्मिन् दधाति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवा-
स्मिन् त्विषिं दधाति” इति । पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य

कर्माङ्कं, इदानीं प्रवदतोऽपि पाह्व्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो ह्य्यभावे सति ह्यिं कामयमानस्येदं कर्मेति विज्ञेयः । तेनाग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रपृथ्व्यत्वमस्मिन् यजमाने स्थापयति, तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गोचितवेद-
शास्त्रवचनस्फूर्तिरूपमस्मिन् दधाति, छण्ण्यीवगुणकस्याग्नेयत्वेन बुद्धिमान्स्वरूपं तमोऽस्मादपहन्ति यीवातिरिक्तप्रदेशे सैत्येन ह्यमेव सभोचितानुरञ्जनरूपं प्रभामेवास्मिन् दधाति, बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वाङ्कं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरा-
गातिन्नयो भवति । पौरोहित्यस्यर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते “आग्नेयं छण्ण्यीवमासभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं छण्ण्यीवं पुरो-
धायाः स्यर्धमान आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमाग्नेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परिगृह्णात्ये-
कधा समावृष्ट्वा पुर एनं दधते” इति । ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेयत्वं, सोम राजस्रित्यादिमन्त्रेण सो-
मस्य राजत्वेन व्यवहारात् राजन्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः पुरस्ताच्चोपरिगृह्णाच्चानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणो तेजसैव परिगृह्णाति वेदशास्त्रप्रयुक्तेन पौरोहित्यवचनेन ब्रा-
ह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशीकरोतीत्यर्थः । तदानीं प्रतिस्पर्धिर्नमेकधा ऋणमात्रेण समावृष्ट्वा सम्यग् जयति, ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र मीमांसा । एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“छण्ण्यीवद्वये तन्नं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्त्रं, सौम्यव्यवायेन कालभेदात् पृथग्भवेत्” ॥ इति ।

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते ‘आग्नेयं कृष्णधीवमासभेत सौम्यं
बभ्रुमाग्नेयं कृष्णधीवं पुरोधायान् स्पर्धमानः” इति । अयमर्थः ।
ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्यस्येत्येवं स्पर्धापेतो यथोक्तवर्णापेतं
पशुचयमासभेतेति । तत्राद्यन्तयोः कृष्णधीवयोः पश्चोर्देव-
तैक्यात् तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेत् । मैवं, सौम्यपशुना व्यवधाने
अति कालैक्याभावेन तन्त्रासम्भवात्, तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ।

द्वारान्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवः” ॥ इति ॥

इदमावाचते ‘आग्नेयो वै ब्राह्मणः’ इति । अत्रात्यन्तप्रसि-
द्धार्थभेदादाग्नेयशब्दे न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवता-
रूपो गुणो विधीयते, आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवता-
तद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि ब्राह्मणः सूक्तं नापि
हविः, अतः सम्बन्धवाचितद्धितान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः सूच्यते ।
अथपि ब्राह्मणे नाग्निमन्त्रस्तथाप्यग्निसम्बन्धो मुखजन्यत्वगुणो
ब्राह्मणे विद्यते, तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थ-
त्रादे समावाचते ‘प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रि-
हृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथ-
न्तरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामत्रः पशूनां तस्मान्ते मुख्या
मुखतो ह्यसृज्यन्त’ इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवं ‘ऐन्द्रो
राजन्यो वैश्वो वैश्वदेवः’ इत्यादिषु द्रष्टव्यं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

दे॒वा॒सुरा एषु लो॒केषु॑स्पर्धन्त॒ स ए॒तं विष्णु॑र्वा॒मन-
म॒पश्य॑त् तः॒ स्वायै॑ दे॒वता॒या आ॒लभ॑त् ततो॒ वै स
दृ॒मान् लो॒कान् भ्य॒जय॑द्दृ॒ष्ट्वा॒र्षं वा॒मम॒माल॑भेत् स्पर्ध॒मानो
विष्णु॑रे॒व भू॒त्वेमा॒न् लो॒कान् भि॒जय॑ति॒ विष॑म आ॒लभे॑त्
विष॑मा इ॒व ही॑मे लो॒काः स॒मृ॒द्ध्या इन्द्रा॑य म॒न्यु॒सते॒
मन॑स्वते ल॒क्ष्मामं॑ प्रा॒शृङ्ग॑माल॑भेत् स॒ङ्गामे॑ ॥ १ ॥

संय॑त्त इन्द्रि॒येण॑ वै म॒न्युना॑ मन॑सा स॒ङ्गामं॑ जय॑-
तीन्द्र॑मे॒व म॒न्यु॒मन्तं॑ मन॑स्वन्तः॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑-
धा॒वति॑ स ए॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं म॒न्युं म॒नो द॑धाति॒ जय॑-
ति॒ तः स॒ङ्गाम॑मिन्द्रा॒य म॒रुत्व॑ते पृ॒श्नि॒सक्थ॑माल॑भेत्
ग्रा॒म॒काम॑ इन्द्र॑मे॒व म॒रुत्व॑न्तः॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑-
धा॒वति॑ स ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान् प्र॑यच्छति॒ ग्राम्ये॑व भ॒वति॑
यदृ॒षभ॑स्तेन ॥ २ ॥

ऐन्द्रो॑ यत् पृ॒श्नि॒स्तेन॑ मा॒रुतः॑ स॒मृ॒द्धौ प॑श्चात् पृ॒श्नि-
स॒क्थो भ॑वति पश्चाद॒न्वव॑सा॒यिनी॑मे॒वास्मै॑ विशं करो-

ति सौम्यं बहुमालभेतान्नकामः सौम्यं वा अन्नं
 सोममेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं
 प्रयच्छत्यन्नाद् एव भवति बहुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य
 रूपं समृद्धौ सौम्यं बहुमालभेत यमलं ॥ ३ ॥

राज्याय सन्तं राज्यं नोपनमेत् सौम्यं वै राज्यं
 सोममेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै राज्यं
 प्रयच्छत्युपैतं राज्यं नमति बहुर्भवत्येतद्वै सोमस्य
 रूपं समृद्ध्या इन्द्राय वृषतुरे ललामं प्राशृङ्गमाल-
 भेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृचं तीर्त्वा
 प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायाभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमा ॥
 ॥ ४ ॥

लभेत यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अभि-
 मातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनं स्वेन भागधेयेनोपधा-
 वति स एवास्मात् पाप्मानमभिमातिं प्रणुदत् इन्द्राय
 वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गमालभेत यमलं राज्याय
 सन्तं राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणं स्वेन भाग-
 धेयेनोपधावति स एवास्मै वज्रं प्रयच्छति स एनं
 वज्रो भूत्या इन्ध उपैतं राज्यं नमति ललामः प्रा-
 शृङ्गो भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धौ ॥ ५ ॥

सङ्ग्रामे तेनालमभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमैनं
पञ्चदश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

असोदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति *पशुप्रथां ।

ब्रह्मवर्चसकामो यो यो विद्वान् वक्रुमचमः ॥

दीर्घरोगी प्रजाकामः सभारञ्जनवर्जितः ।

पैरोदित्ये स्पर्धमानश्चैतेषां पशवः श्रुताः† ॥

तानेतान् पशून् द्वितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके
अथादिहेतून् पशून् विधित्स्नादौ लोकत्रयजयहेतुं पशुं वि-
धातुं प्रसौति “देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णु-
र्वामनमपश्यत् तः स्थायै देवताया आस्रभत ततो वै स इमान्
लोकानभ्यजयत्” इति । लोकेषु विषयभूतेषु वामनं †द्वखं
पशुं स्थायै विष्णुरूपायै देवतायै । अथ विधत्ते “वैष्णवं वा-
मनमास्रभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभ्यजयति”
इति । स्पर्धमानो गृह्णन्नादिविषये विवादवान्, विष्णुप्रियश्च-
विर्दानादस्योपचरितं विष्णुत्वं । चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेश-
मपवदितुं विधत्ते “विषम आस्रभेत विषमा इव हीमे लोकाः
समृद्धौ” इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वा-

* तै० पुस्तके पतितं । पशुप्रजाः ? † स्मृता इति का० ।

‡ ऋषिमिव्यादि तत्कार्यमित्यन्तं तै० पुस्तके पतितं ।

होमाधिक्यादा विषमत्वं, सोऽयं विषमदेशः समृद्धौ कथ्यते ।
 सङ्ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते “इन्द्राय मन्युमते मनस्वते लक्षामं
 प्राश्टङ्गमासभेत सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा
 सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्त्रेण भागधेयेनोप-
 धावति स एवास्त्रिन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तं
 सङ्ग्रामं” इति । मनस्वते धैर्यवते, लक्षामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवा-
 साङ्कितलक्षाटोपेतं ब्रूते, प्राश्टङ्गो मुखप्रत्यासन्नश्टङ्गः पुङ्गवः,
 प्राश्टङ्गो गौरिति भरदाजवचनात्, प्राश्टङ्गोऽवाक्श्टङ्ग उच्चा
 वशा वेहङ्गेनुर्वत्स षषभोऽनङ्गान् पुनरुत्सष्टो गोमृगक इति
 मया इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शरीरं
 बलं । मन्युः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यं । ग्रामार्थिनः पशुं
 विधत्ते “इन्द्राय मरुत्वते पृत्रिसक्यमासभेत ग्रामकाम इन्द्रमेव
 मरुत्वन्तं स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्त्रै सजातान्
 प्रयच्छति ग्राम्येव भवति” इति । मरुद्भिर्युक्तो मरुत्वान्, पृत्रि-
 सक्यः श्वेतोः, सजातान् सहोत्पन्नान् भ्रात्रादीन् सहवासिनो
 भृत्यादीन् । पुङ्गवलं सक्थिश्चैत्यञ्च प्रशंसति “यदृषभस्त्रेवैत्रो
 यत् पृत्रिस्त्रेण मारुतः समृद्धौ” इति । सेकृत्वषामान्येनैन्द्रसम्-
 न्वितं, वाच्यं श्वेतमित्युक्तत्वात् पृत्रिवर्णश्च मारुतत्वं, तदुभयं
 समृद्धौ भवति । पुरोवर्तिनोरूर्वाः पृत्रिसक्थित्वं वारयितुं वि-
 धत्ते “पश्चात् पृत्रिसक्यो भवति पश्चादश्ववसासिनीमेवास्त्रै
 विशं करोति” इति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्
 कार्यं यथाश्ववस्यतीति तद्ग्रामनिवासिनो प्रजा पश्चाद् यज-

मानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्रातिकूल्यं चिन्तयतीति पश्चादन्ववसायिनी । अन्नार्थिनः पशुं विधत्ते “सौम्यं बभ्रुमासभेतासकामः सौम्यं वा अन्नं सोममेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यस्माद् एव भवति” इति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वादन्नस्य सौम्यत्वं, अन्नादो व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्षं प्रशंसति “बभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं सृष्ट्वै” इति । विदक्षितषष्काद्यन्नस्य प्रियङ्गादेर्वा रूपं पिङ्गलं । राज्यप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते “सौम्यं बभ्रुमासभेत यमस्य राज्याय सन्तः राज्यं नोपनमेत् सौम्यं वै राज्यं सोममेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै राज्यं प्रयच्छत्युपैतः राज्यं नमति बभ्रुर्भवत्येतद्वै सोमस्य रूपं सृष्ट्वै” इति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्चेर्यादिगुणसम्पन्नात् राज्यायालं सन्तं सम्यग्योग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात् तस्यायं पशुः, सोमोऽस्माकं प्राङ्मूषाणां राजेति श्रुतत्वाद् राज्यं सौम्यं, चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्षत्वाद्बभ्रुत्वं सोमस्य रूपं । शत्रुबाधेन भ्रष्टमित्रः प्रतिष्ठाप्यं पशुं विधत्ते “इन्द्राय वृत्रतुरे खलामं प्राश्टङ्गमासभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छति” इति । वृत्रतुः वैरिहिंसकः, पाप्मानमेव नरकप्रदपापवद्बाधकमेव वृत्रं वैरिणं । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते “इन्द्रायाभिमातिघ्ने खलामं प्राश्टङ्गमासभेत यः पाप्माना गृहीतः स्यात् पाप्मा वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनः खेन

भागधेयेनोपधावति स एवास्मात् पाप्मानमभिमातिं प्रशुदते” इति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पञ्च-
न्तरं विधत्ते “इन्द्राय वज्रिणे खल्लामं प्राश्टङ्गमास्त्रभेत
यमस्त्रं राज्याय सन्तं राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणं
स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मै वज्रं प्रयच्छति स एनं
वज्रो भूत्या इन्ध उपैतं राज्यं नमति खल्लामः प्राश्टङ्गो
भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धौ” इति । वज्रं वज्रवत्प्रहरण-
समर्थमायुधं, स चायुधविशेषो वज्रसमो भूत्या इन्धे यजमानं
वैरिसन्नापाय प्रदीप्तं करोति, नतस्य श्टङ्गस्य तीक्ष्णागत्वात्
तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वं ॥ • ॥

इति माधवोये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्ति-
मैच्छन् तस्मा एतां दर्शर्षभामालभन्त तयैवास्मिन्
रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतां दर्श-
र्षभामालभेतामुमेवादित्यं स्त्रेण भागधेयेनोपधावति
स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
वसन्ता प्रातस्वीन् खल्लामानालभेत ग्रीष्मे मध्यन्दिने
॥ १ ॥

चीच्छितिपृष्ठाच्छरद्यपराह्णे चीच्छितिवारान् चीच्छि
 वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्य-
 न्दिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजांसि तान्येवा-
 वरुन्धे चयस्त्रय आलभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो
 दधाति संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्रयच्छति ब्रह्म-
 वर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात् प्राजापत्यं कर्तुं ॥

॥ २ ॥

आलभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति-
 तिष्ठति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमा-
 पौष्णः श्याममालभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः
 पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
 न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिंस्त्रोकेऽस्पर्धन्त
 स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य ॥ ३ ॥

यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयः
 स इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्ष्वशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णावरुणी
 वशामालभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा
 विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्यैन्द्रियमवृञ्जत यो

भागधेयेनोपधावति स एवास्मात् पाप्मानमभिमातिं प्रणुदते” इति । पाप्मना गोबधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पञ्च-
न्तरं विधत्ते “इन्द्राय वज्रिणे खल्लामं प्राष्टङ्गमास्रभेत
यमस्रः राज्याय सन्तः राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणः
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै वज्रं प्रयच्छति स एनं
वज्रो भूत्या इन्ध उपैन्ः राज्यं नमति खल्लामः प्राष्टङ्गे
भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपः समृद्धौ” इति । वज्रं वज्रवत्प्रहरण-
समर्थमायुधं, स चायुधविशेषो वज्रसमो भूत्या इन्धे यजमानं
वैरिसन्तापाय प्रदीप्तं करोति, नतस्य ष्टङ्गस्य तीक्ष्णायत्नात्
तीक्ष्णधारायुक्त्वज्ररूपत्वं ॥ • ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्ति-
मैच्छन् तस्मा एतां दर्शर्षभामालभन्त तयैवास्मिन्
रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतां दर्श-
र्षभामालभेतामुमेवादित्यः स्वेन भागधेयेनोपधावति
स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
वसन्ता प्रातस्वीन् खल्लामानालभेत ग्रीष्मे मध्यन्दिने
॥ १ ॥

चीच्छ्रितिपृष्ठाच्छरद्यपराह्णे चीच्छ्रितिवारान् चीच्छ्रि
 वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्य-
 न्दिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजांसि तान्येवा-
 वरुन्धे चयस्त्रय आलभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन् तेजा
 दधाति संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्रयच्छति ब्रह्म-
 वर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात् प्राजापत्यं कर्तुं ॥

॥ २ ॥

आलभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति-
 तिष्ठति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमा-
 पौष्णश्च श्याममालभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः
 पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
 न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिंस्त्रोक्तोऽस्यर्धन्त
 स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य ॥ ३ ॥

यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयश्च
 स इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्ष्वशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णावरुणी
 वशामालभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा
 विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमदृञ्जत यो

धातृव्यवान्तस्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावरुणी ॥ ४ ॥

वशामालभेतैन्द्रमुष्णान् वरुणेनैव धातृव्यं ग्राह-
यित्वा विष्णुना यज्ञेन प्रणुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धे
भवत्यात्मना परास्य धातृव्यो भवतीन्द्रो वृचमहन् तं
वृचो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृचस्य शीर्षतो
गाव उदायन् ता वैदेह्योऽभवन् तासामृषभो जघ-
नेऽनूदैत्तमिन्द्रः ॥ ५ ॥

अचायत्सोऽमन्यत यो वा इममालभेत मुच्येता-
स्मात् पाप्मन इति स आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेतैन्द्र-
मृषभं तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा
वृचस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्त यः पा-
प्मना गृहीतः स्यात् स आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेतैन्द्र-
मृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः ॥ ६ ॥

पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्येते
पाप्मनो भवत्येव द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगंप-
रुहोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योगंपरुहो
द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति ते एवैनं
प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव तिष्ठति पर्यारिणी भवति प-
र्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगंपरुहः समृद्धौ वायव्यं ॥ ७ ॥

वत्समालभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै
 लोका अपशुष्का विडपशुष्कायैष ज्योगपरुहो वायु-
 मेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा इमांस्लो-
 कान् विशं प्रदापयति प्रास्मा इमे लोकाः स्तुवन्ति
 भुञ्जत्येनं विडुपतिष्ठते ॥ ८ ॥

मध्यन्दिने कद्रुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुषीं
 तमिन्द्रोऽस्य स्वेन भागधेयेनोपसृतो वायुर्ब्यं द्विच-
 त्वारिःशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

स्पर्धमानो युद्धकामो यामकामोऽन्नकामवान् ।

राज्यकामः प्रतिष्ठार्थो यः पापक्षयमिच्छति ॥

राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पञ्च ईरिताः ।

द्वितीयेऽनुवाके अयकामादीनां पशून् विधाय चतुर्थे ब्रह्म-
 वर्चसकामादीनां पशून् विधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय वि-
 धातुं प्रसूति “असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्राच-
 क्षित्तिमैच्छन् तस्मा एतां दशर्षभामालभन्त तथैवास्मिन्
 हचमदधुः” इति । पूर्वमेवेतोऽप्यादित्यस्य दीप्यभावः काल-
 विशेषेणात्रापि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते, दशाना-

मृषभाषां समाहारोऽस्यामिति दश्वर्षभा कर्मनामधेयमिति के-
 चित्, तत्तु नात्यन्तयुक्तिसहं आसन्नभन्तेत्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् । वि-
 धत्ते “यो ब्रह्मवर्षसकामः स्यात् तस्मा एतां दश्वर्षभामासन्नभेता-
 मुमेवादित्यं स्नेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्षसं
 दधाति ब्रह्मवर्षस्त्वेव भवति” इति । अमुमेवादित्यमित्यर्थवादे
 श्रुतत्वादादित्योऽस्मिन् कर्मणि देवता । तत्रैव कास्रविशेषसहितं
 पशुगणविशेषं विधत्ते “वसन्ता प्रातस्त्रीन् सप्तामानासन्नभेत यीमे
 मध्यन्दिने चीन् श्रितिपृष्ठान् ब्रह्मपराह्णे चीन् श्रितिवारान्”
 इति । श्रितिपृष्ठाः श्वेतपृष्ठाः, श्रितिवाराः श्वेतवास्राः । पूर्ववत्
 कास्रविशेषं प्रशंसति “चीषि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता
 प्रातर्गीमे मध्यन्दिने ब्रह्मपराह्णे यावन्धेव तेजांसि तान्ये-
 वावदन्धे” इति । विहितानेव चित्त्वोपेतान् सङ्गान् प्रशंसति
 “चयस्त्रय आसन्नभन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति” इति ।
 पूर्वं वसन्ते यथा चित्त्वोपेतास्तथा यीमन्नरदोरपि चित्त्वोपेतत्वे
 सति पूर्वषादृशं सम्यस्यते, तददस्मिन् यजमानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वं-
 षादृशेनैवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते न तु कदाचिदपि
 तेजो हीयत इत्यर्थः । आग्नेयहृष्णयीवादिष्विव ब्रह्मवर्षादि-
 नियमकास्रं विधत्ते “संवत्सरं पर्यासन्नभन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मव-
 र्षसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्षसं प्रसञ्छति ब्रह्मवर्ष-
 स्त्वेव भवति” इति । दशमस्यर्षभस्य देवताकास्रवर्षविशेषान्
 विधत्ते “संवत्सरस्य परस्तात् प्राजापत्यं कद्रुमासन्नभेत प्रजा-
 पतिः सर्वा देवता देवतास्त्वेव प्रतितिष्ठति” इति । कद्रुः

पिङ्गलः, प्रजापतेरत्यादकत्वेन सर्वदेवताकत्वं । त्वग्दोषनिवारणाच्च पशुं विधत्ते “यदि विभीषाद्दुश्कर्मा भविष्यामीति सोमा-
 पौष्णः श्याममासभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पन्नवः
 स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्कर्मा भवति”
 इति । कण्डूत्यादिविभ्रेषस्त्रिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुमाय भीत-
 स्याचं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णस्य
 सोमापूषविषयवाच्याव्याख्याप्रसङ्गेन दर्शितं । भ्रातृव्यवतो द्वि-
 पशुकं कर्म विधातुं प्रसौति “देवाश्च वै यमस्यास्त्रिंशोकेऽस्य-
 र्धन्त स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमथुवत तद्यमस्य यमत्वं ते
 देवा यमन्वन्त यमो वा इदमभूद्यद्यः स इति ते प्रजा-
 पतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापतिरात्मन उच्चवद्वौ निरमि-
 मीत ते देवा वैष्णावरुणौ वज्रामासभन्तैश्चमुचाषं तं वरुणे-
 नैव यादयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैश्चैवास्त्रियमदृ-
 च्छत” इति । अथुवत देवेभ्यः पृथक् कृतवान्, अतो यवमा-
 मकोऽयं वर्णव्यत्ययनेन यमः सम्यक् । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते
 सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन् पूर्वं यद्भ्रूलोकाधिपत्यं प्राप्य
 वचं ससदिदं प्राप्य यम एवाभूत्, उच्चा सेचनसमर्थो
 वत्सोत्पादकः, वज्रा बन्धा स्त्रिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तं यमं
 वरुणपात्रेनैव यादयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः
 इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य वीर्यं नाश्रितवन्तः । विधत्ते “यो
 भ्रातृव्यावन्त्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावरुणौ वज्रामासभेतैश्च-
 मुचाषं वरुणेनैव भ्रातृव्यं यादयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदत

ऐन्द्रेषैवास्त्रेन्द्रियं वृक्षे भवत्यात्मना परास्य भ्राह्मण्यो भव-
 ति” इति । आत्मना स्त्रेण रूपेण यजमानो विजयी भवति,
 अस्य भ्राह्मण्यः पराभवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म
 विधातुं प्रक्षीति “इन्द्रो वृचमहन् तं वृचो हतः षोडशभि-
 र्भागैरसिनात्तस्य वृचस्य शीर्षतो गाव उदायन् ता वैदेश्यो
 ऽभवन् तासामृषभो जघनेऽनूदैत्तमिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो
 वा इममासभेत मुच्येतास्मात् पापान इति स आग्नेयं कृष्ण-
 घोवमासभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्त्रेण भागधेयेनोपसृतः षोड-
 शधा वृचस्य भोगानप्यदददैन्द्रेषेन्द्रियमात्मस्रधत्त” इति । त-
 मिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादबध्नात् हताहुचादुत्पन्नानि क्रोधा-
 विष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च
 वृचः सर्पाकारैस्त्रैः शरीरैस्त्रिमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध ततस्तस्य
 वृचस्य शीर्षतः काश्चिद्गाव उत्पन्नाः तास्य गावो विश्विष्टदेह-
 सम्बन्धिन्योऽभवन् तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिदृषभोऽनुग-
 म्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत् स्वात्मानं पूजितवान्,
 अहो मदीयं कार्यं सम्यस्रमिति । ततः स इन्द्रो मनसा
 व्यचारयत्, किमिति यः कोऽपीममृषभमासभेत देवतोद्देशेन
 हिंस्यात् स ईदृग्नाहन्धनादिरूपात् पापानो मुच्येतेति । एवं
 विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान्, तस्त्रेन्द्रस्य सम्बन्धना स्वभा-
 गेन तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृचमप्य-
 ददत्, तत ऐन्द्रयागेन सामर्थ्यमिन्द्रः स्वात्मन्यधत्त । अथ विधत्ते
 “यः पापाना गृहीतः स्नात् स आग्नेयं कृष्णघोवमासभेतैन्द्र-

मृषभमग्निरेवास्य स्नेन भागधेयेनोपसृतः पाप्मानमपि दृष्ट-
 त्वैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो भवत्येव” इति । चिरं
 राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते “द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योग-
 पद्भ्योऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योगपद्भ्यो द्यावा-
 पृथिवी एव स्नेन भागधेयेनोपधावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गम-
 यतः प्रत्येव तिष्ठति” इति । ज्योगपद्भ्यश्चिरं राज्यभ्रष्टः, यस्तु
 प्रजापालनस्याभावात् अस्मिन् लोके न प्रतितिष्ठति वैदिक-
 कर्मानुष्ठानाभावात् स्वर्गेऽपि न प्रतितिष्ठति, तदानीं सोऽत्र
 ज्योगपद्भ्य इत्युच्यते, तस्य द्यावापृथिव्योः परितोषादुभयत्र
 प्रतिष्ठा सम्पद्यते । धेनोः कश्चिद्गुणं विधत्ते “पर्यारिणी भ-
 वति पर्यारीव क्षेतस्य राई यो ज्योगपद्भ्यः समृद्धौ” इति । या
 गौर्गर्भिणी सती प्राप्तप्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धृत्वा
 पश्यात्प्रसूते सा पर्यारिणी, तथा च सूत्रकारः पर्यारिणी
 परिहारसुर्भवतीति । यो ज्योगपद्भ्य एतस्य राई पर्यारीव
 भवति भोगकालं चिरमतीत्य पश्यात्प्राप्यमानत्वात्, अतः स-
 दृष्टयोगः समृद्धौ भवति । ज्योगपद्भ्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं
 वत्सप्रयोगं विधत्ते “वाचस्यं वत्समालभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स
 इमे वा एतस्यै लोका अपशुष्का विडपशुष्काथैष ज्योगपद्भ्यो
 वायुमेव स्नेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा इमांलोकान्
 विभ्रं प्रदापयति प्रास्मा इमे लोकाः सुवन्नि भुञ्जत्येनं विडुप-
 तिष्ठते” इति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव सञ्चरति तथा
 वायुरपि द्यावापृथिव्योः सञ्चरतीति तद्वत्सलं, अत एव

द्यावापृथिव्योर्धनुप्रयोगसमीपे तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राज्ञे अपशुक्ता अपरक्ता भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता ग्रामणादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते, अवशिष्टा सर्वा प्रजा विट्शब्देन । वत्सेन तुष्टो वायुर्लोकान् प्रजाञ्च प्रदापयति अनुरक्तान् करोति, ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति मणिमुक्तादिधनं प्रस्तावयन्ति वाञ्छत्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः, प्रजा चैनं भुञ्जती पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा । अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं* ।

“सखामादिगणे दैक्ष्यादैकादशिनतोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यात्, न गणत्वविशेषतः” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते ‘वसन्ते सखामांस्तीन् वृषभानासभेत’ इति । तत्र रसनादयादिविशेषलिङ्गाभावाद्दैक्ष्यादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत्, न, गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते, तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमासाद्यते ‘यन्निषु यूपेस्वासभेत बहिर्धास्मादिन्द्रिषं वीर्यं दध्याद्वाट्व्यमस्मै जनयेदेकयूप आसभेत’ इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात् तदा चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्तभावात् तदुपन्यासेन दोषाभिधानं पुनरेकयूपविधानञ्च व्यर्थं स्यात्, ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशुपृथग्गुपाति-

* एतदधिकरणं तै० पुस्तके नास्ति ।

देशेन प्रसक्तिसङ्गावाप्तदुपपद्यते । तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिन-
नेभ्योऽतिदेशः ।

इदंमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“धेनुवत्सर्षभाश्वहागे गवि वा, गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तिः” ॥

पशुविक्रतिषु श्रूयते ‘द्यावापृथिव्यां धेनुमासभेत मारुतं
वत्समैश्वर्यमं’ इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूक्तिकामाचष्टे, वत्स-
शब्दो बासं, षष्ठशब्दः पुमांसं, तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा
अतिदिष्टमजद्रव्यमवाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं
वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यतिदिश्यते प्रकृता-
वनुपदिष्टत्वात्, अतो न गां विशिष्यतीति पूर्वपक्षः । न खल्वेते
यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः किन्तर्हि गोगतानेव तान् गुणाना-
ञ्जः, अतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि
गां मुख्यवृत्त्या विशिष्यन्तः क्वागं बाधन्त इति राद्धान्तः ॥०॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
काण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥३॥

इन्द्रो वसुस्य बिलमपैरिणीत् स य उत्तमः पशुरा-
सीत् तं पशुं प्रति सङ्गृह्योदक्खिदत्* तः सहस्रं पशु-

* अखिलददिति लिखितं ।

वोऽनूदायन्त्स उन्नतोऽभवद्यः पशुकामः स्यात् स
 एतमैन्द्रमुन्नतमालभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधा-
 वति स एवास्मै पशून् प्रयच्छति पशुमानेव भवत्यु-
 न्नतः ॥ १ ॥

भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव
 पशून्वरुन्धे यदा सहस्रं पशून् प्राप्तुयादथ वैष्णवं
 वामनमालभेतैतस्मिन् वै तत् सहस्रमथतिष्ठत् तस्मा-
 द्देष वामनः समीषितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रति-
 ष्ठां दधाति कोऽर्हति सहस्रं पशून् प्राप्तुमित्याहुरहो-
 राचाण्येव सहस्रं सस्याद्यालभेत पशवः ॥ २ ॥

वा अहोराचाणि पशून्नेव प्रजातान् प्रतिष्ठां गम-
 यत्योषधीभ्यो वेहतमालभेत प्रजाकाम ओषधयो
 वा एतं प्रजायै परिबाधन्ते योऽस्त्रं प्रजायै सन् प्रजां
 न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपि घ्नन्ति
 या वेहद्भवत्योषधीरेव स्वेन भागधेयेनोपधावति ता
 एवास्मै स्वाद्योनेः प्रजां प्रजनयन्ति विन्दते ॥ ३ ॥

प्रजामापो वा ओषधयोऽसत्पुरुष आप एवास्मा
 असतः सहदति तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद् यश्च नापस्त्वा-
 वासतः सहदतीत्यैन्द्रीः सूतवशामालभेत भूतिकामो

ऽजातो वा एष योऽसं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं
खलु वा एषा सूत्वा वशा भवत् ॥ ४ ॥

इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं
गमयति भवत्येव यः सूत्वा वशा स्यात् तमैन्द्रमेवा-
लभेतैतद्वाव तदिन्द्रियः साक्षादेवेन्द्रियमवरुन्ध ऐ-
न्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेत य आ तृतीयात् पुरुषात्
सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्रा-
ह्मणः सन्ना ॥ ५ ॥

तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबतीन्द्राम्नी एव स्वेन
भागधेयेनोपधावति तावेवास्मै सोमपीथं प्रयच्छत
उपैनः सोमपीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै
सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमवरुन्धे यदाग्नेयो भ-
वत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनुसन्तनेति
पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य ॥ ६ ॥

सोमपीथः समृद्धौ ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमालभेता-
भिचरन् ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
तस्मा एवैनमावृश्चति ताजगार्तिमाच्छति तूपरो भ-
वति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्धौ स्फ्यो
यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्रहरति शर-

मयं बहिः ऋणात्येवैनं वै भीदकइधो भिनत्येवैनं ॥

॥ ७ ॥

भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवत्सन्नैतस्ये-
धस्त्रीणि च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ब्रह्मवर्चसकामो यस्वर्मदोषाद्विभेति यः ।

भ्राह्मव्यवान् पापभीर्भ्रष्टराज्यश्च यो भवेत् ।

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः, तत्रैवं विधातुं
प्रसूतिं “इन्द्रो वल्लस्य विलमपौर्णेत् स य उत्तमः पशुरा-
सीत् तं पृष्ठं प्रति सङ्कुक्षोदक्खिदत् तं स हसं पशवोऽनूदा-
यन्त्स उन्नतोऽभवत्” इति । वल्लनामकः कश्चिदसुरः तस्करो
भूत्वा यतस्ततो बह्वन् पशून्पहृत्य कस्मिंश्चिद्विले स्थापया-
मास तच्च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो विलमपौर्णेत् द्वारपिधानाय
प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान्, तत्र य उत्तमः पशुसं पशुं
पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पुष्कमूलमवलम्ब्योदक्खिदत् उत्क्षिप्तवान्,
तस्य पशोर्युथपतित्वात् तमनु स हसं पशव उद्गतवन्तः स च
मुख्यः पशुर्युथपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादिन्द्रोत्सेपणेना-

त्यक्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते “यः पशुकामः स्यात् स एतमैन्द्रमुन्नतमालभेतेन्द्रमेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै पशून् प्रयच्छति पशुमानेव भवति” इति । पञ्चोरौन्नत्यं प्रशंसन्ति “उन्नतो भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशून्ववहन्धे” इति । उन्नत इति यत् एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी सम्पद्रूपा, तथा सत्युन्नतास्त्रमेन पशुसमृद्धिरूपया लक्ष्म्या युक्तान् पशून्ववहन्धे । पूर्वं च यथा धेनुमालम्भवतः पश्चादसालम्भो विहितः एवमचाप्युन्नतमालम्भवतो वामनास्त्रम् विधत्ते “यदा सहस्रं पशून् प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमालभेतेतस्मिन् वै तत् सहस्रमध्यतिष्ठत् तस्मादेष वामनः समीपितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति” इति । पशुकाम उन्नतमालम्भ तत्फलभूतान् पशून् प्राप्नुवान्, सहस्रप्राप्तेरुद्धं वामनमालभेत, यस्मादेतस्मिन् वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थमारोहति, तस्मात् सहस्रपशुप्रियत्वादेव वामनो विष्णोः सम्यगपेक्षितः, एतस्मालम्भेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पशुर्थं प्रतिष्ठां तृषोदकसम्पूर्णं निवासस्थानं कृतवान् भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकास्त्रादन्यं कालं विधत्ते “कोऽर्हति सहस्रं पशून् प्राप्नुमित्याङ्गरहोराचास्येव सहस्रं स्याद्यास्त्रभेत पशवो वा अहोराचाणि पशून्नेव प्रजातान् प्रतिष्ठां गमयति” इति । सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा विघ्नानां चोरव्याघ्रादिहतानां वञ्चत्वात्, अतः पशुप्राप्तेरुद्धं सहस्रदिनान्यतिवाच्यालभेत ।

पञ्चवे हि क्षीरादिभोगार्थं सम्पाद्यन्ते, तत्रैकैकस्मिन् दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति गणनायां सहस्रसङ्ख्याकान्य-
 होरात्राण्येव सहस्रं पञ्चवः सम्पाद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य ऊर्द्धं वामनालम्बेन यावतां तावतां विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा सम्पादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते “ओष-
 धीभ्यो वेहतमालम्बेन प्रजाकाम ओषधयो वा एतं प्रजायै परिबाधन्ते योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपि भ्रन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव खेन भागधेयेनोपधावति ता एवास्यै स्वाद्योनेः प्रजां प्रजनयन्ति विन्दते प्रजामापो वा ओषधयोऽसत्पुरुष आप एवास्मा अ-
 सतः सद्दति तस्मादाऊर्ध्वंश्चैवं वेद यस्य नापस्त्वावासतः सद्द-
 दतीति” इति । वेहतं गर्भविनाशिनीं । यः प्रजोत्पादने समर्थो ऽपि प्रजां न लभते, एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते, अतस्त्वाभ्य आलम्बो युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवति एतस्याः सूतुं गर्भं ओषधयोऽपि भ्रन्ति, अतस्त्वासां प्रियाया वेहत आल-
 म्बेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेर्यजमानसम्बन्धि-
 वीर्यात् प्रजामुत्पादयन्ति खरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु चेन्नज-
 पुत्रिकासुतादिकं, ततोऽसावौरसोमेव प्रजां लभते । तास्यै-
 षधयो लोकप्रसिद्धा स्त्रयन्ते, तत्र तावदाप एवौषधयः अपा-
 मोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः स
 चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते, स्वकारणभूतरेतोऽवस्थायामनभिव्य-
 क्त्वात् । तथा सर्ति अब्रूषेण स्थित्वा ओषधय एव यजमानार्थ-

मनभिव्यक्तशरीराकाराद्रेतसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति
यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च
लौकिका एवमाहुः, आप एवास्मा असतः सहृदतोति । तत्रा-
भिज्ञा ओषधिदेवताकृतं यथोक्तं पुत्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति,
अनभिज्ञास्तु चेत्त्रेषु जलसम्पत्त्या सख्यनिष्पत्तिमभिलक्ष्याप एव
असतः सख्यरहितास्तेत्रात्सद्विद्यमानत्वेन भासमानं सख्यं दद-
तोत्याहुः । यद्यभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वा-
ऽनभिज्ञा अपां सख्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथापि प्रश्नस्तमेवौषधिविषयं
कर्म । भूतिकामस्य पशुं विधत्ते “ऐन्द्रोऽसूतवशामासभेत
भूतिकामोऽजातो वा एष योऽखं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नो-
तीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाभवदिन्द्रमेव खेन भागधे-
येनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव” इति । सक्त-
इत्समुत्पाद्य पश्याद्वन्ध्या गौः सूतवशा, यो भूत्यै योग्योऽपि भूतिं
न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव, तस्मादयमासभेत,
एषापि सूतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य बन्ध्याभवत् ।
इन्द्रस्य प्रियायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्द्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते
“यः सूत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमेवासभेतैतदाव तदिन्द्रियः सा-
क्षादेवेन्द्रियमवरुन्धे” इति । सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः, अत
एवेन्द्रमातुः सूतवशारूपेण निष्पत्तिरेवमाख्यायते ‘सोऽमन्यत यो
वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृष्ट
योनिमाच्छिनत्सा सूतवशाभवत्तत् सूतवशायै जन्म’ (सं०
का० ६।प्र०१।अ०३) इति । तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रप्रियमेनं

वत्समैन्द्रमेवास्त्रभेत, वत्सस्येन्द्रियकार्यत्वाद्देन्द्रात्मस्यमेवेन्द्रियमव-
 हन्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते “ऐन्द्राग्रं पुन-
 रत्सृष्टमालभेत य आ द्वतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद्दि-
 ष्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्ना द्वतीयात्
 पुरुषात् सोमं न पिबतीन्द्राग्नी एव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति
 तावेवास्मै सोमपीथं प्रयच्छत उपैन् ५ सोमपीथो नमति”
 इति । गालितवृषणो बलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते, स एव जीर्णो
 खाङ्गखवहनादेर्मुक्तः पुनरत्सृष्टः, स्वात्मानमारभ्य द्वतीयः पु-
 रुषः पितामहः पिता स्वयञ्च यदा सोमं न पिबेयुः तदा-
 नोमेतस्य चयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एतं पशुमालभेत ।
 इन्द्रमग्निञ्च क्रमेण प्रशंसति “यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
 इन्द्रियमेव सोमपीथमवहन्धे यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्रा-
 ह्मणः स्वामेव देवतामनुसन्तनोति” इति । सोमपानस्येन्द्रिय-
 वृद्धिहेतुत्वादिस्येन्द्रियरूपत्वं । पशुविशेषणं प्रशंसन्ति “पुनरत्सृष्टो
 भवति पुनरत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथः समृद्धौ” इति ।
 प्रथमं पितामहेन सोमपीथ उत्सृष्टः पुनः पित्रा पुनरपि स्त्रेण
 तत उत्सृष्टसादृशात् तदास्त्राः समृद्धौ सम्यच्यते । अभिच-
 रतः पशुं विधत्ते “ब्राह्मणस्यत्यं त्वपरमालभेताभिचरन् ब्र-
 ह्मणस्यतिमेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति तस्मा एवैणमावृक्षति
 ताजगार्तिमार्च्छति” इति । स ब्रह्मणस्यतिस्रस्त्रा एव यजमा-
 नार्थमेवैण वैरिणमावृक्षति समन्ताच्छिनत्ति, तदानोमेव
 वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुविशेषणं प्रशंसति “त्वपरो भवति

चुरपविर्वा एषा खञ्जी यत्तूपरः समृद्धौ” इति । तूपर इति यत् एषा चुरपविर्वै चुर इव तीक्ष्णा धारा वज्रो यस्याः सा चुरपविः, तादृशो खञ्जी वैरिमारणार्था सम्पद्यते, शृङ्गाभावेऽपि युद्धे मेष इव सहसाघातं करोतीति वज्रसाम्यं! यूपस्य चोदकप्राप्तं अष्टाश्रितादिरूपमपवदितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते “स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्रहरति” इति । अत्र सूत्रं ‘स्फ्यो यूप इति स्फ्याच्छातिरूपः’ इति । कुत्रमयमपवदितुं विधत्ते “शरमयं बहिः शृण्णात्येवैनं” इति । शृण्णन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु दणेषूपत्यैः काष्ठैर्ग्राह्यताः* क्रियन्ते, तेषाञ्च दणानां शीर्षैः वज्रावयवैरुत्पन्नत्वात् हिंसकत्वं । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्रास्मायते ‘इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स चेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन् तच्छराणां शरत्वं’ (सं०।६का०।२प्र०।३अ०) इति । तस्माच्छरमयेन बहिर्षा वैरिणं हिनस्येव । पास्ताश्रमिषां बाधितुं विधत्ते “वैभीदक इधो भिनस्येवैनं” इति । अत्रशब्दवाच्याहृष्टादुत्पन्नो वैभीदकः स च विशेषेण भेत्तुं शक्त इति ह्यत्र वैरिणं भिनस्येव ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“समुच्चयं शरमयं कौशेनोतास्य बाधकं ।

प्राप्त्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तिः” ॥

* शृङ्गाति क्रियन्त इति तै० अशुद्धं । दर्भवटोरेव प्रसिद्धत्वात् प्रास्ताया इत्यस्य स्थाने बासा इति समीचीनतरं भवितुमर्हति ।

शोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां त्रीदीषामभिचरन्नि-
त्यत्र अरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतं तदिदं प्राहृतेन कुश्वर्हिषा
सह समुचीयते । कुतः, मयट्ब्रह्मेण अरप्राचुर्यस्य विधानाद्-
बाधेऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः'
(पा० ४।३।१४४) इति सूत्रेण अरब्रह्मादिकारार्थो मयट्-
प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः, अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न गहीतुं
ब्रह्मः, किञ्च प्राचुर्यार्थत्वे कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात्, तस्मात्
कुश्वर्हिषो बाधकमिति राड्दान्तः ॥०॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
काण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमालभेत ग्रामकामो यः का-
मयेत पृष्ठः समानानाः स्यामिति वृहस्पतिमेव
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं पृष्ठः समानानां
करोति ग्राम्यैव भवति शितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो
ह्येष देवतया समृद्धौ पौष्णः श्याममालभेतान्नकामो
ऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवासौ ॥ १ ॥

अन्नं प्रयच्छत्यन्नाद् एव भवति श्यामो भवत्येतद्वा

अन्नस्य रूपं समृद्धौ महत्तं पृथ्निमालभेतान्नकामो
 ऽन्नं वै महतो महत् एव खेन भागधेयेनोपधावति त
 एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्त्यन्नाद् एव भवति पृथ्निर्भवत्ये-
 तद्वा अन्नस्य रूपं समृद्ध्या ऐन्द्रमरुणमालभेतेन्द्रिय-
 काम इन्द्रमेव ॥ २ ॥

खेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
 दधातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो भूमान् भवत्येतद्वा इ-
 न्द्रस्य रूपं समृद्धौ सावित्रमुपध्वस्तमालभेत सनि-
 कामः सविता वै प्रसवानामीशे सवितारमेव खेन
 भागधेयेनोपधावति स एवास्मै सनिं प्रसुवति दान-
 कामा अस्मै प्रजा भवन्त्युपध्वस्तो भवति सावित्रो
 ह्येषः ॥ ३ ॥

देवतया समृद्धौ वैश्वदेवं बहुरूपमालभेतान्नकामो
 वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्खेन भागधेयेना-
 पधावति त एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
 बहुरूपो भवति बहुरूपं ह्यन्नं समृद्धौ वैश्वदेवं
 बहुरूपमालभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता वि-
 श्वानेव देवान्खेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै ॥
 ॥ ४ ॥

सजातान् प्रयच्छन्ति ग्राम्यैव भवति बहुरूपो भवति बहुदेवत्योऽष्टौष समृद्धौ प्राजापत्यं तूपरमालभेत यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत् प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः खलु वै तस्य वेद् यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं तस्मात्सामान्मुञ्चति तूपरो भवति प्राजापत्यो ष्टौष देवतया समृद्धौ ॥ ५ ॥

अस्मा इन्द्रमेवैष सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै प्राजापत्यो हि षोष्ठि ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ॥ * ॥

पशुकामः प्रजाकामो भृत्यर्थी क्षिप्रसोमकः ।

अभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे यामकामादीनां पञ्चन्तराणि वक्तव्यानि, तत्रैकं पशुं विधत्ते “बार्हस्पत्यः अतिपृष्ठमालभेत यामकामो यः कामयेत पृष्ठः समानानाः स्वामिति वृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं पृष्ठः समानानां करोति ग्राम्यैव भवति” इति । यामो मे भृद्यात् अन्येषां यामस्वामिनां मध्ये

पृष्ठवदुपरिवर्त्ती स्यामिति यः कामधेत तस्याद्यं पशुः । पशु-
विशेषणं प्रशंसति “त्रितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया
समृद्धौ” इति । राजसूये (का०१।प्र०८।अ०८) बार्हस्पत्यं चहं
त्रितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्त्वात् तद्देवताकत्वं । अन्नकामस्य पशुं
विधत्ते “पौष्णं ऋममासभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव
स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यन्नाद् एव
भवति” इति । अन्नस्य पोषकत्वात् पूषत्वं । पशुविशेषणं प्रशंसति
“ऋमो भवत्येतदा अन्नस्य रूपं समृद्धौ” इति । पञ्चाकाद्यन्नस्य
रूपं ऋमं । अन्नकामस्य पशुन्तरं विधत्ते “माहृतं पृश्निमा-
सभेतान्नकामोऽन्नं वै महतो महत एव स्त्रेण भागधेयेनोपधा-
वति त एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्त्यन्नाद् एव भवति” इति । महतां
वैश्वत्वेनाससम्पादकत्वादन्नत्वं । पशुविशेषणं प्रशंसति “पृश्नि-
भंवत्येतदा अन्नस्य रूपं समृद्धौ” इति । पृश्निः श्वेतः श्वास्तस्य
रूपं श्वेतं । इन्द्रियकामस्य पशुं विधत्ते “ऐन्द्रमरुणमासभे-
तेन्द्रियकाम इन्द्रमेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्नि-
न्द्रियं दधातीन्द्रियाथैव भवति” इति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं
विधत्ते “अरुणो भूमान् भवत्येतदा इन्द्रस्य रूपं समृद्धौ” इति ।
महती भूरस्यासीति भूमान्, इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन भूबाहुस्यं
स्वरूपं । स्वप्रतिग्रहीटकदानकामस्य पशुं विधत्ते “सावित्र-
मुपध्वस्तमासभेत सनिकामः सविता वै प्रसवानामीश्वे सवि-
तारमेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मै सनिं प्रसुवति
दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति” इति । उपध्वस्तः सङ्कीर्णवर्णः,

सनिकामः परकर्तृकदानकामः, प्रसवानां प्रेरणानां, अस्मै
 यजमानार्थं, परकर्तृकं दानं प्रसुवति प्रेरयति । सङ्कीर्णवर्णं
 प्रशंसति “उपध्वसो भवति सावित्रो ह्येषः देवतया समृद्धौ”
 इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं चतुर्गृहे उपध्वसो
 दक्षिणेत्युक्तत्वात्सविद्वदेवताकत्वं । अन्नकामस्य पञ्चम्वरं विधत्ते
 “वैश्वदेवं बज्ररूपमालभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विशानेव
 देवान्स्त्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्त्य-
 न्नाद् एव भवति” इति । साङ्ख्यमन्तरेण विस्वष्टा बहवो
 वर्णा यस्यासौ बज्ररूपः । पशुविशेषणं प्रशंसति “बज्ररूपो
 भवति बज्ररूपः स्रष्टुः समृद्धौ” इति । भक्ष्यभोज्यलेख-
 नोन्नभेदेनान्नस्य बज्ररूपत्वं । यामकामस्य पञ्चम्वरं विधत्ते
 “वैश्वदेवं बज्ररूपमालभेत यामकामो वैश्वदेवा वै सजाता वि-
 शानेव देवान्स्त्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै सजातान्
 प्रयच्छन्ति याम्येव भवति” इति । सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च
 ते च बज्रत्वसाम्येन विश्वेषां देवानां सम्बन्धिनः । पशुविशेषणं
 प्रशंसति “बज्ररूपो भवति बज्रदेवत्योऽ ह्येष समृद्धौ” इति ।
 विश्वेषां देवानां एतत्त्वामित्वात् पशोर्बज्रदेवत्यत्वं । अज्ञात-
 चिररोगयस्तस्य पशुं विधत्ते “प्राजापत्यं ह्यपरमालभेत
 यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत् प्राजापत्यो वै पुरुषः प्राजापतिः
 खलु वै तस्य वेद यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयति प्राजाप-
 तिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैजं तस्मात् स्नामान्-
 मुचति” इति । विस्वष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते,

बलचयकार्श्यादिकञ्च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमसृजतेति अतत्वात्पुरुषः प्राजापत्यः, चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते । अतः प्रजापतिरेनं तस्मात् स्यामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति । प्रजापतिवपाजन्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति “द्वपरो भवति प्राजापत्यो ह्येष देवतया समृद्धौ” इति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै रसः
परापतत्तं दृहस्पतिरुपायह्लात् सा शितिपृष्ठा वशा-
भवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मिचावरुणावुपायह्लाताः
सा द्विरूपा वशाभवद्यस्तृतीयः परापतत्तं विश्वे देवा
उपायह्लान्त्सा बहुरूपा वशाभवद्यश्चतुर्थः परापतत्स
पृथिवीं प्राविशत्तं दृहस्पतिरभि ॥ १ ॥

अगृह्लादस्त्वेवायं भोगायेति स उक्ष्वशः समभव-
द्यक्षोहितं परापतत्तद्रुद्र उपायह्लात् सा रौद्री रो-
हिणी वशाभवदार्हस्यत्याः शितिपृष्ठामालभेत ब्रह्म-

वर्चसकामो वृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
 स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
 छन्दसां वा एष रसो यद्दशा रस इव खलु ॥ २ ॥

वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चस-
 मवरुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामालभेत वृष्टिकामो
 मैत्रं वा अर्ह्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
 तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतश्छन्दसां वा
 एष रसो यद्दशा रस इव खलु वै वृष्टिश्छन्दसामेव
 रसेन ॥ ३ ॥

रसं वृष्टिमवरुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामालभेत
 प्रजाकामो मैत्रं वा अर्ह्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां
 खलु वै प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भाग-
 धेयेनोपधावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजां प्रज-
 नयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्दशा रस इव खलु वै
 प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव ॥ ४ ॥

रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामालभेतान्नकामो वैश्व-
 देवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोपधा-
 वति त एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्त्यन्नाद् एव भवति

छन्दसां वा एष रसो यद्दृशा रस इव खलु वा अन्नं
छन्दसामेव रसेन रसमन्नमवरुन्धे वैश्वदेवीं बहुरू-
पामालभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै ॥ ५ ॥

सजाता विश्वानेव देवान्त्वेन भागधेयेनोपधावति
त एवास्मै सजातान् प्रयच्छन्ति ग्राम्येव भवति छन्द-
सां वा एष रसो यद्दृशा रस इव खलु वै सजाताम्छ-
न्दसामेव रसेन रसः सजातानवरुन्धे बार्हस्पत्यमुक्ष-
वशमालभेत ब्रह्मवर्चसकामो वृहस्पतिमेव स्वेन
भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं ॥ ६ ॥

दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वशं वा एष चरति 16.21
यद्दृशा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्म-
वर्चसमवरुन्धे रौद्रीः रोहिणीमालभेताभिचरन् रु-
द्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तस्मा एवैनमावृश्च-
ति ताजगार्तिमार्क्षति रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा
देवतया समृद्धौ स्फ्यो यूषो भवति वज्रो वै स्फ्यो
वज्रमेवास्मै प्रहरति शर्मयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभी-
दक इधो भिनत्येवैनं ॥ ७ ॥

अभि खलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव
वैश्वदेवा वै ब्रह्मवर्चसं यूष एकान्नविःशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

पृष्ठकामोऽन्नकामौ द्वाविन्द्रियार्थी सनिं तथा ।

अन्नं यामञ्च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगाश्च ये स्थिताः ॥

षष्टेऽनुवाके पञ्चवः क्रमेणैषामुदीरिताः ।

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्षसकामादीनां यथायोगं पञ्चन्तराणि
विधातुं प्रसूति “वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिन्नस्तस्यै
रसः परापतत्तं वृहस्पतिरुपागृह्णात् सा श्रितिपृष्ठा वज्राभव-
द्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रावरुणावुपागृह्णीताः सा दि-
रूपा वज्राभवद्यस्तृतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्या
बद्धरूपा वज्राभवद्यस्तुर्थः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्तं वृह-
स्पतिरभ्यगृह्णादस्त्रेवायं भोगायेति स उच्चवज्रः समभवद्य-
स्त्रोद्धितं परापतत्तद्रुद्र उपागृह्णात् सा रौद्री रोहिणी
वज्राभवत्” इति । वषडित्यस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवता वष-
ट्कारः, तस्य च गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्ध इति
वैश्वदेन सूच्यते । किन्नादायत्रीशिरसो जलं रक्तञ्च निर्गतं,
ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वज्रा उत्पन्नाः ताश्च वृहस्पत्यादीनां
परियष्टेण प्रियाः सम्पन्नाः । दाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता दिरूपा,
बद्धभिर्वर्णैरुपेता बद्धरूपा, चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं
वृथा विनष्टो मा भूदिति वृहस्पतिरभ्यगृह्णात्, तस्यायमभि-

प्रायः, अयं रसो मम भोगाय भवत्वैव, उच्चवज्रो व्यर्थवीर्यो
 वृषभः । तत्रार्थं पशुं विधत्ते “बार्हस्पत्याऽऽत्रितिष्ठामा-
 सभेत ब्रह्मवर्षसकामो वृहस्पतिमेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति
 स एवास्मिन् ब्रह्मवर्षसं दधाति ब्रह्मवर्षस्येव भवति” इति ।
 ब्रह्मवर्षस्यैहिकामुन्निकपूजाहेतुत्वेन सारत्वाद्भ्रससादृशमित्य-
 भिप्रेत्य तस्माधनभृतां वज्रां प्रशंसति “हृन्दसां वा एष
 रसो यद्वज्रा रस इव खलु वै ब्रह्मवर्षसं हृन्दसामेव रसेन
 रसं ब्रह्मवर्षसमवदन्धे” इति । वज्राया गायत्रीच्छन्दोरसत्वं
 व्याख्यातं, गायत्री च सोमाहरणेन हृन्दोऽन्तरात् प्रशस्ता,
 तस्माद्वज्रा सर्वेषां हृन्दसां सारः, तेन हृन्दोरसेन वज्राहृपे-
 षैहिकामुन्निकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्षसमवदन्धे । द्वि-
 तीयं पशुं विधत्ते “मैत्रावरुणीं द्विरूपामासभेत वृष्टिकामो
 मैत्रं वा अर्ह्वारुणीं रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति तावेवास्मा
 अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतश्च हृन्दसां वा एष रसो यद्वज्रा
 रस इव खलु वै वृष्टिश्च हृन्दसामेव रसेन रसं वृष्टिमवदन्धे”
 इति । मित्रस्य सूर्यत्वादङ्गसदीयत्वं, अन्धकारेणावरणहेतुत्वा-
 द्राचेर्वारुणत्वं, वृष्टेर्द्रवत्वादीषभ्युत्पादकत्वेन सारवत्त्वाच्च रसो-
 पमानं । तमेवं द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते “मैत्रावरु-
 णीं द्विरूपामासभेत प्रजाकामो मैत्रं वा अर्ह्वारुणीं रात्रि-
 रहोरात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणावेव स्त्रेण
 भागधेयेनोपधावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजां प्रजनय-

तच्छन्दसां वा एष रसो यद्दद्या रस इव खलु वै प्रजा छन्द-
सामेव रसेन रसं प्रजामवरन्धे” इति । अहोरात्रपरित्यागेन
यथा वृष्टिर्न भवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न सम्भवति, तत-
स्तथोर्दृष्टिसाधनत्वप्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यं । तृतीयं
पशुं विधत्ते “वैश्वदेवीं बज्ररूपामासभेतासकामो वैश्वदेवं
वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्नेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मा
अन्नं प्रयच्छन्त्यस्माद् एव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्दद्या
रस इव खलु वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमवरन्धे”
इति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्द्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वाद्द्रव्यसाम्यं । तमेव पशुं फलान्नराय विधत्ते “वैश्वदेवीं बज्र-
रूपामासभेत यामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव दे-
वान्त्स्नेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै सजातान् प्रयच्छ-
न्ति याम्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्दद्या रस इव
खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसं सजातानवरन्धे” इति ।
सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनाञ्च बज्रत्वेन देवतासाम्येन
वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यं । चतुर्थं पशुं वि-
धत्ते “वार्हस्पत्यमुषवन्नमासभेत ब्रह्मवर्षसकामो वृहस्पति-
मेव स्नेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्षसं दधाति
ब्रह्मवर्षस्येव भवति” इति । वन्नत्वविशेषणं प्रशंसति “वन्नं वा
एष चरति यदुचा वन्न इव खलु वै ब्रह्मवर्षसं वग्नेव वन्नं
ब्रह्मवर्षसमवरन्धे” इति । उच्येति यत् एष वन्नं चरति धेतु-
भिः सहैवारण्ये गत्वा पुनस्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वानच्छतीति

तस्मात् गोवत्सवाचित्वं, ब्रह्मवर्चसमपोन्द्रियनियमनोपेतत्वादग्र इव स्वाधीनपरार्थं इव भवति । पञ्चमं पशुं विधत्ते “रौद्रीः रोहिणीमालभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तस्मा एवैनमावृश्चति ताजगार्तिमार्हति रोहिणी भवति रौद्री श्लेषा देवतया सृष्टौ” इति । रुद्राध्याये नोत्सगीवा विखोहित इति रुद्रस्य विशेषणं लोहितत्वं श्रूयते, अतो रोहिणी रुद्रदेवताका । पूर्ववच्चोदकप्राप्तमपवदितुं विधत्ते “स्फो यूपो भवति वज्रो वै स्फो वज्रमेवासौ प्रहरति ब्रह्मं बर्हिः शृषात्येवैनं वैभीदक इषो भिनत्येवैनं” इति ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्ति-
मैच्छन् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामालभन्त तयै-
वास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एताः
सौरीः श्वेतां वशामालभेतामुमेवादित्यः स्वेन भाग-
धेयेनोपधावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्यैव भवति बैष्णो यूपो भवत्यसौ ॥ १ ॥

वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्ब उदतिष्ठत्
 सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुक-
 र्णीमालभेताभिचरन् वारुणं दशकपालं पुरस्तान्नि-
 र्वपेद्वरुणेनैव धातुव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रु-
 कर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपः समृद्धौ स्फ्यो यूपो
 भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवासौ प्रहरति शर्मयं
 बर्हिः शृणाति ॥ २ ॥

एवैनं वैभीदक इधो भिनत्येवैनं वैष्णवं वामन-
 मालभेत यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवासौ यज्ञं प्रयच्छत्यु-
 पैनं यज्ञो नमति वामनो भवति वैष्णवो ह्येष देव-
 तया समृद्धौ त्वाष्ट्रं वडबमालभेत पशुकामस्त्वष्टा वै
 पशूनां मिथुनानां ॥ ३ ॥

प्रजनयिता त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
 स एवासौ पशून् मिथुनान् प्रजनयति प्रजा हि वा
 एतस्मिन् पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन् वडबः
 साक्षादेव प्रजां पशून्वरुन्धे मैचः श्वेतमालभेत स-
 ज्जामे संयत्ते समयकामो मिचमेव स्वेन भागधेयेनो-
 पधावति स एवैनं मिचेण सन्नयति ॥ ४ ॥

विशालो भवति व्यवसाययत्येवैनं प्राजापत्यं कृ-
ष्णामालभेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजा-
पतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै पर्जन्यं
वर्षयति कृष्णो भवत्येतद् वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टि-
मवरुन्धे शबलो भवति विद्युत्मेवास्मै जनयित्वा
वर्षयत्यवाशृङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नियच्छति ॥ ५ ॥

असौ शृणाति मिथुनानां नयति यच्छति ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमन्नं यामं तथा पुनः ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारश्च वाञ्छतां पञ्चवः श्रुताः ॥

तानेतां पशून् सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्च-
सकामादीनां पञ्चन्तराणि विधास्यन्नादौ कस्यचित्पशोर्वि-
धानाय प्रसौति “असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामालभन्त
तथैवास्मिन् रुचमदधुः” इति । आदित्यविषये बहवः प्राय-
श्चित्तयः कल्पयुगादिभेदेन व्यवस्थापनीयाः । विधत्ते “यो
ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामालभे-
तामुमेवादित्यः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् ब्रह्म-

वर्षमं दधाति ब्रह्मवर्षस्येव भवति” इति । खादिरं बाधितुं विधत्ते “बैष्णो यूषो भवत्यसौ वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्व उदतिष्ठत् सयोन्येव ब्रह्मवर्षसमवहन्धे” इति । श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराख्यायते ‘आदित्यवर्षे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तत्र वृक्षोऽथ बिल्वः’ इति । अस्यायमर्थः । हे आदित्यवर्षे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्यादित्यस्य तपसः सन्तापरूपात्प्रकाशात् अधि ऊर्द्धं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्या वज्राया बैष्णे यूषे षति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात् सयोनित्वं, तेन च ब्रह्मवर्षसमपि सयोन्येव सम्यस्यते । स्वपिचादीनां तु यस्यां वेदशाखायामध्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्तिसूत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्षस्य सदोमित्वं । अभिचरतः कश्चित्पशुं विधत्ते “ब्राह्मणस्यत्यां बभ्रुकर्णीमालभेताभिचरन्” इति । पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते “वारुणं दशकपालं पुरस्तात्सर्वपेदरूपेणैव भ्राष्टव्यं याहयित्वा ब्रह्मणा स्मृतुते” इति । एतदनुष्ठानेन भ्राष्टव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा ब्रह्मणस्यतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति । ब्रह्मणस्यतुर्मुखस्य हेमवर्णत्वाद्बभ्रुकर्णी ब्रह्मरूपत्वमित्यभिप्रेत्य पशुविशेषणं प्रज्ञसति “बभ्रुकर्णी भवत्येतद्द्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धौ” इति । पूर्ववक्षोदकप्राप्तं बाधितुं विधत्ते “स्फो यूषो भवति वज्रो वै स्फो वज्रमेवास्मै प्रहरति प्ररमयं बर्हिः शृष्णात्येवैनं वैभीदक इभो भिनत्येवैनं” इति । अग्निष्टोमादिमहायज्ञप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते “वैष्णवं वामनमासभेत यं

यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव खेन भागधेयेनोपधा-
वति स एवास्मै यज्ञं प्रयच्छत्युपैतं यज्ञो नमति वामनो
भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्धौ” इति । राजसूये वैष्णवं
त्रिकषास्रं वामनो दक्षिणेत्युक्तत्वाद्दामनस्य विष्णुदेवत्वत्वं ।
विधत्ते “त्वाद्गं वडवमासभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां मि-
थुनानां प्रजनयिता त्वष्टारमेव खेन भागधेयेनोपधावति स
एवास्मै पशून् मिथुनान् प्रजनयति” इति । यथा मनुष्येषु
यत्र कापि पुंसः स्तनवृद्ध्यां सत्यां अश्रुनिर्गमनात् प्राग्घोषित्त्व-
भ्रमो भवति, तद्वदश्वेषुपि केनाप्यवयवसन्निवेशविशेषेण यस्मिन्
पुंस्त्वेवाश्वे योषित्त्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति, अत एव ते ते
ऽस्यास्तदा तदा तमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वडवः,
स च त्वष्टुः प्रियः । रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति
श्रुतत्वास्मिथुनप्रजनयित्वत्वं । पशुविशेषणं प्रशंसति “प्रजा
हि वा एतस्मिन् पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्स्मन् वडवः
साक्षादेव प्रजां पशून्वरन्धे” इति । यदा स्त्रीसङ्घर्षदर्शनेना-
स्मिन् पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या प्रजाः पशवस्य प्रविशन्ति तत्र प्रजानां
प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये प्रौढं समीचीनमश्वमानीय तत्रा-
रोहयित्वाथ प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्त्वभ्रान्त्या
तदारोहणं । अथ तदानां प्रजापशुप्रवृत्तरेष स्वतः पुमानपि
सन् स्त्रीनामधारी वडवो भवति, तदासम्भवेन साक्षादेव
श्रीघ्नमेव प्रजां पशून् प्राप्नोति । परकीयसेनायामीदृश-
मेव शूरतमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽप्ये यः प्रतिज्ञां कर्तु-

मिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा सन्धिकामिनः पशुं विधत्ते
 “मैत्रं श्वेतमालभेत मङ्गामे संवत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं मित्रेण सन्नयति” इति ।
 एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा सन्नयति
 योजयति, यद्वा वैरिणो मित्रत्वमापाद्य तेन मित्रेण योज-
 यति । यजमानेन यूपः सन्धित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तद-
 यवदितुं परिमाणाधिक्यं विधत्ते “विभ्रालो भवति व्यवसा-
 यत्येवैनं” इति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसायत्येव धैर्य-
 मुत्पाद्य स्वकार्यनिस्यवन्तमेव करोति । अथवैनं सन्धिका-
 मिनं सन्धिघटकत्वेन परो राजा मित्रमेवेत्येतादृशं निस्य-
 वन्तं करोति । विधत्ते “प्राजापत्यं कृष्णमालभेत वृष्टिकामः
 प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
 स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति” इति । सर्वसृष्टेन वृष्टेरपि सृष्टु-
 त्वात्तदीश्रित्वं । घनच्छस्त्रे सवितरि तीव्रवृष्टिवेलायामन्धका-
 राभाससादृश्यमस्ति तदभिप्रेत्य पशुविशेषणं प्रश्नयति “कृष्णो
 भवत्येतद् वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमवदन्त्ये” इति । कृष्ण-
 वरीरे कार्ष्ण्यप्राप्तावुदराद्यधस्तनप्रदेशविशेषेषु श्वेत्यविशेषणं
 विधत्ते “श्वेतो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षयति”
 इति । श्वेत्यस्य मालिन्यविरोधित्वाद्विद्युत्साम्यं । कर्णसमीप-
 एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते “अवाशृङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै
 नियच्छति” इति । अधोमुखत्वेन वृष्टिधारासमत्वं द्रष्टव्यं ॥

इति माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वरुणः सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां वारुणीं
कृष्णां वशामपश्यत्ताः स्वयै देवताया आलभत
ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं
नोपानमत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामालभेत वरुण-
मेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्रय-
च्छत्यन्नादः ॥ १ ॥

एव भवति कृष्णा भवति वारुणो ह्येषा देवतया
समृद्धौ मैत्रः श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपाञ्चौष-
धीनाञ्च सन्धावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणी-
रापोऽपाञ्च खलु वा ओषधीनाञ्च रसमुपजीवामो
मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मा
अन्नं प्रयच्छतोऽन्नाद एव भवति ॥ २ ॥

अपाञ्चौषधीनाञ्च सन्धावालभत उभयस्यावरुडौ
विशाखो यूषो भवति हे ह्येते देवते समृद्धौ मैत्रः
श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावो यन्मैत्रो भ-

वति मिचेणैवास्मै वरुणः शमयति यद्धारुणः साक्षा-
देवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् ॥ ३ ॥

तां मिथुनेऽपश्यन् तस्यां न समराधयन्तावश्विनाव-
ब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति साश्विनौरे-
वाभवद्यः पुष्टिकामः स्यात्स एतामाश्विनीं यमीं वशा-
मालभेताश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवा-
स्मिन् पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजया पशुभिः ॥ ४ ॥

अन्नादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दन् पञ्च चत्वारिंश-
शच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ब्रह्मतेजोऽभिचारश्च यज्ञप्राप्तिं तथा पशून् ।

समयश्च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तान् पशून्ष्टमेऽनुवाके विधायाथ नवमेऽस्त्राद्यकामादो-
र्नां पशून् विधित्सुरादौ कश्चित्पशुं विधातुं प्रसूति “वरुणः
सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्
ताः स्वाथै देवताया आलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमत्”
इति । सुषुवाणं सोमाभिषवं हतवन्तं । विधत्ते “यमलमन्ना-

शाय सक्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां वारुणीं कृष्णां वज्रामाल-
 भेत वरुणमेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं
 प्रयच्छत्यन्नाद एव भवति कृष्णा भवति वारुणी श्लेषा देवतया
 समृद्धौ” इति । धनिकः पुमान्क्तुं योग्याय शास्त्रान्नपायसा-
 दिभोज्याय समर्थोऽपि संविधादमनुष्वाभावादिना तं न प्राप्नु-
 यात् तस्यायं पशुः । वरुणः पर्जन्यमुखेन प्रकाशमावृत्य कार्ष्ण्यं
 सप्तादयति । ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्वत्वं । द्विपशुकं
 कर्म विधत्ते “मैत्रेः श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपाञ्चैषधी-
 नाञ्च सन्धावन्नकामो मैत्रीर्वा श्लेषधयो वारुणीरापोऽपाञ्च
 खलु वा श्लेषधीनाञ्च रसमुपजीवामो मिचावरुणदेव खेन भा-
 गधेयेनोपधावति तावेवास्मा अन्नं प्रयच्छतोऽन्नाद एव भवति”
 इति । सन्धिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो
 व्याख्यातवान् । अपाञ्चैषधीनाञ्च सन्धाविति प्रावृषि शर-
 त्प्रतिपत्तौ, अपि चापाञ्चैषधीनाञ्च सन्धाविति ऋत्वोर्मध्ये
 नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः । श्लेषधीनामुपकारकत्वेन मिच-
 सम्बन्धित्वं । सन्धौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन प्रशस्तः । एत-
 देवाभिप्रेत्य सन्धिं प्रशंसति “अपाञ्चैषधीनाञ्च सन्धावालभत
 उभयस्यावरुद्धौ” इति । यूपस्य शाखाद्वयं विधत्ते “विशाखो
 यूपो भवति द्वे क्षेते देवते समृद्धौ” इति । विविधे शाखे
 यस्यासौ विशाखः । तदिदं सूत्रकारो दर्शयति ‘विशाखो
 यूप इति यदूर्द्धं रश्मनायास्तद्विशाखं, यदोपर्युभे शाखे अष्टा-
 श्री सचषास्ते स्यातां’ इति । दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म

विधत्ते “मैत्र५ श्वेतमासभेत वारुषं कृष्णं ज्योगामयावो य-
 श्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुण५ श्रमयति यद्दारुणः साक्षा-
 देवैमं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव” इति ।
 मित्रो हि क्रूरं वरुषं शान्तं करोति स च वरुणपाशान्को-
 चयति, तथाः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं
 प्रक्षीति “देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् तां मिथुनेऽपश्यन् तस्यां न
 समराधयन् तावश्चिनावभ्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति
 साश्चिनोरेवाभवत्” इति । प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः, सा च
 मनुष्यमिथुने पशुमिथुने च सम्भवतोत्येवं देवा उपायमपश्यन्
 दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यक् साधयितुं शक्ता नाभूवन्, तदा-
 नोमश्चिनावूचतुः आवयोरेवैषा पुष्टिः सम्बन्धिनी, तस्मादेतस्यां
 पुष्टावावाभ्यां विना मा वदध्वं सम्भ्राषणमेव मा कुरुतेति,
 तस्मात् सा पुष्टिरश्चिनोरधीनाभवत् । विधत्ते “यः पुष्टिकामः
 स्यात्स एतामाश्चिनीं यमीं वज्रामासभेताश्चिनावेव खेन भाग-
 धेयेनोपधावति तावेवास्मन् पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजया
 पशुभिः” इति । एकास्मिन् गर्भे सहजातौ यमौ तयोर्मध्ये या
 स्त्री सा यमी ॥०॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीया-
 काण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः । ॥०॥

आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्वाह्मणः सोमं
 पिपासेदश्विनौ वै देवानामसौमपावास्तां तौ पश्चा
 सौमपीथं प्राप्तुतामश्विनावेतस्य देवता यो दुर्वा-
 ह्मणः सोमं पिपासत्यश्विनावेव स्वेन भागधेये-
 नोपधावति तावेवास्यै सोमपीथं प्रयच्छत उपैनः
 सोमपीथो नमति यद्भ्रमो भवति धूम्रिमाणमेवास्मा-
 दपहन्ति ललामः ॥ १ ॥

भवति मुखत एवास्मिन् तेजो दधाति वायव्यं गो-
 मृगमालभेत यमजघ्निवाः समभिश्ः सेयुरपूता वा एतं
 वायुच्छति यमजघ्निवाः समभिश्ः सन्ति नैष ग्राम्यः
 पशुर्नारण्यो यज्ञोमृगो नैवैष ग्रामे नारण्ये यमजघ्नि-
 वाः समभिश्ः सन्ति वायुर्वै देवानां पवित्रं वायुमेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एव ॥ २ ॥

एनं पवयति पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति
 तमः पाप्मानं प्रविशति यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो
 नाविर्भवति सौर्यं बहुरूपमालभेतामुमेवादित्यः
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मात्तमः पाप्मानम-
 पहन्ति प्रतोच्यस्यै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानः
 हते ॥ ३ ॥

सल्लामः स एव षट् चत्वारिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अन्नाद्यमन्नमात्रञ्च वाञ्छन्तौ दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवमे एतेषां पञ्चवः श्रुताः ।

अथ दशमोऽनुवाके नैमित्तिकाः पञ्चवो विधातव्याः । तत्र
दुर्गाङ्घ्रणस्य सोमपानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते “आश्विनं
धूसल्लाममालभेत यो दुर्गाङ्घ्रणः सोमं पिपासेदश्विनो वै
देवानामसोमपावास्तां तौ पश्चा सोमपीथं प्राप्नुतामश्विनावे-
तस्य देवता यो दुर्गाङ्घ्रणः सोमं पिपासत्यश्विनावेव स्वेन भाग-
धेयेनोपधावति तावेवास्मै सोमपीथं प्रयच्छत उपैत ५ सोमपीथो
नमति यद्भूषो भवति धूसिमाणमेवास्मादपहन्ति ललामो
भवति मुखत एवास्मिन् तेजो दधाति” इति । मलिनश्वेत्यं
धूसलं, ललाटे शौल्येन लाञ्छितोऽवशिष्टे शरीरे धूसवर्णः
पशुरश्विनोः प्रियः । दुर्गाङ्घ्रणलक्षणं बोधायन आह ‘यस्य
वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषं । स वै दुर्गाङ्घ्रणो नाम चक्षैव
वृषस्त्रीपतिः’ इति । पूर्वोक्तपुनरुत्सृष्टे पशौ ‘यो ब्राह्मणः सन्नाह-
तीयात्’ (सं०का०२।प्र०१।अ०५।) इत्युक्तत्वादीदृशो दुर्गाङ्घ्रणो
नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने अद्भालुलेनेच्छावत्त्वे सति दुर्गा-
ङ्घ्रणोऽधिक्रियते । आश्विनयद्ब्राह्मणे (सं०का०६।प्र०४।अ०६।)

‘तौ देवा अत्रुवक्षपूतौ वा इमी मनुष्यचरी भिषजौ’ इत्युक्त-
 त्वादपुतयोरितरदेववत् सोमपादत्वं नास्ति पश्चाद्यज्ञस्य द्विजं
 त्रिरः प्रतिसन्धाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमयज्ञं सञ्चवन्तौ ।
 तदपि तत्रैवाद्यातं ‘तौ बहिष्यवमानेन पवथिला ताभ्यामेत-
 माश्विनमष्टङ्गन्’ इति । अतः समानशीलत्वाद्दुर्ग्राह्यस्य सोमं
 पिपाशोरश्विनौ देवता । पशोर्धूस्रत्ववर्णेन दीर्घाङ्गास्रत्ववर्णं
 धूस्रिमाशं मास्विन्वमस्मादपहन्ति । स्रसाटे शौक्येन अस्मिन्मुस्रत
 एव मुख्यमेव ब्रह्मवर्षस्रत्ववर्णं तेजो विधत्ते । मिथ्यापवादे
 निमित्तीकृत्य कश्चित्पशुं विधत्ते “वाचर्थं गोमृगमास्रभेत
 यमजग्निवाऽसमभिन्नऽसेयुरपूता वा एतं वासृच्छति यम-
 जग्निवाऽसमभिन्नऽसन्ति नैष याम्यः पशुर्नारण्यो यज्ञोमृगो
 नैवैष यामे नारण्ये यमजग्निवाऽसमभिन्नऽसन्ति वाचुर्वै दे-
 वानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेनं
 पवथति” इति । गोभिः सहारण्ये चरितुं गतादृषभार्
 कस्याश्चिन्मृग्यामुत्पन्नो गोमृगः, उभयस्रत्ववर्णान्नात्तथास्रं
 निश्चयं । कश्चित्पशुषो ब्राह्मणं न हतवान् तथापि ब्रह्मया
 तादृशं यं पशुवं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुः तस्यायं पशुः, यद्यस्रं
 पशुस्रं ब्रह्महेत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाप्यपूता वासृ-
 च्छत्येतं निन्दारूपा वाक् ब्रह्मिर्तेजैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव ।
 तामेव निन्दां निमित्तीकृत्यैव विहितो मृगः । मुखो याम्यो
 न भवति मृग्यामुत्पन्नत्वात्, नापि मुख्य आरण्यः दृषभादु-
 त्पन्नत्वात् । अभिन्नस्रस्य यामे नास्ति वाशो बन्धुभिः सह

व्यवहाराभावात्, नापि वानप्रस्थादिवदरथे यामवाशितात् ।
देवानां मध्ये वायोः पवित्रत्वं द्रव्यशुद्धिचेतुत्वादवगम्यते ।
तच्च चाश्ववज्येन स्मर्यते,

“रथ्याकर्दमतोयाणि स्पृष्टान्यन्यश्चवाचसैः ।

माहताकैष शुध्यन्ति पक्वोष्टकचितानि च” ॥ इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन् पञ्चैः निन्दां केचिन्नैकिका न परित्य-
जन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम ते तथाप्यसावभिज्ञैः त्रिष्टै-
र्यवहार्य एव । सोमयागमध्ये आश्विनब्रह्मकाशे सूर्यानावि-
र्भावं निमित्तीकृत्य कश्चित्पशुं विधत्ते “पराची वा एतस्मै
युच्छन्ती युच्छति तमः पाभानं प्रविशति यस्माश्विने ब्रह्म-
माने सूर्यो नाविर्भवति सौर्यं बद्धरूपमासभेतामुमेवादित्यः
स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मान्तमः पाभानमपहन्ति
प्रतीच्यस्मै युच्छन्ती युच्छत्यप तमः पाभानः हते” इति ।
अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्रवज्राकाभिर्ह-
ग्निभक्षेपेत् ब्रह्ममाश्विनं, तच्चातिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु
ब्रह्मेषु पठितेषु *पश्चादुषःकाशात् प्राग्ब्रह्मवायामारब्धं । त-
स्मिन् ब्रह्मे ब्रह्ममाने सति सूर्य उदित्वा मेघाद्यावरणमन्त-
रेण यदाविर्भवेत् तदा नायं पशुरपेक्षितः । अथ यजमानस्य
तदानीं नाविर्भवेत् एतस्मै यजमानाद्येयं रात्रिः युच्छन्ती
प्रभातं प्राप्नुवन्ती सती न सम्बक् प्राप्नोति, किन्तु पराची
युच्छन्ती पराप्नुवी तस्मिन्नपरन्ता सती प्रभातं प्राप्नोति,

* पश्चादुषःकाशवेद्यायामिति तै० ।

तदानीमयं यजमानः प्रकारविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधि-
पाप्मानञ्च प्रविशति, तादृशस्यायं पशुः, स च बद्धरूपः चि-
वर्षः, प्रतीची सम्मुखी तस्मिन्नुरक्तेत्यर्थः, तेन पशुना तमः
पाप्मानञ्चापहन्ति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
काण्डे प्रथमप्रपाठके द्ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ * ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो मरुतो यज्ञं वो दिवो
या वः शर्म भरेधिन्द्रं सुहवम् इवामहेऽहोमुच्यम्
सुहृतं दैव्यं जनं । अग्निं मिचं वरुणं सातये भगं
द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिजमा व-
सर्हा ममत्तु वारो अपां वषखान् । शिशीतमिन्द्रा-
पर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः । प्रिया वो
नाम ॥ १ ॥

हुवे तुराणां । आ यत्तृपन्नरुतो वावशानाः । अत्रि-
यसे कं भानुभिः सन्निमिच्छिरे ते रश्मिभिस्त कृक्भिः
सुखादयः । ते वाशीमन्त इभिणो अभोरवो विद्रे
प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो
अथ्यात् सोमो रुद्रेभिरभिरक्षतु त्मना । इन्द्रो मरु-

ङ्घ्रितुधा कृणोस्वादित्यैर्नो वरुणः सःशिश्रातु । सं
नो देवो वसुभिरग्निः सं ॥ २ ॥

सोमस्तनूभी रुद्रियाभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञि-
यैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथादित्या
वसुभिः सम्बभूवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि । एवा
चिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः समनसो भव-
न्तु । कुचा चिद्यस्य समृती रखा नरो नृषदने । अहं-
न्तश्चिद्यमिन्धते सञ्जयन्ति जन्तवः । सं यदिषो व-
नामहे सः इत्या मानुषाणां । उत द्युमस्य शवसः ॥
॥ ३ ॥

अतस्य रक्षिमाददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्न-
मादित्यासो भवता बृहयन्तः । आ बोऽर्वाचीं सुमति-
र्वदत्याद्ः होश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् । शुचिरपः
सूयवसा अदभ्य उपक्षेति वृद्धवयाः सुवीरः । न-
क्लिष्टं घ्नन्धन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्र-
खीतौ । धारयन्त आदित्यासो जगत्स्या देवा विश्वस्य
भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधियो रक्षमाणाः ॥ ४ ॥

असुयैमृतावानश्चयमाना अखानि । तिस्रो भूमी-
र्धारवन् चीः इत द्युन् चीखि वृता विदये अन्तरेषां ।

अ॒तेना॑दि॒त्या म॒हि वो म॒हित्वं तद॑र्यम॒न्वख॑ मि॒च
 चारु॑ । त्यान्नु ह्य॒चियाः॑ अ॒व आ॑दि॒त्यान्या॑चिषामहे ।
 सु॒मृ॒डो॒क्काः॑ अ॒भिष्ट॑ये । न द॑क्षि॒णा वि॑चि॒किते॑ न स॒व्या
 न प्रा॒चीन॑मादि॒त्या नोत॑ प॒श्चा पा॒क्वा चि॒द्वस॑वो
 धी॒र्या चि॒त् ॥ ५ ॥

यु॒ष्मानी॑तो अ॒भयं॑ ज्योति॒रश्यां॑ । आ॒दि॒त्याना॑म॒-
 व॒सा नू॒तने॑न स॒क्षीम॑हि श॒र्मणा॑ श॒न्तमे॑न । अ॒ना॒गा॒-
 स्त्वे अ॑दि॒तित्वे॑ तुरासं इ॒मं य॒ज्ञं द॑धतु ओष॒माणाः॑ ।
 इ॒मं मे॑ वरुण श्रु॒धी इ॒वम॑द्या च मृ॒डय॑ । त्वाम॑व॒स्युरा॑-
 च॒के । तत्त्वा॑ या॒मि ब्र॑ह्म॒णा व॑न्द॒मान॑स्तदाशास्ते यज॒-
 मानो॑ इ॒विभिः॑ । अ॒हे॒डमा॑नो वरुणे॒ह बो॒ध्युरु॑शः॒स
 मा न॑ आ॒युः प्र॑मोषीः ॥ ६ ॥

ना॒माग्निः॑ सः श॒वसो॑ रक्ष॒माणा॑ धी॒र्या चि॒देका॑न्व॒-
 प॒न्वाश॑च ॥ ११ ॥

वा॒यव्यं॑ प्र॒जाप॑ति॒स्ता वरु॑णं दे॒वासुरा॑ ए॒षसा॑वादि॒-
 त्यो द॑श॒र्षभा॑मिन्द्रो व॒स्यस्य॑ बा॒र्हस्प॑त्यं व॒षट्कारो॑
 ऽसौ सौरि॑ वरु॒णमा॑श्वि॒नमिन्द्रं॑ वो॒ नर॑ ए॒काद॑श ॥

॥ ११ ॥

वा॒यव्य॑माग्ने॒र्यो ह्य॑ष्वाग्नी॒वीम॑सा॒वादि॒त्यो वा अ॑हे॒-

राधाखिं वषट्कारः प्रजनयिता हुवे तुराणां पञ्च-
षष्टिः ॥ ६५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठक एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥ * ॥ प्रथमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

दौर्गाङ्गण्याभिशापौ च सूर्याविर्भाववर्जनं ।

निमित्तीकृत्य दशमे पञ्चवः समुदीरिताः ॥

तैरेतैर्दशभिरनुवाकैः काम्यपञ्चवः समापिताः । अथैका-
दशेऽनुवाके काम्येष्टियाज्या उच्यन्ते । तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे
पूर्वादाहतात्सोमारौद्रचरोरुद्धं दिहविष्का काचिदिष्टिरेव-
मावायते “ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्माहृतं सप्तकपालं
यामकाम इन्द्रस्यैव महृतस्य स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै
सजातान् प्रयच्छन्ति याम्येव भवति” (सं० का०२।प्र०२।अ०११)
इति । प्रकृतौ सहप्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरैकस्मि-
न्नेवाधिअयणं । इह तु तद्वाधितुं विधत्ते “आहवनीय ऐन्द्र-
मधिअयति गार्हपत्ये माहृतं पापवस्यस्य विधृत्यै” (सं० का०२।
प्र०२) इति । पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्यो-
पेतमित्यर्थः । महृतामुपदेवत्वान्तदीयं हविः पापवस्यसं, ऐ-
न्द्रस्य तद्भूविषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्नावधिअयणं ।
तत्तत्कपालसङ्ख्यां प्रशंसति “सप्तकपालो माहृतो भवति सप्त-
गणा वै महृतो गणश्च एवास्मै सजातानवदन्त्ये” (प्र०२) इति ।

ईदृङ् चेत्यादिनोक्ताः सप्तसङ्ख्याकाः मरुत एको गणः, तथा-
विधाश्च गणाः सप्तसङ्ख्याकाः, तेषां हविःप्रदानेन गणश्चः
वज्रविधगणरूपान् *भ्राह्मिचक्षत्यादीनवरन्धे । प्रकृतौ सामि-
धेनीसङ्गानुवचनात् प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते
“अनूच्यमान आसादयति विश्वमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति”
(प्र०२) इति । अत्र सूत्रकारः ‘ऐन्द्रमासादयति सामिधे-
नीष्वनूच्यमानासु मासतं’ इति । यजमानस्यानुकूलं वर्तमानं
यस्या विश्वः सेयमनुवर्तमानं । अनयोद्भवयोर्हविषोर्थाज्यानुवा-
क्यानां पूर्वकाष्ठ एव समाज्जातानां प्रतीकान्युदाहरति
“इन्द्रं वो विश्वतस्सरीन्द्रं नरो मरुतो यद्भु वो दिवो या
वः ब्रह्म” इति । प्रथमयुग्मं षष्ठप्रपाठकस्यान्यानुवाके पठितं,
द्वितीययुग्मं तु पञ्चमप्रपाठकस्यान्यानुवाके, तदर्धस्य तथैव
द्रष्टव्यः । उक्तामेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते “एतामेव निर्वपेद्यः
कामयेत सचाय च विश्वे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्
भूयादिन्द्रायानुभूहीत्याश्राव्य भूयान्मरुतो यजेति मासतस्या-
वद्यन् भूयान्मरुद्भ्योऽनुभूहीत्याश्राव्य भूयादिन्द्रं यजेति स एवै-
भ्यो भागधेये समदं दधाति विष्टृहाणास्त्रिष्टन्ति” (प्र०२)
इति । मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः, राज्ञः प्रजा-
याश्च परस्परं कलहं कुर्यामिति कामधितुरिचमिष्टिः । अ-
स्वामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः । प्रकृतावाग्नेयस्यावदानकाष्ठे पुरो-
ऽनुवाक्याप्रैषमुक्ता तदाश्रावणादूर्द्धमाग्नेययाज्याया एव प्रैषं

* भ्राह्म्यादीनिति तै० ।

वदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह खन्यविषयोऽनु-
वाक्याप्रैषः, अन्यविषयस्य याज्याप्रैष इति विशेषः । एवञ्च
सत्येभ्यः इन्द्रमद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान् भवति, तदीय-
कलहानुसारेण राजा विघ्नस्य विद्वष्ट्वाणाः विशेषेण परस्परं
हिंसां कुर्वाणान्निष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवेष्टिं
विधत्ते “एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवत-
मवदाद्य यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैमान् यथायथं कल्पयति
कल्पन्त एव” (प्र०१) इति । कल्पेरन् परस्परकलहरहिता
भवेद्युः । एतान्निन्द्रमदतः स्वस्वभागभाजिनः कल्पयति, तथा
सति राजा विघ्नस्य कल्पन्त एव कलहरहिताः खिग्धा भव-
न्त्येव । एतयोः कलहसमाधानार्थेभ्योः पूर्वादाहता एव
याज्यानुवाक्याः । इह्यन्तरं विधत्ते “ऐन्द्रमेकादशकपाशं नि-
र्वपेद्दैत्यदेवं द्वादशकपाशं यामकाम इन्द्रश्चैव विश्वाःश्च देवा-
ग्ल्हेन भागधेयेनोपधावति त एवासौ सजातान् प्रचच्छन्ति
याम्येव भवति” (प्र०१) इति । प्रकृतौ हविर्दयस्य सहावदानं
नास्ति । अथ तु तद्विधत्ते “ऐन्द्रस्यावदाद्य वैश्वदेवस्यावद्ये-
दधैन्द्रस्योपरिष्ठादिन्द्रियेषीवास्मा उभयतः सजातान् परि-
गृह्णाति” (प्र०१) इति । द्विर्द्विषोऽवद्यतीति अतस्त्वादेकैकस्य
हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यं, तथा सत्यं च सकृदैन्द्रमव-
दाद्य ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत् पुनरप्युपरिष्ठादैन्द्रमवद्येत् । एवं
सति यजमानार्थं सजातान् यामनिवासिनः सर्वानुभयोः
पार्श्वयोरिन्द्रियसामर्थ्ययुक्तान् करोति । अथ दक्षिणाविशेषं

विधत्ते “उपाधाय्यपूर्व्यं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै”
 (प्र०१) इति । वक्ष्योभयपार्श्वान्तयोः उपाधीयं स्थापनीयं
 रक्तसूत्रमुपाधाय्यं तच्च पूर्वमेवोपानयनकाले* वक्ष्यं चाति प्राप्नो-
 तीति पूर्व्यं, उपाधाय्यं पूर्व्यं यस्मिन् वाससि तदुपाधाय्यपूर्व्यं ।
 अत एव सूत्रकारः ‘उपाधाय्यपूर्व्यं वासो दक्षिणा चित्रा-
 न्तमित्यर्थः’ । तादृशस्य वाससो दानं सजातानामुपहित्यै यज-
 मानसेवायै सम्पद्यते । अस्यामिष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह “भरे-
 त्स्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽहोमुचं सुहृतं दैव्यं जनं । अग्निं
 भिचं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी महतः स्वस्ये”
 इति । इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु सम्पाद्यमानेषु
 हविःषु हवामहे आह्वयामः, किमर्थं सातये देवेभ्यो हवि-
 र्दानाय, स्वस्ये यजमानस्य अथसे च । कीदृशमिन्द्रं सुहवं
 सुखेनाह्वातुं ब्रह्मं, अहोमुचं पापान्मोचयितारं, सुहृतं ब्रो-
 भनं हितं करोतीति सुहृतं तं सुहृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं
 जनयितारं वृष्टिदारेण सखासुत्यादकं । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविष-
 यत्वाद्दुत्तरार्धस्येतरवज्रदेवविषयत्वाच्च हविर्दयस्यैकैव पुरोऽनु-
 वाक्या । तत्रैव याज्यामाह “ममन्तु नः परिज्जा वसर्हा ममन्तु
 वातो अपां वृषणान् । अग्नीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विन्ने
 वरिवस्यन्तु देवाः” इति । परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं च-
 खाग्नेः सोऽयं परिज्जा, स च नोऽस्मान् ममन्तु हर्षयतु ।
 वासरेस्य हन्ता गमयिता सूर्यः स च नो ममन्तु, वातो नो

* पूर्वमेव दानकाल इति तै० ।

ममक्तु, अपां वृषणान् वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममक्तु । पर्वत-
 षब्देन कैलाशादिपर्वतवासिदेवविशेषो हिमवान् वाभिधीयते,
 आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति देवत्वश्रवणात् ।
 हे इन्द्रापर्वतो धुवां नोऽस्मान् शिञ्जीतं तनूकुसुतं, पापबहुला-
 नामस्माकं पापचयस्तनूकरणं, तत् तेन हविःप्रदानेन विश्वे
 देवा नोऽस्मान् वरिवस्यन्तु परिचर्यासमचे कृपयावसोऽकसन्तु ।
 इच्छन्तरं विधत्ते “पृश्निथै दुग्धे प्रियङ्गवं चरं निर्वपेन्मरुद्धो
 यामकामः पृश्निथै वै पयसो मरुतो जाताः पृश्निथै प्रियङ्गवो
 भावताः खलु वै देवतया सजाता मरुत एव खेन भागधेये-
 नोपधावति त एवास्मै सजातान् प्रयच्छन्ति याम्येव भवति”
 (प्र०२) इति । पृश्निः श्वेता गौः, तादृश्या गोमरुतां प्रियङ्गुनां
 चोत्पत्तिप्रसिद्धिः ब्राह्मणान्तरीयार्थवादे द्रष्टव्या । पृश्निथै
 प्रियङ्गव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते । एकोदरत्वात् प्रि-
 यङ्गुनां मरुद्देवत्वत्वं । विधत्ते “प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः
 प्रियमेवैनं समानानां करोति द्विपदा पुरोऽनुवाक्या भव-
 ति द्विपद एवावहन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशू-
 नवहन्धे” (प्र०२) इति । प्रियशब्दोऽस्ति यथोक्ते चचौ प्रिय-
 वती ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां
 मध्ये प्रियत्वं । तयोर्द्वयोर्विद्यमानं पाठप्राप्तं द्विपदत्वं चतु-
 ष्पदत्वञ्च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते । तत्र पुरोऽनु-
 वाक्यां द्विपदाभाह “प्रिया वो नाम ऊवे तुराणां । आ यत्
 तपन्नरुतो वावज्जानाः” इति । हे मरुतः तुराणां हविः-

स्त्रीकारं प्रति स्वरमाषानां वो युष्माकं प्रिया नाम प्रियाणि
नामानि आहुवे आहुयामि, यत् वस्त्रायुषं दपत् दग्निं वाव-
द्यानाः कामयमानाः स्य तस्मादाहुवामि । तत्रैव चतुष्पदां
याव्यामाह “अथसे कं भानुभिः सन्धिमिचिरे ते रश्मिभिस्त
श्चक्रभिः सुखादयः । ते वाग्नीमन्त दक्षिणे अभीरवो विद्रे
प्रियस्य मारुतस्य धावः” इति । ते मरुतः पुरो वातरूपाः
सन्तः कं सुखं अथसे प्राणिभिरात्रयितुं भानुभिर्भासकैः
रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः सन्धिमिचिरे मेढुं दृष्ट्वा भ्रमिं
सव्यक् सेक्रुमिच्छन्ति, ते मरुतश्चक्रभिः वाच्यापुरोऽनुवाच्या-
रूपाभिर्धग्भिः सृताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः खादि-
तवन्तः भक्षितवन्तः, ततस्ते मरुतो वाग्नीमन्तः उत्पद्यन्वित-
शेषरूपवज्रविध्वंसवन्तः, दक्षिणः स्वष्टहान् प्रति मतिम-
न्तः, अभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्योऽसुरेभ्यो
भयरहिताः, प्रियस्य मारुतस्य धावः मरुतां समन्वि यत्
प्रियं स्थानं तत् विद्रे खन्धवन्तः । इत्यन्तरं विधातुं प्रसौमि
“देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिञ्चा आसन्
तेऽन्वोन्वस्यै ऋष्यायातिष्ठमानास्तुर्धा व्यक्रामस्यिर्वसुभिः
शोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः, स इन्द्रः प्रजापति-
मुषाभावन्तमेतया सञ्ज्ञान्याऽद्याजसदग्रये वसुमते पुरोडाश-
महाकपालं निरवपत् शोमाय रुद्रवते चरुमिन्त्राय मरुत्वते
पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं
देवा ऋष्यायाभिसमजानत” (प्र०१) इति । देवा असुराश्च

यदा युद्धार्थमुद्यताः तदानीमहमेव ज्येष्ठो भविष्यामि नेतर
इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं प्रिय-
रहिताः सन्तः सेनां चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति
तथा प्रज्जान्तवन्तः, तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरेकः सङ्घः । रुद्रैः
सहितः सोमो द्वितीयः सङ्घः । मरुद्भिः सहित इन्द्रसृतीयः
सङ्घः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः सङ्घः । तदानीमिन्द्रः
प्रजापतिमुपसेव्य तदुपदेशेन सञ्जानीनामिकामिष्टिं हत-
वान्, तत ऊर्द्धमिष्टिसामर्थ्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थ-
मिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यक् ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते यथेष्ट्या
असौ सञ्जानी । तानूनन्नार्थवादत्वेन सञ्जान्या अगनुष्ठि-
तत्वासास्ति कस्यचित्प्राधान्यं किन्तु स्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्य
सर्वे मात्सर्यं जङ्गः, इह त्विष्टिप्रसादादिन्द्रस्य प्राधान्यं, एत-
द्योभयं कल्पभेदाद्युगभेदादा द्रष्टव्यं । विधत्ते “यः समानै-
र्मिथो विप्रियः स्वात्तमेतया सञ्जान्या याजयेदग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरु-
त्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायादित्यवते चरुमिन्द्रमे-
वैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभिसञ्जानते वसिष्ठः समानानां
भवति” (प्र०२) इति । इन्द्रमेव भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं
यजमानं ज्यैष्ठ्यार्थं सम्यगभ्यनुज्ञान्ति । ततोऽयं समानानां
वसिष्ठो वासयिष्यतमः पालको भवति । तत्र पुरोऽनुवाक्या-
माह “अग्निः प्रथमो वसुभिर्नां अय्यात् सोमो रुद्रैर्भिरभि-
रचतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्चतुर्धा ह्यणोत्वादित्यैर्ना वरुणः

सञ्चिञ्चातु” इति । वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसङ्घाधिपति-
 नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमः त्मना स्वयमेव प्रीति-
 पुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्रः अतुधा तत्तदृत्त-
 चितभोगधारिणोऽस्मान् करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो
 नोऽस्मान् संचिञ्चातु संघितव्रतान् सम्यगनुष्ठितव्रतान् करोतु ।
 तत्रैव याज्यामाह “सं नो देवो वसुभिरग्निः सं सोमस्तनूभी
 रुद्रियाभिः । समिन्द्रे मरुद्भिर्यज्ञियैः समादित्यैर्नो वरुणो
 अजिञ्चिपत्” इति । वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान् सम-
 जिञ्चिपत् सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसम्बन्धिनीभिस्तनूभिः
 सहितः सोमः समजिञ्चिपत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः
 समजिञ्चिपत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिञ्चिपत् । तत्रैव
 विकल्पितामन्यां याज्यामाह “यथादित्या वसुभिः सम्बभूवु-
 र्मरुद्भी रुद्राः समजानताभिः । एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना
 विश्वे देवाः समनसो भवन्तु” इति । पूर्वोक्तेषु सङ्घसतुष्टय-
 मध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या अग्निस-
 मीपवर्तिभिर्वसुभिः सम्बभूवुः सङ्गताः प्रीतियुक्ता बभूवुः,
 यथा चेन्द्रसमीपवर्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा
 अभिसमजानत औष्ठ्यं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्या-
 हवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि हव्यवाहनकव्यवाहनसह-
 रचोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निः त्रिणामा, हे त्रिणामन्
 एवा एवमेव यथा रुद्रादयस्तथा विश्वे देवा अन्येऽपि रुद्रा-
 दिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वे अहृणीयमानाः वैरिभिरनप-

ह्यिमाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु ।
 यद्यप्यत्र चत्वारि हवींषि तथापि सहप्रदानेन पुरोऽनुवा-
 क्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया अपि, यथा पूर्वत्र साम-
 कामं प्रति विहितयोरैश्वर्यैश्वदेवहविषोः सहप्रदानात्पुरोऽनु-
 वाक्यादिभेदो नास्ति । अत्रैव खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह
 “कुचाचिद्यस्य समृत्तौ रक्षा नरो नृषदने । अर्हन्तश्चिद्यमि-
 न्धते सञ्जनयन्ति जन्तवः” इति । यस्य खिष्टकहेवस्य समृत्तौ
 सङ्गत्तौ सत्यां नृषदने मनुष्यस्थाने यामगृह्णादौ कुचाचिद्यत्र
 कुचापि नरो मनुष्या रक्षा रममाणास्त्रिष्टमि, किञ्च वं
 खिष्टकहेवमर्हन्तश्चित् मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदोपाङ्गत्वर्थ-
 मिन्धते वस्त्रिं प्रज्वलयन्ति प्रज्वालय च जन्तवो यजमानाः
 सञ्जनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः खिष्टक-
 हेवः प्रसीदत्विति शेषः । तत्रैव याज्यामाह “वं यदिषो
 वनामहे सꣳ हव्या मानुषाणां । उत द्युषस्य ब्रवष षतस्य
 रश्मिमाददे” इति । यद्यस्मात् कारणादिषु इत्यमाणाव्य-
 क्तानि संवनामहे खिष्टकहेवप्रसादेन सम्बग्भजामः, ज्ञानु-
 षाणां यजमानानां हव्या होमयोग्यानि द्रव्याणि संवना-
 महे । उतापि च द्युषस्य धनस्य ब्रवषो बलस्य षतस्य चञ्जस्य
 च रश्मिं रश्मिवत्प्रकाशमुत्कर्षं आददे स्त्रीकुर्मः । तस्मात्का-
 रणादेवमनुष्यहीतारं खिष्टकहेवं भजामहे इति शेषः । इत्य-
 न्तरं विधत्ते “आदित्येभ्यो शुभदस्त्रस्यं निर्वपेद्भूतिकाम आ-
 दित्या वा एतं भूत्यै प्रतिनुदन्ते योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नो-

त्यादित्यामेव भुवदन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवैतं भूतिं गमयन्ति भवत्येव" (सं०का०२।प्र०३।अ०१) इति । अदीवयोर्था-
 ज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः अयते ते एत आदित्या भुवदन्तः।
 अद्यपि पुरोऽनुवाक्यायां भवता मृडयन्त इति भवतेत्ययं
 शब्दः पठितः, अद्यपि च याज्यायां भवति प्रणीताविति भ-
 वतीत्येष शब्दः पठितः न तु भुवच्छब्दः क्वाप्यस्ति तथापि
 वर्षविकारमभिप्रेत्य भुवदन्त इत्युच्यते । एवमन्यत्रापि वाचवे
 नियुक्तत आसभेत अग्रये पथिष्ठत इत्यादौ विशेषणैर्धाज्या-
 नुवाक्यागताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यं । ते च याज्यादि-
 गताः शब्दाः तत्तत्प्रकृतोचितफलस्य सूचकाः, अतोऽत्रापि
 भूतिसूचकभुवच्छब्दवन्तः इत्युक्तं भवति, तथा सति भुवदन्तः
 फलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते । तत्र पुरोऽनु-
 वाक्यामाह "यज्ञो देवानां प्रत्येति सुखमादित्यासो भवता
 मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वदत्यादृहोश्चिद्या वरिवो-
 वित्तरासत्" इति । अयं यज्ञो देवानां सुखं सुखं प्रति एति
 गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान् मृडयन्तः सु-
 खयन्तो भवत तिष्ठत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहबुद्धिरर्वाचीनेष्व-
 स्मासु प्रवृत्ता सती आवदृत्यात् आवर्ततां, या सुमतिर-
 होश्चित् अस्यदीवपापादप्यावर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः ।
 सा सुमतिर्वरिवोवित्तराऽसत् अतिशयेन परिचर्याभिज्ञा भ-
 वतु । तत्रैव याज्यामाह "शुचिरपः सुधवसा अदन्व उप-
 चेति वृद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं प्रन्यन्तितो न दूराद्य

आदित्यानां भवति प्रणीतौ” इति । अयं यजमानः शुचिः सन् अपोऽनुष्ठीयमानं कर्म उपचेति समीपे प्राप्नोति, कीदृशोऽयं सूयवसाः शोभनं यवसं द्रुणं तेनोपसृष्टितमन्त्रादिभोग्यं यस्य सोऽयं सूयवसाः, अदभ्यः कैरपि ब्रह्मभिरतिरङ्कतः । वृद्धं दीर्घं वय आयुर्यस्यासौ वृद्धवयाः चिरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः पुत्रा भृत्याश्च यस्यासौ सुवीरः, य ईदृशो यजमानः आदित्यानां प्रणीतौ प्रणयने कर्मणि भवति प्रवर्तते तं यजमानं ब्रह्मवः अन्तितः समीपे नकिः भ्रन्ति न विनाभ्रयन्ति दूरादपि न भ्रन्ति, नकिः ब्रह्मे निषेधवाची । इष्ट्यन्तरं विधत्ते “आदित्येभ्यो धारयद्भ्यस्त्वं निर्वपेदपरुद्धो वापरुध्यमानो वादित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धारयदतः स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवैतं विद्मि दाभ्रत्यनपरुद्धो भवति” (प्र० ३) इति । धारयच्छब्दे यदीययोर्थाज्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयदन्तः स्नानभ्रष्टं स्वस्नाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः, यो राजा पूर्वं स्नानाद्गदैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः, तथोरन्यतरस्येयमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः, अवगमयितारः इदानीं निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्नानाद्गदैरिणा प्रापयितारः, विद्मि स्नानाद्गतप्रजायां दाभ्रति धारयन्ति स्नापयन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिभिरपरोद्भुमब्रह्मो भवति । तच्च पुरोऽनुवाक्यामाह “धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः । दीर्घा-

धियो रश्मिमाणा असुर्बन्ततावानश्चयमाणा ऋणानि” इति ।
 एतं आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्त्विति वाक्यशेषः । कीदृशाः
 धारयन्तः अपरुद्धं यजमानं खराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्त्राः
 छत्रं जगदनुयहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यदा जगद्धारयन्तं
 इत्यत्राम्बयः, स्त्राः स्त्रिताः, देवाः दीव्यन्तः, विश्वस्त्रं भुव-
 नस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभृता धी-
 र्वेषां ते दीर्घाधियः । असवः प्राणाः ते यस्य सन्ति सोऽयं
 यजमानोऽसुरः तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यं, यदा राजसव-
 द्वाधकी राजाऽसुरः तं निवारणाद्योपयुक्तमिदं कर्मासुर-
 वदिति असुर्यं, तद्भ्रूचमाणाः, ऋतं सत्यं खराष्ट्रे यजमानं
 स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता ऋतावानः, ऋणानि
 चयमाणाः अपरोद्भुर्वैरिणो दारिद्र्यसम्पादनेन बह्वनृणानि
 सन्त्यादयन्तः । तत्रैव याज्यामाह “तिस्रो भूमिर्धारयन्
 चीन् इत यून् चीषि त्रता विदधे अन्तरेषां । ऋतेना-
 दित्या महि वो महित्वं तदर्थमन् वरुण मित्र चारु”
 इति । हे अर्थमन् वरुण मित्र एतैः त्रिभिर्नामभिरुपलक्षि-
 ताः सर्वेऽपि दादधादित्या वो युष्माकं तन्महित्वं माहात्म्यं
 चारु रमणीयं महि महदधिकंश्च । कथं माहात्म्यमधिकं
 तदुच्यते, तिस्रो भूमिः स्वर्गमर्त्यपातालरूपाः धारयन् धा-
 रितवन्तः, अषि च चीन् यून् सूर्यचन्द्रबह्निगतान् प्रकाशान्
 धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयित्वं
 स्पष्टं । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः

श्रीतस्यर्घा अभिभूतोष्णस्यर्घा ज्योत्स्नारूपेषावभासन्त इति
 केषाञ्चिन्नतं, एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते 'सुषुप्तः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
 गन्धर्वः' इति । अग्निदीप्तेरादित्यसम्बन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते
 'उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति' इति । तस्मात् प्रकाश-
 चयधारयित्वा युक्तं । किञ्चैषां यजमानानां विद्ये यज्ञे यानि
 चोषि प्रतान्यन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मनिष्पाद्यानि वा
 नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि सर्वाणि च्छतेन पालयि-
 व्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः । अत्र पूर्वमप-
 हङ्गस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपहृद्यमानस्य तु प्रयोगे
 षोऽस्ति । तत्र कश्चिन्नमन्मुत्पाद्य विनियुक्ते "अदितेऽनुमन्य-
 स्वेत्यपहृद्यमानोऽस्य पदमाददीतेयं वा अदितिरिद्यमेवास्मै
 राज्यमनुमन्यते" (प्र० ३) इति । हे अदिते भूमे त्वं अनुम-
 न्यस्व राष्ट्रप्रवेष्टार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन् तस्य
 ब्रह्मोः पदाङ्कितभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादितिशब्द-
 वाच्या, सैवास्मा अपहृद्यमानार्थं राज्यमङ्गीकरोति । मन्त्रा-
 न्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे "सत्याग्नीरित्याह सत्यामेवाग्निषं कुरुते"
 (प्र० ३) इति । आग्नीरस्यदपेक्षितं फलं सत्यमस्त्विति शेषः ।
 अन्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे "इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै
 समनसः करोति" (प्र० ३) इति । इह मदीये राष्ट्रप्रवेष्टे
 प्रजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः । पुनरपि मन्त्रान्तर-
 मुत्पाद्य व्याचष्टे "उपप्रेत मरुतः सुदानव एना विश्पति-
 नाभ्यमुः राजानमित्याह मारुती वै विड् ज्येष्ठो विश्पति-

विंशैवैनं५ राष्ट्रेण समर्धयति” (प्र० ३) इति । हे सुदानवः सुष्ठु
राष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतो यूथं एना विश्पतिना एतेन विरो-
धिना राष्ट्रपतिना सह योद्धुममुं वीरसिंहवर्माणं सञ्चिहीर्ष-
माणमपरुध्यमानं राजानं अभिमुखीकृत्योपप्रेत समीपे ग-
च्छत । अस्मिन्मन्त्रे विश्पतिनेति यदुक्तं तत्र या विट् प्रजा
सा मरुतामधीनत्वान्मारुती, तस्या विश्पः पतिः ज्येष्ठोऽपरोद्भा,
तेन ज्येष्ठेण विश्पतिना सह योद्धुमित्येवं ब्राह्मणेषोक्तस्य
व्याख्यातस्य शेषः पूरणीयः । एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य
पाठे सति प्रजया देवेन चैनं यजमानं समृद्धं करोति । एतेषां
मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति ‘हविष्कृता वाचं वि-
सृज्योपप्रेत मरुतः सुदानव इति यजमानमध्येति संत्याग्नी-
रिति यजमानस्योत्तरे वाससि पदैकदेशं *निवपतीह मन
इत्युरसि शेषं निवपति’ इति । अत्र कश्चित्प्रयोगविशेषं क्रमेण
विधत्ते “यः परस्ताद्गाम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्ग्रीहीनाहरे-
च्छुक्लाः५ च छण्णाः५ विचिनुयाद्ये शुक्लाः स्युसमादित्यं चरं नि-
र्वपेदादित्या वै देवतया विष्टिभमेवावगच्छति” (प्र० ३) इति ।
गामेभ्यो हितं गाम्यं तद्ग्राह्योऽप्ये वदतीति गाम्यवादी ।
स द्विविधः अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च, तत्र बहिरङ्गः सभायामेव
वदति, अन्तरङ्गस्तु सभायां विसर्जितायां परस्तादन्तःपुरे गत्वा
गूढं हितं रहसि वदति, तस्य गृहाद्ग्रीहीनाहरेत् । विट्शब्द-
वाच्यायाः प्रजाया आदित्यदेवताकत्वात् आदित्यचरुणा विश्प-

* निनयतीति तै० ।

मेव प्राप्नोति । विभक्तानां द्विविधतत्पुत्रानां मध्ये शुक्लैरादि-
 त्यचदं विधाय कृष्णैर्वावृणचदं विधत्ते “अवगतास्य विडवव-
 गतः रात्रमित्याहुर्धे कृष्णाः स्युस्तं वावृणं चदं निर्वपेद्वावृणं
 वै रात्रमुभे एव विडवञ्च रात्रं चावगच्छति” (प्र० ३) इति ।
 अथ यजमानस्यादित्यचदसा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति त-
 थापि रात्रं भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा चाहुः,
 अतस्तस्मात्प्रथमे वावृणं निर्वपेत्, यथा प्रजाया आदित्या
 देवताः तदत्राहस्य ववृणो देवता ततस्तयोस्तुत्या तदुभयं
 प्राप्यते । योऽयमपहृष्यमानस्तस्य अपहृद्भवत्यकर्म विहितं त-
 स्मिन् कर्मणि पूर्वोक्ते एव याव्यानुवाक्ये । यन्तु यः परस्ता-
 दित्यादिना इविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र शुक्ल-
 चक्षिषः पुरोऽनुवाक्यामाह “त्यास्तु चक्षिषाः अथ आदित्यान्
 आक्षिषामहे । सुमृडीकाः अभिष्टये” इति । वयं यजमाना
 अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिषिद्ध्यर्थं आदित्यान् प्रति
 अथो आक्षिषामहे रक्षणं प्रार्थयामहे । कीदृजानादित्यान् येषां
 पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रपञ्चितं त्यास्तु तानेव चक्षिषान् चक्षिषव-
 स्रवसान् सुमृडीकान् सुष्टु सुसधित्वत् । तत्रैव याव्यामाह
 “न दक्षिणा विचिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पञ्चा ।
 पाक्या चिदसवो धीर्या चिद्युज्जानीतो अभयं व्योतिरश्नां”
 इति । हे सवो वासधितार आदित्या वैरिषापहृष्यमानोऽहं
 तेनापरोधेन व्यासूढक्षित्तः सन् किमपि न विचिकिते विभे-
 षेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं प्राचीनमिदं

प्रतीचीनमिति कर्मणि विवेकं ज्ञानुभवामि । क इव पाक्वा
 चित् पाक्य इव धीर्या चित् धीर्य इव, पूर्वं पक्वो न भवति
 इतः परं पाकं नेतव्यः पाक्यः, अपरिपक्वधीर्वाक्य इत्यर्थः, पूर्वं
 धीरो न भवति इतः परं धीरत्वं नेतव्यः धीर्यः, कातरो वाक्य
 इत्यर्थः, युष्मानीतः युष्माभिः स्वकीयां विभं प्रापितः सन्नभयं
 व्योतिः अनुभयरहितं विवेकज्ञानं अस्यां प्राप्नुवां । तत्रैव
 विकल्पितामर्त्यां याज्यामाह “आदित्यानामवशा नूतनेन
 सखीमहि ब्रह्मणा ब्रह्ममेन । अनागास्ते अदितिले तुरास इमं
 यज्ञं दधतु ओषमासाः” इति । यजमाना वधं आदित्यानां
 सन्नन्धिना नूतनेन इदानीं सन्नादितेनावशा रचयेन युक्ताः
 ब्रह्मणा ब्रह्ममेन सर्वोपद्रवरहितत्वाद्दतिशान्तेन सुखेन सखी-
 महि सक्ता भवेमहि, आदित्या भवन्तः अनागास्ते अस्म-
 दीये निरपराधिले अदितिले सर्वदैवास्त्रिपुण्ड्रितमे निमित्त-
 भूते सति ओषमासा अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तः, तुरास-
 स्वरमाणा इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णग्रीहचरौ
 पुरोऽनुवाक्यामाह “इमं मे वरुण ऋधो इवमद्या च मृडय ।
 तामवस्युराचके” इति । हे वरुण मे मदीयं इवमाक्रानं ऋधि
 शृणु, अत्रा च अयास्मामृडय सुखय । अहं चावस्युः पाल-
 नेच्छुः तां आचके आ समन्ताश्चन्दयामि प्रार्थयामि । तत्रैव
 याज्यामाह “तत्त्वा यानि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदात्रास्ते यज-
 मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोधुद्ब्रह्म मा न आयुः
 प्रमोषीः” इति । तत् तस्मै रचणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानः

त्वा यामि त्वां प्राप्नोमि । अयं यजमानो हविर्भिराराध्य तद्-
 क्षणमाग्रास्ते, हे वरुण अहेडमानः क्रोधरहितः इह कर्मणि
 बोधि अस्मद्विज्ञापनां बुध्यस्व, हे उरुब्र०ष प्रभूतस्तुते गोऽस्माक-
 मायुर्मा प्रमोषोः मा विनाशय । अपरुध्यमानस्य विभो राइस्य
 च प्राप्तये द्विहविष्का काश्चिदिष्टिरुक्ता, केनचित्प्रतिबन्धविश्ले-
 षेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबन्धेत तदानो विभोषं
 विधत्ते “यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपा-
 न्यामुच्चादमुष्यै विभोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भाग-
 धेयं प्रेष्यन्तो विश्वमवगमयन्ति” (प्र०३) इति । इममित्यादि-
 निर्वापमन्त्रोऽत्रैवोत्पाद्यते । अहं यजमानः अमुच्चाद्वैरिणः अ-
 मुष्यास्तदीयप्रजासाश्चानीय इमं *ब्रीहिरूपं हविर्भागं आदि-
 त्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थं अवगन्तोः अस्मादीयां प्रजां राइं
 चावगन्तुं, अनेन मन्त्रेण निर्वापे सति आदित्याः स्वयमेव तं
 भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विश्वं प्रापयन्ति ।
 प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विश्वं विधत्ते
 “यदि नावगच्छेदाश्रत्यान्मयूखान् सप्त मध्यमेषाथामुपहन्या-
 दिदमहमादित्यान् बभ्रान्यामुच्चादमुष्यै विभोऽवगन्तोरित्या-
 दित्या एवैनं बद्धवीरा विश्वमवगमयन्ति” इति । इदमि-
 त्यादि बन्धनमन्त्रः, अमुच्चाद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया
 विश्वः अवगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बभ्रामि ।
 इदमिति हस्तेन प्रदर्शनं । अनेन मन्त्रेणाश्रत्यजन्यान् सप्त

* प्रजाह्वयमिति तै० ।

शङ्खुन् हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां कीलप्रचेपेण
 बध्नीयात् । तथा सति आदित्याः स्वयमेव बद्धवीराः सन्तः
 स्वकीयान् हृत्याम्भोचयितुमेनं यजमानं विश्वं प्रापयन्ति ।
 ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विश्वेषं विधत्ते
 “यदि नावगच्छेदेतमेवादित्यं चरुं निर्वपेदिभ्योऽपि मयूखान्
 सन्नद्धोदनपरुध्यमेवावगच्छति” इति । पूर्वत्र मध्यमायामीषायां
 शङ्खुवः कीलिताः इदानीमिभ्योऽपि शङ्खुवन्धनं विश्वेषः । तेषां
 शङ्खुनां पूर्ववद्दृष्टविश्वेषं विधत्ते “आश्रयत्या भवन्ति मरुतां
 वा एतदोजो यदश्रय्य भोजसैव विश्वमवगच्छति” इति ।
 आश्रयत्यस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यं । शङ्खुनां सङ्घातं
 विधत्ते “सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एव विश्वमव-
 गच्छति” इति । एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव या-
 ज्ञानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्या वेति मारुते ॥

भरेषु वैश्रदेवैन्द्रे प्रिया प्रियङ्गवे चरौ ।

अग्निर्वसुमदादीनाञ्चतुर्णां हि समूहके ॥

यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो दयं ।

यज्ञो भुवदति चरौ धारयन् धारयदति ॥

त्यान्नु त्रयं शूक्लचरौ इमं ह्यण्णचरौ तथा ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देधाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशने कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
काण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ • ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धभूपासनासाम्राज्यधुरन्धरेण *सायनाचार्येण विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
काण्डे प्रथमः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

ॐ तत्सत् ॥

---

* सायनाचार्येणेति तै० ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ।

प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागू-
हताः सोऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा *अपा-
घुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नेकादशकपालमपश्यत् तं
निरवपत् तावस्मै प्रजाः प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा
एतस्य प्रजामपगूहतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न
विन्दत ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम
इन्द्राग्नी ॥ १ ॥

एव स्वेन भागधेयेनापधावति तावेवास्मै प्रजां प्र-
साधयतो विन्दते प्रजामैन्द्राग्नेकादशकपालं नि-
र्वपेत्स्पर्धमानः श्वेत् वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन
भागधेयेनापधावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं धातृव्यस्य
वृद्धे विपापना धातृव्येण जयतेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं

* प्रजापाघुक्षतामिति याठान्तरं ।

वीर्यं क्रामति यः संक्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्रमेकादशक-
पालं निः ॥ २ ॥

वपेत्संक्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्री एव स्वेन भाग-
धेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहे-
न्द्रियेण वीर्येणोपप्रयाति जयति तस् संक्रामं वि वा
एष इन्द्रियेण वीर्येणार्थते यः संक्रामं जयत्यैन्द्राग्र-
मेकादशकपालं निर्वपेत्संक्रामं जित्वेन्द्राग्री एव स्वेन
भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं ॥ ३ ॥

धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यतेऽप वा एतस्मादि-
न्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति अनतामैन्द्राग्रमेकादश-
कपालं निर्वपेज्जनतामेथन्निन्द्राग्री एव स्वेन भागधे-
येनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रि-
येण वीर्येण अनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पूषा
वा इन्द्रियस्य वीर्यस्थानुप्रदाता पूषणमेव ॥ ४ ॥

स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा इन्द्रियं वी-
र्यमनु प्रयच्छति श्लेषपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागत्येयं
वै श्लेषस्य पतिरस्यामेव प्रतिष्ठत्यैन्द्राग्रमेकादश-
कपालमुपरिष्ठात्निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठार्येन्द्रियं वी-
र्यमुपरिष्ठादात्मन्धत्ते ॥ ५ ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नेकादशकपालं
निर्वपेयं पूषणमेवैकान्नचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

* इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नये पथिक्तं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो
दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाति-
पादयेत्यथो वा एषोऽध्यपयेनैति यो दर्शपूर्णमास-
याजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादय-
त्यग्निमेव पथिक्तं स्वैनं भागधेयेनोपधावति स
एवैनमपधात् पन्थामपि नयत्यनञ्चान् दक्षिणा वही
घ्नोष समृद्ध्या अग्नये व्रतपतये ॥ १ ॥

पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्न-
व्रत्यमिव चरेदग्निमेव व्रतपतिः स्वैनं भागधेयेनोप-
धावति स एवैनं व्रतमालम्भयति व्रत्यो भवत्यग्नये
रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षांसि स-

* एतद्वितीयकाण्डगतानामाद्यैकादशानुवाकानां पूर्वपूर्वप्रपाठका-
व्रतानेषु समीचीनतया व्याख्यातत्वाद् न पुनश्चे पृथक् व्याख्याताः ।

चेरन्नग्निमेव रक्षोहृणः स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवास्माद्रक्षाःस्यपेहन्ति निशितायां निर्वपेत् ॥ २ ॥

निशितायाः हि रक्षाःसि प्रेरते सम्प्रेणीन्यवै-
नानि हन्ति परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय
रक्षोघ्नो याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसाः स्तृत्या अग्नये
रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा
अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा एवैनमावृश्चति ताजगा-
तिमाश्च्यत्यग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषाः ॥ ३ ॥

वा प्रमीयेरन् यो वा विभीयादेषा वा अस्य भेष-
ज्या तनूर्यत्सुरभिमती तयैवासौ भेषजं करोति सुर-
भिमते भवति पूतो गन्धस्थापेहत्या अग्नये क्षामवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
नैवैनः शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमवरेषां वि-
ध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स मीयते जयति तः
सङ्ग्रामं ॥ ४ ॥

अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वचः
प्रमीयन्ते पुरुषा इति ह्यस्य प्रियतमाम्नये क्षामवते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनः शमयति नैषां

पुरायुषोऽपरः प्रमीयतेऽभि वा एष एतस्य गृहान्-
 च्छति यस्य गृहान् दहत्यग्नेये क्षामवते पुरोडाशम-
 ष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं
 गृहान् दहति ॥ ५ ॥

वृत्तपतये निशितायां निर्वपेत् पुरुषाः सङ्ग्रामं न
 चत्वारि च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नेये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं
 कामो नोपनमेद्ग्नमेव कामं स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नम-
 त्यग्नेये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्पर्ध-
 मानः श्वे वा सजातेषु वाग्निमेव यविष्ठं स्वेन भा-
 गधेयेनोपधावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं धातृव्यस्य ॥ १ ॥

युवते विपाप्मना धातृव्येण जयतेऽग्नेये यविष्ठाय
 पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भिचर्यमाणोऽग्निमेव य-
 विष्ठं स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्माद्रक्षांसि
 यवयति नैनमभिचरन्स्तृणुतेऽग्नेय आयुष्मते पुरो-

डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरिया-
मित्यग्निमेवायुष्मन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवास्मिन् ॥ २ ॥

आयुर्दधाति सर्वमायुरेत्यग्नये जातवेदसे पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसः
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति भ-
वत्येवाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्का-
मोऽग्निमेव रुक्मन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवाग्नये तेजस्वते पुरो-
डाशं ॥ ३ ॥

अष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्वामोऽग्निमेव तेजस्वन्तः
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् तेजो दधाति
तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेत्सीध्मामोऽग्निमेव साहन्त्यः स्वेन भागधेये-
नोपधावति तेनैव सहते यः सीध्मते ॥ ४ ॥

आहृष्यस्यास्मिन् तेजस्वते पुरोडाशमष्टा चिःश्च ॥
॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके ऋतियोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्रयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः का-
मयेतान्नवान्स्यामित्यग्निमेवान्नवन्तः स्वैनं भागधे-
येनोपधावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भव-
त्यग्रयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः काम-
येतान्नादः स्यामित्यग्निमेवान्नादः स्वैनं भागधेयेनो-
पधावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नादः ॥ १ ॥

एव भवत्यग्रयेऽन्नपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्यः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिः स्वैनं
भागधेयेनोपधावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपति-
रेव भवत्यग्रये पर्वमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपेद्ग्रये पावकायाम्रये शुचये ज्योगामयावी यद्-
ग्रये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति
यद्ग्रये ॥ २ ॥

पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यद्ग्रये शु-
चये आयुरेवास्मिन् तेन दधात्युत यदीतासुर्भवति
जीवत्येवैतामेव निर्वपेद्यक्षुष्कामो यद्ग्रये पर्वमानाय
निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यद्ग्रये पाव-
काय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यद्ग्रये शुचये च-
क्षुरेवास्मिन् तेन दधाति ॥ ३ ॥

उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यत्यग्नये पुचवते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुचिणे पुरोडाशमे-
कादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्यै प्रजां प्रजनयति
वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छत्यग्नये रसवतेऽजक्षीरे चहं निर्व-
पेद्यः कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः स्वेन
भागधेयेनोपधावति स एवैनः रसवन्तं करोति ॥ ४ ॥

रसवानेव भवत्यजक्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा य-
द्वा साक्षादेव रसमवरुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्नि-
मेव वसुमन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं
वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाजसृते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते वाजं ॥ ५ ॥

वा एष सिंसीर्षति यः सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु
वै देवानां वाजसृद्ग्निमेव वाजसृतः स्वेन भागधेये-
नोपधावति धावति वाजः हन्ति वृचं जयति तः सङ्ग्रा-
ममथो अग्निरिव न प्रतिदृषे भवत्यग्नयेऽग्निवते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दि-
ष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ सम्भ-
वन्तौ यजमानं ॥ ६ ॥

अभि सम्भवतः स ईश्वर आर्तिमार्तेर्यद्ग्नयेऽग्नि-
वर्ते निर्वपति भागधेयेनैवैनौ शमयति नार्तिमाच्छति १५११
यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदपर आ-
दीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्ततथा न कार्यं यद्भागधेयमभि
पूर्वं उद्धृत्यते किमपरोऽभ्युत् ॥ ७ ॥

हियेतेति तान्येवावक्षाणानि सन्निधाय मन्येदितः १५१२
प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गाय-
त्रिया चिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो इव्यं बहत्तु प्रजान-
न्निति छन्दोभिरेवैनः स्वाद्योनेः प्रजनयत्येष वाव सौ
ऽग्निरित्याहुर्ज्योतिस्त्वा अस्य परापतितमिति यद्ग्नये १५१३
ज्योतिष्मते निर्वपति यद्देवास्य ज्योतिः परापतितं त-
देवावरुन्धे ॥ ८ ॥

करोत्यन्नादो दधाति यद्ग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्
तेन दधाति करोति वाजं यजमानमुद्देवास्य षट् च ॥
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं दधिक्रा-
 ष्णो* चरुमभिश्शस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो
 भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैनं
 स्वदयत्यप पापं वर्णो हते वारुणेनैवैनं वरुणपाशा-
 न्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं
 वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव नि-
 र्वपेत्प्रजाकामः संवत्सरः ॥ १ ॥

वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्दहति
 योऽसं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संव-
 त्सरमेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः
 प्रजां प्रजनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 धिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं
 पुनात्येवैनं ॥ २ ॥

विन्दते प्रजां वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे
 जाते यद्दृष्टकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन
 पुनाति यन्नवकपालस्त्रिष्टतैवास्मिन् तेजो दधाति य-
 द्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादश-

* दधिक्रावुस्ते इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः । दधिक्राव्से इति क्वचित्
 पदपाठः ।

कपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्वादशकपाले ।
जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जात एता-
मिष्टिं निर्वपति पूतः ॥ ३ ॥

एव तेजस्यन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवत्यव वा
एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी स-
न्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयति सुवर्गाय
हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपाद्यं
संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो
संवत्सरमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥

॥ ४ ॥

अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति वीरहा
वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्रा-
ह्मणा च्यतायवः पुरान्नमक्षन्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वासयिष्यन् यद्ष्टा-
कपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽग्निर्यावाने-
वाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं
करोति तादृक् ॥ ५ ॥

एव तद्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश

मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वा-
मेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति वैश्वानरं द्वा-
दशकपालं निर्वपेन्मारुतः सप्तकपालं ग्रामकाम
आहवनीये वैश्वानरमधिअयति गाईपत्ये मारुतं पा-
पवस्यसस्य विधृत्यै द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति
द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताः-
श्चावयति मारुतो भवति ॥ ६ ॥

मारुतो वै देवानां विशेषो देवविशेनेवास्मै मनुष्य-
विशमवरुन्धे सप्तकपालो भवति सप्त गणा वै मरुतो
गणश्च एवास्मै सजातानवरुन्धेऽनुच्यमान आसादयति
विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ॥ ७ ॥

प्रजाकामः संवत्सरः पुमात्येवैनं पूतः समञ्चै ताह-
व्यारुतो भवत्येकान्नचिःशश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

आदित्यं चरुं निर्वपेत् सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्नियं वा
अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रतितिष्ठन्ति वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वा-

नरः संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमेतस्माद्वा आ-
यतनाद्देवा असुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपति देवानामेवायतने यतते जयति तः संज्ञा-
ममेतस्मिन् वा एतौ मृजाते ॥ १ ॥

यो विद्विषाणयोरन्नमत्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेद्विद्विषाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्नि-
र्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवात्ति नास्मिन्मृजाते सं-
वत्सराय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्यः
पूर्वोऽभिद्रुहति तं वरुणो मृह्णाति वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य संवत्सरो वा
अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवात्ता निर्वह्यं ॥ २ ॥

परस्ताद्भिद्रुहति नैनं वरुणो मृह्णात्याव्यं वा एष
प्रतिमृह्णाति योऽविं प्रतिगृह्णाति वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेदविं प्रतिमृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वान-
नरः संवत्सरस्वदितामेव प्रतिमृह्णाति नाव्यं प्रति-
मृह्णात्यात्मने वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्
प्रतिगृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेदुभयादत् ॥ ३ ॥

प्रतिमृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदि-

तमेव प्रतिपृच्छाति नात्मनो माचामाप्नोति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत् सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्नि-
 वैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ
 स धनार्थो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति
 संवत्सरसातामेव सनिमभि प्रच्यवते दानकामा अस्मै
 पूजा भवन्ति यो वै संवत्सरं ॥ ४ ॥

पुयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव
 वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन
 विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेतां
 धातुव्याय प्रहिणुयान्निर्घृतिमेवास्मै प्रहिणोति ॥ ५ ॥

मृजाते निर्वरुणं वपेदुभयाद्द्यो वै संवत्सरं षट्-
 चिःशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै पशून् प्रयच्छ-
 ति पशुमानेव भवति चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनेः

पशून् प्रजनयतीन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादश-
कपालं निर्वपेत्पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवे-
न्द्रियावन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति सः ॥ १ ॥

एवास्मा इन्द्रियं पशून् प्रयच्छति पशुमानेव भव-
तोन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्र-
ह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तः
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं
दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायार्कवते पुरोडाश-
मेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्न-
मिन्द्रमेवार्कवन्तः स्वेन भागधेयेन ॥ २ ॥

उपधावति स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यन्नाद् एव
भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपे-
दिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय
घर्मवते निर्वपति शिर एवास्य तेन करोति यदि-
न्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्य तेन करोति यदि-
न्द्रायार्कवते भूत एवान्नाद्ये प्रतितिष्ठति भवत्येवेन्द्रा-
य ॥ ३ ॥

अ०होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पा-
शना गृहीतः स्यात् पाप्मा वा अ०ह इन्द्रमेवा०हो-

मुच॑स्व॒नेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑धावति॒ स ए॒वैनं॑ पा॒प्म॒नोऽह॑-
 ह॒सो मु॒ञ्च॒तीन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॑ पु॒रोडा॑श॒मेका॑दशकपालं
 निर्व॑पेद्यं मृ॒धोऽभि॑ पु॒वेषै॑रन् रा॒ष्ट्रा॒खि वा॒भि सं॑मि॒यु-
 रिन्द्र॑मे॒व वैमृ॑धस्व॒नेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑धावति॒ स ए॒वा-
 स्मान्मृ॑धः ॥ ४ ॥

अप॑हन्तीन्द्राय चा॒पे पु॒रोडा॑श॒मेका॑दशकपालं नि-
 र्व॑पेद्यो वा परि॒यतो॑ वेन्द्र॑मे॒व चा॒तार॑स्व॒नेन॑ भा-
 ग॒धे॒ये॒नोप॑धावति॒ स ए॒वैनं॑ चा॒यत॑ इन्द्रा॒यार्का॑श्चमे॒ध-
 व॑ते पु॒रोडा॑श॒मेका॑दशकपालं निर्व॑पेद्यं म॒हाय॑ज्ञो नो-
 प॒नमे॑दे॒ते वै म॑हाय॒ज्ञस्या॒न्त्ये त॒नू यद॑र्काश्चमे॒धावि-
 न्द्र॑मे॒वार्का॑श्चमे॒धव॑न्तस्व॒नेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑धावति॒ स
 ए॒वास्मा॑ अ॒न्ततो॑ म॒हाय॑ज्ञं चा॒वय॑त्यु॒पैनं॑ म॒हाय॑ज्ञो
 न॑मति ॥ ५ ॥

इन्द्रि॒याव॑न्तस्व॒नेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑धावति॒ सौर्वा॑-
 व॑न्तस्व॒नेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नैवेन्द्रा॑यास्मान्मृ॒धोऽस्मै॑ स॒प्त च॑ ॥
 ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपे-
 द्दामकाम इन्द्रमेवान्वृजुः स्वेन भागधेयेनापधा-
 वति स एवास्मै सजाताननुकान् करोति ग्राम्यैव
 भवतीन्द्रायै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनासःशितेव स्यादि-
 न्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेये-
 नापधावति सैवास्य सेनाः सःश्रयति बल्वजानपि ॥

॥ १ ॥

इधो सन्नद्योऽज्ञैर्यथाधिष्कन्ना न्यमैहत्ततो बल्वजा
 उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयती-
 न्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
 र्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा स-
 ङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भाग-
 धेयेनापधावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो द-
 धाति जयति तं ॥ २ ॥

सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयम्याप इव
 स्यादेतानि हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथैष हतमनाः
 स्वयम्याप इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भाग-
 धेयेनापधावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधा-
 ति न हतमनाः स्वयम्यापो भवतीन्द्राय दाधे पुरो-

डाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा
मे प्रजाः स्युः ॥ ३ ॥

इतीन्द्रमेव दातारः स्वैनं भागधेयेनोपधावति स
एवास्मै दानकामाः पूजाः करोति दानकामा अस्मै
पूजा भवन्तीन्द्राय प्रदाचे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारः
स्वैनं भागधेयेनोपधावति स एवास्मै प्रदापयतीन्द्राय
सुचाम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा ॥
॥ ४ ॥

अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुचामाखः स्वैनं भागधे-
येनोपधावति स एवैनं चायतेऽनपरुद्धो भवतीन्द्रो वै
सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्याहृतमगच्छत् स पूजा-
पतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वप-
त्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छक्वरी याज्यानुवाक्ये अक-
रोद्ब्रह्मो वै शक्वरी स एनं ब्रह्मो भूत्या ऐन्ध ॥ ५ ॥

सोऽभवत्सोऽबिभेङ्गतः प्र मा धक्ष्यतीति स पूजाप-
तिं पुनरुपाधावत् स पूजापतिः शक्वरी अधि रेवतीं
निरमिमीत् शान्त्या अप्रदाहाय योऽस्यः त्रियै
सन्सदृङ् समानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं

निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनापधावति स एवा-
स्मिन्निन्द्रियं दधाति रेवती पुरोऽनुवाक्या भवति
शान्त्या अप्रदाहाय शक्करी याज्या वज्रो वै शक्करी
स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव ॥ ६ ॥

अपि तः स्युर्वेन्ध भवति चतुर्दश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्स-
रस्वत्याज्यभागा स्यादाहस्पत्यश्चर्यदाग्नावैष्णव एका-
दशकपालो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देव-
ताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभिचरति सरस्वत्याज्यभागा
भवति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमभिचरति बार्हस्प-
त्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनम-
भिचरति ॥ १ ॥

प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभिचरन्ति हेङ्गे पुरो-
ऽनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्या एतयैव यजेताभिचर्यमाणो

देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा
 वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञश्च मध्यतो व्यव-
 सर्पति तस्य न कुतश्चनोपाध्याधो भवति नैनमभि-
 चरन्स्तृणुत आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं
 यज्ञो न ॥ २ ॥

उपनमेद्ग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निश्चैव वि-
 ष्णुश्च स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मै यज्ञं प्रय-
 ष्यत उपैनं यज्ञो नमत्याग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपे-
 चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या विपश्यन्ति यज्ञस्य
 देवा अग्निश्चैव विष्णुश्च स्वेन भागधेयेनोपधावति
 तावेव ॥ ३ ॥

अस्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति धेनौ वा एत-
 द्रेतो यदाज्यमनहुहस्तण्डुला मियुनादेवास्मै चक्षुः
 प्रजमयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसै-
 वास्मै तेजश्चक्षुरवरुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं वृक्के धातृव्यो
 यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वपेद्धातृव्ये
 यजमाने नास्येन्द्रियं ॥ ४ ॥

वीर्यं वृक्के पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेद्यावत्येव वाक्
 तामप्रोदितां धातृव्यस्य वृक्के तामस्य वाचं प्रवद-

न्तीमन्था वाचोऽनु प्रवदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यज-
माने दधत्याग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत् प्रातः-
सवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्दार्हस्पत्यश्चरु-
र्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति ॥ ५ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यन्दिनस्य
सवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्दार्हस्पत्यश्चरु-
र्यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा षिष्टुप् षैष्टुभं
माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नो-
त्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवनस्या-
काले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्दार्हस्पत्यश्चरुर्यद्द्वादश-
कपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीय-
सवनं तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति देवताभिरेव देव-
ताः ॥ ६ ॥

प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्वानि मै-
त्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्दशायै काले यैवासौ धा-
तृव्यस्य वशानूबन्धा सो एवैषैतस्यैककपालो भवति न
हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुं ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यैवैनमभिचरति यज्ञो न तावेवास्येन्द्रियमा-
प्नोति देवताः सप्तचिःशब्द ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चि-
त्तिमैच्छन् तस्मा एतः सोमारौद्रं चरुं निरवपन्
तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा
एतः सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् सोमञ्चैव रुद्रञ्च स्वेन
भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो
ब्रह्मवर्चस्यैव भवति तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रः ॥ १ ॥

वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चस-
मवरुन्धे परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्वै
श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मधितमाज्यं भवत्याज्यं
प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं
करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्कर्मा
भवितोरिति मानवी ऋचौ धार्ये कुर्याद्यद्वै किञ्च
मनुरवदत् तद्भेषजं ॥ २ ॥

भेषजमेवास्यै करोति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा भवि-
 ष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया
 पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्यै देवतया पशुभिस्त्वचं
 करोति न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्
 पूजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः पूजानां प्रजन-
 यिता सोम एवास्यै रेतो दधात्यग्निः पूजां प्रजनयति
 विन्दते ॥ ३ ॥

पूजाः सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै
 देवतया पुरुष एष रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देव-
 तायै निष्क्रोय रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमाच्छति
 सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
 रसो गच्छत्यग्निः शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमा-
 देवास्य रसं निष्क्रोणात्यग्नेः शरीरमुत यदि ॥ ४ ॥

इतासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्रयोर्वा एतं ग्र-
 सितः होता निष्खिदति स ईश्वर आर्तिमातौर-
 नश्चान् होचा देयो वह्निर्वा अनश्चान् वह्निर्होता वह्नि-
 नैव वह्निमात्मानः स्पृशति सोमारौद्रं चरुं निर्वपे-
 चः कामयेत स्वऽस्मा आयतने धातृत्वं जनयेयमिति
 वेदिं परिस्पृश्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं

नार्धमिध्मस्याभ्याद्ध्याद्धं न स्व एवास्मा आयत्तने
घातृव्यं जनयति ॥ ५ ॥

रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयाद्धं द्वादश च ॥
॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतः सप्तकपालं
ग्रामकाम इन्द्रश्चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोपधा-
वति त एवास्मै सजातान् प्रयच्छन्ति गार्भ्येव भवत्या-
हवनीय ऐन्द्रमधिअयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्य-
सस्य विधृत्यै सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै
मारुतो गणश्च एवास्मै सजातानवरुन्धेऽनूचमान
आसादयति विशमेव ॥ १ ॥

अस्मा अनुवर्तमानं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः काम-
येत स्रवाय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्
ब्रूयादिन्द्रायानुब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मारुतो यजेति मा-

रुतस्यावद्यन् ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनुब्रूहीत्याश्राभ्य ब्रूयादिन्द्रं
यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति वितृष्टा-
शास्तिष्ठन्थेतामेव ॥ २ ॥

निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमव-
दाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैनाम् यथाययं क-
ल्पयति कल्पन्त एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं
द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रश्चैव विश्वाःश्च देवा-
न्स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै सजातान् प्रय-
च्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्यावद्येद-
यैन्द्रस्य ॥ ३ ॥

उपरिष्ठादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सजातान् प-
रियुक्त्वात्युपाधायपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामु-
पहित्यै पृश्नियै दग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो
ग्रामकामः पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नियै
पियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता मरुत एव
स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै सजातान् प्रय-
च्छन्ति ग्राम्येव भवति पियवती याज्यानुवाक्ये ॥ ४ ॥

भवतः पियमेवैनं समानानां करोति द्विपदा
पुरोऽनुवाक्या भवति द्विपदं एवावरुन्धे चतुष्पदा

याज्या चतुष्पद एव पशून्वर्हन्धे देवासुराः संवत्सा
 आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तेऽन्यो-
 न्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्वर्षिर्वसुभिः
 सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः पु-
 जापतिमुपाधावत्तं ॥ ५ ॥

एतया सञ्ज्ञान्यायाज्यदग्नेये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायादित्यवते
 चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत यः
 समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया सञ्ज्ञान्या याज-
 येद्ग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय
 रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं
 वरुणायादित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय स-
 माना अभि सञ्ज्ञानते वसिष्ठः समानानां भवति ॥ ६ ॥

विश्वमेव तिष्ठन्त्येतामेवाश्चैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तं
 वरुणाय चतुर्दश च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके एकादशाऽनुवाकः ॥ * ॥

* ते इ अन्योन्यस्मा इति पाठान्तरं ।

अथ द्वादशानुवाकः ।

हिरण्यगर्भं आपो ह वत्प्रजापते । स वेद पुत्रः पि-
तरः स मातरः स सूनुर्भुवत् स भुवत्पुनर्मघः । स द्या-
मौर्षोदन्तरिष्टः स सुवः स विश्वा भुवो अभवत्स आ-
भवत् । उद्दु त्यं चिचं । स प्रत्नवन्नवीयसाम्ने द्युन्नेन
स्यता । बृहत्ततन्व भानुना । नि काव्या वेधसः शश्व-
तस्कर्हस्ते दधानः ॥ १ ॥

नया पुरूषि । अभिर्भुवद्रयिपती रयीणाः सत्रा
अक्राणो अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमूतये सवि-
तारमुपह्वये । स चेत्ता देवता पदं । वाममद्य सवित-
वाममु श्चो दिवेदिवे वाममस्मभ्यः सावीः । वामस्य
हि श्वर्यस्य देव भूरैरया धिया वामभाजः स्याम । बडि-
त्या पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृच्चिवि । प्र या भूमि प्रव-
त्वति मग्ना जिनाषि ॥ २ ॥

महिनि । स्तोमासत्त्वा विचारिणि प्रतिष्टोभ-
न्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं न हेर्षन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋ-
दूदरैख सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्वर्यश्च पीतः । अयं
यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं पुतिरमेम्यच्छ ।
आपान्तमन्यस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाः

अजीषी । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वीगिन्द्रं
प्रतिमानानि देभुः प्र ॥ ३ ॥

सुवानः सोमं अतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्मं अमदग्नि-
रर्षन् । वृषा यन्तासि श्वसस्तुरस्यान्तर्यच्छ यणते धर्षं
हृह । सबाधस्ते मदं च शुषयश्च ब्रह्म नरो ब्रह्म-
हृतः सपर्यन् । अर्को वा यत्पुरते सोमश्चास्तषेदि-
न्द्रो दधते पृत्सु तुर्यां । वषट् ते विष्णवास्त आह-
खामि तन्मै जुषस्व शिपिविष्ट इथ्यं ॥ ४ ॥

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः । प्र तत्तै अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि
वयुनानि विद्वान् । तं त्वा यणामि तवसमतवीयान्
क्षयन्तमस्य रजसः पराके । किमित्तै विष्णो परिचक्ष्यं
भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा यपौ अस्मदप-
गूह एतद्यदन्यरूपः समित्ये बभूथ ॥ ५ ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसं । शिश्रीहि
नः स्रमुमतः । दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिषो
दुरो न वाजः श्रुत्या अपाहृधि । प्राची चावापृथिवी
ब्रह्मणा हृधि सुवर्नं शुक्रमुषसो विदिद्युतुः । अग्निर्दा
द्रविषं वीरपेशा अग्निर्हृषिं यः सहस्रा सनेति । अ-

अग्निर्दिवि हृद्यमात॑तानाग्ने॒र्धामानि॑ विभृ॒ता पु॒रुषा ।
मा ॥ ६ ॥

नो म॒र्धी॒रा तू भ॑र । घृतं न पू॒तं तनू॑र॒रेपाः शुचि॑
हिर॒ण्यं । तत्ते॑ रु॒क्मो न रो॑चत स्वधावः । उ॒भे सु॑स॒न्द्र
स॒र्पिषो॑ द॒र्षी॑ श्री॒णीव॑ आ॒सनि॑ । उ॒तो न॒ उत्पु॑पूर्या
उ॒क्थेषु॑ शवस॒स्यत॑ इ॒षः स्तो॑तृभ्य आ॒भर । वा॒र्यो श॒-
तः॑ ह॒रीणां॑ युवस्व॒ पोष्या॑णां । उ॒त वा॑ ते स॒हस्रि॑णो
रथ॒ आया॑तु पा॒जसा॑ । प्र याभिः ॥ ७ ॥

यासि॑ दा॒श्वाः स॒मष्टा॑ नि॒युक्नि॑र्वा॒यवि॑ष्टये॒ दुरो॒-
खे । नि नो॑ र॒यिः सु॒भोज॑सं युवे॒ह नि वी॑रव॒द्भ्यम॒-
श्रिय॑श्च॒ राधः॑ । रे॒वती॑र्नः स॒धमा॑द् इ॒न्द्रे स॑न्तु तुवि॒-
वाजाः॑ । क्षु॒मन्तो॑ याभि॒र्मदे॑म । रे॒वाः इ॒द्रेव॑तः स्तो॒-
ता स्यात् त्वा॒वतो॑ म॒घेनः॑ । प्रे॒दुं हा॑रवः श्रु॒तस्य॑ ॥ ८ ॥

द॒धानो॑ जि॒नोषि॑ दे॒भुः प्र हृ॒द्यं व॒भूय॑ मा याभिश्च॒-
त्वारि॑ःश॒च्च ॥ १२ ॥

पु॒जाप॑ति॒स्ताः सृ॒ष्टा आ॒ग्नये॑ पथि॒कृतेऽग्नये॑ का॒मा-
या॒ग्नयेऽन्न॑वते वैश्वान॒रमा॑दित्यं च॒रुमै॑न्द्रं च॒रुमिन्द्रा॒-
या॒नृज॑व आ॒गावै॑ष्ण॒वम॑सौ सो॒मारौ॑द्रमै॒न्द्रमे॑का॒दश॒-
क॒पास्यः॑ हिर॒ण्यग॒र्भो द्वाद॑श ॥ १२ ॥

पुजापतिरग्नये कामायाभिसम्भवतो यो विद्विषाख-
योरिधे सन्नद्धेदाग्नावैष्णवमुपरिष्टाद्यासि द्वाभ्याःस-
मेकसप्ततिः ॥ ७१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥ * ॥ द्वितीयप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
आद्ये प्रपाठके काम्याः पञ्चवः समुदीरिताः ।
द्वितीयादित्रये काम्या वक्तव्या इष्टयोऽखिलाः ॥
अनुवाका द्वादश सुद्वितीयेऽर्धस्तु वर्ण्यते ।
प्रजाकामः स्यर्धकामो युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥
सभामेव्यस्त्रिमे कुर्युरेकादशकपालकं ।
ऐन्द्राग्ने पञ्चमे पौष्णं चरुमेवानुनिर्वपेत् ॥
सर्भां प्राप्य क्षेत्रपत्यं चरुं ह्रत्वोर्द्धमाचरेत् ।
ऐन्द्राग्नयाग इत्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥
दर्भाद्यतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिह्रतेऽग्नये ।
अत्रत्याचरणेऽष्टाकपालं प्रातपतं चरेत् ॥
एतदीयाचरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।

पित्राचमहवाधे तु कजेद्राघोन्नकं हविः ॥
 अक्षरार्थस्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।
 यच्चुं योऽभिचरेदेष कुर्याद्रुद्रवते हविः ॥
 कुर्यात्सुरभिमद्यागं न रोमो मृतितङ्गये ।
 युयुत्सुरपसृत्युभ्यो भीतस्य गृहदाहवान् ॥
 एते चयोऽष्टाकपाखं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।
 अनुवाके द्वितीये तु खिताः पायिलतादयः ॥
 कामोन्नतिमाकांक्षन् कामुकायाग्नये चरेत् ।
 स्वर्धकामो यविष्ठाथ वज्रये हविराचरेत् ॥
 तथाभिचर्षमाणोऽपि यविष्ठाथ चविस्वरेत् ।
 छत्त्रायुःप्राप्तये कुर्याद्भुविरायुग्नतेऽग्नये ॥
 भूतिकामो हविः कुर्याद्वज्रये जातवेदसे ।
 कान्तिकामोऽष्टाकपाखमाचरेद्रुक्मतेऽग्नये ॥
 आशां कर्तुमभीष्टः सन् कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।
 वैरिणोऽभिभवं वाच्छन् साहन्याय हविस्वरेत् ॥
 अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् कामुकेष्यादयः भुताः ।
 यो वाच्छत्यश्ववान्स्थान् स कुर्यादश्ववतेऽग्नये ॥
 वाच्छन्नस्रादके शक्तिमस्रादाथ हविस्वरेत् ।
 प्रभूतान्नस्त्रामितार्थी स्रस्रस्य पतये चरेत् ॥
 पवमानः पावकस्य शूचिस्वेति त्रिभिर्गुणैः ।
 युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविस्त्रयं ॥
 यच्चुःपाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं चयमाचरेत् ॥

इन्द्रवद्यागमारभ्य चे प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥
 तन्मग्ने इन्द्र इत्यत्र तदर्थां वर्षितोऽखिलः ।
 प्रजाकामः पुत्रवते वज्रये पुत्रिये तथा ॥
 इन्द्रायेह हविर्भां तु युक्तामिष्टिं सन्मचरेत् ।
 चीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरं ॥
 धनकामो वसुमते वज्रयेऽत्र हविश्चरेत् ।
 युद्धं जित्वात्रकामस्तु कुर्याद्वाजस्रतेऽग्नये ॥
 द्विरन्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्निवते हविः ।
 ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्यादुद्धृताग्निविनाशने ॥
 अस्रवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।
 अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥
 पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामचरार्थकः ।
 यस्त्वा इदेत्यत्र सर्वा विस्पष्टमुपवर्णितः ॥
 वैश्वानरं पुरोडाशं चरं वरुणदेवकं ।
 दधिक्लाण्ये चरं कुर्यादभिग्रस्तः परैः पुमान् ॥
 त्रिहविष्कामिमामेव प्रजार्थ्यपि समाचरेत् ।
 एकं वैश्वानरं कुर्यात् पुत्रे जातेऽभिष्टुद्धये ॥
 इर्शादिकमतिक्रम्य तद्द्वैश्वानरं चरेत् ।
 अग्निमुदासयिष्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकं ॥
 उक्तं वैश्वानरं सोमे निर्वपेद्भुविषी अथ* ।

* अग्निं० अथेत्येतच्छ्लोकस्य स्थाने 'आग्नेयवैश्वानराद्यावग्न्युदासन-
कामिनः' इत्येव पादद्वयं तै० ।

वैश्वानरं मारुतञ्च यामार्थीं निर्वपेद्भुविः ॥
 अभिग्रस्तीष्टिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहृताः ।
 निर्वपेच्चरमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥
 युद्धभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं हविः ।
 मारुणोऽस्यतयोरस्रं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥
 कृत्वा यः प्रपथं पूर्वं द्रुक्षेद्देवोऽपि तं चरेत् ।
 अविं त्वभयतोदन्तं वा स्त्रीकृत्य तमाचरेत् ॥
 तं चरेद्याचितुं गच्छन्नामत्य च पुनश्चरेत् ।
 षष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥
 वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।
 पश्चर्थां निर्वपेद्वैश्वं चरुं यदेन्द्रियावते ॥
 पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन् घर्मवते चरेत् ।
 अन्नार्थकवते कुर्याद्भुत्यर्थां तु हविस्त्रयं ॥
 घर्मेन्द्रियाकैर्युक्तेभ्य इन्द्रेभ्यस्तद्यथाक्रमं ।
 अंहोमुचे पापघाती वैश्वधायान्यपीडितः ॥
 बहो वा परियत्तो वा चात्र इन्द्राय निर्वपेत् ।
 अर्काश्वमेधयुक्ताय महायज्ञेष्कुराचरेत् ॥
 ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।
 इन्द्रं व इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥
 यामार्थान्वृजवे कुर्यादिन्द्रास्यै सैन्यकामुकः ।
 युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्नन्यमते हविः ॥
 दात्रेऽन्वदीघदानार्थीं प्रदात्रे त्वत्तमर्षकः ।

राज्यभ्रष्टो भ्रम्यमानो वा सुचान्धे चरेद्भुविः ॥
 सन्धोग्यस्वन्यसाम्ये सत्यैन्द्रसम्पदे चरेत् ।
 अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नमृजुप्रमुखाः श्रुताः ॥
 तदर्थाऽन्वह मासा इत्यत्र सम्बद्धिरूपितः ।
 आग्नावैष्णव आद्यः स्यादाख्यं सारस्वतं ततः ॥
 बार्हस्पत्यचरस्यैतत् कुर्यादभिचरंस्तथं ।
 यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्भुविस्तथं ॥
 पीडितोऽन्याभिचारेण ब्रान्थे तामिष्टिमाचरेत् ।
 यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्नावैष्णवमाचरेत् ॥
 घृते चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकस्यां चरेद्भुविः ।
 अन्यानुबन्धकास्तेषां मैत्रावरुणमाचरेत् ॥
 अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।
 ब्रह्मवर्षसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥
 चर्मदोषादिभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।
 प्रजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥
 परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ।
 दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन् सोमारौद्रादयः श्रुताः ॥
 अग्नाविष्णू महीत्यत्र वर्षितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।
 यामार्थैर्ऋं मासुतश्च कुर्यादेतद्भुविर्द्वयं ॥
 विद्वाज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।
 कलहं तं समाधातुं वाञ्छन्नपि चरेदमुं ॥
 ऐश्वर्यं वैश्वदेवश्च यामकामश्चरेद्भुविः ।

प्रैयङ्गवं मरुद्भ्यस्तु यामकामस्तुवं चरेत् ॥
 समानैरप्रिये जाते सञ्जानीं तां समाचरेत् ।
 एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽखिलाः ॥
 पूर्वप्रपाठकस्यान्येऽनुवाकेऽर्थ उदीरितः ।
 द्वादशे त्वनुवाकेऽच काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ॥
 व्याख्यास्यन्ते तदर्थेष्टीन्द्रदाहत्याच पूर्ववत् ।

मृत्युभीतस्त्रेष्टिं विधातुं प्रसौति “देवा वै मृत्योरविभयस्तो
 प्रजापतिमुपाधावन् तेभ्य एतां प्राजापत्याः ऋतकृष्णसां नि-
 रवपत् तथैवैश्वमृतमदधात्” (सं० का०२। प्र०३। अ०२) इति ।
 ऋतं सुवर्णानि कृष्णसत्त्वितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णस-
 समष्टिः ऋतकृष्णसा, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तथैव
 ऋतकृष्णसया देवेश्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् । विधत्ते
 “यो मृत्योर्बिभीथात्तस्मा एतां प्राजापत्याः ऋतकृष्णसां
 निर्वपेत् प्रजापतिमेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मि-
 न्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति” (प्र०३।अ०२) इति । मृत्योरपमृत्योः,
 सर्वमायुः जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं
 विज्ञेन विना प्राप्नोति । ऋतसङ्घां प्रशंसति “ऋतकृष्णसा
 भवति ऋतायुः पुरुषः ऋतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति”
 (प्र०३।अ०२) इति । पाकाय घृतद्रव्यं विधत्ते “घृते भव-
 त्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुसैवास्मा अमृतञ्च समीची
 दधाति” (प्र०३।अ०२) इति । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो
 घृतप्रतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्नेरायुःप्रदत्वात् घृतस्यायुष्टं,

यदा घृतजन्येन बस्त्रेनेन्द्रियाणां देहे दृढबद्धतया निर्गमना-
 भावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वं । समीची खस्त्रकार्यक्षमे मृत्यु-
 परिहारायानुकूले । अत्रदानपरिमाणं विधत्ते “चत्वारि
 चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याष्टौ” (प्र०१।अ०२) इति ।
 पुरोडाशे प्रकृतिभूते सहस्रदुपस्तीर्य द्विरवदाय सहस्रदभिघा-
 रणेन चतुरवत्तं सम्यद्यते, अत्र तु एकैकस्त्रिंशददाने कृष्ण-
 क्षगतया चतुःसहस्रया चतुरवत्तं सम्यद्यते, तत्र प्रधानस्य
 इविषः चतुष्टयं द्विरवदातव्यं, इडार्यमपि चतुष्टयं । अने-
 नाभिप्रायेण तदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह ‘तानि
 पवित्रवत्याव्य *आवपति धर्ममात्रं अपक्षं प्रचरणकालेऽष्टौ
 देवताया अवद्यति चत्वारि स्थिरकृति द्वे प्राञ्जिनेऽष्टाविडायां
 चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राञ्जिने समोषैकधा ब्रह्मण उप-
 हरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षापनय इतरेषां’ इति ।
 सर्वेषामृत्विग्भागानां सदैव ब्रह्मणे प्रदानं विधत्ते “एकधा
 ब्रह्मण उपहरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति” (प्र०१।अ०२)
 इति । एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते, उपहरति दद्या-
 दित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकोक्त्य स्था-
 पयति । अस्वामिष्टौ थाज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु
 चतुष्टयसु तिष्ठणां प्रतीकान्याह्वयन्ते “द्विरण्यगर्भं आपो ह
 यत्प्रजापते” इति । ‘द्विरण्यगर्भः समवर्तताये’ इत्येका, ‘आपो
 ह यद्द्वितीर्विश्रमायन्’ इति द्वितीया, ते उभे अपि चतुर्थ-

* आवस्येति धर्ममात्रमवयमिति तै० ।

काण्डस्य प्रथमप्रपाठके समाप्तात्तत्तत्रैव व्याख्यास्येते । 'प्र-
जापते न सदेतान्यन्यः' इत्येषा तृतीया, सा तु प्रथमकाण्ड-
स्याष्टमप्रपाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थीष्टममाह "स वेद
पुत्रः पितरं स मातरं स स्रुनुर्भुवत् स भुवत्पुनर्मघः । स
द्यामौर्णोदन्तरिचं स सुवः स विश्वा भुवो अभवत्स आभ-
वत्" इति । द्यौः पिता, पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरिति
मन्त्रवर्णात् ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्ड-
स्योपरितनकपासरूपा द्यौः पिता अधस्तनकपासरूपा पृथिवी
माता, स पुत्रः प्रजापतिः तं पितरं मातरञ्च वेत्ति, अभिज्ञः
स प्रजापतिः स्रुनुर्भुवत् तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति, अत
एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नं । मघशब्दे धनवाची, पुनः पुन-
र्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ पुनर्मघः, तादृशोऽयं प्रजा-
पतिर्भुवत् भवति । किञ्च स प्रजापतिः सर्वव्यापी विराड्रूपं धृत्वा
द्यामुपरितनकपासमौर्णोदाच्छादितवान्, तथान्तरिचं स्वर्गञ्च
स और्णोत् किञ्च स एव विश्वा भुवः इमं लोकमारभ्याधस्तनाः
सर्वा भूमोर् अभवत् प्राप्नोत्, आच्छादितवानित्यर्थः । किञ्च
सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् ।
इत्यन्तरं विधत्ते "असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्राय-
स्सिन्तिमैच्छन् तस्मा एतं सौर्यं चक्रं निरवपन् तेनैवास्मिन्
रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतं सौर्यं चक्रं
निर्वपेदमुमेवादित्यं स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्
ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति" (प्र०श०अ०९) इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण 'सौर्यं चरुं इक्ष्वाभ्यां परिगृह्णायादयति'^१
इति । तदेतद्विधत्ते "उभयतो इक्षौ भवत उभयत एवा-
स्मिन् इचं दधाति" (प्र०२।अ०२) इति । उभयत उपरिगृह्णा-
दधस्ताच्चेत्यर्थः । प्रयाजार्थं आज्ये कृष्णसं प्रक्षिप्य होमं
विधत्ते "प्रयाजे प्रयाजे कृष्णसं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्म-
वर्षसमवहन्धे" (प्र०२।अ०२) इति । पञ्चसु प्रयाजेषु ह्य-
मानैस्त्रैजसैः पञ्चभिः कृष्णसैः पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्ष-
सस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्श-
यति "उदु त्यं चित्रं" इति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोऽनु-
वाक्या, चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्या, ते उभेऽपि
प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते । हिरण्यार्थिनस्त्रि-
हविष्कामिष्टिं विधत्ते "आग्नेयमष्टाकपासं निर्वपेत्साविचं
द्वादशकपासं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्यं विन्देद्य हिरण्यं
मोपनमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्मैव हिरण्यं
तेनैवैन्द्रिन्दते सावित्रो भवति सविष्टप्रसूत एवैन्द्रिन्दते भूम्यै
चरुर्भवत्यस्यामेवैन्द्रिन्दत उपैन् हिरण्यं नमति" (प्र०२।अ०२)
इति । हिरण्यं विन्देद्य प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा किञ्चदपि सभेय तत
ऊर्द्धं * वृद्धादिरूपेण अधिकं स्वयमेवमाप्नुयादिति कामयितु-
रियमिष्टिः । फलान्तराय त्रिहविष्कां तां विधत्ते "वि वा एष
इन्द्रियेण वीर्येण धर्षते यो हिरण्यं विन्दते" (प्र०२।अ०२) इति ।
हिरण्यं सन्भवतश्चोरादिभोत्या कातरत्वमिन्द्रियवृद्धिः । पुन-

* पृथिव्यादिरूपेणेति तै० ।

रपि फलान्तराय तां विधत्ते “एतामेव निर्वपेद्द्विरण्यं वित्त्वा
नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यत एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नभ्येद्यदा-
ग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनदिन्दति
सावित्रो भवति सविदप्रसूत एवैनदिन्दति भूमौ चतुर्भवत्यस्यां
वा एतन्नभ्यति यन्नभ्यत्यस्यामेवैनदिन्दति” (प्र०१।अ०१२) इति ।
मार्गंपातनस्नानविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्लाभार्थ-
मियमिष्टिः । एतेषु त्रिषु हविःषु प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह
“स प्रज्ञवन्नवीयसाग्ने द्युप्तेन संयता । हृहत्ततन्व भानुना”
इति । हे अग्ने स त्वं द्युप्तेन हिरण्येन हृहत्ततन्व मह-
दैश्वर्यं विस्वारय, किं तत् प्रज्ञवत् पुरातना धनिका
उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्वारयन्ति तद्वत् । कीदृग्नेन
द्युप्तेन नवीयसा अत्यन्तनूतनेन पिदपितामहाद्युपार्जितव्यति-
रिक्तेनेदानोमेवार्ज्यमानेन संयता अस्मान् प्राप्नुवता भानुना
कास्तुत्याभावादत्यन्तभासमानेन । तत्रैव चाज्यामाह “नि
काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि । अग्निर्भुव-
द्रधिपती रथीणाः सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा” इति ।
कविः पण्डितः तस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्धतिशयः, अच-
मग्निः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्धतिशयेन यजमानान् शश्वतो
निरन्तरानुष्ठानग्राश्रितिकान् वेधसः विधादसदृशान् निकः
नितरां करोतु । कीदृग्नेोऽग्निः नर्या मनुष्येभ्यो हितानि पु-
रूणि वज्रधनानि हस्ते दधानः, किञ्च सोऽग्निः रथीणां रथि-
पतिर्भुवत् सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत्, अतः अमृतानि

हिरण्यानि विश्वा सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहस्रितानि कर्तुं
 शक्तः, तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं ददातु । द्वितीयस्य हविषः
 पुरोऽनुवाक्यामाह “हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स
 चेत्ता देवता पदं” इति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ
 यस्य सः हिरण्यपाणिः, तादृशं सवितारं उपगम्य ह्वये आह्व-
 यामि, किमर्थं ऊतये रक्षणाय, स सविता देवतारूपः पदं
 अस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता । अथैव याज्यामाह “वाममद्य
 सवितर्वाममु शो दिवेदिवे वाममस्यभ्यः सावीः । वामस्य हि
 स्यस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम” इति । हे सवि-
 तरथास्मभ्यं वामं वगनीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देही-
 त्यर्थः । शोऽपि वामं सावीः तदूर्द्धं दिने दिने वामं सावीः,
 हे देव वामस्य वगनीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य स्यस्य स्वर्गनिवासस्य
 सिद्धये अया अनया धिया अद्वायुक्त्वद्वा वामभाजो वग-
 नीयकर्मानुष्ठायिनः स्याम । तृतीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह
 “बडित्या पर्वतानां खिद्रं विभर्षिं पृथिवि । प्र या भूमि प्रवल्-
 ति मङ्गा जिनोषि महिनि” इति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां
 सम्बन्धिनं खिद्रं खेदजनकं भारं इत्या बट् विभर्षिं इत्यमिति
 हस्तेनाभिनयः, बट् बाठं दृढमित्यर्थः । हे भूमि त्वं मङ्गा ल-
 दोयेन महिष्या या प्रजिनोषि यान् पर्वतान् प्रकर्षेण प्रीणयसि
 तेषां खिद्रमिति पूर्वचान्वयः । प्रवल्ति महिनीति इयं सम्बुद्ध-
 ञ्जस्य भूमिपदस्य विशेषणं, प्रवल्ति प्रवणवति महिनि महत्त्व-
 युक्ते पूजायुक्ते वा, अथ प्रवणवत्त्वेन जलसमृद्धिः सृज्यते, तथा

च जलममृश्या घान् प्राणिनः प्रीषयसि तानपि वाढं विभ-
 र्षीत्यपि योजनीयं । तत्रैव याज्यामाह “सोमासखा विचा-
 रिषि प्रतिष्टोभन्यक्तुभिः । प्र या वाजं न हेषन्तं पेह्मस्यस्य-
 र्जुनि” इति । विविधस्यारो जनानां सञ्चारो यस्यां पृथिव्यां
 सा विचारिणी, तथाविधे हे पृथिवि सोमासः प्राणिनां सङ्घाः
 अक्तुभिरभिव्यक्तैः* नानाविधस्यैर्निर्मितभूतैः त्वां प्रतिष्टो-
 भन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते । हे अर्जुनि धवले निर्मले पृथिवि या
 त्वं पेहं पानादिभोग्यवस्तुकामिनं प्रकर्षेष्वास्वसि भोगाय प्रेर-
 यसि, कमिव हेषन्तं वाजं न वाजिनमिव, यथा लोके वाङ्मादि-
 प्रदेशे तुरङ्गान्तरं दृष्ट्वा खोत्साहेन हेषान्नब्दं कुर्वन्तमुत्तमाशं
 सादिनोऽभ्यासाद्य प्रेरयन्ति तद्वत् । सोमवामिनश्च हं विधातुं
 प्रसौति “इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहापिवत्स विष्वङ् व्यार्धत्
 स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्धत् स यदूर्द्धमुदवमीत् ते श्यामाका
 अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्या-
 माकं च हं निरवपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधात्”
 (प्र०१।अ०२) इति । इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे
 तेन त्वष्टा स्वयमनाहृतः सन् कुपितः यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसङ्ग
 तदीयं सोममपिवदिति पञ्चमे प्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते । तदच
 सङ्गृह्योच्यते, अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टु-
 र्भीतो नानादिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पला-
 यमानस्य तदुपघातादिन्द्रियस्वास्थ्यकरेण सोमपानेन बृह्वा-

* अयत्कैरिति तै० ।

ऽभूत्, तदानीमिन्द्रो यत्सोमसखरूपं ऊर्द्धमुखेन वमनं कृतवान्
तद्भूमौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नं । ततः स इन्द्रः प्रजाप-
त्युद्देशेन सोमेन्द्रचरं कृत्वा सोदर एव जरणेनेन्द्रियप्रदं सो-
मपानं प्राप्तवान् । अथ विधत्ते “वि वा एष इन्द्रियेण सोम-
पीथेन र्थते यः सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात् तस्मा एतः
सोमेन्द्रः श्यामाकं चरं निर्वपेत् सोमश्चैवेन्द्रश्च खेन भागधेयेनो-
पधावति तावेवास्त्रिस्त्रियः सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोम-
पीथेन व्यृध्यते” (प्र०१।अ०२) इति । प्रातःसवनादिप्रयोगे यो
यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादिन्द्रियसा-
मर्थ्यप्रदेन सोमपानेन वृद्धो भवति । तादृशसोमवामिनो यज-
मानस्यायं चरः । द्वा देवौ द्रव्यश्च प्रशंसति “यत् सोम्यो भवति
सोमपीथमेवावरुन्धे यदैन्द्रो भवतोन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रिय-
मेव सोमपीथमवरुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साचा-
देव सोमपीथमवरुन्धे” (प्र०१।अ०२।) इति । अत्र पुरोऽनु-
वाक्यामाह “ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिख्येद्व्यंश्च
पीतः । अयं यः सोमो न्यधायस्ते तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छ”
इति । हे हर्यश्च इन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिख्येत् वमनेन मां
न हिंस्यात्, तादृशेन सख्या सखिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय
सङ्गतो भूयासं, कीदृशेन सोमेन ऋदूदरेण, अत्र मकारे
सुप्तः, वमनाभावान्मृदुत्वं स्वास्थ्यमापन्नमच्छदुदरं यस्य सोमस्य
स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्ते मदीयोदरे न्यधायि नि-
हितः । तस्मै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं प्रतिरं प्रकर्षेण वमनापदं

तारयितारमिन्द्रमच्छैमि आभिमुख्येन प्राप्नोमि भजामीत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह “आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः श्विमी-
वाञ्छहमाष्ट् ष्वजीषी । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वा-
गिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः” इति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य
स्तुतिः चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽपगतः आपान्तः सर्वात्मना
विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्युः, बद्धभिर्षाव-
भिरभिषूयमाणोऽपि न क्रुध्यतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेषु अभि-
षवार्थमासादिता उपलास्तृपलास्तेषां प्रभर्म प्रहारो यस्य सो-
मस्य सोऽयं तृपलप्रभर्मा । धुनिः कम्पमानः प्रहारैरितस्ततः
कम्पते । श्विमीशब्दः कर्मवाची, श्विम्यो बद्धविधान्यभिषवशोधन-
ग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति श्विमीवान् । श्ररवोऽभिषव-
काले श्रोर्षावयवाः ते च बहवो यस्यासौ श्ररमान् । रसनि-
ष्पीडनेन यदवशिष्टं नीरसं तदृजीषं तदस्यास्तीत्यृजीषी । ईदृशः
सोमो विश्वानि वनानि वर्धयतीति शेषः । ‘सोमो वा श्रोष-
धीनाष्ट् राजा । सोमो वनस्यतोनां’ ‘वनस्यतिगते सोमे’
इत्यादिश्रुतिस्यतिभ्यां चान्द्रशिशभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्शनाच्च व-
र्धयिहत्वं । कीदृशानि वनानि अतसा सर्वत्र सन्ततानीत्यर्थः ।
अर्वागर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानि इन्द्रं न
देभुः न हिंसन्ति, नीचैरुपमानैः स्वसाभ्यापादनमेवान्तमाऽस्य
हिंसा तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्रैव वि-
कल्पितां पुरोऽनुवाक्यामाह “प्र सुवानः सोम ष्वतयुश्चिके-
तेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन् । वृषा यन्नासि श्रवसस्तुरसा-

न्तर्ध्वं गृणते धर्चं दृष्टुं इति । अतयुर्यज्ञमिच्छुर्यज-
 मानः सोमः सुवानः सोममभिषण्णन्निद्राय ब्रह्म इन्द्रार्थं
 दृष्टुं सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यज-
 मानः जमदग्निः एतन्नामकमुनिसदृशः, किं कुर्वन् अर्चन्
 स्तुतिभिः पूजयन्, हे इन्द्र त्वं वृषा फलस्य वर्षचिता, य-
 न्नासि सोमस्य निद्यामकोऽसि । कीदृशस्य श्रवणो बलवतः
 उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः, तुरस्य वमनाय त्वरमानस्य
 अन्तर्ध्वं निद्यन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरयितुं निद्यन्,
 गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय धर्चं दृष्टुं सोमस्य धारकं
 वायुं दृढीकुरु । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह “सबाधस्ये
 मदस्य शुभयस्य ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन् । अर्को वा
 यन्तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पृक्षु तुर्था” इति । हे
 सोम नरो मनुष्या अत्विजस्ये ब्रह्म य्नामाकचरूपं परिवृढं
 हविः सपर्यन् पूजयन्ति समर्पयन्ति, कीदृशस्य सबाधः
 धकारान्तो बाधशब्दोऽभिषवकृतमुपद्रवं ब्रूते, तेनोपद्रवेण सह
 वर्तत इति सबाध इति प्रातिपदिकं, तस्य षष्ठी सबाध इति,
 अभिषवपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं ब्रह्म मदस्य हर्षकरमपि
 शुभयस्य बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः ब्रह्मकृतः दष्टिरूपं
 परिवृढं कर्म कुर्वन्तीति ब्रह्मकृतः, अर्को वा सोमचक्षाः अर्कः
 सोमशब्देनाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एवातस्तेजस्वित्वात् नासि तव
 कश्चिदप्युपद्रव इत्यभिप्रायः । यत् यत्रास्मादुदरे पीतो रसः
 तुरते वमनाय व्ययतां करोति तत्रेत् तत्रैवोदरेऽधमिन्द्रः पृक्षु

सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते त्वर्यं धातारं करोति वमनाद्य
सङ्ग्रमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तच्च प्रेरयती-
त्यर्थः । अथ पञ्चमप्रपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे
शिपिविष्टाय ष्टुते चरमित्युक्तं यत्तृतीयं हविस्तत्रानन्तरभावि
मन्त्रचयमुत्कर्षणीयं । तस्मिंश्च चये पुरोऽनुवाक्यां दर्शयति
“वषट् ते विष्णवांस आकृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यं ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः”
इति । अस्यते स्थिते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा
प्रेर्यत इत्यासौ यजमानः, तादृशोऽहं ते तवासमन्ताद्वषट्
कृणोमि हविर्दानं करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो
अङ्गः शिपिविष्टः पशुसाधो अङ्ग इत्यर्थः । यज्ञो वै विष्णुः
पञ्चवः शिपिरिति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक विष्णो मे
मदीयं तद्द्रव्यं जुषस्व, सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपा मे गिरः
त्वां वर्धन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु, एकस्मिन्नपि विष्णौ यूयमिति
पूजार्थं बद्धवचनं, पूज्या यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिः नोऽस्मान्
सदा पात रक्षत । तत्रैव याज्यामाह “प्र तत्ते अद्य शिपि-
विष्ट नामार्थः ऋषामि वयुनामि विद्वान् । तं त्वा मृणामि
तवसमतवीयान् चयन्तमस्य रजसः पराके” इति । हे शिपिविष्ट
अद्य अस्मिन् यज्ञे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि, कीदृशो-
ऽहं वयुनामि विद्वान् ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन्
यज्ञो वै विष्णुः पञ्चवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति
श्रुत्याख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत

एवार्थोऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गृणामि
 तथाविधं त्वां स्तौमि । किंविधं, अस्य रजसः पराके क्षयन्तं
 दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं, तवसं तप-
 स्विनं, कीदृशोऽहं अतवोयान् अतपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहि-
 तस्तथापि तपस्विनस्तव प्रसादात् स्तोतुं शक्त इत्यर्थः । तत्रैव
 विकल्पितां याज्यामाह “किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र
 यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वर्षो अस्मदपगूह एतद्यदन्य-
 रूपः समिथे बभूथ” इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात् कारणात्
 शिपिविष्टो अस्मीति प्रकर्षेण ववक्षे पुनः पुनर्वक्षि, तस्मात्ते
 तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूत् किमिदं गर्हणीयमभूत्,
 नैतद्गर्हणीयं वृथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोके
 ऽत्यन्तरोगिण्युद्घाटितगुह्यत्वविमूढैः प्रयुज्यन्ते शिपिविष्टोऽयमि-
 ति, तथाप्यवयवार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जा-
 कारणं । तस्मादेतदर्थो वरिष्ठं नामास्मान्मापगूहः अस्माकमग्रे
 गूढं मा कुह । यत् यस्मान्त्वं गूहनाथैव समिथे युञ्जे कवचशोर्ष-
 ष्याभ्यां गूढोऽन्यरूपो बभूथ बभूविथ, तदन्यथा यथातथा वा
 भवतु, तथाप्यस्मद्द्वौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः । पशुकामस्य
 त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते “अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपासं
 निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपासं पशुकामोऽग्नि-
 रेवासौ पशून् प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति” (प्र०३।अ०२)
 इति । पञ्चद्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते “दधि मधु घृत-
 मापो धाना भवन्त्येतद्द्वै पशूनाः रूपः रूपेष्वैव पशून्वदन्धे”

(प्र० ३।अ० २) इति । तत्र दधिघृतयोः पशुसम्बन्धात् तत्साह-
चर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वं । अस्मिन् हविषि द्रव्यसङ्घां विविध-
द्रव्यत्वञ्च प्रशंसति “पञ्चगृहीतं भवति पाङ्गा हि पशवो
बद्धरूपं भवति बद्धरूपा हि पशवः समृद्धौ” (प्र० ३।अ० २)
इति । एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं गोमहिषाश्या-
दिरूपेण पशूनां बद्धरूपत्वं । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते
“प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्
प्रजनयति” (प्र० १।अ० २) इति । ‘घृतं न पूतं’ ‘उभे सुसुद्ध’ इत्येते
श्लोका विधत्ते “आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्या-
त्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्रदधाति पङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये
भवतः पाङ्गः पुरुषः पाङ्गाः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रिय
पशून्वदन्ते” (प्र० १।अ० २) इति । यस्मिन् कस्मिंश्चिद्दुर्गे समु-
त्पन्नस्य मधुनेो दध्यादिवत् सर्वप्राणिसुखभलं नास्ति, आ-
त्मापि हस्तपादादिवत् सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्सा-
म्यान्मधुनः पुरुषत्वं मधुघोमेन वक्तौ प्रक्षिप्तस्यात्मनः पङ्क्ति-
च्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्क्रियो भवति । तत्र प्रथमस्य ह-
विषः पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं
परीणसं । शिञ्जीहि नः सूनुमतः” इति । हे अग्ने दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि, तथा वीरवन्तं
वीरैः मृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि, कीदृशं परीणसं पार-
तः शोभना नासिकाश्चवयवा यस्य तं । तथाविधसूनुमतस्त्व-
या दीयमानैः पुत्रैर्युक्तान् गोऽस्मान् शिञ्जीहि सर्वेषु कार्येषु

तीक्ष्णीकुह । तत्रैव याज्यामाह “दा नो अग्ने इति नो दाः
 सहास्त्रिणो दुरो न वाजः श्रुत्या अपावृधि । प्राची द्यावा-
 पृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्नं शुक्रमेषो विदिद्युतुः” इति ।
 हे अग्ने नोऽस्मभ्यं इति नो दाः इतिसंज्ञाकान् पशून् देहि, तथा
 सहस्रसंज्ञाकान् देहि । दुरो न दारानीव पशुसम्पत्तौ देहि,
 ‘वायव्यः श्वेतमास्रभेत’ ‘सरस्वत्याज्यभागा स्यात्’ इत्यादीनि
 बह्विनि कर्माणि सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते, अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभू-
 तान् पशून् देहि । ततः पशुप्राप्तेरुद्धं वाजमस्रं श्रुत्यै ब्राह्मण-
 भोजनादिजन्यकीर्तये अपावृधि विघ्नमपनीय वर्धय । प्रकर्षे-
 षामुकूल्यं अक्षतो गच्छत इति प्राच्यै, ब्रह्मणा मन्त्रपुरः-
 शरेण कर्मणा तुष्टः सन् द्यावापृथिव्यौ प्राच्यौ कुह । उषसः
 उषःकासाः सुवर्नं स्वर्गं इवास्रद्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिद्युतुः
 विघ्नेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्स्वित्यर्थः । तत्रैव विक-
 ल्पितां याज्यामाह “अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्द्विषं यः
 सहसा मनोति । अग्निर्दिवि हव्यमाततानाग्नेर्धामानि विधत्ता
 पुरुत्रा” इति । अयमग्निर्द्रविणं दाः ददातु, वीरपेशाः
 वीराणामस्रत्पुत्रादीनां पालको योऽग्निरसौ द्विषं द्विषि-
 समानं पुत्रं, सहसा सहस्रप्रकारेण मनोति ददातु, योऽग्नि-
 र्दिवि स्वर्गं हव्यमस्रदीयमाततान समन्ताद्विसारितवान्, ता-
 दृशस्याग्नेः पुरुत्रा पुरुषु प्रदेशेषु धामानि स्थानानि विधत्ता वि-
 घ्नेषेण सन्नादितानि । द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
 दर्शयति “मा नो मर्धिरा द्वा भर” इति । ‘मा नो मर्धिरा

भरा इद्धि तन्नः' इति पुरोऽनुवाक्या । 'आ त्वा भर माकिरे-
 तत्परिष्ठात्' इति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 व्याख्यातं । तृतीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह "घृतं न पूतं
 तनूररेपाः शुचि हिरण्यं । तप्ते इक्ष्मो न रोचत स्वधावः"
 इति । हे स्वधावः अन्नवन् प्रजापते, तनूररेपाः त्वदीयं शरीरं
 पापरहितं, किमिव पूतं घृतं न घृतमिव । नेत्युत्तरत्रानुवर्तते ।
 शुचि हिरण्यं न शुद्धं सुवर्णमिव, इक्ष्मो न आभरणमिव,
 ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो रोचतां । तत्रैव याज्या-
 माह "उभे सुश्वन् सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि । उतो न
 उत्पूर्या उक्थेषु श्वसस्यत इषः स्तोत्रभ्य आभर" इति । हे
 सुश्वन् सुष्ठु आह्लादनकर, आसनि त्वदीय आस्ये सर्पिषः
 सम्बन्धिन्यावुभे दर्वीसदृशे हनू श्रीणीषे सेवसे हनुपूरणपर्यन्तं
 सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः । उतो अपि च हे श्वसस्यते बलस्या-
 धिपते, उक्थेषु श्वसवत्स यज्ञेषु नोऽस्मान् उत्पूर्या उत्कर्षण
 पूर्य प्रापयेत्यर्थः । स्तोत्रभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नं आभर स-
 म्यादय । अथान्यत्र वायव्यां यवागूं निर्वपेदित्यादिना विहिते
 कर्मण्युत्कर्षणीयं । पुरोऽनुवाक्यामाह "वायो श्रतः हरीणां
 युवस्व पोथ्याणां । उत वा ते सहस्त्रिणो रथ आयातु पाज-
 सा" इति । हे वायो पोथ्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां श्रतं
 युवस्व अस्मद्गृहे समागन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्त्रिणः
 अथ वा ते सहस्त्रसङ्घाका अश्वा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स
 च रथः पाजसा बलेन शीघ्रमायातु । तत्रैव याज्यामाह "प्र

याभिर्यासि दाश्यांसमच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे । नि
 नो रयिष् सुभोजसं युवेह नि वीरवद्भव्यमश्रियञ्च राधः”
 इति । हे वाये दुरोणे यज्ञगृहे दृष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्धये
 नियुत्सञ्जकाभिर्याभिर्वडवाभिः दाश्यांसमच्छ हविर्दत्तवन्तं
 यजमानं प्राप्तुं प्रकर्षेण यासि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला
 इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभोजसं रयिं सुष्टु भो-
 जनोपयुक्तं धनं नियुव नितरां मिश्रय । किञ्च राधोऽन्नं नि-
 युव, कीदृशं राधः वीरवद्भव्यमश्रियं पुत्रैर्गोभिरश्वैर्युक्तमित्यर्थः ।
 अथ काप्येन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आन्नायेते । तत्र पुरोऽनु-
 वाक्यामाह “रेवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ! क्षु-
 मन्तो याभिर्मदेम” इति । रेवत्यो धनवत्यः, सधमादः अस्मा-
 भिः सह मादयन्त्यो र्षयुक्ताः, तुविवाजाः बह्वन्नोपेताः आपो
 नोऽस्माकं स्वामिन्यिन्द्रे सन्तु अस्मात्सुखाय समीपस्थाय ति-
 षन्तु, याभिरङ्घ्रिः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्तः इन्द्रं सुवन्तो
 मदेम इव्याम । तत्रैव याज्यामाह “रेवाष् इद्रेवतः स्रोता
 स्यात् त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य” इति । हे हरिवः
 इन्द्र अयं यजमानो रेवाष् इत् धनवानेव सन्, रेवतो धनवतो
 देवस्य प्रेदु अत्यन्तं प्रकर्षेण स्रोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य
 त्वावतस्त्वत्सदृशस्य मघोनः अस्रधनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य ।
 तादृशं देवं सुत्वा स्वाभोष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“हरिण्यापः प्रजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।

उदु चित्रं चरौ मौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥
 हिर सावित्रके तद्वद्वडित्या भूमिगे चरौ ।
 सोमेन्द्र च्छदू चत्वारः शिपिविष्टे वषट्त्रयं ॥
 अग्ने तिस्रो दाद्वयुक्ते मा न आ त्त् प्रदाद्वके ।
 घृतं दध्यादिगुणके वायो वायव्यके कश्चित् ॥
 काथ्येन्द्रो रेवतीलिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः” । इति ।

अथ मीमांसा । अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“कृष्णलेषु घृतस्योत ब्रीहस्तेजोयुतेर्भवेत् ।

घृतस्य मैवं वैशद्यश्चरुशब्दयुतेस्तथा” ॥

‘प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलं’ इत्यत्र कृष्ण-
 लेषूपान्शुयाजद्रव्यस्य घृतस्य धर्माः कर्तव्याः कृष्णलास्यसुव-
 र्णस्य घृतस्य च तेजस्त्रित्वसाम्यादिति चेत् । न, सुवर्णशकल-
 ब्रीहोर्वैशद्यसाम्यात् । न हि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वा-
 दिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दस्यौषधिद्रव्यविषयः कृष्णलेषु
 प्रयुज्यमानान् औषधिधर्मान् प्रापयति । तस्माद्ब्रीहिधर्माः
 कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्वा चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा” ॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पश्यते ‘प्राजापत्यं
 घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः’ इति । कृष्णलशब्दः
 सुवर्णशकलवाचो । प्रकृतौ ब्रीहोनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां

ग्रीहीणामवघातो विहितः, सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णसानां चो-
दकवशादस्ति नो वेति सन्देहः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा ।
वितुषीकरणं प्रकृत उपकारः, लुप्तेऽप्युपकारे तत्सन्तार्यां पाक-
वदिति निदर्शनं । लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादि-
नोऽभिमतः, तद्ददवघातोऽप्यस्तु । घृते अपयतीति प्रत्यक्षोक्त्वा
पाकोऽभ्युपगतः, अवघाते तु शोक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो
नास्ति ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसम्भवो ।

अदृष्टार्थतया स स्त्रादौष्णे तु सुतरां भवेत्” ॥

घृते अपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदना-
योग्येषु न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासम्भवे-
ऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदा
तु पाकशब्द श्रौष्णवाची तदा न कोऽपि विवादः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा इयं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थं नेति लुप्यते” ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिघारणञ्चेत्युभयं पाकवददृष्टार्थं
कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति ।
चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृतावुपस्तरणाभिघारणयोर्दृष्टा-
र्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां शुचि संसक्तिं निवार-
यितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णसानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति ।

अतस्त्वन्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लु-
प्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“भक्षो नास्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।

चुसुषाकारनिर्धानवचनात् स्यात् प्रदानवत्” ॥

यथा पुरोडाशे प्राग्नित्रादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्ण-
लेषु भक्षो नास्ति प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः
पक्षः । चुसुषाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं
वचनमाह्वयते । इत्तुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दवि-
शेषस्तस्यानुकरणं चुसुषेति । षृते निरक्षरेषु कृष्णलेषु यस्मिन्-
माज्यं तदन्तर्नेतुमिव वासाञ्चुसुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण
पिबन्तो भक्षयेद्युरित्यर्थः । अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां
यथा वचनात् प्रदानं तद्वदभक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादबाधादन्यमेव हि” ॥ इति ।

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते ‘एकधा ब्रह्मण उपहरति’
इति । तत्रैकधेत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमु-
मर्थं वा बहुभावं वा ब्रूते । उपहारो भक्षणाय स-
मर्पणं । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्सहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितं
उत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्कि-
ञ्चिदन्यतरदिति पूर्वः पक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृता-

विडाप्राश्नित्चतुर्धाकरणश्रयुवाककालेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये
 चत्वार उपहारा उपदिष्टाः, अत्रापि ते सोदकप्राप्ताः, तत्र
 सकृत्पक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाधे-
 रन्, सहत्वपक्षे कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उप-
 हाराः । तस्मादन्यपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमबाधितुं ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं सोदकात्तं बाध्यतामन्यभक्षणं” ॥

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते ‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’ इति ।
 परिहारः समर्पणं । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु का-
 लेषु चत्वारो भक्षणभागासोदकप्राप्ताः, तत्र सर्वता किं ब्रह्मसम्ब-
 न्धिचतुर्भागविषया उतेतरसम्बन्धिभागचतुष्टयविषयापीति स-
 न्देहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां
 ब्रह्मनामबाधनायाद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः ।
 ब्रह्मसम्बन्धमनूय सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाष्येतरदि-
 धेयं, यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति, यद्ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्व-
 मिति, उभयथापि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानासोदकप्राप्ता
 अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-
 रावनूय ब्रह्मसम्बन्धोऽत्र विधीयते । यत्परिहरतव्यं सर्वं तद्
 ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागानामितरभागानाञ्च

यत् सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसम्बन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसम्बन्धस्य
 चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसम्ब-
 न्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“युगपत् स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयं ।

अविलम्बादादिमोऽन्यस्तं तं कालमबाधितुं” ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत् सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं,
 तत्र भक्षयितुं युगपत् समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये किञ्चिदपि भक्ष-
 यित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपदित्याद्यः पक्षः
 प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बहेतुः ।
 तस्मात् स्वस्वकाल इत्यन्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“फलञ्च नियमः कर्ता सङ्घः सौर्ये न वाचिमः ।

प्रयाजवज्र विधादिविध्यन्तत्त्वविभेदतः” ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति, फलं स्वर्गः, नियमो याव-
 ज्जीवकत्वं, कर्ता स्वर्गकामः, सङ्घ आग्नेयादीनां षष्ठां सा-
 हित्यं । त एते चत्वारः सौर्ये प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेत् ।
 न, वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते ।
 विधादिस्तु नाकाङ्क्षितः, सौर्यं च हं निर्वपेदिति मुख्यविधेः
 प्रत्यक्षप्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तोऽपि कस्याकाङ्क्षा वर्धेत । त-
 स्मात् प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विद्यतावप्रवृत्तेस्तत्सम्बन्धाः
 फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

‘गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत् प्रणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावात्प्रतिदिश्यते” ॥

‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यं । कुतः, तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सङ्गावादिति चेत् । मैवं, क्रतुङ्गत्वाद्य चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनं । अतः फलनियमादिवत्प्रतिदेशः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“स्यर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शब्दत्ववर्जनात्” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्यर्शद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाज्ञातं ‘चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यां’ इति । पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता । अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तद्दुभयं सौर्यादौ सोदकप्राप्तं सत् कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयं । कुतः, प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः कालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेत् । न, प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् । शब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्माद्दुभयं विकृताविच्छ्रया विकल्प्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“षट्सु कस्याप्युताग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

अविशेषो न द्वैवेक्यादौषधद्रव्यकलतः” ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्योऽस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेत् । न, देव-
तैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सू-
चाविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनिश्चितमिति
चेत् । न, विधिशेषार्थवादोक्तावमुमेवादित्यमित्येकवचनेन त-
द्ग्रहपदेशात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽधियतेत्येकवचनं व्यप-
दिष्टं । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तो न त्वग्नीषोमीयेन्द्राग्नयोः ।
यद्यप्येन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्ये उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यम-
स्ति तथाप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात् तस्यैव वि-
ध्यन्तः ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः सप्तदेवकौ सप्ताविकारत्वान्न तत्र तौ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ‘स्रुवेण पार्वणौ जुहोति’ इति । तत्र
पर्वशब्दः कालविशेषवाचो, ततः कालदेवकौ तौ होमावा-
रादुपकारकतया प्रयाजादिवत् सौर्यादिविह्वलित्वितिदिश्येते ।
इति चेन्नैवं । पर्वशब्दस्याग्नेयादित्रिकसप्तपरत्वात् । दानार्थवा-
चिनः पृष्ठातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः, स च प्रीयते दीयते
ऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे भावव्युत्पत्त्या तु क्रि-
यापरः सन् प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसप्तमाह । तथा च
मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति ‘स्रुषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे’ इत्येको मन्त्रः, ‘अमावास्या सुभगा सुभेवा धेनुरिव

भृथ आषायमाना' इत्यपरो मन्त्रः । तच्चाग्नीषोमवत्कर्मचय-
सङ्घस्य व्यासक्तदेवतात्वं । न च सङ्घस्य विकृतिः सौर्यादिः, कि-
न्वाग्नेयस्यैव । ततः सङ्घार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“सौर्यं चरौ चरुःस्त्राखी किं वासं लौकिकोक्तिः ।

स्यास्यस्यां अपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत् पुरोडाशहविर्यथा” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्त्राखीं वक्ति
उतौदनमिति सन्देहः । तत्र च लौकिका आहिमवत आ च
कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्वदेशीयस्वस्वभाषाप्रसिद्धा यत्किञ्चित्
गकारचकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमस्ये पात्रे पाकाधि-
करणे तास्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकारास्रोखा स्त्राखी
चरुरित्येतान् शब्दान् पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः
स्त्राखीं वक्ति । यदि तस्य अदनोचत्वाभावेन पुरोडाशवत्
प्रदानयोग्यता न स्यात् तर्हि माभूत् पुरोडाशविकृतित्वं पुरो-
डाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति अपणयोग्यतायाः
सङ्गावात्, यथा कपालेषु हविः अण्यते तथा स्त्राखामपि
अपयितुं शक्यते, तस्माच्चरुः स्त्राखीति प्राप्ते ब्रूमः । अन्नमेव
चरुशब्देनोच्यते । कुतः अतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायश्चीय-
स्यरिति विधाय तदाक्यत्रेवे ह्यदितिमोदनेनेतोदनशब्देन
चरुरनूयते । यदि भोज्याक्ये चरुशब्दः क्वापि न प्रयुज्यते

तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु, तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विदां-
सो याज्ञिकाः ब्रह्मैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः ब्रह्मार्थाविश्वे
तात्पर्यवन्तोऽनवस्थावितान्तद्गणपक्के जीवतद्गुले विश्वदसिक्के
शोदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते । सत्योदनवाचित्वे सौर्यमिति तद्भि-
तोऽप्युपपद्यते । यथाग्नेयमिति देवतातद्धितसंयुक्तपुरोडाशः
प्रदेचद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके
चरुः पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽज्ञवाची ।

तत्रैवान्यचिन्तितं ।

“चरुः कपाले पक्कव्यः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले शोदकप्राप्तेरनूपप्लवतः क्वचित् ॥

स्वास्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता न हि ।

चिन्ताद्वयफलं तत्र पेषणादिनिवर्त्तनं” ॥

विषयसंग्रहनिर्देशकं पूर्वाधं स्पष्टार्थं, यथा प्रकृतौ पुरो-
डाशस्य कपाले पाकः तथा विद्वतौ चरोरित्याद्यः पूर्वः पक्षः ।
पुरोडाशस्यापूपत्वात् कपालगतोष्णता पाकः सम्भवति, चरु-
श्लोदनत्वादुदकगतोष्णता पक्कव्यः । अतोऽप्राकृतकार्थत्वाशो-
दकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्ह्यनूपपक्षे चरोरुदकधारण-
योग्ये कटाहघटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वः
पक्षः । निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तद्गुलानामभ्ये-
नैव पात्रेण पक्कुं योग्यत्वाच्चरोः स्वास्यामेव पाक इति रा-
हुान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितं । न श्लोदने पेष-
णादिरस्ति अतः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षा-

त्फलं, तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्त्राली चिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते । पेषणादीन्यनुक्रामति । पेषणं यवनं वापस्तापश्चोप-
 हितिः प्रथा । मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनं । पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्रोदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय
 पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनं, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनं, प्रथा कपाले व्यवस्थापितस्य
 पुरोडाशस्य हस्तसङ्घट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
 स्रष्टणीकरणं, अभ्यूहनं भस्मनाङ्गारैश्चोपर्याच्छादनं, ज्वाला
 दर्भपिञ्जलैः प्रज्वालनं, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृत्य
 पुरोडाशस्यान्तर्वेद्यवस्थापनं । ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधि-
 करणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकसूत्रैर्विचारित-
 वानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह । एतानि मन्दप्रश्नस्य
 कर्तव्यानीति विभ्रमः । अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरू-
 पितं ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्यादैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविज्ञप्तिषु चोदकातिदिष्टा ये
 निगमास्तेष्वन्यादिशब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहि-
 तव्यः स चार्थं आदित्यरव्यादिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं
 शक्यते, वैधस्तु सूर्यशब्दस्यत्याग एवान्वितः न त्वन्यादिशब्द-
 वन्निगमेषु पठितः तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र

सौर्यं च हं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं च हरिति चरुणा । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया, सा चाख्यातेन सम्बन्धते न नाम्ना, सति च प्रयोगान्वये याज्या-पुरोऽनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षया-ग्निशब्दः प्रयुज्यते किन्तर्हि वैधशब्दविवक्षयापि । तथा सत्य-तिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“आरम्भणीया सौर्यादौ नेत स्यान्न प्रयोगवत् ।

क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत्” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतं । आदौ कृतस्य कर्त्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वात् यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्यादिविहृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः । दर्शपूर्णमासावारस्यमान इत्युक्तत्वात्क्रत्वर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि, ततः प्रयोगान्तरे वैषम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गकर्त्तृधर्मत्वेन द्वितीये वर्णितत्वादतो नेत्कारचोपन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नाम्यत्र प्रसङ्गः ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“सोमवामिचर्खोके वेदे वेन्द्रियसङ्गतः ।
 दृष्टदोषो सौकिकेऽतो वमने विहितश्चरः ॥
 अदोषो वमनाद्यैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।
 अरणाद्य ततो वान्तिदोषग्रान्त्यै भवेच्चरः” ॥

इदमाध्यायते ‘सोमेन्द्रं चर्त्तुर्विषेत् श्यामाकं सोमवामिनः’
 इति । तत्र सौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरः । कुतः, ‘वि वा
 एष इन्द्रियेष वीर्येण व्युध्यते यः सोमं वमिति’ इति । दृष्टदोष-
 मुपन्यस्य तच्छान्त्ये चरविधानादिति चेत् । मैवं, लोके धातु-
 साम्यार्थिना वमनाद्यैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषाहे-
 तुत्वात् । वेदे तु ‘हिन्व मे गात्रा हरिवः’ इत्यनेन मन्त्रेण अर-
 यितुं सोमः पीयते, तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरः ।

तथैवान्वञ्चिन्तितं ।

“अत्विजो वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात् ।
 विशेषस्यायिमो मैवं कर्तुरेव निरुक्तितः” ॥

ईदृशस्य सोमस्य वमने चररिति विशेषस्याभावादत्विजां
 यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चररिति चेत् । मैवं, यो वमिति
 स निर्वपतीति निर्वपुर्वमनं चरनिमित्तं निर्वपता च यजमानः
 अत्विजो निर्वपुर्वलेऽधिकारान्तरप्रसङ्गात् । तस्माद्यजमानस्यैव
 वमने चरविधिः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“नीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्ययिमो यतः ।
 द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वादूर्णाच्च सम्भवात् ॥

चित्रायागे श्रूयते 'दधि मधु घृतमापो धानासखुसास-
संसृष्टं प्राजापत्यं' इति । तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसाम्येन
सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् । न, घृतेऽप्यग्निसम्यक्केण
द्रवत्वसङ्गावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां सम्भवात्
पयसो धर्माणां दोहनादीनामसम्भवाद्योपांशुयागगतस्याज्यस्य
धर्माः कर्त्तव्याः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातीर्यमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धभूपाससाप्ताज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
काण्डे द्वितीयः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

ॐ तत्सत् ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्दङ्गश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदि-
त्या वा एतं भूत्यै प्रतिनुदन्ते योऽस्यं भूत्यै सन् भूतिं
न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्दतः स्वेन भागधेयेनोपधा-
वति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येवादित्येभ्यो धार-
यद्दङ्गश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वापरुध्यमानो वादित्या वा
अपरोद्धारं आदित्या अवगमयितारं आदित्यानेव
धारयद्दतः ॥ १ ॥

स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवैनं विशि दाधृत्य-
नपरुद्धो भवत्यदितेऽनुमन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पद-
माददीतेयं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनुमन्यते
सत्याशोरित्याह सत्यामेवाशिषं कुरुत इह मन इत्याह
पूजा एवास्मै समनसः करोत्युप प्रेत मरुतः ॥ २ ॥

सुदानव एना विशपतिनाभ्यमुः राजानमित्याह
 मारुती वै विड् ज्येष्ठो विशपतिर्विशैवैनः राष्ट्रेण समर्ध-
 यति यः परस्ताद्दाम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्द्वीहीनाह-
 रेच्छुक्ताःश्च कृष्णाःश्च विचिनुयाद्ये शुक्ताः स्युस्तमा-
 दित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विद्विशमेवाव-
 गच्छति ॥ ३ ॥

अवगतास्य विडनवगतः राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः
 स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्दारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशश्च
 राष्ट्रश्चावगच्छति यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो
 भागं निर्वपाम्यामुष्माद्मुष्यै विशोऽवगन्तेरिति नि-
 र्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेषन्तो विशमव ॥ ४ ॥

गमयन्ति यदि नावगच्छेदाश्वत्यान्मयूखान् सप्त
 मध्यमेषायामुपहन्यादिदमहमादित्यान् बध्नाम्यामु-
 ष्माद्मुष्यै विशोऽवगन्तेरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा
 विशमवगमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवादित्यं चरुं
 निर्वपेदिधोऽपि मयूखान्त्सन्नद्येदनपरुध्यमेवावगच्छ-
 त्याश्वत्या भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्य ओ-
 जसैव विशमवगच्छति सप्त भवन्ति सप्तगणा वै म-
 रुतो गणश्च एव विशमवगच्छति ॥ ५ ॥

धारयदतो मरुतो गच्छति विशमवैतदृष्टादश च ॥

॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वै मृत्योरविभयुस्ते पूजापतिमुपाधावन् तेभ्य
एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत् तयैवैधमृत-
मद्धाद्यो मृत्योर्विभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्याः शत-
कृष्णलां निरवपत् पूजापतिमेव स्वेन भागधेयेनाप-
धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति शतकृ-
ष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रि-
ये ॥ १ ॥

प्रतितिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतः हिरण्य-
मायुश्चैवास्मा अमृतञ्च समीची दधाति चत्वारि च-
त्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याह्या एकधा ब्र-
ह्मण उपहरत्येकधैव यजमान आयुर्दधात्यसावादि-
त्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा
एतः सौर्यं चहं निरवपन् तेनैवास्मिन् ॥ २ ॥

रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतः

सौर्यं चरुं निर्वपेद्मुमेवादित्यः स्वेन भागधेयेनोप-
धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव
भवत्युभयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन् रुचं
दधाति प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै
ब्रह्मवर्चसमवरुन्ध आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्साविचं
द्वादशकपालं भूम्यै ॥ ३ ॥

चरुं यः कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोपन-
मेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हि-
रण्यं तेनैवैनद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत
एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनद्विन्दत उपैनः
हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणार्धते यो
हिरण्यं विन्दत एतां ॥ ४ ॥

एव निर्वपेद्विरण्यं वित्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यत*
एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्या-
ग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दति सावि-
त्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भव-
त्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दी-
न्द्रः ॥ ५ ॥

* व्यृध्यते इत्येकस्मिन् पुस्तके भूयसः पठ्यते ।

त्वष्टुः सोममभोषहापिबत् स विषड् व्यार्धत् स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्धत् स यदूर्ध्वमुदवमीत् ते श्यामाका अभवन्त्स पूजापतिमुपाधावत् तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरवपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधात् वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्धते यः सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात् तस्मै ॥ ६ ॥

एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत् सोमञ्चैवेन्द्रश्च स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथं धत्ते नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्धते यत् सोम्यो भवति सोमपीथमेवावरुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमवरुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः ॥ ७ ॥

साक्षादेव सोमपीथमवरुन्धेऽग्नये दाचे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदाचे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून् प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनाः रूपः रूपेणैव पशून्वरुन्धे पञ्चमृहीतं भवति पाङ्गा हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः ॥ ८ ॥

समृद्धौ प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः पु-
जापतिरेवास्यै पशून् प्रजनयत्यात्मा वै पुरुषस्य मधु
यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्रदधाति १०.
पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः
पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशून्वरुन्धे ॥ ६ ॥

इन्द्रियेऽस्मिन् भूम्या एतामिन्द्रः स्यात् तस्मै सोमो
बहुरूपा हि पशव एकचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

देवा वै सचमासतद्विपरिमितं यशस्कामास्तेषां
सोमं राजानं यश आर्च्छत् स गिरिमुदैत् तमग्निर-
नूदैत् तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टो
ऽनु परैत् तावब्रवीद्याजयतं मेति तस्मा एतामिष्टिं नि-
रवपतामग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं
चरुं तयैवास्मिन् तेजः ॥ १ ॥

इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्तां यो यज्ञविभ्रष्ट स्यात्
तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकाद-

त्वष्टुः सोममभोषहापिबत् स विषड् व्यार्धत् स
 इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्धत् स यदूर्ध्वमुद्वमीत् ते
 श्यामाका अभवन्त्स पुजापतिमुपाधावत् तस्मा एतः
 सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरवपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रि-
 यः सोमपीथमदधात् वि वा एष इन्द्रियेण सोमपी-
 थेनर्धते यः सोमं वर्मति यः सोमवामी स्यात् तस्मै ॥
 ६ ॥

एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत् सोमञ्चैवे-
 न्द्रञ्च स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियः
 सोमपीथं धत्ते नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्धते यत्
 सोम्यो भवति सोमपीथमेवावरुन्धे यदैन्द्रो भवती-
 न्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमवरुन्धे
 श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः ॥ ७ ॥

साक्षादेव सोमपीथमवरुन्धेऽग्नये दाचे पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदाचे पुरोडाशमेकादश-
 कपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून् प्रजनयति वृद्धा-
 निन्द्रः प्रयच्छति दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येत-
 द्वे पशूनाः रूपः रूपेणैव पशून्वरुन्धे पञ्चगृहीतं
 भवति पाङ्गा हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि
 पशवः ॥ ८ ॥

समृद्धौ प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः पु-
जापतिरेवास्यै पशून् प्रजमयत्यात्मा वै पुरुषस्य मधु
यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्रदधाति 10.1
पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः
पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशून्वरुन्धे ॥ ६ ॥

इन्द्रियेऽस्मिन् भूम्या एतामिन्द्रः स्यात् तस्मै सोमो
बहुरूपा हि पशव एकचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

देवा वै सचमासतद्विपरिमितं यशस्कामास्तेषां
सोमं राजानं यश आर्च्छत् स गिरिमुदैत् तमग्निर-
नूदैत् तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टो
ऽनु परैत् तावब्रवोद्याजयतं मेति तस्मा एतामिष्टिं नि-
रवपतामामेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं
चरुं तयैवास्मिन् तेजः ॥ १ ॥

इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्तां यो यज्ञविभ्रष्ट स्यात्
तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदामेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकाद-

शकपालः सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्
 तेन दधाति यदैन्द्रे भवतीन्द्रियमेवास्मिन् तेन द-
 धाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेनाग्नेयस्य च सौम्यस्य
 चैन्द्रे समाश्लेषयेत् तेजश्चैवास्मिन् ब्रह्मवर्चसच्च स-
 मीची ॥ २ ॥

दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो
 नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव
 देवताः स्वेन भागधेयेनोपधावति सैवैनं कामेन
 समर्धयत्युपैनं कामो नमत्यग्नीषोमीयमष्टाकपालं
 निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेना-
 पधावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्यैव ॥
 ॥ ३ ॥

भवति यदष्टाकपालस्तेनाग्नेयो यच्छ्यामाकस्तेन
 सौम्यः समृद्धौ सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्व-
 पेद्यः क्लैब्यादिभीयाद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमप-
 क्रामत्यथैष क्लैब्यादिभाय सोममेव वाजिनः स्वेन
 भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् रेतो वाजिनं दधा-
 ति न क्लोबो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्व-
 पेद्भामकामः ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवा-
 स्मै सजातान् प्रयच्छति ग्राम्येव भवति गणवती या-
 ज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्येता-
 मेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन् विशं विनाशयेयमिति
 मारुतो याज्यानुवाक्ये कुर्याद् ब्रह्मन्नेव विशं विना-
 शयति ॥ ५ ॥

तेजः समीचीं ब्रह्मवर्चस्येव ग्रामकामस्त्रिचत्वा-
 रिःशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
 काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिद् द्वितीये तु प्रपाठके ।
 तृतीये तु विधास्यन्ते तत्तत्फलमभीप्सिनः* ॥
 काम्येष्टित्वे समानेऽपि सम्प्रदायकृता भिदा† ।
 प्रपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यतां ॥

* अभीप्सित इत्यादर्शेषु पठ्यते ।

† कृताभिधेति पुस्तकद्वये पठ्यते ।

चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन् प्रपाठके ।
 तदर्थास्तु क्रमेणैह वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥
 भूतिकामो भुवद्ब्रह्म आदित्येभ्यश्चरुं चरेत् ।
 रुद्धोऽवरुध्यमानो वा धारयद्ब्रह्म आचरेत् ॥
 शुक्रैर्त्रीहिभिरादित्यं चरुं कृष्यैस्तु वारुणं ।
 रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनं ॥
 तदन्धमं तथादित्यं चरुमेव समाचरेत् ।
 आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥
 इन्द्रं वा विश्व इत्यत्राक्षरार्थं स्तूपवर्णितः ।
 मृत्योर्भीतस्त्रायुरर्थं निर्वपेच्छतकृष्णस्रां ॥
 ब्रह्मवर्षसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।
 हिरण्यकामः कुर्वीत ह्यग्नेयादिहविस्त्रयं ॥
 हिरण्यस्राभे तस्माग्नेऽप्येतदेव समाचेत् ।
 सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥
 पशुयं ह्यग्नेये दात्र इत्यादि चयमाचरेत् ।
 अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥
 हिरण्यगर्भं इत्यत्राक्षरार्थः स्पष्टमीरितः ।

अथ द्वितीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टयो विधातव्याः ।
 तत्रादौ यज्ञविभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रसूति “देवा वै सचमास-
 तर्द्धिपरिमितं यज्ञस्क्रामास्तेषां सोमं राजानं यज्ञ आर्ष्वत्
 स गिरिमुदैत् तमग्निरनूदैत् तावग्नीषोमौ समभवतां तावि-
 द्त्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनुपरैत् तावब्रवोद्याजयतं मेति तस्मा एता-

मिष्टिं निरवपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं चरुं तथैवास्मिन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्तां” इति । अद्या काव्यमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं सचमनुष्ठितवन्तः । सन्ति सहस्रसत्राणि तेषु येन यज्ञः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् । तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यज्ञः सोमं प्राप्नोत् । स च सोमोऽन्येषां यज्ञो मा भूदिति मन्वानस्तेन यज्ञसा सह गिरिं कञ्चिद्दुर्गं पर्व-तमारोहत्, अग्निस्रु सहसा तस्य पृष्ठत एवारोहत् । तौ द्वावग्नी-षोमौ परस्परमैकमत्यं गतौ । ततस्तावुभावन् फलरहित इन्द्र-श्चिरकालेन गत्वा मां फलाय याजयतमिति प्रार्थयामास । तौ च तस्मै त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपतां तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेज-आदिकं चयं लब्धं । अथ विधत्ते “यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यदैन्द्रे भवतीन्द्रियमेवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन” इति । इष्टिपशुसोमानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं भेषः तं भेषं प्राप्तस्त्रेयमिष्टिः । अत्रैव कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “आग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समास्नेषयेत् तेजसैवास्मिन् ब्रह्मवर्चसञ्च समीची दधाति” इति* । तेन समास्नेषणेनास्मिन् यजमान आज्ञाशक्तिः

* अत्र तै० पुस्तके यत् पठ्यते तद्भ्रान्तमिवाभाति । ‘एतच्च सूत्र-कारेणैव व्याख्यातं संहितानि हवींष्यधिरयेदित्यर्थोपौ (?) वास्मिन् समास्नेषयेदिति । संहित्यपक्ष आग्नेयं सौम्यश्चेति द्वितीया द्रष्टव्या । पदान्तरे लेपादित्यध्याहारः’ ।

श्रुताध्ययनसम्पत्तिश्चेत्येते सम्पूर्णं स्थापयति । कामितार्थमिच्छार्थमिच्छन्तरं विधत्ते । “अग्नीषोमीयमेकादशकपासं निर्वपेद्यं कामो गोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवताः स्वेन भागधेयेनोपधावति सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति” इति । अग्निना सह मुखे जातत्वात् सोमपातत्वाच्च* तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता । ब्रह्मवर्षसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते “अग्नीषोमीयमष्टाकपासं निर्वपेद्ब्रह्मवर्षसकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्षसं धत्तो ब्रह्मवर्षस्येव भवति यदष्टाकपासस्तेनाग्नेयो यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्धौ” इति । कपासगतयाष्टसङ्ख्याया गायत्रीस्मरणात् तद्वारेण हविष आग्नेयत्वं, अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निरिति श्रुत्यन्तरात् । तथा सोमो वा अकृष्टपथस्य राजेत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वं । अनेनैवार्थवादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुक्तेयं । क्लीबत्वपरिहारायेष्टिं विधत्ते “सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैव्याद्विभीयाद्रेतो हि वा एतस्मादाजिनमपक्रामत्यथैष क्लैव्याद्विभाय सोममेव वाजिनः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति” इति । प्रजननसमर्थोऽस्मरसो वाजः, तद्वत्ते वाजिने, यदा वाजिनं प्रजननसमर्थोऽस्मरसरूपं रेतोऽस्मात् पुद्गुषादपक्रामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तत् सामर्थ्यं प्रतिबध्यते

* सोमपातत्वादिति तै० ।

तदानीमस्य स्त्रीबलं सम्यद्यते तस्मात् स्त्रीबलात् विभाय
 विभेति । इक्षन्तरं विधत्ते “ब्राह्मणस्यत्यमेकादशकपालं नि-
 र्वपेद्भामकामो ब्रह्मणस्यतिमेव स्नेन भागधेयेनोपधावति स
 एवास्मै सजातान् प्रथच्छति याम्येव भवति” इति । अत्र
 ‘गणानां त्वा’ ‘स इक्षन्नेन’ इत्येते ऋचावग्यानुवाके समाह्वार-
 माने विधत्ते “गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवेनं गण-
 वन्तं करोति” इति । गणशब्दे ययोर्द्वन्द्वोरस्ति ते गण-
 वत्यौ । यदा वैश्वजातिर्धनिकत्वगर्वेण ब्राह्मणमतिक्रामति
 तदा तस्मिन् ब्राह्मणे तां जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते
 “एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन् विश्वं विनाशयेयमिति”
 इति । ब्रह्मन् ब्राह्मणे विनाशयेयं गर्वविनाशनेनात्मसात्कुर्यां ।
 ‘मरुतो यद्भुवो दिवो’ ‘या वः शर्म’ इत्येते ऋचौ ‘वैश्वानरो
 न ऊत्या’ इत्यस्मिन्ननुवाके समाह्वारे अत्रापि प्रतीकेन
 यहीष्येते । तदुभयमत्र विधत्ते “मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्यां-
 द्रह्मन्नेव विश्वं विनाशयति” इति । मरुतां सम्बन्धिन्यौ मारुत्यौ ।
 मरुतो वै देवानां विश्व इति श्रुतेस्तदनुपदेष्टेण मानुषीं विश्व-
 मधीर्नां करोति ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
 यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अ॒र्य॒म॒णो च॒रुं निर्व॑पेत् सु॒व॒र्ग॒का॒मोऽसौ वा आदि॑-
 त्योऽ॒र्य॒मा॒र्य॒म॒ण॒मे॒व स्व॑न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒धा॒वति॑ स ए॒वै-
 नः॑ सु॒व॒र्गं लो॒कं ग॑मयत्य॒र्य॒म॒णो च॒रुं निर्व॑पेद्यः का॒म-
 ये॒त दान॑का॒मा मे पू॒जाः स्यु॑रि॒त्य॒सौ वा आदि॑त्योऽ॒र्य॒-
 मा यः खलु॑ वै ददा॒ति सोऽ॒र्य॒मा॒र्य॒म॒ण॒मे॒व स्व॑न॒ भा॒ग॒-
 धे॒ये॒नो॒प॒धा॒वति॑ स ए॒व ॥ १ ॥

अ॒स्मै दान॑का॒माः पू॒जाः क॑रोति॒ दान॑का॒मा अ॒स्मै
 पू॒जा भ॑वन्त्य॒र्य॒म॒णो च॒रुं निर्व॑पेद्यः का॒मये॒त स्व॑स्ति
 ज॒नता॑मि॒या॒मि॒त्य॒सौ वा आदि॑त्योऽ॒र्य॒मा॒र्य॒म॒ण॒मे॒व
 स्व॑न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒धा॒वति॑ स ए॒वैनं॑ तद्ग॒मयति॑ यच्च जि-
 ग॒मिष॑तीन्द्रो वै दे॒वाना॑मा॒नु॒जा॒वर॑ आसीत् स पू॒जा-
 प॒तिमु॑पा॒धा॒वत्त॑स्मा ए॒तमै॑न्द्र॒मा॒नु॒षू॒कमे॑का॒दश॑क॒पालं
 निः ॥ २ ॥

अ॒व॒प॒त्ते॒नै॒वैन॑म॒ग्रं दे॒वता॑नां॒ पर्य॑णयद्बु॒ध्वती॑ अ॒ग्र-
 वती॑ या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ अ॒करो॑द्बु॒धादे॒वैन॑म॒ग्रं पर्य॑णयद्यो
 राज॒न्य आ॒नु॒जा॒वरः॑ स्यात् तस्मा ए॒तमै॑न्द्र॒मा॒नु॒षू॒कमे॑-
 का॒दश॑क॒पालं निर्व॑पेदिन्द्र॒मे॒व स्व॑न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒धा॒-
 वति॑ स ए॒वैन॑म॒ग्रं समा॑नानां॒ परि॑णयति बु॒ध्वती॑
 अ॒ग्रवती॑ या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ भवतो बु॒धादे॒वैन॑म॒ग्रं ॥ ३ ॥

परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आ-
 नुजावरः समृद्धौ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा
 एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद् दृहस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनमग्रं समानानां
 परिणयति बुध्रवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो
 बुध्रादेवैनमग्रं परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य
 देवता य आनुजावरः समृद्धौ ॥ ४ ॥

एव निरग्रमेतस्य चत्वारि च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

दतोये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं प्राप्नुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चसकामो यः क्लीबत्वाद्यो विभेति च ॥

यामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः प्रोक्तास्तत्फलसमाप्तये ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विधातव्याः । तत्र
 स्वर्गार्थिन इष्टिं विधत्ते “अर्थन्णे चरुं निर्वपेत् सुवर्गकामोऽ-
 सौ वा आदित्योऽर्धमार्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
 एवैनं सुवर्गं लोकं गमयति” इति । प्रतिग्रहार्थिनस्तामेवेष्टिं
 विधत्ते “अर्थन्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे
 प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्धमा यः खलु वै ददाति सो-

ऽर्ज्यमार्यमणमेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवासौ दान-
 कामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति” इति ।
 लोके यः कोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं सूर्यवत् कीर्त्या भास-
 मानत्वादर्यमेत्युपचर्यते । तं प्रेरयितुं मुख्याचार्यन्णे चर्यु-
 क्तः । सभां जिगमिषोरिष्टिं विधत्ते “अर्थम्ये चरं निर्दपेद्यः
 कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्ज्यमार्य-
 मणमेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं तद्गमयति यत्र
 जिगमिषति” इति । स्वस्ति निर्विघ्नेन, जनतां जनसमूहं । यः
 समानानां मध्ये श्रेष्ठमस्रभमानस्तदीयानुजादवरो निरुष्टो
 वर्तते तस्य श्रेष्ठप्राप्त्यर्थमिष्टिं विधातुं प्रसूति “इन्द्रो वै
 देवानामनुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमै-
 न्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निरवपत्तेनैवैनमयं देवतानां पर्य-
 णयद्बुधवती अयवती याञ्चानुवाक्ये अकरोद्बुधादेवैनमयं पर्य-
 णयत्” इति । अनु पश्चाज्जातो भ्रातानुजः तस्मादप्यवरोऽनु-
 जावरः, तद्वदत्तमान आनुजावरः अत्यन्तनिरुष्ट इत्यर्थः ।
 ग्रीहस्तम्बेषु लूनेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्पद्यन्त इति
 द्वितीयफलरूपा ग्रीहयोऽनुषूकाः । तेभ्यो निष्पन्नमानुषुकं, तेन
 हविषा प्रजापतिर्देवतानां मध्ये इन्द्रं श्रेष्ठं प्रापितवान् ।
 बुधशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुधवत्यौ । अयशब्दोऽस्ति ययो-
 र्ऋचोस्ते अयवत्यौ । ‘बुधादयं’ ‘बुधादयेण’ इत्येते अन्यानुवाके
 समाख्यास्यमाने । बुभान्मूलादारभ्यायमवसानं प्रापयत्, कर्मा-
 नुष्ठानकालमारभ्य यावज्जीवं श्रेष्ठं प्रापितवानित्यर्थः । अथ

विधत्ते “यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानु-
षूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्नेन भागधेयेनोपधावति
स एवैनमग्रं समानानां परिणयति बुभ्रवती अग्रवती या-
ज्यानुवाक्ये भवतो बुभ्रादेवैनमग्रं परिणयत्यानुषूको भवत्येषा
ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्धौ” इति । यो मानुष
आनुजावरः एतस्त्रेयमानुषूकधान्यभागिन्येव देवता युक्ता सदृ-
शत्वात्, तस्मादानुषूकपुरोडाशः समृद्धौ सम्पद्यते । आनुजा-
वरब्राह्मणस्येष्टिं विधत्ते “यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा
एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद्दृहस्पतिमेव स्नेन भाग-
धेयेनोपधावति स एवैनमग्रं समानां परिणयति बुभ्रवती
अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुभ्रादेवैनमग्रं परिणयत्यानुषूको
भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्धौ” इति । अत्र
‘प्र यो जज्ञे’ ‘महान्मही’ इति द्वे याज्यानुवाक्ये । ‘स बुभ्रादाष्ट
जनुषाभ्यग्रं’ इति बुभ्राद्यशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

पुजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितर आसन् ताः सोमाय
राज्ञेऽददात् तासां रोहिणीमुपैत् ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
रगच्छन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पु-
नरददात् सोऽब्रवीद्वृतममीष यथा समावच्छ उपै-

ध्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमामीत् ता अस्मै
पुनरददात् तासां रोहिणीमेवोप ॥ १ ॥

एतं यक्ष्म आर्च्छद्राजानं । यक्ष्म आरदिति तद्राज-
यक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य य-
ज्जायाभ्योऽविन्दत् तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां
जन्म वेद् नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नु-
पाधावत् ता अब्रुवन् वरं वृणामहै समावच्छ एव न
उपाय इति तस्मा एतं ॥ २ ॥

आदित्यं चरुं निरवपन् तेनैवैनं पापात् स्वामादमु-
ञ्चन् यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात् तस्मा एतमादित्यं चरुं
निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवै-
नं पापात् स्वामान्मुञ्चन्त्यमावास्यायां निर्वपेद्मुमेवै-
नमाप्यायमानमन्वाप्याययति मवैनवो भवति जा-
यमान इति पुरोऽनुवाक्या भवत्यायुरेवास्मिन् तथा
दधाति यमादित्या अशुमाप्याययन्तीति याज्यैवैन-
मेतया प्याययति ॥ ३ ॥

एवोपैतमस्मिन् चयोदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

स्वर्गकामो दानकामः सभां गन्तुं य इच्छति ।

राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ द्वौ स्यातामानुजावरौ ॥

चतुर्थानुवाक एतेषामाज्ञाता इष्टयः क्रमात् ।

पञ्चमे राजयज्यगृहीतखेष्टिं विधातुं प्रसौति “प्रजापते-
स्तयस्त्रिःशुद्धितर आसन् ताः सोमाय राज्ञोऽददात् तासां
रोहिणीमुपैत् ता ईर्यन्तीः पुनरगच्छन् ता अम्यैत् ताः पुन-
रयाचत ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा
समावच्छ उषैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स चतमामोत् ता
अस्मै पुनरददात् तासां रोहिणीमेवोपैत् तं यज्ञ आर्च्छद्रा-
जानं यज्ञ आरदिति तद्राजयज्यस्य जन्म यत्पापीयानभवत् तत्
पापयज्यस्य यज्यायाभ्योऽविन्दत् तज्यायेत्यस्य य एवमेतेषां
यज्याणां जन्म वेद नैनमेते यज्या विन्दन्ति स एता एव नमस्य-
न्नुपाधावत् ता अब्रुवन् वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय
इति तज्या एतमादित्यं चरुं निरवपन् तेनैवैव पापात् स्वामा-
दमुञ्चन्” इति । ‘अम्ना दुला नितन्निरभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्ष-
यन्ती चुपुणीका’ (सं०का०४।प्र०४) इत्येवमाज्ञाताः सप्त कृत्तिकाः,
अवन्निष्टा अश्विन्यादयः षड्विंशति तारकास्ता एतास्तयस्त्रिंशत्,
तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्यन्तीस्तदीयं सुखमसहमानाः पुनः
प्रजापतिमगच्छन् सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचितवान् । स
प्रजापतिरेवमब्रवीत् शपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः सा-
म्येन ता उपैष्यामीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः
शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्रोहिणीमेवोपैत्

ततः स यज्ञव्याधियहीतोऽभूत् । ततो राजानं यज्ञः प्राप्त-
वानिति व्युत्पत्त्या राजयज्ञनाम्नो व्याधेर्जम्न सन्त्यक्षं । यस्मा-
दयं सोमः पापीयान् तस्मादेतत्प्राप्त्या पापयज्ञस्य जन्म स-
न्त्यक्षं । यस्माज्जात्याभ्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलभत तस्मात्
जायेन्यनामकस्य व्याधेर्जम्न सन्त्यक्षं । त एते त्रयः अयव्याधेर-
वान्तरविशेषाः, तज्जम्नवेदिनो व्याधेरस्त्राभः फलं । ततः
सोमेन नमस्कृताः सेवितास्यैताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं
वृत्वा व्याधिपरिहाराय चहं निरूप्य सोमं तस्मात् पापात्
स्वामात् *प्रबलाद्रोगादमोचयन् । इदानीं विधत्ते “यः पाप-
यज्ञगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चहं निर्वपेदादित्यानेव
स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवैवं पापात् स्वामात्सुच्यन्ति”
इति । आदित्यामित्यर्थवादे अवर्णादस्य चरोरदितिर्देवता
न भवति । पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते “अमावास्यायां
निर्वपेदमुमेवैनमाप्यायमानमन्वाप्याचयति” इति । अमावा-
स्यायामतोतार्यां शुक्लप्रतिपदमारभ्य सोमस्य कक्षावृद्ध्याप्या-
यनं भवति । चतुर्थप्रपाठकस्यान्यानुवाके समाख्यास्यमाने
ऋषौ विधत्ते “नवो नवो भवति जायमान इति पुरोऽनुवाक्या
भवत्याचुरेवास्मिन् तथा दधाति यमादित्या अशुभमाप्याच-
यन्तीति †याञ्चैवैनमेतया प्याचयति” इति । ते एते ऋषौ
तत्रैव व्याख्यास्येते । प्रथमायामृच्यन्ते दीर्घमायुस्त्रिरती-

* सोमप्रतिबन्धाद्रोगादिति तै० ।

† याज्या । आ । एव । इति पदपाठः ।

त्युक्तत्वात् तत्पाठेनायुःप्राप्तिः, अमावास्यायामादित्ये प्रवि-
ष्टानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लम्बलाचन्द्रोत्कर्ष
आदित्यस्यैवोत्कर्ष इति कृत्वा तस्माच्च आदित्यचराव-
वैयधिकरणं । द्वितीयस्यामृष्याप्याययन्तीति अवणात् तथा
अष्टा यजमानस्याप्यायनं युक्तं ॥

इति माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ • ॥

पूजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत् सौऽब्रवीच्चदि-
मान् लोकानभ्यतिरिच्यतै तन्ममासदिति तदिमान्
लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रमधिराजमि-
न्द्रः स्वराजानं ततो वै स इमान् लोकास्त्रिधादु-
हत् तन्निधातौस्त्रिधातुत्वं यं कामयेताम्नादः स्यादि-
ति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशं ॥
॥ १ ॥

एकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे
ऽयं वा इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्व-
राडिमानेव लोकान्त्वेन भागधेयेनोपधावति त
एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्त्यन्नाद् एव भवति यथा वत्सेन

प्रतां गां दुह एवमेवेमान् लोकान् प्रत्तान् काममन्वा-
 द्यं दुह उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयामत्वाय
 चयः पुरोडाशा भवन्ति चय इमे लोका एषां लो-
 कानामाया उत्तर उत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे
 लोकाः समृद्धौ सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यच्छम्बट्कारं
 व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय ॥ २ ॥

पुरोडाशं चयः षड्विंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

इष्टिर्यञ्जगद्दीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

षष्ठे तन्नादनशक्तिकामस्वेष्टिं विधातुं प्रसूति "प्रजापति-
 देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत् सोऽब्रवीद्यदिमान् लोकानभ्यतिरिच्या-
 तै तन्माऽषदिति तदिमान् लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रः राजा-
 नमिन्द्रमधिराजमिन्द्रः खराजानं ततो वै स इमान् लोकाः-
 स्तेधादुहत् तन्निधातोस्तिधातुत्वं" इति । प्रजापतिरक्तुं
 योग्यमन्नं देवेभ्यो विभज्य तवेदं तवेदमित्यादिशत्, तस्मादन्नं
 स्वीकर्तुं प्रवृत्तान् देवान् प्रत्येवमब्रवीद्यदन्नमिमान् लोकान-
 भिव्याप्यातिरिक्तं भवति तन्मास्त्विति तद्वक्ष्यमाणमन्नमिमान्
 लोकानभिव्याप्यातिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यते ।
 इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवेमे लोकाः, इन्द्रराजादीनां

पृथिव्यादिलोकत्रयपालकत्वात् । एवमुक्त्वा स प्रजापतिरिन्द्र-
 राजादीन् लोकान् त्रेधाऽदुहत्, तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं
 गृहीतवानित्यर्थः । तदिदं सारं प्रजापतिः स्वप्रियत्वेन स्वीकृ-
 तवान् । लोकातिरिक्तमन्नं यस्मात् त्रेधा दोहनमकरोत् तस्मात्
 त्रिधातुनाञ्चो यागस्य त्रिधातुत्वं सम्पन्नं । लोकेभ्यो दुग्धा-
 स्त्रयो धातवो भागा यस्मिन् यागे स यागस्त्रिधातुः । अथ
 विधत्ते “यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं
 निर्वपेदित्थाय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमित्थायाधिरा-
 जायेन्द्राय स्वरान्नेऽयं वा इन्द्रो राजाऽयमित्थोऽधिराजोऽसा-
 विन्द्रः स्वरान्निमानेव लोकान्त्वेन भागधेयेनोपधावति त
 एवास्मा अन्नं प्रयच्छन्त्यन्नाद एव भवति यथा वत्सेन प्रत्तां
 गां दुह एवमेवेमान् लोकान् प्रत्तान् काममन्नाद्यं दुहे” इति ।
 यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेत अयं यजमानः अन्नादः स्या-
 दिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो
 राजा । अयमन्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । असौ स्वर्ग-
 लोकाधिपतिरिन्द्रः स्वरान् । इमानेष लोकान् लोकाधिपतीन्
 इन्द्रराजादीन् स्वेन भागधेयेन सेवते । यथा लोके वत्सेन वत्स-
 चोषणेन प्रत्तां प्रसूवनं प्रापितां गां जनो दोग्धि, एवमेवेमान्
 लोकान् प्रत्तान् देवैरभिवर्धितान् प्राप्य स्वाभीष्टमन्नाद्यं
 दोग्धि सभते । अत्र यदुक्तं सूत्रकारेण ‘अथैनं त्रिधातुमेका-
 दशसूक्तानेषु कपालेष्वधिश्रयति प्रथमं पुरोडाशमधिश्रित्य
 परितपनान्तं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं व्यायांसमधिश्रित्य

तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं व्यायांसमधिअयति प्रचरण-
 काखे दक्षिणार्धात् प्रथमां देवतां यजेन्मध्यात् द्वितीयामुत्त-
 रार्धात् तृतीयां सर्वेषामभिगमयन्नवस्यति' इत्युक्तं । प्राच्यां
 द्विदिग्नि तमिन्नेति तिस्र ऋचो व्यत्यासमन्वाह 'प्रथमामनूच्य म-
 ध्यमया यजेन्मध्यमामनूच्योत्तमया यजेदुत्तमामनूच्य प्रथमया
 यजेदेवं सर्वा याज्याः पुरोऽनुवाक्यासु भवन्ति' इति । तत्राधि-
 अयणं विधत्ते "उत्तानेषु कपालेष्वधिअयत्ययातयामत्वाय"
 इति । प्रकृतावधोमुखानां कपालानामुपरि पुरोडाशावधि-
 अयति । अत्रापि तथात्वे यातयामत्वं गतसास्त्वं स्यात्, तत्परि-
 हारायोत्तानत्वं । पुरोडाशसङ्ख्यां प्रज्ञंसति "अथः पुरोडाशा
 भवन्ति अथ इमे लोका एषां लोकानामास्यै" इति । व्याय-
 स्त्वं विधत्ते "उत्तर उत्तरो व्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोकाः
 समृद्धौ" इति । भृल्लोकादन्तरिचं व्यायः, तस्मादपि स्वर्गा
 व्यायान् । ऊर्द्धाधोभावेन स्थापितानां सर्वेषां पुरोडाशा-
 नामंशमभिलक्ष्य यथा युगपदेव हस्तप्राप्तिर्भवति तथाव-
 दानं विधत्ते "सर्वेषामभिगमयन्नवस्यत्यच्छमद्धारं" इति । ऊ-
 म्द्धारो वैद्यर्थं, एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैद्यर्थं न भवति
 तथेत्यर्थः । याज्यानुवाक्यासु विपर्यासं विधत्ते "व्यत्यासमन्वा-
 हानिर्दाहाय" इति । हविरविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे
 हृषां त्रित्वाद्भ्रुवोषि विनष्टेरन्, एकैकस्य हविषः पृथग्याज्या-
 नुवाक्ययोः सन्नादयितुमशक्यत्वात् । सूत्रोक्तप्रकारेण तु व्य-
 त्यासेन षडृचः सन्पद्यन्त इति नास्ति हविर्गात्रः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
काण्डे इतीक्षप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्दे॒वा॒सुराः सं॒यत्ता आ॒सन् तान् दे॒वान् सुरा अज॒यन्
ते दे॒वाः प॑राजिग्याना असुराणां वैश्यमुपायन् तेभ्यं
इन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑मपाक्नामत् तदिन्द्रोऽचायत् तदन्वपाक्ना-
मत्तद्व॒रुधं॑ नाश॒क्रेत् तद॑स्मादभ्यर्धोऽचरत् स पूजाप-
तिमुपाधावत् तमेतया सर्वपृष्ठयाऽयाजयत्तयैवास्मि-
न्निन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑मदधाद्य इन्द्रि॒यकामः ॥ १ ॥

वी॒र्यं॑कामः स्यात् तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदेता
ए॒व दे॒वताः स्व॑नं भागधेयेनोपधावति ता एवास्मिन्नि-
न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ दधति यदिन्द्राय रायन्तराय निर्वपति
यदे॒वाग्ने॑स्तेज॒स्तदे॒वावरु॑न्धे यदिन्द्राय बा॒र्हता॑य य-
दे॒वेन्द्र॑स्य तेज॒स्तदे॒वावरु॑न्धे यदिन्द्राय वैरू॒पाय॑ य-
दे॒व स॑वितुस्तेज॒स्तत् ॥ २ ॥

ए॒वावरु॑न्धे यदिन्द्राय वैरा॒जाय॑ यदे॒व धा॑तुस्तेज॒-
स्तदे॒वावरु॑न्धे यदिन्द्राय शा॒क॒राय॑ यदे॒व म॑रुतां तेज॒-
स्तदे॒वावरु॑न्धे यदिन्द्राय रै॒वता॑य यदे॒व वृ॒हस्प॑तेस्तेज॒-

स्तदेवावरुन्ध एतावन्ति वै तेजांसि तान्येवावरुन्ध
उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयामत्वाय द्वादश-
कपालः पुरोडाशः ॥ ३ ॥

भवति वैश्वदेवत्वाय समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवे-
न्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यत्यासमन्वाहानिर्दा-
हायाञ्च ऋषभो वृष्णिर्बस्तः सा दक्षिणा वृषत्वायैत-
यैव यजेताभिश्चस्यमान एताश्चेद्वा अस्य देवता अक्ष-
मदन्त्यदन्त्युवेवास्य* मनुष्याः ॥ ४ ॥

इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्तत्पुरोडाशोऽष्टाविंश-
च्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

षष्ठेऽन्नादनकामस्य त्रिधातुर्याग ईरितः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यञ्च कामयमानस्येष्टिं विधा-
तुं प्रसूति “देवासुराः संयत्ता आसन् तान् देवानसुरा
अजयन् ते देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्वमुपायन् तेभ्य
इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तदिन्द्रोऽचायत् तदन्वपाक्रामत्तदवहधं
नाशक्रेत् तदस्मादभ्यर्धाऽचरत् च प्रजापतिमुपाधावत् तमेतथा

* अदन्ति । उ । एव । अस्य । इति पदपाठः ।

जा॒सि तान्देवावदन्वे” इति । पृष्ठसोचनिष्यादकं रथन्तरं
 साम वेत्तीति राथन्तरः, एवं बार्हतादिषु योज्यं । अग्नीन्द्रा-
 दीनां रथन्तरादिसामाभिमानित्वाद्वाथन्तरत्वादिविशेषणैस्त-
 दीयतेजःप्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्तत्रिधाताविव विशेषं विधत्ते
 “उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयामत्वाय” इति । अत्र
 निर्वापविधिभेदात् पुरोडाशषट्कप्राप्तेस्तदपवादायैकत्वं विधत्ते
 “द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय” इति । अन्यत्र
 वैश्वदेवं द्वादशकपालं यामकाम इत्यादिविधानात् कपाल-
 गतद्वादशसङ्ख्या विश्वेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यथोक्त-
 गुणविशिष्टानां विश्वेषामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति । यदुक्तं
 सूत्रकारेण ‘सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथन्तरायेति
 यथा समाह्वतं । द्वादशसूक्तानेषु कपालेष्वधिश्रयति प्रचरण-
 काले पूर्वाधात् प्रथमां देवतां यजत्येवमितराः प्रदक्षिणमुत्त-
 रापवर्गे समन्तं पर्यवद्यतीत्युक्तं । ‘अभि त्वा शूर नोनुमः’ इति
 षडृचो व्यत्यासमन्वाह’ इति, ‘कदाचन स्तरीरसि’ इति चतुर्थं
 दधातीति च । तत्र पूर्वाधादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं
 विधत्ते “समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने
 दधाति” इति । चतुर्थप्रपाठकस्यान्यानुवाकौ समाह्वास्वमानानां
 ‘अभि त्वा शूर नोनुमः’ इत्यादीनां पञ्चानामृचां चतुर्थत्वेन
 प्रक्षिप्यमाणायाः ‘कदाचन स्तरीरसि’ इत्यस्याश्च पूर्वोक्तत्रिधातु-
 न्यायेनैकैकस्याः पुरोऽनुवाक्यात्वं याज्यात्वञ्च विधत्ते “व्यत्या-
 समन्वाहानिर्दाहाय” इति । सोदकप्राप्तमन्वाहार्यदक्षिणां बा-

धितुं विधत्ते “अथ ऋषभो वृष्णिर्वसुः सा दक्षिणा वृषलाच” इति । अविजातः पुमान् वृष्णिः । अजजातः पुमान् वसुः । वृषलाच पुंस्त्राधिक्याय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवेष्टिं विधत्ते “एतथैव यजेताभिग्रस्यमान एतास्त्रेदा अस्य देवता अन्नमदन्ध-दन्धुनेवास्व मनुष्याः” इति । एता राधन्तरेन्द्रादयो देवताः अस्त्रास्त्रं पुरोडाशरूपं यद्यदन्ति तदानीं मनुष्याः सर्वथाप्यद-न्धेव । वेदमनुष्याचार्योऽन्नेवासिनमनुशासोत्यादौ श्रित्या-नुशासने श्रित्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसन्देहे सति श्रिट्याचारेण निर्णय आस्तातः । यथा ते तेषु वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथा इति । यथा मनुष्येष्वपि श्रिट्यानामाचारो नियामक-स्तथा देवतानामाचारो नियामक इति किमु वक्तव्य इत्यभि-प्रेत्य अदन्धुनेवेत्यवस्थापितं ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“रथन्तरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्त्रेषां न भिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥

भिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तिः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात् तत्कार्यं सकृद्विद्यतां ॥

इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात् तमेतथा सर्वपृष्ठया याज-येदिति विहितायामिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते ‘इन्द्राय रा-धन्तरायेन्द्राय षार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाकरायेन्द्राय रैवताय’ इति । तत्र स्वरूपेषुकोऽपीन्द्रः पृष्ठ-स्रोत्रेषु षट्सु विहितानां षष्ठां रथन्तरादिषाष्ठां सम्बन्धेन

विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते, तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते 'द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय' इति । तस्मिन् पुरोडाशे उक्तदेवताभ्यः पृथक्-प्रदानाय बह्वभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते 'समन्तं पर्य-वद्यति' इति । तत्र देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात् स्त्रिष्टकदिडादिशेषकार्यं षट्-कलः पृथक्कर्तव्यमिति चेत् । मैवं, शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्कासम्भवात्, तस्मात् सकृदेव कार्यं ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ • ॥

रजनो वै कौण्डिन्यः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यम-
यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपद्मये धाजस्वते पुरो-
डाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्नये धाजस्वते पुरो-
डाशमष्टाकपालं तयैवास्मिन् चक्षुरदधाद्यश्चक्षुष्कामः
स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेद्मये धाजस्वते पुरो-
डाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्नये धाजस्वते पुरो-
डाशमष्टाकपालमग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि ॥ १ ॥

पश्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्निश्चैव सूर्यश्च स्वेन
भागधेयेनापधावति तावेवास्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव

भवति यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन् तत्रतिद-
धाति यत्सार्थं नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ
भवतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया
चक्षुषी विधृते समानो याज्यानुवाक्ये भवतः समानः
हि चक्षुः समृद्ध्या उदुत्यं जातवेदसः सप्त त्वा हरि-
तो रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान्
प्रयच्छति चक्षुरेवास्मै प्रयच्छति यदेव तस्य तत् ॥ २ ॥
वि ह्यष्टाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमे सर्वपृष्ठोक्ता वीर्यकामाभिन्नस्तयोः ।

अथाष्टमे चक्षुष्कामस्य चिह्नविष्कामिष्टिं विधातुं प्रसूति
“रजनो वै कौण्यः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात् तस्मा
एतामिष्टिं निरवपदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालः
सौर्यं चक्षुर्मग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तथैवास्मिन् च-
क्षुरदधात्” इति । रजननामकः कश्चित्पुरुषः क्रतुजिन्नामकं
पुरुषमयात् प्राप्नोत्, रजनः कुणेरपत्यं क्रतुजिन्नामकस्यापत्यं,
स तु चक्षुर्वन्यश्चक्षुषो दृष्टेर्वननं सम्भजनं तदर्हतीति चक्षुर्वन्यः,
रोगोपक्षतां दृष्टिं समाधातुं शक्त इत्यर्थः । अतो दृष्टिपाट-
वाथ क्रतुजितं प्राप्य चिह्नविष्कयेष्या तत्पाटवं प्राप्नवान् ।

विधत्ते “यश्चक्षुष्कामः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेद्दृश्ये भ्रा-
जस्वते पुरोडाशमष्टाकपालः सौर्यं चक्षुमग्रये भ्राजस्वते पुरो-
डाशमष्टाकपालमग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या विपश्यन्ति सूर्यस्य देवा
अग्निश्चैव सूर्यश्च स्वेन भागधेयेनोपधावति ताषेवास्मिन् चक्षु-
र्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति” इति । भ्राजस्वते दीप्या आधिक्य-
युक्ताय, उन्मेषनिमेषसङ्गावान्मनुष्यदृष्टिरनित्या अग्निश्च कदा-
पिज्ज्वलति कदाचिदुपन्नाम्यतीति तस्मादनित्यत्वसाम्यसच-
णेन मनुष्यदृष्टेरग्रेषु सम्बन्धः । देवानां त्वनिमिषत्वात् सूर्यप्र-
काशवन्नित्या तदीया दृष्टिरित्यस्ति तस्माः सौर्यसम्बन्धः ।
आग्नेयद्वयमध्यवर्ति सौर्यं चक्षुर्द्वयमध्यवर्तिनासिकासाम्येन प्रशं-
सति “यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन् तत्प्रतिदधाति यत्
सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ भवतस्तस्मादभितो
नासिकां चक्षुषी तस्मात्नासिकया चक्षुषी विष्टते” इति ।
तेनाग्नेयद्वयेनास्मिन् यजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा, तेन सौर्येण
नासिकायाः प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विष्टते परस्परमि-
श्रणाभावाय विविधत्वेन स्थापिते । अत्राग्नेयस्य प्रथमस्य ‘उदग्ने
शुचयस्वव शुक्ला’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘वि ज्योतिषा हृदता
भात्यग्निः’ इति याज्या । चरमस्य मन्वान्तरशङ्कां वारयितुं
विधत्ते “समानी याज्यानुवाक्ये भवतः समानः हि चक्षुःसमृद्धौ”
इति । समानी एकविधे । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘चतुर्धाकरण-
काले सौर्याक्षीन् पिष्टानुद्धृत्य ‘उदु त्यं जातवेदसं’ ‘सप्त त्वा
हरितो रधे’ ‘चित्रं देवानामुदगादनीकं’ इति पिष्टान् यज-

मानाय प्रयच्छति तान् यजमानः प्राश्नाति' इति। तत्र चिभि-
र्मन्त्रैः पिण्डदानं विधत्ते "उदु त्वं जातवेदसः सप्त ला हरितो
रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान् प्रयच्छति
चक्षुरेवास्मै प्रयच्छति यदेव तस्य तत्" इति । उदु त्वं चित्रं
देवानामित्येतद्भयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके (अ० ४३)
व्याख्यातं । सप्त ला हरित इत्येषा द्वपरितनस्य प्रपाठकस्यान्या-
नुवाके समासास्यमानत्वात् तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमा-
नस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव चक्षुः पाटवोपेतमासीत् तत् पिण्ड-
दानेन दत्तमेव भवति ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे द्वतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता
वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता
वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमभिभूश्चे-
त्ता वसुविदामनमस्यामनस्य देवा ये सजाताः कु-
माराः समनसस्तानहं कामये हृदा ते मां कामय-
न्ताः हृदा तान् म आमनसः ह्यधि स्वाहामनमसि ॥

आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये
हृदा ता मां कामयन्ताः हृदा ता म आमनसः कधि
स्वाहा वैश्वदेवीः साङ्ग्रहणीं निर्वपेद्द्वामकामो वैश्व-
देवा वै सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनाप-
धावति त एवास्मै सजातान् प्रयच्छन्ति गाम्येव भवति
साङ्ग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै सङ्ग्रहणं मन एव
सजातानां ॥ २ ॥

गृह्णाति ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति
परिधीन् परिदधात्याशिषमेवैतामाशास्तेऽथो एतदेव
सर्वः सजातेष्वधिभवति यस्यैवं विदुष एते परिधयः
परिधीयन्ते आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र
आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्ल-
का याः स्त्रियस्तानेवावरुन्धे त एनमवरुद्धा उपति-
ष्ठन्ते ॥ ३ ॥

स्वाहामनमसि सजातानाः रुन्धे पञ्च च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे साङ्गहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्राप्तान्
 'गन्धर्वोऽसि विश्वावसुः' इत्यादिकान् परिधिमन्त्रानपवदितुं
 मन्त्रान्तराणि दर्शयति "ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासं
 धीरस्येत्ता वसुविह्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमुग्रस्येत्ता
 वसुविह्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमभिभूष्येत्ता वसु-
 वित्" इति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्थापने-
 नाहमपि ज्ञातिषु मध्ये स्थिरो भूयासं । किञ्च धैर्यवान् अभि-
 ज्ञो धनवांश्च भूयासं । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या ।
 ज्ञातीनां प्रतिवादित्वराहित्यायाज्ञाधारित्वमुग्रत्वं, आज्ञामु-
 ल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्त्रिरस्कर्तृत्वमभिभूत्वं । परिधिमन्त्रानाम्ना-
 योपशोममन्त्रान् पठति "आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाताः
 कुमाराः समनसस्तानहं कामये हृदा ते मां कामयन्ताः
 हृदा तान् म आमनसः ऊधि स्वाहामनमस्यामनस्य देवा या
 स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये हृदा ता मां कामयन्ताः हृदा
 ता म आमनसः ऊधि स्वाहा" इति । अत्र सजाताः कुमारा
 इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानुषङ्गेण मन्त्रद्वयं द्रष्टव्यं । सजा-
 तानाकामयितुं* मनुत इत्यामनं । हे आमन ह्ययमानाज्य त्वं
 तादृशमसि अत आमनस्य सजातानाकामयितुं मन्त्रानस्य
 यजमानस्य ये सजाता ज्ञातिप्रभृतयः समनसः समनस्ता
 अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान् सजातानहं हृदा चित्तेन का-

* आकारयितुमिति का० ।

मये, ते च मां इदा कामयन्तां, तान् सजातान् मे मदर्थमा-
मनसः *मामाकामयितुं मन्वानान् कुरु, इदमाज्यं स्वा-
ज्जतं । एवं कुमारमन्त्रस्त्रीमन्त्रौ व्याख्येयौ । इदानीमिष्टिं
विधत्ते “वैश्वदेवोऽ साङ्गहृणीं निर्वपेद्दामकामो वैश्वदेवा वै
सजाता विश्वानेव देवान्त्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै
सजातान् प्रयच्छन्ति याम्येव भवति” इति । मनसा परस्पर-
मैकमत्येन सम्यक् स्वीकारः सङ्गहणं । तद्यस्यामिष्टावस्ति
सा साङ्गहृणी । तदेतदभिप्रेत्येष्टिविशेषणं प्रशंसति “सा-
ङ्गहृणी भवति मनोयहणं वै सङ्गहणं मन एव सजातानां
गृह्णाति” इति । ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन यहणं मनोयहणं
तदेव सम्यग्यहणमित्युच्यते, ततः साङ्गहृण्येष्टया सजातानां मनः
स्वाधीनं करोति । आदावास्त्रातान् मन्त्रान् विनियुक्ते । “भ्रुवो
ऽसि भ्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति परिधीन् परिदधात्या-
त्रिषमेवैतामाशास्तेऽथो एतदेव सर्वं सजातेष्वधिभवति यस्मैवं
विदुष एते परिधयः परिधीयन्ते” इति । त्रिषु अपि मन्त्रेषु
भूयासमित्यभिधानादाशासनं गम्यते किञ्चैवं विदुषस्मैर्मन्त्रैः
परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमधिकं सम्प-
द्यते । मन्त्रान्तराणि विनियुक्ते “आमनमस्यामनस्य देवा इति
तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये चुल्लका
याः स्त्रियस्थानेवावहन्ते त एगमवहद्भ्रा उपतिष्ठन्ते” इति ।
अथ सजाता इत्यन्ते मन्त्रभागे समनस इत्याद्युक्तभागोऽनु-

*मन्त्रार्थार्थं कारयितुमिति का० ।

षञ्चनीयः । कुमारा इत्यादिके मन्त्रभागे आमनमसीत्या-
दिमन्त्रपूर्वभागोऽनुषञ्चनीयः । तथा सति त्रिभिमन्त्रैराहुति-
चयं सम्पद्यते । खकुले खजातिषु मध्ये खग्रामे च ये महान्तः
पुरुषाः प्रौढाः ये च चुम्बका वासाः यास्य पत्नीभगिनी-
मात्रादयः स्त्रियः एतावन्त एवापेक्षिताः सजाताः, तानन-
येष्या स्वाधीनान् करोति, ते च जनाः स्वाधीना एव सन्तः
एनं सेवन्ते ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

साङ्ग्रहण्यां तु परिधीन् परिधत्ते ध्रुवस्तथात् ।

आमनेति त्रिभिसत्र उपहोमास्त्रयो मताः ॥

मन्त्रभेदः सजातेति कुमारेति पददयात् ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

आमनाहुतिभिर्बाध्या अनूयाजा न वायिमः ।

त्रिललिङ्गादिशिष्टोक्तेर्मेदे मध्येक्तितोऽन्तिमः” ॥ इति ।

साङ्ग्रहणीष्टौ श्रूयते ‘आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र
आहुतीर्जुहोति’ इति । एताभिसिष्टभिराहुतिभिः प्राकृता-
स्त्रयोऽनूयाजा बाध्याः, कुतः त्रिललिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे
सप्तदशसङ्ख्याविशिष्टप्राकृतपञ्चभावेन मा भूत् बाध्यत्वं, इह तु
त्रिलविशिष्टत्वादनूयाजा बाध्यन्तां । यद्वा तदनुवादेन मन्त्र-
गुणविधानात् प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वःपक्षः । किं त्रिलमात्र-
मनूय मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते, आहोस्वित् त्रिलवि-
शिष्टा आहुतीरनूय मन्त्रविधिः । आद्ये त्रिलस्य गार्हपत्यादि-

अपि सत्त्वेन नानूयाजलिङ्गं । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोर्दृश्य-
योर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मात् कर्मान्तरविधानाच्च बाधः,
किन्तु समुच्चयः । तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गं । तथाचाज्जायते *‘यत्
प्रयाजानूयाजानां पुरस्तादोपरिष्ठाद्वा जुहुयात् बहिरात्मं
सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानात्मं
धत्ते’ इति तस्मादात्मनहोमामामनूयाजैः सह समुच्चयः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

२७८

यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत् तत्सर्पिरभव-
द्यदध्रियत् तद्भृतमभवदश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते
दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते
ददातु यस्य प्राणोऽसि स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणो
ऽसि तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां
देवानां प्राणोऽसि ॥ १ ॥

तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽसि स्वाहा घृतस्य धारा-
ममृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तच्चा
विष्णुः पर्यपश्यत् तत्त्वेडा गव्यैरयत् । पावमानेन त्वा

* ‘पुरस्तादोपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मनः सजातीयान् दध्यात्
यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातीयान् मनुते’ इति न्यायमालायां
पाठः ।

स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्वोपाशुर्वीर्येण देवत्वा स-
वितोत्सृजतु जीवात्वे जीवनस्यायै बृहद्रथन्तरयो-
त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्वा शुक्रस्य वीर्येण देवत्वा
सवितोत् ॥ २ ॥

सृजतु जीवात्वे जीवनस्याया अग्नेत्वा माचया
जगत्यै वर्तन्वाग्रयणस्य वीर्येण देवत्वा सवितोत्सृ-
जतु जीवात्वे जीवनस्याया इममग्न आयुषे वर्चसे
कृधि प्रियः रेतो वरुण सोम राजन् । मातेवास्मा
अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् । अ-
ग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वायुषायु-
षन्तं करोमि सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिर्यज्ञ
आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्मायुषन्तद्वाह्यैरायुष-
हेवा आयुषन्तस्तेऽमृतेन पितर आयुषन्तस्ते स्वध-
यायुषन्तस्तेन त्वायुषायुषन्तं करोमि ॥ ३ ॥

विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्वा शुक्रस्य
वीर्येण देवत्वा सवितोत्सोम आयुष्मान् पञ्चविंश-
तिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इष्टिः साङ्गहणी प्रोक्ता नवमे यामकामिनः ।

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनायुष्कामेष्टिं विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान् पठति । कल्पः । यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवदित्या-
 च्यमवेच्छेत्यनेन प्राकृत आज्यमसीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः ।
 पाठस्तु “यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत् तत्सर्पिरभवद्यद-
 ध्रियत् तद्दृतमभवत्” इति । यद्यस्मात् कारणाद्भ्र उद्ध्रिय-
 माणं सत् नवमैत् नवं नूतनं रूपमभवत् तस्मान्नवञ्च तन्नी-
 तञ्च नवनीतं तेन च उद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम सम्य-
 कं । यद्यस्मात् कारणादग्निषम्यर्के सति पिण्डो विलीयमानो
 ऽसर्पत् प्रसृतोऽभवत् तस्मात् सर्पिरिति नाम । यस्मात् प्रसृतस्य
 शीतलपाचस्थापनेन तत् पुनरध्रियत् तद्वनीभूतमभवत् तस्मा-
 दृतमिति नाम । घृ चरणदीप्त्योरिति धातेनैतद्रूपं किन्तु
 धृतमित्यत्र धकारस्य घकारादेशः । कल्पः । उपहोमकालेऽ-
 श्विनोः प्राणोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं चतुर उपहोमान् जुहो-
 तीति । पाठस्तु “अश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः
 प्राणोऽसि स्वाहेऽस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
 स्वाहा मिचावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि
 स्वाहा विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽसि
 स्वाहा” इति । हे यजमान त्वं अश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत् प्रि-
 योऽसि, तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावश्विनौ तस्य ते प्रियस्यायुर्हे-
 तुभूतं प्राणं दत्तां, प्राणमित्येतस्मामर्थ्याल्लभते, तयोरश्विनो-
 रिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योज्यं । कल्पः । यत् स्वा-

दिर आज्यं तदग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य तेन दक्षिणस्यां वेदिश्रो-
 ष्यामासादयति तद्यजमानोऽवेचते घृतस्य धाराममृतस्य पन्था-
 मिति । पाठस्तु “घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तां प्र-
 यतां मरुद्भिः । तत्त्वा विष्णुः पर्यपश्यत् तत्चेडा गव्यैरयत्” इति ।
 घृतस्य धारामवेचतेत्यध्याहारः । कीदृशो धारां अमृतस्य पन्थां
 कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभृतां, इन्द्रेण वृष्टिद्वणोत्पत्त्यादिपर-
 म्परया दत्तां सन्पादितां, मरुद्भिः वैश्याधिपैः प्रयतां *क्रयण-
 भाखेषु प्रयत्नेन धृतां । हे घृत तत्त्वा तथाविधं त्वां विष्णुसदृशो
 यजमानः पर्यपश्यत् परिपश्यति, इडा पञ्चभिमानिनी देवता
 तादृशं त्वां गवि ऐरयत् प्रेरयति गोषु स्थापयति । कल्पः ।
 अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मण † इतरं अतिजोहस्त-
 मन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोमेनेति । पा-
 ठस्तु “पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्त्योपाश्रोवीर्येण
 देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै बृहद्रथन्तर-
 योस्त्वा स्तोमेन त्रिवृभो वर्तन्त्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितो-
 त्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्यै वर्तन्त्या-
 ऽऽपयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्या-
 यै” इति । हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोच-
 यतु । केन साधनेन, बहिष्पवमानादीनां सम्बन्धिना त्रिवृ-
 दादिस्तोमसाध्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्त्या गायत्रच्छन्दसो
 यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसम्पादनेन, उपां-

* विक्रयाय भाखेषु सञ्चितामिति तै० । † इतरं म इत्विज इति का० ।

शोर्वीर्येण उपांगुयहहोमसाध्यसामर्थ्येन, अत्र प्रतिसाधनं वाक्यभेदेनाश्वेतुं त्वेतिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजत्विति तदुच्यते । जीवातवे जीवनहेतौषधादिसम्पादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवनस्थायै चिरं जीवितुमिच्छा जी-वनस्था, तदर्थं । एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योजनीयौ । अग्नेर्मा-चया मीयते अग्निर्यथा गीत्या सा गोतिर्माचा यज्ञायज्ञीयस्य गानमित्यर्थः । कल्पः । अथ यजमानो हिरण्याहृतं निष्पि-बतीममग्न आयुषे वर्चसे रुधीति प्राञ्जन्तमभिमन्त्रयत इति । पाठस्तु “इममग्न आयुषे वर्चसे रुधि प्रियः रेतो वरुण सोम राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा-ऽसत्” इति । हे अग्ने इमं यजमानं दीर्घायुषे बलाय च रुधि समर्थं कुरु हे वरुण हे सोम राजन् अस्य यजमानस्य प्रि-यं रेतः पुत्रोत्पादकं सम्पादय । हे अदिते पृथिवि मातृवदस्मै सुखं प्रयच्छ । विश्वे देवा अयं यजमानो यथा जरदष्टिरसत् तथा कुर्वन्तु जराया अष्टिराग्निर्यस्य सो जरदष्टिः, बाल्ये धौवने च मरणरहितो जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याप्नोति तथा कुर्वन्स्वित्यर्थः । कल्पः । अग्निरायुश्चानित्यनुवाकशेषेण अस्याध्व-र्युर्दक्षिणं हस्तं गृह्णातीति । पाठस्तु “अग्निरायुश्चान्त्स वन-स्यतिभिरायुश्चान् तेन त्वायुषायुश्चान्तं करोमि सोम आयु-श्चान्त्स ओषधीभिर्यज्ञ आयुश्चान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्मायुश्चान्त-द्वाह्मणैरायुश्चान्त्स देवा आयुश्चान्त्सोऽमृतेन पितर आयुश्चान्त्सो स्तधयायुश्चान्त्सोऽनन्तं त्वायुषायुश्चान्तं करोमि” इति । अग्निरा-

युष्मान् भवति । तत्कथमिति तदुच्यते, सोऽग्निर्वनस्पतिभिरा-
युष्मान् काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तू-
पशाम्बति, तेनाग्नेरायुषा अभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करो-
मि । एवमुत्तरञ्च योज्यं । सोमः सोमरस ओषधीष्वभिषू-
यमाणासु वर्धते । यज्ञो दक्षिणाभिर्वशीकृतेश्वृत्विषु वर्धते ।
वेदश्च ब्राह्मणेष्वध्यापकेष्वविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवी-
रूपेणामृतेन जीवन्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेषु पिष्ठा-
दिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुषङ्गद्योतनाय तेन त्वायुषेति
पुनः पचते ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“ज्योगामयाविगस्विष्टौ यज्ञवेत्याज्यमीक्ष्यते ।

अग्निनोरुपहोमाः स्युर्धृत स्वाम्याज्यमीक्षते ॥

स्युर्धृत्विजो ब्रह्महसं पावेति स्वामिनं जगुः ।

इमं धृतं पिवन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥

अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।

यथोचितानुषङ्गैस्सैर्मन्त्रैस्त्वामिहसकं ॥

दब्रमे त्वनुवाकोऽस्मिन् मन्त्राः षोडश वर्णिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दब्रमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो वरुण
 एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग्नाविष्णु आत्मा
 यस्य ज्योगामयति यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा काम-
 येत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्ने-
 यमष्टाकपालः सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालः सा-
 रस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवास्य श-
 रीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसं ॥ १ ॥

वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन वाचं
 दधात्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चै-
 वैनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
 यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्षते रूपमे-
 वास्यैतन्महिमानं व्याचष्टेऽश्विनोः प्राणोऽसीत्याहा-
 श्विनो वै देवानां ॥ २ ॥

भिषजौ ताभ्यामेवासौ भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणो-
 ऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मिचावरुणयोः
 प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवास्मिन्नेतेन दधाति वि-
 श्वेषां देवानां प्राणोऽसीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन
 दधाति घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामित्याह यथा-
 यजुरेवैतत्पावमानेन त्वा स्तोमेनेति ॥ ३ ॥

आह प्राणमेवास्मिन्नेतेन दधाति वृहद्रथन्तरयो-
 स्त्वा स्तोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा
 माचयेत्याहात्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यृत्विजः प-
 र्याहुर्यावन्त एवर्त्विजस्त एनं भिषज्यन्ति ब्रह्मणो
 हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान आयुर्दधति
 यदेव तस्य तद्विरण्यात् ॥ ४ ॥

घृतं निधिबत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यममृतादेवा-
 युर्निधिबति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शते-
 न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठत्यथो खलु यावतीः
 समा एष्यन् मन्येत तावन्मानः स्यात्समृद्ध्या इममग्र
 आयुषे वर्चसे कृधीत्याहायुरेवास्मिन् वर्चो दधाति
 विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासदित्याह जरदष्टिमेवैनं क-
 रोत्यग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा आ-
 युष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायुरेति ॥ ५ ॥

रसं देवानाः स्तोमेनेति हिरण्यादसदिति द्वावि-
 ष्शतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इष्टेर्विधास्यमागया दशमे मन्त्र ईरितः ।

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रक्षौति “अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो वरुण एनं वरुणपात्रेण गृह्णाति सरस्वतीं वाग्नाविष्णु आत्मा यस्य ज्योगामयति” इति । यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं प्रविशति मांस-भक्षणेन क्लृप्त्वात् । सोमेन रसस्त्रीकारादस्यक्षयः । वरुण-पात्रेण ग्रहणादुदरादिव्यथा । सरस्वतीमेतदीया वाक् भाषा गच्छति तेनायं भाषितुं न शक्नोति । जीवात्मा त्वग्नाविष्णु प्राप्नोति तेन मुमूर्षति । इदानीं विधत्ते “यो ज्योगाम-यावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमायुरिथामिति तस्मा एता-मिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपात्रः सौम्यं चरुं वारुणं दशक-पात्रः सारस्वतं चरुमाग्नाविष्णवमेकादशकपात्रमग्नेरेवास्य शरीरं निष्कीर्णाति सोमाद्रसं वारुणेनैवैनं वरुणपात्रान् मुञ्चति सारस्वतेन वाचं दधात्यग्निः सर्वा देवता विष्णु-र्धज्ञो देवताभिस्त्वैवैनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासुर्भव-ति जीवत्येव” इति । ज्योगामयाविने रोगपरिहारार्थ-मरोगस्य चापमृत्युपरिहारार्थमिद्यं पञ्चदशविक्केष्टिः । मन्त्रं विनियुक्ते “यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेचते रूपमे-वास्त्वैतन्महिमानं व्याचष्टे” इति । मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्घृत-निर्वचनैरस्वाज्यस्त्वैतद्विद्यमानरूपं महिमाख्यापनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यद्वा मन्त्रस्त्वैतत् स्वरूपमेव घृतस्य महिमानं व्याचष्टे । मन्त्राचरैरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र पृथग्बन्धव्यमस्त्री-

त्यर्थः । उपहोममन्त्रान् व्याचष्टे “अग्निनोः प्राणोऽसीत्या-
 हाग्निनो वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य
 प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मिचावहृषयोः
 प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवास्मिन्नेतेन दधाति विशेषां
 देवानां प्राणोऽसीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति” इति ।
 यजमानस्याव्यावेक्षणमन्त्रे स्पष्टार्थतां दर्शयति “घृतस्य धा-
 राममृतस्य पन्यामित्याह यथायजुरेवैतत्” इति । अलि-
 ग्भिः पचमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति “पावमानेन
 त्वा सोमेनेत्याह प्राणमेवास्मिन्नेतेन दधाति हृद्द्रथन्तर-
 योस्त्वा सोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा माचये-
 त्याहात्मानमेवास्मिन्नेतेन दधाति” इति । पवमानस्य वायोः
 प्राणरूपत्वात् तेन प्राणस्थापनं, हृद्द्रथन्तरयोः पृष्ठसोत्र-
 प्रकृतिलेन सारत्वात्तेनौजोधारणं । अग्नेरात्मा मीयते अग्नये-
 त्युक्तत्वात्तेनात्मस्थापनं । एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते “अलि-
 ग्भः पर्याङ्ग्यावन्त एवर्लिजस्त एनं भिषज्यन्ति” इति । पाठ-
 काले हस्तग्रहणं विधत्ते “ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याङ्गरेकधैव
 यजमान आयुर्दधति यदेव तस्य तत्” इति । एकधैव सर्वेषा-
 म्त्वलिजामैकमत्येनैव तस्य यजमानस्य यदेवायुः सम्पादनीय-
 मस्ति तत्सर्वं तस्मिन् यजमाने स्थापयन्ति । यदुक्तं सूत्रकारेण
 ‘पात्रसम्पादनकाले खादिरं पात्रं चतुःस्रक्ति प्रयुनक्ति सौव-
 र्णस्य प्रवर्तं व्रतमानस्य कृतं अथो खलु यावतोः समा एष्यन्
 मन्येत तावन्मान् स्थात्’ इति । ‘आज्यग्रहणकाले तुष्णीं खादिरं

चतुर्गृहीत्वा सादनकाञ्च उत्तरेण भ्रुवां खादिरं सादयित्वा
 तस्मिन् प्रवर्तमवदधाति' इति च । प्रवर्तः कर्णाभरणं कुण्डलं,
 घृते स्नापिताम्प्रवर्तान्निष्पीडितस्य घृतस्य पानं विधत्ते "हिर-
 ष्याद्भृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतः हिरण्यममृतादेवायु-
 र्निष्पिबति" इति । तस्य परिमाणं देधा विधत्ते "व्रतमानं
 भवति व्रतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्यथो खलु यावतीः समा एष्यन् मन्येत तावन् मानः स्यात्
 सन्तुष्टौ" इति । व्रतमानं पञ्चपञ्चपरिमितमित्यसद्वदुक्तं ।
 अथवा इगणो यजमानो यावतो भाविनः संवत्सरान् प्रा-
 भ्रोत्वित्यध्वर्युर्मन्येत तावद्भिर्मानैः परिमितं कर्तव्यं । मान-
 ब्रह्मो गुञ्जाबीजं व्रूते । इगणस्यातीतमायुः परित्यज्यागामिन
 आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावद्भिर्गु-
 ञ्जाबीजैः परिमितमित्यर्थः । प्राञ्जतो यजमानस्यानुमन्त्रण-
 मन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्रायं दर्शयति "इममग्न आयुषे
 वर्षसे कृधीत्याहायुरेवास्मिन् वर्षो दधाति विश्वे देवा जरद-
 ष्टिर्व्यासदित्याह जरदष्टिमेवैणं करोति" इति । आयुषश्च-
 रमभागस्याया जराया अष्टिर्व्याप्तिर्व्यस्य । अथवा जीर्यति
 अष्टिरन्नं यस्यासौ जरदष्टिः नीरोग इत्यर्थः । अध्वर्यैर्यजमा-
 नदक्षिणहस्तग्रहणं विधत्ते "अग्निरायुश्चानिति हस्तं गृह्णात्ये-
 ते वै देवा आयुश्चान्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायुरेति" इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
 यकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स स्वां देवतामार्ष्टत्स
 पर्यदीर्यत् स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तं नि-
 रवपत् ततो वै स वरुणपाशाद्मुच्यत् वरुणो वा एतं
 गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णी-
 यात्तावतो वारुणान्* चतुष्कपालान् निर्वपेद्वरुणमेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपाशान्मुच्य-
 ति ॥ १ ॥

5.21

चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्याश्चः समृद्ध्या एक-
 मतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही भवति यं वा ना-
 ध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते यद्यपरं प्रति-
 ग्राही स्यात् सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेद्मुमेवादित्य-
 मुच्चारं कुरुते योऽवधृथमवैत्यसु वै वरुणः साक्षादेव
 वरुणमवयजतेऽपोनप्नीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेद्सुर्यो-
 निर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति स एनः शान्त
 उपतिष्ठते ॥ २ ॥

मुञ्चति चरुः सप्तदश च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

* वारुणां चतुष्क० इत्येकस्मिन् पुस्तके ।

एकादशे त्विष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरर्थिनोः ।

अथ द्वादशेऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन् प्रक्षीति “प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयस्य स्वां देवतामार्च्छत् स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपास्यमपश्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपात्रादमुच्यत” इति । अथयद्भक्तवान् । देवस्य भावो देवता । स प्रजापतिः स्वकीयं देवत्वमार्च्छत् आर्तमकरोत् । प्राजापत्यो वा अश्व इति श्रुतेः प्रजापतिरेव पूर्वमश्वस्य देवता, तस्मिन्मध्ये वरुणाय दत्ते सति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं, तस्मिन्मिन्नेन दुःखेन स प्रजापतिः पर्यदीर्यत तदीयं ब्रवीरं परितो दीर्घं दीर्घरोगयस्यमभूत् स च रोगो वरुणपात्ररूपत्वादादेष्येष्टानिवृत्तः । इदानीमिष्टिं विधत्ते “वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणां चतुष्कपासान् निर्वपेद्वरुणमेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपात्रान्मुञ्चति” इति । प्रतिगृह्णातीत्यस्वान्तर्भावविश्वार्थत्वात् प्रतिग्राहयति इदातीत्ययमर्थः सम्पद्यते । कपालसङ्घां प्रशंसति “चतुष्कपासा भवन्ति चतुष्पासाश्चः समृद्धौ” इति । अश्वसङ्घातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते “एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही भवति यं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपात्रान्मुच्यते” इति । यमेवाश्वमित ऊर्द्धं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रतिग्राहीयति दास्यति, अथवा यं कञ्चिदश्वं प्रतिगृह्णीतं* नाध्येति विस्मरति तदर्थोऽथमतिरिक्तः पुरोडाशः ।

* प्रतिग्राहीतुमिति ते० ।

निमित्तविभ्रेषेणाङ्गाधिक्यं विधत्ते “यद्यपरं प्रतिपाद्यी स्यात्
 सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेद्दमुमेवादित्यमुच्चारं कुरुते” इति ।
 काँश्चिदश्वान् दत्त्वा तदानीमेव दृष्ट्यनुष्ठाने सति एकेना-
 तिरिक्तेन सहितास्तावन्तस्तत्र पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा
 तु दानादनन्तरमेवेष्टिर्गानुष्ठिता किन्तु कश्चित्कासमतिखड्ग
 पुनरप्यपरोऽश्वो दत्तस्तदा सोऽतिरिक्तान् दत्तान्प्रसङ्गात्तान्
 पुरोडाशान् निरुप्य सौर्यमनुनिर्वपेत् तेनादित्यमेवोर्द्धचा-
 रिणं कुरुते, स चादित्यो विस्रम्भदोषं परिहरन् उपरिष्ठा-
 दतंत इत्यभिप्रायः । दृष्ट्यङ्गत्वेनावष्टयं विधत्ते “अपोऽवष्ट-
 यमवैत्यसु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमवयजते” इति । अपः
 प्राप्य तत्रावष्टयं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो निराकृतो भव-
 ति । अङ्गान्तरं विधत्ते “अपोनघ्नोयं चरं पुनरेत्य निर्वपे-
 दसुघोनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं घोनिं गमयति स एन
 शान्त उपतिष्ठते” इति । अपोनप्ता देवता यस्य सोऽयमपो-
 नघ्नोयः, तं चरमवष्टयदेव्राद्यन्नभूमौ समागत्य निर्वपेत् । असु
 घोनिरुत्पत्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमसुघोनिः । उच्चैःअवसोऽश्वस्य
 समुद्रादुत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । तस्मादपोनघ्नोयचरणा
 तमश्वं स्त्रीयघोनिगामिनं करोति । स चाश्वः शान्तः सन्
 रोगमनुत्पाद्यैनं यजमानं सेवते ।

अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“अश्वप्रतियद्देष्टिस्त दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियं ॥

अविशेषाद् द्वयोर्यदा न देयः केसरोत्यतः ।

निषेधासौक्तिकान्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ॥

न जस्रोदरहेतुत्वं प्रमितं सौक्तिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात् तत्प्रायश्चित्तयेऽच सा” ॥

इदमाश्रायते ‘यावतोऽस्यान् प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणां चतुष्कपास्तास्त्रिवेत्’ इति । तत्र प्रतिगृह्यद्ब्रह्मे दानपर इत्य-
गन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषाश्रवणासौक्तिकवैदिकदानयो-
रभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणे ददातीति
स्यत्या मिषदाद्यादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमश्वदानं सौक्तिकं
निषिद्धं तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिरिति द्वितीयः
पक्षः । वक्ष्ये वा एतं गृह्णाति योऽस्यं प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने
जस्रोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणयज्ञवाक्येनोच्यते । न च
सौक्तिकस्याश्वदानस्य तद्धेतुत्वं प्रमितं । वैदिकस्य तु जन्मा-
न्तरविषयं दोषश्रवणं । अतो वैदिकदानेष्टिः प्रायश्चित्तिः ।
अस्ति हि वैदिकमश्वदानं, वज्रवा दक्षिणा इत्यादिश्रवणात् ।

अश्वैवान्मश्चिन्तितं ।

“यावतः प्रतिगृहीयादश्वंस्तावत्य इष्टयः ।

प्रतिगृहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्यस्तु यथाविधि ॥

असञ्जातविरोध्यर्थवादाहातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः श्रुता ततो दातुर्षिजर्थेऽपि विधिं नयेत्” ॥

पूर्वादाद्यतवाक्ये प्रतिगृहीयादिति विधिपदश्रवणात् प्रति-
गृहीतुरिष्टिरिति चेत्, न, उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्त-

दिष्टिप्रतीतेः । उपक्रमस्यैव श्रूयते 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमन-
यत् स स्नां देवतामाच्छत् स पर्षदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्क-
पास्तमपश्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपात्रादमुच्यत' इति ।
अनयद्वन्तवान्, स च दाता प्रजापतिः स्त्रीयां वरुणदेवतां
जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान्, तेन च रोगेण यस्तः प्रजापति-
र्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहाराद्येष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र
दातुरिति रित्यवगम्यते । असञ्जातविरोध्युपक्रमानुसारेण वि-
धायकपदमपि प्रतिपाद्येदित्येवमन्तर्भावितश्चिन्तार्थपरतया
व्याख्येयं ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“प्रतिग्रहीतुर्वङ्गस्य पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तस्मान्न्यतो मैवं पुरोडाशस्य शेषतः” ॥

यावतोऽग्नान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणां चतुष्कपास्तान्
निर्वपेदिति । अत्र व्रतसञ्ज्ञादियुक्तवङ्गस्यप्रतिग्रहे बहुपुरो-
डाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तं, तत्र पूर्वन्यायेन
सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिग्रहणादिधर्माऽनुष्ठेय इति चेन्नैवं ।
तन्नेषु कपालेषु क्रमेषु पुरोडाशानधिग्रह्य यावता कालेन
प्रथमपुरोडाशे द्वितीयसंस्कारं कर्तुमागच्छति तावता काले-
नासौ शुक्लो भस्मीभवति । तस्मादेकैकस्मिन् पुरोडाशे
द्वत्त्रिधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“तन्मं चतुष्कपास्तानां भेदो वा तन्महत्ततः ।

कुम्भीवत् तन्त्रता मैवं भेदः स्यात् प्रकृताविव” ॥

इदं श्रूयते ‘वावतोऽग्निान् प्रतिगृहीयान्तावतो वावर्षां चतुष्कपाखान् निर्वपेत्’ इति । अथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन तन्त्रं तथाचापि कपालमहत्त्वेन तन्त्रमिति चेत्, मैवं, प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किञ्चात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेष्ववस्थापितेषु एकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्न कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत्, तस्मात् प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दादशोऽनुवकाः ॥ ० ॥

या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूस्तयेममः३सो मुञ्चतं या वामिन्द्रावरुणा सहस्र्या रक्षस्य्या तेजस्य्या तनूस्तयेममः३सो मुञ्चतं यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ सामस्तं वामेतेनावयजे यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु चतुष्पात्सु गोष्ठे गृहेष्वेष्वोषधीषु वनस्पतिषु सामस्तं वामेतेनावयजे इन्द्रो वा एतस्य ॥ १ ॥

इन्द्रियेषापक्रामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णा-
ति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना गृहीतः 140
स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदिन्द्र
एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मु-
ञ्चति पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्य-
थैष पाप्मना गृहीतो यत् पयस्या भवति पय एवा-
स्मिन् तथा दधाति पयस्यायां ॥ २ ॥

पुरोडाशमवदधात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आ-
यतनवन्तमेव चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वैव प्रतितिष्ठति
पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूह्या-
वद्यति यथाविद्धं निष्कृन्तति तादृगेव तद्यो वामि-
न्द्रावरुणावग्नौ सामस्तं वामेतेनावयज इत्याह
दुरिध्या एवैनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु
पशुषु सामस्तं वामेतेनावयज इत्याहैतावतीर्वा
आप ओषधयो वनस्पतयः पुजाः पशव उपजीवनी-
यास्ता एवास्मै वरुणपाशान्मुञ्चति ॥ ३ ॥

एतस्य पयस्यायां पाति षड्विंशतिश्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुष्कपास्ता विहिता द्वादशे तन्मदानिगः ।

अथ त्रयोदशे पाभना गृहीतस्त्रेष्टिं विधित्पुरादौ मन्त्रान् पठति । कल्पः । ऐन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरूप्यैन्द्रावरुणो पयस्यां निर्वपेदुद्वास्यास्रकृत्य पयस्यार्थां पुरोडाशमवदधात्येतथैव प्रच्छाद्यासादयति, अथास्मात् प्रतिदिशं पयस्यां व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूरित्येतैरेव पुनः समूहति *मुञ्चतमिति मन्त्रान् सन्नमति सहैव पयस्यायाः पुरोडाशस्यावयति यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्नाम इत्युपहोमा इति । तत्र प्रथमस्र व्यूहनमन्त्रस्य पाठस्तु “या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूसूयेममहसो मुञ्चतं” इति । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः या तनूर्यतव्या पापान्मोचने प्रयत्नवती तया तन्वा यजमानं पापान्मोचयतं । द्वितीयद्वितीयचतुर्थमन्त्राणां पाठस्तु “या वामिन्द्रावरुणा सहस्रा रक्षस्या तेजस्या तनूसूयेममहसो मुञ्चतं” इति । सहस्रेत्यत्र तनूरित्यस्यान्वयभागस्यानुषङ्गः । तेजस्येत्यत्र या वामित्यस्याद्यभागस्यानुषङ्गः । रक्षस्येत्यत्रोभयोर्भागयोरनुषङ्गः । सहो वक्षं तदर्हतीति सहस्रा । रक्षो रक्षणं तदर्हतीति रक्षस्या । तेजो रोचनशक्तिसददर्हतीति तेजस्या । उपहोमे प्रथममन्त्रपाठस्तु “यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्नामसं वामेतेनावयजे” इति । हे इन्द्रावरुणावग्नौ वां युवयोः यः स्नामः पापविशेषः युवयोर्होमार्थं अग्नौ वक्ष्मै यजमानेन योऽपराधः कृतः तमपराधं युवयोः सम्बन्धिनैतेन होमेनावयजे विनाशयामि । द्वितीया-

* ‘मुञ्चतमित्यस्य स्थानेऽमुञ्चमिति मन्त्रान्तात् सन्नमति’ इति काशीये पाठान्तरं ।

दीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु “यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु चतुष्पात्सु गोष्ठे गृहेष्वश्लेषधीषु वनस्यतिषु स्वामसं वामेतेनावयजे” इति । द्विपात्सु पशुष्वित्यत्र स्वामसं वामित्याद्युत्तरभागस्थानुषङ्गः । वनस्यतिषु स्वाम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्थानुषङ्गः । चतुष्पात्स्वित्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः सम्बन्धी यो यजमानः तस्मै द्विपात्सु पशुषु मनुष्यादिरूपेषु यः स्वामः पापविशेषः तं पापविशेषं युवयोः सम्बन्धिनेतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र बोध्यं । अथेष्टिं विधत्ते “इन्द्रो वा एतस्येन्द्रियेणापक्रामति वरुण एनं वरुणपात्रेण गृह्णाति यः पात्रना गृहीतो भवति यः पात्रना गृहीतः स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपात्रान्मुञ्चति” इति । यः पापगृहीत एतदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रेऽपगच्छति, वरुणो रोगेणैवं बाधते, अतः पापगृहीतस्य तदुभयविषयेष्टिः । पयसि प्रभवाऽऽमिन्ना पयस्या तां प्रशंसति “पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पात्रना गृहीतो यत्पयस्या भवति पय एवास्मिन् तथा दधाति” इति । पयःशब्देन क्षीरादि-सात्त्विकाहारजनितशुद्धया कृतं पुण्यमुपलक्ष्यते, तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाद्यद्यपक्रामति तदानीमेष पात्रना गृहीतो भवति, यद्यत्र हविः पयस्या भवेत् तर्ह्यस्मिन् यजमाने तथा पयस्यथाऽऽहारोपलक्षितं पुण्यमाहितं भवति । अथा-प्राप्तं कश्चिदंशविशेषं विधत्ते “पयस्यायां पुरोडाशमवद-

धात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव" इति । ब्र-
 रीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपणेनैव यजमानमा-
 त्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्यरो-
 गेण ब्ररीरस्यादाख्यं । किञ्च पयस्याया आधारत्वेन यजमानो
 ऽप्यायतनवान् गृह्यामादिरूपाधारवान् भवति । या वामिन्द्रा-
 वरुषेत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभागं विधत्ते "चतुर्धा व्यूहति दिक्षेव
 प्रतितिष्ठति" इति । विभक्तस्त्रीकीभावं विधत्ते "पुनः समूहति
 दिग्भ्य एवास्त्रै भेषजं करोति" इति । मिश्रितयोः पुरोडा-
 शामिषयोः सहावदानं विधत्ते "समूह्यावद्यति यथाऽऽविद्धं
 निष्कृन्तति तादृगेव तत्" इति । यथा लोके वैरिणा मुक्त-
 माविद्धं स्वशरीरे बाणादिकं संदंष्ट्रादिना निष्कृत्याहिनन्ति
 तादृगेव तत्, समूह्यावदानं सम्पद्यते । उपहोमे प्रथममन्त्रं
 व्याचष्टे "यो वामिन्द्रावरुषावग्नौ स्वामसं वामेतेनावयज
 इत्याह दुरिष्वा एवैनं पाति" इति । होमाधारेऽग्नौ घृतेन
 स्वामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति तमपराधमवयज इत्युक्त्वा
 तस्या दुरिष्टेः सकाशादेनं यजमानं रक्षति । अवशिष्टानां
 मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति "यो वामिन्द्रावरुषा द्विपात्सु
 पशुषु स्वामसं वामेतेनावयज इत्याहैतावतीर्वा आप ओष-
 धयो वनस्यतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्त एवास्त्रै वरुष-
 पात्रान्मुञ्चति" इति । पशुषु स्वामसं वामित्येवमनुषुषो यो-
 जयित्वा प्रदर्शितः, प्राण्युपजीवनयोग्या अवादयः पञ्च पदार्थाः
 तत्र पशुबन्धेन द्विपादस्तुभ्यादस्य गृह्यन्ते । गृह्या अय्यचोपस-

क्षन्ते । या एतावत्य उपजीवनीयास्ताः सर्वा अपि यजमानार्थं
वह्णपात्रादुपद्रवान्मोचयति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

या वामिति चतुर्मन्त्रैश्चतुर्धा व्यूहते इविः ।

यो वामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमा इतीरिताः ॥

द्विपात्स्वित्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

त्रयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

स प्र॒त्न॒वन्नि का॒व्येन्द्रं॑ वो वि॒श्वत॒स्परीन्द्रं॑ नरः ।
त्वं नः॑ सोम वि॒श्वतो॒ रक्षा॑ राज॒न्नघाय॑तः । न रि॒ष्येत्
त्वाव॑तः सखा । या ते॒ धामा॑नि दि॒वि या पृ॑थि॒व्यां
या पर्व॑ते॒षोष॑धी॒षु । तेभि॑र्नो वि॒श्वैः सु॒मना॑ अ॒हेड॑न्
राज॑न्सोम॒ प्रति॑ ह॒व्या य॑भाय । अ॒ग्नीषो॑मा॒ सर्वे॑द॒सा
सङ्ग॑ती वन॒तं गिरः॑ । सं दे॒वचा॑ ब॒भूव॑थुः । यु॒वं ॥ १ ॥

ए॒तानि॑ दि॒वि रो॑च॒नान्य॑ग्निश्च॒ सोम॑ सक्र॒तू अध॑-
त्तं । यु॒वः सि॒न्धूः र॒भिश्स्ते॑रव॒द्याद॑ग्नीषो॒मावमु॑च्च॒तं

वृभीतान् । अग्नीषोमाविमः सु मे ऋणुतं वृषणा इवें ।
 प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः । आन्यं दिवो
 मातरिश्वा जभाराऽमथादन्यं परि श्येनो अद्रैः । अ-
 ग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रयुरु लोकं ।
 अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं ॥ २ ॥

हर्यतं वृषणा जुषेथां । सुशर्माणा स्ववसा हि भूत-
 मथा धत्तं यजमानाय शं योः । आप्यायस्व सं ते ।
 गणानां त्वा गणपतिः इवामहे कविं कवीनामुपम-
 श्रवस्तमं । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः ऋ-
 खन्नूतिभिः सीद् सादनं । स इज्जनेन स विशा स
 जन्मना स पुचैर्वाजं भरते धना नृभिः । देवानां यः
 पितरमाविवासति ॥ ३ ॥

अङ्घामना हविषा ब्रह्मणस्पतिं । स सुष्टुभा स
 ष्टकता गणेन वलः रुरोज फल्लिगः रवेण । वृहस्पति-
 रुक्षिया हव्यसूदः कनिकद्दावशतीरुदाजत् । मरु-
 तो यद्द वो दिवो या वः शर्म । अर्यमायाति वृषभ-
 स्तुविष्मान् दाता वसूनां पुरुहूतो अर्हन् । सहस्राक्षो
 गौचभिद्वज्जबाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु । ये ते
 ऽर्यमन् बहवो देवयानाः पन्थानः ॥ ४ ॥

राजन् दिव आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म
यच्छ शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुधादग्रमङ्गि-
रोभिर्मृणानो वि पर्वतस्य दृष्टितान्धैरत् । रुजद्रो-
धासि कृचिमाण्येषां सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ।
बुधादग्रेण विमिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनां ।
वृथासृजत् पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद् इन्द्र-
श्चकार ॥ ५ ॥

प्र यो जज्ञे विद्वांस्य बन्धुं विश्वानि देवो जनि-
मा विवक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्यान्नीचादृच्चा
स्वधयाभि प्रतस्थौ । महान्मही अस्तभायद्वि जातो
द्यांसद्ग पार्थिवश्च रजः । स बुधादाष्ट जनुषाभ्यग्रं दृ-
हस्पतिर्देवता यस्य सम्राट् । बुधाद्यो अग्रमभ्यर्त्यो जसा
दृहस्पतिमाविवासन्ति देवाः । भिनद्वलं वि पुरो दर्द-
रीति कनिक्रदत्सुवरपो जिगाय ॥ ६ ॥

युवं वीतमाविवासति पथानो दीर्घयाथैः सोमस्य
ता मद् इन्द्रश्चकार देवा नव च ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै मृत्योर्देवा वै सत्रमासतार्य-
म्णे पुजापतेस्त्रयस्त्रिंशत् पुजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं
देवासुरास्तानृजने ध्रुवोऽसि यन्नवमैदग्निं वै पूजा-

पतिर्वरुणाय या वामिन्द्रावरुणा स प्रत्नवच्चतुर्दश ॥
॥ १५ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टुरस्मै दानकामा एवावरुण्येऽग्निं वै
स प्रत्नवत्षट्पञ्चाशत् ॥ ५६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥ * ॥ तृतीयप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

विहिता पापिनस्त्रिष्टिरनुवाके चयोदशे ।

अथास्त्रिभन्निमे चतुर्दशोऽनुवाके काम्ययाज्या उच्यन्ते ।
तच्च त्रिहविष्का विभ्रष्टेष्टिस्तृतीयानुवाके समाह्वता । तस्यां
प्रथमद्वितीययोर्हविषोः क्रमेण याज्यानुवाकयोः प्रतीकं द-
र्शयति “स प्रत्नवस्त्रि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरः” इति स
प्रत्नवस्त्रितीयसेत्यनुवाक्या । नि काव्या वेधस इति याज्या । एत-
दुभयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यं । तच्च हिरण्यगर्भं आपो हेत्य-
स्त्रिभन्ननुवाके व्याख्यातं । इन्द्रं वो विश्वतस्परित्यनुवाक्या ।
इन्द्रं नरो नेमधितेति याज्या । एतदुभयमैन्द्रे हविषि द्रष्ट-
व्यं । तच्च प्रथमकाण्डस्य षष्ठप्रपाठके व्याख्यातं । अथ सौ-
म्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह “त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा
राजन्नघायतः । न रिष्येत् लावतः सखा” इति । अर्घं पापं,
अस्मदुपद्रवमिच्छन् अघायन् तस्मात् पापसङ्घात् विश्वतः
सर्वस्मात् नोऽस्मान् हे सोम राजन् त्वं रक्ष । लावतस्खादुग्रस्य

प्रभोः सखा कस्त्रित्समर्थोऽपि त्वदनुग्रहात् न रिष्येत् अस्मान्
 हिनस्ति । तत्रैव याज्यामाह “या ते धामानि दिवि या
 पृथिव्यां या पर्वतेष्वेषधीष्वपु । तेभिर्नो विमैः सुमना अहे-
 डन् राजन् सोम प्रति हव्या गृभाय” इति । हे सोम राजन्
 ते तव दिवि पृथिव्यादिषु च प्रदेशेषु यानि धामानि स्था-
 नानि सन्ति, प्रतिप्रदेशं पृथगनुवादार्था यच्छब्दावृत्तिः, तेभि-
 र्विमैस्तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः शोभनमनस्कः क्रोधरहितः सन्
 नोऽस्माकं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । यस्मिन्
 स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य हविः स्वीकुर्वित्यर्थः । अग्नीषोमीय-
 मेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदित्यत्र पुरोऽनुवाक्या-
 माह “अग्नीषोमा सवेदसा सङ्गती वनतं गिरः । सं देवत्रा
 बभूवयुः” इति । हे अग्नीषोमो गिरोऽस्रदीयाः स्तुतीर्वनतं
 भजतं । कीदृशो सवेदसा समानज्ञानयुक्तो सङ्गती समाना-
 ज्ञानयुक्तो देवत्रा देवेषु मध्ये सम्बभूवयुः युवां सम्भूयैव सन्तो
 न कदाचिदप्यन्योऽन्यं विद्युक्तावित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह
 “युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं । युव
 सिन्धूर् रभिश्चस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान्” इति ।
 हे सोम त्वमग्नियेत्येतौ युवां सक्रतू समानसङ्गत्तौ सन्तौ
 दिवि एतानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधत्तमस्यापयतं । हे
 अग्नीषोमो युवां गृभीतान् सिन्धूर् *मध्यादकादिनिमित्ते-
 नापूर्णात्वापवादेन पङ्कादिरूपेण दृष्टेन दोषेण च गृहीताः

* रथोदक० । अगाधोदक० । इति पाठान्तरे ।

सर्वा नदीः अभिन्नस्रोतस्मादपवादात् अवद्यात् पङ्कादिदृष्टदो-
 षाच्चामुद्यतं मोक्षितवन्मौ । यद्यप्येतत् सर्वमोक्षरक्ष्यं तथापि
 तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयेते । अग्नीषोमीयमष्टाकपाखं निर्वपेद्ब्रह्मवर्च-
 सकाम इत्यत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्नीषोमाविमं सु मे
 ष्टुणुतं वृषणा हवं । प्रति सूक्तानि ह्यर्धतं भवतं दाशुषे मयः”
 इति । हे अग्नीषोमी वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे
 मदीयमिमं हवं आङ्गानं सुष्टु ष्टुणुतं, सूक्तानि अस्मदी-
 यानि प्रतिह्यतं मनसा प्रतिष्टुञ्जीतं, दाशुषे हविर्दत्तवते
 यजमानाय मयः सुखं भवतं सम्पादयतं । तत्रैव याज्यामाह
 “आऽन्यं दिवो मातरिश्वा जभाराऽमष्टादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।
 अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधामोहं यज्ञाय चक्रयुहं लोकं” इति ।
 मातरिश्वा वायुः अन्यं युवयोरेकमग्निं दिवो द्युलोकस्यादादि-
 त्यादाजभार आहृतवान् । तथा चान्यत्र मन्त्र आस्त्रायते ‘आ
 दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः’ (ऋग्-
 मं० ६। सू० ८) इति । श्येनो गायत्र्याः पक्षिरूपावतारोऽन्यं यु-
 वयोरेकं सोममद्रेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य द्युलोकस्योपरि
 अमष्टात् सोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं परा-
 जयरूपं सोमं कृत्वा समानीतवानित्यर्थः । एतच्च कद्रूस वै
 सुपर्णी चेत्यस्मिन्ननुवाके समाह्वतं । हे अग्नीषोमी युवां ब्रह्मणा
 वावृधाना मन्त्रेण वर्धमानौ यज्ञार्थमुहं लोकं विलोडनं स्थानं
 चक्रयुः कृतवन्तावेव यजमानस्य फलभूतं लोकं सम्पादितव-
 न्तावित्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह “अग्नीषोमा

हविषः प्रस्थितस्य वीतः ह्यंतं वृषणा जुषेथां । सुशर्माणा
स्वसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय ब्रं योः” इति । हे
अग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य
समर्पितस्य हविषः सारं वीतं प्राप्तुं ह्यंतं प्रतिगृह्णीतं जु-
षेथां सेवेथां, सुशर्माणा शोभनसुखयुक्तौ स्वसा शोभनरक्ष-
णोपेतौ भूतं भवतं, हि यस्मादेवं तस्मादथानन्तरं यजमानाय
यजमानार्थं ब्रं सुखं योः पुत्रादिमिअणञ्च धत्तं कुरुतं । सो-
माय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेदित्यत्र याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति “आप्यायस्व सं ते” इति । आप्यायस्व समेतु
त इत्येषा पुरोऽनुवाक्या । सं ते पयाः सोत्येषा याज्या । एते
उभे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके मा नो हिः सोऽज्जिते-
त्यस्मिन्ननुवाके समास्त्राख्येतेऽतस्तत्रैव व्याख्यास्येते । ब्राह्मणस्य-
त्यमेकादशकपालं निर्वपेद्द्वामकाम इत्यत्र पुरोऽनुवाक्यामाह
“गणानां त्वा गणपतिः हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्यत आ नः इष्टणन्नूतिभिः षीद
सादनं” इति । ब्रह्मणां ब्रह्मणस्यते हे हृत्स्त्रमन्त्रपते गणानां
गणपतिं हृत्स्त्रदेवगणस्वामिनं त्वां हवामहे आह्वयामः, की-
दृशं त्वां कविं कवीनां विदुषां मध्ये प्रशस्तं विद्वांसं, उपमश्रव-
स्तमं उपमानत्वेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासादुपमश्रवाः सर्वगुणसम्प-
न्नत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः
अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो
ज्येष्ठराजः तादृशं, यद्योक्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूतिभिः पा-

खनेर्निमित्तभूतेर्युक्तः सन् सादनमस्मिन् कर्मण्युपवेक्षणमासीद्
 प्राप्नुहि । तत्रैव याज्यामाह “स इज्जनेन स विश्वा स जन्मना
 स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमाविवासति
 अद्भामना हविषा ब्रह्मणस्यति” इति । स इत् स एव यज-
 मानः जनेन किङ्करादिना युक्तं वाजमश्वं भरते दधाति, स
 एव विश्वा करप्रदद्या प्रजया सहितं वाजं भरते, स एव
 ब्राह्मणादिजन्मना सहितं वाजं भरते, स एव पुत्रैः सहितं
 वाजं भरते, स एव नृभिर्बन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि
 भरते, यो यजमानः अद्भायुक्तमनस्तः देवानां पितरं पाल-
 यितारं ब्रह्मणस्यति हविषा स्वकीयेनाविवासति आ समन्ता-
 दिशेषेण परिचरति, स इज्जनेनेति पूर्वत्रान्वयः । अत्रैव वि-
 कल्पितां याज्यामाह । यद्वा तत्रैवोपशोभमन्त्रमाह “स सुष्टु-
 भा स ऋक्ता गणेन वस्र् हरोज फलिगर् रवेण । इह-
 स्यतिस्त्रिया इव्यस्रदः कनिक्कदद्वावशतीरुदाजत्” इति ।
 स देवः सुष्टुभा शोभनाः सुभः सामावयवाः स्तोभा यस्य मन्त्र-
 गणस्र सोऽयं सुष्टुप् तेन सुष्टुभा, ऋक्ता ऋचो वज्रविधा
 यस्मिन् मन्त्रगणे स ऋक्तान् तेन ऋक्ता, रवेण ध्वनियुक्तेन
 गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन् हरोज बभञ्जेत्यन्वयः । कं बलं
 फलिगं फलमस्यास्तीति फली यजमानस्तं गच्छति प्राप्नो-
 तीति फलिगः, तादृशं बलं प्रबलं प्रतिबन्धं हरोज । इव्य-
 स्रदो हविर्भोक्ता, कनिक्कदत् आहोस्त्रिदुत्तमं हविरिति क्र-
 न्दनं कुर्वाणो इहस्यतिः वावशतीः प्रस्रुतस्तानत्वेन वत्सान्

प्रति इन्मारवं कुर्वन्तीः उस्त्रिया गा उत्कर्षेणैतदीयमृहं प्रति प्रेरयति, स इत्यभ्यासः आदरार्थः । एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन् विभ्रं विनाशयेयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्यादिति विहितयोः प्रतीके दर्शयति “मरुतो यद् वो दिवो या वः शर्म” इति । मरुतो यद् व इत्यनुवाक्या । या वः शर्मेति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके व्याख्यातं । अर्थम्ये चरं निर्वपेत् सुवर्गकाम इति चतुर्थेऽनुवाके यद्विहितं तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अर्थमायाति वृषभस्तुविभ्रान् दाता वसूनां पुरुङ्गतो अर्हन् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्जवाङ्गरस्मासु देवो द्रविणं दधातु” इति । अथै वा आदित्योऽर्थमेति श्रुतेः, अर्थमशब्द आदित्यं श्रुते, स चेन्द्राभेदोपचारेणैन्द्रधर्मैः स्त्रयते । वृषभः कामानां वर्षयिता, तुविभ्रान् महाबलः, वसूनां धनानां दाता, पुरुषु बज्जेषु यज्ञेषु हतः आहतः, अर्हन् स्वर्गं दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टं । तत्रैव याज्यामाह “ये तेऽर्थमन् बहवो देवयानाः पन्थानो राजन् दिव आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ्रं न एधि द्विपदे श्रं चतुष्पदे” इति । हे अर्थमन् राजन् ते त्वदीया देवयानाः देवैर्गन्तुमर्हा ये बहवः पन्थानः आदिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तेभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं महि शर्म महत्सुखं यच्छ्र, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं सम्बन्धिने श्रमेधि सुखकरो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय श्रमेधि । अर्थम्ये चरं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा

मे प्रजाः स्युः । अर्थन्पे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जन-
तामियामित्यनयोरप्येते एव याज्यानुवाक्ये । यो राजन्य
आनुजावरः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं नि-
र्वपेदित्यत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “बुध्नादद्यमङ्गिरोभिर्गुणानो
वि पर्वतस्य दृष्टितान्यैरत् । हजद्रोधांसि ह्यत्रिमाषेषां
सोमस्य ता मद इन्द्रस्यकार” इति । बुध्नादद्यं कर्मापक्र-
मादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं अङ्गिरोभिर्गुणानः अङ्गिरोनाद्या
मुनिना सदृशैर्ष्वलिग्भिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वा-
धारस्य राज्ञो दृष्टितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान् द्रोह-
विशेषान् यैरत् विगतानकरोत् । किं कुर्वन् । एषां समा-
नानां ह्यत्रिमाणि बलात् सन्पादितानि रोधांसि श्रेष्ठ्यप्रति-
बन्धकान्यवरोधनानि हजत् भञ्जयत् । कदैतत् सर्वमकरोत्
इत्युच्यते । सोमस्य मदे सोमपानसम्बन्धिनि मदे सति इन्द्रस्ता
चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि हतवान् । तत्रैव याज्या-
माह “बुध्नादद्येण विमिमाद्य मानैर्वज्रेण खान्यदृणन्नदीनां ।
वृथासृजत् पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रस्यकार” इति ।
इन्द्रे नदीनां बुध्नादद्येण मूलादद्यपर्यन्तं मानदण्डैर्विमिमाद्य
विशेषेण निश्चितवान् निश्चित्य च नदीनां खानि जलप्रवा-
हार्थानवकाशान् प्रति वज्रेणादृणत् जलप्रवाहनिरोधकपर्व-
तादीन् वज्रेण हिंसितवान् । दीर्घयाथैः दीर्घाणां प्रवाहाणां
गमनोपयुक्तैः पथिभिर्मार्गैर्युक्तान् नदीविशेषानसृजत् । न त-
त्रास्य भूयान् प्रयासः किन्तु वृथा, यथा लोके नखैस्तृण-

छेदादिव्यर्थचेष्टामायासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ।
 सोमस्वेत्यादि पूर्ववत् । मखालम्भनमात्रेण महतीर्नदीः सृजत
 इन्द्रस्य श्रेष्ठ्यप्रापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः । यो ब्राह्मण
 आनुजावरः स्यात् तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूक्तं चरुं निर्वपे-
 दित्यत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “प्र यो जज्ञे विदाः अस्य बन्धुं वि-
 श्वानि देवो जनिमा विवक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्यान्नी-
 चादुष्वा स्वधयाभिप्रतस्यौ” इति । विद्वान् सर्वज्ञो यो बृहस्पति-
 रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्र-
 जज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चीयत इति
 चेत् उच्यते, यतोऽयं देवः विश्वानि जनिमा सर्वेषां प्राणिनां
 सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति, तस्मादभि-
 ज्ञत्वं निश्चीयते । अभिज्ञो बृहस्पतिर्ब्रह्मणो वेदस्य मध्यान्नी-
 चादुष्वा मध्यमभागात् प्रथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परि-
 वृढं कर्मोज्जभार उद्धृतवान् । स्वधया अमृतेन श्रेष्ठ्यप्रापण-
 लक्षणेनाभिप्रतस्यौ एनं यजमानमभिलक्ष्य प्रस्थानं कृतवान् ।
 समानानां मध्ये श्रेष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानि-
 त्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह “महान्मही अस्तभायद्वि जातो
 द्याः सद्ग पार्थिवश्च रजः । स बुध्नादाष्ट जनुषाभ्यसं बृहस्पति-
 र्देवता यस्य सप्ताट्” इति । महान् सामर्थ्येनाधिको बृहस्पति-
 र्मही प्रौढे पृथिव्यन्तरिक्षे द्यां द्युलोकं सद्ग मनुष्याणां गृहं
 पार्थिवं रजश्च जात उत्पत्तिमात्रेण व्यस्तभायद्विविधं स्तम्भित-
 वान् । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरस्यैव कर्म तथापि तदभेदेन बृह-

स्यतिः स्त्रयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं
स्त्रयत्यापारक्षममकरोत् । यस्य यजमानस्य सस्राट् यथोक्त-
रीत्या सास्राज्यं प्राप्नो वृहस्पतिर्देवता स यजमानो अनुषा
जन्ममात्रेणैव बुध्नादयमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मू-
खादारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् आष्ट व्याप्तवान् । ईदृशेन वृहस्प-
त्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः सर्वथा श्रेष्ठं प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः ।
तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह “बुधाद्यो अयमभ्यर्त्तोऽज्ञसा
वृहस्पतिमाविवासन्ति देवाः । भिनद्धं वि पुरो दर्दरीति
कनिकदत्सुवरपो जिगाय” इति । यो वृहस्पतिर्जगतो देहस्य
कर्मणो वा बुधादारभ्यायमभ्यर्ति अवसानमोऽज्ञसा स्वबलेन
प्राप्नोति, तं वृहस्पतिमितरे देवा आविवासन्ति आगत्य वि-
शेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । वृहस्पतिर्बलं यजमान-
सन्मन्धिनां मध्ये प्रबलं पुरुषं भिनत् भिनत्ति प्रातिकूल्याग्नि-
वारयति, पुरः समानानां पुराणि विशेषेण दर्दरीति प्रा-
तिकूल्याग्निवारणाय पुनः पुनर्वारितवान् । कनिकदत् उल्सा-
हेन शब्दं कुर्वन्, सुवः तत्सदृशं श्रेष्ठं अपस्तत्साधनं सर्वं जल-
चेत्रादिकं जिगाय जितवान् यजमानार्थं सम्पादितवानि-
त्यर्थः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

अग्निविभ्रष्टयागे तु आद्ये याज्यासप्रत्नके ।

इन्द्रमिन्द्रस्यैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरो तथा ॥

अग्नी कामप्रापकेऽग्नी ब्रह्मवर्षसगे चयं ।

आप्या सं ते चरौ सौम्ये गणा यामवते चयं ॥
 मरु यागेनाश्रकेष्टावर्धमार्यमषे चरौ ।
 बुधादैश्रे प्र यस्त्रिस्तो बार्हस्पत्यानुषूकके ।
 पञ्चविंशतिमन्त्रोक्ता अनुवाके चतुर्दशे ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
 काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माध-
 वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
 काण्डे द्वितीयः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

ॐ तत्सत् ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

दे॒वा म॑नु॒ष्याः पि॒तर॒स्तेऽन्य॑त॒ आस॑न्नसुरा रक्षाः-
सि पि॒शाचा॑स्तेऽन्य॑तस्तेषां दे॒वाना॑मु॒त यद॑ल्पं लोहि-
त॒मकु॑र्वन् तद्रक्षाः॑सि रा॒चीभि॑रसु॒भ्रन् तान्सु॒ध्वान्मृ-
तान॑भिर्व्यौच्छत् ते दे॒वा अ॑वि॒दुर्यो वै नोऽयं॑ म्रियते
रक्षाः॑सि वा इ॒मं घ्न॑न्तीति॒ ते रक्षाः॑स्यु॒पाम॑न्त्रयन्त
तान्य॑ब्रुवन् वरं वृ॒णाम॑है यत् ॥ १ ॥

असुरान् जयाम॑ तन्नः स॒हास॑दिति॒ ततो॑ वै दे॒वा
असुरान्जयन्॑ तेऽसुरान् जि॒त्वा रक्षाः॑स्यु॒पानु॑दन्त
तानि॒ रक्षाः॑स्यन्त॒तमक॑र्तेति॒ सम॑न्तं दे॒वान् पर्य॑विशन्
ते दे॒वा अ॒ग्राव॑नाथन्त॒ तेऽग्नये॑ प्रव॑ते पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑-
पालं॒ निर॑वपन्न॒ग्नये॑ वि॒बाध॑वतेऽग्नये॑ प्रती॒कव॑ते यद्-
ग्नये॑ प्रव॑ते नि॒रव॑पन् यान्ये॒व पुर॑स्ताद्रक्षाः॑सि ॥ २ ॥

आसन् तानि तेन प्राणुदन्त यद्मये विबाधवते
यान्येवाभितो रक्षाःस्यासन् तानि तेन व्यबाधन्त
यद्मये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाःस्यासन् तानि
तेनापानुदन्त ततो देवा अभवन् परासुरा यो आ-
तृव्यवान्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतामये
प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्मये विबाधवते
॥ ३ ॥

अमये प्रतीकवते यद्मये प्रवते निर्वपति य एवा-
स्माच्छेयान् आतृव्यस्तं तेन प्राणुदते यद्मये विबाध-
वते य एवैनेन सहङ् तं तेन विबाधते यद्मये प्रती-
कवते य एवास्मात् पापीयान् तं तेनापानुदते प्र श्रे-
याःसं आतृव्यं नुदतेऽति सहशं क्रामति नैनं पापीया-
नाप्नोति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते ॥ ४ ॥

वृणामहै यत्पुरस्ताद्रक्षाःसि वपेद्मये विबाधवत
एवं चत्वारि च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चैष्टयः क्रमात् ।

प्रोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिंस्तुर्थाके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्वर्धमानस्य त्रिहविष्कां काञ्चिदिष्टिं विधातुं प्रसौति “देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षाःसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदस्यं लोहितमकुर्वन् तद्रक्षाःसि राक्षीभिरसुधन् तान्स्तुभ्यान् मृतानभियौष्कत् ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षाःसि वा इमं व्रन्तीति ते रक्षाःस्युपामन्मयन्त तान्यब्रुवन् वरं वृणामहे यदसुरान् जयाम तन्नः सहासदिति ततो वै देवा असुरानजयन् तेऽसुरान् जिह्वा रक्षाःस्यपानुदन्त तानि रक्षाःस्यनृतमकर्तेति समन्तं देवान् पर्यविशन् ते देवा अग्नावनायन्त तेऽग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन्न-
ग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निरवपन् यान्येव पुरस्ताद्रक्षाःस्यसन् तानि तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाध-
वते यान्येवाभितो रक्षाःस्यसन् तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाःस्यसन् तानि तेनापानुदन्त ततो देवा अभवन् परासुराः” इति । देवानामसुरादीनाञ्च सैन्य-
द्वयं युद्धाय सन्नद्धमासीत् । असुराणां रक्षसाञ्चाख्येवान्तर-
जातिभेदः । तदीये युद्धे खल्वप्रहारेण देवानां गरीरे यज्ञो-

द्वितमिदरेऽकुर्वन् तस्योदितस्नानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रि-
 ध्यागत्य केनचिद्विधादिप्रयोगेणासुभ्रन् क्षुभितं हतवन्तः ।
 तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा सिद्यन्ते । तान् मृतानभिलक्ष्य
 पञ्चाङ्गीच्छत् रात्रिः प्रभातं प्राप्नवती । ततो देवा रक्षां
 हत्यमिदमित्यवगत्य रक्षांसि उपामन्त्रयन्त उक्त्वाचं प्रति-
 श्रुत्य स्वाधीनानि हतवन्तः । ततो रक्षांसि विजयफले भागं
 सम्प्रार्थ्य स्वसैन्यास्त्रिगत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुरान्
 जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनृतम-
 कुर्वन्निति निश्चित्य प्रहर्तुं परितो वेष्टुनमकुर्वन्, तदानीं देवा
 अग्नीं स्वकार्यसिद्धिमथाचन्त, याचित्वा त्रिदशविष्कामिष्टिं नि-
 रवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता याज्यापुरोऽनु-
 वाक्ययोः प्र प्राथमग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः श्रुतः प्रशब्दे यस्या-
 ग्नेरस्ति सोऽयं प्रवान्, द्वितीयस्य हविषो विबाधवान् अग्नि-
 र्देवता वि पात्रसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणो विबाधशब्दे
 यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विबाधवान्, तृतीयस्य हविषः प्रतीकवा-
 नग्निर्देवता स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दे यस्याग्ने-
 रस्ति सोऽयं प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्ट्या पूर्वस्थां दिशि
 रक्षांसि प्रणोदितवन्तः । विबाधवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः
 पार्श्वयोः रक्षांसि विबाधितवन्तः । प्रतीकवतोऽग्नेरिष्ट्या प्र-
 तीच्यां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनो
 ऽभवन्सुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते “यो भ्रातृ-
 व्यवाङ्मस्यात् स स्वर्धमान एतयेष्या यजेताग्रये प्रवते पुरोडाश-

मष्टाकपालं निर्वपेदग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यसं तेन प्रणुदते यदग्नये विबाधवते य एवैनेन सदृङ् तं तेन विबाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मात् पापीयान् तं तेनापनुदते” इति । त्रिविधो हि भ्रातृव्यः, प्रबलाः समानबला हीनबलाश्चेति । तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं प्रशंसति “प्र अथासं भ्रातृव्यं नुदतेऽति सदृशं क्रामति नैनं पापीयानाप्नोति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते” इति । भ्रातृव्यं अथासं प्रणुदते, सदृशमतिक्रामति, पापीयांस्तु न प्राप्नोत्येव ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन् ते दे॒वा अ॒ब्रुवन् यो नो॑
वी॒र्या॑वत्त॒मस्त॑मनु॒ समार॑भाम॒हा इति॑ त इन्द्र॑मब्रुवन्
त्वं वै नो॑ वी॒र्या॑वत्तमोऽसि॒ त्वामनु॑ समार॑भाम॒हा इति॑
सोऽब्र॑वीत् ति॒स्त्रो म इ॒मास्त॑नुवो॒ वी॒र्या॑वतीस्ताः प्री-
णो॒ताथा॑सुरान॒भिभ॑विष्य॒थेति॑ ता वै ब्रू॒हीत्य॑ब्रुवन्त्रिय-
म॒होमु॑गि॒यं वि॒मृधे॑यमिन्द्रि॒याव॑तो ॥ १ ॥

इत्यब्रवीत् इन्द्रायाः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्निन्द्राय वैमृधायेन्द्रियावते यदिन्द्रायाः होमुचे निर्वपन् हस एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापाघ्नत यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनात्मन्नदधत चयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन् चयस्त्रिंशद्दे देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भयत भूत्यै ॥ २ ॥

तां वाव देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पृधमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रियावतेऽहसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाः होमुचे निर्वपत्य हस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषणो यस्मात् समानेष्वन्यः श्रेयानुत ॥ ३ ॥

अभ्रातृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापहते यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनात्मन्नत्ते चयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति चयस्त्रिंशद्दे देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु समारम्भयते भूत्यै सा वा एषा विजितिर्नामेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या

यजत उक्तमामेव विजितिं धातृष्येण विजयते ॥ ४ ॥

इन्द्रियावती भूत्या उतैकान्नपञ्चाशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

आद्येऽनुवाके कान्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसञ्ज्ञामिष्टं विधातुं प्रसूति ।
“देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा अन्नवन् यो नो वी-
र्यावत्तमस्तमनु समारभामहा इति त इन्द्रमन्नवन् त्वं वै नो
वीर्यावत्तमोऽसि त्वामनु समारभामहा इति सोऽन्नवीत् तिस्रो
म इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभिभविष्येति
ता वै नूहीत्यन्नवन्नियमः होमुगियं विमृधेयमिन्द्रियावतीत्य-
न्नवीत्त इन्द्रायाः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर-
वपन्नियमं वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते यदिन्द्रायाः होमुचे नि-
रवपन्नः इह एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव
तेनापापत यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनात्मन्नदधत
त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निरवपन् त्रयस्त्रिंशद्दे देव-
तास्ता इन्द्र आत्मन्नगु समारम्भयत भूत्यै तां वाव देवा विजि-
तिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त” इति । युद्धाद्योद्युक्ता देवाः परस्पर-
मिदमन्नवन् नो अस्माकं मध्ये योऽतिशयेन वीर्यवान् तमनुसृत्य
वयं सर्वे समारभामहे सम्यग्युद्धोपक्रमं कुर्वं इति । ततश्चो
इन्द्रमतिशयेन वीर्यवान् निश्चित्य तेनोक्तास्वदीयास्त्रिसप्तानुः

हविर्भिक्षर्पितवन्तः तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोक्तं वैर्धपघातं
 सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तस्त्रिव्येकादशकपालपुरोडाशेषु मिक्षि-
 त्वा चयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः सम्यस्यते तेन च चयस्त्रिंश-
 शत्सङ्ख्याकान् देवानिन्द्र आत्माधीनान् करोति तच्चैश्वर्याय
 सम्यस्यते । ततो देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पाप-
 विमोक्तञ्चुबधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नुवन् । वि-
 धत्ते “यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स स्यर्द्धमान एतच्छ्रेया चजेतेन्द्रा-
 याहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधा-
 येन्द्रायेन्द्रियावतेऽहसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान् भातृ-
 व्यो यदिन्द्रायाहोमुचे निर्वपत्यहस एव तेन मुच्यते मृधा
 वा एषोऽभिषक्तो यस्मात् समानेष्वन्यः श्रेयानुताभ्रातृव्यो
 यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापहते यदिन्द्रायेन्द्रिया-
 वत इन्द्रियमेव तेनात्मन्धत्ते चयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं
 निर्वपति चयस्त्रिंशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्नु
 समारम्भयते भृत्यै” इति । पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवत् अंहो-
 मुगादिविशेषणानि याज्यानुवाक्यागतशब्दाभिप्रायेण वा स्वा-
 र्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुचे प्रभरेमा मनीषामि-
 त्यस्मिन् मन्त्रेऽख्यंहोमुक्शब्दः । वि न इन्द्र मृधा जहीत्यस्मिन्
 मन्त्रेऽस्ति विमृधशब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो इत्यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति
 इन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु विस्पष्टं । पूर्वोक्तेषु प्रवदादि-
 खपि प्रणोदनवत्त्वं श्चुविबाधवत्त्वं प्राप्नुखवत्त्वं चेत्यर्थपरत्वं
 योज्यं । यस्माद्यजमानात् भ्रातृव्यः श्रेयान् भवति स एव

यजमानः पापना गृहीतो भवति स च प्रथमहविषा पापा-
 म्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्माद्यजमानादन्यः श्रेयान् भवति
 सोऽन्यो यद्यप्यभ्रातृव्यः तथाप्येषोऽश्रेयान् यजमानः, श्रेयस्त्वमत्र
 स्यादितवैरित्त्वं, तेनान्येनाभिषष्टोऽभिभूतो भवति, तदीष-
 श्रेयस्त्वमसहमानः सन् अहमभिभूतोऽस्मीति क्लिन्नाति, स तु
 द्वितीयेन हविषा गृधस्तादृशाच्छूनपहते । तृतीयेन हवि-
 षेन्द्रियधारणं भवति । पूर्व्ववत् समुदितया चक्षस्त्रिंशत्सङ्ख्या
 यजमानस्य सर्वा देवताः स्नाधीना भवन्ति, तच्च भूत्यै सम्प-
 द्यते । इष्टेर्नामोपदिश्य तद्देदं प्रश्नं वति “सा वा एषा विजि-
 तिर्नामेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेषा यजत उत्तमामेव विजितिं
 भ्रातृव्येण विजयते” इति । विशेषेण जयन्त्ययमेति विजितिः,
 एतद्देदिता भ्रातृव्येण सह युद्धा तां पूर्व्वान्तां पापमोक्षादि-
 रूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
 यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दे॒वा॒सुराः सं॒यत्ता आ॒सन् तेषां गाय॒त्र्योजो बलं-
 मिन्द्रि॒यं वी॒र्यं पु॒जां प॒श्रुन्त्सङ्गृ॒ह्यादायाप॒क्रम्यातिष्ठत्
 तै॒ऽमन्यन्त॒ यतरान् वा इ॒यमु॒पाव॒र्त्यति॒ त इ॒दं भवि-

ध्यन्तीति तां व्यह्वयन् विश्वकर्मन्निति देवा दाभीत्य-
सुराः सा नान्यतराश्चनोपावतंत ते देवा एतद्यजु-
रपश्यन्नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि ॥ १ ॥

ध्रजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि वि- १०.५
श्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरिति वाव देवा असु-
राणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृञ्जत यज्ञा-
यत्यपक्रम्यातिष्ठत् तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः संव-
त्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेत-
या देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं ॥ २ ॥

प्रजां पशून्वृञ्जत तस्मादेताः संवर्ग इतीष्टिमाहु-
र्यो धातृव्यवान्त्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्र्ये
संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् श्रुतमासन्न-
मेतेन यजुषाभिष्टुशेदोज एव बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां
पशून् धातृव्यस्य वृक्के भवत्यात्मना परास्य धातृव्यो
भवति ॥ ३ ॥

बलमस्येतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं
वीर्यं पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजितिनामका ।

अथ द्वितीये भ्रातृव्यवतः स्वर्धमानस्य संवर्गेष्टिं विधित्सुरा-
 दौ तदङ्गभृतं मन्त्रं पठितुं प्रसौति “देवासुराः संवत्ता
 आसन् तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्स-
 वृक्षादायापक्रम्यातिष्ठत् तेऽमन्यन्त यतरान् वा इयमुपाव-
 र्त्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यङ्गयन्त विश्वकर्मन्निति देवा
 दाभीत्यसुराः सा नान्यतराः स्वर्धनोपावर्तत देवा एतच्च-
 जुरपश्मन्” इति । ओजः त्वगस्रङ्गर्माधादिधातुभ्यो जातोऽष्ट-
 मो धातुः तथा च सम्प्रदायविद्विद्वत्तं, ओजो नामाष्टमिति ।
 बलं शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादिपाटवं । वीर्यमत्साहः ।
 प्रजाः पुत्रादिकाः । पशवो गवादिकाः । देवासुरेषु युद्धार्थं
 गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन् षट् पदार्थान् गायत्री संगृह्य
 तदुभयेभ्योऽपक्रम्य दूरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवास्त्रासुराश्चैव-
 ममन्यन्त उभयोर्वर्गयोर्मध्ये यतरान् यदुर्गस्थितानियं गायत्री
 प्राप्स्यति तदुर्गस्थिता इदं सर्वैश्वर्यं प्राप्स्यन्तीति तदुभयेऽपि तां
 गायत्रीं विश्वक्षणेन शब्देनाहृतवन्तः, हे विश्वकर्मन्निति देवा-
 नामाङ्गानं, हे दाभीत्यसुराणामाङ्गानं । विश्वानि कर्माणि
 यस्याः सा विश्वकर्मा तत्सम्बोध्यन् हे विश्वकर्मन्निति । दम्नोति
 विरोधिना हिनस्तीति दाभी तत्सम्बोधनं हे दाभीति । सा
 गायत्री अन्यतरानुभयोर्वर्गयोर्मध्ये कानपि पुरुषाश्चैव प्राप्नोत् ।
 ततस्ते देवास्तत्प्राप्युपायत्वेनैतच्चजुरपश्मन् । तदिदं यजुः
 पठति “ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां

धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूः” इति । अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तुयते । ओजोबले व्याख्याते, सहः सहिष्णुत्वं धैर्यं, भ्राजो दीप्तिः, देवानां धाम स्वर्गः, नामेन्द्रादिकं, विश्वमचेतनं कृत्स्नं जगत्, विश्वायुः कृत्स्नात्मयुक्तं, सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत्, सर्वास्यायुष्याणि यस्तु चेतनस्तु जगतः तत्सर्वायुः, वैरिषोऽभिभवतीत्यभिभूः । यथा मन्त्रस्यार्थं फलं दर्शयति “इति वाव देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृक्षत” इति । अनेनैवोक्तेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्रीं प्रसाद्य तत्प्रसादादसुराणामोजश्चादिषट्कं विनाशस्तु खयं तन्नश्वन्तः । अथेष्टिं विधातुं प्रसूति “यद्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत् तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृक्षत तस्मादेताः संवर्ग इतीष्टिमाहुः” इति । विधास्तमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामदत्तं । यस्माद्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्त्रित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वमातीतवती, तस्मात् तेन मन्त्रेण चविरभिभूस्तु क्रियमाथेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा तदीवाचरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसङ्ख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यातिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात् प्रशस्तेयमिष्टिः । यस्मादेतयेत्या देवा असुराणां समन्धोजश्चादिषट्कं वर्जितवन्तः तस्मात् सम्यग् वृष्यते विनाशतेऽनेनेति संवर्गनामकोऽयं धर्मः ।

इदानीं विधत्ते “यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स स्वर्धमान एतवेष्टा
 यजेताग्नये संवर्गाथ पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेत्” इति । सं-
 वर्गं सं रधिं जयेति याज्यायां संवर्गब्रह्मवशात् वैरिसम्-
 न्धोज्ञादिवर्जनहेतुत्वाच्चाथमग्निः संवर्गः । पूर्वपठितमोजो
 ऽसीत्यादिमन्त्रं विनियुक्ते “तः षट्माससमेतेन यजुषाभि-
 मृष्टेदेज एव ब्रह्मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून् भ्रातृव्यस्य वृक्षे
 भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति” इति । तं पुरोडाशं
 षट्मासं पञ्चमासं वेद्यामासादितं ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यसंहिताभाष्ये द्वि-
 तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पुजापतिः पुजा अस्तजत् ता अस्मात्सृष्टाः परा-
 चीरायन् ता यथावसन् ततो गर्भुदुदतिष्ठत् ता वृह-
 स्पतिश्चाम्बवैताः सौऽब्रवीद् वृहस्पतिरनया त्वा प्रति-
 ष्ठान्यथ त्वा पुजा उपावर्त्स्यन्तीति तं प्रातिष्ठत् ततो
 वै पुजापतिं पुजा उपावर्तन्त यः पुजाकामः स्यात्
 तस्मा एतं प्राजापत्यं गर्भुतं चरुं निर्वपेत् पुजापतिं ॥

॥ १ ॥

एव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै पुजां प्र-
 जनयति पुजापतिः पशून्सृजत तेऽस्मात् सृष्टाः पराञ्च
 आयन् ते यचावसन् ततो गर्मुदुदतिष्ठत् तान् पूषा
 चान्ववैताः सोऽब्रवीत् पूषानया मा प्रतिष्ठाय त्वा
 पशव उपावर्त्यन्तीति मां प्रतिष्ठेति सोमोऽब्रवीन्मम
 वै ॥ २ ॥

अकृष्टपृथमित्युभौ वां प्रतिष्ठानीत्यब्रवीत् तौ प्रा-
 तिष्ठत् ततो वै पुजापतिं पशव उपावर्तन्त यः पशु-
 कामः स्यात् तस्मा एतः सोमापौष्णं गर्मुतं चरुं
 निर्वपेत् सोमापूष्णावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति
 तावेवास्मै पशून् प्रजनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा
 पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पूषा
 पशून् प्रजनयति ॥ ३ ॥

वपेत् पुजापतिं वै दधाति पूषा चीणिं च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सर्धमानस्य विधिता संवर्गेष्टिस्रुतीषके ।

अथ चतुर्थे गार्मुतं चहं विधातुं प्रसौति “प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता यत्रावसन् ततो गर्मुदुदतिष्ठत् ता हृदस्यतिस्रान्त्वैताः सोऽब्रवीद् हृदस्यतिरनया त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावर्ष्यन्तीति तं प्रातिष्ठत् ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्ष्यन्तीति” इति । ताः पराच्युस्रुतेनापगताः प्रजाः यत्र देवे निवासं कृतवत्यः तत्र देवे भास्यन्त्यादिनिष्कासपातेन ततो देवात् गर्मुस्रुत्कस्रुष्टपथसरस्रुमुद्ररूपं धान्यमुदतिष्ठत् तदानीं हृदस्यतिस्र प्रजापतिस्र ताः प्रजा अनुगतवन्तो । अथ चकारादनायातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्यते । तदा प्रजापतिं प्रति हृदस्यतिरेवमब्रवीत्, अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन प्रतिष्ठितं करोमि, ततो धान्यवत्त्वं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीत्युक्त्वा तं प्रजापतिं प्रतिष्ठितवान्, ततो धान्यवत्त्वं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा उपगताः । विधत्ते “यः प्रजाकामः स्यात् तस्मा एतं प्रजापत्यं गार्मुतं चहं निर्वपेत् प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै प्रजां प्रजनयति” इति । अथ पशुकामस्य सोमापौष्यं गार्मुतं चहं विधातुं प्रसौति “प्रजापतिः पशूनसृजत तेऽस्मात् सृष्टाः पराच्च आयन् ते यत्रावसन् ततो गर्मुदुदतिष्ठत् तान् पूषा चान्त्वैताः सोऽब्रवीत् पूषानया मा प्रतिष्ठाय त्वा पन्नव उपावर्ष्यन्तीति मां प्रतिष्ठेति सोमोऽब्रवीन्मम वा अकृष्टपथ-

मित्युभौ वां प्रतिष्ठानीत्यब्रवीत् तौ प्रातिष्ठत् ततो वै प्रजा-
पतिं पशव उपवर्तन्त” इति । पशुनिवासस्थानेऽपि अश्वितद्व-
यज्जेषगोमयादिपातेन गर्भुत उत्पत्तिः, तथा गर्भुता प्रजापतिः
पूषश्च सोमश्च प्रतिष्ठाप्य पशूनाप्तवान् । अथेष्टिं विधत्ते “यः
पशुकामः स्यात् तस्मा एतश्च सोमापौष्यं गर्भुतं च हं निर्व-
पेत् सोमापूषणावेव स्त्रेण भागधेयेनोपधावति तावेवास्त्रौ पशून्
प्रजनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
एवास्त्रौ रेतो दधाति पूषा पशून् प्रजनयति” इति ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्ने गोभिर्न आगृहीन्दो पुष्ट्वा जुषस्व नः । इन्द्रो
धर्ता गृहेषु नः । सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु
रारणत् । आ पूषा एत्वा वसु । धाता ददातु नो
रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्येन वावनत् ।
त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रे-
षायुतेन च । येन देवा अमृतं ॥ १ ॥

दीर्घः अवेो दिव्यैरयन्त । रायस्योष त्वमस्रभ्यं गवां
 कुल्लिं जीवस आयुवस्व । अग्निर्गृहपतिः सोमो विश्व-
 वनिः सविता सुमेधाः स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते
 घृत्यो भागस्तेन सह आज आक्रममाणाय धेहि अ-
 घ्यात् पयो मा येषं मूर्धा भूयासः स्वाहा ॥ २ ॥

अमृतमष्टाचिःशब्द ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रजापत्यर्थिनोऽस्रस्तुर्थे गार्मुतस्रः ।

अथ व्यवहितेन षष्ठेन चिचायागं विधित्पुरादौ पञ्चमे-
 गानुवाकेनोपहोममन्त्रान् पठति । कल्पः । चिचापौर्षमासे
 चिचामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयादीनि सप्ताग्ने गोभिर्न आगहीत्यु-
 पहोमा इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु “अग्ने गोभिर्न आ-
 गहीन्दो पुष्या जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः” इति ।
 हे अग्ने गोभिः सह नोऽस्मान् प्रत्यागहि आगच्छ, हे इन्दो
 पशुपुष्या नोऽस्मान् जुषस्व प्रीणय, इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु
 धर्ता पशूनां धारयिता भवतु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु “स-
 विता यः सहस्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूवा एता
 वसु” इति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्वषौ सहस्रियः, तादृशो यः

सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणत् भृशं रमतां । षडुपोषक-
 च देव आगच्छतु वसु धनमप्यागच्छतु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु
 “धाता ददातु नो रथिमोव्रानो जगतस्पतिः । स नः पूर्वेण
 वावनत्” इति । सर्वस्य विधाता जगतः पाशक ईश्वरो नोऽ-
 स्माभ्यं रथिं धनं ददातु स ईश्वरो नोऽस्मान् पूर्वेण धनेन
 वावनत् भृशं भजतु रचतु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु “वृषा यो
 वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेषायुतेन च”
 इति । यस्त्वष्टा वृषभः श्रेष्ठः वृषा कामानां वर्षिता सोऽस्माकं
 गृहेषु पशूनां सहस्रेषायुतेन च सह रारणत् भृशं रमतां ।
 पञ्चममन्त्रपाठस्तु “येन देवा अमृतं दीर्घं अवा दिव्यैरयन्त ।
 रायस्योष त्वमस्माभ्यं गवां कुलिं जीवस आयुवस्व” इति । हे
 रायस्योष धनपोषक येन त्वया देवा अमृतं पीयूषं दीर्घं सुपूर्णे
 श्रवः कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः । तादृश-
 स्त्वमस्मादर्थं गवां कुलिं सह जीवसे जीवनार्थमायुवस्व आ-
 नोय मिश्रय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु “अग्निर्महपतिः सोमो विश्ववनिः
 सविता सुमेधाः स्वाहा” इति । अग्निरसद्गृहस्थाधिपतिः, सोमो
 विश्वं वनते भजत इति विश्ववनिः, सविता ब्रह्मना मेधा यस्येति
 सुमेधाः, एतेभ्य इदं स्वाहुतमस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु “अग्ने
 गृहपते यस्ये घृत्यो भागस्तेन सह आज आक्रममाणाय धेहि
 श्रेष्ठ्यात् पथो मा घोषं मूर्धा भूयासः स्वाहा” इति । हे गृहपते
 अग्ने घृतमर्हति इति घृत्यो यस्ये भागस्तेन सह आजोऽष्टमधातु-
 रूपं प्ररीरवारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्वा-

पयः, यजमानोऽहं श्रेष्ठ्यात् पयः श्रेष्ठानां मार्गकर्तृणां सम्बन्धिनाऽस्मादनुष्ठानमार्गात् मा घोषं वियुक्तो मा भूवं मूर्धा चक्षमानानां मध्ये त्रिरोवदुक्तमो भूयासं तुभ्यमिदं स्नाडतमस्तु ।

अत्र त्रिनियोगसङ्ग्रहः ।

अग्ने गोभिस्त्रपदोमासिचायागे हि सप्त ते ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चिचया यजेत पशुकाम इयं वै चिचा यदा अस्यां विश्वं भूतमधि पूजयति तेनेयं चिचा य एवं विद्वाश्चिचया पशुकामो यजेते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते प्रैवाग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवास्मै ॥ १ ॥

मिथुनं मध्यतो दधाति पुष्ट्यै पूजननाय सिनीवाल्के चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाल्की पुष्टिः खलु वै वाक् पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उक्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवींषि भवन्ति सप्त ग्राम्याः पशवः

सत्तारण्याः सत्त हन्दाः स्थुभयस्यावर्द्ध्या अवेता आ-
हुतीर्जुहोत्येते वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन् पुष्टिं
दधति पुष्यति पूजया पशुभिरथो यदेता आहुती-
र्जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ २ ॥

अस्मै त एव द्वादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके षष्ठोऽमवाकः ॥ * ॥

चिचायागस्योपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते “चिचया यजेत पशुकाम इयं
वै चिचा यदा अस्यां विष्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चिचा
य एवंविदाः चिचया पशुकामो यजेत प्र प्रजया पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते” इति । चिचेति यागस्य नामधेयं सा च चिचा
भूमिस्वरूपा । यस्यात् कारणात् अस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजात-
माधिक्येनोत्पद्यते तेन चिचप्राण्युत्पादनेनेयं भूमिचिचा, तद-
द्विचिचप्रजापशुहेतुलासागोऽपि चिचेत्युच्यते । चिचायाः स्वरू-
पभूतान् सप्त यागविशेषान् विधातुं तद्विधिं क्रमेणोक्तवति
“प्रैवाग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति रेत एव हितं
त्वष्टा रूपाणि विकरोति सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं
दैव्यमेवास्मै मिथुनं मध्यतो दधाति पुष्यै प्रजमनाय सिनी-
वास्मै चरुर्भवति वाम्यै सिनीवास्मै पुष्टिः खलु वै वाक् पुष्टि-
मेव वाचमुपैत्यैः उत्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनं” इति ।

अचाग्नेयेन हविषा प्रवापयति. प्रकर्षेण पशूत्पत्तिबीजं प्रक्षि-
पति, सौम्येन हविषा त्रीङ्गादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादि-
बीजेषु पोषकं रेतो धारयति । द्वितीयहविर्देवता त्वष्टा जि-
हितं रेतो नामाविधरूपाकारेण विकरोति । *ततः सरस्व-
तीदेवताकः सरस्वदेवताकस्येत्युभौ सारस्वतौ भवतः, एतच्च
इयं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासम्बन्धि मिथुनं, तस्य हविषां मध्ये
ऽनुष्ठानेन यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये सम्पादितवान्
भवति, तस्योत्पन्नानां प्रजानां पशूनाञ्च पुष्यै सम्पद्यते प्रजा-
नां पशूनाञ्च प्रजननायोत्पत्तये सम्पद्यते । तत्र सिनीवास्त्यै
चरः कर्त्तव्यः सिनीवास्त्या वाक्त्वञ्च अर्थवादान्तरे द्रष्टव्यं ।
वाचः पुष्टिहेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववसोक्ष्यते । तस्माद्नेन
चक्षुषा पुष्टिहेतुं वाचं प्राप्नोति । ऐन्द्रो घागसरमः कर्त्तव्यः
तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवास्त्या स्त्रीत्वेन च तदुभयं मिलित्वा
मिथुनं भवति । अथ द्रव्यविशेषाः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्याः ।
षाठप्राप्तां हविःसङ्घां प्रशंसति “सप्तैतानि हवींषि भवन्ति
सप्त घाम्याः पन्नवः सप्तारण्याः सप्त हन्दाः सुभयस्यावदथै”
इति । गोमह्विषाम्नाजाविमर्द्भोद्गा घाम्याः । द्विसुरश्चापदपक्षि-
वरीस्यपहस्त्रिमकंटगादेयाः सप्तारण्याः । गायत्र्युष्णिगनुषुप्
हृहती पङ्क्तिं त्रिषुब् जगत्यम्हन्दांसि । उभयस्य पशुसङ्घस्य
हन्दःसङ्घस्य च अग्ने गोभिर्न आगहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्
विधत्ते “अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै देवाः पुष्टिपतयस्य एवा-

* 'ततः स्त्री सरस्वतीदेवताका सरस्वदेवताकस्येति' इति का० ।

स्मिन् पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजया पशुभिरथो यदेता आङ्गती-
र्जुशेति प्रतिष्ठित्यै” इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ॥

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो रुढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैश्विष्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्ठाज्यबहिष्यवमानेषु तन्नया ॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याखायते । तत्र चित्राशब्दो
नेद्विष्णुवद्यौगिकः किन्तु रुढ्या चित्रस्त्रीत्वमभिधत्ते ।
ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वं । तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमाल-
भेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य तस्मिन्
पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयते* इति प्राप्ते ब्रूमः । चित्रत्वं
स्त्रीत्वञ्चेति दावेतौ गुणौ, तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत ।
तथा चोक्तं ।

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म
विधीयते तदा गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसा-
मानाधिकरणेन यागनामधेयं भवति । चित्रत्वञ्च तस्य विसृ-
षण्द्रव्यदारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्त-
संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विशिचाणि प्रदेयद्रव्याणि

* चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयेत इति पाठान्तरं ।

षडाद्यातानि । तदेतच्चिचानामकस्य यामस्योत्पत्तिवाक्यं याम-
 खरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् ।
 उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चिचया चजेत पशुकाम इत्येतत् फल-
 वाक्यं । एवं सति प्रकृतार्थो ज्ञेयः । अग्नीषोमीयपञ्चनुवादेन
 गुणविधाने प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये प्रबध्येयार्ता । छिड्प्रत्ययस्य
 चानुवादलाङ्गीकारास्तुल्यविध्यर्थो वाच्यः । तस्माच्चिचा कर्म-
 नामधेयं । यथा चिचान्नन्दे नामधेयत्वं तथा बह्विध्यवमाणन्नन्दे
 आय्यन्नन्दे पृष्ठन्नन्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयं ।

चतुर्थ्याध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

चिचया पशवोऽमुञ्चिन्नेव शुर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेषु तु स्यात्साहेदस्योत्पादकत्वतः ॥

चिचोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकं ।

पुं प्रवृत्त्यादिनोपेते प्रतिबन्धे भवेत् फलं ॥

काम्यकर्मणि एवं श्रूयते 'चिचया चजेत पशुकाम ऐन्द्रा-
 ग्रमेकादन्नकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः' इति । तत्र यथा स्वर्ग-
 फलस्यामुञ्चिकत्वं नियतं, एवं पश्यादिफलस्यापि । यदि स्वर्ग-
 हेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्मरस्योत्पादकः तर्हि चिचादिरपि
 तथास्त्विति चेत्, मैवं । वैषम्यात् । अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोक्तु-
 मन्नक्यत्वाद्श्रुताप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्वा कल्पयते । चिचया
 त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतः, नापि किञ्चित्
 तस्य कल्पकमस्ति, अनेनापि देहेन पश्यादिफलस्य भोक्तुं श-
 क्यत्वात् । अस्मिन् देहे प्रतिपद्यादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्याद्य-

स्वाभावेऽपि चिन्नादिफलमामुञ्जिकमेवेति चेत् । न, प्रतिपद्यादेः
प्रतिबन्धनिवृत्तावपयुक्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फल-
मैहिकं सति त्वामुञ्जिकं ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्भूमंगः क्रमः ।

नास्त्वस्ति वाच नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्थानुस्त्वप्रक्रमः क्रमः ॥

चिन्नायामे सप्तानां इविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमाका-
येते 'सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं' इति । सरस्वती
च सरस्वांसेति विगृह्य समासे कृते पुमान् स्त्रियेति सूत्रे-
णैकशेषात् सारस्वताविति भवति, तौ देवते ययोर्धागयोस्तौ
सारस्वतौ यानौ, एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते ।
तयोर्धागयोर्निर्वापादयो धर्मासौदकतः प्राप्तास्तच्च स्त्रीच्छया स्त्री-
यागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्यः । क्रमः, नृत्पथ्य-
पाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियामकस्याभावादिति प्राप्ते
क्रमः, शौचकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आस्ताते
'प्र षो देवी सरस्वती' 'आ नो दिवः' इति । पश्चात् पुंदेव-
तायाः 'पोपिवाꣳसꣳ सरस्वतः' 'ये ते सरस्व ऊर्मयः' इति ।
अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्दयोर्धागयोर्मध्ये स्त्रीया-
गस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वानुस्त्वक्रमे-
णैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

मरुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धि रमयत
मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणः सुवृक्तिं । येन
शर्धे उग्रमवस्तृष्टमेति तदश्विना परिधत्तः स्वस्ति । पुरो-
वातो वर्षन् जिम्बरावृत् स्वाहा वातावद्वर्षन्नुग्ररावृत्
स्वाहा स्तनयन् वर्षन् भीमरावृत् स्वाहानशन्यव-
स्फूर्जन् दिद्युद्वर्षन् त्वेषरावृत् स्वाहातिराचं वर्षन्
पूर्तिरावृत् ॥ १ ॥

स्वाहा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत् स्वाहात-
पति वर्षन् विराडावृत् स्वाहावस्फूर्जन् दिद्युद्वर्षन्
भूतरावृत् स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्ध्यरजिराः । ज्यो-
तिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दीः सुफेनाः । मिचधृतः क्षच-
धृतः सुराद्रा इह मावत । वृष्णो अश्वस्य सन्दानम-
सि वृष्ट्यै त्वोपनद्यामि ॥ २ ॥

पतिरावृद्धिचत्वारिःशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ षष्ठममारभ्य दशमानौस्रतुर्भिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र तावत् षष्ठमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पद्यन्ते । कल्पः । कारीर्या वृष्टिकामो यजेताग्नीमन्वाधायापरेणाहव-
नीयं दक्षिणातिक्रम्य यजमानो माहृतमसि महतामोज इति
हृष्यं वासः हृष्यतूषं परिधत्त इति । पाठस्तु “माहृतमसि
महतामोजोऽपां धारां भिन्धि” इति । हे हृष्यवाससं मह-
त्सम्बन्धसि वस्ते प्रक्षिप्तस्य हृष्यद्रव्यमिश्रस्य जलस्य महद्भिः
श्लोषणीयत्वात्, अत एव महतामोजो वल्लमसि मेघेषु प्रति-
बद्धानामपां धारामुद्दिश्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि । कल्पः ।
रमयत महतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्दातं प्रतिमीवति पुरो-
वातमेव जनयतीति । प्रतिमीवति प्रतिबभ्राति । पाठस्तु
“रमयत महतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं सुवृत्तिं । येन
ब्रधं उयमवसृष्टमेति तदग्निना परिधत्तं खसि” इति । हे
महतः श्येनं श्येनवत् प्रबलगतिं पुरोवातं रमयत क्रीडयत,
कीदृशं आयिनं आगच्छन्तं, मनोजवसं मनस इव जवो वेगो
यस्य तादृशं, वृषणं उदकस्य वर्षयितारं, सुवृत्तिं सुष्ठु पा-
श्चात्यवातस्य वर्षयितारं, येन पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो
मोक्षितं जलं उयं तीव्रधारारूपं भूत्वा ब्रधंः श्लोषणमतिशो-
षेण दक्षिणं चेषमेति प्राप्नोति, तादृशं पुरोवातं रमयतेति
पूर्वचान्वयः । हे अग्निना देवभिषजौ तज्जलं खसि क्षेमकरं
यथा भवति तथा परितो धारयतं । कल्पः । पुरोवातो वर्ष-

क्षित्यष्टौ वातवामानि ऊत्वेति । पाठस्तु “पुरोवातो वर्षन्
 जिम्बरावृत् स्नाहा वातावद्वर्षन्मुयरावृत् स्नाहा स्नयन् वर्षन्
 भीमरावृत् स्नाहाऽनग्रन्ववस्फूर्जन् दिद्युद्वर्षन् मेवरावृत् स्नाहा-
 तिराचं वर्षन् पूर्तिरावृत् स्नाहा वज्र हायमवृषादिति अत-
 रावृत् स्नाहाऽऽतपति वर्षन् विराडावृत् स्नाहावस्फूर्जन् दिद्यु-
 द्वर्षन् भूतरावृत् स्नाहा” इति । यः पुरोवातः वर्षन् दृष्टिं
 प्रवर्तयन् जिम्बः प्रजाः प्रीणयन्नावृदावर्ततां, तस्मै स्नाऊत-
 मस्तु । वातावत् प्रवातेन युक्तः उयस्त्रीप्रधारायुक्तः, स्नयन्
 गर्जन् भीमो मर्जनाधिक्येन भवत्कर इव, अग्रनि प्राणघा-
 तकोऽग्रनिर्घथा न पतति तथा अवस्फूर्जन् अवशेषनेन ब्रह्म-
 यन्, दिद्युदिद्युत्तक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः, लेषः वर्षधारया
 ब्रह्मसेवादेर्दीपकः, अतिराचं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः,
 पूर्तिः महीतलं पूरयिता । अयं वातो वज्र यथा भवति तथा
 आवृषात् अवर्षयत्, किक्षेति अतो जनेषु ख्यातः । आतपति
 आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः । अवस्फूर्जन् दि-
 द्युदितिब्रह्मै व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनं । इत्यभूतः
 यथोक्तगुणैर्युक्तः सन् सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः । कल्पः ।
 अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनयोवमुत्तरलोमास्तीर्य तस्मिन् ख-
 र्जूरसक्तून् करीरसक्तून् वा मान्दा वात्रा इति कृष्णमधुषा सं-
 युज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा पुष्करपत्राभैः संवेष्टेति । पाठस्तु
 “मान्दा वात्राः शुन्ध्यूरजिराः । ज्योतिष्मतीसमस्सरोहन्दतीः
 सुफेगाः । मिचधृतः चचधृतः सुराङ्गा इह मावत” इति ।

मान्दादीन्वेकाद्वापां नामानि समुद्रानामि, तादृशो हे
 आपो यूयं इहास्मिन् कर्मणि मां चवत फलदानेन रक्षत ।
 मान्दाः हर्षहेतवः, वाग्नाः ब्रह्मेण वर्षषडन्येन युक्ताः, शुग्न्धूः
 शुद्धिहेतवः, अजिराः प्रवाहरूपेण ममनशीलाः, ज्योतिष्मतीः
 शुक्लरूपयुक्ताः, तमस्वरीः सूर्यप्रकाशाच्छादनेन तमो यथा
 भवति तथा स्वरन्धो मच्छन्धः, उन्दतीः भूमिं ह्येदयन्धः,
 सुफेनाः जलप्रवाहरूपेण बह्वेनयुक्ताः, जगन्निचभूता
 योषधीर्विभ्रति योषयन्तीति मित्रमृतः, अत्र देशाधिपतिं रा-
 ज्ञानं सुवृष्टिष्वन्वेषेण विभ्रति योषयन्तीति अत्रमृतः,
 सुहु शोभनं ब्रह्मेण सम्पूर्णं राष्ट्रं यासां ताः सुराङ्गाः । कस्यः ।
 समुद्यन्व ह्येषाजिनस्वान्तौ वृष्णो अश्वस्य सन्दानमसीति ह-
 ष्येन दास्योपनक्षति । पाठस्तु “वृष्णो अश्वस्य सन्दानमसि
 वृष्यै त्वापनक्षामि” इति । हे रज्जो त्वं वृष्णो अश्वस्य वेचन-
 समर्थस्य अश्वमुत्थस्यैवास्य ह्येषाजिनस्य सन्दानं वृद्धवन्धन-
 साधनमसि । अतो वृष्टिसिद्धार्थमनेव सन्दानेन हे ह्येषाजिन
 त्वामुपनक्षामि बभ्रामि ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

कारीर्यां माहृतं ह्येषं स्वामी धारयते पटं ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करेति हि ॥

पुरोऽष्टावाङ्गतीर्ज्जला मान्दाः संयैरति सकृत्कं ।

वृष्णः सन्नक्षते सक्तुं मन्त्रा द्वादश वर्षिताः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्षणयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्मण्या मि-
चावरुणार्थमन् । देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् ।
उद्गो दत्तोद्धिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृ-
थिव्यास्ततो नो वृष्ट्यावत । दिवा चित्तमः दृष्टवन्ति
पर्जन्येनोद्वाहेन । पृथिवीं यद्गुन्दन्ति । आ यं
नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः । वि पर्-
जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति ॥ १ ॥

वृष्टयः । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं
वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दसा उपदस्यन्ति धेनवः
शुभं यातामनु रथा अदृत्सत । सृजा वृष्टिं दिव
आद्भिः समुद्रं पृण । अजा असि प्रथमजा बलमसि
समुद्रियं । उन्नमय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः ।
उद्गो दिव्यस्य नो देहीशानो विस्तृजा हृतिं । ये देवा
द्विभिगा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः । त

इ॒मं य॒ज्ञम॑वन्तु॒ त इ॒दं श्ले॒चमा॑वि॒शन्तु॒ त इ॒दं श्ले॒चम॑नु॒
वि॒विश॑न्त ॥ २ ॥

य॒न्ति दे॒वा वि॒शति॑श्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

* प्राच्याङ्गमन्वाः कारीर्यां सप्तमे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्वा अष्टमे वर्णन्ते । कल्पः । उत्करे प्रागीषं
चिगधमनोऽवस्थितं भवति कर्दीषीत्यर्थो देवा वसव्या इति
पूर्वस्थां गधायी† कृष्णाजिनमावधीयादहोरात्रावासकं भवति
यदि वर्षेत् पिष्ठीरेव जुञ्ज्याद् यदि न वर्षेद्देवाः शर्मस्था
इति मध्यमाथामावधीयादहोरात्रावासकं भवति यदि वर्षेत्
पिष्ठीरेव जुञ्ज्याद् यदि न वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्याथा-
मावधीयादहोरात्रावासकं भवति यदि वर्षेत् पिष्ठीरेव जुञ्ज-
याद् यदि न वर्षेच्छो भूते धामच्छदादीनि त्रीषि हवीषि नि-
र्वपतीति । पाठस्तु “देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
स्था मित्रावरुणार्थमन् । देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् ।
उद्रेो दत्तोदधिं भिन्न दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्या-
स्ततो गो वृश्चावत” इति । अत्र उद्रेो दत्तेत्येषां त्रयाणां
मन्वाणां शेषत्वेनानुषज्यते । हे देवाः उद्रेो दत्त उदकानि

* प्राग्धोममन्वा इति का० । † गदायामिति तै० ।

प्रचक्षत, कीदृशा देवा वक्ष्याः प्रजानां वाञ्छितारः । क एते देवा इति उच्यते । अग्रे सोम सूर्येत्येवमादिकाः, हे देवा इति पूर्वचाम्यः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते । उदधिं भिन्ना उदकं धीयते अस्मिन्नित्युदधिर्येभ्यः तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यो दिवोऽन्तरिक्षात् पृथिव्याः लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मिषावदृषार्यमसित्येवमादयो हे देवाः प्रमंश्याः सुखप्रदा इति व्याख्येयं । तृतीयमन्त्रे त्वां नपादाऽऽहेमन् ब्रीह्यगते इत्येवमादयो हे देवाः शपीतयः समाना शीतिः सोमपानं येषां ते तादृशा इति व्याख्येयं । कस्यः । उपसोमकास्ते दिवा चित्तमः कृष्णन्तीति तैः प्रतिमन्त्रं पिष्ठीरावधाति जुहोतीत्येक इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु “दिवा चित्तमः कृष्णन्ति पर्जन्येनोद्वाहेन । पृथिवीं यद् बुन्दन्ति” इति । दिवा चित् दिनेऽपि तमो दुर्दिनान्वकारं कृष्णन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन मेघेनोदकपरिपूर्णेन महतः पृथिवीं यदा बुन्दन्ति क्लेदयन्ति, मेघा वा वृष्ट्योदकप्रवाहरूपं दुर्दिनं कुर्वन्तु । भ्रूक्लेदनार्थं यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं वहता पर्जन्येन दिवापि तमः कृष्णन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु “आ यं नरः सुदानवो ददाशुभे दिवः कोष्मसुच्यवुः । त्रि पर्जन्याः सुत्रन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः” इति । नरो मनुष्या अलिङ्गः सुदानवः सुष्ठु हविषां

दातारः, ददाशुवे हविर्दत्तवते यजमानार्थं, यं कौशमुदक-
 धारकं मेघं दिवः सकाशादाचुच्युः समन्तात् स्यावितवन्तः
 प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि पर्जन्या बहवो
 मेघाः भूत्वा रोदसी अनु स्यावापृथिवी अनुसलक्ष्य विविधां
 वृष्टिं सृजन्ति, बहुपर्जन्यभावाभिप्रायेण बहुवचनं, तासु वृ-
 ष्ट्यो धन्वना मरुभूमौ उदकरहितायां यन्ति प्रवर्तन्ते ।
 तृतीयमन्त्रपाठसु “उदीरयथा मरुतः समुद्रतो दूधं वृष्टिं
 वर्षयथा पुरीषिषः । न वो दक्षा उपदस्यन्ति धेनवः शुभं वा-
 तामनु रथा अष्टस्यत” इति । हे मरुतो दूधं समुद्रसदृशाश्ले-
 षात् वृष्टिमुदीरयथ उत्पादयत । ततः पुरीषिषः पांसुशु-
 क्तान् भूपदेभ्यान् वर्षयथ आश्लावयथ । हे दक्षाः भूमिज्ञोष-
 मुपचक्षितारः मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघाः
 नोपदस्यन्ति नैवोपचोषन्ते, किं कुर्वतां युष्माकं शुभं धातां
 जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नुवतां, किञ्चेतरेषां देवानां
 रथा अश्ववृत्सत भवदीयान् रथाननुवर्तन्तां, वृष्टिं दातुम-
 स्यादीये कर्मणि रथानावृत्स युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः
 सर्वेऽप्यन्ये देवा रथानावृत्स समागच्छन्त्वित्यर्थः । कश्यः ।
 उत्करे कृष्णामपक्वां स्यात्तीमङ्गिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति
 यदि भिद्येत वर्षिष्यतीति विद्यादिति । पाठसु “सृजा
 वृष्टिं दिव आऽङ्गिः समुद्रं पृण” इति । हे मरुतश्च दिवः
 सकाशाद्वृष्टिं सृज, अङ्गिः समुद्रसदृशं वङ्गिदाहमन्तरेणातपेन
 शुष्कमिमं कुम्भमापृण समन्तात् पूरय । कश्यः । अनउप-

सम्भने शकौ वा* कृष्णाविर्बद्धा भवत्यजा असीति †तां प्रोच-
तीति । पाठस्तु “अजा असि प्रथमजा वसमसि समुद्रियं”
इति । हे अवे अजा त्वं उदकाव्यातासि मादृपिषुदकाद्रेतो-
रूपेण परिणतादुत्पन्नासि, किञ्च प्रथमजा असि सुवर्मानु-
प्रसारितादादित्यावरकतमोभागात् प्रथममपहतादुत्पन्नासि ।
तस्य यत् प्रथमं तमोऽपाप्नन् सा कृष्णाविरभवदिति श्रुतेः ।
समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसम्बन्धि वसं वृष्ट्युत्पादनसामर्थ्यमसि ।
त्वय्याक्रन्दत्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।
कल्पः । उत्करे वर्षाङ्गसम्भं प्रतिष्ठाप्योत्सम्भय पृथिवीमिति
वर्षाङ्गां जुहोतीति । वर्षाङ्गः पुनर्नवा । पाठस्तु “उत्सम्भय
पृथिवीं भिन्द्हीदं दिव्यं नभः । उद्रेो दिव्यस्य नो देहीज्ञानो
विस्तृजा वृत्तिं” इति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुत्सम्भय उत्कर्षेण
क्लेदय तदर्थं दिव्यं दिवि भवमिदं नभः आकाशवद्भातं मेघ-
मच्छलं भिन्धि विदारय, विदार्य च दिव्यस्य दिवि भवस्य
उद्रे उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या
उत्पादक हे देव त्वमीज्ञानः सन् वृत्तिं विस्तृज उदकपूर्णवृत्ति-
समानं मेघं वर्षणाय विस्तृष्टदारं कुरु । कल्पः । ये देवा दिवि-
भागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमवधूनोत्पूर्ववीवं बहिष्ठा-
द्विज्ञसनमिति । पाठस्तु “ये देवा दिविभागा येऽन्तरिक्ष-
भागा ये पृथिविभागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं चेचमा-
विश्वन्तु त इदं चेचमनु विविश्वन्तु” इति । श्लोकत्रयभाजो ये

* ‘असि उपसत्सम्भने शकटे वा’ इति तै० ।

† तामभिक्रन्देदिति का० ।

देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्रविश्य अस्यनिष्पादकं क्षेत्रं सामान्येना-
विश्य ततः प्रतिक्षेत्रमनु च विशेषेण विद्वन्तु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

दृष्टिप्रदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मवन्धः शकटस्त्रे हृदित्रये ॥

उद्रे दक्षेति वाक्यन्तु त्रयाणां त्रेष इत्यते ।

दिवा त्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्त्रितां ॥

स्यास्त्रीमङ्गिः पूरयित्वा अन्नाः प्रोक्षत्यविं स्त्रितां ।

उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूयते ॥

अष्टमे तनुवाकेऽस्मिन् दक्ष मन्वा उदीरिताः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीये-
काण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं
परिधत्त एतद्वै दृष्ट्यै रूपं सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं
वर्षयति रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्दातं
प्रतिमीवति पुरोवातमेव जनयति वर्षस्यावरुद्धौ वा-
तनामानि जुहोति वायुर्वै दृष्ट्या ईशे वायुमेव स्वेन
भागधेयेनापधावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयत्यष्टौ ॥१॥

जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य
 एव दृष्टिः सम्प्रच्यावयति कृष्णाजिने संयैति हवि-
 रेवाकर्न्तर्वेदि संयैत्यवरुद्धौ यतीनामद्यमानानाः
 शीर्षाणि परापतन्ते खजूरा अभवन् तेषां रसं
 ऊर्द्धोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्त्सौम्यानि वै करी-
 राणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो दृष्टिं च्यावयति
 यत् करीराणि भवन्ति ॥ २ ॥

सौम्यैवाहुत्या दिवो दृष्टिमवरुद्धे मधुषा संयै-
 त्यपां वा एष ओषधीनाः रसो यन्मध्वद्वा एवौषधी-
 भ्यो वर्षत्यथो अद्वा एवौषधीभ्यो दृष्टिं निनयति
 मान्दा वाशा इति संयैति नामधेयैरेवैना अच्छैत्य-
 यो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा ॥ ३ ॥

च्यावयति दृष्टो अश्वस्य सन्दानमसि दृष्ट्वै त्वे-
 पनद्यामीत्याह दृषा वा अश्वो दृषा पर्जन्यः कृष्ण
 इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवैनः समर्धयति वर्ष-
 स्यावरुद्धौ ॥ ४ ॥

अष्टौ भवन्ति नामधेयैरेकान्त्रिःशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

कारीर्युत्तरभागस्या मन्वा अष्टम ईरिताः ।

अथ ऋग्वेदे पूर्वभागस्याः सप्तमानुवाकोक्तमन्वा व्याख्या-
यन्ते । तत्र सजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते “मास्तमसि
मस्तामोज इति कृष्णं वासः कृष्णद्वयं परिधत्त एतद्वै वृष्यै
रूपं सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति” इति । तृषा वस्त्रस्य
दशाः ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णद्वयं । अस्यपरितैर्मेघैरादित्य-
प्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । सज-
मानोऽपि कृष्णवस्त्रप्रावरणाद्दृष्टिसमानरूपः सन् पर्जन्यं वर्ष-
यितुं प्रभुर्भवति । मन्वान्तरं विनियुक्ते “रमयत मस्तः श्वेन-
मायिनमिति पश्चाद्दातं प्रतिभोवति पुरोवातमेव जनयति
वर्षस्यावस्यौ” इति । प्रतिभोवति प्रतिबध्नाति । पुरोवातो
वर्षस्त्रित्यादिसन्नायां त्रिनियोगं दर्शयति “वातनामानि जु-
ष्टेति वायुर्वै वृष्ट्या ईशे वायुमेव श्वेन भागधेयेनोपधावति स
हवासौ पर्जन्यं वर्षयति” इति । जित्स्वरित्याद्गोनि वायो-
नामानि तदुद्देशेन होमे सति यो वायुदंष्टेरीश्वरः स सन्तुष्टः
सन् वर्षयति । पाठप्राप्तां मन्वसङ्गां प्रशंसति “अष्टौ जुष्टेति
सतस्रो वै दिग्भ्यस्तस्रोऽवान्तरदिग्ना दिग्भ्य एव वृष्टिं सम्य-
न्यावयति” इति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सक्तूनां संयवनं
सद्विधास्यते तस्याधारं विधत्ते “कृष्णाजिने संयौति हवि-
रेवाकः” इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने हविःस्वरूपान् मोक्षी-
नवहन्ति तद्युक्तान् पिबन्ति च । अतोऽत्रापि कृष्णाजिने
हविष्कृतं भवति । देवविशेषं विधत्ते “अन्तर्वेदि संयौत्य-

वृक्षौ' इति । वेदेर्बहिःसंयवने यज्ञभूमिमप्रविश्य हविर्मावह-
 थ्यते । करीराणि विधातुं प्रक्षीति "यतीनामद्यमानानां
 ग्रीषाणि परापतन् ते खर्जूरा अभवन् तेषां रस ऊर्द्धाऽपतत्
 तानि करीराण्यभवन्सौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा
 आहुतिर्दिवो वृष्टिं चावयति" इति । पारमहंस्यरूपं चतु-
 र्याश्रमं प्राप्तानां तेषां यतीनां मुखे ब्रह्मात्मप्रतिपादको वे-
 दान्तशब्दे नास्ति तान् यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्रम्यः प्राय-
 ष्छत् । तथा *कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रस्य प्रतिज्ञा समा-
 दायते 'अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छ' इति ।
 पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तं । तथा च स्मर्यते,

‘नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु सन्न्यासी पतत्येव न संशयः' ॥ इति ।

तेषाञ्च सालावृकैर्भक्षणं षष्ठकाण्डे समादायते 'इन्द्रे यतीन्
 सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्'
 इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना नित्यकर्म परित्यक्तवतां भ-
 वतामपि ईदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणमेव ।
 सालावृकैरद्यमानानां यतीनां यानि ग्रीषाणि कपालास्थोनि
 भूमावपतन् तानि खर्जूरवृक्षत्वेनोदभवन्, ये तालाभिधानाः
 महाखर्जूरास्तेषां फलानि शिरःकपालसदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां
 फलानां रस ऊर्द्धमुत्क्रम्य भूमावपतत् पतित्वा च सोमलतासदृ-
 शीनां सतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीर-

* कौषीतकोपनिषदिति वै ।

ब्रह्मवाच्यानि अभवन् । अतएव सोमाङ्कुरसदृशत्वात् सौम्यानि करीराणि, तदाङ्गतिश्च सौम्या सती दिवः सकाशाद्दृष्टिं प्रस्थावयति, अग्नौ प्रास्ताऽऽङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिरिति स्मृतेः । सङ्गुनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते “यत् करीराणि भवन्ति सौम्यैवाङ्गत्या दिवो दृष्टिमवदन्धे” इति । संयवनसाधनं मासिकद्रव्यं विधत्ते “मधुषा संयौत्यपां वा एष ओषधीनां रसो यन्मध्वद्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षयथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो दृष्टिं निनयति” इति । मसिका हि नामाविधेभ्यः पुष्येभ्यो रसानादाथ मधु कुर्वन्ति तेषाञ्च रसानामोषधिजन्यत्वाद्भवत्वाच्चोभयसारत्वं । मन्त्रेण संयवनं विधत्ते “मान्दा वाग्ना इति संयौति नामधेयैरेवैना अष्कैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरास्थावयति” इति । मान्दादीन्वपां नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन प्राप्नोति, किञ्च हे देवदत्त समागच्छेति यथा लोके ब्रूयात् एवमेवैना अपः स्वनामभिरास्थावयति । कृष्णाजिनवन्धनमन्त्रं व्याचष्टे “दृष्णो अश्वस्य सन्दानमसि दृक्षी लोपनङ्गामीत्याह दृषा वा अश्वो दृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवैगं समर्धयति वर्षस्यावदक्षी” इति । यथाश्वो दृषा सेचनसमर्थः एवं पर्जन्योऽपि सेचनसमर्थः, स उदकपूर्णेन कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्वर्षति, अतः कृष्णेन रज्जुरूपेणैवं पर्जन्यं समृद्धं करोति, तच्च वर्षस्यावरोधाय सम्यच्यते ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ • ॥

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या-
 बभ्राति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति यदि वर्षेत
 तावत्येव होतव्यं यदि न वर्षेच्छो भूते हविर्निर्वपेद-
 होराचे वै मिचावरुणावहोराचाभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति मिचावरुणावेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवासौ ॥ १ ॥

अहोराचाभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नये धामच्छदे पु-
 रोडाशमष्टाकपालं निर्घपेन्माहृतं सप्तकपालं सौ-
 र्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः
 सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मि-
 भिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा
 वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भाग-
 धेयेनोपधावति ताः ॥ २ ॥

एवासौ पर्जन्यं वर्षयन्त्युता वर्षिष्यन् वर्षत्येव सृजा
 वृष्टिं दिव आद्भिः समुद्रं पृणेत्याहेमाश्चैवामुश्चापः
 समर्धयत्यथो आभिरेवामूरच्छैत्यजा असि प्रथमजा
 बलमसि समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतदुबभ्य
 पृथिवीमिति वर्षाद्वां जुहोत्येषा वा ओषधीनां वृष्टि-
 वनिस्तयैव वृष्टिमाच्छावयति ये देवा दिविभामा इति

दृष्ट्वाजिममवधूनोतीम एवासमै लोकाः पीता अभीष्टा
भवन्ति ॥ ३ ॥

अस्मै धावति ता वा एकविंशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां व्यख्याता नवमे स्फुटं ।

अथोत्तरभागस्यमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते । तत्र त्रिषु
दिनेषु क्रमेण ऋदिस्रये सक्तुबन्धनार्थं मन्त्रान् विनियुक्ते
“देवा वसव्या देवाः शर्मष्ठा देवाः वपीतव इत्यावध्नाति देव-
ताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति” इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवता-
भिरनुमृद्योतः प्रतिदिनं वृष्टिमिच्छति । तत्र वर्षावर्षपञ्चयो-
र्यवस्थया सक्तुहोमं पुरोडाशनिर्वापञ्च विधत्ते “यदि वर्षेत्
तावत्येव होतव्यं यदि न वर्षेच्छो भूते हविर्निर्वपेत्” इति ।
तावत्येव सक्तुबन्धने कृते सति वर्षणपञ्चे पुरोडाशनिर्वापम-
न्तरेण पिण्डीर्जुञ्जयात् । प्रथमदिने वृष्टौ चत्यां पिण्डत्रय-
होमेनैव कर्मसमाप्तिः । तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रि-
ष्वधि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनिर्वापं कुर्यात् ।
अहोरात्रावसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोग-
वाचिणीं द्वितीयां प्रयुञ्जानेनाहोरात्रयोर्निरन्तरं बन्धनं च-
दुक्तं तद्विधिमर्थवादेनान्नयति “अहोरात्रे वै मित्रावरुणाव-

होराचाभ्यां खलु वै पर्जन्या वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति
मिचावरुणावेव खेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मा अहो-
राचाभ्यां पर्जन्यं वर्षयतः” इति । अङ्गः सूर्यप्रकाशयुक्तत्वा-
न्मिचत्वं । रात्रेरन्धकारेण *खीनत्वाद्वरणत्वं । पर्जन्यस्याहोरा-
चाभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः । कुतः कालान्तरस्थाभावात् ।
तथा सति रात्रौ दिवसे वा सदा वर्षिष्यतीति ज्ञातुमशक्य-
त्वान्निरन्तरं बन्धनीयं । तेन तुष्टौ मिचावरुणौ वर्षयतः । हवि-
र्निर्वपेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति
“अग्नये धामष्कदे पुरोडाशमष्टाकपाखं निर्वपेन्मासतः सप्त-
कपाखः सौर्यमेककपाखमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः
सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा अमावादित्यो न्यङ् रग्निभिः
पर्यावर्तन्तेऽथ वर्षति धामष्कदिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै
देवता वृष्ट्या ईशते ता एव खेन भागधेयेनोपधावति ता
एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युता वर्षिष्यन् वर्षत्येव” इति । धामा ह
यन्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वाद्भामष्कदग्निः,
तदर्थंस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्यन्धकारादिकया वृष्ट्याष्कादय-
तीति धामष्कत् तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताञ्जतिरिति
स्त्यनुसारेणाम्भिरस्मासोकादाञ्जत्याऽऽदित्यद्वारा वृष्टिमुत्पा-
दयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यत्र यत्र नयन्ति
यस्मिन् काले अमावादित्यो न्यग्भूतैस्त्रीश्रैरग्निभिः परित
आवर्तन्ते अतिव्रथेन सन्नापं करोति, तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति,

* अपकरत्वादिति तै० ।

वर्षन् स धामानि गृह्णादीन्याच्छादयन्निव बज्रसमेघयुक्तो भूत्वा
वर्षति । तथा सत्यग्निर्मरुत आदित्य इत्येता एव देवता वृष्टि-
नियमनाय समर्थाः, तास्य हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्ष-
यन्ति । यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेव वर्धयन्निव पूर्वं स्थितः तथा-
प्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामर्थ्यं
सम्पाद्य सर्वथा वर्षत्येव । आमस्यालोपूरणमन्त्रं व्याचष्टे “सृजा
वृष्टिं दिव आऽङ्गिः समुद्रं पृणेत्याहेमासैवामूष्वापः समर्ध-
यत्यथो आभिरेवामूरच्छैति” इति । आऽङ्गिः पृणेत्यनेनेमा
भूलोकस्या अपः समर्धयति । सृजा वृष्टिमित्यनेनामूः स्वर्गस्था
अपः समर्धयति । किञ्चाभिरेव भूलोकस्थाभिरङ्गिः अमूर-
च्छैति स्वर्गस्था अपः प्राप्तुं गच्छति । कृष्णाविप्रोक्षणमन्त्रस्य
स्यष्टार्थतां दर्शयति “अञ्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रिय-
मित्याह यथायजुरेवैतत्” इति । पुनर्नवायां होमं विधत्ते
“उन्नम्य पृथिवीमिति वर्षाङ्गां जुहोत्येषा वा ओषधीनां
वृष्टिवनिस्तथैव वृष्टिमास्यावयति” इति । एषा वै पुनर्नवैवौ-
षधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्दृष्टिभाक्, वर्षतीं बज्रसतर-
समुद्गवात् । मन्त्रान्तरं विनियुक्ते “ये देवा दिविभागा इति
कृष्णाजिनमवधूनीतीम एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति”
इति । दिविभागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वात्
लोकाः प्रीताः सन्तो यजमानायाभीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिध्वामनूचानीत्याहु-
स्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत् ककुदुष्णिहा जगत्स्यै यदु-
ष्णिहाहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि छन्दांस्यवरुन्धे
गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि चत्वार्यध्यक्षराणि
चतुष्पाद एव ते पञ्चवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽ-
ध्यवमेव तद्यद्वध्यक्षराणि यज्जमत्या ॥ १ ॥

परिदध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा परिदधातीन्द्रियं
वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रतिष्ठापयति
नान्तं गमयत्यग्ने ची ते वाजिना ची षधस्येति चिबत्या
परिदधाति सरूपत्वाय सर्वा वा एष यज्ञो यज्ञैधा-
तवीर्यं कामायकामाय प्रयुज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो
यज्ञः प्रयुज्यते चैधातवीर्येन यजेताभिचरन्सर्वा वै ॥

॥ २ ॥

एष यज्ञो यज्ञैधातवीर्यः सर्वैणैवैतं यज्ञेनाभिचर-
ति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वा वा
एष यज्ञो यज्ञैधातवीर्यः सर्वैणैव यज्ञेन यजते नैन-
मभिचरन्स्तृणुत एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः
प्रजातमेवैनहदात्येतयैव यजेत सहस्रेणो जानोऽन्तं वा
एष पशूनां गच्छति ॥ ३ ॥

यः स॒हस्रेण॑ यज॑ते प॒जाप॑तिः खलु॒ वै प॒शून्सृ॑जत
ताः॒ स्वै॒धात॑वी॒र्येनै॒वासृ॑जत य एवं वि॒द्वाः॒ स्वै॒धात॑वी॒-
र्येन॑ प॒शुकामो॑ यज॑ते यस्माद्दे॒व योनेः॑ प॒जाप॑तिः प॒शू-
न्सृ॑जत तस्माद्दे॒वेना॑न्सृजत उपै॑न्मु॒त्तर॑ः स॒हस्रं॑ न-
मति॑ दे॒वता॑भ्यो वा ए॒ष आ॑वृ॒च्छते॒ यो य॒क्ष्य इ॒त्युक्त्वा॑
न यज॑ते चै॒धात॑वी॒र्येन॑ यजेत॒ सर्वो॑ वा ए॒ष य॒ज्ञः ॥ ४ ॥

य॒च्चै॒धात॑वी॒र्यः॑ सर्वेणै॒व य॒ज्ञेन॑ यज॑ते न दे॒वता॑भ्य
आ॑वृ॒च्छते द्वाद॑शकपालः पुरो॒डाशो॑ भवति॒ ते च॒य-
श्चतु॑ष्कपालास्त्रि॒ष्षमृ॒द्धत्वा॑य च॒यः पुरो॒डाशा॑ भवन्ति
च॒य इ॒मे लो॒का ए॒षां लो॒काना॑मा॒ग्रा उत्त॑र उत्तरो
ज्या॒यान् भव॑त्ये॒वमि॒व ही॑मे लो॒का य॒वम॑यो मध्य
ए॒तदा॑ अ॒न्तरि॑क्षस्य रू॒पः स॒मृ॒द्धौ सर्वे॑षामभि॒गम॑य-
न्व॒द्यत्य॑च्छ॒म्बट्कार॑ः॒ हिर॑ण्यं ददाति॒ तेज॑ ए॒व ॥ ५ ॥

अ॒वरु॑न्धे ता॒र्घ्यं द॑दाति प॒शून्वावरु॑न्धे धे॒नुं द॑दा-
त्या॒शिष॑ ए॒वावरु॑न्धे साम्ना॑ वा ए॒ष वर्णा॑ यद्वि॒रण्यं
यजु॑षां ता॒र्घ्यमु॑क्थाम॒दानां॑ धे॒नुरे॒ताने॒व सर्वा॑न् वर्णा-
न॒वरु॑न्धे ॥ ६ ॥

अ॒गत्या॑भि॒चर॑न्त्सर्वो॒ वै ग॑च्छति॒ यज्ञ॑स्तेज॒ ए॒व चि॑-
श्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अनुवाके तु दशमे कारीरोष्ठिः समापिता ।

अथैकादशे चैधातवीयेष्टिर्विधातव्या । तच्चादौ सामिधेनीषु
दे धाव्ये विधत्ते “सर्वाणि छन्दाः स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानी-
त्याङ्गस्त्रिष्टुभो वा एतदीर्यं यत् ककुदुष्णिहा जगत्यै चदुष्णिह-
ककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि छन्दाः स्यवन्धे” इति । एतस्यां
चैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि छन्दाः अनुवक्तव्यानि
इत्यभिज्ञा आहुः, तत्तु सर्वच्छन्दोऽनुवचनं कथं घटत इति
तदुच्यते । ककुच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारं, उष्णिक्छन्दो जगत्याः
सारं, अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वच्छन्दोऽनुवचनं सम्यच्यते । प्र
सो अग्ने तवोतिभिरित्येषा ककुत् तदीयेषु त्रिषु पादेषु
मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । प्र सोत्रे पूर्व्वं वच इत्येषोष्णिक्
तदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदु-
भयवचनेन त्रिष्टुब्जगत्योर्लोभेऽपि गायत्र्या अस्त्राभन्नङ्गां वा-
रयितुमन्तर्भावं दर्शयति “गायत्री वा एषा चदुष्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते पञ्चवो यथा पुरो-
डाग्ने पुरोडाशोऽधेषमेव तद्यदुच्यध्यक्षराणि” इति । उष्णिक्-
छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि तत्र चतुर्विंशत्यक्षरैर्गायत्र्यन्तर्भृता,
यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पात्पञ्चस्यरूपा
एव । पूर्व्वस्मिन् प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पु-

रोडाभान्तरस्वापनं विहितं । एवमचापि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशेऽध्ययर्थन्यः पुरोडाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्-
 कन्दस्कायामृचि गायत्रीच्छन्दोऽक्षरसङ्ख्याया अधिकाक्षराणि
 सत्पारोति यत् तदेवगन्तव्यं । अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं
 युक्तमित्यभिप्रायः । *प्रकृतौ दे ष्टचावुक्ते आजुहोत दुवस्य-
 तेति गायत्री सामिधेनी । तं वदन् इति जगती भवति ।
 ते अपवदितुं* चिद्युभं विधत्ते “यज्जगत्या परिदध्यादन्तं यज्ञं
 गमयेत् चिद्युभा परिदधातीन्द्रियं वै वीर्यं चिद्युगिन्द्रिय एव
 वीर्यं यज्ञं प्रतिष्ठापयति नान्तं गमयति” इति । उष्णिक्-
 कन्दस्यो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात् तदेवात्र जगतीशब्देन
 विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्कन्दसि गायत्र्यन्तर्भावस्योक्तत्वात्-
 क्षितसप्तपद्या जगतीशब्दो गायत्रीं ब्रूते । तथा सति प्रकृति-
 बद्धाक्षर्या परिधानं यत् तदेवात्र जगतीपरिधानमिति
 विवक्षितत्वात् तत्र बाध इत्युच्यते । अथवा प्राखात्करानुसा-
 रेण मुख्यवैव जगत्यात्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने
 हि यज्ञं नाहितवान् भवति, अथ चिद्युभा परिदध्यात् सामि-
 धेनीः समापयेदित्यर्थः । चिद्युभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वात् यज्ञं
 सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान् भवति । ततो यज्ञं न नाशयति ।
 तां चिद्युभं दर्शयति “अग्ने चो ते वाजिना चो बधस्येति
 चिवत्सा परिदधाति सरूपत्वात्” इति । चिद्युब्दा बधस्ये

* प्रकृतावाजुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीषा
 भवात्, तामपवदितुमिति तै० ।

यस्यां सन्तीति त्रिवती, सेयं द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके समासास्यमानत्वात् तत्रैव व्याख्यास्यते । यथास्यामृचि चि-
 शब्दस्यैधातवीयकर्मनामन्यपि चिशब्देऽस्तीति सा-
 ह्यं । सर्वकामसाधनत्वेन यागं विधत्ते “सर्वो वा एष यज्ञो
 यज्ञैधातवीयं कामाय कामाय प्रयुज्यते सर्वभ्यो हि कामेभ्यो
 यज्ञः प्रयुज्यते” इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि हन्दांसि प्रयो-
 क्तव्यानि तानि सर्वाण्येषोष्णिक्कुञ्जामेवावरुध्यानीत्युक्तं । अतो
 ऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयो-
 क्तव्यः, यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरस्त्रिसो यज्ञः सर्वकामार्थं प्रयु-
 ज्यते तस्मात् सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तं । सामा-
 न्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते
 “त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन् सर्वो वै एष यज्ञो यज्ञैधात-
 वीयः सर्वेषैवेन यज्ञेनाभिचरति स्मृणुत एवैनं” इति । अभि-
 चारपरिहारार्थत्वं विधत्ते “एतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वो
 वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीयः सर्वेषैव यज्ञेन यजते नैनमभि-
 चरन्स्मृणुते” इति । एतयैव त्रैधातवीयेष्वैव । सहस्रदक्षिणा-
 कस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरत्नोर्थात्ममहाव्रतादेरनुष्ठानसिद्धिं प्रति
 साधनत्वं विधत्ते “एतयैव यजेत सहस्रेषु यच्छ्यमाणः प्रजात-
 मेवैवहदाति” इति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टु-
 मवमर्षः सन्नहं तेन यच्छ्य इति कामयते सोऽयमेतयेष्वा
 यजेत पश्चात् तत्र प्रजातं प्रभूतं वज्रविधं सहस्रं दातुं ब्रह्मो
 भवत्येव । ततस्साहस्रकर्मनुष्ठानं सिध्यति । अथ सहस्रदक्षिणा-

केन यागेनेष्टवतः उपरितनवज्जविधयज्ञसाधनद्रव्याथै विधत्ते
“एतयैव यजेत सहस्रेषोजानोऽन्तं वा एष पशूनां गच्छति
यः सहस्रेषु यजते प्रजापतिः खलु वै पशून्सृजत तांस्त्रैधा-
तवीयेनैवासृजत य एवं विद्वांस्त्रैधातवीयेन पशुकामो यजते
यस्मादेव योनेः प्रजापतिः पशून्सृजत तस्मादेवैनान्सृजत
उपैनमुत्तरं सहस्रं नमति” इति । यः पुमान् गोसहस्र-
दक्षिणाकेन यागेनेष्टवान् भवति स एष पशूनामवसानं प्रा-
प्नोति, तेनोत्तरक्रतुननुष्ठातुमसमर्थो भवति, अतस्तत्सामर्थ्यात्
पशुकामः सन् प्रजापतिवदेतेनेहा पशुयोनेरस्मादेव यागात्
पशून् प्राप्नोति, तदुत्तरक्रतुषु दातव्यं गोसहस्रमेतं यज-
मानं प्राप्नोति । यज्ञं सङ्कल्प्यामनुष्ठातुः सङ्कल्पभ्रंशपरि-
हारार्थं विधत्ते “देवताभ्यो वा एष आटुष्यते घो यच्छ
इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत सर्वा वा एष यज्ञो यज्ञै-
धातवीयं सर्वेषैव यजेन यजते न देवताभ्य आटुष्यते” इति ।
आटुष्यन् सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति चावत् । अस्मिन्
कर्मणि द्रव्यं विधत्ते “द्वादशकपासः पुरोडाशो भवति ते
चयस्यतुष्कपासास्त्रिष्वमृद्भूलाय” इति । समूहाकारेण गणना-
यां द्वादशकपासलेऽप्यनुष्ठाने त्रिसङ्ख्याकास्यतुष्कपासाः कर्तव्याः,
तथा त्रिसङ्ख्या यजमानस्य चिवारं समृद्भूलं सम्यद्यते । पुरो-
डाशसङ्ख्यां प्रशंसति “चयः पुरोडाशा भवन्ति चय इमे लोक
एषां लोकानामाष्टौ” इति । पूर्वप्रपाठकोक्तत्रिधाताविव
प्रमाणवैषम्यं विधत्ते “उत्तर उत्तरो व्याधान् भवत्येवमिव

हीमे लोकाः” इति । चोदकप्राप्तं व्रीहिमयत्वमपवदितुं यव-
मयं विधत्ते “यवमयो मध्य एतदा अन्तरिक्षस्य रूपं समृद्धौ”
इति । भूसोकवर्तिनो मनुष्याः, स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यचन्द्रा-
दयस्य विश्वष्टमुपस्रभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वं । अन्तरिक्ष-
वर्तिनस्तु यवगन्धर्वादयो गोपस्रभ्यन्त इति वैलक्षण्यमेव ।
यवमवस्येतरवैलक्षण्यादान्तरिक्षरूपत्वं, तच्च समृद्धौ सम्पद्यते ।
त्रिधातुवत् विश्वपि पुरोडाशेषु सकृदेव हस्तस्यैव अवदानं वि-
धत्ते “सर्वेषामभिममयस्रवद्यत्यश्मद्धारं” इति । षडुक्तं सूत्र-
कारेण ‘हिरण्यं तार्यं धेनुरिति दक्षिणा’ इति, तदेतद्विधत्ते
“हिरण्यं ददाति तेज एवावदन्धे तार्यं ददाति पशून्नेवावदन्धे
धेनुं ददात्याग्निष एवावदन्धे साधो वा एष वर्षां षड्द्विरण्यं
यजुषां तार्यमुक्थामदानां धेनुरेतामेव सर्वां वर्षानवदन्धे”
इति । हिरण्यस्य तेजस्त्रित्वात् तद्दानेन तेजःप्राप्तिः, तार्यस्य
घृताक्तवस्त्रत्वात् तद्दानेन पशुप्राप्तिः, धेनोः कामधेनुत्वसाम्यात्
तद्दानेनाग्निषां प्राप्तिः । सर्वं तेजः सामरूप्यं ह अन्नदित्या-
ज्जानात् हिरण्यस्य सामवर्षत्वं । यजुर्वेदं ऋचियस्याजुर्वेदि-
मित्याज्जातत्वात् तार्यस्य च राजसूये ऋचियेष परिहितत्वा-
द्दीदृशं सम्बन्धमभिप्रेत्य तार्यं यजुषां वर्षस्वरूपमित्युच्यते ।
उक्थैः ऋक्षैर्देवतानां जायमाना मदा षास्वृक्षु ता ष्वच उक्था-
मदाः, तार्यां यवप्रसृतधेनुवद्वर्षप्रहेतुत्वाद्देव्या ष्वम्बर्षत्वं ।
ऋक्षस्यचयदानेनोक्तान् वर्षान् प्राप्नोति ।

अत्र मीमांसा । षडाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्ये निन्दादिसंभवत् ॥

चित्रया यजेत पशुकामः कारीर्यां वृष्टिकामो यजेतेत्यादिषु कामप्रेरितेन पुद्गले कर्मोपक्रान्तं, तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावात् समापनीयमिति चेत् । मैवं । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः अवशात्, देवताभ्यो वा एष आवृत्त्यते यो वक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते चैधातवीथेन यजेतेति । तदुभयं श्रुतं तस्मात् समापनीयं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्वष्टा इतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहरत् तस्मिन्निन्द्र उपह्वमैच्छत् तन्नोपाह्वयत् पुषं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यदत्यशिष्यत् तत् त्वष्टाह्वनीयमुपप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रश्चुर्वर्धस्वेति स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि वा तावत् प्रवृणं ॥ १ ॥

आसीद्यदि वा तावदध्यग्रेरासीत् स सम्भवन्नग्नी-
षोमावभिसमभवत् स इषुमाचमिषुमाचं विष्वङ्वर्ध-
त स इमाँल्लोकानृणोद्यदिमाँल्लोकानृणोत् तद्दु-
चस्य वृचत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा
वज्रमसिञ्चत् तपो वै स वज्र आसीत् तमुद्यन्तुं ना-
शक्नोदद्य वै तर्हि विष्णुः ॥ २ ॥

अन्या देवतासीत् सोऽब्रवीद्विष्णवे ह्रीदमाह-
रिष्यावो येनायमिदमिति स विष्णुस्त्रेधात्मानं विन्य-
धत्त पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपर्यावर्ताद्यविभेद्यत् पृथिव्यां तृतीयमासीत् ते-
नेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र-
हारस्ति वा इदं ॥ ३ ॥

मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्
तत्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽतिप्रायच्छत् तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यदन्तरिक्षे
तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्रहारस्ति वा इदं ॥ ४ ॥

मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्
तत्प्रत्यगृह्णाद्विर्माधा इति तद्विष्णवेऽतिप्रायच्छत् त-

द्विष्णुः प्रत्यगृह्णाद्स्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति य-
ह्वि वि तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनु-
स्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्रहार्येनाहं ॥ ५ ॥

इदमस्मि तत् ते प्रदास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत्
सन्धां तु सन्दधावहै त्वामेव प्रविशानीति यन्मां प्र-
विशेः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवीत् त्वामेवेन्धीय तव भो-
गाय त्वां प्रविशेयमित्यब्रवीत् तं वृचः प्राविशदुदरं वै
वृचः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य आतृव्यो यः ॥ ६ ॥

एवं वेद इन्ति क्षुधं आतृव्यं तदस्मै प्रायच्छत् तत्
प्रत्यगृह्णात् चिमीधा इति तद्विष्णवेऽतिप्रायच्छत् तद्वि-
ष्णुः प्रत्यगृह्णाद्स्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यच्चिः
प्रायच्छत् चिः प्रत्यगृह्णात् तच्चिधातोस्त्रिधातुत्वं य-
द्विष्णुरन्वतिष्ठत् विष्णवेऽतिप्रायच्छत् तस्मादैन्द्रावै-
ष्णावः ह्विर्भवति यद्वा इदं किञ्च तदस्मै तत्प्रायच्छ-
द्वचः सामानि यजूषि सहस्रं वा अस्मै तत्प्रायच्छत्
तस्मात् सहस्रदक्षिणं ॥ ७ ॥

पुष्यं विष्णुर्वा इदमिदमहं यो भवत्येकविंशति-
श्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

त्रैधातवोयतद्रुष्ये एकादश उदीरिते ।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्य ऐन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्र-
दक्षिणाञ्च विधास्यन्नादौ कर्मनाञ्चि चिधातुत्वस्यादनाञ्च
उपाख्यानं दर्शयति “त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहरत्
तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत् तन्नोपाङ्गयत् पुत्रं मेऽवधीरिति स
यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्” इति । विश्वरूप-
नाञ्चस्त्वष्टुः पुत्रस्य इच्छेण कृतो बध उपरितनप्रपाठकस्य
प्रथमानुवाके स्पष्टीभवित्यति । स च हतपुत्रस्तृष्टा कोपा-
दिन्द्ररहितं सोमघानं कर्तुमुद्यतः, तस्मिन् यागे मामाङ्गये-
त्येवमिन्द्रोऽब्रवीत्, स तु त्वष्टा तं पुत्रं मेऽवधीरित्यवदत्
तमिन्द्रं नोपाङ्गयत्, स चेन्द्रो यज्ञस्य विघातं कृत्वा बलात्का-
रेण सोमं पीतवान् । अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रबधहेतोः
पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति “तस्य यदत्यग्निष्यत् तत् त्वष्टाहवनीय-
मुपप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रश्चुर्वर्धस्वेति स यावदूर्द्धः पराविध्यति
तावति स्वयमेव अरमत यदि वा तावत् प्रवणमाशीषदि
वा तावदध्यग्रेरासीत् स सम्भवन्नग्नीषोमावभिसमभवत्” इति ।
तस्येन्द्रेण बलात् पीतस्य सोमस्य सम्बन्धि रसरूपं यदक्षमत्य-
ग्निष्यत् तद्गृहीत्वा त्वष्टाभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमे-
नाग्निं वैर्युत्पादनाय प्रवृत्तमकरोत् । तस्मिन् होमे मन्त्रमि-
ममुच्चारितवान् स्वाहेन्द्रश्चुर्वर्धस्वेति । तस्याद्यमर्थः, हे अग्ने
तुभ्यमिदं स्वाङ्गतं, पुनरिन्द्रस्य ज्ञातयिता कश्चित् पुरुषो भूत्वा
वर्धस्वेति । सोऽग्निर्थावता कालेनोर्द्ध्वान्नाकारूपो भूत्वा पराभूत्-

मिच्छं कर्तुं विध्यामीत्युच्यते भवति तावति काले वक्रिः स्वय-
मेव विरतोऽभूत् ज्वाला ज्ञानेत्यर्थः । तत्र मन्वन्तस्वरापराधो
निमित्तं । तथा हि इन्द्रस्य ज्ञातयितेन्द्रजगुरिति विवक्षायां
तत्पुरुषसमासस्थानोदात्तत्वेन भवितव्यं । आद्युदात्तस्त्वयं ब्रह्मः
प्रयुक्तः, स च ब्रह्मव्रीहितां शोतयति । ब्रह्मव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात् । सति ब्रह्मव्रीहा-
विन्द्रः ज्ञातयिता यस्मैत्यर्थो भवति । शोऽयं मन्वन्तः स्वरा-
पराधः । अपराधाभावे सति उक्ततया ज्वालाया यजमानस्य
कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्ततया ज्वालाया
यजमानस्य कार्यसिद्ध्यभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभाव-
सूचनायाग्निः प्रवणमवन्तमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचना-
र्थमग्निज्वालाया अधिका वृद्धिरभूत्, तद्यथा तथा वा तिष्ठत्,
स तग्निः पुरुषरूपेण सम्भवन्नेवाग्नीषोमावभिव्याप्य समुत्पन्नः
शोमाधाराङ्गाराभिमानिमग्निदेवं ह्यमानरवाभिमानिनं
शोमदेवस्य समुक्षे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोर्दूर्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां
दृष्टवानित्यर्थः । एतच्चोपरितनप्रपाठके तावन्नूतामभिसंदष्टौ
वै स इत्यत्र स्पष्टीभवित्यति । एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं
दर्शयति “स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कवर्धत स इमान् लोका-
नवृषोऽदिमान् लोकानवृषोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं” इति । इषु-
पातो जावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु दिक्षु व्याप्य
प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वं । अथास्य
वृत्रस्य बधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति “तस्मा-

दिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत् तपो वै स वज्र
 आसीत्” इति । तस्मात् सर्वलोकावरकाहृत्रादिन्द्रोऽविभेत्
 यथेन्द्रस्तथा त्वष्टाप्यविभेत् त्रिष्वपि लोकेष्वनेनावृतेषु त्वष्टुरि-
 न्द्रस्य सोमयोः समान एव स्थानाभावः । ततस्त्वष्टा तं वृत्रं
 हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्मा इन्द्राय वज्रमसिञ्चत्,
 अस्त्ररूपत्वायाभिमन्त्रितेन जलेन तदोयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै
 दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसम्बन्धी वज्रोऽभिमन्त्रितत्वात्
 तपोरूप एवासीत् । तपोरूपस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णु-
 सहकार्यपेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति “तमुद्यन्तुं नाशक्रोदथ वै तर्हि
 विष्णुरन्या देवतासीत् सोऽन्नवीद्विष्णवे हीदमाहरिष्यावो ये-
 नायमिदमिति” इति । यदेन्द्र उद्यमने शक्रो नाभूत् तदानां
 तस्मैन्द्रस्य पुरतो विष्णुर्नाम काचिद्देवतासीत् तं विष्णुमेवं
 प्रार्थितवान्, वृत्रस्य वीर्यं स्रत्वा भयमापन्नस्य मम हस्तो वज्र-
 मुद्यन्तुं न प्रभवति, येन वीर्येण अयं वृत्रः इदं जगद्
 व्याप्तवान् तादृशं वीर्यं आवामुभावस्माहृत्रादाहरिष्यावः,
 अतो हे विष्णो मम सहकारी भवितुमागच्छेति । प्रार्थितस्य
 विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति “स विष्णुस्तेधात्मानं
 विन्यधत्त पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीयमभि-
 पर्यावर्ताह्यविभेत्” इति । विष्णुर्मूर्तित्रयं सम्पाद्य रक्षणाय
 लोकत्रये स्थापितवान् । यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्यावर्तात् सर्व-
 दिग्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽविभेत् तस्मादिन्द्रभीतिनि-
 वारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तित्रयस्थाप-

मादूर्द्धं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति “यत् पृथिव्यां तृतीय-
मासीत् तेनेन्द्रे वज्रमुदयच्छद्विष्णुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे
प्रहारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्रदास्यामीति तदस्मै प्रा-
यच्छत् तत्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽतिप्रायच्छत् तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति” इति । विष्णुना स्वकी-
यवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत् स्थापित-
मासीत् तेन युक्तः स इन्द्रः तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितः तं वज्र-
मुदयच्छत्, तदानीं स वृत्रो भीतः सस्मिन्द्रमिदमब्रवीत्, हे
इन्द्र मे शरीरं मा प्रहाः अस्येवेदं किञ्चिन्मयि वीर्यं पृथिवी-
व्याप्तिष्ठमं तत् सर्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् ।
स च इन्द्रस्तत् स्वीचकार स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्
विष्णवे तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मासु मध्ये-
ऽयमिन्द्रे वीर्यं धारयत्वित्यभिप्रेत्य इन्द्रार्थं तद्वीर्यं प्रत्यगृ-
ह्णात् । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्यायेण दर्शयति “यदन्तरिक्षे
तृतीयमासीत् तेनेन्द्रे वज्रमुदयच्छद्विष्णुस्थितः सोऽब्रवीन्मा
मे प्रहारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्रदास्यामीति तदस्मै
प्रायच्छत् तत्प्रत्यगृह्णाद्विर्माधा इति तद्विष्णवेऽतिप्रायच्छत्
तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति” इति । हे
विष्णो पूर्वं सहद्वीर्यग्रहणेन मां धृतवानसि तदपेक्ष्य द्विर्मां
धारयेति ब्रुवन् वीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयपर्यायेण तस्मिन्सं-
कृत्यं दर्शयति “यद्विहि तृतीयमासीत् तेनेन्द्रे वज्रमुदयच्छ-
द्विष्णुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्रहार्येनाहमिदमस्मि तत्ते

प्रदास्यामीति त्वीश् इत्यब्रवीत्” इति । येन वीर्येण अहमिदं जगद्भ्रातृवानस्मि तत्सर्वं ते प्रदास्यामीत्युक्तवान्, इन्द्रोऽङ्गीकार, अङ्गीकारार्थोऽयं त्वीशब्दः अस्तु तथेत्यर्थः । तस्य वीर्यस्य प्रदानात् प्रागेवेन्द्रवृचयोः सन्धिं दर्शयति “सन्धां तु बन्धधा-
वहै त्वामेव प्रविशानीति यन्मां प्रविशेः किं मां मुञ्च्या इत्य-
ब्रवीत् त्वामेवेन्धीय तव भोगास्य त्वां प्रविशेयमित्यब्रवीत् तं वृचः प्राविशदुदरं वै वृचः क्षुत् क्षुत्तु वै मनुष्यस्य भ्रातृवो च एवं वेद इति क्षुधं भ्रातृव्यं” इति । तुशब्दो वक्तव्यप्रेषकज्ञावयो-
तनार्थः । तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति किञ्चन्यच्छेषं वक्त-
व्यमस्ति । तावद्भूमौ सन्धानं करवाव । कीदृशसन्धानमिति तदुच्यते, हे इन्द्र त्वामेवाहं प्रविशानीति तत इन्द्र एवमब्रवीत् यदि त्वं मां प्रविशेः तदा किं त्वामेव भोक्ष्यस्य इति । ततो वृच इदमब्रवीत् । नाहं त्वां भोक्ष्ये किन्तु त्वामिन्धीय उद-
राग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीपयेयं, तच्च तव वक्तृविधास-
भोगाद्योपयुज्येत ततस्त्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृचः प्रा-
विशत् प्रविष्टस्य वृचो वक्तृस्यपूरणसमवकारूपमुदरमभवत्, लोकोऽपि मनुष्यस्योदरे वर्तमाना क्षुदेवाद्यन्तबाधकत्वात् स-
हजो भ्रातृव्यः, एतद्देदनस्य क्षुदुपघातः फलं । तस्य वृचस्य ब्रवेत्नात् पूर्वं क्षुलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तदिदानीं दर्शयति “तदसौ प्रायच्छत् तस्यत्यमृतात् चिर्माधा इति तद्विष्णवेऽति-
प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यमृतादस्मास्मिन् इन्द्रियं दधात्विति” इति । इदञ्च पूर्ववद्भाष्येयं । इदानीं चिधातुनिकषणं दर्शयति

“अग्निः प्रायच्छत् त्रिः प्रत्यगृह्यात् तन्निधातोस्त्रिधातुत्वं” इति । एतस्य त्रिवारप्रदानेनेच्छस्य त्रिवारं प्रतिपद्येण च वीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम सम्पन्नं । त्रयो धातवस्तुष्कपालरूपाः भेदा यस्य द्वादश-कपालपुरोडाशस्य सोऽयं त्रिधातुर्यज्ञसङ्ख्या । तस्य हविषो “व्यासक्तदेवतां विधत्ते “यद्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽतिप्रायच्छत् तस्मादैन्द्रविष्णवः हविर्भवति” इति । यस्मात् कारणाद्विष्णु-रनुकूलत्वेन स्थितः तस्मै च विष्णवेऽवमिन्द्रोऽत्यादरेण प्राय-च्छत् तस्माद्वासक्तघोरिन्द्रविष्णोस्तत्र देवतात्वं । त्रिवारं प्रप्तं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण प्रशंसति “यदा इदं किञ्च त-दस्मै तत्प्रायच्छद्दृषः सामानि यजूंषि” इति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः सङ्ख्याविधिमन्त्रयति “सहस्रं वा अस्मै तत्प्रायच्छत् तस्मात् सहस्रदक्षिणं” इति । यस्मात् सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवान् तस्मात् सहस्रदक्षिणाकमिदं कर्म द्रष्टव्यं ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये दि-
तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ • ॥

* व्यासदेवतामिति तै० ।

दे॒वा वै रा॒ज॒न्या॒ज्जाय॑मानाद॒बिभ॑युस्त॒मन्त॑रे॒व
 सन्तं॑ दा॒स्त्रा॒पौ॒म्भ॒न्त्स वा ए॒षोऽपौ॑ब्धो जायते॒ यद्वा॒-
 ज॒न्यो यद्वा ए॒षोऽन॑पो॒ब्धो जा॑येत वृ॒चान् घ्न॑श्च॒रेद्यं
 का॒मये॑त रा॒ज॒न्य॒मन॑पो॒ब्धो जा॑येत वृ॒चान् घ्न॑श्च॒रे-
 दिति॑ तस्मा॒ ए॒तमै॑न्द्रा॒वाह॑स्पत्यं च॒रुं निर्व॑पेदे॒न्द्रो वै
 रा॒ज॒न्यो ब्र॒ह्म वृ॒हस्प॑तिर्ब्र॒ह्मणै॑वे॒नं दा॒स्त्रोऽपो॑म्भ॒नान्मु-
 च्छति॑ हिर॒ण्मयं॑ दा॒म दक्षि॑णा सा॒क्षादे॑वे॒नं दा॒स्त्रोऽपो॑-
 म्भ॒नान्मु॑च्छति ॥ १ ॥

ए॒नं द्वा॑द॒श च ॥ १३ ॥

इति॑ तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके चयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

चैधातवीचयागस्य द्वादशे देवतेरिता ।

अथ चयोदशोऽनुवाके ऐन्द्रावाहस्पत्यं चरुं विधातुं प्रसौति
 “दे॒वा वै रा॒ज॒न्या॒ज्जाय॑मानाद॒बिभ॑युस्त॒मन्त॑रे॒व सन्तं॑ दा॒स्त्रा-
 पौ॒म्भ॒न्त्स वा ए॒षोऽपो॑ब्धो जायते॒ यद्वा॒ज॒न्यो यद्वा ए॒षोऽन॑पो-
 ऒो जा॑येत वृ॒चान् घ्न॑श्च॒रेत्” इति । राजन्यस्याप्रतिबद्ध-
 शक्तिकलेनेतरवैरिवद्देवानपि हनिष्यतीति मत्वा देवा भीताः
 सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धसञ्चयेन
 दास्त्रोऽपगतशक्तिको यथा भवति तथा औम्भन् शक्तिप्रति-

वन्धं मूरितवन्धः, अतएव सर्वत्र लोके राजन्वः प्रतिबद्ध-
 न्तिक इव जायते । यद्यप्रतिबद्धनतिको जायेत गर्भनिर्गमन-
 मारभ्य वैरिणो मारयन्नेव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते
 “यं कामयेत राजन्यमनपोऽप्यो अयेत वृचान् प्र५ चरेदिति
 तस्मा एतमैन्द्रावार्हस्यत्यं चरं निर्वपेदैन्द्रो वै राजन्वो ब्रह्म
 वृहस्यतिर्ब्रह्मैवैनं दास्योऽपोऽन्मनाम्मुञ्चति” इति । यं राजन्वं
 प्रत्यध्वर्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धनतिकोऽयं जायतां सर्वत्र
 निवारकान् वैरिणो मारयन्नेव चरन्ति तस्येषमिष्टिः ।
 देवेऽन्मनाम्मुञ्चति चचियत्वं वृहदारण्यके ब्रह्मसूत्रं “यान्येतानि
 देवता चचापीन्द्रो वरुणः सोमो इन्द्रः” (अ० १। ब्रा० ४) इति ।
 तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ब्रह्म वै देवानां वृहस्यतिः”
 इत्यस्य अवषात् वृहस्यतेर्ब्रह्मण्यजातित्वं । अत ऐन्द्रावार्हस्यत्य-
 चरौ निरुते सत्येनमैन्द्रं राजन्वं ब्रह्मणा वृहस्यतिषामर्थेन
 दैविकप्रतिबन्धाभ्योचयति । अचोषिर्वा दक्षिणां वि-
 धत्ते “वृहस्यत्यं इति दक्षिणा साक्षादेवैनं दास्योऽपोऽन्म-
 नाम्मुञ्चति” इति । इति रज्जुः, बन्धके इति रज्जुः इति इति
 प्रत्यक्षत एव बन्धमोक्षो भवति ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये दि-
 तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अथोद्गोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽहं केतुरुषसामेत्य-
 ग्रै । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरति
 दीर्घमायुः । यमादित्या अशुमाप्याययन्ति यमक्षित-
 मक्षितयः पिबन्ति । तेन नो राजा वरुणो वृहस्पति-
 राप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमि-
 न्द्रासि राजतोदीच्यां वृचहन् वृचहासि । यच्च यन्ति
 सोत्यास्तत् ॥ १ ॥

जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः । इन्द्रो ज-
 याति न पराजयाता अधिराजो राजसु राजयाति ।
 विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो
 यथाऽसत् । अस्येदेव प्ररिचि महित्वं दिवः पृथि-
 व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः
 स्वरिरमघो ववक्षे रणाय । अभि त्वा शूर नोनुमो
 ऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानं ॥ २ ॥

अस्य जगतः सुवर्हशमीशानमिन्द्र तस्थुषः । त्वा-
 मिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृचे-
 धिन्द्र सत्यतिं नरत्वां काष्ठास्वर्वतः । यद्वाव इन्द्र ते
 शतः शतं भूमोरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रः सूर्या

अनु न जातमष्ट रोदसी । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु
त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः ॥ ३ ॥

सातुर्बाहुभ्याः सुयतो नावी । रेवतीर्नः सधमाद्
इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । उ-
दमे शुचयस्तव विज्योतिषोऽदु त्यं जातवेदसः सप्त
त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं वि-
चक्षण । चिचं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिचस्य वरु-
णस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षः सूर्य
आत्मा जगतस्तस्थुषः ॥ ४ ॥

च । विश्वे देवा च्छतावधे कृतुभिर्हवनश्रुतः । जु-
षन्तां युज्यं पयः । विश्वे देवाः शृणुतेमः हवं मे ये
अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ट । ये अग्निजिह्वा उत वा यज-
चा आसद्यास्मिन् बर्हषि मादयध्वं ॥ ५ ॥

तदीशानमद्रिस्तस्थुषस्त्रिःशच्च ॥ १४ ॥

देवा मनुष्या देवासुरा अब्रुवन् देवासुरास्तेषां
गायत्री पूजापतिस्ता यचाम्ने गोभिश्चिचया मारुतं
देवा वसव्या अग्ने मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्म-
ण्याः सर्वाणि त्वष्टा हतपुत्रो देवा वै राजन्यान्नवो
नवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा मनुष्याः पुत्रां पशून् देवा वसव्याः परिद्व-
धाद्दिदमस्म्यष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थप्रपाठकः सम्पूर्णाः ॥

अथोदशे अहः प्रोक्तः ब्रह्मिष्ठभनिवारकः ।

इत्थं काम्येष्टयः समाप्ताः । अथान्तिमानुवाके चतुर्दशे
थाव्यानुवाक्या वक्तव्याः । तत्र यः पापघ्नमृष्टहीतः स्यात् तस्मा
एतमादित्यं अहं निर्वपेदित्यत्र (प्र०१।अ०५) पुरोऽनुवाक्यामाह
“नवोनवो भवति जायमानोऽङ्गां केतुश्चसामेत्यथे । भामं देवेभ्यो
विदधात्यायन् प्र चन्द्रमाक्षिरति दीर्घमायुः” इति । आदित्यस्य
चन्द्रदीप्तिकारणत्वात् चन्द्राभेदेनादित्य इह स्ववते, चन्द्रमा
जायमानः प्रतिदिनमुदयं गच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिप-
त्तेककक्षाच्युक्तः, द्वितीयायां कक्षादयं, इत्येवं कक्षादृद्धिचयाभ्यां
प्रतिदिनं नूतनत्वं । चन्द्रवद्दीप्तिकारणमभूत् । आदित्योऽपि
प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वरूपे दृद्धिचयाभावेऽपि दक्षिणे-
त्तरगतिभ्यां नूतनत्वं । च चाङ्गां केतुश्चिह्नं, तस्मिन्नुदिते सत्य-
हरिदमिति ज्ञातमानत्वात् । उषसां प्रभातकालानामस
उपक्रमे प्राच्यामुदयमेति, तदनुरोधेन प्रातरग्निहोषादीनां

प्रवृत्तेर्देवेभ्यो भागं विदधाति । तादृग्ब्रह्मन्कक्षादृक्चिचय-
 चेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन् दीर्घमायुः प्रतिरति प्रकर्षेण
 ददातु । तत्रैव थाव्यामाह “यमादित्या अष्टशुमाप्याययन्ति
 यमचित्तमचित्तयः पिबन्ति । तेन नो राजा वरुषो वृह-
 स्यतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः” इति । अं चन्द्रमसं अंशुं
 क्षिरभूतैककक्षामाचावग्रिष्टं आदित्याः शुक्लपक्षे प्रतिदिनमे-
 कैककक्षामप्रदानेनाप्याययन्ति । कीदृशं यमचित्तं पौर्णमास्या-
 मशीषचन्द्रं हृष्यपक्षे प्रतिदिनं यज्ञादयो देवाः स्वयमचित्तयः
 चयरहिताः पिबन्ति एकैकां कक्षामपचयन्ति । अत एव
 सोमोत्पत्तौ स्मर्यते प्रथमां पिबते वङ्गिरिति । ज्योतिःशास्त्र-
 प्रक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमचित्तय एव एकैकां कक्षां
 पिबन्ति आच्छादयन्ति । तेन चान्द्रेषामृतेन राजा दीप्य-
 मान आदित्यो वरुषो वृहस्यतिरित्येवमादयो भुवनस्य गो-
 प्तारो देवा नोऽस्मान् रोगयस्तान् रोगं निवार्याप्याययन्तु ।
 अं कामयेताम्नादः स्यादिति तस्मा एतं चिधातुं निर्वपेदि-
 न्नाथ राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय
 स्वरान्न इत्यथ राजेन्द्रहविषः पुरोऽनुवाक्यारूपां स्वरान्दिन्द्र-
 हविषो थाव्यारूपामुभयाकारामृचं पठति “प्राच्यां दिग्नि
 त्मिन्द्रासि राजोतोदीच्यां वृत्रहन् वृत्रहासि । यत्र यन्ति
 सोत्यास्तत् जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः” इति । हे
 इन्द्र त्वं प्राच्यां दिग्नि राजाधिपतिरसि, अपि च हे वृत्रहन्
 उदीच्यां वृत्रहा वैरिघातकोऽसि । किञ्च सोत्या गघो यत्र

अग्निं तत् सर्वं ते जितं, नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति, अतः
 सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किञ्च त्वं वृषभः कामानां वर्ष-
 यिता इत्यो होमयोग्यः सन् दक्षिणत एधि आहवनीयस्य
 दक्षिणभागे स्थितो भव, तत्र स्थित्वा ह्यूलिग्भिर्हविर्दीयते ।
 राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोऽनुवाक्या, इत्यु-
 भयरूपाष्टुचं पठति “इन्द्रो जयाति न पराजयाता अधिराजो
 राजसु राजयाति । विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो
 नमस्यो यथाऽसत्” इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु कापि
 पराजयते, सर्वेषु राजस्त्रधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान् रा-
 जयाति अराज्ञामपि राज्यप्रदानेन राजत्वं सम्पादयति ।
 किञ्च सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः ब्रह्मणः नमस्कारार्हस्य यथाऽसत्
 येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेनाः अभि-
 ष्टीरभिभवितुं समर्थो भूयाः । अधिराजेन्द्रहविषो याज्या
 स्तराडिन्द्रहविषः पुरोऽनुवाक्येत्युभयरूपाष्टुचं पठति “अस्ये-
 देव प्ररिरिचे महिलं दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्त-
 राडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्तरिरमचो ववचे रणाय” इति ।
 इदेवेत्युभयं मिश्रित्वावधारणे वर्तते, अपि च गनु चेत्यादि-
 वक्षिपातसमुदायस्यैकार्थत्वं । प्ररिरिच इत्यत्र प्रब्रह्मेऽतिब्रह्मार्थं
 वर्तते । अस्येदेव अस्येन्द्रस्यैव महिलं महिमा परितो दिवः
 पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च प्ररिरिचे सर्वतो लोकत्रयमतिरिच्य
 वर्तत इत्यर्थः । किञ्चेन्द्रो रणाय युद्धार्थमाववचे आभि-
 मुस्येन वहति सेनां प्रापयति, कीदृश इन्द्रः स्तराट् स्तयमेव

राजा न तु परतन्त्रः, दमे गृहे विश्वगूर्तः, विश्वानि सर्वा-
 ष्णायुधानि गूर्तान्युद्यतानि येन असौ विश्वगूर्तः, युद्धार्थं
 त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं
 रणभ्रमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीघ्र-
 मस्येति स्वरिः, अमचः अमाद्रोगात् क्षुद्रपादन्नदानेन चा-
 यत इत्यमचः । च इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात् तमेतया
 सर्वपृष्ठया याजयेदित्यत्र राथन्तरेन्द्रहविषः पुरोऽनुवाक्या रैव-
 तेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति “अभि त्वा शूरे नो-
 नुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः सुवर्द्धंशमीशान-
 मिन्द्र तस्थुषः” इति । अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान् प्रत्यादरेण
 हन्मारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुमः पुनः पुनः
 स्तुमः, कीदृशं त्वां अस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं,
 तस्थुषः स्थावरस्थापोशानं, सुवर्द्धं स्वर्गस्य प्रदर्शयितारं ।
 राथन्तरेन्द्रस्य हविषो याज्या वार्हेतेन्द्रहविषः पुरोऽनुवाक्ये-
 त्युभयरूपामृचं पठति “त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
 कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः” इति ।
 हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामित् त्वामेव हवामहे आङ्ग-
 थामः । किञ्चिमिच्छं वाजस्य साता अन्नस्य दानमिमिच्छं, अत
 एव साताविति सप्तम्यन्ततया ह्यन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु
 वैरिषु प्राप्तेषु सत्पतिं सन्मार्गपालकं त्वामाङ्गथामः, नरो
 मनुष्या वयं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्वतः अन्नसेनागतान्शान्
 इष्ट्वा त्वामाङ्गथामः, हि यस्मादेवं तस्मादीर्यदाने नोऽस्मान्

पाशयेत्यर्थः । बार्हतेन्द्रहविवो धाव्या वैरूपेन्द्रहविवः पुरो-
 ऽनुवाक्येत्युभयरूपाष्टमं पठति “यद्याव इन्द्र ते व्रतं व्रतं
 भूमीदत सुः । न ता वज्रिन्सहस्रं सूर्यां च न जातमष्ट
 रोदसी” इति । हे इन्द्र यद्यपि व्रतं धावः सुः सुषोकाः
 व्रतसङ्ख्याका भवेयुः, अपि च भूमयोऽपि व्रतसङ्ख्याका भवेयुः,
 तथापि व्रतसङ्ख्याकैरवात्परविशेषैर्युक्ते ते द्यावापृथिव्यौ जातं
 त्वामनु नाष्ट जातमात्रं त्वामैश्वर्येषामनुकर्तुं न व्याप्नुतः न ब्रह्म
 इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसङ्ख्याकाः सुः तथापि हे
 वज्रिन् तेजसा त्वामनुकर्तुं न समन्त इत्यभिप्रायः । वैरूपेन्द्रस्य
 धाव्या वैराजेन्द्रस्य पुरोऽनुवाक्येत्युभयरूपा कदाचन स्मरणी-
 त्वेषा मावावाता किन्तु प्राणात्परवशाद्वाहर्तव्या, सा च
 प्रथमकाष्ठ एव व्याख्याता । वैराजेन्द्रस्य धाव्या प्राकारेन्द्रस्य
 पुरोऽनुवाक्येत्युभयरूपाष्टमं पठति “पिवा सोममिन्द्र मन्दतु
 ता यं ते सुषाव इर्यंशद्रिः । सोतुर्वाङ्गभाः सुयतो नार्वा”
 इति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब, स च पीतः सोमः त्वां मन्दतु
 त्वां इर्ययतु । हरिणामका असा यस्यासौ इर्यसः, हे इर्यस ते
 त्वदर्थं अद्रिदृपांशुसवनादिरूपः पाषाणः यं सोमं सुषाव
 अभिषुतवान् त्वं पिबेति पूर्वचान्वयः । कीदृशोऽद्रिः सोतु-
 रभिषोतुः अत्विजो बाह्वभ्यां सुयतः सुष्टु निचमितः, अत एव
 नार्वा न त्वर्वाचीने निचमनरहितः, सोऽयं यत्र तत्र पात-
 चित्वा विनाशयति । तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः ।
 प्राकारेन्द्रस्य धाव्या रैवतेन्द्रस्य पुरोऽनुवाक्येत्युभयरूपाष्टमं पठ-

ति “रेवतीर्णः सधमाद इन्ने सन्तु तुविवाजाः । चुमन्तो याभि-
 मदेम” इति । रेवत्यो धनवत्यः, सधमादः अस्माभिः सध माद-
 यन्वो हर्षयुक्ताः, तुविवाजाः बह्वक्षोपेताः आपो नोऽस्माकं
 स्नामिनीन्ने सन्तु अस्माकं सुखाय तिष्ठन्तु, याभिरङ्गिः सध वधं
 चुमन्तः ब्रह्मयन्तः इन्ने सन्तु मदेम इत्याम । यस्यचुक्कामः
 स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नये भ्राजस्यते पुरोडाशमष्टा-
 कपास्र् सैर्यं चरुमग्नये भ्राजस्यते पुरोडाशमष्टाकपास्रं
 (प्र०३।अ०८) इत्यचाग्नेये कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
 दर्शयति “उदग्ने शुचयस्रव वि ज्योतिषा” इति । उदग्ने
 शुचयस्रव शुक्ला इत्येषा पुरोऽनुवाक्या, सा च प्रथमकाण्डस्य
 द्वितीयप्रपाठके व्याख्याता । वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरि-
 त्येषा याज्या, सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्या-
 ख्याता । सैर्यं कर्मणि पुरोऽनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति,
 “उदु त्यं जातवेदसं” इति । सेयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपा-
 ठके व्याख्याता । तत्रैव याज्यामाह “सप्त त्वा हरितो रथे
 वहन्ति देव सूर्यं । गोचिष्केभं विचक्षण” इति । हे सूर्यं देव
 त्वां सप्त हरितोऽग्न्या रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां गोचिष्केभं गो-
 चींषि दीप्यमानाः केशस्यानीया रश्मयो यस्य तादृशं, हे
 विचक्षणेति सूर्यविशेषणं । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह
 “चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिचस्र वरुणस्याग्नेः । आप्रा
 यावापृथिवी अन्नरिच्र् सूर्यं आत्मा जगतस्सस्युपस्र” इति ।
 चित्रं रक्तश्वेतादिविधिवर्णं देवानां रश्मीनामनीकं सैन्यसदृशं

मण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं मिचादिदेवोपसहितस्य कृत्स्नस्य
 प्राञ्जिजातस्येन्द्रिवाधिष्ठातृत्वाच्चतुःस्थानोयं । तन्मण्डलस्यः सूर्यो
 जगतेः जङ्गमस्य तस्युषः स्वावरस्य चात्मा, च लोकत्रयमाप्राः
 सर्वतः पूरितवान् । वैश्वदेवीश्च बाङ्गदृष्टीं निर्वपेद्दामकाम
 इत्यथ पुरोऽनुवाक्यामाह “विश्वे देवा अतावृध अतुभिर्ध्वन-
 मृतः । जुषन्तां युष्यं पचः” इति । विश्वे देवा युष्यं षोडशं पचः
 क्षीरवत् सारभूतं इविर्जुषन्तां, कीदृशा देवाः अतावृधः
 अतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः; अतुभिर्ध्वनमृतः तै-
 क्षीर्षतुभिर्दपसहिते कर्मण्याङ्गानस्य श्रोतारः । तत्रैव वा-
 क्यामाह “विश्वे देवाः इष्टुतेमश्च इवं मे ये अन्तरिक्षे य उप
 सवि ष । ये अग्निजिह्वा उत वा यजन्ता आसद्योऽस्मिन् बर्हिषि
 मादयध्वं” इति । हे विश्वे देवाः मे महीधमिमं इवं आङ्गानं
 इष्टुते, ये यूषमन्तरिक्षे स्य अन्तरिक्षलोके स्थिताः ये षोडश
 समीपे पृथिव्यां स्थिताः ये च सवि युलोके स्य ये चाग्नि-
 जिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां ते अग्निजिह्वाः, अग्निदारेण
 इविवः स्वीकर्तारः, उत वा अन्येऽपि वा यजन्ता षष्टय्याः ते
 सर्वेऽपि अस्मिन् बर्हिषि यज्ञे आसद्योऽपविशन् मादयध्वं इष्टा
 भवत यजमानं इर्वयध्वं ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

आदित्येष्टैः नवो दे तु प्राच्यामित्यादिकं चयं ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशब्रह्मूहके ॥

आग्नेय उद विज्ञो दे उदु त्यं जातवेदसं ।

सप्त चिचं चयं सौर्धं साङ्गहृष्ट्या उभे इमे ॥
 विम्बे देवा इति प्रोक्ता मन्त्राः सप्तदशैव हि ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
 तीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ • ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 मुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माध-
 वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
 काण्डे चतुर्थः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

ॐ तत्सत् ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाद्भ्रः पुरोहितो देवानामासीत्
स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य चीरिं शीर्षाण्यासन्सोम-
पानं सुरापानमन्नादनं स पृत्यक्षं देवेभ्यो भाग-
मवदत् परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै पृत्यक्षं भागं वद-
न्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदित-
स्तस्मादिन्द्रोऽविभेदीदृङ् वै राद्भ्रं विपर्यावर्तयतीति
तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत् सोमपानं ॥ १ ॥

आसीत् स कपिञ्जलोऽभवद्यत् सुरापानं स क-
खविङ्को यदन्नादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना ब्र-
ह्महत्यामुपायुक्त्वात् तां संवत्सरमविभस्तं भूतान्य-
भ्यक्रोशन् ब्रह्महन्ति स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्म-
हत्यायै तृतीयं प्रतिगृहाणेति साब्रवीद्वरं दृणै खातात्
पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा पराभूवमिति पुरा
ते ॥ २ ॥

संवत्सरादपिरोहादित्यब्रवीत् तस्मात् पुरा सं-
वत्सरात् पृथिव्यै खातमपिरोहति वारं वृतः ५ चास्यै
तृतीयं ब्रह्म इत्यायै प्रत्ययह्लात् तत् स्वकृतमिरिणम-
भवत् तस्मादाहृताग्निः अद्वादेवः स्वकृत इरिणे ना-
वस्येद्ब्रह्म इत्यायै क्षेप वर्णाः स वनस्पतीनुपासीदस्यै
ब्रह्म इत्यायै तृतीयं प्रत्ययह्लातेति तेऽब्रुवन् वरं वृणा-
महे वृक्णात् ॥ ३ ॥

पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा पराभूमेत्या-
ब्रश्चनाहो भूयाः स उत्तिष्ठानित्यब्रवीत् तस्मादाब्रश्च-
नादृक्षाणां भूयाः स उत्तिष्ठन्ति वारं वृतः ५ क्षेपां
तृतीयं ब्रह्म इत्यायै प्रत्ययह्लन्त्स निर्यासोऽभवत् त-
स्मान्निर्यासस्य नाशं ब्रह्म इत्यायै क्षेप वर्णोऽथो खलु
य एव लोहितो यो वाब्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाशं ॥
॥ ४ ॥

काममन्यस्य स स्त्रीषः सादमुपासीदस्यै ब्रह्म-
इत्यायै तृतीयं प्रत्ययह्लातेति ता अब्रुवन् वरं वृणा-
महा ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे काममा विजनितोः
सम्भवामेति तस्मादृत्विष्यात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते
काममा विजनितोः सम्भवन्ति वारं वृतः ५ चासां तृ-

तीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्ययश्चान्त्सा मलवदासा अभवत्
तस्मान्मलवदाससा न संबदेत् ॥ ५ ॥

न सहासीत् नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा
वर्षं प्रतिमुच्यास्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया
अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतियुद्यं काममन्थदिति यां
मलवदाससः सम्भवन्ति यस्ततो जायते सौऽभिगस्तो
यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै शीतमुख्यप-
गल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको या ॥ ६ ॥

अभ्यङ्गे तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलति-
रपमारी याङ्गे तस्यै काखो या दतो धावते तस्यै श्या-
वदन् या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति
तस्यै क्लीबो या रज्जुः सृजति तस्या उदन्धुको या
पर्शेम पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति
तस्य खर्वस्तिखो राचीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेद-
खर्वेण वा पाचेण प्रजायै गोपीधाय ॥ ७ ॥

यत् सौमपानं ते वृक्षात् तस्य नाश्र्यं वदेत् मा-
रुको याऽखर्वेण वा चीणि च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
 द्वितीयादिचतुर्थान्त्रिभिरेतैः प्रपाठकैः ।
 उक्ताः काम्येष्टयः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥
 आद्ये द्रव्यपूर्वमाद्यमन्त्राद्याख्यानमीरितं ।
 विधयो मन्त्रसम्पूर्णा बहवः प्रतिपादिताः ॥
 तन्त्रेषुविधयो वाच्या व्याख्येया ह्यौचमन्त्रकाः ।
 *अतोऽनुब्राह्मणं तत्र वर्णते पाठकद्वये ॥
 प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाका द्वादश संस्थिताः ।
 आध्वर्यवं पूर्वपङ्के ह्यौचमभिप्राय उन्तरे ॥
 अग्नीषोमीयहविषो विधिस्तत्राद्यथोर्द्धयोः ॥

तत्र द्वितीयानुवाके पौर्णमासीगतमग्नीषोमीयपुरोडासं
 विधित्सुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके काञ्चिदाख्यायिकामाह
 “विश्वरूपो वै त्वाङ्गः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्तीयो
 ऽसुराणां तस्य नीचि त्रीर्षाण्यासन्त्सोमपानं सुरापानम-
 ज्ञादनं च प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोचमसुरेभ्यः सर्वस्यै
 वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य
 भाग उदितस्तस्यादिष्टोऽविभेदीदृङ् वै राङ्गं विपर्यावर्तय-
 तीति तस्य वक्ष्यमादाय त्रीर्षाण्यच्छिनत्, यत् सोमपानमासीत्

* प्रकृतब्राह्मणमिति तै० ।

स कपिञ्जलोऽभवत्, यत् सुरापानं स कलविद्धो यदन्नादनं
 स तित्तिरिः” इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्या-
 सौ विश्वरूपः । त्रिभिः त्रिरोभिर्हृषेतत्वादिश्वरूपत्वात् । यो वि-
 श्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीर-
 समन्वी, असुराणाम्नु भागिनेयः । स च सात्त्विकेन त्रिरसा
 सोमं पिबति । राजसेनाञ्जमन्ति । तामसेन सुरां पिबति । स
 च यज्ञमच्छपेषु गत्वा सर्वेषां ओजप्रत्यक्षं यथा भवति तथा
 देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । सर्वेषां परोक्षं यथा
 भवति तथा रहस्ये अस्त्रिग्भिः सहाऽयं हविर्भागोऽसुरेभ्यो
 युक्तोऽतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति । तेषा-
 म्त्रिजां तस्मिन् परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नस्तस्य परोक्ष-
 वादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं भाग इति सर्वस्यै
 पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तस्मिन्नेव सर्वे वदन्ति, हृदयपूर्व-
 कत्वाभावात् न स उदितो भवति । परोक्षं यदर्थं तु भाग
 उच्यते, तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वात् उदितो भवति । एवं
 वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्मादिश्वरूपादिन्द्रोऽविभेत्, किमिति ईदृक्-
 स्वामिन्द्रोऽहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति । अस्म-
 न्नोऽपनीयासुरेभ्यः समर्पणं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिणः
 त्रिरःसु द्विष्येणु तानि त्रिरांसि पञ्चित्रयरूपेषोत्पन्नानि । तस्ये-
 न्नस्य प्रत्यवायं जनापवादश्च दर्शयति “तस्याञ्जलिना ब्रह्मह-
 त्यामुपागृह्णात् तां संवत्सरमविभक्तं भूतान्यभ्यक्रोत्रं ब्रह्मह-
 च्छिति” इति । तस्य विश्वरूपस्य बधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या

तामञ्जलिना स्त्रीचकार । पापिनां त्रिंशद्यामीश्वरेण नियु-
 क्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा निर्भयः सन्
 ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतेत्येवमङ्गीचकारेत्यर्थः । प्रा-
 यश्चित्तमकृत्वा संवत्सरं गिरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गीकृत्यैव तस्यै ।
 आत्मतत्त्वज्ञानेन पापक्षेपाभावाद्गीत्यभावस्तस्य युक्तः । अत
 एव कौषीतकिन इन्द्रवाक्यमेतदामनन्ति 'यन्मां विजानी-
 यात्त्रिंशीर्षाणं त्वाद्भ्रमहमहनमरुन्मुखान् यतीन् वासावृकेभः
 प्रायच्छं' इत्यादि । दुरिताभावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्रं ब्रह्म-
 ह्नित्येवं सम्बोधाभितस्तस्याक्रोधं कृतवन्तः । ततस्तस्य जना-
 पवादस्य परिहारायेन्नेषानुष्ठितमुपायविशेषं दर्शयति "स
 पृथिवीमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै द्वितीयं प्रतिगृह्णाणेति सा-
 त्रवीद्वरं वृषीं खातात् पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा पराभू-
 वमिति पुरा ते संवत्सरादपिरोहादित्यत्रवीत् तस्मात् पुरा
 संवत्सरात् पृथिव्यै खातमपिरोहति वारेदुतः स्यै द्वितीयं
 ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात् तत् स्वकृतमिच्छिमभवत् तस्मादा-
 दितान्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिषे नावस्येद्ब्रह्महत्यायै श्लेष
 वर्धः" इति । उपासीदत् उपेत्य प्रार्थितवान् । खातात् परा-
 भविष्यन्ती मन्ये, जनाः श्लेष्या तत्र तत्र भूमिं खनन्ति तदु-
 पद्रवात् पराभूता पीडिता भविष्यामीति मनसा चिन्तया-
 मि । खातप्रदेष्टः संवत्सरमात्रेण पांसुप्रक्षेपात् दृष्याद्युत्पत्तेर्वा
 अपिरोहात् पुरितो भूवादिति वरः । तदिदमस्यै वारे-
 दुतमस्याः पृथिव्याः खातपूरणं वरेण स्वम् । पृथिव्या स्त्री-

छतसृतीयो ब्रह्महत्याया भागः स्वछतमिरिषमभवत् । इत-
 स्छत आनीय प्रक्षिप्तं न भवतीति स्वतःषिद्धमूपरचेचमासीत् ।
 यस्मादिरिषं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः अद्वा-
 देवस्त्वन्निरिषे कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यदा देवयजनत्वेन
 नाधवस्येत् । अद्देव देवो यस्यासौ अद्वावानित्यर्थः । एकस्य
 ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपाययुक्त्वाऽपरस्य तं दर्शयति “ष
 वनस्यतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै द्वतीयं प्रतिगृह्णीतेति ते
 ऽब्रुवन् वरं वृषामहै वृक्षात् पराभविष्यन्तो मन्वामहे ततो
 मा पराभूमेत्याब्रह्मनादो भूयाऽष उत्तिष्ठानित्यब्रवीत् त-
 स्मादाब्रह्मनाहृक्षाणां भूयाऽष उत्तिष्ठन्ति वारेवृतऽ शेषां
 द्वतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स निर्यासोऽभवत् तस्मान्निर्यासस्य
 नाम्नं ब्रह्महत्यायै शेष वर्णोऽयो खलु य एव लोहितो यो
 वाब्रह्मनास्त्रियेषति तस्य नाम्नं काममन्वस्य” इति । वृक्षा-
 ष्छेदनात् । आब्रह्मनाच्छिन्नप्रदेशाद्भूयांसो बह्वङ्कुरा उत्ति-
 ष्ठन्विति वरः । वृक्षास्त्रिगत्य घनीभूतो रसो निर्यासः ।
 ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वान्निर्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि
 च पक्षान्तरमस्ति । न सर्वाऽपि निर्यासो निषिद्धः किन्तु
 लोहितवर्णः यस्य किञ्चिद्वृक्षप्रदेशास्त्रिगतः तदेवोभयं निषिद्धं ।
 अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपं काममाश्रमिच्छायां सत्यामग्नितुं
 योग्यं । त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा द्वतीय-
 स्यावग्निष्टस्य परिहारं दर्शयति “ष स्त्रीषऽसादमुपासीददस्यै
 ब्रह्महत्यायै द्वतीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृषामहा

स्त्रियात् प्रजां विन्दामहे काममा विजनितोः सश्वामेति
 तस्माद्दृष्टियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः
 सश्ववन्ति वारेवृतः स्त्रियां द्वितीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्या
 मलवदासा अभवत् तस्मान्मलवदाससा न संवदेत न सहासीत
 नास्मा अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै स्त्रिया वर्षे प्रतिमुच्यास्तेऽथो खल्वा-
 ऊरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्णं काम-
 मन्वदिति” इति । स्त्रियः सम्यक् सीदन्ति विश्रम्भेणोपवि-
 शन्ति यस्यां सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीषःसादः ।
 स्त्रियात् ऋतुसम्बन्धात् वीर्यात् प्रथमसम्भोगादेव गर्भे जाते
 ऽपि काममुद्दिश्या विजनितोः आ प्रसवात् पुरुषेण सङ्गच्छेम-
 हि । गर्भोपद्रवः प्रत्यवायस्य निषिद्धदिनहृतोऽस्माकं मा
 भूदिति वरः । अतएव याज्ञवल्क्यस्मृतिः ‘यथाकामो भवे-
 दापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्’ इति । यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो
 भागः सा मलवदासा रजस्वला योषिदभवत् । यस्मादियं
 ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्प्रतिमुच्यास्ते तस्मात् तथा
 सह सम्भाषणं न कुर्यात्, तथा सहैकस्मिन् गृहे वासो न
 कर्तव्यः । तत्स्वामिकं तत्स्पृष्टं वान्नं नास्त्रीयात् । अपि चा-
 भिज्ञाः केचित् एवमाहुः, स्त्रियाः शूङ्गारोपयोगित्वेनाभ्य-
 ञ्जनमेवान्मस्नानोयं तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात्, तथा
 वा स्त्र्यशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत्, अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां
 भोक्तव्यमिति । प्रसङ्गाद्ब्रह्महत्यायाः तानि विधत्ते “यां मलव-
 दाससः सश्ववन्ति यस्ततो जायते सोऽभिषक्तो यामरुणे

तस्यै खेनो यां पराचीं तस्यै द्धीतमुख्यपगल्भो या खति तस्या
 अशु मादको याभक्ते तस्यै दुसर्मा या प्रलिखते तस्यै खल-
 तिरपमारो याक्ते तस्यै काषो या दतो धावते तस्यै श्वावदन्
 वा नखानि निहन्तते तस्यै कुनखी या हणन्ति तस्यै क्रीवो वा
 रज्जुः सृजति तस्या उद्वन्धुको या पर्षेण पिबति तस्या
 उन्मादुको या खर्वेष पिबति तस्यै खर्वस्तिष्ठो राचीर्गतं
 चरेदञ्चस्तिना वा पिबेदखर्वेष वा पात्रेष प्रजायै गोपीथाय”
 इति । अभिन्नसो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरस्ये । मलवदाससं
 सम्भवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीं उच्चारणभोत्या लज्जया वा
 पराङ्मुखी । सभायामवाङ्मुखो वक्तुमन्नतो द्धीतमुख्यपगल्भ
 इत्युच्यते । मादको मरणशीलः । दुसर्मा कुष्ठी । प्रलिखते भिन्नौ
 चित्रादिकं करोति । खलतिः केन्द्रगूढ्यः । अपमारी दुर्मरण-
 युक्तः । काषः कुष्ठितासः । श्वावदन् मलिनदन्तः । हणन्ति
 हृषादि हिनन्ति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्धा मरणशीलः । खर्वेष
 वक्त्रिपक्षेण शरावादिना । खर्वो वामनः । उन्मादुक्ता दोषा
 वर्तन्ते तस्मात् तत्परिहाराय रजस्वला व्रतं सम्भवादिवर्जनरूपं
 निश्चयमाचरेत् । भोजनेऽञ्चलिरदग्धशरावादिर्वा साधनमसु ।
 व्रताचरणमुत्पत्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

अत्र मीमांसा । हतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

न संवदेत मलवदाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात् क्रतौ कापि संवादस्वाप्रसङ्गितः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते ‘मलवदाससा न संवदेत’ इति ।

अस्य निषेधस्य प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वमिति चेत् । न, अप्रसक्त-
प्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य ब्रह्मेऽहन् पव्यनासम्भुका भवति ताम-
परुध्य यजेतेति रजस्रसाया निःसारणान्न क्रतौ संवादप्रसक्तिः
तस्मात् केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहरत् तस्मिन्निन्द्र
उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं मेऽवधीरिति स य-
ज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यदत्यशि-
ष्यत् तत् त्वष्टाहवनीयमुप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रश्चुर्वर्ध-
स्वेति यदवर्तयत् तद्दृचस्य दृचत्वं यदब्रवीत् स्वाहेन्द्र-
श्चुर्वर्धस्वेति तस्मादस्य ॥ १ ॥

इन्द्रः शचुरभवत् स सम्भवन्नग्नीषोमावभिसम-
भवत् स इषुमाचमिषुमाचं विष्वङ्बर्धत् स इमा-
स्योक्तान्दृशोद् यदिमास्योक्तान्दृशोत् तद्दृचस्य दृ-
चत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेत् स प्रजापतिमुपाधावच्छुमे

ऽजनीति तस्मै वज्रः सिद्धा प्रायच्छदेतेन जहीति
तेनाभ्यायत तावब्रूतामग्नीषोमौ मा ॥ २ ॥

प्रहारावमन्तःस्व इति मम वै युवः स्थ इत्यब्रवी-
न्मामभेतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नी-
षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् तावब्रूता-
मभिसन्दष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति स इन्द्र आ-
त्मनः शीतरूरावजनयत् तच्छीतरूरयोर्जन्म य एवः
शीतरूरयोर्जन्म वेद ॥ ३ ॥

नैनः शीतरूरौ हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत् तस्मा-
ज्जञ्जभ्यमानाद्ग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा
एनं तदजहितां प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्ज-
ञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवा-
त्मन्धत्ते सर्वमायुरेति स देवता वृषान्निर्ह्य वाचंघ्नः
इविः पूर्णमासे निरवपद् घन्ति वा एनं पूर्णमास
आ ॥ ४ ॥

अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वाचंघ्नी पूर्णमासे
ऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत् सःस्थाप्य वा-
चंघ्नः इविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अब्रूतां चावा-
पृथिवी मा प्रहारावयोर्वै अित इति ते अब्रूतां वरं

दृणावहै नक्षत्रविहिताहमसानीत्यसावब्रवीच्चिचवि-
हिताहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहितासौ चिचविहितेयं
य एवं द्यावापृथिव्योः ॥ ५ ॥

वरं वेदैनं वरो गच्छति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो
वृचमहन् ते देवा वृचः हत्वाग्नीषोमावब्रुवन् हव्यं
नो वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृचे वै त्य-
योस्तेज इति तेऽब्रुवन् क इदमच्छैतीति गौरित्यब्रुवन्
गौर्वाव सर्वस्य मिचमिति साब्रवीत् ॥ ६ ॥

वरं दृणै मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति तज्ञौ-
राहरत् तस्माद्गवि सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा अग्नेस्ते-
जो यद्भूतमेतत् सोमस्य यत् पयो य एवमग्नीषोमयो-
स्तेजो वेद तेजस्यैव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कि-
न्देवत्यं पौर्णमासमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं
ज्येष्ठं पुत्रं निरवासाययदिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन
निरवासाययन्ति ॥ ७ ॥

अस्य मा वेदा द्यावापृथिव्योरब्रवीदिति तस्माच्च-
त्वारि च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

उपोद्वाते विश्वरूपबधः सम्यक् समीरितः ।

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधिपुरादौ तस्योपोद्वातस्य विध्युपयोगं दर्शयति “त्वष्टा इतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेद्यं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यदत्यग्निष्यत् तत् त्वष्टाहवनोयमुपप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रञ्चुर्वर्धस्वेति यदवर्तयत् तद्वृचस्य वृचत्वं यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रञ्चुर्वर्धस्वेति तस्मादस्मिन्द्रः शत्रुरभवत् स सम्भवन्नग्नीषोमावभिसमभवत् स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वक्वर्धत् स इमांसोकानवृषोद् यदिमांसोकानवृषोत् तद्वृचस्य वृचत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत्” इति । यस्मात् कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तयत् तस्मात् कारणादवर्तयत्येतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृचत्वं सम्यक् । यस्मात् कारणात् षष्ठीसमासस्वरं विसृज्य वज्रमोहिस्वरमुच्चारितवान् तस्मात् कारणादिन्द्रः श्रातयिता यस्येति व्युत्पत्त्या वृचस्यास्मिन्द्रे घातकोऽभूत् । शेषं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातं । तस्य बधोपायं दर्शयति “स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मैऽजनीति तस्यै वज्रं सिक्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत्” इति । इन्द्रो मम कश्चिच्छत्रुर्जात इति वदन् प्रजापतिमसेवत् । तस्माद्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं सिक्वा वृत्रमुद्दिष्य कृत्याभिमन्त्रितवलेन प्रोक्ष्य* एतेन जहीति वदन् प्रायच्छत् । जहि मारयेत्यर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं वृत्रं हन्तुमभिसिद्धायत्

* सिक्वा वीक्ष्यं कृत्याभिमन्त्रितवलेन प्रोक्ष्य वेति तै० ।

आगतवान् । इत्यमुपोद्घातं तदुपयोगञ्चोक्त्वाग्नीषोमीयपुरो-
 डाङ्गविधिमर्थवादेनोन्नयति “तावन्नूतामग्नीषोमी मा प्रहा-
 रावमन्तःस्व इति मम वै युवः स्व इत्यन्नवीन्नामभ्येतमिति तै
 भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्ण-
 मासे प्रायच्छत्” इति । हे इन्द्र मा प्रहाः वृचं मा प्रहर, आव-
 मन्तःस्वः आशामुभावेतस्य मुखे तिष्ठावः । तत् ज्ञात्वा स इन्द्रो
 ऽब्रवीत् युवां मम स्वः वै खलु इति । तस्मान्नामभ्येतं माम-
 भिलक्ष्यागच्छतं । ततोऽग्नीषोमी तत्सकाशमागतयोरारवयोः
 किं भागधेयमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नीषो-
 मीयपुरोडाङ्गः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीय-
 मेकादशकपालं निर्वपेदिति विधिरत्र द्रष्टव्यः । अग्नीषोमयो-
 निर्गमनप्रकारं दर्शयति “तावन्नूतामभिसन्दष्टौ वै, खो न श-
 क्रुव ऐतुमिति स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत् तच्छीत-
 रूरयोर्जन्म य एवः शीतरूरयोर्जन्म वेद नैवः शीतरूरो
 हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत् तस्मान्नाञ्जभ्यमानादग्नीषोमी निर-
 क्रामतां” इति । वृचस्य मुखे दन्तपङ्क्तिभ्यामभितः सम्यग्
 दष्टावेव वर्तावहे, तस्मादागन्तुं न शक्रुव इति उक्त इन्द्र-
 स्तयोररागमनाय स्वात्मनः सकाशात् शीतज्वरं तदनन्तर-
 भाविसन्तापञ्चोभावत्पादितवान् । तदानीं शीतरूरशब्दाभि-
 धेययोर्ज्वरतापयोर्जन्म समुत्पन्नं । तज्जन्मवेदिनं न शीतरूरो
 हतः न मारयतः । ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरूराभ्यामायुध-
 सहृशाभ्यामेनं वृचमभिलक्ष्य प्रयुक्ताभ्यामनयदेनं वृचं सं-

योजितवान् । तदा शीतज्वरसन्तापाभ्यां जञ्जभ्यमानाम्मुख-
 विदारणं कुर्वतस्तस्माद्दृत्रादग्नीषोमौ निर्गताः । प्रसङ्गान्मन्त्र-
 मुत्पाद्य विनियुक्ते “प्राणापानौ वा एनं तदजहृतां प्राणो
 वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू
 इति प्राणापानावेवात्मन्वन्ते सर्वमायुरेति” इति । अग्नीषोमौ
 यदा निर्गता तदाग्नौ प्राणापानावेव एनं वृत्रं त्यक्तवन्तौ
 तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी ।
 यस्मात् कारणादेते तयोर्नामनी तस्मात् कारणात् क्रतुकास्ते
 जञ्जभ्यमानो मुखविदारणरूपं गात्रविनामं कुर्वन् यजमानो
 मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्रवाक्य-
 शेषस्याध्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानावेव स्वात्मनि
 स्थिरौ धारितवान् भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः
 प्राप्नोति । अद्यानेन वृत्रबधप्रसङ्गेनाश्रयभागमन्त्रयुगलयोः का-
 लभेदेन व्यवस्थां विधत्ते “स देवता वृत्रानिर्हृत्य वार्चन्न
 हविः पूर्णमासे निरवपद् भ्रन्ति वा एनं पूर्णमास आऽमावा-
 स्यायां प्याययन्ति तस्माद्दार्चन्ती पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती
 अमावास्यायां” इति । स इन्द्रः अग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे
 स्थिताः सर्वाः देवता वृत्रात् निर्हृत्य निःसार्य वृत्रहननहेतु-
 भूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमासे सम्पादितवान् । लोके
 ऽप्येनं वृत्रमावरणात्मकं वृत्रान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पू-
 र्णिमादिने ज्योत्स्नया विनाशयन्ति । अमावास्यायां ज्योत्स्नाया
 अभावात् वृत्ररूपमन्धकारमाप्याययन्ति सर्वतो वर्धयन्ति ।

यस्मादेवं तस्मात् वृत्रहननशब्दसाञ्चिते ऋषावाज्यभागयोः
पूर्णमासे पुरोऽनुवाक्ये कर्तव्ये । वृधिधातुयुक्ते ऋषौ अमावा-
स्यायां पुरोऽनुवाक्ये कर्तव्ये । अग्निवृत्राणि जङ्गमन्, त्वं
राजोत वृत्रहेत्यनयोवृत्रहननप्रतीतेरेते ऋषौ वार्चयिष्यौ ।
कविर्विप्रेण वावृधे, वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋषौ वृधि-
धातुयुक्ताद्बुधन्वत्यौ । प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय
प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयति “तत् सःस्वाप्य वार्चन्नः हवि-
र्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अन्नूतां सावापृथिवी मा प्रहारा-
वयोर्वै अित इति ते अन्नूतां वरं वृषावहै नचत्रविहिताह-
मसानोत्यसावन्नवोच्चिचविहिताहमितीयं तस्मान्नचचविहिता-
सौ चिचविहितेयं य एव सावापृथिव्योर्वरं वेदैर्न वरो गच्छ-
ति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्” इति । स इन्द्रो
वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः सम्पूर्णं कृत्वा पूर्ववदज्र-
मादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य इन्नुमागतवान् । तदानीं
सावापृथिव्याविन्द्रमन्नूतां । अयं वृत्रो भूमिमारभ्य द्युलोक-
पर्यन्तं व्याप्यावयोराराश्रितो वर्तते, तस्मान्मदीयमेनं मा प्रहरे-
ति । ततः इन्द्रस्वानङ्गीकारमवलोक्य प्रहारमभ्यनुज्ञातुमु-
त्कोचत्वेन वरं वृतवत्यौ । नचत्रैर्विहिता अलङ्कृता स्यामिति
दिवो वरः । मनुष्यपशुवृत्तनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण
विहिताऽलङ्कृता स्यामिति पृथिव्या वरः । तेन वरेण ते तथैव
स्यातां । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति । ततः स
इन्द्रः सावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् । अथ विहित-

स्नाग्नीषोमीयपुरोडाशश्च देवो प्रभंसति “ते देवा वृत्रं
 हत्वाग्नीषोमावब्रुवन् ह्ययं नो वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ
 वै त्वा वृत्रे वै त्ययोस्तेज इति तेऽब्रुवन् क इदमच्छैतीति गौ-
 रित्यब्रुवन् गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साब्रवीत् वरं वृषे मध्येव
 सतोभयेन भुनजाध्वा इति तद्गौराहरत् तस्माद्गवि सतोभ-
 येन भुञ्जत एतदा अग्नेस्तेजो यद्दृतमेतत् सोमस्य यत् पयो
 य एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्येव भवति” इति । इन्द्र-
 युक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखाग्निःसृताव-
 ग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्थे वहतमित्यब्रुवन् । ततस्त्वावग्नीषोमौ
 तान् देवान् प्रत्येवमब्रूतां त्वा तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंष्ट्रना-
 दपनततेजस्कावेव सम्पन्नौ, त्ययोस्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं
 वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अब्रुवन् परस्परं को नामेदं
 तेज *आप्तुमच्छैति प्राप्तुमिच्छति । तत्र बुद्धिमन्तः केष्व नोः
 सर्वमित्रत्वेन वैराभावात् गौरैव वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समा-
 नेष्यतीत्युक्तवन्तः । सापि गौरुत्कोचत्वेन वरमेवमयाचत ।
 अनयोः सम्बन्धि घृतपथोरूपं तेजो वृत्रशरीरादानेत्यामि आ-
 नोतश्च तस्याय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मध्येव स्थितेन तेनोभयेन
 तदा तदा स्वीकृतेन भोजनं निवर्तयध्वमिति । तमिमं वरं
 सन्ध्या तप्तेजो गौरानयत् । तस्माद्गरवृत्तत्वात्सोकेऽपि निरन्तरं
 गवि तिष्ठतैव तेजसा घृतपथोरूपेणोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन
 सर्वे भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्दृतमेतदेवाग्नेस्तेजो यत्पय

* आप्तुं गच्छतीति इति तै० ।

एतदेव सोमस्य तेजस्तदुभयवेदनेन तेजस्वी भवतीति । तदि-
दमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसम्बन्धित्वेन-
न्द्रसम्बन्धित्वेन च प्रशंसति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति किन्देवत्यं
पौर्णमासमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं नि-
रवासाययदिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति”
इति । नात्र प्रजापतेर्हविर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं, किन्तु
तत्कर्मसदृशत्वेन । तच्च पूर्वकाण्डे (का०१।प्र०६।अ०६) उदाहृतं
‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निश्चाग्निष्टोमस्य पौर्णमासीसोक्-
त्यश्च’ इत्यादि । स च प्रजापतिस्येन पौर्णमासकर्मणा स्वकीयं
ज्येष्ठपुत्रमिन्द्रं निरवासाययत् निःशेषवित्तदानेन स्थिरनिवा-
समकरोत् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतं ‘तेनेन्द्रं
निरवासाययत् तेनेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत्’ इति । यथा
प्रजापतिर्यज्ञान् ससर्ज तथेन्द्रोऽप्यग्नीषोमीं वृचान्निःसार्य ता-
भ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति । अस्ति प्रजापतेरिवेन्द्रस्यापि
सम्बन्धः । अस्मात् प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत् तस्मात्सोकेऽपि
ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन
युक्तो यथा प्राप्नोति तथा कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

अग्नीषोमीय आग्नेयात् पूर्वा नो वाच्य पूर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमबलत्वतः ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता ॥

अग्नीषोमीययागस्रौत्तिरीये ब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वि-
 तीयानुवाके समाह्वतः 'ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं
 पूर्णमासे प्रायश्कत्' इति । आग्नेययागस्रु षष्ठप्रपाठके द्विती-
 यानुवाके आह्वतः 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्ण-
 मास्याञ्चाच्युतो भवति' इति । तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध-
 धीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्र-
 काण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि हौत्रकाण्डे आ-
 ज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्त्रिंशन्नुवाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्यादिके
 आग्नेयौ याज्यानुवाक्ये आह्वते । ततः प्रजापते न त्वदेतानी-
 त्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिकेऽग्नीषोमी-
 ये । आध्वर्यवकाण्डेऽग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः
 पूर्वमाह्वतः । याजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देववज्ययासादो भू-
 यासमित्याग्नेयस्य, पश्चादग्नीषोमयोरहं देववज्यया वृत्रहा
 भूयासमित्याह्वयते । मन्त्रक्रमस्य प्रबलः । मन्त्रैः स्रुत्वा पश्चा-
 दनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणन्तु अप्राप्तपदार्थविधिनापि चरितार्थं ।
 अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान् मन्त्रान् बाधितुं नास्त्विति
 मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानं ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

जञ्जभ्यमानमन्त्रोक्तिः पुंशो धर्मः क्रतोइत ।

वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते 'प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतु-
 स्रस्त्राञ्जञ्जभ्यमानो ब्रूयाम्यसि दक्षक्रतु इति प्राणापानावेवा-

तन्वत्ते सर्वमायुरेति' इति । गात्रविनामेन विदारितमुखः
पुरुषो जञ्जभ्यमानः । तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यञ्च
प्रकरणाद्वलीयः । तस्मात् केवलं पुंघर्म इति चेत् । मैवं,
क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसम्भवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे
सति उभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितं ।

वार्चघ्नो पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किं वा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्रासुत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।

क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥

न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाधारत्वादिकालयोः ।

दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्भवस्थितिः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते 'तस्माद्वार्चघ्नो पूर्णमासेऽनूच्येते
वृधन्वतो अमावास्यायां' इति । तत्रेदं वार्चघ्नोयुगलं वृधन्वतो-
युगलञ्च द्वौत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमे अग्निवृत्राणि जङ्घन-
दित्यनुवाकेनाह्वानं । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्ण-
मासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वाद्देषां
मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते
ब्रूमः । अग्निवृत्राणि जङ्घनदित्याग्नेयी प्रथमा वार्चघ्नो । त्वं सो-
मासि सत्यतिरिति सौम्या द्वितीया वार्चघ्नो । अग्निः प्रत्नेन ज-
न्मनेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वतो । सोम गोभिर्द्वा वयमिति सौम्या
द्वितीया वृधन्वतो । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयागयोरग्नेयपुरो-

डाग्रसङ्गावात् आग्नेचीदयस्य विकल्पेन पुरोऽनुवाक्यात् कश्चिद्भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न सम्भवति, सोमदेवताया अभावात् । न ह्यग्नीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किञ्च पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्यां आधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न सम्भवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात् तद्वाचित्वं युक्तं । किञ्च प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेव अयमनुवाकः पठितः स चाज्यभागयोरङ्गयोः क्रमः । न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वं । किन्तु आज्यभागाङ्गत्वं । नन्वेतत् क्रमेणैव स्रष्टं तत्राप्याग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः । सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । बाढं । तथापि वार्चस्नीयुगलं दर्शपूर्णमासे वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयत इति न तद्वैयर्थ्यं ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्रं वृचं जग्निवाꣳसं मृधोऽभिप्रावैपन्त स एतं वै-
मृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत् तं निरवपत् तेन वै
स मृधोऽपाहत यद्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति

मृध एव तेन यजमानोऽपहत इन्द्रो वृचं हत्वा देव-
ताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्धत स एतमाग्नेयमष्टाकपाल-
ममावास्यायामपश्यदैन्द्रं दधि ॥ १ ॥

तन्निरवपत् तेन वै स देवताश्चेन्द्रियञ्चावारुन्ध य-
दाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि देव-
ताश्चैव तेनेन्द्रियञ्च यजमानोऽवरुन्ध इन्द्रस्य वृचं
जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुर्व्याच्छत् तदोषधयो
वीरुधोऽभवन्त्स पूजापतिमुपाधावदृचं मे जघ्नुष इ-
न्द्रियं वीर्यं ॥ २ ॥

पृथिवीमनुर्व्यारत् तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स
पूजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति तत् पशव
ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनयन् तत् प्रत्यदुहन् यत्
समनयन् तत् सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्वं यत् प्रत्यदुहन्
तत् प्रतिधुषः प्रतिधुक्कः समनैषुः प्रत्यधुषन् न तु
मयि अयत् इत्यब्रवीदेतदस्मै ॥ ३ ॥

शृतं कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै शृतमकुर्वन्नन्द्रियं वा-
वास्मिन् वीर्यं तदअयन् तच्छृतस्य शृतत्वः समनैषुः
प्रत्यधुषच्छृतमक्रन्न तु मा धिनेतोत्यब्रवीदेतदस्मै दधि
कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै दध्यकुर्वन् तदेनमधिनेत् त-

इधो दधित्वं ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयं ॥

॥ ४ ॥

दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनाहत्य तच्छृतस्यैव पूर्व-
स्यावद्येदिन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं श्रित्वा दध्नोपरिष्ठा-
द्विनोति यथापूर्वमुपैति यत् पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वा-
ऽऽतच्छात् सौम्यं तद्यत् कालैराक्षसं तद्यत् तण्डुलैर्वैश्व-
देवं तद्यदातश्चनेन मानुषं तद्यद्दधा तत् सेन्द्रं दधा-
ऽऽतनक्ति ॥ ५ ॥

सेन्द्रत्वायामिहोचोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य स-
न्तत्या इन्द्रो वृचः इत्वा परां परावतमगच्छदपारा-
धमिति मन्वमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छन्त्सोऽब्रवीत् प्र-
जापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथमं भागधेय-
मिति तं पितरोऽन्वविन्दन् तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषुः
क्रियते सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् तं देवा अभिसम-
गच्छन्तामा वै नः ॥ ६ ॥

अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावा-
स्याया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो वदन्ति किन्देव-
त्यं सान्नाय्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा
भागधेयमभिसमगच्छन्तेत्यथो खल्वेन्द्रमित्येव ब्रूया-

दिन्द्रं वाव ते तद्भिषज्यन्तोऽभिसमगच्छन्तेति ॥ ७ ॥

दधि मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतदस्मा अ-
वदेयं तनक्ति नो द्विचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णमादिने ।

अथ तृतीयेऽमावास्यायां साम्नाय्ययागो वक्तव्यः । तत्र प्र-
थमं तावत् पौर्णमास्यामनुनिर्वाप्यं वैमृधं विधातुं प्रसौति
“इन्द्रं वृचं जग्निवाꣳसं मृधोऽभिप्रावेपन्त स एतं वैमृधं पूर्ण-
मासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत् तं निरवपत् तेन वै स मृधोऽपाहत”
इति । इन्द्रो वृचं हतवान् तमिन्द्रं मृधो वृचपक्षपातिनो
वैरिणोऽभितः समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्त । वि-
नाशिता मृधो वैरिणो येन देवेनासौ विमृत् । स देवो
यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः । तं पुरोडाशं
पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्यं प्रधानकर्मणः पञ्चार्त् निर्वापयोग्यम-
पश्यत् । अथ विधत्ते “बह्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति
मृध एव तेन यजमानोऽपहते” इति । अथ साम्नाय्यनामक-
मैन्द्रं दधि विधातुं प्रसौति “इन्द्रो वृचꣳ हत्वा देवताभि-
स्येन्द्रियेण च व्यार्थत स एतमाग्नेयमष्टाकपालममावास्याया-
मपश्यद्वैन्द्रं दधि तन्निरवपत् तेन वै स देवतास्येन्द्रियञ्चावा-

रन्ध्रं” इति । इन्द्रो वृचवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकी-
 याभिर्देवताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च व्यूढो विद्युक्तोऽभूत् ।
 अथ विधत्ते “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि
 देवतास्यैव तेनेन्द्रियञ्च यजमानोऽवरन्ध्रे” इति । अचाग्नेयो न
 विधीयते । षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्या-
 याञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवतीति काण्डद्वयविधानात् । अत
 ऐन्द्राग्नैकादशकपालविध्युन्नयनायायमर्थवादः । यदा केवले-
 नाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य चावरोधो भवति तदानो
 किमैन्द्राग्नेन तदवरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अग्नयोः
 स्तुत्या तदिधिरुन्नीयते, ब्राह्मणान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं त-
 दिधानात्, ऐन्द्रदधिविधिस्त्वसन्द्रिग्ध एव । तमेतं विधिं स्तोतुं
 साम्नाय्यनिर्वचनं दर्शयति “इन्द्रस्य वृचं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं
 पृथिवीमनुव्याच्छत् तदोषधयो वीरधोऽभवन्स प्रजापतिमुपा-
 धावहृत्त्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुव्यारत् तदोषधयो
 वीरधोऽभवन्निति स प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति
 तत् पशव आषधीभ्योऽध्यात्मन् समनयन् तत् प्रत्यदुहन् यत्
 समनयन् तत् साम्नाय्यस्य साम्नाय्यत्वं यत् प्रत्यदुहन् तत्
 प्रतिधुषः प्रतिधुक्तं” इति । जघ्नुषो इतवतः । व्याच्छत् विवि-
 धत्वेन प्राप्नोत् । आषधिवीरधोर्भेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः ।

‘आषधयः फलपाकान्ता सता गुल्माश्च वीरधः’ इति ।
 तदेतदिन्द्रियसामर्थ्यसौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् ।
 स च प्रजापतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्बन्धं प्रापयतेति

पशून्ब्रवीत् । तत् सामर्थ्यं पशवः शेषधीभ्यः सकाशादानीय
 स्वात्मन्नधि स्वशरीरे सम्यक् स्थापितवन्तः । पुनः स्वनिष्ठं तदीयं
 क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात् पशवः समनयन्
 तस्मात् साम्नाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन सम्यन्नमिति व्यु-
 त्पत्त्या साम्नाय्यनाम भवति । यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः तस्मात्
 प्रतिधुषः प्रतिदिनं दुह्यमानस्य क्षीरस्य प्रतिधुगिति नाम सम्यन्नं ।
 अथ श्रुतनामनिर्वचनं दर्शयति “समनैषुः प्रत्यधुक्षन् न तु मयि
 अयत इत्यब्रवीदेतदस्मै श्रुतं कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै श्रुतमकु-
 र्वन्निन्द्रियं वावास्मिन् वीर्यं तदअयन् तच्छ्रुतस्य श्रुतत्वं” इति ।
 भो प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनैषुः प्रत्यधुक्षन् क्षीररूपं
 तदीयं मयि न अयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतोत्यर्थ-
 मुक्तवान् । ततः प्रजापतिः *पाककर्तृन् प्रति श्रुतं पकं कुरुतेत्यब्र-
 वीत् । तथा कृते सति तदिन्द्रियसामर्थ्यरूपं पकं पयोऽस्मिन्नि-
 न्द्रोदरे सम्यक् आश्रितमभूत् । यस्मात् पकं श्रितञ्च तस्मात् आ-
 पाक इत्यस्मात् श्रीजो वा श्रुतमिति नाम निष्पन्नं । अथ दधि-
 नामनिर्वचनं दर्शयति “समनैषुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमक्रन्न तु मा-
 धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै दध्यकुर्वन्
 तदेनमधिनात् तद्भो दधित्वं” इति । सन्नयनप्रतिदोहनश्रुतत्वा-
 नि सम्यन्नान्येव, किन्तु तच्छ्रुतं मां न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते
 प्रजापतिरातश्चनकर्तृन् प्रति दधि कुरुतेत्यब्रवीत् । तच्च दधि
 कृतं सदेनमिन्द्रमधिनात् अप्रीणयत्, तस्माद्दधिनाम सम्यन्नं ।

* पशून् इति वा० ।

अत्रेन्द्रं दधीति विधिर्विस्मृत एव । शृतनामनिर्वचनार्थवादेन ऐन्द्रं पच इति विधिमुन्नयेत्, अन्यथा वक्ष्यमाणशृतावदान-विचारानुदयप्रसङ्गात्, तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयं दधि हि पूर्वं क्रियते इति” इति । यस्मात् पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माज्जुहामवदानकाले दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयं । तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते “अनादृत्य तच्छृतस्यैव पूर्वस्यावद्येदिन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं अत्रिवा दध्नोपरिष्ठाद्भिन्नोति यथापूर्वमुपैति” इति । तत् पूर्वं दध्यवदानमनादृत्य चीरस्यैव स्वरूपं पूर्वमवदेयं । तथा सत्यस्मिन् यजमाने इन्द्रियरूपमेव चीरं पूर्वमवस्थाप्य उपरिष्ठाद्दध्ना प्रीणयति । चीरं पूर्वभावि दधि पश्चाद्भावीत्येवमुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान् भवति । अथातश्चनं विधत्ते “यत् पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वातश्चात् सोम्यं तद्यत् कलैराक्षयं तद्यत् तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातश्चनेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रत्वात्” इति । सोमवल्कीषमानाया सतायाः खण्डाः पूतीकाः । पलाशकाष्ठस्यांशाः पर्णवल्काः । म्रौढबदरफलानि कलाः । ईषदक्षतक्रमातश्चनं । पूतीकादिभिरातश्चनं सोमप्रियं । तथा सति अत्रेन्द्रप्रीत्यै दध्ना आतश्चात् । दध्ना आतश्चनस्योपरि अग्निहोत्रार्थं यवाग्नूषेणातश्चनं विधत्ते “अग्निहोत्रोष्केषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सन्तत्यै” इति । दर्शयागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः सन्ततिः । अथ पिण्डपितृयज्ञं विधत्ते “इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमग-

ऋदपाराधमिति मन्यमानसं देवताः प्रैषमैच्छन् सोऽब्रवीत्
 प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथमं भागधेयमिति तं
 पितरोऽनुविन्दन् तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते” इति । वृच-
 वधेनासुराणामपराधं कृतवानस्तीति मन्यमान इन्द्रो भीतो
 ऽत्यन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता आह्वानमैच्छन् ।
 देवतानां मध्ये सोऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो
 दीयत इति प्रजापतिना उक्ताः पितरः प्रथममिन्द्रं यस्माद-
 लभन्त तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् । दर्श-
 यागदेवतानाममावास्यायामारभ्यः प्रतिपदि तद्यागः । पितृ-
 णान्त्वमावास्यायामेव पिण्डदानं । ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथम-
 काण्डस्य तृतीयप्रपाठकेऽन्वयानुवाके महता प्रपञ्चेन पिण्डपितृ-
 यज्ञो विहितः, बाढं । एवं तर्हि साम्नाय्यप्रश्नसार्थमत्र तदनु-
 वादोऽस्तु तामेव स्तुतिं द्योतयितुं अमावास्यानिर्वचनं दर्श-
 यति “सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् तं देवा अभिसमगच्छन्ता-
 मा वै नोऽद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमा-
 वास्याया अमावास्यात्वं” इति । पितृभिरन्विष्य लभ्यः स इन्द्रः
 अमावास्यायां पश्चाद्यनदेशात् प्रतिनिवृत्त्य समागतस्ते देवा-
 स्सामिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सम्प्राप्ताः परस्परमिदमब्रुवन् । अद्य
 नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठं धनममावसति सहतिष्ठति, सर्वेषां साधा-
 रणत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तदस्त्विति तदुच्यते । इन्द्रः खलु
 सर्वेषां देवानां वसु श्रेष्ठं धनं, तस्मिन् वर्तमाने सति स्वाभि-
 साभात् । यस्माद्देवा एवमुक्त्वन्तः तस्मादमावसत्यस्येति व्युत्प-

स्यामावास्यानाम सम्यक् । ऐन्द्रं दधि इति विधिवाक्ये सा-
 म्नाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां द्रढयति “ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति किन्देवत्यꣳ साम्नाय्यमिति वैश्वदेवमिति
 ब्रूयादित्ये हि तद्देवा भागधेयमभिसमगच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमि-
 त्येव ब्रूयादित्द्रं वाव ते तद्भिषज्यन्तोऽभिसमगच्छन्तेति” इति ।
 पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिसुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा स-
 मागच्छन् तदा तस्मान्नाय्यस्य चणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छ-
 न्ति साम्नाय्यं वैश्वदेवमिति केषाञ्चित्युचः । अथोपशब्दः पक्षा-
 न्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं भिषज्यन्त एव भयनिवा-
 रणेन समाधिगन्त एव ते देवास्तत्र समागताः न तु साम्नाय्य-
 सिष्यया । तस्मात् साम्नाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान् ब्रूयात् ॥

अत्र मोमांसा । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

संख्याय पौर्णमासीं तामनु वैश्वध ईरितः ।

इयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात् प्रक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यवाधिता ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते ‘संख्याय पौर्णमासीं वैश्वधमनु-
 निर्वपति’ इति । तत्रेयं वैश्वधेष्टिः प्रकरणबलात् प्रयाजादिवदु-
 भयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति चेत् । न, वाक्यस्य प्रबलत्वात् ।
 न च संख्यायेति पौर्णमासस्य समाप्त्यभिधानात् तदङ्गत्वमयुक्त-
 मिति वाच्यं । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेः । त-
 स्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिक्याप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गं ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शं यदितिवाक्याभ्यां कर्मान्यदानुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं दिर्दर्शस्यै प्रयुज्यतां ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूत्थैर्द्वाग्नसंस्तुतिः ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवतीति काष्ठद्वये विहितं 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इति एकस्मिन् काष्ठे पुनर्विहितं, तत्रा-
विज्ञेये पुनः श्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाष्ठे द्विःप्रयोगः इति चेत् । न, प्रत्य-
भिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककाष्ठवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चा-
नुवादो व्यर्थः, विधेयैर्द्वाग्नस्त्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाक-
पालोऽमावास्यायां भवति, तथापि न केवलेनाग्निना साधु-
र्भवति, इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैर्द्वाग्नः कर्तव्य इति विधेयस्तुतिः । प्रयाजवैषम्यमूक्तमेवानुसन्धेयं । तस्मा-
दनुवादः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत य
 एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यौ भ-
 वति तेन पूर्णमासः सेन्द्रं ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेना-
 मावास्या सेन्द्रा य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजेते
 सेन्द्रावेवैनौ यजते अश्वाऽस्मा ईजानाय वसीयो
 भवति देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
 एतां ॥ १ ॥

इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादशकपालः सरस्वत्यै
 चरुः सरस्वते चरुं तां पौर्णमासः सः स्थाप्यानुनिर-
 वपन् ततो देवा अभवन् परासुरा यो धातृव्यवा-
 न्तस्यात् स पौर्णमासः सः स्थाप्यैतामिष्टिमनुनिर्वपेत्
 पौर्णमासेनैव वज्रं धातृव्याय पृहत्याग्नावैष्णवेन दे-
 वताश्च यज्ञश्च धातृव्यस्य वृद्धे मियुनान् पशून्
 सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् ॥ २ ॥

सर्वं वृद्धे पौर्णमासीमेव यजेत धातृव्यवान्नामा-
 वास्याः इत्वा धातृव्यं नाप्याययति साकम्प्रस्थायी-
 येन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाहरन्ति नात्म-
 ना तृप्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्या-
 त्मना ददात्यन्यस्मै महता पर्यः होतव्यं तृप्त एवैन-

मिन्द्रः पृथया पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण जुहोति न
हि मृन्मयमाहुतिमानश्चौदुम्बरं ॥ ३ ॥

भवत्यूर्वा उदुम्बरं जर्कपशव जर्जवास्मा जर्जं प-
शूनवरुन्धे नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत चयो वै गतश्रियः
शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै
स्वां देवतामति यजेते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां
प्राप्नोति पापीयान् भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत संव-
त्सरः हि वृतं नाति स्वा ॥ ४ ॥

एवैनं देवतेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान् भवति
संवत्सरस्य परस्ताद्ग्नये वृतपतये पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् संवत्सरमेवैनं वृचं जग्निवाः समग्निर्व्रत-
पतिर्व्रतमालम्भयति ततोऽधि कामं यजेत ॥ ५ ॥

इतां तदौदुम्बरं स्वा चिःशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

उक्ते वैश्वधसाम्नाये द्वितीयानुवाकके ।

अथ चतुर्थं आग्नाविष्णवाद्यो वक्तव्याः । तत्रादौ तावत्
पूर्वाक्कानुवाकयोर्दशपूर्णमासयोः प्रशंसामाह “ब्रह्मवादिना
वदन्ति स त्वै दशपूर्णमासौ यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैश्वधः

पूर्णमासेऽनुनिर्वाषो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं दध्यमा-
वास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ
यजते सेन्द्रावेवैनौ यजते श्वःश्वोऽस्या ईजानाय वसीयो भव-
ति” इति । एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्द्रसहितौ यो यजते स
एव दर्शपूर्णमासयाजी न त्वन्वः, तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं
वैश्वसास्यायाभ्यां सम्पद्यते । एवं विदुषः सेन्द्रयागेनोत्तरो-
त्तरदिने धनाधिक्यं भवति । अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनि-
र्वाषमिच्छन्तरं विधातुं प्रसौति “देवा वै यद्यज्ञोऽकुर्वत तद-
सुरा अकुर्वत ते देवा एतामिष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादश-
कपासः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते चरुं तां पौर्णमासः सः स्ना-
प्यानुनिरवपन् ततो देवा अभवन् परासुराः” इति । दे-
वानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुतिष्ठतामसुराणां देवसमानं विजयं
दृष्ट्वा देवास्तानसुरान् वञ्चयित्वानुष्ठितेनानुनिर्वाषेण स्वयं
विजयं प्राप्ताः, असुराश्च पराभूताः । अथ विधत्ते “यो
भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स पौर्णमासः सः स्नाप्येतामिष्टिमनुनिर्वपेत्
पौर्णमासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याग्नावैष्णवेन देवताश्च य-
ज्ञश्च भ्रातृव्यस्य वृष्णे मिथुनान् पशून् सारस्वताभ्यां याव-
देवास्यासि तत् सर्वं वृष्णे” इति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन
वज्रप्रहारः । अग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञ इत्युक्तत्वात्, त-
दीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं क्रतुश्च विनाशयति । सार-
स्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवतात् तदीयहविर्भ्यां मिथुनानां पशूनां
वर्जनं । एतावता भ्रातृव्यस्य यावद्विजितमसि तत् सर्वं नाशितं

भवति । अदुक्तं सूत्रकारेण, 'पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्य-
 वास्त्रामावास्यां पितृयज्ञमेवामावास्यायां कुरुते ।' तदेतद्वि-
 धत्ते "पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवास्त्रामावास्यां हत्वा
 भ्रातृव्यं नाप्याययति" इति । द्वितीयानुवाके वृत्रप्रसङ्ग इद-
 मुक्तं 'भ्रन्ति वा एनं पूर्णमास आमावास्यायां प्याययन्ति'
 इति । तस्माद्वापि पूर्णमासानुष्ठानेन भ्रातृव्यं हत्वा दर्श-
 यागपरित्यागेन भ्रातृव्यस्याप्यायनं परित्यक्तवान् भवति ।
 अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कश्चिद्यागं विधत्ते "साक-
 म्प्रस्थाधीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाहरन्ति ना-
 त्मना दृष्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता दृष्यत्यात्मना
 ददात्यन्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं दत्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
 पशुभिस्तर्पयति" इति । दधिचीरपूर्णाभिस्तसृभिः कुम्भी-
 भिर्गङ्गाणाहताभिः साकमध्वर्यैः प्रस्नानं होमस्नानं प्रति
 प्रस्नानं यस्मिन् यागे सोऽयं साकम्प्रस्थाधीयो यागः । तेन
 पशुकामो यजेतान्यत्र महता चीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यं ।
 लोके च यस्मै राज्ञे करप्रदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन
 धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं दृष्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नो-
 ति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं
 दृष्यति च अन्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्माद्वापि
 महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं दत्त इन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्त्रेण यजमानं तर्पयति । तद्यागप्रकारः सूत्र-
 कारेण स्पष्टीकृतः 'साकम्प्रस्थाधीयेन यजेत पशुकाम इत्य-

मावासा विक्रियते द्वौ सायं दोहावेवं प्रातः सायं सायं-
दोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वैर्वा प्रातः' इति ।
घोरप्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेऽपि तत्प्रसक्तिं वारयितुं वि-
धत्ते "दाहपात्रेषु जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानग्ने" इति ।
यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्माद्दाहपात्रेषु होमः ।
न ह्यत्र जुहामवदानमस्ति, पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविः-
पूरणसमेषु जुहुयात् । दाहविशेषं विधत्ते "शौदुम्बरं भव-
त्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कं पशव ऊर्जेवासा ऊर्जे पशून्वदन्धे" इति ।
प्रथमप्रपाठके शौदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्भाष्यातं । अत्र सूत्रं
'पात्रसंसादनकास्ते चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुह-
वत् कल्पः' इति । 'यावत्यः कुम्भस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत
उपवीतिन उपोत्याय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं
जुहन्तमनुजुहति स्त्रिष्टकं ऋषाश्च न विद्यन्ते' इति च । अधि-
कारिभेदेन साम्नाय्यस्य देवताव्यवस्थां विधत्ते "नागतश्रीर्महेन्द्रं
यजेत चयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् यामषी राजन्वस्तेषां महेन्द्रो
देवता यो वै स्त्रां देवतामति यजते प्र स्त्रायै देवतायै च्यवते न
परां प्राप्नोति पापीयान् भवति" इति । शुश्रुवान् वेदचया-
भिन्नः । वेदचयस्य च श्रीरूपत्वात् तदभिन्नः प्राप्तश्रीर्भवति ।
श्रीरूपत्वस्यैवमावासायते "अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषय-
स्तथिविदा विदुः । अचः सामानि यजूषि । सा हि श्रीरमृता
सतां" (ब्रा०का०१।अ०२) इति । यामाश्वतो यामषीः । राज्ञः
पुत्रो राजन्वः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धं । तेषामेव चत्वार्यां

महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुंशः स्त्रीयां देवतामति-
 क्रम्य यजते, एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति अन्यो वा महेन्द्रं यजति,
 तादृशः स्त्रीयदेवतायाः प्रच्युतः सन् परकीयां देवतां न
 प्राप्नोति । तद्देवताप्रापेन पापीयान् दरिद्रश्च भवति । अगत-
 त्रियः सर्वदा इन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते “संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सरं हि व्रतं नाति खैवेन देवतेष्व्यमाना भूत्या इन्धे
 वसीयान् भवति” इति । संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्भ्रतं गानुष्ठेयं
 भवति तस्माद्गतत्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्त्रीयैव
 देवतान्वस्मिन् संवत्सर इज्यमाना सती भूत्यर्थं यजमानं प्रका-
 ष्यति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति । अगतत्रियः काश्चिदिष्टिं
 विधत्ते “संवत्सरस्य परस्माद्भ्रते व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपाठं
 निर्वपेत् संवत्सरमेवेनं वृचं जग्निवाऽसमग्निर्भ्रतपतिर्भ्रतमास-
 न्भयति” इति । व्रतपासकोऽग्निर्महेन्द्र्यागाधिकारनिवारकं
 पापरूपं वृचं संवत्सरेन्द्रानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेन्द्र्या-
 गानुष्ठानरूपं व्रतं प्रापयति । व्रातपतेष्टेरुर्द्धमगतत्रिय* इन्द्र-
 महेन्द्रयोरैच्छिकत्वं विधत्ते “ततोऽधिकामं यजेत” इति ॥

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

आक्रामन् सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ।

जुहावदानात् प्रकृताविव शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकम्प्रस्थायकर्मणि ।

न खिष्टकृदिदं कार्यमाग्नीभ्रसुकप्रदानतः ॥

* ऊर्द्धं गतत्रिय इति का० ।

‘साकम्प्रस्थाधीयेन यजेत पशुकामः’ इति विहिते कर्मणि
 श्रूयते ‘सह कुम्भीभिरभिक्रामन् जुहोति’ इति । तत्र चत-
 सृभिः दधिपयःकुम्भीभिः सहाहवनीयदेशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतं
 न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः सा-
 म्नाय्यविकृतित्वाज्जुक्ता कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात्, उतशेषेण
 च स्निष्टहृदादिकं साम्नाय्यशेषेषु कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 नात्र कुम्भीषु उतशेषः सिध्यति साम्नाय्यवत् जुक्ता तदवदा-
 नाभावात् । अग्नीध्रे क्षुत्तौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्राम-
 सित्युक्तत्वात् जुहुपभृतोः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च
 कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवब्रिष्यते न
 उतहविःशेषः, तत्र कुतः शेषकार्यं ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
 तीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नासौमयाजी सन्नयेदनागतं वा एतस्य पयो यो
 ऽसौमयाजी यदसौमयाजी सन्नयेत् परिमेष एव सो
 ऽनृतं करोत्ययो परैव सिष्यते सोमयाज्यैव सन्नयेत्
 पयो वै सोमः पयः साम्नाय्यं पयसैव पय आत्मन्धत्ते
 वि वा एतं पूजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य धातृर्ध्वं
 यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाः ॥ १ ॥

अभ्युदेति चेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्यु-
स्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थवि-
ष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् वि-
ष्णावे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्निरेवास्यै प्रजां प्रजन-
यति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति यज्ञो वै विष्णुः पशवः
शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति न द्वे ॥ २ ॥

यजेत यत्पूर्वया सम्प्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्या-
द्यदुत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वया छम्बट्कुर्यान्नेष्टिर्भवति
न यज्ञस्तदनु ह्येतमुख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत
प्रगल्भोऽस्य जायतेऽनाहत्य तद्दे एव यजेत यज्ञमुख-
मेव पूर्वयाऽऽस्लभते यजेत उत्तरया देवता एव पूर्वया-
वरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव ॥ ३ ॥

पूर्वयाभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसो यज्ञ-
क्रतूनुपैत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्च-
न्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्यै लोकेऽर्धुं भवति दाक्षा-
यणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्णमासे सन्नयेन्मैत्रा-
वरुण्यामिक्षयामावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवा-
नां सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसुतस्तेषां मैत्रावरुणी
वशाऽमावास्यायामनूबन्धा यत् ॥ ४ ॥

धूर्वेद्युर्यजते वेदिमेव तत् करोति यद् वत्सामपा-
करोति सद्दोहविधाने एव सम्मिनोति यद्यजते देवै-
रेव सुत्याः सम्पादयति स एतमर्धमासः सधमादं
देवैः सोमं पिबति यन्मैचावरुण्यामिक्षयामावास्यायां
यजते यैवासौ देवानां वशानूबन्धा सो एवैषैतस्य
साश्चाहा एष देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञं ॥ ५ ॥

अभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः का-
मयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति
यदि नावविध्यति सहड् व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
यजेत क्षुरपविच्छेष यज्ञस्ताजक् पुण्यो वा भवति प्र वा
मीयते तस्यैतद्गतं नाष्टतं वदेन्न साःसमन्नीयान्
स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयुरे-
तद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

चन्द्रमा हे देवलोकमेव यद्यज्ञं पल्पूलयेयुः षट्
च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्विधा चतुर्थे पुंभेदात् प्रोक्ता साम्नाय्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेऽद्यादयो वक्तव्यास्तत्र तावत् साम्नाय्या-
धिकारिणं विविनक्ति “नासोमयाजी सन्नयेदनागतं वा एतस्त्र
पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सन्नयेत् परिमोष एव
सोऽनृतं करोत्यद्यो परैव सिच्यते सोमयाज्येव सन्नयेत् पयो वै
सोमः पयः साम्नाय्यं पयसैव पय आत्मन्वत्ते” इति । सोम-
यागात् पुरा दर्शयाजी साम्नाय्यं नामुतिष्ठेत् । असोमयाजिनः
पयोऽनागतमप्राप्तं । सोमस्यौषधिरसत्वेन तदभावे संत्योषधि-
रसविशेषस्य पयसः सुतरामभावात् । एवं सति यद्यसोमयाजी
सन्नयेत् तर्ह्यसौ परिमोष एव तस्कर एव सन्नृतं अन्याय्यं
करोति । अपि च वज्रौ सिच्यमानं तत्साम्नाय्यमन्याय्य-
त्वात् परैव सिच्यते विनाशयत एव । तस्मात् सोमयाज्येव
सन्नयेत् । न चास्येतरवत् पयोऽनागतं, सोमस्यौषधिरसत्वेन
पयोऽपत्वात् । साम्नाय्यमपि तथाविधं । अतः सोमयाजी सोम-
रूपेण पयसा सह साम्नाय्यरूपं पय आत्मनि धारयति ।
अथाभ्युदयेष्टिं विधत्ते “वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति
वर्धयत्यस्य भ्रातृयं यस्य हविर्निर्हृत्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति
चेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः सुस्नानग्रथे दात्रे पुरोडाश-
मष्टाकपालं कुर्याद्ये स्रविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध५स्रहं
येऽषिष्ठास्तान् विष्णवे त्रिपिविष्टाश्च इष्टे चरुमग्निरेवास्त्रौ प्रजां
प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति यज्ञो वै विष्णुः पशवः

त्रिपिथंश्च एव पशुषु प्रतिष्ठति” इति । चतुर्दशाममावा-
 ख्येयमिति भ्रान्त्या सन्दिहानो रात्रावेव हवींषि निर्वपेत् ।
 तथा च श्रुत्यन्तरमात्रायते ‘यदि विभीयादभि भोदेख्यतीति
 महारात्रे हवींषि निर्वपेत् फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि
 हविरातञ्चनस्य निदध्यात्, अर्धं न । यद्युदियात् तेनातश्च
 प्रचरेद्यदि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान् भोजयेत्’ इति ।
 अयमर्थः । यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्द्ध्वं अमावास्या-
 भ्रान्त्या वत्सानपाकृत्य सायं दुग्ध्वा दध्यर्धमातञ्चनं वि-
 धाय पश्चात् तिथौ सन्दिहानो मां प्रति चन्द्रोऽभ्यु-
 देख्यतीति भीतो भवेत् तदा रात्रिमध्ये हवींषि निरूप्य
 फलीकरणान्तं विधाय तादृग्नैस्तण्डुलैर्युक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीचेत् ।
 तत्पूर्वातञ्चनेन निष्पन्नस्य दध्नोऽर्धमुत्तरस्यां रात्रौ पुन-
 रातञ्चनार्थमवस्थापयेत्, इतरन्वर्धं न पृथगवस्थापयेत्, किन्तु
 तण्डुलैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीचेत् । यदि चन्द्रो
 ऽभ्युदियात् तदानो पृथगवस्थापितेनार्धेन परेद्युर्मुख्यामावा-
 स्यायां रात्रौ सायं दोहमातश्च निष्पन्नेन दध्ना प्रतिपदि
 प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदियात् तदा तण्डुलैर्द-
 ध्यर्धेन च दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापितार्धान्तरेण ब्राह्म-
 णान् भोजयेदिति । एवं स्थिते सति यस्य यजमानस्य रात्रा-
 वेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निर्हस्रं सम्पादितं भवति
 ततः प्रतीक्ष्यमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्यां दिशि अभ्युदेति, चन्द्रः एतं
 यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यर्धयत्येवास्व भ्राष्टव्यश्च वर्धयति ।

अभ्युदयं निमित्तोक्त्य एतत्तण्डुलात्म्यमस्यविष्ठाणिष्ठरूपै-
स्तेषा भिन्नांस्तान् पूर्वदेवताभ्यो विभजेत्, विभज्य च दाना-
दिगुणकाम्यादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकारेण
‘दे पौर्णमास्यो दे अमावासे यजेत यः कामयेतर्भुयामित्यु-
क्त्वाह एकामेव यजेत’ इति । अस्यायमर्थः । पौर्णमास्या-
मन्वाधाय प्रतिपदि पौर्णमासयागं कृत्वा तदानोमेवान्वाधाय
द्वितीयायां पुनः पौर्णमासयागं कुर्यात् । एवममावास्याया-
मपि । सेचमृद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तामेतां
सुमनसमिष्टिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विधातुमांदौ पूर्वपक्षो
सिद्धान्तं निराकृत्य स्वपक्षं विधत्ते “न दे यजेत यत् पूर्वया
संप्रति यजेतोत्तरया ह्रस्वट्कुर्याद्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया
ह्रस्वट्कुर्यात्सेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु द्वीतमुख्यपगल्भो जायत
एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायते” इति । सिद्धान्तिना
यदुच्यते दे यजेतेति तन्न युक्तं । यदि तत्र पूर्वया पौर्णमास्या
संप्रतियजेत सम्यगनुतिष्ठेत् तदानीमुत्तरया ह्रस्वट्कुर्यात् ।
यदुत्तरा सम्यगनुष्ठिता तदा पूर्ववैचर्य्यं, तथा सति द्विरनु-
ष्ठिता सेचमिष्टिरित्यपि वक्तुं न शक्यते, इष्टावधिकावृत्तेरवि-
हितत्वात् । नाप्यग्निष्टोमादियज्ञवत् इति वक्तुं शक्यते, अधिक-
प्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादीनामभावात् । अत उभयभ्रष्टत्वात्
तदनुष्ठाता यजमानः सभार्या द्वीतमुखी भवति, तैः पृष्टः
सन्नुत्तरं वक्तुं न प्रगल्भो भवेत् । तस्मात् अद्विकामी आवृत्तिं
परित्यज्य एकामेव पौर्णमासीममावास्याञ्च यजेत तथा सत्यस्य

यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते किमु वक्तव्य-
मयमिति । तमिमं पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते
“अनादृत्य तद्धे एव यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वयाऽऽस्रभते यजत
उत्तरया देवता एव पूर्वयावरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोक-
मेव पूर्वयाभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतू-
नुपैत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्य-
स्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धकं भवति” इति । एकामेवेति यदुक्तं
तदनादृत्य हे एव यजेत, तत्र पूर्वयेषा सम्यगनुष्ठितया यज्ञ-
मुखरूपयज्ञोपक्रमस्यास्रभनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति
प्रयोजनचयं सम्यद्यते । उत्तरया सम्यगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसम्पू-
र्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति सम्यद्यन्ते चीष्टि प्रयो-
जनानि । अतो नैकस्या अपि वैचर्यं, नापीष्टियज्ञत्वयोरभावः,
प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य प्रौढयज्ञत्वात्, अत एतदनुष्ठानेन
भूयसो बह्वन् एकाहीनसत्ररूपान् यज्ञक्रतूनुपैति । कि-
ञ्चाद्य द्वितीयायामिष्टवन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा
अभ्युदेति तस्मैचमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । वर्धिष्णु-
चन्द्रेदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य
समृद्धिर्धनं भवति । यथेयं सुमना नामेष्टिर्द्वर्धपूर्णमासयोर्नुष-
विक्रतिसृष्टेवान्यां गुणविक्रतिं विधत्ते “दाक्षायणयज्ञेन सुवर्ग-
कामो यजेत” इति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टी-
कृतं “दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो हे पौर्णमास्यो हे अमा-
वासे यजेताग्नेयोऽष्टाकपासोऽग्नीषोमीय एकादशकपासः पूर्व-

खां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपास ऐन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयो
 ऽष्टाकपास ऐन्द्राय एकादशकपासः पूर्वस्याममावास्यायामा-
 ग्नेयोऽष्टाकपासो मैत्रावरुणामित्रा द्वितीयोत्तरखां इति ।
 तत्रोत्तरखां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायाञ्चैकैकं विधत्ते
 “पूर्वमासे सन्नयेन्मैत्रावरुणामित्रयामावास्यायां यजेत” इति ।
 तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरस्थिन् पौर्णमासे साक्षायं तत् प्रशंस-
 सति “पूर्वमासे वै देवानां सुतस्त्रेषामेतमर्धमासं प्रसृतः”
 इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमो
 ऽभिषुतो भवति । पयो वै सोमः पयः साक्षायमित्युक्तत्वात् ।
 तेषां देवानां पौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैर-
 कर्षेण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति । प्रतिदिनमनुष्ठिताभिः
 सोमविक्षतिभिर्यां प्रीतिः सा तेन साक्षाय्येन सम्पद्यत इत्यर्थः ।
 अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामित्रां प्रशंसति “तेषां
 मैत्रावरुणी वज्राऽमावास्यायामनुबन्धा यत् पूर्वेषु यजेते वेदिमेव
 तत् करोति यद्वत्पावपाकरोति सदोहविर्धाने एव सन्निनोति
 यद्यजते देवैरेव सुत्वां समाहयति स एतमर्धमासं सधमादं
 देवैः सोमं पिबति अन्मैत्रावरुणामित्रयामावास्यायां यजते
 खैवासौ देवानां वज्रानुबन्धा सो एवैषैतस्त्र” इति । अथममा-
 वास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुणामित्रा सा तेषां देवानां वज्रानु-
 बन्धा सम्पद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते । पूर्वेषुः शुक्लप्रति-
 षदि यजत इति यत् तेन सौमिकीं वेदिमेव छतवान् भवति
 तस्मिन्नेव दिने पुनरेव वज्रानपाकरोतीति यत् तेन सदो

हविर्धाने द्वौ यागमण्डपौ सम्पादितवान् भवति । द्वितीयायां प्रातराग्नेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत् तेन देवैरिच्छमाणां सुत्यामेव सम्पादितवान् भवति । स तादृशो यजमान एत-
मर्धमासं शूक्लपचं नैरन्तर्येण देवैः सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पीतवान् भवति । तस्मादाग्नेयादूर्द्धं तस्मिन् द्वितीयाभावास्या-
कर्मणि मैत्रावरुणस्याऽऽमिच्छया यजत इति यत् सोम एवामिच्छा यजमानस्य वशा सम्पद्यते । कासौ वज्जेति तदुच्यते । सोम-
यागावसाने देवानामर्थ एव या वज्जानूबन्ध्या क्रियते सैवेय-
मामिच्छेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं प्रशंसति “साक्षाद्वा एष देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञमभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति” इति । यो यजमान एषां विधिवाक्योक्तानामन्यादीनां देवानां यज्ञमभ्यारोहति सम्यगनुतिष्ठति एष साक्षादेव तानन्यादिदेवानभ्यारोहति प्राप्नोति, बहुकालं व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्य च यथा लोके श्रेयान् राजामात्यादिरु-
त्तमं पदमभ्यारूढः स्वकीयभृत्यानामग्रे ममेदं भोगसाधन-
मानयेति पुनः पुनः कामयते तथायं यजमानः आवृत्त-
याजी पुनः पुनः फलसम्पादनं करोति । पूर्वं स्वर्गकामस्यायं यज्ञ उक्तः इदानीं व्यावृत्कामस्य स एवोच्यते “यद्यव-
विध्यति पापीयान् भवति यदि नावविध्यति सदृङ् व्या-
वृत्काम एतेन यज्ञेन यजेत क्षुरपविर्द्धेष यज्ञस्ताजक् पुश्रो वा भवति प्र वा मीयते” इति । अन्येषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति कि-

द्विद्वैकस्यं करोति तदानीं पापीयान् भवति अन्ययजमाना-
 पेक्षया अतिनिष्ठयो भवति । यदि नावविध्यति वैकस्यं न
 करोति तदानीमन्यैः सदृङ् समान एव भवति, न तु तेभ्य
 आधिक्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्काम एतेन
 दाक्षायणयज्ञेन यजेत । यस्मादेष यज्ञः क्षुरवद्वज्रवचाति-
 तीक्ष्णस्तस्मादेतदनुष्ठाप्य ताजक्पुष्पो वा भवति तदानीमेवेत-
 रेभ्यो व्यावृत्त एव भवति । एतद्विरोधो ताजक् प्रमोयत एव ।
 अथ वा यजमान एव सम्यगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकस्यात्
 प्रमोयते वा । अतो वैकस्यपरिहाराय व्रतविशेषान् विधत्ते
 “तस्यैतद्भूतं नामृतं वदेन्न माऽसमन्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नास्य
 पशूपूषनेन वासः पशूपूषयेयुरेतद्भि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति” इति ।
 पशूपूषनं वस्तुशुद्धिवाधनं *ऊषादि, तेनास्य वासो न शोध-
 येयुः । यस्माद्देवाः पूज्या एतत् सर्वममृतवदनादिकं न कुर्वन्ति
 तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षायणयज्ञस्याधानादूर्द्ध्वं
 दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च सूत्रकार
 आह ‘दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते ‘एतेन दर्शपूर्णमा-
 साभ्यां वा यजते, न पञ्चदशवर्षाणीष्टा वा विरमेत् यजेत
 वा संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः’ इति ॥

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

इष्टिरभ्युदये दर्शात् कर्मान्यदुत देवताः ।

* मद्रकादीति का० । † “सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्चवर्षाणीष्टा विरमेद्यजेत वा” इति तै० ।

पूर्वाख्याज्या विघ्नितस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'यस्य हविर्निर्हृतं पुरस्ताच्चन्द्रमा
अभ्युदेति चेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दाचे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्वविष्टास्तान्द्राय प्रदाचे दध९-
स्रं येऽणिष्टास्तान् विष्णवे श्विपिविष्टाय श्रुते चरुं' इति ।
अयमर्थः, दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दशां हविर्निर्हृतं भवति
ततः प्रत्युषे पूर्वखां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्रास-
ण्डुलास्तेधा विभक्तव्याः । अखण्डिता ईषत्खण्डिता अति-
सूक्ष्मकणास्येति त्रैविध्यं । ते च त्रिविधा दाचादिगुणविघ्निते-
भ्योऽन्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रकृतदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म ।
कुतः कास्त्रापराधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविघ्नितस्य कर्मणो
विधीयमानत्वात् । तत इदं प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युरनुष्ठेय-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । हविर्निर्हृतमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत्
परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्राकृतागमौ प्रसज्ये-
यातां । अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्रास्य हविषः पूर्वदे-
वताभ्यो दर्शसम्बन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते । तण्डुलोपल-
क्षितं यद्भुविर्दधिरूपं त्रीहिरूपञ्च पूर्वद्युर्निर्हृतं तद्भुविः पूर्व-
देवतात्मनोऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्पर-
विभागोऽत्र विधीयते । न तु तण्डुलानां स्वविष्टमध्यमाणिष्ठ-
रूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते, तस्य प्राप्तत्वात् । ये मध्यमाः

सुरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तेः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
 तास्यक्त्वा दाहत्वादिगुणयुक्ताभ्यो वज्रादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुप्तं
 हविः प्रदातव्यं । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शं
 तथा सति दर्शभ्रान्त्यापि चतुर्दश्यां निर्वापाभावात् निर्वापादूर्द्धं
 चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । दध्ने ह्यहकालीनत्वेनार्थ-
 सिद्धेः पूर्वद्युर्दोहातश्चने तदभिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते । यद्वा
 ग्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते 'यदि
 विभीत्यादभि मोदेय्यतीति महाराचे हवींषि निर्वपेत्' इति ।
 अयमर्थः, भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽयमित्यभिनिश्चितवतो
 मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेय्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने
 महाराचे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविषोऽस्मि-
 न्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः
 प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवाद्यं नैमित्तिकः
 प्रयोगो न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति, नैमित्तिकं दर्शप्रयोग-
 मनुष्ठाय पश्चात् स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठायः ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितं ।

ऊर्द्धं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमप्युत ।

उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया ॥

सा पूर्वाक्काऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्द्धं चन्द्रोदये सति कर्तव्या ।
 निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वात् इति चेत् । मैवं, हविरभ्युदयस्य
 निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वा-
 क्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्य-

भेदः, तस्मान्निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले
कर्मापक्रममाचेषेयमिष्टिः कर्तव्या ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

प्राक् प्राकृताभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथ वाचिमः ।

तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपस्रजणात् ॥

निर्वापात् प्राग्यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्द्ध्वं क्लिप्त-
माशो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः तण्डुलान्
विभजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्द्ध्वं प्राकृतदेवतापनयन-
श्रवणात्, निर्वापस्तु त्रीहीणामेवेति । तस्मिन् काले प्रकृता-
ग्न्यादिदेवता मापनीता इति प्राप्ते द्रूमः । वैकृतीभ्यो दाह-
त्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः कर्त्तव्यः । कुतः, तण्डुलशब्देन हविर्मा-
त्रस्योपस्रजणात्, अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो
न स्यात् । हविर्मात्रविवचायान्तु त्रीहीणामपि हविष्टेन प्राकृत-
देवतासम्बन्धमपनोय देवतान्तरसम्बन्धस्य कर्तुं युक्तत्वात् वैकृ-
तीभ्यो निर्वापेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

प्राकृतीभ्योऽन्यनिर्वापेऽभ्युदये त्रिष्टुतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्त्रिष्टुती वा निर्वापेदिह ॥

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वात् वैकृतीभ्यो निर्वापतः ।

त्रिष्टुतं त्रिष्टुतपदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुत्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति
तदा मुष्टिचयरूपोऽवत्रिष्टुतः प्राकृतीभ्य एव निर्वापतः । कुतः,

प्राकृतानां प्रवृत्तत्वात् इत्येकः पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यभावात् वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः, अन्यदेवतासंयोगस्त्वंगस्य न सम्भवति । अन्यास्य देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतानाञ्च निर्वापपदार्थसम्बन्धः कृत्वा न पदार्थांगेन, ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनाञ्च नांगसंयोगो युक्त इत्यस्यांगस्य प्राकृतोभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तृष्णीमेव निर्वाप इति राङ्कान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

शेष्टिः साम्नायिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिश्रुतेः ।

नान्यस्येत्यदिमोऽन्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥

न हि साम्नाय्यरहितस्य दधिपयसो विद्येते तदभावे च दध्श्चरुं शृते चरुमिति विधिर्न सङ्गच्छते, तस्मात् साम्नायिन् एव सा पूर्वाक्ताभ्युदयोष्टिरिति चेत् । मैवं, अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिद्येत, ततः तण्डुलवत् प्राप्तयोर्दधिशृतयोरनूद्यमानतया विध्यभावात्, उदके चरुप्रपणसम्भवाच्च, साम्नायिवदस्यापि शेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा न हि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥

अभ्युदयेष्वां श्रूयते 'शृते चरुं दधनि चरुं' इति शृतदधिनी साम्नायेते । तयोः प्रणीता धर्मा न कर्तव्याः । इति:-

अपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीता उत्पन्ने,
दधिपयसो^१ तु अपणार्थं मोत्पन्ने, किन्तु हविष्टेन प्रदानार्थमुत्पन्ने,
ततः साम्याभावात् न उत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेत् । मैवं,
अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य
चक्षुःअपणहेतुत्वं वाचनिकं । ततः समानत्वात् तद्धर्माः सन्ति ।

* द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

यदाचायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वाक्कदर्शादौ फलसिद्धये ॥

गुणस्यास्य प्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र सञ्ज्ञया ।

गुणे व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्या स्नान्न नाम तत् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते 'दाचायणयज्ञेन सुवर्गकामो
यजेत' इति । तत्र दाचायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिन्नोके प्रसिद्ध्य-
भावात् । उद्भिदादिवत् यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वात् ।
'अथैष ज्योतिः' इत्यादिवत् अपूर्वमञ्ज्ञया कर्मान्तरविधिरिति
चेत् । न, दाचायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वच-
नादाक्यशेषाच्चावगम्यते । तथा हि अयनमित्यावृत्तिरुच्यते,
इच्छस्येते दाचास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनं । इच्छ उत्साही, पुनः
पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगानामावृत्ति-
र्दाचायणशब्दार्थः । तथा चावृत्त्या युक्तः प्रकृतौ दर्शपूर्णमासा-
त्मको यज्ञो दाचायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु 'दे पौर्णमा-
स्यो दे अमावासे' इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते, ततो दध्यादि-

* जैमिनीयन्यायमाणाविस्तरपुस्तके नास्ति ।

वत्प्रसिद्धत्वात् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोः अयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थं
 आवृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिः न त्वङ्गिदादिवत्कर्मनामधेयं ।
 एवं साकम्प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यं ।
 अमावास्यायागे दौ दौ दोदौ सत्याद्य चतसृणां दधिपयसोः
 कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकम्प्रस्थायः तद्युक्तो यागः साकं-
 प्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साक-
 म्प्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते ।

*द्वतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

अनृतं न वदेदेष पुं धर्मो वानुवादगीः ।

स क्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात् तन्निषेधे तथा विधिः ।

स्मार्तानुवादः पुं क्रत्वोः अतिप्रक्रिययोर्वन्नात् ॥

नाख्याते पुरुषानूक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत् ।

स्मार्तोक्तनियमादन्यः संयोगेऽतः क्रतौ विधिः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते 'नानृतं वदेत्' इति । तत्र पुरुष-
 धर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः, प्रतियोगिनोऽनृतवद-
 नस्य पुं धर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् ।
 वदेदित्येतदाख्यातं तावत् कर्त्तव्यत्वं, तेन आख्यातेन कर्तुः
 प्रतीयमानत्वात्, पुरुषस्याख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य
 वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तं । † अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न

* एतदप्यधिकरणं मात्रापुस्तके नास्ति ।

† प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्राधान्येनेति शाब्दिकैरनुस्मर-
 ङ्गात् वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तमित्यति-
 रिक्तपाठः तै० वर्तते ।

स्यात् । तस्मात् पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते । अस्यैव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतत् श्रुतिवाक्यं मूलमस्तु, तस्मात् पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिरविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात्, आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं *श्रुतेर्मूलं, भिरविषयत्वात्, स्मृतिसोपनयनमारभ्यामरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति, तस्मिन्पातित्वात् क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव, तदुभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते किन्तु अनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन भावनाऽभिधीयते कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात् प्रतीयते, अतः श्रुत्याभावात् केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविद्यते न च तत्रापि विधीयते किन्तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वात् अनूद्यत एवेति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । सत्यमेव वदेषानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थसंयोगः तस्मादन्यः क्रत्वर्थसंयोगः, अतोऽप्राप्तत्वादिधीयते । एतद्विद्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तं । पुरुषार्थनियमातिक्रमे तु तत्पुरुषस्यैव प्रत्यवायः न तु क्रतोर्वैगुण्यं, तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमिति विशेषः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

* श्रुतेर्मूलमिति भवितुं युक्तं ।

एष वै देवरयो यद्दर्शपूर्णमासौ यो द्दर्शपूर्णमा-
साविद्धा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे
देवानामवस्यत्येतानि वा अङ्गापरुषि संवत्सरस्य
यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् द्दर्शपूर्णमासौ यजते
ऽङ्गापरुष्येव संवत्सरस्य प्रतिदधात्येते वै संवत्सरस्य
चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् द्दर्शपूर्णमासौ
यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनुपश्यति ॥ १ ॥

एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं
विद्वान् द्दर्शपूर्णमासौ यजते देवानामेव विक्रान्ति-
मनुविक्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान् द्दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तः समारोहत्येतौ वै देवानाः हरी यद्दर्श-
पूर्णमासौ य एवं विद्वान् द्दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव
देवानाः हरी ताभ्यां ॥ २ ॥

एवैभ्यो हव्यं वहत्येतद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान् द्दर्शपूर्णमासौ यजते साध्वादेव
देवानामास्ये जुहोत्येष वै हविर्धानी यो द्दर्शपूर्णमास-
याजी सायम्प्रातरग्निहोचं जुहोति यजते द्दर्शपूर्ण-
मासावहरहर्हविर्धानिमाः सुतो य एवं विद्वान् द्दर्श-

पूर्णा॒मा॒सौ य॒जते ह॒विर्धान्य॒स्मीति॒ सर्व॒मे॒वास्य॒ बर्हि॒ष्यं
द॒त्तं भ॒वति॒ दे॒वा वा अ॒हः ॥ ३ ॥

य॒ज्ञियं॒ नावि॒न्दन् ते द॑र्श॒पूर्णा॒मा॒साव॑पुन॒न् तौ वा
ए॒तौ पू॒तौ मे॒ध्यौ यद्दर्श॑पूर्णा॒मा॒सौ य ए॒वं वि॒द्वान् द॑र्श-
पूर्णा॒मा॒सौ य॒जते पू॒तावे॒वैनौ॒ मे॒ध्यौ य॒जते ना॒मा-
वा॒स्यायाञ्च॒ पौर्णा॒मा॒स्याञ्च॒ स्त्रिय॑मु॒पेया॒द्यदु॒पेया॒न्नि-
रि॒न्द्रियः॒ स्यात् सोम॑स्य॒ वै रा॒क्षोऽर्ध॑मा॒सस्य॒ राक्ष॑यः
प॒त्न्य आ॒सन् ता॑सा॒ममा॒वास्याञ्च॒ पौर्णा॒मा॒सीञ्च॒ ना-
पैत् ॥ ४ ॥

ते ए॒नम॒भिस॑म॒नश्चे॒तां तं य॒क्ष्म आ॒र्च्छ॒द्राजा॑नं
य॒क्ष्म आ॒र॒दिति॒ तद्रा॑जय॒क्ष्मस्य॒ जन्म॒ यत् पा॒पीया॑न-
भ॒वत् तत् पा॒पय॒क्ष्मस्य॒ यज्जा॒याभ्या॑मवि॒न्दत् तज्जा॒ये-
न्य॒स्य य ए॒वमे॒तेषां॒ य॒क्ष्माणां॑ जन्म॒ वेद् नैन॑मे॒ते य॒क्ष्मा
वि॒न्दन्ति॒ स ए॒ते ए॒व न॑म॒स्यन्नु॒पाधा॑वत् ते अ॒ब्रूतां॑
वरं॑ दृ॒णाव॑हा आ॒वं दे॒वानां॑ भा॒गधे॑ अ॒साव ॥ ५ ॥

आ॒वद॑धि दे॒वा इ॒ज्यान्ता॒ इति॒ तस्मा॑त् स॒हशी॑नाः
रा॒क्षीणा॑ममा॒वास्यायाञ्च॒ पौर्णा॒मा॒स्याञ्च॒ दे॒वा इ॒ज्यन्ते
ए॒ते हि॒ दे॒वानां॑ भा॒गधे॑ भा॒गधा॑ अ॒स्मै म॒नुष्या॑ भवन्ति॒
य ए॒वं वेद् भू॒तानि॒ क्षुध॑म॒घ्नन्स॒द्यो म॒नुष्या॑ अ॒र्धमा॑से

दे॒वा मा॒सि पि॒तरः॑ सं॒वत्स॒रे वन॒स्पत॑य॒स्तस्माद्हर॑ह॒-
 र्मनु॒ष्या अ॒शनमिच्छ॑न्तेऽर्ध॒मासे॑ दे॒वा इज्य॑न्ते मा॒सि
 पि॒तृभ्यः॑ क्रियते सं॒वत्स॒रे वन॒स्पत॑यः फलं॑ पृ॒ह्णन्ति॒
 य ए॒वं वेद् इ॒न्ति क्षु॒धं स्ना॑तृ॒व्यं ॥ ६ ॥

प॒श्य॒ति॒ ताभ्या॑म॒हरै॑दसा॒व फलं॑ स॒प्त च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
 प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चमेऽभ्युदयेऽष्टाद्यास्तिस्र इष्टय ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं वि-
 धीयते “एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासा-
 विष्टा सोमेन यजते रथस्यष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्थति”
 इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्ति एष एव देवानां रथः
 रथसदृशः, तथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्टा पश्चात्
 सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके
 भूयो रथसञ्चरणेन महामार्गस्त्रकण्टकपाषाणादिषु क्षुब्धेषु
 मार्गो विस्मृतो भवति, अथमस्य यामस्य मार्ग इति सुखेना-
 ध्ववसातुं शक्यते कण्टकाद्यभावात्, वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति

तादृशे मार्गे मनुष्या चनाद्यासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां सम्बन्धिना दर्शपूर्णमासकरणेण स्पष्टे सुखेनाध्यवसातुं शक्यते, अष्टे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति दर्शपूर्णमासयो-
रिष्टिप्रकृतित्वात्, तयोः प्रयोगे स्वाधीने षति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीयाद्याः साङ्गाः सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते, अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादि-
कर्मस्वरूपमात्रस्योपदिष्टत्वात् तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठातुं न शक्यन्ते तस्यादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मधा शक्यते । तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति “एतानि वा अङ्गापङ्क्तिषु संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते-
ऽङ्गापङ्क्त्येव संवत्सरस्य प्रतिदधाति” इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिवन्धकूर्परकक्षादिसन्धिरूपाणि प-
ङ्क्तिषु पर्वाणि, तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः पङ्क्तिषु, तद्वदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं प्रतिदधाति मस्यगनुष्ठापयति । अथ चक्षुर्ष्वेन प्रशंसति “एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते नाभ्यामेव सुवर्गे लोकात्मनुपस्यति” इति । अथेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति “एषा वै देवानां विक्रान्तिर्द्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनुविक्रमते” इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासात्रितिं प्राश्नान्तरे श्रुतत्वात् शुद्धजघचेतुलमप्यस्तीति पराक्रमरूपत्वं । अथ *सर्वगमार्गमेत

* सर्वगमेनेति का० ।

प्रशंसति “एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः पन्थास्तः समारोहति” इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन् मार्गे सोऽयं देवयानः । अथान्यरूपेण प्रशंसति “एतौ वै देवानाः हरी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानाः हरी ताभ्यामेवैभ्यो हव्यं वहति” इति । एभ्योऽन्यादिदेवेभ्यः, ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति “एतद्वै देवानामासं यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षादेव देवानामास्ये जुहोति” इति । साक्षाद्भवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्नं पाचहस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तदन्नेत्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसम्पादनेन प्रशंसति “एष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायम्प्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविर्धानिनाः सुतो य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्योति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति” इति । हवींषि सोमयह्रुपाषि धीयन्ते आसाद्यन्ते अस्मिन्मण्डपे तदिदं हविर्धानं तदस्यास्योति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते । आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत् प्रतिदिनं सायम्प्रातरनुतिष्ठति पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तद्बुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति । सोमाभिषवणे चा प्रीतिः सा देवाना-

मत्र सम्यस्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्तौ तदनन्तरभाविनि
 सोमयागेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्र-
 वृत्तिक्रमस्य सूत्रकारेण दर्शितः 'अथैकेषामग्नीनाधाय हस्ता-
 ववनिष्य संवत्सरमग्निहोत्रं जुत्वा दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां
 संवत्सरमिद्धा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्द्धमन्यानि कर्मा-
 णि कुरुते' इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमया-
 गविषयां प्रीतिं विद्वान् अहं हविर्धानी सोमयाजी भवा-
 मीति बुद्ध्या दर्शपूर्णमासौ यजते तत ऊर्द्धं अस्य यजमानस्य
 बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यद्विद्यते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं
 भवति । स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसम्यादनवेदनेन फलाधिक्य-
 प्राप्तिः पूर्वकाण्डे प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यनुवाके प्रपञ्चिता ।
 अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधिमर्थवादेनोक्तवति
 "देवा वा अहर्द्यज्ञियं नाविन्दन् ते दर्शपूर्णमासावपुनन् तौ वा
 एतौ पूतौ मेघौ यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ
 यजते पूतावेवैतौ मेघौ यजते" इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ
 यज्ञावर्हतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहः देवा नाविन्दन् न
 सेभिरे । ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्तां पौर्णमासीञ्च
 दिनद्वयमपुनन् शोधितवन्तः, यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः ।
 यस्मिन् दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः,
 अमावास्या च तादृशी, तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव वसतः
 चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनात्
 दर्शनामाहृतस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमखलं

सम्पूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तेः पूर्णनामा-
 क्लितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदादिषु चतुर्दश्यासु तिथिषु
 चन्द्रमा लेशतो दृश्यते न पूर्णा नाप्यत्यन्तमदृष्टः, अतस्तयोः
 कर्मणोः योग्या न भवन्ति । तस्मात् तावेवैतावुक्तौ तिथि-
 विभेदौ देवैरुक्तरीत्या शोधितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ सम्यज्ञौ ।
 अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्थितिपरो न कर्मपरः । यस्त्वेवं तिथ्योः
 शुद्धिं विद्वान् कर्मदयं कुरुते, सोऽयं शोधितौ यज्ञयोग्यौ
 तिथिविभेदोऽवेव प्राप्य कृतवान् भवति, तस्मात् तयोस्तिथ्योः
 कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । प्रसङ्गात् पुरुषार्थं कश्चिन्नियमं विधत्ते
 “नामावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्च स्वियमुपेयाद्यदुपेयान्निरि-
 न्द्रियः स्यात्” इति । पूर्वोक्तयोस्तिथ्योर्यश्चियत्नमाख्यायिकया
 प्रपञ्चयति “सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पञ्चय आसन्
 तासाममावास्याञ्च पौर्णमासीञ्च नोपैत् ते एनमभिसमनश्चेतां
 तं यज्ञ आर्क्षद्राजानं यज्ञ आरदिति तद्राजयज्ञस्य जन्म
 यत पापीयानभवत् तत् पापयज्ञस्य यज्ञायाभ्यामविन्दत्
 तज्जायेत्यस्य य एवमेतेषां यज्ञाणां जन्म वेद नैनमेते यज्ञा
 विन्दन्ति स एते एव नमस्यन्नुपाधावत् ते अब्रूतां वरं वृणा-
 वहा आवं देवानां भागधे असावाऽऽवदधि देवा इज्यान्ता इति
 तस्मात् सदृशीनां रात्रीणाममावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्च
 देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा अस्मै मनुष्या
 भवन्ति य एवं वेद” इति । अर्धमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय
 एको वर्गः, कृष्णपक्षस्य रात्रयोऽपरो वर्गः, ते अमावास्या-

पैर्णमाद्यावेनं सोममभिसमनश्चेती आभिमुख्येन यज्योगाद्य
 गृहीतवत्यौ, यज्ञात्कारेण भुञ्जमानं तं सोमं अतिव्यवायेन चय-
 व्याधिः प्राप्तवान् । एतच्च प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्गृहीतर इत्यत्र
 यथा व्याख्यातं तथैव व्याख्येयं । आवामुभे एव देवानां हवि-
 र्भागधारिण्यौ भवाव आत्रयोरधिश्रित्याग्न्यादयो देवा इत्य-
 न्नामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वे-
 ऽपि भागं धारयित्वा प्रयच्छन्ति । अथ मनुष्यादिसाम्येप-
 न्वासेन उक्तार्थमेव पुनः प्रब्रंशति “भूतानि शुधमन्नन्तस्यो
 मनुष्या अर्धमासे देवा मासि पितरः संवत्सरे वनस्यतय-
 स्तस्माद्हरहर्मनुष्या अन्नमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इत्यन्ते
 मासि पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्यतयः फलं गृह्णन्ति य एवं
 वेद हन्ति शुधं भ्रातृभ्यं” इति । भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः,
 वनस्यतयः पनसाद्याः, तेषां फलस्यहणमेव शुद्धिवारणरूपां
 तृप्तिं सूचयति । एवं शुधो हननं यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः
 शुद्रूपं ब्रह्मं सर्वदा हन्ति ॥ • ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
 तीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

देवा वै नर्चि न यजुष्यत्रयन्त ते सामन्नेवात्रयन्त
 हिक्करोति सामैवाकर्हिक्करोति यचैव देवा अत्रयन्त
 तत एवैनान् प्रयुङ्क्ते हिक्करोति वाच एवैष योगो हि-
 क्करोति पूजा एव तद्यजमानः सृजते चिः प्रथमाम-
 न्वाह चिरुत्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्त्स ॥ १ ॥

नद्यात्यप्रस्रसाय सन्ततमन्वाह प्राणानामन्वा-
 द्यस्य सन्तत्या अथो रक्षसामपहत्यै रायन्तरीं प्रथ-
 मामन्वाह रायन्तरो वा अयं लोक इममेव लोकम-
 भिजयति चिर्वियृह्णाति चय इमे लोका इमानेव
 लोकानभिजयति बाह्वीतीमुत्तमामन्वाह बाह्वीतो वा
 असौ लोकौऽमुमेव लोकमभिजयति प्र वः ॥ २ ॥

वाजा इत्यनिरुक्ता प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो वै पूजा-
 पतिर्यज्ञमेव पूजापतिमारभते प्र वो वाजा इत्यन्वा-
 हान्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह
 तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयतेऽग्न आयाहि वीतय
 इत्याह तस्मात् पूतीचीः पूजा जायन्ते प्र वो वाजाः ॥
 ॥ ३ ॥

इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो
 देवा हविषन्तो गौर्धृताची यज्ञो देवाञ्जिगाति यज-

मानः सुन्नयुरिदमसोदमसोत्येव वन्नस्य प्रियं धामा-
 बद्धये यं कामयेत सर्वमार्युरियादिति प्र वो वाजा
 इति तस्यानूष्वाग्र आयादि वीतय इति सक्तमुत्त-
 रमर्धर्षमाश्रभेत ॥ ४ ॥

पाण्येनैवास्यापानं दाधार सर्वमार्युरेति यो वा
 अरलिः सामिधेनीनां वेदारत्नावेव घाटव्यं कुरुते
 ऽर्धर्षेण सन्ध्यात्येष वा अरलिः सामिधेनीनां य एवं
 वेदारत्नावेव घाटव्यं कुरुत चर्षेर्धर्षेर्वा रता नि-
 मिता यत् सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ता स्युः पूजया प-
 शुभिर्यजमानस्य वितिष्ठेरन्नर्धर्षेण सन्ध्याति संयुन-
 त्तयेवेनास्ता अस्मै संयुक्ता अवहवा सर्वामाश्रिषं
 दुष्टे ॥ ५ ॥

वसं वो जायन्ते प्र वो वाजा लभेत दधाति सं-
 दश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
 प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अनुवाकैः पङ्क्तिरेतैराध्वर्धवमुदीरितं ।

अथोत्तरैरनुवाकैर्होत्रं विवक्षुरस्मिन् सप्तमेऽनुवाके तदन्तर-
 भाष्येष्टमे च सामिधेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते, ते च ब्राह्मण्ययम्बे
 तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समाख्याताः । कल्पः । पुरस्तात्
 सामिधेनीनां होतृत्युपक्रम्य अन्तराहवनीयमुत्करञ्च प्रतीचीनं
 मन्त्रं अपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य
 इति वेति पञ्चान्तरमुक्तं । तत्पाठस्तु “सत्यं प्रपद्ये । अतं प्रपद्ये ।
 अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनार्तां प्रपद्ये । इदमर्हं
 पञ्चदशेन वक्ष्येण । द्विषन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्
 वेष्टि । यच्च वयं द्विषः । भूर्भुवः सुवः । हिं” (त्रा०का०श०प्र०५।
 अ०१) इति । सत्यं यथार्थभूतमिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे, अस्मिन्
 कर्मणि वाचिकोऽपराधो नाभूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमा-
 नमप्युतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो ना
 भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतमिदं कर्म प्रपद्ये, अनेन कर्मणा
 देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वथार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां
 तनुवं प्रजापतिञ्चरीरमिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति इत्येनाभि-
 नयः । अर्हं होता पञ्चदशसोमसदृशेण वक्ष्यरूपेणानेन कर्मणा
 द्विषन्तं प्रचुमवष्टभ्य पीडयामि, यः प्रचुरस्मान् मनसा वेष्टि
 यच्च प्रचुं वयं मनसा द्विषन्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्व-
 चान्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामका ये लोकास्तान् हिनेमि
 प्रीषयामीत्यर्थः । कल्पः । व्याहृतीरुक्त्वा चिरभिहिङ्गृत्यानवान-
 मभिहिङ्गारादृचमुपसन्धाति प्र वो वाजा अभिषव इत्येका-

दग्नेमाः सामिधेन्य इति । अगवानमनुष्कुसन् । तच्च प्रथमायाः पाठस्य “प्र वो वाजा अभिद्यवः । इविशन्नो घृताप्या । देवाञ्जिगति सुश्रयुः” (त्रा०३का०।५प्र०।१अ०) इति । हे देवाः वो युशदीथाः ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजाः नमनशीला मासा अभिद्यवः अभितः पूर्वपक्षेणोत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासाः इविशन्नो इविर्भाजो देवाश्च । घृताप्या सागसाधन-भूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्तामित्यध्याहारः । किञ्च अयं यज्ञो देवान् जिगति प्राप्नोतु, यजमानश्च सुश्रयुः सुखेषुर्भवतु । यदेतदुक्तं चिरभिहिङ्करोतीति तदेतद्विधत्ते “देवा वै नर्षि न यजुष्यअयन्त ते सामन्नेवाअयन्त हिङ्करोति सामैवाकर्हिङ्करोति यज्ञैव देवा अअयन्त तत एवैगान् प्र-युक्ते हिङ्करोति वाच एवैव योगो हिङ्करोति प्रजा एव तस्य-जमानः सृजते” इति । देवाः पूर्वमृषि नाअयन्त यजुष्यपि ना-अयन्त न सन्नुष्टा इत्यर्थः । किन्तु सामन्नेव सन्नुष्टाः, ततो हिमितिब्रह्ममुच्चारयेत्, तेन सामैव कृतं भवति । पञ्चकलः सप्त-कलो वा साद्य आदौ हिङ्कारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमिति-ब्रह्मस्य चिद्विचारणमभिप्रेत्य चिवारं विधिरनूद्य प्रब्रस्यते । यज्ञैव देवा अअयन्त यज्ञैव सामनि देवाः सन्नुष्टास्तत एव साद्य एगान् देवान् प्रयुक्ते होता हिङ्कुर्वन् प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः । यथा प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः सन्पद्यते । सामाअयभूताया ऋगूपायाः वाचः सम्बन्धः सन्पद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं चदसि तेन यज-

मानः प्रजा इव सृष्टवान् भवति । एकादशानां सामिधेनीना-
मृचामासन्नयोरावृत्तिं विधत्ते “त्रिः प्रथमामन्वाह चिदन्तमां
यज्ञस्यैव तद्वर्षं गच्छत्यप्रसूषाय” इति । प्र वो वाजा अभि-
सव इतोषा प्रथमा, आजुहोत दुवस्यतेति त्वं वदस्य उत
मिच इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा, तप्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रि-
रभ्यासेन यज्ञस्य वर्षं अन्तभागान् गच्छति वध्नाति । यथा
लोकै वस्त्रेषु कम्बलेन वा त्रीहीन् वोढुकामोऽन्तद्वयं वध्नाति
तद्वत् । तच्च बन्धनं संसगराहित्याय भवति । पूर्वस्यामृच्युक्त-
रार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविक्षेपं विधत्ते
“सन्ततमन्वाह प्राणानामन्वाद्यस्य सन्तत्या अथो रक्षसामपहत्यै”
इति । तदेतत् सन्ततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां सन्तत्यै भो-
ग्यवस्यसन्तत्यै च सम्यच्यते । किञ्च राक्षसाः आसनिरोधेन
अपहता भवन्ति । यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्व-
रूपेषु विधत्ते “राचन्तरीं प्रथमामन्वाह राचन्तरो वा अयं
लोक इममेव लोकमभिजयति” इति । कस्मिंश्चित् साम-
ब्राह्मणविशेषे प्र वो वाजा इत्यस्यामृचि रचन्तरसाञ्चो गीत-
त्वात् इयं राचन्तरी । रचन्तरसामयुक्तेन कर्मणा सम्पादयितुं
ब्रह्मत्वात् भूलोकस्य राचन्तरत्वं । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘दृतीयं
सामिधेनीं चिर्दिष्टञ्जाति’ इति । तदेतद्विधत्ते “त्रिर्विष्टञ्जाति
चय इमे लोका इमानेव लोकानभिजयति” इति । दृतीयस्याः
सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सृष्टद्विग्रहः कार्यः । अर्धर्षं द्वि-
तीयो विग्रहः । तत उत्तरार्धं उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धस्य

संघोष्य तदन्ते इतीषो विग्रहः । एतेन विग्रहचक्षेण लोकचक्ष-
जयो भवति । अस्यामृच्यं त्रिविधो विग्रहस्यामृचं विधत्ते
“वार्हतीमुत्तमामन्वाह वार्हती वा अथो लोकोऽमुमेव लो-
कमभिजयति” इति । तस्यामृचि हृहृच्छोषा चविच्छेतिब्रह्मस्य
श्रूयमाणत्वादित्यं वार्हती । सा च इतीयेति कृत्वा प्रथम-
मध्यमापेक्षयोत्तमा । तथा सत्युत्तमामन्वाहेत्युक्ते इतीयात्वेन
पाठादित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वात् स्वर्गलोकस्य
वार्हतम् । प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति
“प्र वो वाजा इत्यनिदक्तां प्राजापत्यामन्वाह अथो वै प्रजा-
पतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमारभते” इति । कस्यापि देवविशेषस्य
निदक्तं नाम विशेषकथनं तत्र नास्ति सेवमनिदक्ता । प्रजा-
पतिश्च सृष्टेः प्राणूपविशेषाभावादनिदक्तः, अत इत्थं प्राजा-
पत्या । अज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात् तत्स्वरूपः । तस्मात् प्राजा-
पत्यमन्त्रस्य प्रथमपाठेन अज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्
भवति । अस्मिन्मन्त्रे ऋजुब्रह्मोच्चारणं प्रशंसति “प्र वो वाजा
इत्यन्वाहार्यं वै वाजोऽस्यमेवावदन्ते” इति । तथाच ब्रह्मो-
च्चारणं प्रशंसति “प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात् प्राचीन-
रेतो धीयते” इति । अस्मात् ब्रह्म उच्चारितः तस्मात् प्रा-
चीनं, प्रमुखे रेतोवर्तिनि योषिष्करीरे अद्यति मच्छतीति प्रा-
चीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाग्रये स्थाप्यते । एतस्य
मन्त्रस्य चरमपादेन सहेत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं
प्रशंसति “अग्न आयाहि वीतय इत्याह तस्मात् प्रतीचीः

प्रजा जायन्ते” इति । अस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात् प्रतीचोः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः प्रजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान् दर्शयति “प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिषवो देवा हविष्मन्नो गार्धृताची यज्ञो देवान् जिमाति यजमानः सुखयुः” इति । यजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति वैचादिमासा वाजाः, इदमेव ब्राह्मणवाक्यं इति निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः । पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह “इदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामावदन्ते” इति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हे यज्ञे त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि, अर्धमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव तात्पर्यार्थः । यज्ञेन तात्पर्येण यज्ञस्य प्रियं धामाहुतिस्त्रानमिष्यमानाग्निस्वरूपं सन्नादितवान् भवति । यदुक्तं ‘सन्नातमन्वाह प्राणानामस्त्रायमसि सन्तस्यै’ इति तदेवेदानीं कान्त्येनापि विदधन्ते “यं कामयेत् सर्वमायुरिच्छदिति प्र वो वाजा इति तस्या-बुध्याग्ने आयासि कीतञ्च इति सन्नातमुत्तरमर्धर्चमाहभेत प्राण्ये-नैवास्यापानं दाधार सर्वमायुरेति” इति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति । अयं यजमानः नृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्त्रायुःप्राप्तये प्रथमां सामिधेनीं सर्वामनूय विच्छेदमङ्गलोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धर्चमुपक्रमेत । तेन साम्येनास्य यजमानस्य प्राणवायुना वह्निर्निर्मण्डता कहेवापाकवाहुं पुनरप्यन्तरान्च्छ्वानं धारितवान् भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति । तदेव साम्यं पुनः प्रका-

राक्षसेण प्रशंसति “यो वा अरन्निः सामिधेनीनां वेदारक्षा-
वेव भ्राह्म्यं कुरुते” इति । एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तर-
मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति “अर्धर्षी सन्धधात्येष वा
अरन्निः सामिधेनीनां य एवं वेदारक्षावेव भ्राह्म्यं कुरुते” इति ।
कूर्परमारभ्य प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्तभागोऽरन्निः, न
च तस्यारक्षेर्मध्ये विष्केदोऽस्ति तद्दुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये सा-
न्नात्यमरन्निस्त्वोपचर्यते । यो होता तदिदं सान्नात्यं विदित्वा
अनुतिष्ठति, स होता भ्राह्म्यं यजमानस्वारक्षौ स्थापयति ।
चतुररन्निपरिमितस्य पुरुषस्यारन्निमात्रपरिमितो वासो यथा
नीचो भवति तद्ददमुं कुरुत इत्यर्थः । य एवं वेदेति पुन-
रभिधानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थं । तदेव सान्नात्यं विपश्च-
वाधोपन्यासपुरःसरं प्रशंसति “अधेर्धेर्वा एता निर्मिता यत्
सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः स्युः प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि-
तिष्ठेरजर्धर्षी सन्धधाति संयुक्तत्वेनास्ता असौ संयुक्ता अव-
द्वृष्टाः सर्वामाश्रिषं दुष्टे” इति । अक्षिरतीन्द्रियस्य दृष्टा,
तादृश अक्षिरैकैकां सामिधेनीमीश्वरानुग्रहेण दृष्टा तत्-
सम्प्रदायपरम्परां निर्मितवान् । अतएव अर्थते,

द्युगान्नेऽन्वर्षिताम् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

स्त्रेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्ववशुवा ॥ इति ।

तथा सति भिक्षेभ्य अक्षिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसं-
युक्ता भवेयुः तदानीं यजमानस्य प्रजया पशुभिरेताः सामिधेन्यो
वितिष्ठेरन् विद्युक्तास्तिष्ठेयुः । प्रजापशुसमृद्धिहेतवो न भवेयु-

रित्यर्थः । तत्परिहाराय पूर्वस्थाः सामिधेन्या उत्तरार्धचमुत्तर-
रस्थाः सामिधेन्याः पूर्वार्धञ्च सन्दध्यात् । तथा सत्येताः सा-
मिधेनीः संयोजितवान् भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां
पूर्वात्तरार्धसौ सन्धातव्याविति शङ्कनीयं, तयोरेकविंशति-
तत्वेन होत्रप्रयुक्तसन्धानमन्तरेणापि स्वरूपतो वियोगाभा-
वात् । यथोक्तरीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वा-
माग्निषं दुष्टे दुहन्ति सन्पादयन्ति ॥

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

त्रिरनुक्तिर्ष्वेषो धर्मः स्नानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥

इदं पूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते, त्रिः प्रथमा-
मन्वाहेति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यु-
न्विशेषस्य धर्मः । कुतः । प्रथमामित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ऋक्-
परलोपपत्तेरिति चैतद्युक्तं, स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टापप्रत्ययादपि
पूर्वं पठितस्य स्नानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबल-
त्वात् । अतो विहृतिष्वन्यस्या अयुवः प्रथमस्थाने पठितायाः
त्रिरभ्यासः कर्त्तव्यः । स्नानान्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्य-
स्या अयुवो नाभ्यासः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथज्ञो वा एष यो सामाम्न आयाहि वीतय
इत्याह रथन्तरस्यैष वर्णस्तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इत्याह
वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह वृहत् एष
वर्णो यदेतं तृचमन्वाह यज्ञमेव तत् सामन्वन्तं करो-
त्यग्निरमुष्मिन् लोक आसीदादित्योऽस्मिन् ताविमौ
लोकावशान्तौ ॥ १ ॥

आस्तां ते देवा अब्रुवन्नेतेमौ विपर्यूहामेत्यम्
आयाहि वीतय इत्यस्मिन् लोकोऽग्निमदधुर्दृहदग्ने सु-
वीर्यमित्यमुष्मिन् लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
कावशास्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै शा-
स्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद् पञ्चदश सामिधे-
नोरन्वाह पञ्चदश ॥ २ ॥

वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्य-
ते तासां चीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति नृमे-
धश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन् दारावाद्रै
ऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीभानिति नृमेधोऽभ्यव-
दत् स धूममजनयत् परुच्छेपोऽभ्यवदत् सौऽग्निमज-
नयदृष इत्यब्रवीत् ॥ ३ ॥

यत् समावद्दिद्व कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति
 सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद्भुतवत्पदम-
 नूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इत्याह
 सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्जनयति स्त्रियस्तेन यहचः
 स्त्रियस्तेन यज्ञायचिय स्त्रियस्तेन यत् सामिधेन्यो
 वृषस्वतीमन्वाह ॥ ४ ॥

तेन पुःस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुना अग्निर्देवा-
 नां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणां तौ पूजापतिं
 पुत्रमैताः स पूजापतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि-
 पर्यावर्तत ततो देवा अभवन् परासुरा यस्यैवं विदु-
 षोऽग्निं दूतं वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना परास्य
 धातृव्यो भवत्यध्वरवतीमन्वाह धातृव्यमेवैतया ॥ ५ ॥

ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह पवित्रमेवैत-
 द्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो अग्न आहुतेत्याह
 परिधिमेवैतं परिदधात्यस्कन्दाय यदत ऊर्द्धमभ्या-
 दध्याद्यथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत् चयो
 वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणाः
 सहरक्षा असुराणां त एतर्ह्याशंसन्ते मां वरिष्यते
 मां ॥ ६ ॥

इति वृणीध्वः हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां
तं वृणीत आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्यै
परस्ताद्वाचो वृणीते तस्मात् परस्ताद्वाचो मनु-
ष्यान् पितरोऽनु प्रपिपते ॥ ७ ॥

अशान्तावाह पञ्चदशाब्रवीदन्वाहैतया वरिष्यते
मामेकान्नचिःशश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽत्यन्तविस्तरात् ।

अथाष्टमेऽवधिष्ठाः सामिधेन्यो व्याख्यासन्ते । तत्र द्वितीया
सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पठिता “अग्न आयाहि वीतये ।
गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि” (ब्रा०का०३।
प्र०५।अ०२) इति । हे अग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय,
वीतये देवानां हविर्भक्षणाय, गृणानः यजमानो देवानां हवि-
र्दास्यतीति भवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन् आयाहि । आगत्य च
होता आह्वाता भवन् बर्हिषि यज्ञे निषत्सि निषीद । ततो-
यसामिधेनीपाठस्तु “तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः । घृतेन वर्द्ध-
यामसि । हृहञ्छोषा यविष्य” (ब्रा०) इति । हे अङ्गिरः
अग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्भिः घृतेन च
वर्धयामः, हे यविष्यत सुवतम हृहत् ज्वालाधिक्यं यथा भवति
तथा शोषा दीप्यस्व । चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु “स नः पृथु

अवायं । अथा देव विवाससि । हृद्दग्ने सुवीर्यं” (त्रा०) इति । हे
 अग्ने देव स त्वं, नः अस्मदर्थं, पृथु विशीर्षं, अवायं देवैः श्रोतुं
 योग्यमिदं कर्म अथ अभिमुखीकृत्य हृद्दत् सुवीर्यं च यथा
 भवति तथा विवाससि विभातं कुरु प्रकारचेत्यर्थः । हृद्दग्नेन
 ज्वालाधिक्यं विवक्षितं । सुवीर्यशब्देन ह्ययमानस्य हविषः
 सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते । षष्ठमसामिधेनीपाठस्तु “ईडेन्यो
 नमस्यस्त्रिरः । तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा” (त्रा०)
 इति । अयमग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, ईडेन्यः श्रोतुं योग्यः,
 नमस्यः नमस्कारयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन् दर्शतः पदा-
 र्थानां दर्शयिता । वृषा कामानां वर्षयिता । षष्ठमसामिधेनी-
 पाठस्तु “वृषो अग्निः समिध्यते । अग्ने न देववाहनः ।
 तं हविष्मन् ईडते” (त्रा०) इति । अयमग्निः सम्यगिध्यते ।
 कीदृशः, वृषः कामानां वर्षयिता । अग्ने न देववाहनः,
 अथ इव देवार्थस्य हविषो वोढा । तमिममग्निं हविष्मन्नो
 यजमानाः स्तुवन्ते । षष्ठमसामिधेनीपाठस्तु “वृषणं त्वा वयं
 वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं हृद्दत्” (त्रा०)
 इति । हे वृषन् कामानां वर्षकाग्ने, वृषणं कामानां वर्षितारं
 त्वा वृषाणो वयं आज्जतिवृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि
 सम्यक् प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां हृद्दत् दीद्यतं प्रौढज्वालां
 यथा भवति तथा दीप्यमानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु
 “अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य
 सुकृतुं” (त्रा०) इति । इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे ।

कीदृशं, दूर्तं देवान् प्रति प्रेषणाहं, होतारमाह्वतारं,
 विश्ववेदसं विश्वान् सर्वान् देवान् वेत्तीति विश्ववेदास्तादृशं,
 अस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनं सुकृतं शोभनकर्माणं । नवमसामि-
 धेनीपाठस्तु “समिधमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईश्वरः ।
 शोचिष्केश्वरमीमहे” (ब्रा०) इति । योऽग्निरध्वरेऽस्मिन् कर्मणि
 समिधमानः, पावकः शुद्धिहेतुः, ईश्वरः स्वत्यः, शोचींषि
 दीप्तवः केशस्थानीयाः यस्यासौ शोचिष्केश्वरः तमग्निमीमहे
 प्राप्नुमः । दशमसामिधेनीपाठस्तु “समिद्धो अग्न आहुत, देवान्
 यच्च स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि” (ब्रा०) इति । हे आहुत
 आहुतद्वाराधिताग्रे त्वं समिद्धः सन् देवान् यच्च यजसि । हे
 स्वध्वर सुष्ठु निष्पादितयाग हि वस्मात् त्वं हव्यवाडसि तस्मात्
 यजेत्यन्वयः । एकादशसामिधेनीपाठस्तु “आजुहोत दुवस्यत ।
 अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृषीध्वं हव्यवाहनं” (ब्रा०) इति । हे
 यजमाना दशमसामिधेनीपाठस्य आजुहोताहुतिभिः प्रीणयत, दुवस्यत परि-
 चरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्नध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं
 वृषीध्वं प्रार्थयध्वं । अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमान-
 तात् इयं परिधानीया, तच्च पुरुषभेदेनान्या परिधानीया
 विकल्प्यते । तथा च सूचकारः ‘त्वं वरुण इति वसिष्ठराज-
 न्यानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोचाणां’ इति ।
 विकल्पितायाः पाठस्तु । “त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां
 वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषण्णानि सक्तु । यूयं पात
 स्वस्तिभिः सदा नः” इति । हे अग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वात् वरुणः

इष्टप्रापकत्वात् मित्रश्च, वसिष्ठगोचीया मतिभिर्मनीषाभिः स्तु-
 तिभिर्बर्धन्ति वर्धयन्ति त्वां । त्वे त्वयि वसु धनं सुवर्णानि सुष्ठु
 दातव्यानि हवीषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽश्मान् स्वस्तिभिः
 सदा पात रक्षत । यूयमिति वज्रवचनं पूजार्थं । आसु सामिधे-
 नीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं वचं प्रशंसति । “अयज्ञो वा एष यो
 सामाग्न आसाहि वीतय इत्याह रथन्तरख्यैव वर्षासां त्वा समि-
 द्भिरङ्गिर इत्याह वामदेव्यख्यैव वर्षो वृषदग्ने सुवीर्यमित्याह
 वृषत एष वर्षो यदेतं वृषमन्वाह यज्ञमेव तत् सामन्वन्तं
 करोति” इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति, तद्-
 दितश्च न मुख्ययज्ञः, अतोऽयं वचः सामन्वन्तस्वरूपत्वेनात्र पठ्य-
 ते । यद्यथेता अथै रथन्तरादीनां योनयो न भवन्ति तथापि
 स्तुतित्वात् तद्रूपत्वमकिङ्कुं । आखान्तरे वा तासृषु जीतानि सा-
 मानि द्रष्टव्यानि । एतेन वृषपाठेन दर्शपूर्णमासवज्रं सामवन्तं
 करोति । वृषदग्ने इति द्वितीयपादोपादानं वृषत्वामद्योतकस्य
 वृषवृषदस्य प्रदर्शनार्थं । अस्मिन्नेव वचने आद्यन्तौ पुनः प्रशं-
 सति । “अग्निरमुष्मिन् लोक आसीदादित्योऽस्मिन् ताविमौ
 लोकावशान्नावासां ते देवा अज्रुवसेतेमौ* विपर्युहामेत्यग्न
 आयाहि वीतय इत्यस्मिन् लोकेऽग्निमद्भुर्हृदग्ने सुवीर्यमि-
 त्यमुष्मिन् लोक आदित्यं, ततो वा इमौ लोकावशान्मतां यदेव-
 मन्वाहामसौलोकयोः शान्थै शान्थतोऽज्ञा इमौ लोकौ य एवं
 वेद” इति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थितः, आदित्यस्तु भूलोके ।

* आ । इत । इमौ । इति पदपाठः ।

तदानीं लोकद्वयमग्नान्नं चुम्बमासीत् । स्वर्गे ह्यमृतसेविनां पा-
 कापेक्षा नास्ति, प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलो-
 कवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनं । तदुभयासिद्धेर्लोकलोभः,
 तं लोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमूचुः इमावन्यादित्यो
 विपर्युहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम, तस्मादेते सर्वे यूयमाग-
 ष्यतेति । अग्न आयाहीत्यस्यामृषि बर्हिषि निषीदेति लि-
 ङ्गात् ष्वः प्राथम्याच्च प्रथमलोके स्थापनं तथा सम्पद्यते ।
 दृहदग्ने सुवीर्यमित्यस्यामृषि विवासतीति विभातत्वोक्तिस्त्रिङ्गा-
 दृचसृतीयत्वाच्चास्यासृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते । यद्य-
 यादित्यो नास्मिन्नग्ने अतः तथाप्युचैःस्थानवृत्तित्वकारित्वेन
 विभातत्वेनादित्यः अूचते* । किञ्च हंसमग्न्यावसाने अतं दृह-
 दित्यादित्यमच्छसपरत्वेन अतो दृहदग्नेऽनापि अूचमाष
 आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः, तस्मात् तेन मन्त्रेष आदित्यस्था-
 पनं सिध्यति । अनया विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धे-
 र्युक्ता गान्धिः । तस्मादनेन क्रमेष पाठो लोकयोः गान्धे
 भवति, तद्देदितुश्च तदुभयगान्धिर्भवति । सङ्ख्यां विधत्ते
 “पञ्चदश्र सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश्र वा अर्धमासस्य रात्रयो-
 ऽर्धमासशः संवत्सर आष्यते” इति । यद्यपि द्वादश्र पठिता-
 स्तथाप्येकस्याः पुद्गलभेदेन विकल्पितत्वात् तासु च प्रथमो-
 क्षमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदश्रत्वसम्पत्तिः । अर्धमासस्य रा-
 त्रीणां पञ्चदश्रत्वात् तद्रूपत्वमपि सम्पद्यते । एकैकस्मि-

* तथापि दृचस्थानवर्तित्वकारित्वेन विभातत्वेनादित्याः सूच्यन्त
 इति तै० ।

अर्धमासे पञ्चदशस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशति-
 वारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च सम्पद्यते । इदानीमक्षरसङ्ख्यां
 संवत्सरसम्बन्धा प्रश्नं सति “तासां त्रीणि च ग्रतानि षष्टिसा-
 क्षराणि तावतीः संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरत्र एव संवत्सरमा-
 ज्ञोति” इति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसङ्ख्याकानां गायत्री-
 ष्ण्डस्कृत्वात् एकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वा-
 ऽक्षरसङ्ख्या संवत्सररात्रिसङ्ख्या च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदैव
 संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परिधानीयाद्याः
 त्रिष्टुप्त्वादधिकान्यक्षराणि तथापीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद-
 इत्यविरोधः । आसु सामिधेनीषु ‘तं त्वा समिङ्गिरङ्गि-
 रो घृतेन वर्धयामसि’ इत्येतं मन्त्रविशेषं प्रश्नं सति “नृमेधश्च
 परुष्केपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन् दारावार्द्रेऽग्निं जनयाव
 यतरो नो ब्रह्मीयानिति नृमेधोऽभवदत् स धूममजयत्
 परुष्केपोऽभवदत् सोऽग्निमजनयदृष इत्यब्रवीत् यत् समाव-
 द्विद कथा त्वमग्निमजोजनो नाहमिति सामिधेनीनामेवाहं
 वर्षं वेदेत्यब्रवीद्यद् घृतवत् पदमनूच्यते स आसां वर्षस्तं त्वा
 समिङ्गिरङ्गिर इत्याह सामिधेनीस्वेव तज्ज्योतिर्जनयति”
 इति । नृमेधपरुष्केपनामानावृषो परस्परं ब्रह्मवाद्यं अव-
 देतां मन्त्रसामर्थ्यविषयं संवादमकुरुतां । तत्रानयोरियं प्रति-
 ज्ञा । आवयोर्भयोर्मध्ये यतरो ब्रह्मीयान् ब्रह्मणि सामिधे-
 नीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलः, तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनी-
 मन्त्रमनुस्मरन्तौ अस्मिन्नार्द्रे काष्ठेऽमथनेनाग्निं जनयावेति । तदा

प्रथमं नृमेध आर्द्रं काष्ठमभिसृज्य मन्त्रमवदत्, स तन्मन्त्रसा-
 मर्थ्यात् धूममुत्पादितवान् । पुरुषेपो मन्त्रं पठित्वा अग्निम-
 जनयत् । तदिदानीं नृमेधः पुरुषेपम्यति हे ऋषे त्वमती-
 ऋचद्रष्टासि इत्यभिप्रेत्य सम्बोधितवान्, सम्बोध च एवं
 पप्रच्छ । यत् यस्मात् कारणात् समावद्दिद आवयोः सामिधेनी-
 वेदनं समानमेव तथा वति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान् न
 त्वहमिति । तत्र पुरुषेप उत्तरमुवाच । यद्यथावयोः सा-
 मिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं तथाप्यहं तासामेव सामि-
 धेनीनां वर्षं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं तत्तेज इति
 तदुच्यते । घृतशब्देऽपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनूच्यमानः
 पादः सामिधेनीनां वर्षः सारभूतं तेजः । स पादः कस्यामृचि
 वर्तत इति चेत्, तदुच्यते । तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इत्येतामृचं
 पठेत् । तस्यामृचि घृतेन वर्धयामशीत्ययं पादो वर्तते । ततो-
 ऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन
 त्वं पादं पठन्नपि महिमानं न जानासि, अहं तु जानामि ।
 तस्मादार्द्रकाष्ठे मथाग्निहत्यादितः । वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं
 विशेषतः प्रश्नं सति “स्त्रियस्तेन यदृषः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 चियः स्त्रियस्तेन यत् सामिधेन्यो वृषण्वतोमन्वाह तेन पुंस्त्र-
 तोस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुनाः” इति । अग्नायचोसामिधेनोऽग्नेः
 स्त्रीसिद्धैरभिधीयमानत्वात् स्त्रीत्वमेव । अतः पुरुषत्वाय वृ-
 षण्शब्दवतीमृचं ब्रूयात् । तेन पाठेन पुंस्त्रतोः पुरुषवत्यः सेन्द्रा
 इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषरूपेषु मिथुनरूपाः सम्यजन्ते । ईडेन्व

इत्येषापि वृषण्वती । समग्निरिध्वते वृषेत्यन्ते पठितत्वात् । वृषो
 अग्निरित्येषापि वृषशब्देऽपेतत्वाद्दृषण्वती । तद्योरप्येषा प्रशंस-
 सा द्रष्टव्या । अथाग्निं दूतमित्येतामृषं विज्ञेषतः प्रशंसति
 “अग्निर्देवानां दूत आसीदुग्रना काथ्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं
 प्रश्रमेतां स प्रजापतिरग्निं दूतं वृषीमह इत्यभिपर्यावर्तत
 ततो देवा अभवन् परासुरा यस्मैवं विदुषोऽग्निं दूतं वृषीमह
 इत्यन्वाह भवत्यात्मना परासु भ्रातृव्यो भवति” इति । देवाः
 स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति, असुरास्तु कवेः पुत्रमुग्रनसं ।
 तावुभावपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ, आवसोर्मध्ये सन्धिवि-
 यहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति । तदानीं प्रजापति-
 रग्निं दूतं वृषीमह इति मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्वा चोद्ग-
 नसः सकाशात्परावृत्त्याग्नेरभिमुखोऽभूत् । ततो देवानां
 विजयोऽभूदसुरासु पराभूताः । एवं विदुषो यजमानस्याप्य-
 नेन मन्त्रेण स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति । समिध्यमानो
 अध्वर इत्येतामृषं विज्ञेषतः प्रशंसति “अध्वरवतीमन्वाह
 भ्रातृव्यमेवैतया ध्वरति” इति । द्विगन्तीत्यर्थः । तस्यामृषि
 द्वितीयपादं प्रशंसति “शोचिष्केशसमीमह इत्याह पविच-
 मेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति” इति । मध्यपादे अग्निः पा-
 वक ईश इति पावकशब्देनैव पविचत्वं विख्यष्टम् । अत्र शोचिः-
 शब्देन शोचिष्टेज्जनां रश्मीनामुक्तिमभिप्रेत्य पविचमेतदाक्य-
 मित्यभिधीयते, तस्मादेतयर्था यजमानमेव शोधयति । समि-
 द्धो अग्न आहुतेत्येषा काचिदध्वरवती । देवान् यच्च स्वध्वरे-

त्युक्तत्वात् । आजुहोतेत्यसावप्यध्वरवती । अग्निं प्रयत्यध्वर
इत्युक्तत्वात् । तथोरप्युचोक्तप्रश्नंसा योजनीया । तदेवं सर्वा-
सामृचां सामान्यतो विशेषतश्च प्रश्नंसा दर्शिता । यदुक्तं
सूत्रकारेण 'समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमि-
धमवशिष्य सर्वमिद्धुश्चेमभ्यादधातीति' तदेतद्बुद्धि निधाव
समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रश्नं सति "समिद्धो अग्न आ-
हुतेत्याव परिधिमेवैतं परिदधात्यस्कन्दाव यदत ऊर्द्ध-
मभ्यादध्याद्यथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत्" इति ।
समिद्धो अग्न इत्यनेन भूतार्थवाचिनोक्तप्रत्ययेन सामिधे-
नीसाध्यस्याऽग्निमन्त्रेण च समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये
धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति
समिद्ध इति समाप्तिसूचनात् एतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्
भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणानां समिधामस्कन्दाया-
विनाशाय भवति । यद्येतस्मात् मन्त्रपाठादूर्द्धमाजुहोतेति
मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात्, यथाज्यपुरोडाशादिहविषः परि-
धेर्बहिः पतनं विनाशाय सम्पद्यते तादृगेव तद्दृष्ट्यं । एवं च
प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसान-
कास्तीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्, समिद्ध इति मन्त्राव-
साने समिदेका स्तः प्रचेपणीयाः प्राप्ता, आजुहोतेत्यस्य
चिरादृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रचेपणीयाः प्राप्ताः, तदेतच्च-
तुष्ट्यं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाले एव प्रक्षि-
पेत् इति विधिरुन्नेयः । चरमाथामृचि हव्यवाहनमित्यग्नि-

विशेषणं प्रशंसति “त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां
 कव्यवाहनः पितृणां सहरचा असुराणां त एतर्ह्याग्नेऽसन्ते मां
 वरिष्यते मामिति वृषोर्ध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां
 तं वृषीते” इति । देवादीनां सम्बन्धिनो हव्यवाहनादयोऽग्नयः
 प्रत्येकं मामेव वरिष्यते इत्येवमपेक्षन्ते, अतो देवा अग्नेरेव
 *वरणसिद्ध्यर्थं हव्यवाहनं वृषोर्ध्वमित्युच्यते । यदुक्तमाश्रयाय-
 नेन ‘सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महाः अग्निं ब्राह्म-
 णभारतेति निगदेऽवसाय यजमानस्वार्षेयान् प्रवृषीते या-
 वन्तः स्युः परं परं’ इति । तदेतद्विधत्ते “आर्षेयं वृषीते
 बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्यै” इति । अष्टैरपत्यमार्षेयं । आ-
 त्मीयगोत्रर्षीन् तद्धितप्रत्ययान्तान् आमन्त्रितविभक्त्या यथा-
 प्रवरं वृषीते । तथा अग्ने महाः अग्निं ब्राह्मणभारत ।
 भार्गवश्चावनाप्रवानौर्वजामदम्येति ऋगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः
 प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाग्निरुपचर्येत । एवं वृषा-
 नः पुरुषो बन्धोर्ध्ववादेः सकाशात् नैति नापगच्छति । अपि
 चेदमार्षेयवरणमस्य पुत्रादिसन्तानाद्य भवति । अस्मिन् वरणे
 प्रकारविशेषं विधत्ते “परस्तादर्वाचो वृषीते तस्मात् पर-
 स्तादर्वाचो मनुष्यान् पितरोऽनु प्रपिपते” इति । वर्तमानं
 यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरं-
 पर्यार्वाचो नीचान् वृषीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं । ऋगोरपत्यं
 च्यवनः तस्यापत्यमप्रवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य

* अग्नेरेवं गुणसिद्ध्यर्थमिति का० ।

सक्ततिर्यजमान इति । तदेतदर्वाक्त्वं । यस्माद्धोता पूर्वभा-
विनमारभ्यर्वाचो वृणीते तस्मादेव कारणासोकेऽपि पूर्वपूर्व-
भाविनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पाञ्च-
यन्ति ।

इति श्रीमाधवोये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥

अग्ने॑ म॒हाः अ॒सीत्या॑ह॒ म॒हान् द्यौष॑ यद्भि॒र्ब्री-
ह्य॑मेत्या॒ह ब्राह्म॑णो द्यौष भार॒तेत्या॑हैष हि दे॒वेभ्यो॑
ह॒व्यं भर॑ति दे॒वेभ्य इत्या॑ह दे॒वा द्यौत॑मैन्ध॒त॒ मन्वि॑ह
इत्या॑ह॒ मनु॑द्यौत॒मुत्त॑रो दे॒वेभ्य॒ ऐर्न्धा॑र्षि॒ष्टुत॒ इत्या॑-
हर्ष॑यो द्यौत॒मस्तु॑वन्वि॒प्रानु॑मदित॒ इत्या॑ह ॥ १ ॥

वि॒प्रा द्यौते॑ यच्छु॒श्रुवाः॑सः क॒विश॑स्त॒ इत्या॑ह क॒व-
यो द्यौते॑ यच्छु॒श्रुवाः॑सो ब्रह्म॑सः॒शित॒ इत्या॑ह ब्रह्म॑-
सः॒शितो द्यौष॑ घृ॒ताह॑वन॒ इत्या॑ह घृ॒ताहु॑ति॒र्क्षीस्य॑ प्रि-
य॒त॑मा प्र॒णीर्य॑ज्ञाना॒मित्या॑ह प्र॒णीद्यौष॑ य॒ज्ञानाः॑ र॒थी-
र॒ध्वरा॑णामित्या॒हैष हि दे॒वर॒योऽतू॑तो॒ हेतेत्या॑ह
न द्यौतं कश्चन ॥ २ ॥

तरति तूष्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वः षोष तरत्या-
 स्याचं जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्षोष देवानां चमसो
 देवपान इत्याह चमसो षोष देवपानोऽराः इवाम्ने
 नेमिर्देवाःस्त्वं परिभूरसीत्याह देवाः षोष परिभूर्य-
 द्रूयादावह देवान् देवयते यजमानायेति धातृव्य-
 मस्मै ॥ ३ ॥

जनयेदावह देवान् यजमानायेत्याह यजमान-
 मेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्ने आवह सोममावहेत्याह देव-
 ता एव तद्यथापूर्वमुपह्वयत आ चाम्ने देवान् वह सु-
 यजा च यज जातवेद् इत्याहाग्निमेव तत्सःश्र्यति सौ-
 ऽस्य सःश्रितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता ॥ ४ ॥

इत्याहाग्निर्वै देवानाः होता य एव देवानाः होता
 तं वृणीते सो वयमित्याहात्मानमेव सत्त्वं गमयति
 साधु ते यजमान देवतेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते
 यद्रूयाद्योऽग्निः होतारमृथा इत्यग्निर्नोभयतो यज-
 मानं परिगृह्णीयात् प्रमायुक्कः स्याद्यजमानदेवत्या
 वै जुहूर्धातृव्यदेवत्योपभृत् ॥ ५ ॥

यद्दे इव ब्रूयात् धातृव्यमस्मै जनयेद्भवतीम-
 ध्वर्यो सुचमास्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति

देवायुवमित्याह देवान् ह्येषावति विश्ववारामित्याह विश्वः ह्येषावतीडामहै देवाः ईडेन्यान्नमस्याम न-
मस्यान् यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा ईडेन्याः
पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव तद्यथा-
भागं यजति ॥ ६ ॥

विप्रानुमदित इत्याह चनास्मै होतोपष्टदेवता
एव चोष्णि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयाद्याः सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटं ।

अथ नवमे प्रवरभन्वस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च
व्याख्यानं प्रवर्तते । ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाख्याताः ।
कल्पः । अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे
खण्डे । अथ चतस्रश्चिति । पाठस्तु “अग्ने महाः असि
ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषियुतो वि-
प्रानुमदितः । कविशस्तो ब्रह्मसृष्टितो घृताहवनः । प्रणी-
र्यज्ञानां । रथीरध्वराणां । अर्ततो होता । त्वर्षिर्हव्यवाट् ।
आस्थाचं जुहूर्देवानां । चमसो देवपानः । अराः इवाग्ने
नेमिर्देवाः स्वं परिभूरसि । आवह देवान् यजमानाय”

(भा०का०३।प्र०५।अ०३) इति । अत्राग्ने महानित्यारम्भासा-
 वसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अत्रग्निष्टा विविच्यन्ताः । तेषामर्थं
 ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टीकरिष्यामः । अत्र प्रवरमन्त्रार्थं
 दर्शयति “अग्ने महान् असीत्याह महान् क्षेप षदग्निर्ब्रा-
 ह्मणेत्याह ब्राह्मणो क्षेप भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो हव्यं भरति”
 इति । अग्निरिति यत् एष यस्मात् सर्वाङ्गत्याधारत्वेन
 महान् तस्मान्मन्त्रे महानसीत्युच्यते । यस्मात् ब्राह्मणवर्षाभि-
 मानो तस्मात् ब्राह्मणेति सम्बोध्यते । यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं
 भरति धारयति तस्माद्धारतेति सम्बोध्यते । मन्त्रे येसमसा-
 वसाविति वीषा तेन अम्वादीनामृषीणां नामनिर्देशोऽभि-
 प्रेतः । स च भार्गवश्चावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभि-
 वदाहृतः । निवित्यदेषु सप्तसु प्रथमस्वार्थं दर्शयति “देवेभ्य
 इत्याह देवा क्षेतमैन्वत” इति । यस्मात् देवाः स्वकीयेषु
 ग्रामेषु शतमग्निमैन्वत प्रज्वालितवन्तः तस्माद्देवेभ्य इत्युच्यते ।
 द्वितीयपदस्वार्थं दर्शयति “मन्विद् इत्याह मनुक्षेतमुत्तरो
 देवेभ्य ऐन्व” इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्वनादूर्द्ध्वं स्वकीय-
 ग्रामे मन्वुरैन्व । उत्तरेष्वपि पञ्चपदेषु प्रसिद्धार्थतां हि-
 प्रवेद्यो योतयति “अषिसृत् इत्याहर्षयो क्षेतमस्त्ववन् विप्रानुम-
 दित इत्याह विप्रा क्षेते यच्छुश्रुवाः सः कविब्रह्म इत्याह कवयो
 क्षेते यच्छुश्रुवाः सो ब्रह्मसंज्ञित इत्याह ब्रह्मसंज्ञितो क्षेप
 श्रुताहवन् इत्याह श्रुताङ्गतिर्ह्यस्य प्रियतमा” इति । श्रुश्रुवाः-
 सः श्रुताध्ययनसम्पन्नाः जात्या विप्राः विद्यया विबुधाः कवयश्च

भवन्ति तैरथमनुमदितः तोषितः ब्रह्मः स्रुतस्य, ब्रह्मणा मन्त्रेण
 संश्रितः तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृता-
 हवनः । अनुच्छ्राप्तेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयि-
 त्वाच्छ्रासादूर्द्धं पठनीयानां चतसृषां निविदामर्थं दर्शयति
 “प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वराणा-
 मित्याहैष हि देवरथोऽतृतीं होतेत्याह न ह्येतं कश्चन तरति
 तूर्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वं ह्येष तरति” इति । यज्ञानां नेद्वल-
 मग्नौ प्रसिद्धं । रथीर्देवानां हविर्वहनाथ, अध्वराणां समन्वी
 रथोऽयमग्निः, यस्मादाह्नातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति
 नातिक्रामति तस्मादायमतृतीं होतेत्युच्यते । यस्मात् सर्वमपि
 देवं अयं हविर्वहनात्तरति प्राप्नोति तस्मात् तूर्णिर्हव्यवाडित्यु-
 च्यते । एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्म ऊर्द्धमुच्छ्रासं कृत्वा पश्चात्
 पठनीयानां चतसृषां निविदामर्थं दर्शयति “आस्याचं जुहूर्दे-
 वानामित्याह जुहूर्ह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह चमसो
 ह्येष देवपानोऽरां इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरधीत्याह
 देवां ह्येष परिभूर्यद्भूयादावह देवान् देवयते यजमानायेति
 भ्रातृव्यमसौ जनयेदावह देवान् यजमानायेत्याह यजमान-
 मेवैतेन वर्धयति” इति । एषोऽग्निर्देवानां जुह्वसदृशः जुह्वा-
 मिवास्मिन् हविःप्रक्षेपात् । न चास्य दाहमथजुह्ववत् द्वैथिष्यं ।
 किं त्वास्याचं लोहपात्रवहृढमित्यर्थः । यथा मनुष्याणां
 सोमपानहेतुस्वमसः तथा देवानां पानसाधनचमसस्या-
 नीयोऽयमग्निः । हे अग्ने त्वं, यथा ब्रकटचक्रस्त्रितान् कुक्का-

स्रक्खितान् वा तिर्यङ्कीलरूपानरान् नेमिः परितो व्या-
 भ्रोति, तथा देवानां परिभूः परितो व्याभ्रवानसि । चतुर्थायां
 निविदि देवयत् इति पदं ब्राह्मणकारे पद्यते, तदच यदि
 भ्रूयात् तदा होता यजमानस्य भ्राह्मण्यं जगयेत् । देवानिच्छ-
 तीति देवयत् तस्मै देवयते यजमानाय । एतत्पदप्रयोगेणान्यः
 कस्यत् एतदीयान् देवानिच्छतीति प्रतिभाति । तदेतत्
 भ्राह्मण्यस्योत्पादनं । तस्मात् तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय
 देवानावहेत्येतावदेव वाक्यशेषात् तेनैव यजमानं वर्धयति
 वृद्धिं प्रापयति । कल्पः 'देवतां देवतामावाह्य व्यनि-
 त्यग्निमग्निं आवह सोममावहाग्निमावह प्रजापतिमित्युपां-
 श्चावहेत्युचैर्यद्देवत्या वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्नाग्नी आवहे-
 न्मावह महेन्द्रमावह देवाः आज्यपाः आवहाग्निः हो-
 चायावह स्वं महिमानमावहेति न स्वं महिमानमावहादा-
 वग्ने देवान् वह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्ता' इति ।
 अत्रावाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाह्वानः सर्वोऽन्यत्र नात्र
 पठितः । तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति "अग्निमग्निं आवह
 सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपह्वयते" इति । तत्
 तेनावाहननिगदे आवहेति पाठेन आज्यभागादिसर्वयाग-
 देवता अनुक्रमेण ह्वयते । हे आज्यत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्य-
 भागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्यभागदेवं सोममावह । पै-
 र्शमास्याममावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह । पै-
 र्शमास्यामपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं अने-

द्वाचार्यावहेति पदं उच्येद्वारयेत् । वैश्वमासां द्वितीयपु-
 रोडाग्रदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्यायामसांसाध्यिनो
 द्वितीयपुरोडाग्रदेवत्वेनेन्द्राग्नौ आवह । अगतमिधः साम्नाय्य-
 देवमिन्द्रमावह । गतमिधो महेश्चमावह । आच्यपान् प्रजाजानु-
 धाजदेवानावह । अग्निं होचाथ होमस्य सिष्टकृत्वकरणाथ ।
 आवाहनविषयासामुक्तानां देवानां यो यस्य देवस्य स्वकीयो
 महिमा सामर्थ्यातिशयस्यं महिमानमावह । अथ हविर्भुज एव
 देवानभिप्रेत्य स्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनकर्तुरग्नेर्म-
 हिमानं तस्यावाहनविषयत्वाभावात् इति कल्पसूत्रस्यार्थः ।
 जातानि वेदाश्चि ज्ञानानि यस्माददौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽयं
 सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हे अग्ने त्वं देवाना-
 वह च सुयजा भोभजेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं
 कर्तव्यं किं तु हविःप्रापणस्यचक्षो यामोऽपि त्वस्यैव कर्तव्यः ।
 अथ सूत्रे प्रजापतिमित्युपांश्रावहेत्युच्येत्सर्वदेवतो वा भवतीत्युक्तं
 तस्योपांश्रुत्याजे प्रजापतिविश्वग्नीषोमासां विकल्पाभिप्रायेण
 द्रष्टव्यम् । एतस्यावाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति ।
 “अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमु-
 पह्वयते” इति । तत् तेनावाहननिगदेनाव्यभामादिस्त्रिष्टुक्त-
 दत्तदेवताः सर्वाः क्रमेण हृतवान् भवति । प्रथमाव्यभामदेवौ
 तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथापूर्वमित्यादिनोच्यते ।
 आवाहननिगदावसाने यदेतस्मिन्मनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्श-
 यति “आ चाग्ने देवान् वह सुयजा च यज जातवेद इत्याहा-

ग्निमेव तस्य ष्यति सोऽस्य ष्यति देवेभ्यो ह्यं वहति” इति । तत् तेन वाक्यपाठेन अग्निमेव ष्यति तीक्ष्णिकरोति । सोऽग्निस्तीक्ष्णिकृतोऽप्रमत्तः सन् तस्य यजमानस्य ह्यं देवेभ्यः क्रमेश वहति । कल्पः ‘अथ सुगादापनेन सुषावादापयत्यग्निर्होता वेत्सित्यनुवाकेनाध्वर्युर्जुह्वपथतो सुषावादत्ते’ इति । घृतवतीब्रह्मे जुह्वपथतावादाथेत्याध्वर्यवसूचे दग्धितवान् । होता तु घृतवतीमध्वर्यो सुषमास्यस्येत्यनेन ब्रह्मेण युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं सुषोरादापनं । सोऽस्यमनुवाकः मन्त्रकाखे समाजातः । तस्य पाठस्य “अग्निर्होता वेत्सग्निः । होत्रं वेत्तु प्राविचं । सो वयं । साधु ते यजमान देवता । घृतवतीमध्वर्यो सुषमास्यस्य । देवायुवं विश्ववारां । ईडामहे देवाः ईडेन्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम चक्षियान्” (त्रा०१का०।५प्र०।४अ०) इति । अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मणे आजातं ‘अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टा’ इति । अतोऽयमग्निर्वेत्तु होमक्रमं जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येण स्पष्टीक्रियते । प्रकृतमविचं फलदानरूपमस्य-द्रव्यं यस्मिन् होमानुष्ठाने तदिदं प्राविचं, तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं वेत्तु होमक्रमं जानातु । न केवलं दैवस्य होतुरग्रेरपरि भारः प्रक्षिप्यते किन्तु वयं सो मनुष्यहोतारो वयमपि अत्र वर्तमानहे । अतो वयमपि होमक्रमज्ञानवन्तस्तिष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्वा देवता साधु फलं ददात्विति शेषः । हे अध्वर्यो घृतपूर्णां सृचं जुह्वमास्यस्य

आक्षिप स्त्रीकुर्वित्यर्थः । कीदृशीं स्तुतं देवायुवं, देवान्
 यौति मिश्रयतीति देवायुस्सादृशीं । विश्ववारां, विश्वान्
 सर्वान् राक्षसहतान् विघ्नान् वारयतीति विश्ववारा तादृशीं ।
 ईडेन्यान् स्तुतिप्रियां मनुष्यान् वयं स्तुमः । नमस्यान्
 नमस्कारप्रियां पिहन् नमस्कुर्मः । यज्ञियां यज्ञप्रियां
 देवान् यजाम । अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति
 “अग्निर्होतृत्याहाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां होता
 तं वृणीते” इति । दैव्यस्य होतुः सहायमाचरितुं मानुषस्य
 स्वस्य सङ्गाव इत्येतद्दर्शयति “सो वयमित्याहात्मानमेव सत्त्वं
 गमयति” इति । इदालित्येतादृग्नेनाग्नीरर्थेन वाक्यपूरणाय
 तात्पर्यार्थं दर्शयति “साधु ते यजमान देवतेत्याहाग्निषमेवैता-
 माशास्ते” इति । शाखान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि
 ‘यो अग्निं होतारमवृथाः’ इति किञ्चिदाक्यमाद्यातं, तस्या-
 धमर्थः । हे यजमान यस्त्वमग्निं होतारमवृथाः होतृत्वेन वृत्त-
 वानसि तस्य तव साधु इदालिति । तमिमं शाखान्तरपाठं
 दूषयति “यद्भूयाद्योऽग्निः होतारमवृथा इत्यग्निनोभयतो
 यजमानं परिगृह्णीयात् प्रमायुकः स्यात्” इति । अग्निर्हो-
 ता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमानदेवतेत्यादयूष्मि
 यद्यग्निः होतारमिति ब्रूयात् तदोभयोः पार्श्वयोर्यजमानो-
 ऽग्निना परिगृहीतो भवेत्, ततो दाहाधिक्येन स्रियेत,
 तस्मात् शाखान्तरपाठो नादर्तव्यः । यद्यपि जुह्वपथतो द्वे
 अपि आदर्तव्ये तथापि तयोः समं प्राधान्यं निवार्य जुह्वा एव

प्राधान्यं द्योतयितुं स्रुचमित्येकवचनमेव पठनीयमित्येतद्दर्शयति “यजमानदेवत्या वै जुह्वर्भाद्रव्यदेवत्योपभृद्यद् दे इव ब्रूयात् भ्राद्रव्यमस्यै जनयेत् घृतवतीमध्वर्यां स्रुचमास्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति” इति । स्रुचावित्येवं द्विवचनेन दे इव दे अपि समप्रधाने इव यदि ब्रूयात् तदा यजमानसमानं भ्राद्रव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभृतमुपेक्षितामिव तिरस्कृतुं जुह्वप्राधान्याद्यैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान् भवति । न हि जुह्वा इवोपभृतः कश्चिदपि साक्षाद्भोमसाधनत्वमस्ति तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या युक्तं । देवमिश्रेण देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणेनभिप्रेतमित्येतद्दर्शयति “देवायुवमित्याह देवान् क्षोषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वं क्षोषाऽवति” इति । ईडेन्यादिब्रह्मैर्विवक्षितं दर्शयति “ईडामहै देवाः ईडेन्यान् नमस्याम नमस्यान् यजाम यज्ञियामित्याह मनुष्या वा ईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव तद्यथाभागं यजति” इति । देवान् यजतीत्येतदुपसर्क्षणं मनुष्यान् सौति पितृन् नमस्यतीत्येतदपि द्रष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेर्यो भागः स्रुत्यादिरूपः उपचरितस्त्वं भागमनतिक्रम्यानुष्ठितवान् भवति ।

अथ मीमांसा द्ब्रह्माध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वाज्यपानिति ।

विक्रियेत न वाऽऽद्येऽपि किं स्याद्दध्याज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यदेत्येवं स्यात् पृषदाज्यपान् ।

द्रव्यदयोक्तेराद्यः स्यात् दधिमात्रहविष्टुतः ॥

द्वितीयः स्यात् द्वितीयोऽस्य द्रव्यान्तरविधानतः ।

गुणो दध्ना चिचताऽऽज्ये ततो विक्रियते न हि ॥

चातुर्भाष्येषु षोडशेनावाहनस्त्राहाकारावाउजुषमेति नि-
नमा अतिदिष्टाः, तत्राज्यपन्नम्हः प्रबुक्तः । देवाः आज्यपाः
आवह स्त्राहा देवाः आज्यपान् । अवाह देवानामाज्यपानां
प्रिया धामानि । देवा आज्यपा आज्यमजुषमेति । सोऽव-
माज्यपन्नम्हो विक्रियते न वेति संग्रहः । विकारोऽपि त्रिविधः ।
तत्र दध्याज्यपान् इत्याद्यस्त्रावग्राप्नोति । कुतः, अथ पृषदाज्यं
मृह्णाति इयं वा इदं सर्पिष्व दधि चेति द्रव्यदयस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरवाभिघारणार्थत्वेन हविःश्रेष्ठत्वात् हविष्टुं ना-
स्तीति दध्येव हविः, ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्या-
ज्यमेवमेव निष्पद्यते पृषदाज्यं द्रव्यान्तरं । तदेव हविरिति
पृषदाज्यपानिति द्वितीयः पक्षः । दधिमेवनादाज्ये पृषदा-
गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्टुमित्याज्यपन्नम्होपेता एव
निनमाः पठितव्याः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽवाकः ॥ ० ॥

चीःस्तृचाननुब्रूयाद्राजन्वस्य चयो वा अन्ये रा-
जन्वात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनु-
कान् करोति पञ्चदशानुब्रूयाद्राजन्वस्य पञ्चदशो वै
राजन्वः स्व एवैनः स्तोमे प्रतिष्ठापयति चिष्टुभा परि-
दध्यादिन्द्रियं वै चिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्वो
यजते चिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परिगृह्णाति यदि काम-
येत ॥ १ ॥

ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिदध्याद्ब्रह्मवर्चसं
वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति सप्तदशानुब्रूयाद्वै-
श्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैनः स्तोमे प्रतिष्ठा-
पयति जगत्या परिदध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः
खलु वै वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशून् परिगृह्णा-
त्येकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशस्तो-
मानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै ॥ २ ॥

चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंश-
शत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैवास्मै
ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे चिंशतमनुब्रूयादन्नकामस्य चिंश-
शदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमव-
रुन्धे द्वाचिंशतमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य द्वाचिंश-

दक्षरानुष्टुगनुष्टुपछन्दासां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्चिद-
शतमनुब्रूयात् पशुकामस्य षट्चिदशदक्षरा दृहती वा-
हताः पशवो दृहत्यैवास्मै पशून् ॥ ३ ॥

अवरुन्धे चतुश्चत्वारिंशदशतमनुब्रूयादिन्द्रियकामस्य
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा चिष्टुगिन्द्रियं चिष्टुप चिष्टुभै-
वास्मा इन्द्रियमवरुन्धेऽष्टाचत्वारिंशदशतमनुब्रूयात् प-
शुकामस्याष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पश-
वो जगत्यैवास्मै पशून्वरुन्धे सर्वाणि छन्दाःस्यनुब्रू-
याद्दुष्टयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाःस्यवरुद्धानि
यो बहुयाज्यपरिमितमनुब्रूयादपरिमितस्यावरुद्धौ ॥४॥

कामयेत प्रतिष्ठित्यै पशून् सप्तचत्वारिंशच्च ॥१०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

व्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा निविदादयः ।

अथ दशमे नैमित्तिक्यः कान्यास्य सामिधेन्य उच्यन्ते ।
तत्र राजन्यं निमित्तोक्त्य विधत्ते “चीःसृष्टानुब्रूयाद्रा-
जन्यस्य चयो वा अन्ये राजन्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्वः ब्रू-
क्षानेवास्मा अनुकान् करोति” इति । प्र वो वाजा इत्येका
चिरादृत्तत्वात् । अग्न आयाहीत्येकसृष्टः । त्वं वरुण इत्येका
परिधानीया चिरादृत्ता, एवं चयसृष्टाः । तेन दृष्टानां

चित्त्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणादीन् चीन् वर्षान् राजन्यस्थानुकूलान् करोति । पञ्चान्तरं विधत्ते “पञ्चदशानु-
 ब्रूयाद्ब्राजन्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्यः स एवैण् सोमे प्रति-
 ष्ठापयति” इति । प्रजापतेरसौ वाङ्मयाञ्च पञ्चदशसोमस्य
 राजन्यस्य चोत्पन्नत्वात् असौ सोमो राजन्यस्य स्वकीयः ।
 यद्यपि पञ्चदशसामिधेनीरन्वाहेति वर्षत्रयसाधारणवचने-
 नैवाचं पञ्चः प्राप्तः तथापि चीन्सूचानित्यनेन विशेषवचनेन
 नित्यबाधप्राप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधोयते ।
 त्वं वक्ष इत्येतां परिधानीयां विधत्ते “चिष्टुभा परिदध्यादि-
 न्द्रियं वै चिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्यो वजते चिष्टुभे-
 वास्मा इन्द्रियं परिदध्याति” इति । चिष्टुभः इन्द्रेण सहोत्पन्न-
 त्वात् तत्सम्बन्धीन्द्रियरूपत्वं राजन्यस्य युयुत्सुत्वात् इन्द्रियसा-
 मर्थ्यकामः । राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्नां
 विधत्ते “यदि कामयेत ब्रह्मवर्षसमस्त्विति गायत्रिया परिद-
 ध्याद्ब्रह्मवर्षं वै गायत्री ब्रह्मवर्षसमेव भवति” इति । आजुहोत
 दुवस्यतेत्येषा गायत्री । तत्सवितुरित्यस्या गायत्र्या उपदेशेन
 ब्रह्मवर्षसन्निव्यत्तेसस्त्राः गायत्रीरूपत्वं । वैश्वं निमित्तोक्त्य
 विधत्ते “सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्वस्य सप्तदशो वै वैश्वः स एवैण्
 सोमे प्रतिष्ठापयति” इति । ‘समिधमानो अध्वरं’ ‘समिद्धो
 अग्न आहुत’ इत्यनयोर्मध्ये ‘पृथुपाजा अमर्त्यः’ ‘तः सवाधो
 यतसु चः’ इत्येतयोर्धाव्ययोः प्रक्षेपेण सप्तदशसङ्ख्यानिव्यत्तिः ।
 प्रजापतेर्मध्यदेशात् सप्तदशसोमवैश्वयोदत्पन्नत्वात् सप्तदश-

सोमसदीयः । वैश्वस्य 'समिध्यमानो अमृतस्य राजसि' इत्येतां परिधानीयां विधत्ते "जगत्या परिदध्याज्यागता वै पञ्चवः पशुकामः खलु वै वैश्वो यजते जगतीवासौ पशून् परिदध्याति" इति । जगत्यनुष्ठानसम्भवात् पशूनां जागतत्वं । वैश्वस्य शीरदध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं प्रसिद्धं । नैमित्तिकीं विधाय कात्यां विधत्ते "एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशसोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै" इति । अत्र सङ्ख्या-पूरणं सम्प्रदायविद्विरेवमुक्तं । एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्निमित्यादिके, अथाग्न आयाहीत्यादि अथ त्वामग्ने पुष्करा दधीति चयस्तृषाः । अग्निमग्निमित्येकादश । वृद्युपाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्पञ्चस्य*दाशतव्यासिञ्च आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति । अस्यायमर्थः । यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽन्वातायाः प्र वो वाजा इत्यस्या उपरि ईडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयं, तत ऊर्द्धमग्न आयाहीत्यादिकं यथाज्ञातं पठितं, तत्र समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण सङ्ख्या पूर्यते तत्प्रमाश्वतीनां † प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु ‡ याव्यासञ्ज्ञकानामेव समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः इतरासां त्वन्ने प्रक्षेपमाहुः । तथापि परिधानीयाया उत्तमायाः प्रा-

* अष्टाचत्वारिंशत्पञ्चस्येति तै० । † तत्प्रभतीनामिति तै० ।

‡ याव्यासञ्ज्ञकानामिति तै० ।

गेवेत्यथं विज्ञेषो द्रष्टव्यः । त्रिष्टुत्यश्चदशसप्तदशानां सङ्ख्या
चतुर्थं एकविंशसोमे अन्तर्भूतेति स सोम इतरेषां सोमानां
प्रतिष्ठा । फलान्तराय विधत्ते “चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्म-
वर्चसकामस्य चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं
गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमवरन्धे” इति । पुनरपि फलान्त-
राय विधत्ते “त्रिंशतमनुब्रूयादक्षकामस्य त्रिंशदक्षरा
विराडस्रं विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमवरन्धे” इति । दशा-
क्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वं, तच्छब्दोऽनुष्ठानेनाक्षर-
सम्भवात् तस्य छन्दसोऽस्रत्वं । पुनः फलान्तराय विधत्ते
“द्वात्रिंशतमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षरानुष्टु-
गनुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै” इति । अन्वच वाग्वा अनु-
ष्टुगिपि श्रवणात् वागूपत्वमनुष्टुभः । वाचि सर्वेषां छन्दसाम-
न्तर्भावात् अनुष्टुप् इतरच्छन्दसां प्रतिष्ठा । पुनः फलान्तरं
विधत्ते “षट्त्रिंशतमनुब्रूयात् पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
वृहती वार्हताः पशवो वृहतीयैवास्मै पशूनवरन्धे” इति । पशूनां
वृहतीछन्दसोऽनुष्ठानेन सम्भवाद्द्वार्हतत्वं । फलान्तराय वि-
धत्ते “चतुस्रत्वारिंशतमनुब्रूयादिन्द्रियकामस्य चतुस्रत्वा-
रिंशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमवरन्धे”
इति । पुनः फलान्तराय विधत्ते “अष्टाचत्वारिंशतमनु-
ब्रूयात् पशुकामस्याष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः
पशवो जगतीवास्मै पशूनवरन्धे” इति । सोमयाजिनं निमित्ती-
कृत्य विधत्ते “सर्वाणि छन्दाः स्यनुब्रूयाद्दृष्टयाजिनः सर्वाणि वा

एतस्य हन्दांस्त्रयवद्भूतानि यो वज्रयाजी” इति । वज्रभिर्दी-
 चणीयादिभिरिष्टिभिरग्नीषोमीयादिपशुभिरैन्द्रवायवादिद्य-
 हैस्य यजत इति वज्रयाजी । एतस्य वज्रयाजिनः सवगत्रये गा-
 यश्रुष्णिगनुष्टुपजगतीरूपाणि सर्वाणि हन्दांस्त्रयवद्भूतानि भव-
 ङ्ति । तस्मात् सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा
 तस्य चीषि हन्दांस्त्रयवद्भूयात् । समिधमानः प्रथमोऽनुधर्मं इत्ये-
 वा चिष्टुप् । त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेनेत्येषा जगती । एत-
 दुक्तं समिद्धवत्याः पूर्वं पठनीयं । तस्य सोमयाजिनः चीःसृ-
 चानित्यनुवाके अष्टाचत्वारिंशत्तमनुष्टुयादित्यन्ते यः सङ्गा-
 विशेषस्तत्र स्त्रैश्चैव नियामिका न तु वाचनिको नियमोऽस्ती-
 त्येतद्विधत्ते “अपरिमितमनुष्टुयादपरिमितस्त्रावद्भू” इति ।
 अपरिमितस्त्राधिकस्य फलस्येत्यर्थः ।

अथ सोमांसा । तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितं ।

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विहतावत ।

पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदशेनैतद्विकल्प्यते ॥

विहताौ साप्तदशं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियावशात् ।

पाञ्चदश्यावद्भूत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥

अनारभ्य श्रूयते ‘सप्तदश सामिधेनीरनुष्टुयात्’ इति । प्र वो
 वाजा अभिषव इत्याद्या अग्निसमिध्वनार्था अथः सामिधेन्वः,
 तासां साप्तदशं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतं । यदि प्रकृतौ पाञ्चदश
 सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात् तर्हि पाञ्चदशं साप्तदशञ्च
 विकल्पेयातामिति प्राप्ते भ्रूमः । विहतावेव साप्तदशं निविशते.

प्रकृतौ पाञ्चदशेनावद्भुतां सामिधेनीनां सङ्ख्याकाङ्क्षाया
 अभावात् । न च पाञ्चदशसाप्तदशवाक्ययोः समानबलत्वाद्दव-
 रोधाभाव इति ब्रह्मणीयं, पाञ्चदशे प्रकरणानुग्रहस्याधिक-
 त्वात् । तस्मात् मित्रविन्दाध्वरकृष्पादिविहृतौ साप्तदशमवति-
 ष्ठते । न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति । साप्तदशस्य सोदकप्राप्तभावेन
 पुनर्विधानदोषाभावात् ।

तथैवान्वच्छिन्तितं ।

साप्तदशं तु वैश्वस्य विहृतौ प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्छेन्न सङ्क्षोचाश्रित्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥

गोदोहनेन प्रषयेत् कामीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्यदयस्य न्यायस्यात्र समत्वतः ॥

‘सप्तदशानुग्रयाद्द्वैश्वस्य’ इति विहितं वैश्वनिमित्तं साप्तदशं ।
 पूर्वन्यायेन विहृतिगामीति चेत् । मैवं, नैमित्तिकेनामेन वच-
 नेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदशस्य वैश्वव्यतिरिक्तविषयतया
 सङ्क्षोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च
 दुर्बलं नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलं,
 तस्माद्द्वैश्वनिमित्तकं साप्तदशं प्रकृताववतिष्ठते । अत्र भाष्यका-
 रोऽन्यदुदाहरणं ‘चमसेनापः प्रषयेत् गोदोहनेन पशुकाम-
 मस्य’ इति । तत्र प्रकृतेस्चमसेनावद्भुत्वात् गोदोहनं विहृता-
 विति पूर्वः पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य
 चमसस्य निष्कामविषयतया सङ्क्षोचनीयत्वात् प्रकृतावेव गो-
 दोहनमिति सिद्धान्तः ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

सामिधेनीसप्तदशं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वोपकारस्य ऋष्याद्यास्त्राय्यभागवत् ॥

सामिधेन्यस्योदकाप्ताः सप्तदशन्तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितं ॥

अनारभ्य किञ्चिदास्माद्यते 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति । तथा वैमृधेऽध्वरकस्यायां पशौ मित्रविन्दायामायय-
षेष्वादौ च पुनः सप्तदशं विहितं । यद्यप्यनारभ्याधीतानां प्रकृ-
तिगामित्वं न्याय्यं तथापि श्रुतेन पाञ्चदशेनावबद्धत्वात् विकृति-
ष्वेतन्निविशते । तथा सति वैमृधादिविकृतिषु अनारभ्यवादप्रा-
प्ताः सप्तदश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना
मृधमेधीयाव्यभागवत् ऋषोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूर-
यन्त्यस्योदकं सोपयन्त्यः वैमृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति । सप्त-
दशं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । वैमृधादिषु
सामिधेन्य आव्यभागवत् विधीयन्ते किन्तु चोदकप्राप्तास्ता
अनूद्य सप्तदशं विधीयते । तत्र सप्तदशं वैमृधादिप्रकरणे-
ष्व्वास्तातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तमनारभ्यवादेन तु
सर्वासु विकृतिषु, तत्रानारभ्यवादो विद्यन्वते । प्रथमं विधेयस्य
सप्तदशस्य सामिधेनीसम्बन्धमवबोध तत्सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या
ऋतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदशपरारहतत्वेन विकृतिषु स-
र्वासु निवेशः क्रियत इति विद्यन्वः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सा-
मिधेनीसम्बन्ध एव बोधनीयः ऋतौ तद्विज्ञेये च प्रवेशो न बोध-

नीचः । प्रत्यक्षप्रकरणपाठेनैव तस्मिद्धेः । तत्र साप्तदशस्य वैमृ-
धादिविह्वलितिविशेषसम्बन्धे सद्दसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधी वि-
ह्वलितिसम्बन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु
प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यदा प्रकरणविधिवैमृधादिषु
साप्तदशस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चद-
शस्य बाधकः । सर्वथापि चतुर्धाकरणवत् उपसंहारो न
स्वाप्यभागवत् अपूर्वै कर्म ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितं ।

सामिधेनीविष्टद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत् ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥

तत्राप्याद्यं तयोर्यावत् पूर्णभासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्यागमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽयिमः ॥

त्रिलं न पूरणायोक्तमन्यथाप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमबाधित्वा भवेत् पूरणमागमात् ॥

दर्शपूर्णभासयोः पञ्चदश सामिधेनीविधाय कान्थातदृद्धि-
विधीयते 'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' इत्यादिना ।
यथा बहिष्यवमान ऋगागमस्यथाचापीति प्राप्ते ब्रूमः ।
एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसङ्ख्याया अपूर्तौ ऋगन्त-
रागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किन्तु तत्पूरणायाभासो
विहितः । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति । अतः कान्था-
नामस्यभासेन पूरणं युक्तं । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कालोऽभ्यासे
सति एकविंशतिसङ्ख्या पूर्यते तावत्कालः प्रथमोत्तमे अभ्यस-

नीये । कुतः विहितस्य चिरभ्यासस्य पूर्यार्थत्वदर्शनात् । मैवं,
न हि चित्तं पूर्यार्थं विहितं । प्रथमाद्या द्विरभ्यासेन उक्त-
माद्याश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसङ्ख्यापूरणात् । अतो विवचितं
चित्तं । तथा षति तदवाधाय प्रथमोक्तमे चिरभ्यस्य षडानु-
शास्त्रागमेनैकविंशतिसङ्ख्या पूरणीया ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये दि-
तीयकाख्ये पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं
देवानामुपव्ययते देवस्यश्ममेव तत् कुर्वते तिष्ठन्न्वाह
तिष्ठन्न्वाह्युत्तरं वदति तिष्ठन्न्वाह सुवर्गस्य लोक-
स्थाभिर्जित्या आसीमि यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रतिति-
ष्ठति यत् क्रौञ्चमन्वाहासुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यद-
न्तरा तत् सदेवमन्तरानूच्यः सदेवत्वाय विद्वांसो
वे ॥ १ ॥

पुरा होतारोऽभूवन् तस्मादिधृता अध्वानोऽभूव-
न् यथाऽऽत्तः समस्तस्यन्तर्वेद्यन्तः पादो भवति बहि-

र्वेद्यन्थोऽथाग्वाहाध्वनां विधृत्यै पञ्चामसःरोहा-
 याथो भूतश्चैव भविष्यच्चावरुन्धेऽथो परिमितश्चैवा-
 परिमितश्चावरुन्धेऽथो ग्राम्याश्चैव पशूनारस्याश्चा-
 वरुन्धेऽथो ॥ २ ॥

देवलोकश्चैव मनुष्यलोकश्चाभिजयति देवा वै सा-
 मिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स पूजापतिस्तूष्णी-
 माधारमाधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्
 यस्तूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुस्थात्या अथो
 सामिधेनीरेवाभ्यनक्त्यलूक्षो भवति य एवं वेदाथो
 तर्पयत्येवैनास्तृप्यति पूजया पशुभिः ॥ ३ ॥

य एवं वेद् यदेकयाधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्वाभ्यां
 द्वे प्रीणीयाद्यत् तिसृभिरति तद्रेचयेन्मनसाधारयति
 मनसा ह्यनाप्तमाप्यते तिर्यञ्चमाधारयत्यच्छब्दकारं
 वाक् च मनश्चार्तीयतामहं देवेभ्यो इव्यं वहामीति
 वागब्रवीद्दहं देवेभ्य इति मनस्तौ पूजापतिं पुञ्जमैताः
 सोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

पूजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि मनसा ध्या-
 यति तद्वाचा वदतीति तत् खलु तुभ्यं न वाचा जुह-
 वन्नित्यब्रवीत् तस्मान्मनसा पूजापतये जुहति मन इव

हि पूजापतिः पूजापतेरास्यै परिधीन्त्सम्मार्ष्टि पुना-
त्येवैनान् चिर्मध्यमं चयो वै प्राणाः प्राणानेवाभिज-
यति चिर्दक्षिणार्धं चयः ॥ ५ ॥

इमे लोका इमानेव लोकानभिजयति चिरुत्तरार्धं
चयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभिजयति चिरुपवा-
जयति चयो वै देवलोका देवलोकानेवाभिजयति
द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव
प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य
लोकस्य समध्या आधारमाधारयति तिर इव ॥ ६ ॥

वै सुवर्गा लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्ररोचयत्यृजु-
माधारयत्यृजुरिव हि प्राणः सन्ततमाधारयति प्रा-
णानामन्नाद्यस्य सन्तत्या अथो रक्षसामपहत्यै यं
कामयेत पुमायुक्कः स्यादिति जिह्वं तस्याधारयेत् प्रा-
णमेवास्माज्जिह्वं नयति ताजक् प्रमीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा ॥ ७ ॥

आधारमाधार्य ध्रुवाः समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य
शिरः प्रतिदधात्यग्निर्देवानां दूत आसीद्देव्योऽसुरा-
णां तौ पूजापतिं प्रश्नमैताः स पूजापतिर्ब्राह्मणमब्र-
वीदेतद्विब्रूहीत्याश्रावयेतीदं देवाः शृणुतेति वाव

तद्ब्रवीद्भिर्देवो हेतेति य एव देवानां तमदृणोत्
ततो देवाः ॥ ८ ॥

अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते
भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति यद्ब्राह्मणश्चा-
ब्राह्मणश्च पुञ्जमेयातां ब्राह्मणायाधिभूयाद्यद्ब्राह्मणा-
याध्याहात्मनेऽध्याह यद्ब्राह्मणं पराहात्मानं पराह
तस्माद्ब्राह्मणो न परोच्यः ॥ ९ ॥

वा आरण्याश्चावर्न्धेऽर्थो पशुभिः सोऽब्रवीद्दक्षि-
णाधी चय इव भ्रुवा देवाश्चत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु हेतुर्नियमविशेषोऽध्वर्योराघारा-
दिविशेषश्चाभिधीयते । तत्रादौ तावत् यागकर्तृणामुपवीतं
विधातुं प्रसूति “निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पिष्टणामु-
पवीतं देवानाम्” इति । यत्रोभावपि बाह्व न्यग्भूतौ संतौ ब्रह्म-
सूत्रेषु वस्त्रेषु वा वीयेते संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतं ।

तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तं । तस्माद्दृष्टितर्पणं जिवीतयुक्तैः
 पुद्गैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो वाङ्गरावीयते चधस्थात्
 क्रियते यच्च तन्प्राचीनावीतं । तच्च पिष्टृणां कर्मणि प्रशस्तं ।
 अतएव त्रिष्टाः प्राचीनावीतयुक्ताः पिष्टदानं कुर्वन्तीति । उप-
 वीतस्य स्रवणं स्नाध्यायब्राह्मणे समाह्वानं 'दक्षिणं वाङ्-
 मुद्गरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्' इति । तच्च देवानां
 कर्मणि प्रशस्तं । अतएव त्रिष्टाः स्नाध्यायादिकं तथैवाचरन्ति ।
 इदानीं विधत्ते "उपव्ययते देवस्रवणमेव तत्कुर्वते" इति । तत् ते-
 नोपवीतेन देवस्रवणमेव देवचिह्नमेव हृतं भवति । यागकर्तृणा-
 मुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं वि-
 धत्ते "तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्नाश्रुततरं वदति" इति । आ-
 चीनो नानुब्रूयात् किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मान्तिष्ठन् मनुष्यः
 आ समन्तादतिब्रयेन अतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति,
 तस्मान्तिष्ठन्ननुब्रूयात् । तदेवानूद्य प्रशंसति "तिष्ठन्नन्वाह
 सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" इति । आसनादुत्थितस्य प्रत्यास-
 न्नः स्वर्गः तस्मान्तस्याभिजित्यै सम्पद्यते । याव्याकाले उपवेत्रनं
 विधत्ते "प्राचीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति" इति ।
 यजति याव्यां पठेदित्यर्थः । प्राचीनस्य चक्षणाभावात् अत्र
 प्रतिष्ठा । अत्युचध्वनिमतिनीचध्वनिश्चापवदन् मध्यमध्वनिं
 विधत्ते "वत्सौहृमन्वाहासुरं तद्यन्मन्त्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्
 सदेवमन्तरानूच्य सदेवत्वाय" इति । यथा कौश्याख्यः पञ्च-
 विधेयः उचध्वनिं करोति तस्माद्दृष्ट्ये सति आसुरं भवेत् ।

मनुष्यास्त्रपविश्व मन्त्रस्त्ररेण संभाषन्ते । अतः सोऽपि वर्च्यः ।
मध्यमध्वनेर्देवप्रियत्वात् तदेवानुवचनं कार्यं । अपरं कश्चि-
द्विज्ञेयं विधत्ते “विदाऽसौ वै पुरा होतारोऽभूवन् तस्मादिष्टता
अध्वानोऽभूवन् पन्थानः समदृशन्तर्वैद्यन्वः पादो भवति बहि-
र्वैद्यन्वोऽथान्वाहाध्वनां विद्यतौ पथानस्यरोहाय” इति । मूढः
कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानुब्रूते, तस्य पादद्वय-
स्थापनात्पार्श्वः सङ्कीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्ये एव प्रक्षिप्यानुब्रूते, स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं
विदांसः केषित् कुब्रुवाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन्, ते च
दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षिपन्ति, तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन
ष्टता भवन्ति । वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति किन्तु बहिरेव स्थाप-
यन्ति, तेन बहिःस्थापनेन पन्थानः तान् विदुषः पुद्गलान् वैव
समदृशन् संरोहं न हतवन्तः । अन्यो मार्गः, अन्यत्र च ब्रह्मन्ति
इत्येतादृशो मार्गभ्रंशो मार्गहृतः संरोहः । सोऽप्येषां नासीत् ।
तस्मात् पुरातनविदांस इवाथमपि दक्षिणं पादं वेदेरन्तः
प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् ततोऽनुब्रूयात् । एवं च
सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति, पश्चि विषये संमोहश्च
न भवति । परस्परविलक्षणं पादविन्यासं ब्रह्मधा प्रशंसति
“अथो भूतं चैव भविष्यत्सावहन्नेऽथो परिमितं चैवापरिमितं
चाकन्नेऽथो घाव्याऽस्यैव पशून्गारण्याऽसावहन्नेऽथो देवलोकां
चैव मनुष्यसोऽकञ्जाभिजयति” इति । चतुर्व्येतेषु पर्यायेषु प्र-
थमेवान्तःपादप्रशंसो द्वितीयेन बहिःपादप्रशंसेति द्रष्टव्यं । त-

देवं सामिधेनीषु विश्वेधनियमा दैवाः समापिताः, अथा-
ध्वर्यवमाधारं विधत्ते “देवा वै सामिधेनीरनूय्य यज्ञं नाम्ब-
पश्मन् स प्रजापतिस्त्वृष्णीमाधारमाधारयत् ततो वै देवा यज्ञम-
न्वपश्मन् यत् त्वृष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्मानुष्यात्यै” इति ।
पूर्वं देवाः सामिधेनीरनूय्य तत्तत्पुत्रेषु नियमविशेषेषु व्यापृतमन-
स्काः सन्तः उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कश्चिदपि नैव स्म-
तवन्तः । ततः प्रजापतिर्मन्त्रं कमप्यनुच्चार्य त्वृष्णीमेव ऋजुमा-
धारमनुष्ठितवान्, तावता कास्त्रेण देवाः सामिधेनीषु विचित्रं
चित्तं समाधाय एकाद्येण मनसा यज्ञगतकर्तव्यविशेषमनुस्म-
तवन्तः । अतोऽद्यापि त्वृष्णीमनुष्ठितः प्रथमाधारानन्तरभावि-
नो यज्ञकर्तव्यानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककास्त्रे
वेदेनोपच्यत्य क्षुवेष प्राजापत्यमाधारमाधारयतीति अय-
माधारो विहितः, तथापि त्वृष्णीभावादद्यो गुणविशेषा न
विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेवाधारं प्रशंसति “अद्यो
सामिधेनीरेवाभनक्ति” इति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्त-
व्यप्रतिभानमाधारस्य प्रयोजनं किन्तु वस्तौ प्रक्षिप्तानां सामि-
धेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनं । एतद्वेदनं प्रशंसति “अ-
क्षुवो भवति य एवं वेद” इति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमरूचः
पादस्वरहितः स्त्रेहोपेतो भवति । आधारमेव पुनः प्रशंसति
“अद्यो तर्पयत्येवैनाः” इति । किञ्चानेनाधारेष्वैनाः सामिधे-
न्यभिमानिदेवतास्पर्धयति । एतदीयदृष्टिवेदनं प्रशंसति “दृष्यति
प्रजया पशुभिर्य एवं वेद” इति । यदुक्तं सूत्रकारेण “क्षुवेष

भुवाया आश्वमादाय वेदेनोपयन्वासीन उत्तरं परिधि-
 सन्धिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् दक्षिणाप्राञ्चमुज्जु
 सन्ततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन् सर्वाणीभकाष्ठानि स्रस्य-
 र्त्रयति' इति । वेदेनोपयस्य सुवस्त्राधस्तादेदं धारयित्वा
 उत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य वाचवीये सन्धौ सुवद्युक्तहस्त-
 मन्तःप्रसार्यं ज्योतिष्मति वज्रौ घृतं चारयन् तत् घृतं सर्व-
 सामिधेनीकाष्ठसृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतेर्यत्
 ध्यानं तदेतद्विधत्ते "यदेकयाघारयेदेकां प्रीषीयाद्यद्वाभ्यां
 द्वे प्रीषीयाद्यत् तिस्रभिरति तद्रेषयेन्मनसाघारयति मनसा
 ज्ञानाप्तमाप्यते" इति । यद्येकामृचं पठित्वाघारयेत् तदानी-
 मेकैव सामिधेनी द्रप्ता भवेत् । द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव द्रप्ते
 भवेतां । त्रिप्रश्नतिभिर्षग्भिः आघारं यदि कुर्यात् तेनाय-
 माघारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान् भवति, एकस्य द्वि
 कर्मणः एकैव षट्क् प्राप्ता, तथा सति वज्रभिरनुष्ठानमति-
 रेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मनसैवाघारयेत्
 मनसोऽप्रतिहतगतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा
 प्राप्तुं शक्यते । दक्षिणाप्राञ्चमित्युदाहृते सूत्रे वाचवीं दिव्र-
 मारभ्याग्नेय्यां समापनमुक्तं । स एव सूत्रकारः आघारयोः
 पुनरपि द्वे पञ्चान्तरे दर्शितवान् । 'षट्जू प्राञ्चौ होतव्यौ ति-
 र्यञ्चौ वा' इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते "तिर्यञ्चमाघारय-
 त्यच्छमट्कारं" इति । दक्षिणां दिव्रमारभ्य उत्तरस्यां समा-
 पनं तिर्यङ्कं । प्रतीच्यामारभ्य प्राच्यां समापने सति एकस्या एव

समिध उपरि घृतं पतेत् तथा सति समिदन्तराणामस्यर्णात्
 छम्बट्कारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बट्कारं यथा भवति
 तथा होतव्यं । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमित्संस्पर्शात् वैयर्थ्यं न
 भवति । मनसाघारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रश्नसति
 “वाक् च मनस्यार्तिथेतामहं देवेभ्यो ह्यं वहामीति वाग-
 ब्रवीदहं देवेभ्य इति मनस्यौ प्रजापतिं प्रश्नमैताः सोऽब्रवीत्
 प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि मनसा ध्यायति तदाचा
 वदतीति तत् खलु तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यब्रवीत् तस्मा-
 न्नमसा प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापते-
 राष्ट्रै” इति । आर्तिरतित्रयः तामिच्छेतां । सैवार्तिः स्पष्टी-
 क्रियते अहं देवेभ्यो ह्यं वहामीति वाक्येन, ततो वाक् च
 मनस्येत्येतौ हविर्वहननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुतां,
 स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत् । हे वाक् त्वं मनसः दूतीरेवासि
 दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते, यस्मांश्लोके
 पुरुषो यत् पूर्वं मनसा ध्यायति तत् पश्चादाचा वदति । त-
 स्मादाचो दूतीत्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वाक् अब्रवीत्, हे
 प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि वाचा मा जुहोत्विति ।
 तस्मात् आघारं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः सङ्क-
 श्येन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यात्
 मनसा होमः प्रजापतेराष्ट्रै भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण
 ‘इभसन्नहनैः सह स्फैर्षते स्फैर्वा आग्नीभोऽनुपरिक्रामन्
 परिधीन् यथापरिधि तमन्वयं चिस्त्रिः संमृज्य’ इति । तदेतत्

संमार्जनं स्थेनसहितैरिभसस्रहनदर्भैः कर्तव्यमिति विधत्ते
 “परिधीनसम्पार्ष्टि पुनात्येवैनाम्” इति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः
 सम्पार्जनावृत्तिं विधत्ते “त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणा-
 नेवाभिजयति त्रिर्दक्षिणार्धं त्रय इमे लोका इमानेव लो-
 कानभिजयति त्रिरुत्तरार्धं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्ता-
 नेवाभिजयति” इति । प्राणापानव्याना इति त्रित्वं । लोक-
 त्रित्वं प्रसिद्धं । स्वर्गलोकयमलोकब्रह्मलोकविषयाः त्रयः
 पन्थानः, तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो जयः, इतरथाः
 प्राप्तिर्जयः । त्रित्वसाम्वात् तज्जय इति स्तूयते । यदुक्तं सू-
 चकारेण ‘वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य’ इति तदेतद्विधत्ते “त्रि-
 रूपवाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभिजयति”
 इति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयस्य मार्गत्रयवद्-
 व्याख्येयं । त्रिषु परिधिषु वज्रैश्च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रिया-
 वृत्तिः तामेकीकृत्य प्रशंसति “द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति । न केवलं संवत्सरदेवतायाः
 प्रीतिः किन्तु तत् संवत्सरं यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन
 सम्पादयति, तच्च स्वर्गलोकप्राप्तौ भवति । पूर्वत्र विहितं ति-
 र्यञ्चमाघारमनूय प्रशंसति “आघारमाघारयति तिर इव वै
 सुवर्गे लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्ररोचयति” इति । प्राप्नु-
 सेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणेत्तरायामेव
 प्रतीचमानत्वात् तिर इव भवति । अतस्तिर्यगाघारेण यज-

मागाथ स्वर्गमुत्पादितवान् भवति । अथवा सुधाघा-
 रस्य द्वितीयस्यार्थं विधिर्द्रष्टव्यः । आघारे गुणान्तरद्वयं
 विधत्ते “ऋजुमाघारवत्यृजुरिव हि प्राणः सन्ततमाघारयति
 प्राणानामज्ञास्यस्य सन्तत्या अथो रक्षसामपहत्यै” इति ।
 दक्षिणां दिग्भ्रमारभ्य उत्तरदिग्गवसानपर्यन्तं आघारधाराया
 वक्रत्वं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा
 कुर्वात् । प्राणवायुश्च इदंभ्रमारभ्य मुखे निःसरन् वाम-
 दक्षिणपार्श्वयोरप्रवेगेन ऋजुरेव भवति सन्ततश्च भवति । अतः
 प्राणस्याज्ञस्य च सन्तत्यै सन्पद्यते, किञ्च सान्तत्येन रक्षसामव-
 कात्राभावात् अपहतिर्भवति । ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्
 कामत्वेन वक्रत्वं विधत्ते “यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति
 जिह्वां तस्याघारयेत् प्राणमेवास्त्राञ्जिह्वां वक्षति ताजक् प्रमी-
 यते” इति । यं यत्रमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वां
 वक्रं यथा भवति तथाघारयेत् तेन वक्रत्वेनास्त्रात् यजमानात्
 प्राणं वामादिपार्श्वदिग्नाडीषु प्रविश्य वक्रत्वं प्रापयति । तेन
 आशोपरोधेन तदानीमेवासौ क्षियते । आघारश्लेषेण भ्रुवाया-
 मञ्जनं विधत्ते “त्रिरो वा एतश्चक्षुश्च यदाघार आत्मा भ्रुवा
 आघारमाघार्यं भ्रुवाः समनत्वात्तन्नेव यज्ञस्य त्रिरः प्रति-
 हधाति” इति । स्वात्मस्वानीयायां भ्रुवायां यज्ञत्रिरः-
 स्वानीयस्याघारस्य प्रक्षेपे सति स्वस्त्रिमेव यज्ञत्रिरः स्थापित-
 वान् भवति । ननु परिधिसम्प्राज्जनादयः पौरोडात्रिककाण्डे-
 ऽपि विहिताः । बाढं । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां व्याख्यायमान-

त्वात् । भुवनमसीत्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः ।
इह तु तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाय तेऽञ्जुत्वादयो गुणविशेषाः वि-
धीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्तिदोषः । अत एवोक्ताऽनुवादकत्वाद-
नुवाद्याहमेतदिति सम्प्रदायविदः । यदुक्तं सूत्रकारेण “ऊर्द्ध-
स्त्रिष्टन् होतां वृषीतेऽग्निर्देवो होता देवान् यच्चद्विद्वाः-
स्त्रिकित्वाऽनुष्वङ्गरतवदमुवदमुवदिति यथार्थेषो यजमानः’
इति । ‘इत ऊर्द्धान्ध्वर्युर्वृषीतेऽमुतोऽर्वाषो होता’ इति च । अ-
स्त्रायमर्थः । यजमानस्य यादृशान्यार्थेषु याणि तादृशानि होतांरं
प्रति अमुवदमुवदिति तत्तस्त्रामपुरःसरं प्रयोक्तव्यानि । तदिद-
मध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं, सामिधेनीप्रस्तावे त्वार्थेयं वृषीत
इति होतृकर्तृकमग्निविषयं वरणमुक्तं, तयोरयं विशेषः ।
अर्वाञ्चमारभ्य इत ऊर्द्धानुत्तरोत्तरान्ध्वर्युर्वृषीते । होता तु
उत्तममारभ्याधस्तान् वृषीते । तद्यथा । भार्गवस्थावनाप्र-
वानौर्वजामदम्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतं । अध्वर्युकर्तृके
तु मनुष्वङ्गरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदूर्ववदप्र-
वानवच्छ्रवणवद्गुवदिति प्रयोक्तव्यमिति । तदिदमध्वर्युकर्तृकं
होतृविषयं वरणं विधत्ते “अग्निर्देवानां दूत आसीद्देव्योऽसु-
राणां तौ प्रजापतिं प्रञ्जमैताः स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्रवीदेत-
द्विब्रूहीत्याश्रावयेतोदं देवाः शृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो
होतेति च एव देवानां तमवृषीत ततो देवा अभवन् परा-
सुरा यस्मैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भवत्यात्मना परास्य भ्रा-

* ऊर्द्धगमासीनं होतारमिति तै० ।

दृश्यो भवति” इति । द्विविधो अग्निः मानुषो दैव्यश्चेति ।
 भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः । स च दे-
 वानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । दिवि वर्तमानो
 दैव्यः, स चान्यत्रापि श्रूयते ‘दिवानाको नामाग्निः । तस्य विप्रुषो
 भागधेयं’ इति । स चासुराणां हितमाचरन् तदीयो दूत आ-
 सीत् । तावुभावावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य
 प्रजापतिं प्राप्नुतां । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः, ब्रह्म-
 णि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्तु असु-
 राणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न तु ब्राह्मण
 इति । तयोर्मध्ये ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत् । हे मा-
 नुषाग्ने त्वमेव दूत्यमर्हसि तस्मात् त्वमेव यागे वक्तव्यमेतत्
 सर्वं ब्रूहीति । किं तत् सर्वमिति तदुच्यते । होतारं प्रत्यध्वर्यु-
 राश्रावयेति प्रयुक्ते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते । हे देवाः
 इदं यजमानसम्बन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूही-
 त्यभिप्रेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे होतस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् ।
 तस्मात् त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां श्रवणं यथा भवति
 तथा होत्रमेतत् सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । चासुरं प्रत्यध्वर्युणाश्रा-
 वयेत्यनुक्तत्वादसौ याज्यादिकं मा ब्रवीदित्यभिप्रायः । य-
 स्मात् प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरणं कृतवान् तस्माद्देवा उत्कृष्टा
 अभवन्, पराभूता असुराः । प्रशंसति “यद्ब्राह्मणस्य ब्राह्म-
 णस्य प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधिब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहात्मने-
 ऽथाह यद्ब्राह्मणं पराहात्मानं पराह तस्माद्ब्राह्मणे न

परोच्यः” इति । यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानौ
 अहमेवाधिक इति अधिविषयं प्रश्नं कर्तुं कञ्चिदभिज्ञं
 प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्यैवाधिक्यं ब्रूयात्
 तेन वक्तुः स्वस्यैवाधिक्यं सम्यादितं भवति । ब्राह्मणस्य परा-
 भववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात् कदाचिदपि
 ब्राह्मणः पराभवविषयो न कर्तव्यः । सोऽयं प्रासङ्गिकः पुद्-
 षार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

निवीतं तु मनुष्याणां विधिवैषोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात् प्रकरणात् क्रतोर्वापि विधीयते ॥

प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ‘निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं
 पिष्टणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते’ इति ।
 तत्र निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वात् विधेयत्वमभ्युपेत्यं ।
 तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुद्षार्थत्वेन विधीयते
 इत्येकः पूर्वः पक्षः । अस्मिन् पक्षे मनुष्यसम्बन्धो द्विविधः सु-
 वर्णधारणवत् सर्वपुद्षार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीना-
 वीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वतन्त्रद्वैविकपैतृककर्मणोरपि दर्श-
 नात् तस्माद्दर्शनेण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि
 निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलात् यागधर्म इति
 द्वितीयः पूर्वः पक्षः । अस्मिन् पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसम्बन्धानु-

वादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावसम्भवेन क्रतुस-
म्बन्धिमनुष्यधर्म इति पञ्चान्तरमुदेति तच्च द्विविधं । सोऽहि-
तोष्णीषादिवत् अस्त्रिग्धर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव चम्ब-
नुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदानादि तद्गुर्मले सति उपवीत-
साहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद
इत्येवं प्राप्ते भ्रूमः । अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोवि-
षयं, न तु चिदृत्तूचविषयं । अजिनं वासो वा दक्षिणत उप-
वीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तं ।
अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवच्छमेकस्मिन् पार्श्वे वस्त्रमधःपतेत्,
अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात् क्रतुश्रुतेन विधिः वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं ता-
वद्विधीयते । अन्यथा देवस्यस्यमेव तत् कुदत इति प्रश्नसा-
धैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिंश्चोपवीतविधौवर्धवादत्वेन निवीतप्राचीना-
वीतयोरेकवाक्यत्वसम्भवे पृथग्विधानमयुक्तं । निवीतप्राचीना-
धीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मस्थयोग्ये उपवीतं तु यो-
ग्यमिति अतिरेकमुखेन सावकं निवीतं । तस्मादर्थवादः ।
उपव्ययत इत्यस्य तु विधित्वं प्रथमकाण्डस्यास्यानुवाके चिन्तितं ।

दतीयाध्यायस्यैव प्रथमपादे चिन्तितं ।

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेय्यङ्गताऽथवा ।

दर्शाङ्गता प्रक्रियैवाऽवान्तराऽतोऽस्त्रिहायिमः ॥

सिद्धादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्सञ्जकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तिः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'विश्वरूपो वै त्वाङ्गः' इत्यस्मिन् प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाद्यातं । नवमे निवित्संज्ञकानां 'अग्ने महाः असि ब्राह्मण भारत' इत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणं । दशमे कान्वाः सामिधेनीपचाः । एकादशे उपवीतमेवं विहितं 'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पिष्ट-
णामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुहते' इति । तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्य खोकारात् सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेत् । न, निविद्ब्राह्मणेन सामि-
धेनीप्रकरणस्य विश्वित्वात् । न च निविदामपि सामिधेन्य-
ङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यं । लिङ्गेन नि-
विदामन्यङ्गत्वावगतत्वात् । आङ्गत्यधिकरणभूतमग्निं सम्बोध्य 'महाः असि' इत्यादिभिर्निविदाक्षीरग्रेहृत्साहजनाद्य तद्गुणा
आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते 'निविद्विद्विद्वेदयन् ।
तन्निविदां निवित्त्वं' इति । ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्ह्यग्निभ-
क्षाः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारे-
णान्यर्था एवेति चेत् भवतु नाम नैतावता परस्परमङ्गाङ्गि-
भावः । ननु विश्वित्यतां सामिधेनीप्रकरणं निवित्प्रकरणेन
उपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । न, पूर्वोत्तरानुवाकयो-
र्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । सन्निधिना तदङ्गत्वमिति
चेत् । न, काम्यसामिधेनीभिर्यवहितत्वात् । न च काम्यसामि-
धेन्यङ्गता शङ्कतीया सन्निधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात् । तस्मा-
दिह प्रयाजन्यायाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतं ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्यथत इत्यदः ।

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति सिद्धतः ॥

दर्शार्थं प्रकरणात्सिद्धे स्यात् सिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य सोतुमेतदनुदितं ॥

‘यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति’ इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन सिद्धेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेत् । न, सिद्धस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन् दिनेऽन्येन ह्ययते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधाय तस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्यादि अनुदितं, अतो सिद्धाभासेन बाधासम्भवात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतं ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

अञ्जुत्वादय आघारे विकल्पन्ते न वाऽयिमः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात् सम्भवतोऽन्तिमः ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्वायते ‘अञ्जुमाघारयति सन्नतमाघारयति आघारमाघारयति’ इति । तेषामञ्जुत्वादीनामाघारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत् । न, दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टार्थभेदात् सहानुष्ठानसम्भवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्यचिन्तितं ।

आघारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा सन्नताऽयिमः ।

कर्मैकत्वान्नाज्यधारानैरन्तर्यस्य सम्भवात् ॥

‘सन्नतमाघारयति’ इत्यत्र पूर्ववदाङ्गतिनैरन्तर्यं न सम्भवति

आहुतेरेकत्वात् । अतो मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव सन्नतशब्दार्थत्वात्
मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेत् । मैवं, धार्यमाणस्याज्यस्य विन्दु-
नैरन्तर्यस्य सन्नतशब्दार्थत्वसम्भवात् । न च प्रयाजाद्याहुति-
स्यपि नैरन्तर्यमस्तीति शक्यं । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दु-
पातेऽपि कर्मवैफल्यभावात् । अत्र तु न तथेति कर्मवैषम्यं ।
तथा सत्याघाराय यदाज्यं जुह्वा गृहीतं तत् सर्वं अनैरवि-
च्छेदेन आहवनीये पातयेदिति सन्नतशब्दार्थः । यदि मन्त्र-
कर्मणोः सहोपक्रमः स्यात् तदानीमनेन मन्त्रेणेति द्वितीया-
श्रुत्युक्तं पूर्वकाखवर्तित्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्
पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

आयुष्ट आयुर्दा अम्र आय्यायस्व सं तेऽव ते हेड
उदुत्तमं प्र णो देव्या नो दिवोऽग्नाविष्णू अग्नाविष्णू ।
इमं मे वरुण तत्त्वा याम्युदुत्यं चिचं । अपां नपादा ह्य-
स्थादुपस्थं जिह्वानामूर्द्धो विद्युतं वसानः । तस्य ज्येष्ठं
महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः परियन्ति यज्ञीः सं ॥

॥ १ ॥

अन्या यन्त्यपयन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।

तमू शुचिः शुचयो दीद्वाःसमपां नपातं परितस्त्रु-
 रापः । तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मज्यमानाः परि-
 यन्त्यापः । स शुक्रेण शिक्नाना, रेवद्भिर्दीदायानिधो
 घतनिर्णिगप्सु । इन्द्रावरुणयोरहः सद्वाजोरव आ-
 वृथे । ता ना मृडात ईदृशे । इन्द्रावरुणा युवमध्वरा-
 य नः ॥ २ ॥

विश्वे जनाय महि शमं यच्छतं । दीर्घप्रयज्युमति
 यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूष्यः । आ नो मि-
 चावरुणा प्रवाहवा । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
 देवस्य हेडोऽवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शो-
 शुचानो विश्वा द्वेषाःसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् । स त्वं नो
 अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अव-
 यत्स नो वरुणं ॥ ३ ॥

रराणो । वोहि मृडीकः सुहवो न रधि । प्र प्राय-
 मग्निभरतस्य शृखे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहन्नाः ।
 अभि यः पूरुं पृतनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो अतिथिः
 शिवो नः । प्र ते यश्चि प्र त इयर्मि मन्म भुवो यथा
 वन्द्यो नो हवेषु धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्ने इ-
 यक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् ॥ ४ ॥

वि पाजसा वि ज्योतिषा । स त्वमग्ने प्रतीकेन प्र-
 त्योष यातुधान्यः । उरुश्रयेषु दीद्यत् । तः सुप्रतीकः
 सुहृशः स्वश्चमविद्वांसो विदुष्टरः सपेम । स यश्च-
 द्विश्चा वयुनानि विद्वान् प्र हव्यमग्निरमृतेषु वोचत् ।
 अः होमुचे विवेष यन्मा वि न इन्द्रेन्द्रं क्षचमिन्द्रियाणि
 शतक्रतोऽनु ते दायि ॥ ५ ॥

यद्भीः समध्वराय नो वरुणः राजश्चतुश्चत्वारिंश-
 शच्च ॥

विश्वरूपस्त्वष्ट्रेन्द्रं वृचं ब्रह्मवादिनः स त्वै नासौ-
 मयाज्येष वै देवरथो देवा वै नर्चि नायज्ञोऽग्ने मह्यं
 चीन्निवीतमायुष्टे द्वादश ॥ १२ ॥

विश्वरूपो नैनः शीतरूरावद्यवसु पूर्वेद्युर्वाजा
 इत्यग्ने महान्निवीतमन्या यन्ति चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चम-
 प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥

होतुर्नियम आघारस्योक्तमेकादशे इयं ।

अथ द्वादशे काम्येष्टियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अतीते द्वि-
तीयप्रपाठके (अ०११) इदमाद्यातं 'यो ज्योगामथावी स्याद्यो वा
कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयम-
ष्टाकपास्र् सौम्यं चरुं वारुणं दशकपास्र् शारस्वतं चरुमाग्ना-
वैष्णवमेकादशकपास्रं' इति । तथा (अ०१२) 'थावतोऽग्निान् प्रति-
गृहीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपास्रास्त्रिर्वपेत्' इति च ।
'यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपास्रमनुनिर्वपेत्' इति ।
एतेषु सप्तसु हविःषु क्रमेण याज्यानुवाक्याप्रतीकानि दर्शयति
"आयुष्ट आयुर्दा अग्न आष्यायस्त्र सं तेऽव ते हेड उदुत्तमं
प्र षो देव्या नो दिवोऽग्नाविष्णू अग्नाविष्णू इमं मे वरुण तत् त्वा
याम्बुदु त्यं चिचं" इति । तत्राग्नेयस्य 'आयुष्टे विभ्यतोऽदधत्' इति
पुरोऽनुवाक्या । 'आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः' इति याज्या ।
तदुभयं 'त्वमग्ने इद्रः' इत्यनुवाके व्याख्यातं । सौम्यस्य तु 'आष्या-
यस्त्र समेतु ते' इति पुरोऽनुवाक्या । 'सं ते पथाऽसि समु यन्तु
वाजाः' इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डे 'मा नो हिऽसीत्'
इत्यनुवाके व्याख्यास्यते । वारुणं दशकपास्रमित्यस्य 'अव ते हेडः'
इति पुरोऽनुवाक्या । 'उदुत्तमं' इति याज्या । एतच्चोभयं 'वैश्वानरो
नः' इत्यनुवाके व्याख्यातं । शारस्वतस्य 'प्र षो देवीः' इत्यनुवाक्या ।
'आ नो दिवो हृदतः' इति याज्या । आग्नावैष्णवस्य 'अग्नाविष्णू
महि तदां' इति पुरोऽनुवाक्या । 'अग्नाविष्णू महि धाम' इति
याज्या । चतुष्टयमप्येतत् प्रथमकाण्डस्यान्याननुवाके व्याख्यातं ।

वारुणचतुष्कपालस्य 'इमं मे वरुण शुधी' इति पुरोऽनुवाक्या ।
 'तत्त्वा यामि' इति याज्या । एतस्योभयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथम-
 प्रपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातं । सौर्यस्य 'उदु त्वं जात-
 वेदसं' इति पुरोऽनुवाक्या । 'चिचं देवानां' इति याज्या ।
 एतस्योभयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके (अ०४२) व्याख्यातं ।
 अथ 'अपोनग्नीयं चहं पुनरेत्य निर्वपेत्' इत्यस्य पुरोऽनुवा-
 क्यामाह "अपां नपादा ह्यस्यादुपस्यं जिह्मामामूर्द्धो वि-
 द्युतं वसानः । तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः
 परियन्ति यङ्गीः" इति । अपामुदकानां नपात् अविनाशयिता
 तथाविधनामकः कश्चिद्देवः उपस्यं स्वस्योपवेन्नस्नानं आस्नात्
 आतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशो देवः जिह्मामामूर्द्धः आ-
 वर्तकूपेण कुटिलगतीनामुदकानामुपरिवर्तमानः । विद्युतं
 वसानः मेघमण्डलमध्ये उपविष्टत्वाद्विद्युदेव तस्याच्छादकं वस्त्रं,
 आपस्य तं देवं परियन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृश
 आपः तस्य देवस्य ज्येष्ठं प्रशस्तं महिमानं माहात्म्यं वहन्ती-
 र्धारयन्त्यः । बल्ललवृक्षा स्वकीयस्य स्वामिनः तस्य देवस्य
 माहात्म्यं स्थापयन्त्य इत्यर्थः । हिरण्यवर्णाः बहूनां विद्युतां
 मध्ये वर्तमानत्वात् हेमवर्णत्वं । यङ्गीः महत्यः । तत्रैव याज्या-
 माह "समन्या यन्द्युपयन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं नद्यः पृणन्ति । तमू
 शुचिः शुचयो दीदिवाः समपां नपातं परितस्तुरापः" इति ।
 अन्याः काश्चिदापः संयन्ति परस्परं सङ्गताः प्रवाहरूपेण
 गच्छन्ति । ताभ्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहमन्तरेण

होतुर्नियम आघारस्योक्तमेकादशे इयं ।

अथ द्वादशे काम्येष्टियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अतीते द्व-
तीयप्रपाठके (अ०११) इदमाद्यातं 'यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा
कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयम-
ष्टाकपासं सौम्यं चरुं वारुणं दशकपासं सारस्वतं चरुमाग्ना-
वैष्णवमेकादशकपासं' इति । तथा (अ०१२) 'थावतोऽश्वान् प्रति-
गृहीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपासास्त्रिर्वपेत्' इति च ।
'यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपासमनुनिर्वपेत्' इति ।
एतेषु सप्तसु हविःषु क्रमेण याज्यानुवाक्याप्रतीकानि दर्शयति
"आयुष्ट आयुर्दा अग्ने आप्यायस्व सं तेऽव ते हेड उदुत्तमं
प्र षो देव्या नो दिवोऽग्नाविष्णु अग्नाविष्णु इमं मे वरुण तत् त्वा
याम्बुदु त्यं चिचं" इति । तत्राग्नेयस्य 'आयुष्टे विश्वतोऽदधत्' इति
पुरोऽनुवाक्या । 'आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाषः' इति याज्या ।
तदुभयं 'त्वमग्ने इद्रः' इत्यनुवाके व्याख्यातं । सौम्यस्य तु 'आप्या-
यस्व समेतु ते' इति पुरोऽनुवाक्या । 'सं ते पथांसि समु यन्तु
वाजाः' इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डे 'मा नो द्विषीत्'
इत्यनुवाके व्याख्यास्यते । वारुणं दशकपासमित्यस्य 'अव ते हेडः'
इति पुरोऽनुवाक्या । 'उदुत्तमं' इति याज्या । एतच्चोभयं 'वैश्वानरो
नः' इत्यनुवाके व्याख्यातं । सारस्वतस्य 'प्र षो देवीः' इत्यनुवाक्या ।
'आ नो दिवो वृहतः' इति याज्या । आग्नावैष्णवस्य 'अग्नाविष्णु
महि तदां' इति पुरोऽनुवाक्या । 'अग्नाविष्णु महि धाम' इति
याज्या । चतुष्टयमध्येतत् प्रथमकाण्डस्यानुवाके व्याख्यातं ।

वारुणचतुष्कपालस्य 'इमं मे वरुण शुधी' इति पुरोऽनुवाक्या ।
 'तत्त्वा यामि' इति याज्या । एतद्योभयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथम-
 प्रपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातं । सौर्यस्य 'उदु त्वं जात-
 वेदसं' इति पुरोऽनुवाक्या । 'चित्रं देवानां' इति याज्या ।
 एतद्योभयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके (अ०४३) व्याख्यातं ।
 अथ 'अपोनग्नीयं चहं पुनरेत्य निर्वपेत्' इत्यस्य पुरोऽनुवा-
 क्यामाह "अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं जिह्मामामूर्द्धं वि-
 द्युतं वसानः । तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः
 परियन्ति यङ्गीः" इति । अपामुदकानां नपात् अविनाशयिता
 तथाविधनामकः कश्चिद्देवः उपस्थं स्वस्योपवेग्नस्वानं आस्नात्
 आतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशो देवः जिह्मामामूर्द्धः आ-
 वर्तरूपेण कुटिलगतीनामुदकानामुपरिवर्तमानः । विद्युतं
 वसानः मेघमण्डलमध्ये उपविष्टत्वादिद्युदेव तस्याच्छादकं वस्त्रं,
 आपश्च तं देवं परिचन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृशश्च
 आपः तस्य देवस्य ज्येष्ठं प्रशस्तं महिमानं माहात्म्यं वहन्ती-
 र्धारयन्त्यः । बह्वक्षवृक्षा स्वकीयस्य स्वामिनः तस्य देवस्य
 माहात्म्यं स्थापयन्त्य इत्यर्थः । हिरण्यवर्णाः बह्वर्णां विद्युतां
 मध्ये वर्तमानत्वात् हेमवर्णत्वं । यङ्गीः महत्यः । तत्रैव याज्या-
 माह "समन्या यन्द्युपयन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं गच्छः पृणन्ति । तमू
 शुचिश्च शुचयो दीदिवाः समपां नपातं परितस्तुरापः" इति ।
 अन्याः काश्चिदापः संयन्ति परस्परं सङ्गताः प्रवाहरूपेण
 गच्छन्ति । ताभ्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहमन्तरेण

*प्रविष्टा इव तिष्ठन्ति । ऊर्वो वडवाग्नेराधारः समुद्रः, स च वड-
 न्नीषु स्त्रिरासु चासु समानः, न तावदद्यं प्रवहन्तीनामपां प्रवेगेन
 वर्धते स्त्र्यं, नापि तासामभावे सति स्त्रिराभिरङ्गिः परि-
 चीयते । तादृशं समुद्रं नद्यः पृथग्वि स्वप्रवेगेन प्रीष्यन्ति ।
 तमू शुचय आपः परितो व्याप्य तस्युः स्त्रिताः, कीदृशं शुचिं
 शोधयितारं, दीदिवांसं वडवाग्निजमकत्वेन दीप्यमानं, अपां
 नपातं अविनाशयितारं । तत्रैव विकल्पितां याव्यामाह
 “तमस्येरा युवतयो युवानं मर्त्यमानाः परिचिन्त्यापः । स
 शुक्लेषु शिक्का रेवदग्निर्दीदायानिभो घृतनिर्षिन्सु” इति ।
 तमपां नपातमापः परिचिन्ति । कीदृशं तं युवानं सर्वदा यौव-
 नोपेतं । कीदृश आपः अस्येराः विडम्बनारूपेण स्यवरहिताः
 अमुकूखा इत्यर्थः । युवतयः सर्वदा यौवनोपेताः, मर्त्यमानाः
 तत्संयोगेन शोध्यमानाः । सोऽपां नपादग्निरनिभः काष्ठरहितो
 ऽप्यसु दीदाय दीप्यते । कीदृशः शुक्लेषु शिक्का युक्तः शुद्धेन
 प्रकारेण युक्तः, रेवत् धनवान्, घृतनिर्षिक् विस्वापनेन घृतं
 निर्षेनेन्नि निःशेषेण शोधयतीति घृतनिर्षिक् । ‘यः पाप्मना
 गृहीतः स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेत्’ इत्य-
 स्याः (का०२।प्र०१।अ०११) पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रावरुणयो-
 रद्वयं सस्राजोरव आवृषे । ता नो मृडात ईदृशे” इति ।
 सस्राजोः सम्यक् दीप्यमानयोरिन्द्रावरुणयोरवो रक्षणमह-
 मावृषे सर्वतः प्रार्थये । तौ चेन्द्रावरुणौ ईदृशे रक्षणे प्रवृत्तौ

* उपरिष्ठादिव । इति ते० ।

नोऽस्मान् मृडातः सर्वदा सुखयतां । तत्रैव याज्यामाह
 “इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विभ्रे जनाय महि ब्रमं यच्छतं ।
 दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूष्यः”
 इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां नोऽस्मभ्यं महि ब्रमं महत् सुखं
 आपस्त्रिवारणरूपं यच्छतं । किमर्थं । अध्वराय यागानुष्ठा-
 नाय, विभ्रे प्रजासमृद्धये, जनाय परिवारकजनसिद्धये च, यः
 पाप्मा दीर्घप्रयज्युमति अस्मादीयं दीर्घकालभाविद्यागप्रयोग-
 मतिस्त्रिंशद् नोऽस्मान् वनुष्यति पीडयति, वयं तु युवयोरनु-
 यद्भवन्नात् पृतनासु पापकृतासु पीडासु दूष्यः दृढतराः अपी-
 ङिताः सन्तः तं पाप्मानं जयेम । पञ्चमकाण्डे मैत्रावरुणा-
 मिच्छा विहिता ‘यथा वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति
 योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुणामिच्छया यजेत’ इति ।
 तत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति “आ नो मित्रावरुणा
 प्र वाहवा” इति । “आ नो मित्रावरुणा घृतैः” इति पुरो-
 ऽनुवाक्या । ‘प्र वाहवा सिद्धतं’ इति याज्या । एतदुभयं ‘अग्ना-
 विष्णु महि तदां’ इत्यनुवाके व्याख्यातं । पुनराधेयप्रकरणे
 आस्तातं ‘वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयते तस्य
 वरुण एवर्षाद्यादाग्निवारुणमेकादन्नकपास्तमनुनिर्वपेत्’ (का०१।
 प्र०५।अ०२) इति । अत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “त्वं नो अग्ने
 वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेजोऽवयासिधीष्ठाः । यजिष्ठो वज्रि-
 तमः शोऽनुचानो विद्या देवाःसि प्रमुग्धस्यत्” इति ।
 हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं भक्तिं विद्वान् सन् वरुणस्य देवस्य

हेजोऽस्मदिष्यं क्रोधमवधासिषीष्टाः अपनय । अजिष्टो अहृ-
 तमोऽतिशयेन यागनिष्पादकः, वज्रितमोऽतिशयेन देवद्वि-
 र्दीढा, शोभुषानोऽत्यन्तं दीप्यमानः, विश्वा देवांसि सर्वान्
 विरोधितान् देवान् अस्मत् प्रमुमुग्धि अस्मत्तः प्रमोचथ ।
 तत्रैव याज्यामाह “स त्वं नो अग्नेऽवमो भवेती नेदिष्टो अस्मा
 उवमो व्युष्टौ । अवयस्व नो वरुणः रराणो वीहि ऋडोकः
 सुहवो न एधि” इति । हे अग्ने स त्वं नोऽस्माकं ऊत्था रघ-
 जेन अवमो भव रत्नको भव । कीदृशस्त्वं अस्मा उवमो व्युष्टौ
 नेदिष्टः अद्यतनस्योषःकालस्योपरितने प्रातःकाले अत्यन्तं
 प्रत्यावृत्तः नोऽस्माकं धरुषं वरुणेन कृतमभीष्टनिवारकं पापा-
 दिकं अवयस्व नाशय । रराणो रमभाषः सन् ऋडोकं सुख-
 बाधनमस्मदीयं हविः वीहि भवय । ततो नोऽस्माकं सुहव
 हधि सुखेनाङ्गातुं शक्यो भव । ‘थो भ्रातृष्वधान्त्यात् स स्वर्ध-
 मान एतयेष्ट्या धजेताग्रथे प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्-
 ग्रथे विधाधवतेऽग्रथे प्रतीकवते’ (का०१।प्र०४।अ०१) इत्यत्र प्रवतो
 ऽग्नेर्हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह “प्र प्राथमग्निर्भरतस्य ष्टास्ते वि थत्
 सूर्यो न रोचते हृदङ्गाः । अभि यः पूरुं वृतनासु तस्यौ दीदाव
 दैव्यो अतिधिः शिवो नः” इति । अथमग्निर्भरतस्य हविर्भ-
 रणवतो अजमानस्याङ्गानं प्र प्रष्टस्ते अतिप्रकर्षेण ष्टणोतु ।
 यत् सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भावमानः सन् हृदङ्गो-
 चते अत्यन्तं दीप्यते । सोऽग्निः वृतनासु सङ्ग्रामेषु पूरुं जष-
 पूर्तिमभितस्यौ सर्वतः करोति सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिधिर्दीदाव

भवतु अतिषिरिवेह समानच्छतु । कीदृशोऽग्निर्देवो देवेभ्यो
 हितः, त्रिवः परममङ्गलभूतः । तत्रैव याज्यामाह “अ ते
 यच्चि प्र त इधर्मि मन्त्र भुवो यथा बन्धो नो हवेषु । धन्वश्चिन्न
 प्रया अषि त्वमद्य इयच्छे पूरवे प्रज्ज राजन्” इति । हे अग्ने
 ते तदर्थं प्रयच्छि प्रकर्षेण यजेति त्वदीयं मन्त्र जगनं मानस-
 मनुयश्चिन्नैषं प्रकर्षेणोद्यमि प्राप्नोमि । नोऽन्नाकं चक्षुषु आनेषु
 बन्धो नमस्कार्यो यथा भुवो येन प्रकारेण भवसि तेन प्र-
 कारेणानुयच्छिमियमीति पूर्ववाच्यः । हे अग्ने त्वमिद्यच्छे बहु-
 जिच्छे पूरवे हविः पूरक्षिणे यजमानाय प्रियं दातुं धन्वन्
 प्रया इवाषि मन्त्रभूमौ शीतकपालीयपूर्णशालेनामि । हे प्रज्ज
 पुरातन, हे राजन् दीप्यमान, एतदुभयं वल्लिविशेषं । अथ
 विवाधवतोऽग्नेर्याज्यापुरोऽनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति “वि या-
 जसा वि ज्योतिषा” इति । “वि याजसा वृद्युमा शोऽनुवानः”
 इत्येषा पुरोऽनुवाक्या । तेषं चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्या-
 ख्यास्यते । “वि ज्योतिषा हृदता वात्यग्निः” इति याज्या ‘हृद्युष्य
 पात्रः’ इत्यनुवाक्ये व्याख्याता । अथ प्रतीकवतोऽग्नेर्हविषि पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह “स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष चातुधान्वः । उर-
 च्येषु दीद्यत्” इति । हे अग्ने स त्वं प्रतीकेन कर्मप्रारम्भमात्रेण
 चातुधान्यो राक्षसजातीः सर्वाः प्रत्योष प्रत्येकं दह । कीदृ-
 शस्त्वं, उरच्येषु विस्तीर्णेषु शान्मृहेषु दीद्यत् दीप्यमानः ।
 तत्रैव याज्यामाह “त५ सुप्रतीक५ सुहृप्र५ खल्लमविदा५षो
 विदुष्टरं उपेम । स यच्छदिश्या वयुनानि विद्वान् प्र हव्य-

मग्निरमृतेषु वोचत्” इति । वधं तमग्निं सपेम समवेताः प्राप्ता भूयास्य । कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनोपक्रमं अस्मान्मुद्यच्छेन सुदृष्टान्तं । सुदृष्टं शोभनकटाशेषास्मान् पश्यन्तं । कश्चं अस्मदीये कर्मणि सुदृष्टान्तं । विदुष्टरं अतिशयेन भक्तचित्तवेदिनं । यद्यपि वयमविदांसस्मदीयं महिमानं न जानीमः तथापि तं प्राप्ताः स्मः । सोऽग्निर्यच्चत् यष्टुमिच्छतां पुद्-
 वाषां विद्या वयुनानि सर्वानभिप्रायविशेषान् विद्वान् जानन् अवतिष्ठति । अतः सोऽग्निरस्मदीयं हव्यं प्रवोचत् प्रकर्षेण ब्रवीतु । अथ ‘यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स स्वर्धमान एतयेषा यजेतेन्द्रायाः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राव वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते’ (का०२।प्र०४।अ०२) इत्येतेषु त्रिषु हविःषु याव्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीकानि दर्शयति “अः होमुचे विवेष यस्या वि न इन्द्रः चचमिन्द्रियाणि व्रतक्रतोऽनु ते दाधि” इति । ‘अः होमुचे प्रभरेमा’ इत्येषा प्रथमस्य हविषः पुरोऽनुवाक्या । ‘विवेष यस्या’ इति याव्या । ‘वि न इन्द्र मृधः’ इति द्वितीयस्य हविषः पुरोऽनुवाक्या । ‘इन्द्र चचमभि वामं’ इति याव्या । ‘इन्द्रियाणि व्रतक्रतो’ इति तृतीयस्य हविषः पुरोऽनुवाक्या । ‘अनु ते दाधि मधः’ इत्येषा याव्या । तदेतत् षट्कं प्रथम-
 काण्डे षष्ठप्रपाठकेऽन्यानुवाके व्याख्यातं ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

ज्योगामथाविनो ह्यायुरायुर्दाग्नेयके तथा ।

आप्या सन्ते च सौम्ये स्यादवोदुप्तेति वाइषे ॥

सारस्वते प्र षो ज्ञानोऽग्न्याग्न्याग्न्यावैष्णवे भवेत् ।
 इमं तस्मान्मदानीष्टौ उदु चिचं तु सौर्यके ॥
 अर्पां न समपोनन्ने इन्द्रावेत्यैन्द्रवारुणे ।
 मैत्रावरुण आमित्रायागे त्वा नः प्र वेति च ॥
 पुनराधेयके त्वाग्निवारुणे त्वस्र इत्युभे ।
 प्र प्रेति प्रवदाग्नेये विद्वयं बाधसंयुते ॥
 स त्वं प्रतीकसंयुक्ते अष्ट हवित्यैन्द्रयागके ।
 वीन्द्रेति वैमृधे हीन्द्रियागु ते त्विन्द्रियावते ॥
 मन्त्रा अस्त्रिन्ननुवाके पञ्चचिंशदुदीरिताः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
 यकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 बुद्धभूपाससास्त्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माध-
 वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये द्वितीय-
 काण्डे पञ्चमः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

। इतिः ॐ ।

समिधो यजति वसन्तमेवावर्तूनामवरुन्धे तनूनपातं
यजति ग्रीष्ममेवावरुन्धे इडो यजति वर्षा एवावरुन्धे
बर्हिर्यजति शरदमेवावरुन्धे स्वाहाकारं यजति हे-
मन्तमेवावरुन्धे तस्मात् स्वाहाकृता हेमन् पशवोऽव-
सीदन्ति समिधो यजत्युषस एव देवतानामवरुन्धे
तनूनपातं यजति यज्ञमेवावरुन्धे ॥ १ ॥

इडो यजति पशूनेवावरुन्धे बर्हिर्यजति पूजामे-
वावरुन्धे समानयत उपभृतस्तेजो वा आज्यं पूजा
बर्हिः पूजास्वेव तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति वा-
चमेवावरुन्धे दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं वि-
राड्विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति तनूनपातं यजति ॥ २ ॥

यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रतितिष्ठतीडो यजति पशुष्वेव
 प्रतितिष्ठति बर्हिर्यजति य एव देवयानाः पन्थान-
 स्तेष्वेव प्रतितिष्ठति स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके
 प्रतितिष्ठत्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्र-
 तितिष्ठति देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः प्रवा-
 जैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत् प्रयाजानां ॥३॥

प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो
 लोकेभ्यो धातृव्यान्नुदतेऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै
 भ्यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद् प्र प्रजया पशुभिर्मिथु-
 नैर्जायते समिधो बह्वीरिव यजति तनूनपातमेकमिव
 मिथुनं तदिडो बह्वीरिव यजति बर्हिरेकमिव मिथुनं
 तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य एवं वेद् प्र ॥ ४ ॥

पूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते देवानां वा अनिष्टा
 देवता आसन्नयासुरा यज्ञमजिघांसन् ते देवा गा-
 यत्रीं व्यौहन् पञ्चाक्षराणि प्राचीनानि चीरिं प्रती-
 चीनानि ततो वर्म यज्ञायाभवद्वर्म यजमानाय यत्
 प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म
 यजमानाय धातृव्याभिभूत्यै तस्मादरूयं पुरस्ताद्वर्षी-
 यः पञ्चाङ्गसीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः ॥ ५ ॥

इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञः सःस्थापयन्-
 श्यन् तः स्वाहाकारेण प्रयाजेषु समस्थापयन् वि वा
 एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सः-
 स्थापयन्ति प्रयाजानिष्ठा हवीःष्यभिधारयति यज्ञस्य
 सन्त्या अर्थो हविरेवाकर्यो यथापूर्वमुपैति पिता
 वै प्रयाजाः पूजानूयाजा यत् प्रयाजानिष्ठा हवीः-
 ष्यभिधारयति पितैव तत् पुत्रेण साधारणं ॥ ६ ॥

कुरुते तस्मादाहुयश्चैवं वेद् यश्च न कथा पुत्रस्य
 केवलं कथा साधारणं पितुरित्यक्त्नमेव तद्यत् प्रया-
 जेष्विष्टेषु स्कन्दति गायत्र्यैव तेन गर्भं धत्ते सा पूजां
 पशून् यजमानाय प्रजनयति ॥ ७ ॥

यज्ञमेवावरुन्धे तनूनपातं यजति प्रयाजानामेवं
 वेद् प्र रक्षोभ्यः साधारणं पञ्चविंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
 होत्रमाध्वर्यवं चाघारान्तं पञ्चम ईरितं ।
 प्रयाजाद्यवन्नियन्तु वक्ति षष्ठे प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रयाजा विधातव्याः । तेषां मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुवाक एवमावाताः “समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु । इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिर्ग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाग्निं । स्वाहा सोमं । स्वाहाग्निं । स्वाहा प्रजापतिं । स्वाहाग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रं । स्वाहा महेन्द्रं । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाग्निं होत्राञ्जुषाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु” (त्रा०का०श० प्र०५।अ०५) इति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगं बोधायनो दर्शयति ‘समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु’ इति प्रथमं । ‘तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु’ इति द्वितीयमित्यादि । हे अग्ने समिध्यमानास्तव मूर्तयः आज्यस्य वियन्तु ह्ययमानमिदमाज्यम-अन्तु । तनूं शरीरं न पातयति न नाशयति किन्तु पालयतीति तनूनपात् । हे अग्ने द्वितीया तनूनपात् तव मूर्तिराज्यं पिबतु । हे अग्ने इडो ईड्या स्तुत्यास्तव मूर्तयः आज्यं पिबन्तु । हुंश्रणात् बर्हिः, हे अग्ने फलं हुंश्रयन्ती तव मूर्तिराज्यं पिबतु । अग्निं प्रथमाज्यभागदेवं प्रति स्वाहा ऊतं

भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यभागदेवं सोमं प्रति स्वाहाकृतम-
 स्त्विति, भविष्यतीति क्रमेण द्रष्टव्यं । आवाहननिगदे चा
 देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन् स्वाहाकारनिगदेऽपि
 निर्दिश्यन्ते इत्यवधेयं । होत्रात् होमनिमित्तं स्विष्टकरणा-
 र्थमित्यर्थः । हे अग्ने एते सर्वे देवाः प्रीयमाणा इदानीं
 त्वन्मुखेनाज्यं पिबन्तु । तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोकैर्मन्त्रैः साध्यान् प्र-
 याजान् विधत्ते “समिधो यजति वसन्तमेवर्तुंगामवरुन्धे
 तनूनपातं यजति यीशमेवावरुन्ध इडो यजति वर्षा एवावरुन्धे
 बर्हिर्यजति शरदमेवावरुन्धे स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव-
 रुन्धे तस्मात् स्वाहाकृता हेमन् पशवोऽवसीदन्ति” इति ।
 अत्र समिदादिब्रह्मैर्यागविशेषनामान्युच्यन्ते । अतवो वै प्रया-
 जा इत्येवमृतुत्वेन सूत्र्यमानत्वात्, तैः प्रयाजैः क्रमेण वस-
 न्ताद्यवरोध उच्यते । यस्मात् स्वाहाकारयागेन हेमन्ताव-
 रोधस्तस्मात् हेमन् हेमन्ते पशवोऽवसीदन्ति, द्विपादश्चतुष्पा-
 दश्च हिमेन पीयन्ते, तेन तत्र दृष्टान्तः स्वाहाकृता इति ।
 स्वाहाकारेण प्रक्षिप्ताः समिधो यथा दाहेन पीयन्ते तद-
 दित्यर्थः, तादृश उद्योऽपि हेमन्तोऽस्वाधीनो भवति इति
 यागस्तुतिः । पुनरपि विधानान्तरेण प्रशंसति “समिधो यज-
 त्पुषस एव देवतानामवरुन्धे तनूनपातं यजति यशमेवावरुन्ध
 इडो यजति पशून्मेवावरुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवावरुन्धे” इति ।
 समिच्छब्देन दीपिसूचनादुपसोऽवरोधः । तनूनपाच्छब्देनाधि-
 नाशसूचनात् कृत्स्नयज्ञावरोधः । इट्शब्देनेष्यमाद्यक्षीरादि-

सूचनात् पञ्चवरोधः । प्रजा वै बर्हिरिति अत्यन्तराद्बर्हि-
र्यागेन प्रजावरोधः । चतुर्थप्रयाजार्थमौपधृतस्याज्यस्य जुहा-
मानयनं विधत्ते “समानयत उपधृतस्तेजो वा आञ्जं प्रजा
बर्हिः प्रजास्त्रेव तेजो दधाति” इति । उपधृतः सकाशा-
ज्जुह्वामर्धमाञ्जं सम्यगानयेत् । बर्हिर्यागस्य प्रजारूपत्वादाज्यस्य
तेजस्वात् प्रजासु तेजः स्थापितं भवति । पञ्चमप्रयाजमव-
शिष्टं प्रशंसति “स्वाहाकारं यजति वाचमेवावरुन्धे” इति ।
अस्मिन् प्रयाजे स्वाहाशब्दानामन्यादिशब्दानाञ्च बह्वनामु-
च्यमानत्वात् तेन वागवरोधः । पूर्वोक्तवसन्ताद्यवरोधाः पञ्चे-
दानोमुक्ताः उषःकालाद्यवरोधाः पञ्चेति दशसङ्ख्याद्वारा
यागान् प्रशंसति “दश सम्यद्यन्ते दद्यात्तरा विराडस्रं विरा-
द्धिराजैवास्त्राद्यमवरुन्धे” इति । पुनरपि तत्तत्सोकप्रतिष्ठामुखेन
प्रशंसति “समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति तनूनपातं
यजति यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रतितिष्ठतीडो यजति पशुष्वेव प्रति-
तिष्ठति बर्हिर्यजति य एव देवयानाः पन्थानस्त्रेव प्रतितिष्ठति
स्वाहाकारं यजति सुवर्गं एव लोके प्रतितिष्ठत्येतावन्तो वै देव-
सोकास्त्रेव यथापूर्वं प्रतितिष्ठति” इति । समिद्यागस्य प्राथ-
म्यात् तेनास्मिन् प्रथमलोके प्रतिष्ठा । ‘प्रच्युतो वा एषोऽस्माँल्लो-
कादगतो देवसोकं योऽदीक्षितः’ इत्युक्तत्वाद्दीक्षादिरूपे यज्ञो
सोकद्वयमध्यवर्त्यन्तरिक्षरूपस्तस्मिन्नन्तरिक्षे द्वितीयलसाम्यात्
तनूनपाद्यागेन प्रतिष्ठा । इड्यागस्य पशुसम्बन्धः पूर्वमेवोक्तः ।
बर्हिःशब्देन देवयानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य सूचनात् तद्यागेन

त्रिष्वपि पूर्वोक्तेषु देवयानमार्गेषु प्रतिष्ठा । स्वाहाकारवागस्य
उत्तमत्वात् तेन स्वर्गप्रतिष्ठा । भूलोकमारभ्य स्वर्गान्ता यथो-
क्ता एतावन्त एव देवानां पूज्यानामपेक्षिता लोकास्तेषु सर्वेषु
यथाक्रममेवैतैः प्रतिष्ठितो भवति । इदानीं नामनिर्वचनेन
प्रशंसति “देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः प्रयाजैरेभ्यो
लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत् प्रयाजानां प्रयाजत्वं यस्मैवं
विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्राष्ट्रव्यासुदते” इति ।
अस्माकमेवैते लोका भवेयुरित्युभयेषां परस्परं स्पर्धा, प्राणुदन्त
विरोधिना यैर्यागैस्ते यागाः प्रयाजाः । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘यं
कामयेताभितरं वसोयान्त्यादित्यभिक्रामं तस्य जुञ्जयात्’ इति ।
अभितरमभिमुखतरमुत्तरोत्तरवृद्धेत्यर्थः, तदेतत् सूत्रोक्तम-
भिक्रमणं विधत्ते “अभिक्रामं जुशेत्यभियजत्यै” इति । अभिक्र-
म्याभिक्रम्यादूरे स्थित्वा प्रथमं जुत्वा पादं पुरतः प्रक्षिप्य द्वितीयं
जुञ्जयात्, एवमुत्तरत्र, तदेतदभिक्रमणं । स्त्रीलिङ्गबहुवचन-
निर्देशं लिङ्गान्तरैकवचननिर्देशञ्च सह प्रशंसति “यो वै प्रया-
जानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते समिधो बङ्गी-
रिव यजति तनूनपातमेकमिव मिथुनं तदिडो बङ्गीरिव यजति
बर्हिरेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य एवं वेद
प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते” इति । एकस्य पुरुषस्य बह्यः
स्त्रियो लोके भवन्ति तस्मान्म्यादत्र मिथुनलोपचारः । मूर्ति-
बहुत्वेऽपि देवतैक्याद्बङ्गीरिवेत्युपक्रमोक्तिः । कवचरूपत्वं सैन्य-
सादृश्यञ्च सम्याद्य प्रशंसति “देवानां वा अनिष्टा देवता

आसन्नथासुरा यज्ञमजिघांसन् ते देवा गायत्रीं योऽहम्
 पञ्चाचराणि प्राचीनानि चोणि प्रतीचीनानि ततो वर्म यज्ञा-
 याऽभवद्धर्म यजमानाय यत् प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्मेव तद्य-
 ज्ञाय क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभृत्यै तस्माद्दरुणं
 पुरस्तादधीयः पश्चाद्भूषीयः” इति । पुरा देवा यदा यज्ञं
 कुर्वन्ति तदानीमाज्यभागादिदेवता अनिष्टा आसन्, तत्त-
 दिव्यायाः प्रागेव तस्मिन्नवसरे समागत्यासुरा यज्ञं हनि-
 श्याम इत्यैच्छन् । अतस्तदिज्याप्रतिबद्धास्तत्प्रतीकारत्वेन देवा
 अष्टाचरगायत्रीपादे व्यूहद्वयं कृतवन्तः । तत्राचरपञ्चकव्यूहो
 यज्ञानुष्ठानात् प्राचीनो रक्षकः, अचरत्रयव्यूहः प्रतीचीनो
 रक्षकः, ततो व्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादनायाभवत् ।
 तथा यजमानस्यापि । अतः पञ्चाचररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः
 पूर्वमिज्यन्ते । अचररूपत्वेन त्रयोऽनूयाजाः पश्चादिज्यन्ते ।
 तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयोर्भयतो रक्षणं । तेन रक्षणेन
 भ्रातृव्यस्याभिभृतिर्भवति । यस्मादत्र प्राचीनान्यचराणि ब-
 द्धानि प्रतीचीनान्येषानि तस्मात्सोकेऽपि युद्धार्थं गच्छन्त्यां
 सेनायां पुरस्ताद्दरुणं जनसङ्घः परकीयसैन्यस्य भयोत्पा-
 दनाय भूयान् अभिनिष्पाद्यते, पृष्ठभागे तु अस्वीयान् ।
 प्रयाजशेषेण हविरभिघारणं विधत्ते “देवा वै पुरा रक्षोभ्य
 इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञं सः स्थाप्यमपश्यन् तं स्वा-
 हाकारेण प्रयाजेषु समस्थापयन् वि वा एतद्यज्ञं किन्दन्ति
 यत् स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सः स्थापयन्ति प्रयाजानिद्वा हवोः-

अभिघारयति यज्ञस्य सन्तत्या अथो हविरेवाकरथो यथा-
पूर्वमुपैति” इति । देवाः कदाचिद्यागं कुर्वन्तो यज्ञोपघातिनां
रक्षसामागमनात् पुरा स्वाहाकारनामधेयेन पञ्चमप्रयाजेन
यज्ञः समापनीय इति विचार्य तथैव समापयन् । तदयुक्तं
यज्ञविच्छेदप्रसङ्गात् । अतः प्रयाजानिष्टा तच्छेषेणाज्जेन वेद्या-
माशादितानां हविषामभिघारणे सति यज्ञः सन्ततो भवति ।
किञ्च तस्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविष्टुं कृतं भवति । किञ्च यथा
पूर्वमुत्तरमुपैति । प्रयाजा यथा निर्विघ्नेनानुष्ठितास्तथैवाज्य-
भागाद्यनुष्ठानमपि निर्विघ्नेन प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणा-
भिघारणं प्रशंसति “पिता वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्र-
याजानिष्टा हवीः अथभिघारयति पितैव तत् पुत्रेण साधारणं
कुर्वते” इति । प्रथमभावित्वात् प्रयाजानां पितृत्वं । पश्चा-
द्भावित्वादनूयाजानां पुत्रत्वं । अनूयाजार्थं हविर्पश्यति
मृहीतमस्ति, पुरोडाशादिहविरभिघारणवेत्तायामौपश्रुतमपि
हविः प्रयाजशेषेणाभिघारयति, तथा सति पितृस्थानीयं प्र-
याजानां समन्धि यदवशिष्टमाज्यद्रव्यं तत् पुत्रस्थानीयानाम-
नूयाजानामपि साधारणं कृतं भवति । इममेवार्थं लौकिको-
दाहरणेन विस्यष्टयति “तस्मादाकर्ष्यैवं वेद यस्य न कथा
पुत्रस्य केवलं कथा साधारणं पितुरिति” इति । लोके हि
बालेन पुत्रेण यदुपार्जितं तद्रव्यं स पुत्र उत्तरकाले स्वजीव-
नार्थमसाधारणत्वेन सङ्गृह्य गुप्तं करोति न तु पित्रे प्रयच्छति
न तु भ्रातृभ्यः, पित्रा तु यदुपार्ज्यते तत् पितुर्बालपुत्रस्य

तद्गाह्वणाच्च साधारणं भवति, तेन हि द्रव्येण सर्वेऽपि जीवन्ति ।
 तथा सति लौकिकः कश्चित् पुरुषो वेदमधीत्य प्रयाजा-
 नूयाजवृत्तान्तं जानाति अन्यस्त्वध्ययनरहितो न जानाति ।
 तादृशानामुभयविधानां सभायामुपविष्टा अनभिज्ञाः पप्रच्छुः
 केन हेतुना पुत्रस्य द्रव्यं केवलमसाधारणं सम्पन्नं पितृद्रव्यं
 तु केन हेतुना साधारणं सम्पन्नमिति । तस्य च प्रप्रस्था-
 भिज्ञाः प्रयाजानूयाजवृत्तान्तेनोत्तरं ददुरिति शेषः । प्रया-
 जानामाज्यं साधारणं तच्छेषेण इज्यमानत्वात्, अनूयाजानां
 तसाधारणं तच्छेषस्यान्यत्र विनियोगाभावात् । एवं लौकि-
 कयोः पितृपुत्रयोरपि द्रव्यं । पुनः प्रकारान्तरेणाभिघारणं
 प्रशंसति “अस्कन्नमेव तद्यत् प्रयाजेस्त्रिष्टेषु स्कन्दति” इति ।
 यागार्थस्य द्रव्यस्य यागात् प्रागेवान्यत्र पतनं विनाशो भवति,
 अत्र त्रिष्टेषु प्रयाजेषु पश्चादन्येषु हविःषु शेषः प्रक्षिप्यते तस्मादे-
 तदस्कन्नमविनष्टमेव । शङ्कितस्कन्दनदोषस्य परिहार एवात्र
 प्रशंसति । पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति “गायत्र्येव तेन गर्भं धत्ते
 सा प्रजां पशून् यजमानाय प्रजनयति” इति । एकतो गायत्र्याः
 पश्चात्तररूपाः प्रयाजाः, अन्यतो गायत्र्यास्त्र्यन्तररूपा अनूयाजाः,
 मध्ये यदभिघारणं तेन गायत्र्येव स्त्रोदरे गर्भं धृतवती भवति ।
 तेन च सा गायत्री यजमानार्थं प्रजां पशून्नुत्पादयति ।

अत्र मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥

अभ्यासात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वाच्च विधिर्गुणे ।

विधित्वं श्रुतितो भाति सन्निधेरनुवादता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'समिधो यजति तनूनपातं यजति इहो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति' इति । तत्र पञ्चकलः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वाक्षेषु यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत, तस्मात् आख्या-
तैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेत् । मैवं, यजतिपदा-
भ्यासेन कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासे निरर्थकः स्यात् ।
अथोच्येत समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं
समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपा-
दादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता
विधीयन्ते, ततोऽनुवादार्थत्वात्साम्यवैयर्थ्यमिति । तन्न, तनून-
पादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र
देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात् । नापि द्रव्यविधिः
द्वितीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्विती-
यान्तानां युक्तं नामत्वं । यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजति-
पदानामनुवादत्वं तदसत्, तेषां त्रिधायकत्वात् । यथा समि-
धो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते तथान्येष्वपि
चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रुतं । अनुवादत्वं तु पुरोवाद् रूपस्य
समिधो यजतीत्यस्य सन्निधानादवगम्यते, सन्निधिस्य श्रुतेर्दु-
र्बलो । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य
पुनर्विधानायोगात् तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि

विधीयन्ते । नन्वेवं सति सञ्ज्ञाभेदात् कर्मभेदः सम्पद्यते, न त्वभ्यासात्, तथा सति वक्ष्यमाणोदाहरणेन सङ्कीर्णतः । मैवं, वैषम्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात् प्रागेव सञ्ज्ञात्वावगमात् सञ्ज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वं । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्सञ्ज्ञाया अन्याः सञ्ज्ञा अपेक्षिता इति तन्नूनपादादीनां सञ्ज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं* ।

देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्णादिवहेवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाख्यातं समिधो यजतीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति, वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णादयो देवतास्तथा समिदादीनां देवतात्वं, ततो यागैर्देवताः संस्क्रियन्त इति दृष्टार्थत्वसाभ इति चेत् । मैवं, सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा यद्ग्नये सायं जुहुयात् आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते । तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति, न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते, किन्त्वोपि तत्वं, तच्च कर्मनामत्वादुपपद्यते, अग्निहेतुं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रती-

* एतत् प्रकरणं न्यायमाकाविक्षरमुक्तके नास्ति ।

यते, तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिध्यागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति, विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु 'समिधो अग्न आज्यस्य विद्यन्तु' इत्यादिषु समिदादिब्रह्मैः ब्रह्मवचनैकवचनान्तेर्देवता निर्दिष्टाः, तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेव ब्रह्मैरिह यागा अभिधीयन्ते 'समिधो यजति तनूनपातं यजतीडेो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति' इति । तस्मात्तत्र देवतासंस्कारविधिः, किन्तु यागाः केवला विधीयन्ते । तेषाञ्च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात् प्रकरणेनारादुपकारकत्वं । पञ्चमप्रयाजस्य तु वक्ष्यमाणज्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं द्रव्यमेऽभिधास्यते ।

द्रव्यमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

अन्यः प्रयाज आरात् किमुपकार्यथ संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तेर्मातृवत्पुत्रवर्णनात् ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमाचके ।

विधित्तया च सौर्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्तनं ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमप्रयाज एवमाध्यायते 'स्वाहाकारं यजति' इति । स किमिष्टेरारादुपकारकः उताज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कार इति संबन्धः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षात् । न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णदेवताकल्पनमुचितं । नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैयधिकरणं प्रसज्येत, विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता, मन्त्रे तु यक्ष्यमाणज्यभागदेवता अग्न्यादि-

देवताः प्रतीयन्ते । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं स्वाहा
 प्रजापतिं स्वाहाग्नीषोमावित्यादिको हि मन्त्रः पठितः ।
 नाद्यं दोषः माह्वशब्दवन्मान्त्रवर्णिकान्यादिशब्दानामनेकार्थत्व-
 सम्भवात् । यथा माह्वशब्दः प्रस्त्रादिना धान्यस्य मातरं जन-
 नोच्चाचष्टे तथाभ्यादिशब्दाः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षन्तां ।
 न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यं, संस्कृ-
 तायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिष्टेरारादुप-
 कारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । मैवं, चतुर्थ्या तद्धितेन
 वा सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किञ्चाद्यं
 विधिर्देवतायागावुभौ विधत्ते, देवताविशिष्टं यागं वा, देवता-
 माचं वा, यागमाचं वा । नाद्यः वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयो
 गौरवप्रसङ्गात् । न तृतीयः, अप्राप्तस्य यागस्थाननुवाद्यत्वे सति
 तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थ्यः पक्षः परि-
 शिष्यते । तत्र हि द्वितीयान्तस्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत
 इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति, तस्मादाज्यभागादिदेव-
 तासंस्कार उत्तमः प्रयाजः, एवञ्च सति सौर्यादिविक्रतिषूत्तम-
 प्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यन्यादिपदपरित्यागो बाधविचा-
 रान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्यति । यत्तु पञ्चमाध्याये
 प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे पाठः प्रमाणमिति चिन्तितं तदस्मा-
 भिः 'इषे त्वोर्जे त्वा' 'यज्ञस्य घोषदसि' इत्यनद्योरनुवाकयोः
 पौर्वापर्ये पाठ एव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतं ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

न क्लृप्तं प्रयाजादि क्लृप्तं वा न चाङ्गता ।
 प्रक्रियाया अमानत्वाद्यैराकाङ्क्षेष वाक्ययोः ॥
 प्रयाजादेः फलापेक्षा कथं भावोऽपि च क्रतोः ।
 तेन प्रकरणात्तानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥

सार्धपादद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतिस्त्रिङ्ग-
 वाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं किञ्चित् प्रकरणनामकं प्रमाणं
 न वेदे पश्यामः । न हि पदतत्सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टो कश्चि-
 द्देदभागः कश्चित् केनचिदास्त्रायते । एकवाक्यतामापन्नो
 वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न, वाक्ययोः सतोः पश्चादेक-
 वाक्यताया अभावात् । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
 यजेत समिधो यजतीति अनयोर्वाक्ययोः परस्परकाङ्क्षासि,
 येनैकवाक्यता कल्पेत । तस्मात् प्रयाजादीनां न दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजादयः फलहेतवः पुहस-
 प्रवृत्तिरूपत्वात् सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यै
 करणत्वात् प्रदोषोपहतचक्षुर्वत् । तथा सति किं प्रयाजादेः
 फलं किं वा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणमित्याकाङ्क्षायां सम्बन्धं
 वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणं तेन च प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रतीयते ।

इतीथाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्तव्यमित्यस्य तत् ।
 किं वा प्रयाजमाचस्य छत्त्रकर्त्तव्यं भवेत् ॥
 प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वमुभयोरपि ।
 मिथःसम्बन्धराहित्यान्मैवं तेऽपि समत्वतः ॥

कर्तव्योपाददोषश्चेत् समानेयं समाहितः ।

ततः प्रयाजसाञ्जिध्यात् तत्कर्त्तव्यस्य संयुतिः ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते 'अभिक्रमं जुहोति'
इति । तत्र होमकाखे तदेतदाहवनीयस्याभिमुख्येन सञ्चरणं तत्
छत्त्रदर्शपूर्णमासकर्त्ता सम्बध्यते न तु प्रयाजमात्रकर्त्ता । कुतः ।
अभिक्रमस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया
सम्बन्धासम्भवादिति चेत् । मैवं, क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमास-
क्रियया सम्बन्धासम्भवात् । अथोच्येत अभिक्रमणं कर्तृकारकेण
साक्षात् सम्बध्यते तद्वारा छत्त्रदर्शपूर्णमासकर्मणा सम्बध्यत
इति । तदेतत् समाधानं प्रयाजसम्बन्धेऽपि समानं । अतः
सञ्चिधिवशात् प्रयाजकर्त्ता सम्बध्यते ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

अभिचार्यं प्रयाजानां श्लेषेण हविरच किं ।

श्लेषधारणतत्पात्रे कार्ये नो वाऽभिघारणं ॥

नान्यथा तेन ते कार्ये न कार्ये प्रतिपन्नितः ।

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिघारणात् ॥

प्रकृतौ श्रुतं 'प्रयाजश्लेषेण हवीऽप्यभिघारयति' इति ।
तदेतद्विद्वतावतिदिष्टं । विद्वतयश्च वाजपेयगताः पशवस्ते च
द्विविधाः क्रतुपशवः प्राजापत्याः पशवश्चेति । 'आग्नेयं पशु-
मासभते' इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः । इतरे तु 'सप्तदश
प्राजापत्यान् पशूनासभते' इति विहिताः । ते सोमयविधाः
पशवः प्रातःसवने सहैवोपक्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थं सद्यदेव

प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र क्रतुपशूनां प्रातःसवन एवाखन्धव्य-
त्वात् तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणं निर्विघ्नमेव सि-
ध्यति । प्राजापत्यपशूनान्तु पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानी-
मनुष्ठानं । आखन्धस्तु माध्यन्दिने सवने तत्कालविशेषस्य
ब्रह्मसान्ध्यासभत इति विधानात् । तेषाञ्च प्राजापत्यानां
हविषामभिघारणार्थं प्रातःकालीनप्रयाजशेषो धारयितव्यः ।
न चात्र जुहुं तद्धारणं सम्भवति, क्रतुपशुनुष्ठाने जुहुवा व्या-
पृतत्वात् । अतः पाचान्तरं सन्धाद्यं तस्मिन्नयं शेषो धार-
यितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणा-
सिद्धेः । तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे सन्पादनीये इति प्राप्ते ब्रूमः ।
ते उभे न कर्तव्ये । कुतः, अभिघारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन
हविःसंस्कारत्वाभावात् । न हि दृष्टे प्रतिपादने सति अदृ-
ष्टार्थः संस्कारो युक्तः । दृष्टञ्च जुहुवा रिक्तीकरणमन्यथा
प्रयाजशेषोपेतायां जुहुवामाज्यभागार्थतया गृह्यमाणं सङ्की-
र्यत । अतो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभि-
घारणं । अस्तु वा तत्र हविःसंस्कारोऽपि । तथापि प्राजापत्य-
वपायामभिघारणं व्यर्थं । रूक्षत्वनिवारणाय ह्यभिघार्यते ।
न च प्राजापत्यवपायां रूक्षतासि, ब्रह्मसान्ध्यासभत तद्रूक्षताया
निवारितत्वात् । अत एव श्रूयते 'ब्रह्म्या वा एतर्हि वपा यद्ब्र-
ह्मभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्मसान्ध्यासभते तेनाब्रह्म्या-
स्तेनाभिघृताः' इति । ब्रह्म्या रूक्षा इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारण-
तत्पात्रे न कर्तव्ये ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमाद्यौपमृतं घृतं ।
 जुह्वामानयतीत्यौपमृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥
 प्रयोजयेदुतानीतिप्रयाजाद्यखिलार्थता ।
 अतौपमृत आज्येन जौहवेन विकल्पनात् ॥
 न प्रयोजकता मैवं चित्तार्थं हि जौहवं ।
 अतिहायेड इत्युक्तेस्तुतुर्थं सा प्रयोजयेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'अतिहायेडे बर्हिः प्रतिसमान-
 यते जुह्वामौपमृतं' इति । अस्त्रायमर्थः । पञ्चानां प्रयाजानां
 मध्ये तृतीयः प्रयाज इट्प्रबन्धेन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । तं
 तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुप-
 मृतसञ्ज्ञकायां स्रुचि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति । तदे-
 तदानयनमुपमृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकं । तथा हि जुह्वप-
 मद्भुवासु तिस्रषु स्रुष्ट्याज्यग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगस्यैवमाश्रा-
 यते "चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अष्टावुपमृति । चतुर्भुवायां । य-
 ञ्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपमृति । प्रयाजानूयाजे-
 भ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णाते । यद्भुवायामाज्यं"
 इति । तत्र जौहवं केवलं प्रयाजार्थमौपमृतं तु प्रयाजानू-
 याजार्थमिति प्रयाजेषु जौहवमौपमृतसोभयं विकल्प्यते ।
 तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा इत्युक्ते तदानीमौपमृत-
 स्थानयनमेव नास्ति । कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वं । यदा
 लौपमृतेन प्रयाजहोमस्तदानीमौपमृतस्यार्थं प्रयाजार्थं इत-

रदनूयाजार्थं । तयोः प्रयाजसाधनमधं प्रथमप्रयाजकास्य एव जुहुमानानीतमिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते । यत्ननूयाजार्थमितरदर्धमुपभृत्यवन्नित्यं तस्मिन्ने क्विञ्चिच्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेत्यं, तत्ननूयाजैरेव प्रयुक्तमिति । न तस्यानयनं प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः । यज्जौह्वं तत् प्रयाजचित्तयार्थं यदौपभृतं तदेवावन्नित्यप्रयाजद्वयार्थं अनूयाजार्थञ्चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थार्था सम्भवत्यां अष्टदोषग्रस्तो विकल्पो नाग्रथितुं ब्रह्मः । यदा जौह्वस्वीकारः तदानीमौपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत, अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । पुनरपि कदाचिदौपभृतस्त्रोकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्यं त्यजेतेत्यौपभृतवाक्ये चत्वारो देवाः । जौह्ववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ देवाः । यद्योक्तव्यवस्था चातिहायेऽह इतिवाक्यादध्यवसीयते । तथा सत्यौपभृतस्यानूयाजा यथा प्रयोजकास्तथैव चतुर्थपञ्चमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

प्रयाजानूयाजसिद्धौ पात्रैक्यमुत भिद्यता ।

एकोपभृद्द्वयोरर्थे दृष्टान्तो विहृतौ तथा ॥

विहृतौ पात्रभेदोऽस्तु प्रुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ।

एकपात्रे यद्वाशक्तेर्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानूयाजसाधनं द्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यं । कुतः, प्रकृतावुभयार्थस्याज्यस्यैक्यैवोप-

धृता धृतत्वेन विकृतावपि तदतिदेवाहिति प्राप्ते ब्रूमः । प्र-
कृतिवत् केवलेनाव्येन प्रयाजा इत्यन्ते, अग्नूयावास्तु पृषदा-
व्येन यद्यथाः, 'पृषदाव्येनाग्नूयाजान् यजति' इति तद्विधा-
नात् । पृषदाव्यं नाम दधिमिन्नमाव्यं । न हि शुद्धमिन्नयो-
रेकेन पात्रेण धारणं सम्भवति, तस्मादत्र पृथक् पात्रं । यत्तु
चतुर्थस्य प्रथमपादे चिन्तितं जुष्टामाव्यग्रहणं प्रयाजत्रया-
र्थमपष्टत्याव्यग्रहणमनुवाजार्थञ्चेति, यदप्यत्रैव चिन्तितं उप-
ष्टति चतुर्थग्रहयादष्टसञ्चेति, तदुभयमस्माभिराव्यग्रहणवि-
धायके 'प्रत्युष्टं रचः' इत्यनुवाके प्रदर्शितं ॥ ० ॥

इति माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ
यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रतिदधाति पूर्वार्धे जु-
होति तस्मात् पूर्वार्धे चक्षुषी पुबाहुम् जुहोति तस्मात्
पुबाहुक् चक्षुषी देवलोकं वा अग्निना यजमानोऽनु-
पश्यति पितृलोकं सोमोऽन्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षि-
णार्धे सोमायैवमिव हीमौ लोकानयोर्लोकयोरनु-
स्थात्यै राजानौ वा एतौ देवतानां ॥ १ ॥

यद्ग्रीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां वि-
 धृत्यै तस्माद्राज्ञा मनुष्या विधृता ब्रह्मवादिनो वद-
 न्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च पशून्
 दाधारोभयतोदतश्चेत्यृचमनूच्याज्यभागस्य जुषाणेन
 यजति तेनान्यतोदतो दाधारर्चमनूच्य हविष ऋचा
 यजति तेनोभयतोदतो दाधार मूर्धन्वती पुरोऽनु-
 वाक्या भवति मूर्धानमेवैनः समानानां करोति ॥
 ॥ २ ॥

नियुत्वत्या यजति धातृव्यस्यैव पशून् नियुवते
 केशिनः ह दार्भ्यं केशी सात्यकामिरुवाच सप्तपदां
 ते शकरोः श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै वीर्येण प्रजातान्
 धातृव्याद्नुदते प्रति जनिष्यमाणान् यस्यै वीर्येणोभ-
 योर्लोकयोर्ज्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण पूर्वार्धेनानञ्चान्
 भुनक्ति जघनार्धेन घेनुरिति पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनु-
 वाक्या भवति जातानेव धातृव्यान् प्रणदत उपरि-
 ष्टाल्लक्ष्मा ॥ ३ ॥

याज्या जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते पुरस्ताल्लक्ष्मा
 पुरोऽनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्त उपरि-
 ष्टाल्लक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योति-

अन्तावस्मा इमौ लोकौ भवतो य एवं वेद पुरस्ता-
 लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति तस्मात् पूर्वार्धेनानज्ञान्
 भुनक्त्युपरिष्टालक्ष्मा याज्या तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्य
 एवं वेद भुङ्क्ते एनमेतौ वज्र आज्यं वज्र आज्यभागौ ॥

॥ ४ ॥

वज्रो वषट्कारस्त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य धाट्ट-
 व्याय प्रहरत्यच्छम्बट्कारमपगूर्य वषट् करोति स्तृत्यै
 गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति चिष्टुग् याज्या ब्रह्मन्नेव
 क्षमन्वारम्भयति तस्माद्ब्राह्मणो मुखो मुखो भवति
 य एवं वेद प्रैवेनं पुरोऽनुवाक्यायाह प्रणयति याज्याया
 गमयति वषट्कारेणैवेनं पुरोऽनुवाक्याया दत्ते प्रयच्छ-
 ति याज्याया प्रति ॥ ५ ॥

वषट्कारेण स्थापयति चिपदा पुरोऽनुवाक्या भव-
 ति चय इमे लोका एषेव लोकेषु प्रतितिष्ठति चतुष्प-
 दा याज्या चतुष्पद एव पशूनवरुन्धे द्यक्षरो वषट्-
 कारो द्विपाद्यजमानः पशुष्वेवोपरिष्टात् प्रतितिष्ठति
 गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति चिष्टुग् याज्यैषा वै सप्त-
 पदा शक्नोती यद्वा एतया देवा अशिक्षन् तदशक्नुवन्
 य एवं वेद शक्नोत्येव यच्छिक्षति ॥ ६ ॥

देवतानां करोत्युपरि'ष्टास्रक्ष्माज्यभागौ प्रति श्रुको-
त्येव द्वे च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

आद्यानुवाके विस्वष्टं प्रयाजाः पञ्च वर्षिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् षड्व्यावाज्यभागकौ ॥

तन्मन्त्रास्रक्ष्माज्यकाण्डे समाधाताः । कल्पः । यदा जाना-
त्यग्नेऽनुब्रूहीति तदाग्नेष्वस्राज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामन्वा-
हाग्निर्दृचाषि अह्नमदिति पौर्णमास्यामग्निः प्रज्ञेन अग्नेत्य-
मावास्यायां यदा जानात्यग्निं यजेति तज्जुषाणेन यजति
जुषाणे अग्निराज्यस्य वेत्विति यदा जानाति सोमाद्यानुब्रूही-
ति तत् सोमस्य पुरोऽनुवाक्यामन्वाह त्वं सोमासि सत्यति-
रिति पौर्णमास्यां सोमनीर्भित्वा वयमित्यमावास्यायां यदा
जानाति सोमं यजेति तज्जुषाणेनैव यजति जुषाणः सोम आ-
ज्यस्य इविषा वेत्विति । तत्र प्रथमस्याग्नेयस्य पाठस्य “अग्नि-
र्दृचाषि अह्नमत् । इविषसुर्विपन्यथा । समिद्धः शुक्र आ-
हुतः । जुषाणे अग्निराज्यस्य वेत्तु” (ब्रा०का०२।प्र०५।अ०६)
इति । अयमग्निरस्माननुष्टुप्त्वत्विति ब्रेषः । कीदृशोऽग्निः
दृचाषि कर्मानुष्ठाननिवारकाषि पापानि अह्नमत् अतिह्वयेन
हतवान् । विपन्यथा विभिष्टयास्रक्ष्मतया स्रुत्या इविष-

सुरस्यदधं द्रविषेष्कुः समिद्धः सम्यक् ज्वालितः शुक्रः प्रोच-
 मानः आहुतः समन्तादस्त्राभिराराधितः, अनेनाव्येनाहुतो
 वा* । जुषाणः प्रीयमाणोऽथमग्निराव्यस्य वेतु अस्य हन्तमिदमा-
 व्यमन्नातु । प्रथमस्य सोमस्य पाठस्तु “त्व५ सोमासि सत्य-
 तिः । त्व५ राजेत वृचहा । त्वं भद्रो अमि क्रतुः । जुषाणः
 सोम आव्यस्य हविषो वेतु” (ब्रा०) इति । हे सोम त्वं सतां
 वद्विरनुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किञ्च त्वं राजासि दी-
 प्तिमानपि च पापघाती । किञ्च भद्रः फलप्रदत्वेन मङ्गल-
 रूपः क्रतुरसि तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात् । तादृशः सोम इद-
 माव्यं हविरन्नातु । द्वितीयस्याग्नेयस्य पाठस्तु “अग्निः प्रमेन
 जन्मना । शुभानस्तनुव५ स्नां । कविर्विप्रेण वावृधे । जुषाणो
 अग्निराव्यस्य वेतु” (ब्रा०) इति । अथमग्निः प्रमेन पुरातनेन
 स्त्रजन्मना स्नां तनुवं स्त्रतनुं शुभानः प्रोधयन् कविर्वि-
 पश्चित्पश्चितः पराभिप्रायज्ञः विप्रेणर्त्विजा कृतां स्तुतिं ज्ञात्वा
 वावृधे वृद्धिं प्राप्तः । जुषाण इत्यादि पूर्ववत् । द्वितीयस्य
 सोमस्य पाठस्तु “सोम गीर्भिर्द्वा वधं । वर्धयामो वषोविदः ।
 सुमृडीको न आविन्न । जुषाणः सोम आव्यस्य हविषो वेतु”
 (ब्रा०) इति । हे सोम वषोविदो वाक्यतात्पर्याभिज्ञा वधं
 गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्वर्धयामः । त्वं तु सुमृडीकः सम्यक्
 सुखयन् नः अस्मानासिन्न । तादृशः सोम आव्यं हविरन्नातु ।
 मन्त्रकाण्डोक्तैस्त्रैरेतैः साध्यावाव्यभागौ विधत्ते “चक्षुषी वा

* अस्त्राभिराराधितोऽनेनाव्येनाहुतो वा । इति का० ।

एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाव्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रतिदधाति” इति । याजमानब्राह्मणे ‘अग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञस्यचक्षुषान्’ इत्युक्त्वादाज्यभागयोर्यज्ञस्यचक्षुषुं । आहवनीयस्य पूर्वभागं होमदेशत्वेन विधत्ते “पूर्वार्धं जुहोति तस्मात् पूर्वार्धं चक्षुषी” इति । लोकेऽपि त्रिरसः पूर्वभागे चक्षुषी तिष्ठतः, न तु पृष्ठभागे । उभयोराराज्ययोः पङ्क्तिवक्रत्वं परिमाणवैषम्यञ्च वारयितुं साम्यं विधत्ते “प्रवाङ्गं जुहोति तस्मात् प्रवाङ्गं चक्षुषी” इति । प्रवाङ्गं समं यथा भवति तथा जुहुयादित्यर्थः । एकस्यां पङ्क्तावुत्तरदक्षिणदेशं क्रमेण विधत्ते “देवलोकां वा अग्निना यजमानोऽनुपश्यति पितृलोकं सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धं सोमाथैवमिव हीमौ लोकावनयोर्लोकयोरनुख्यात्यै” इति । देवलोक उत्तरदेशस्यः पितृलोको दक्षिणदेशस्यः, अतस्तथाविधेन होमेन तयोरनुख्यातिरभिज्ञानं भवति । उभयोराराज्यभागयोर्मध्यदेशं प्रधानयागस्नानत्वेन विधत्ते “राजानौ वा एतौ देवतानां यद्-अग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै तस्माद्राज्ञा मनुष्या विधृताः” इति । इज्येते इत्यत्र बहुवचनव्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रधानदेवता हि तयोर्मध्य इज्यन्ते । अत एवाथर्वणिका आमनन्ति,

‘यदा लेखायते ऋषिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ इति ।

एवञ्च सत्युभयतोऽवस्थिताभ्यां राजभ्यां मध्येऽवस्थिताः

प्रधानदेवता विशेषेण धृता भवन्ति । अथ वाच देवताब्रह्मे-
नाङ्गान्तरदेवता* विवक्षिताः । ता अन्तरेण तासां मध्ये
राजानावग्नीषोमाविष्येते, तासु देवताः परितोऽवस्थिताः सेव्य-
भृत्यवदेतो राजानौ विशेषेण धारयन्ति । अथ वा राजभ्यां
ताभ्यामन्या देवता जीवितप्रदानेनैव पोषिता भवन्ति । य-
स्मादेवं तस्मात्सोकेऽपि मनुष्याः सर्वे राज्ञा विधृता वर्तन्ते ।
इत्यमाज्यभागौ निरूप्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपरितन-
स्याग्नेयस्य प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुर्वते येनान्यतो-
दतस्य पशून् दाधारोभयतोदतस्येत्युचमनूच्याज्यभागस्य जु-
षाणेन यजति तेनान्यतोदतो दाधारर्चमनूष्य हविष ऋषा
यजति तेनोभयतोदतो दाधार” इति । अन्यतोऽधोभाग
एव दन्ता येषां ते गवादयोऽन्यतोदतः, तान् पशून् येन
यज्ञाङ्गेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञाङ्गं किञ्चाम
यजमानः कुर्वते । उभयत ऊर्द्धाधरयोर्दन्ता येषामश्यादीनां
त उभयतोदतः, तान् येन प्राप्नोति तदपि किमित्येवं ब्रह्म-
वादिष्वेके विज्ञाः पृष्टाः । इतरे विज्ञा उत्तरमवदन् । आज्य-
भागस्य होमकाले पुरोऽनुवाक्यारूपेण काञ्चिद्दृचं पठित्वा
याज्यारूपेण जुषाण इत्यादियजुषा यागं करोति, तेनाधोभागे
सम्पूर्णाया ऋचः पाठेनाधोभागस्यदन्तयुक्तान् पशूनाप्नोति ।
प्रधानस्याग्नेयस्य हविषो होमे पुरोऽनुवाक्यामप्युचमेव पठित्वा

* अन्तरे देवता इति का० ।

वाच्यथापृथैव यजति, तेनाधऋतुभागयोर्ध्वोः सम्युर्ध्वेन भा-
 गद्वयेऽपि दत्तयुक्तानयादीन् प्राप्नोति । तच्चाध्यभागविषया
 पुरोऽनुक्या यजुश्चेत्तुभयं पूर्वमेवोक्तं व्याख्यातञ्च । आग्नेयविषये
 च याज्यानुवाक्ये वक्ष्येते *तस्मादोद्भूतमेवोभयञ्च वक्तव्यमिति
 विधिः पर्यवस्यति । आग्नेययागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन
 विधाय विघ्नेषाकारेण विधत्ते “मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति
 मूर्धानमेवैतत् समानानां करोति नियुक्त्या यजति भ्रातृव्य-
 खैव पशून् नियुवते” इति । मूर्धच्छब्दे यस्यामृचसि सा
 मूर्धन्वती, तथा समानानां मध्ये यजमानं मूर्धानं मूर्ध्वहुत्कष्टं
 करोति । नियुच्छब्दे यस्यामृचसि सा नियुवती, तथा
 वैरिणां पशून् नितरां नियोजयति । एते याज्यानुवाक्ये मन्त्र-
 काण्डे समाह्वाने । तयोर्विनियोगं बोधायनो दर्शयति ‘अथ
 हविषामग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येत्याग्नेवस्य पुरोडासस्य’ इति ।
 तच्च प्रथमायाः पाठस्तु “अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृ-
 थिव्या अयं । अयात् रेतांसि जिवति” (ब्रा०का०२।प्र०५।
 अ०७) इति । अयमग्निरादित्यरूपेण दिवः शुभोकस्य ककुत्
 उच्छ्रितो मूर्धा शुभोकस्य त्रिरःस्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दाहपा-
 कादिकारित्वेन पाण्डकोऽप्ययं, किञ्चापां रेतांसि उदककार्याणि
 स्यावरजङ्गमात्मकानि त्ररीराणि जाठराग्निरूपेण जिवति प्री-
 षयति । द्वितीयस्याः पाठस्तु “भुवो यज्ञस्य रजसस्य नेता ।
 यथा नियुक्तिः सचसे त्रिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षी ।

* तस्मादुद्भवेति का० ।

जिह्वामग्रे चक्षुषे इत्यवाहं” (ब्रा०) इति । अयमग्निर्भूलोकस्य तचानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन् यज्ञे प्रवर्तकस्य रजोगुणस्य च नेता निर्वाहकः । तादृशं हे अग्ने यच यस्यां दिवि सूर्यरूपो भूत्वा नियुङ्गी रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिश्चत्तमाभिरस्यजातिभिः सचक्षे समवैषि, तस्मात् दिवि मूर्धानं शिरोवदुन्नतस्त्रितिं दधिषे धारयसि । कीदृशं मूर्धानं सुवर्षां सुवः स्र्गलोके स्थति सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षाः तं सुवर्षां, सोमपावत् पुँसिक्लोऽयं शब्दः । हे अग्ने त्वमस्मिन् यज्ञे इत्यवाहं इविषः प्रापिकां जिह्वां ज्वालां चक्षुषे करोषि । तदिदं याज्यानुवाक्यायुगस्यमनेकप्रकारेण प्रशंसति “केचिन् ह दार्भ्यं केचो सात्यकामिश्वाच सप्तपदां ते शकरीः शो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै वीर्येण प्र जातान् भ्रातृव्यास्रुदते प्रति जनिष्यमाणान् यस्यै वीर्येणोभयोर्लोकयोर्ज्यातिर्धत्ते यस्यै वीर्येण पूर्वार्धेनानङ्गान् भुनक्ति अघनार्धेन धेनुरिति” इति । दर्भनाशः पुचः कश्चित् केचो, सात्यकामस्य पुत्रोऽपरः केचो, तयोर्दार्भ्यं प्रति सात्यकामिर्भूते । हे दार्भ्य अः प्रयोज्यमाने ते त्वदीये यज्ञे सप्तभिः पदैरुपेतां शकरीः च्छन्दस्कामृचं प्रयोक्ष्यसे । सा च ष्टक् अत्यन्तवीर्यवती । अग्निर्मूर्धेत्यादयस्तयः पादाः, भुवो यज्ञस्येत्यादयस्तारः पादाः, तदुभयं मिलित्वा सप्तपदा शकरी भवति । शक्तिरस्या अस्तीति शकरी, सा च शक्तिरेव द्रष्टव्या यस्याः शक्त्याः सामर्थ्येन पूर्वमुत्पन्नान् भ्रातृव्यान् प्रणुदते निराकरोति, जनिष्यमाणांसु यथा नोत्पत्यन्ते तथा

प्रतिनुदते प्रतिबध्नातीत्यर्थः । किञ्च तदीयेन वीर्येण भू-
 लोकास्वर्गलोकयोर्ज्योतिरुत्कर्षं पुरुषो धत्ते । किञ्च तदीयेन
 वीर्येण बलीवर्दी साङ्गस्रकटवाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभा-
 गेन स्वामिनं पास्यति, धेनुश्च क्षीरप्रदेनोधसाऽपरभागेन
 स्वामिनं पास्यति, तथाविधेयं ब्रह्मरी । याज्यानुवाक्ययो-
 र्लक्ष्यं दर्शयति “पुरस्तात्स्रज्जा पुरोऽनुवाक्या भवति जानानेव
 भ्रातृव्यान् प्रणुदत उपरिष्टात्स्रज्जा याज्या जनिष्यमाणानेव
 प्रतिनुदते” इति । मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं स्रज्जा,
 तद्यस्यामृचि पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोऽनुवाक्या । तस्मान् यस्या-
 मुत्तरार्धे विद्यते सा याज्या । तद्यथा ‘अग्निर्मूर्धा’ इति पूर्वार्ध-
 ऽग्निशब्दः । ‘जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवाह’ इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः ।
 पूर्वार्धगतेन स्रज्जाया पूर्वात्पञ्चभ्रातृव्यनिराकरणं । उत्त-
 रार्धगतेन स्रज्जाया जनिष्यमाणवैरिप्रतिबन्धः । तदेव पूर्वा-
 न्तरार्धगतं स्रज्जादयमनूद्य पुनरपि देधा प्रजंसति “पुरस्ता-
 त्स्रज्जा पुरोऽनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते उपरिष्टा-
 त्स्रज्जा याज्याऽमुग्निस्त्रेव लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिश्चन्नावस्ता इमौ
 लोकौ भवतो य एवं वेद पुरस्तात्स्रज्जा पुरोऽनुवाक्या भवति
 तस्मात् पूर्वार्धेनागङ्गान् भुङ्क्त्युपरिष्टात्स्रज्जा याज्या तस्माज्जघ-
 नार्धेन धेनुर्य एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ” इति । अस्य लोकस्य पूर्व-
 भावित्वात् पूर्वभाविना स्रज्जाया ज्योतिर्भवति । स्वर्गस्थोपरिवर्ति-
 त्वादुपरिवर्तिना स्रज्जाया ज्योतिर्वेदितुरपि तदेव फलं, एवमन-
 उहो धेन्वाश्च पूर्वान्तरार्धसाम्यं योज्यं । एतस्योभयस्य वेदितार-

मेतौ धेन्वनडुहौ स्वखोपकारेण पाखयतः । अथ याज्यान्ते प्रयोज्यस्य वषट्कारस्य विधिमर्थवादेनोक्तयति “वञ्ज आज्यं वञ्ज आज्यभागौ वञ्जो वषट्कारस्त्रिवृतमेव वञ्जः सम्भृत्य भ्राह्म-
व्याय प्रहरत्यश्मट्कारं” इति । तानूनन्नब्राह्मणे ‘घृतं खलु वै देवा वञ्जं कृत्वा सोममन्नम्’ इत्युक्त्वादाज्यस्य वञ्जत्वं । ‘वृ-
चाणि जङ्घन्त’ इति मन्त्रास्त्राणादाज्यभागयोर्वञ्जत्वं । ‘वषट्-
कारो वै गायत्रियै त्रिरोऽष्कन्त’ इत्युक्त्वादवषट्कारस्य वञ्ज-
त्वं । तदेतत् चयमाज्यभागाख्यकर्मणि मिलित्वा त्रिगुणो वञ्जः
सम्पद्यते । तादृशेन भ्राह्मण्यस्य प्रहरणे सति वषट्कारेण
वैधर्म्यं तस्य प्रहारस्य न भवति । वषट्कारस्योच्चध्वनिं
विधत्ते “अपगूर्धं वषट् करोति स्तृत्यै” इति । अपगूर्धं उच्चै-
र्ध्वनिं कृत्वेत्यर्थः । स च ध्वनिर्भ्राह्मण्यस्य हिंसायै सम्पद्यते ।
अथञ्च वषट्कारविधिराग्नेयादियाज्यास्त्रपि समानो द्रष्टव्यः ।
वषट्कारोऽन्यः सर्वचेत्याश्रयायनवचनात् । पुनरप्याग्नेयस्य
याज्यानुवाक्ये कृन्दोद्वारा प्रशंसति “गायत्री पुरोऽनुवाक्या
भवति त्रिष्टुग् याज्या ब्रह्मन्नेव चत्रमन्वारभ्ययति तस्माद्ब्राह्मणो
मुखः” इति । ‘अग्निर्मूर्धा’ इति गायत्री, सा च ब्राह्मणेन सहो-
त्पन्नत्वाद्ब्रह्मस्वरूपा । ‘भुवो यज्ञस्य’ इति त्रिष्टुप्, सा च चत्रेण
सहोत्पन्नत्वात् चत्ररूपा । तथा सति गायत्रीत्रिष्टुभोः पौर्वा-
पर्येष ब्राह्मणमनु पश्चात् चत्रियः प्रवर्तितवान् भवति ।
यस्माद्ब्राह्मणः पूर्वं प्रवृत्तस्त्वस्मात् मुखो भवति । मुखे भवतीति
व्युत्पत्तेः । तद्देदनं प्रशंसति “मुखो भवति य एवं वेद”

इति । पुनरपि पुरोऽनुवाक्यादिचयं देवतासमीपप्राप्तिदारेण प्रशंसति “प्रैवैनं पुरोऽनुवाक्यायाऽऽह प्रणयति याज्यया गमयति वषट्कारेण” इति । पुरोऽनुवाक्यापाठेन हविषो दातारमेव देवानामये प्रकर्षेण कथितवान् भवति । याज्यया तं मार्गेण नयति । वषट्कारेण देवान् प्रापयति । पुनरपि तस्य प्रापितस्य यजमानस्य प्रतिष्ठापनदारेण प्रशंसति “एवैनं पुरोऽनुवाक्याया दत्ते प्रयच्छति याज्यया प्रति वषट्कारेण स्थापयति” इति । एनं यजमानं त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमाद्भुक्तेन गृहीत्वा देवेभ्यः प्रदाय तत्रोपवेद्यति । पादसङ्ग्रामचरसङ्ग्रामे प्रशंसति “त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति चय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशून्वदन्धे ब्रह्मरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः पशुन्वेवोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति” इति । पशुषु प्राप्तेषु सत्सु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनादौ चोरादिकं दातुं तत्पक्ष्मैः दाभ्यां पादाभ्यां स्त्रिरस्तिष्ठति । पूर्वमुक्तं ‘सप्तपदां ते ब्रह्मरो’ इति, तत्र पादोदाहरणेन प्रशंसति “गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुग् याज्येषा वै सप्तपदा ब्रह्मरो यदा एतथा देवा अग्निचन् तद्ब्रह्मवन् य एवं वेद ब्रह्मोत्येव यच्छ्रुति” इति । देवा यत् कार्यमुद्दिष्ट्वाग्निचन् ब्रह्मा भवामेत्येच्छन्, यदा परस्परमिदं कार्यं कर्तव्यमिति त्रिचितवन्तः, एतथा ब्रह्मर्या ते तत्कार्यं कर्तुं ब्रह्मा अभवन् । एतदेदितापि यत्कार्यं कर्तुं ब्रह्मिच्छति तत्कार्यं ब्रह्मा भवत्येव । तदेवमाग्नेयस्य याज्यापुरो-

ऽनुवाक्ययोर्दिधास्यण्येन प्रश्नसया च प्राजापत्योपांशुयाजा-
दीनां व्याख्यानवाक्याः सर्वाः मन्त्रकाण्डाज्जाता व्याख्याता
द्रष्टव्याः । ताः स्वयमाज्ञातक्रमेणोदाहृत्याचरार्थं वर्षयामः ।
कस्यः । प्रजापते स वेदेति यस्य प्राजापत्य उपांशुयाजो भव-
तीति । पाठस्तु “प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि
परिता बभूव । यत्कामासौ जुहुमस्तस्यो अस्तु । वयं स्याम
पतयो रथीणां । स वेद पुत्रः पितरं स मातरं । स स्रगुर्भुवत्
स भुवत् पुनर्मघः । स स्यामौर्षोदन्तरिचं स भुवः । स विश्वा
भुवो अभवत् स आभवत्” (ब्रा०) इति । हे प्रजापते त्वदन्यः
कोऽपि पुत्रः उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि न परिबभूव
परिभवितुं न समर्थोऽभूत् । परिभवः सृष्टेरयुपसङ्घणं,
सृष्टिसंहारयोरङ्ग इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामाः
जुहुमस्तत् फलमस्माकमस्तु वयं धनपतयः स्याम । द्यौः पिता
पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरिति मन्त्रवर्णात् ब्रह्माण्डमध्ये
सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डोपरितनं कपालं द्यौः पिता,
अधस्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पि-
तरं ताञ्च मातरं वेत्ति, अभिज्ञः स प्रजापतिः स्रगुर्भवति
तथोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति, अत एव तयोर्वेदनं तस्योप-
पन्नमेव । मघशब्दो धनवाची, पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं
धनं यस्य स पुनर्मघस्तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति । किञ्च
स प्रजापतिः सर्वव्यापि विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौ-
र्षोदाह्लादितवान् । तथान्तरिचं स्वर्गञ्च स और्षोत् । किञ्च

स एव विश्वा भुवः इमं लोकमारभ्याधस्तातः पूर्वा भूमोर-
भवत् प्राप्तवानाच्छादितवानित्यर्थः । किञ्च सत्यलोके समा-
गत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण आपरितो अभवत् । कल्पः । तथा-
ग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानीत्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्येति ।
पाठस्तु “अग्नीषोमा सवेदसा । सङ्गती वनतं गिरः । सं
देवचा बभूवथुः । युवमेतानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम
सक्रतु अधक्तं । युवः सिन्धुः रभिस्रक्षोरवद्यात् । अग्नीषोमा-
वमुञ्चतं गृभीतान्” (ब्रा०) इति । हे अग्नीषोमौ गिरोऽस्मा-
दीयाः स्तुतीर्वनतं भजतं । कीदृशौ सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ,
सङ्गती समानाङ्गानयुक्तौ, देवचा देवेषु मध्ये सम्बभूवथुः । युवां
सिन्धुयैव स्थितौ न कदाचिदप्यन्योन्यवियुक्तावित्यर्थः । हे सोम
त्वमग्निस्त्वैतौ युवां सक्रतु समानसङ्गस्यौ सन्तौ दिव्येतानि
रोचनानि नक्षत्राण्यधक्तं अस्त्रापयतं । हे अग्नीषोमौ युवां
गृभीतान् सिन्धुन् रथोदकादिनिमित्तेनापूतत्वापवादेन
पङ्कादिरूपेणावद्येन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीः अभि-
शस्त्रेस्त्रादपवादात् अवद्यात् पङ्कादिदुष्टदोषाच्चामुञ्चतं
मोक्षितवन्तौ । यद्यप्येतत् सर्वमीश्वरकृतं तथापि तद्रूपत्वेनैतौ
स्त्वयेते । कल्पः । इन्द्राग्नी रोचना दिवः अथहृचमित्यैन्द्राग्-
स्येति । पाठस्तु “इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूषथः ।
तदाश्चेति प्र वीर्यं । अथहृचमुत मनोति वाजं । इन्द्रा यो
अग्नी सङ्गरी सपर्धात् । इरव्यन्ता वसव्यस्य भूरेः । सहस्रमा
सहसा वाजयन्ता” (ब्रा०) इति । हे इन्द्राग्नी दिवस्परि स्वर्ग-

स्योपरि रोचना दीप्यमानौ युवां वाजेषु यजमानसम्बन्धिस्य-
 क्षेषु निमित्तभूतेषु भूषयः दातारौ भवितुमिच्छयः तत्
 तदीयं बुभूषत्वं वां युवयोः वीर्यं सामर्थ्यं प्रचेति चेतयति
 प्रकर्षेण ज्ञापयतीत्यर्थः । इन्द्रा यो अग्नी इत्यत्र समस्तं पदं
 विच्छिद्य मध्ये य इति पदमाह्वातं । तथा च हे इन्द्राग्नी
 इति सम्बोधनं, यो यजमानो वृत्रं विरोधिनं पाप्मानं अथत्
 निराकरोति, उत वाजं हविर्लक्षणमस्रं मनोति ददाति,
 ऊरिः कौटिस्थं, तेन सह विद्यमानो सज्जरी, यजमानस्य
 अङ्गाराहत्यादिच्छिद्रान्वेषणेन कुटिलावपि युवां सपर्यात् ।
 अप्रमत्तो यो यजमानः परिचरति तादृशं यजमानं युवा-
 मेवानुगृह्णीतमिति शेषः । कीदृशौ युवां इरज्यन्ता अनु-
 पहेण भक्तचित्तं रक्षयन्तौ* भूरेर्बहुलस्य वसव्यस्य धन-
 समूहस्य दाताराविति शेषः । सहस्रमा अतिशयेन सद्दिष्णू,
 सहस्रा बलवन्तौ, वाजयन्ता वाजं हविर्लक्षणमस्रं यन्तौ
 प्राप्नुवन्तौ । कल्पः । एन्द्र सानसिः रयिं प्रससाह्विषे पुरुहृत
 श्चूनित्यैन्द्रस्य यद्यैन्द्रं साम्नाय्यमिति । पाठस्तु “एन्द्र सान-
 सिः रयिं । सजित्वानः सदासहं । वर्षिष्ठमूतये भर । प्रससा-
 ह्विषे पुरुहृत श्चून् । ज्येष्ठस्ते शुभ्र इह रातिरस्तु । इन्द्राभर
 दक्षिणेना वसुनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनां” (ब्रा०)
 इति । हे इन्द्र रयिं धनमूतयेऽम्नाद्रक्षणार्थं आभर आहर
 आनय । कीदृशं धनं । सानसिं मनसो दानस्य सम्बन्धिनं, बहु-

* रक्षयन्ताविति का० ।

भ्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वानं जित्वभिर्जयन्नीचैः पुत्रा-
दिभिर्हपेतं । सदासहं सर्वदा विरोधितां सोढारं तत्तिर-
स्कारक्षममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिप्रयेन प्रवृद्धं । हे पुरुद्धत पुरुषु
बहुषु यज्ञेष्वाह्वयमानं प्रचून् प्रकर्षेण ससाहिषे सर्वदा सहस्ये
तिरस्करुषे इत्यर्थः । ते शुभो ज्येष्ठः तव बलं प्रशस्तमित्यर्थः ।
इहास्मिन् कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षिणेन
हस्तेन वसूनि धनान्याभर समानय । सिन्धूनां धनवाहिनीनां
समुद्रसमानानां* रेवतीनां प्रजानां पतिरसि । कल्पः । यद्यु वै
माहेन्द्रं महाऽ इन्द्रो य ओजसा महाऽ इन्द्रो नृवदाचर्षणि-
प्रा इति माहेन्द्रस्येति । पाठस्तु “महाऽ इन्द्रो य ओजसा ।
पर्जन्यो वृष्टिमाऽ इव । सोमैर्वत्सस्य वावृधे । महाऽ इन्द्रो
नृवदाचर्षणिप्राः । उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्भि-
यम्वावृधे वीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत” (ब्रा०)
इति । वृष्टिमान् पर्जन्य इव य इन्द्रः ओजसा बलेन महान्
स इन्द्रो वत्सस्यानीयस्य यजमानस्य सोमैः सोत्रैः वावृधे वर्धतां ।
अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाचर्षणिप्राः चर्षणीन् मनु-
ष्यान् प्रति तदभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः, यथा
राजामात्यादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् ।
अपि चायं द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोर्यागयोर्बर्हा वृद्धिर्यस्ये-
ति द्विबर्हाः, अमिनः उपमारहितः, सहोभिर्युक्तः बलवान् ।
अस्मद्भिषक् अस्मात्सदृशः, वावृधे वृद्धिं प्राप्तः, यथा बय-

* सिन्धूनां समुद्रसमूहानामिति तै० ।

मस्यानुग्रहाद् वृद्धिं प्राप्ताः तथाचमप्यस्मदीयैर्हविर्भिर्विवृद्धः ।
एतदेव प्रपद्यते । वीर्याय सामर्थ्यसिद्धये कर्हभिर्यजमानैरयं
सुकृतो भूत् सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः उर-
र्थशसा विपुलः, पृथुर्वलेन विसीर्णः । कल्पः । अथ खिष्ट-
कृतः पिप्रोहि देवानिति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य ये यजामहे-
ऽग्निं खिष्टकृतमयाऽग्निरग्नेरिति यथादेवतं निगदमुक्त्वा
जातवेदा जुषताः हविरग्ने यदद्य विभो अध्वरस्येत्युचमनूच्य*
यजतीति । तत्र पुरोऽनुवाक्यायाः पाठस्तु “पिप्रोहि देवाः
उग्रतो यविष्ठ । विदाः ऋतः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः” (ब्रा०) इति ।
हे अग्ने यविष्ठ युषतम उग्रतः कामयमानान् देवान् पिप्रो-
हि अतिशयेन प्रीणय । हे ऋतुपते सूर्यात्मना कालपरि-
पालकाग्ने त्वमृतून् यागकालविशेषान् विद्वान् जानन् वर्तसे,
तस्मादिहोचिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या ऋत्विजः
सन्ति, अग्निर्होता । अश्विनाध्वर्युः । तृष्टाग्नीदित्यादिनाम्नाताः,
तेभिस्सैर्दैवैः सह त्वमस्य यजमानस्य सम्बन्धिनां होतृणामृ-
त्विजां मध्ये आयजिष्ठः सर्वतो यष्टुतमोऽसि । निगदपाठस्तु
“अग्निं खिष्टकृतं । अयाऽग्निरग्नेः प्रिया धामानि । अयाट्
सोमस्य प्रिया धामानि । अयाऽग्नेः प्रिया धामानि । अयाट्
प्रजापतेः प्रिया धामानि । अयाऽग्नीषोमयोः प्रिया धामानि ।
अयाऽङ्गाग्नीयोः प्रिया धामानि । अयाऽङ्गस्य प्रिया

* सन्वायेति तै० ।

धामानि । अयाप्सहेन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाङ् देवाना-
 माज्यपानां प्रिया धामानि । अक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि ।
 अक्षत् स्वं महिमानं । आयजतामेज्या इषः । कृषोतु सो
 अध्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः” (ब्रा०) इति । खिष्ट-
 कृतमग्निं ये यजामहे इति शेषः पूरणोयः । ये वयं होतारः
 स्यः ते वयं खिष्टकृतमग्निं यजामहे । प्रथमाज्यभागदेवस्याग्ने-
 र्यानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु दैव्यहोतरूपोऽग्निरयाङ्कृष्ट-
 षान् । एवमयाट् सोमस्येत्यादिषु योज्यं । देवानामानुपूर्वी
 चावाहननिगदवद्वाख्येया । होतुरग्नेः होमस्य खिष्टकृतसम्या-
 दकस्याग्नेः प्रिया धामानि यानि सन्ति तेषु दैव्यो होता अक्षत्
 यजतु । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्त्रीयो महिमा योऽस्ति
 तमुद्दिश्य दैव्यो होता अक्षत् यजतु । आयजतां आभिमुख्येन
 यानं कुर्वतां यजमानानां एज्याः आभिमुख्येन यष्टव्याः इषः
 अभीष्टा या देवताः सन्ति ताः सर्वा अध्वरा अग्निन् यज्ञे स
 जातवेदाः खिष्टकृतं सोऽग्निः कृषोतु खिष्टाः करोतु । तद-
 र्यमयं खिष्टकृद्ग्निरिदं हविर्जुषतां । याज्यायाः पाठस्तु “अग्ने
 यदक्ष विप्रो अध्वरस्य होतः । पावक शोचे वेष्टुः हि यज्या ।
 अता यजासि महिना वि यद्भूः । हव्या वह यविष्ठ या ते अय”
 (ब्रा०) इति । हे खिष्टकृद्ग्नो विशः प्रविष्टस्थानुष्ठितस्याध्वरस्य
 सम्बन्धं यद्भुविरस्ति तदक्ष वेः, वेरित्यग्नमार्थः, अग्रान भक्षय ।
 होतर्होमकर्तः, पावक शोधक, शोचे दीप्यमान । तान्येतान्व-
 यिविशेषणानि । हि यस्यात् कारणात् त्वं यज्या यागस्य कर्ता

तस्माद्भूता ऋते अस्मदीये यज्ञे महिना महिस्वा देवान्
 यजसि प्रीणयसि । यत् यस्मात् कारणादिभूः विशिष्टो भवसि
 तस्मात् कारणात् हे अविष्ठ युवतम अद्य ते तव या हव्या
 षानि हव्यान्वस्माभिर्दीवन्ते तानि सर्वाणि वह स्वीकुरु ।
 तावता उदाहताः सर्वा षाञ्जानुवाक्या आग्नेययाञ्जानुवा-
 क्यादिकथनादेवावगन्तव्याः, इति मत्वा ब्राह्मणेन न पृथक्
 व्याख्याताः ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः ।

आरादुतोपकारी स्यात् पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्त्वादिधावेकपदोक्तितः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'आज्यभागवग्नीषोमाभ्यां यजति'
 इति । तयोः प्रथम आग्नेयो द्वितीयः सौम्यः, तत्र सौम्यस्य
 नास्ति सन्देहः, प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् ।
 अग्निस्तु केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते । तस्मादाग्नेय आज्य-
 भागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कारः, उतेष्टेराणदुप-
 कारक इति सन्दिह्यते । तत्र यथोक्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानां
 अक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारः, तथा प्रथमाज्यभागोऽप्यग्निमय
 आवहेति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कारः
 इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते । निगदस्तावदेवं पचते 'अग्निमय
 आवह सोममावहाग्निमावह' इति । अस्त्रायमर्थः । हे अग्ने

आहुत्यधिकरणीभूत हविर्याहिण आज्यभागदद्याष्टाकपाल-
पुरोडाशदेवतारूपान् अग्निः सोमोऽग्निरित्येतांस्त्रोन् इहेष्टा-
वावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेव-
तारूपोऽग्निर्भिन्न इत्यवगम्यते, अन्यथा आवाह्यस्वाग्नेरेकत्वे
द्विरग्निवैयर्थ्यात् । अतः प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्वाग्नेः पुरो-
डाशदेवतात्वाभावात् तत्संस्कारत्वमयुक्तं । किञ्चाज्यभागविधा-
वग्नीषोमाभ्यां यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते ।
तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भवताभ्युपगतं तथाग्नेर-
यभ्युपगन्तव्यं । तन्तु संस्कारपक्षे विद्वद्धं संस्कारत्वे प्राधान्या-
वश्यम्भावात् । तस्मात् संस्कारपक्षसम्भवात् प्रथमाज्यभागो
द्वितीयाज्यभागवदिष्टेरारादुपकारकः । एवञ्च सति सौर्य-
यागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तत इति बाधापवादो वि-
चारफलं भवियति ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात् संस्कारो वाऽर्थकर्मता ।

ब्रह्मवत् कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः ॥

‘तिष्ठन् याज्यामन्वाहासीनः पुरोऽनुवाक्यां’ इति दर्श-
पूर्णमासयोरारम्भात् तदेतच्छ्लादिवदर्थकर्म स्यात्, यथा
सौति प्रंसति इत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतेः सोचब्रह्मयोरर्थकर्मत्वं
तथानुवचनस्यापि । मैवं, सोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्ट-
प्रयोजनत्वम्, तस्मिन् सति अदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु
मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धेरन्वाहेति तद्विधानं व्यर्थं ।

एवं तर्हि प्रागनुवचनमगूय तिष्ठन्नासीन इति खानासनगुणौ
विधीयेयतां ॥ * ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स आत्मन्ना-
ज्यमधत्त तं देवा अब्रुवन्नेष वाव यज्ञो यदाज्यमप्येव
नोऽचास्त्विति सोऽब्रवीद्यजान् व आज्यभागावुपस्तृणा-
नभिघारयानिति तस्माद्यजन्याज्यभागावुपस्तृणन्य-
भिघारयन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्या-
तयामान्यन्यानि हवीःष्ययातयाममाज्यमिति प्राजा-
पत्यं ॥ १ ॥

इति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिरिति
छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन्न वोऽभागानि हव्यं व-
क्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुरवत्तमधारयन् पुरोऽनुवा-
क्यायै याज्यायै देवतायै षष्टकाराय यच्चतुरवत्तं जु-
हेति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि
देवेभ्यो हव्यं वहन्त्यङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं
लोकमायन् तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन् ते ॥ २ ॥

अपश्चन् पुरोडाशं कूर्मं भूतः सर्पन्तं तमब्रुवन्नि-
 द्राय धियस्व वृहस्पतये धियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो
 धियस्वेति स नाधियत तमब्रुवन्नग्नये धियस्वेति सौ-
 ऽग्नयेऽधियत यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौ-
 र्णमास्याञ्चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै
 तमब्रुवन् कथाऽष्टास्था इत्यनुपाक्तोऽभूवमित्यब्रवीद्य-
 चाक्षोऽनुपाक्तः ॥ ३ ॥

अवाञ्छत्येवमवारमित्युपरिष्ठाद्भ्यज्याधस्तादुपान-
 क्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै सर्वाणि कपालान्यभि-
 प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मिन् लोकैऽभिजयति
 यो विदग्धः स नैर्ह्यतो योऽमृतः स रौद्रो यः श्रुतः
 स सदेवस्तस्मादविदहता श्रुतङ्कृत्यः सदेवत्वाय भ-
 स्मनाभिवासयति तस्मान्माःसेनास्थि छ्वं वेदेनाभि-
 वासयति तस्मात् ॥ ४ ॥

केशैः शिरश्छ्वन्नं प्रच्युतं वा एतदस्मात्लोकादगतं
 देवलोकं यच्छ्रुतः हविरनभिधारितमभिघार्योद्वास-
 यति देवचैवैनज्जमयति यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः
 संवत्सरस्यानवेतः स्याद्य यजमानः प्रमीयेत यद्दे-
 नश्येतां द्वा मासौ संवत्सरस्यानवेता स्यातामय यज-

मानः प्रमीयेत सङ्घायोद्दासयति यजमानस्य ॥ ५ ॥

गोपीयाय यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपे-
द्वावापृथिव्यमेककपालमश्विनौ वै देवानां भिषजौ
ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति द्यावापृथिव्यं एककपालो
भवत्यनयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवै न हिन्दति
प्रतिष्ठित्यै ॥ ६ ॥

प्राजापत्यं तेऽश्रोऽनुपाक्तो वेदेनाभिवासयति तस्मा-
द्यजमानस्य द्वाविंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आज्यभागौ च याज्यानुवाक्या उक्ता द्वितीयके ।

अथ द्वितीयानुवाके प्रधानभूत आग्नेयपुरोडाशोऽभिधा-
तव्यः । तत्रादौ तावदुपस्तरणाभिघारणे विधत्ते “प्रजापति-
र्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स आत्मन्नाज्यमधत्त तं देवा अमु-
वक्षेव वाव यज्ञो यदाज्यमप्येव गोऽनास्त्विति सोऽब्रवीद्यज्ञान् व
आज्यभागानुपस्तरणानभिघारयानिति तस्माद्यजन्त्याज्यभागानु-
पस्तरणानभिघारयन्ति” इति । तवेदं तवेदमिति यज्ञसाधन-
द्रव्याणि देवेभ्यो विभज्य दत्त्वा आत्मन्त्याज्यद्रव्यं प्रजापतिः
स्थापितवान् । तं प्रजापतिं देवा एवमब्रुवन्, आज्यमिति य
एष एव यज्ञो नाम, सर्वेषु यज्ञियेषु द्रव्येषु घृतस्यैव धारत्वात्,

तस्मादस्माकमप्यस्मिन्नाज्ये कियानपि भागोऽस्त्विति । ततः
 स प्रजापतिस्तान् देवानेवमब्रवीत्, हे देवा युष्मानुद्दिश्व य-
 ह्यार आज्यभागो यजन्तु, प्रधाने च हविषि अधस्तादुपस्तरण-
 मुपर्यभिघारणं कुर्वन्त्विति । उपसृष्टानुपसृष्टान्तु, अभिघार-
 यानभिघारयन्तु इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादाज्यभागावादौ
 यजेयुः, प्रधानहविषोऽधस्तादुपसृष्टीयुः उपरिष्टाश्चाभिघा-
 रयेयुः । तदेतदुपस्तरणादिसाधनमाज्यं प्रशंसति “ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवींश्चयातयाम-
 माज्यमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयादद्यातयामा हि देवानां प्र-
 जापतिः” इति । अन्यानि पुरोडाशप्रश्वादीनि हवींषि द्विचै-
 र्दिवसैर्यातयामानि गतसाराणि भवन्ति, आज्यं तु ससारमेव
 तिष्ठति, न तु स्त्रादिमानं परित्यजति, तत् कस्मादिति
 ब्रह्मवादिनः परस्परं पप्रच्छुः । तत्र कश्चिद्बुद्धिमान् ब्रह्मवादी
 प्राजापत्यमेतदाज्यमिति ब्रूयात् । इन्द्रान्यादयो देवाः कश्ये
 कस्ये विनश्यत्वाद्गतसारास्त्रेषां मध्ये प्रजापतिस्तु जगदीश्वर-
 त्वात् पुनः पुनस्तादृशानुत्पादयन्नुपसंहरंश्च यथापूर्वमेव तिष्ठ-
 तीत्यगतसारः, तदीयत्वादाज्यमपि सर्वदा ससारमिति । अत्र
 हविष उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सप्त चतुरवदानं विधत्ते
 “इन्द्रांश्चि देवेभ्योऽपाक्रामस्र वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति
 तेभ्य एतच्चतुरवन्तमधारयन् पुरोऽनुवाक्याथै याज्याथै देव-
 ताथै वषट्काराय यच्चतुरवन्तं जुहोति इन्द्रांश्चैव तत् प्री-
 चाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वदन्ति” इति । पुरी-

ऽनुवाक्यादिमन्त्रगतानि यानि गायत्र्यादिच्छन्दांसि तानि हविर्भागभ्यो देवताभ्यो विमुखानि सन्धपाक्रामन् वयं भागरहितानि भूत्वा युष्माकं इव्यानि न वक्ष्याम इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र छन्दःशब्देन तदभिमानिदेवता उच्यन्ते । ततो हविर्भाजो देवाः तेभ्यश्छन्दोभ्यो देवताभूतेभ्यो भागत्वेन चतुरवत्तं दत्तवन्तः । तत्र पुरोऽनुवाक्यादिशब्दाभिधेयाः छन्दोऽभिमानिन्यः, आहुत्याधारभूतोऽग्निर्देवताशब्देनोच्यते । यस्मादेवं तस्मादेतच्छन्दसां प्रीत्यै चतुरवत्तं जुहुयात् । तेन प्रीतानि छन्दांसि हविर्भागभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहन्ति । अथाग्नेयं पुरोडाशं विधत्ते “अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् तदृषयो यज्ञवास्त्वभवायन् तेऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तं तमनुवन्नित्त्राय ध्रियस्व वृहस्पतये ध्रियस्व त्रिश्येभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत तमनुवन्नग्रये ध्रियस्वेति सोऽग्नयेऽध्रियत यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाश्च पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । अङ्गिरो नामका ऋषयः इतो भूलोकादुत्तमा उद्गततमास्वरथा निर्गताः स्वर्गं प्राप्ताः । तत्र स्वर्गे त ऋषयः यज्ञवास्तु यज्ञभूमिमभिलक्ष्य समागताः, तस्यां भूमौ पुरोडाशाभिमानो देवः स्वशरीरमन्तर्धाय कूर्मशरीरी भूत्वा प्रकर्षणं पलायते, तं दृष्ट्वा त ऋषयो ऽनुवन्, इन्द्रादीनां मध्येऽन्यतमस्मै वा दास्यामः त्वं ध्रियस्व त्वमवतिष्ठस्वेति । ततः स पुरोडाशो नातिष्ठत् । अन्यर्थं तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् । अतो दिनद्वयेऽप्यष्टाकपालः पुरोडाश आ-

ग्रेयः अच्युतः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति । अथ
 कपालेभ्य उदासितस्य पुरोडाशस्याभ्यञ्जनोपाञ्जनरूपमखङ्करणं
 विधत्ते “तमब्रुवन् कथाऽहास्या इत्यनुपाक्तोऽभ्रुवमित्यब्रवी-
 स्यथासोऽनुपाक्तोऽवाच्येत्येवमवारमित्युपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादु-
 पानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समर्थे” इति । तं पुरोडाशं त
 षष्ठयोऽब्रुवन् केन हेतुना त्वमहास्याः यज्ञदेवं परित्यक्त-
 वानसि । ततः पुरोडाशोऽब्रवीत् । अनुपाक्तोऽभ्रुवमञ्जनकृता-
 खङ्करणरहितोऽभ्रुवं, तस्मात् त्यक्तवानसि । यथा लोके ब्रकट-
 खासोऽञ्जनरहितोऽवाच्यति विनश्यति । एवमहमप्यञ्जनरहितो
 ऽवारं विनष्टोऽस्मीति, तस्मात् पुरोडाशमुपरिष्ठादधस्ताच्चाज्ये-
 नास्यकुर्यात् । तेन स्वर्गस्य सन्धक् प्राप्तिर्भवति । अथोदास-
 नात्पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते “सर्वा-
 णि कपालान्यभिप्रथयति तावतः पुरोडाशानमुग्निन् लोके
 ऽभिजयति” इति । यावन्ति कपालानि स्थापितानि तावन्ति
 सर्वाणि यथाऽभिव्याप्नोति तथा प्रसारयेत्, तथा सति कपाल-
 सङ्काकान् बद्धन् पुरोडाशान् निर्दृष्टिसाधनत्वेन स्वर्गे प्राप्नोति ।
 पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते “द्यो विदग्धः स नैर्षते योऽष्टतः
 स रौद्रो यः ष्टतः स सदेवस्तस्मादविद्वता ष्टतद्भृत्यः स-
 देवत्वाय” इति । विपरीतत्वेन दग्धो विदग्धः कश्चित् पक्वः
 कश्चिदपक्व इति वाऽऽसम्भावेन वा विपरीतत्वं, तादृशो राक्षस-
 प्रियः । अष्टतोऽपको रुद्रस्य प्रियः । सुष्टुपको देवप्रियः । तस्मा-
 द्द्विपरीतदाहमकुर्वता पुरुषेण पुरोडाशः ष्टतद्भृत्यः सन्धक् पको

यथा भवति तथा कर्तव्यः, तथा सति देवप्रियो भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण 'सं ब्रह्मणा पृथ्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्मान्माधूहति' इति । तदेतद्विधत्ते "भस्मनाभिवासयति तस्मान्माधूसेनास्त्रि कृत्वं वेदेनाभिवासयति तस्मात् केचैः शिरश्कृत्वं" इति । पक्षस्य कठिनस्य पुरोडाशस्योपरि भस्मनाच्छादनमस्यु उपरि मांसाच्छादनमिव भवति, आच्छादनकाले वेदगतदर्भनाडीसंस्पर्शेन केचश्चक्षुश्शिर इव भवति, पुरोडाशिककाण्डे विद्यमानस्यापि विधेरत्रोपन्यासः प्रत्यभिज्ञानार्थः । यद्वा ब्राह्मणयोः ब्राह्मणभेदमभिप्रेत्येयमीदृशी पुनरुक्तिः परिहर्तव्या । पूर्वमवदानकालेऽभिघारणं विहितमिदानोमुदासनकालीनमभिघारणं विधत्ते "प्रच्युतं वा एतदस्मासोकादगतं देवलोकं यच्छृतं हविरनभिघारितमभिघार्योदासयति देवचैवैनङ्गमयति" इति । हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमित्यस्मासोकात् प्रच्युतिः । अभिघारणाभावे शास्त्रीयत्वमसम्पूर्णमिति स्वर्गप्राप्तिः । तस्माच्छास्त्रीयत्वसम्पूर्तर्यमाज्येनाभिघार्य पश्चादुदासयेत्, तथा सति देवेष्वेनङ्गविः प्रापितं भवति । कपालानामुदासनकाले गणनां विधत्ते "यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्याद्य यजमानः प्रमीयेत यद्वे नश्येतां दौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः प्रमीयेत सङ्घायोदासयति यजमानस्य गोपीथाय" इति । एककपालनाशेन मास एको न्यूनो भवेत्, ततो यजमानो चिद्येत । तथा द्विकपालनाशे-

ऽपि । अतो यजमानस्य रक्षाय गणयेत् । अथ प्रमादादिना
नाम्ने प्रायश्चित्तं विधत्ते “यदि नश्लेदान्निमं द्विकपालं निर्वपेत्
द्यावापृथिव्यमेककपालमन्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति द्यावापृथिव्य एककपालो भवत्यनयोर्वा एतन्न-
श्नति यन्नश्नत्यनयोरेवैनद्विन्दति प्रतिष्ठित्यै” इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथ वा ।

नामाग्निहोत्रवक्ष्येवं नामत्वे देवता न हि ॥

मन्त्रो हि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्या-
याञ्च पौर्णमास्याञ्चाप्युतो भवति’ इति । तत्र यथाग्निहोत्र-
शब्दोऽग्नये होत्रमचेत्यमुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयं, तथा-
ग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत् ।
मैवं, नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योति-
र्ज्योतिरग्निः स्वाहेति वाचं जुहोतीत्यनेन वचनेन विहितो
मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिको देवता लभ्यते । इह
तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं ब्र-
ह्मोक्ति, अग्निर्देवता अस्तेत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च
द्रव्यदेवतयोर्हभयोर्गुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति शङ्कनीयं ।
कर्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्रव्यविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन वि-
धानात् । तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

यागे हविर्यजेत् छत्त्रं कोऽयंशः शिष्यतेऽथवा ।

देवार्थलाघजेत् सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र छत्त्रोऽपि पुरोडाशोऽग्नये^१ त्य-
क्तव्यः, तद्धितेन छत्त्रस्याग्निदेवतासम्बन्धावगतेस्यागमन्तरेण
तदनुपपत्तेरिति चेत् । न, द्विर्द्विषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रू-
यते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रं । तथा च सूत्रकारः 'आग्ने-
यस्य पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरस्त्रीनमवद्यति'
इति । तत्र हविषः सकाशात् अङ्गुष्ठपर्वमात्रद्वयं चोच्यते
त्यक्तव्यं । इतरच्छेषणीयं । देवतासम्बन्धाद्वाप्यवदाने ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

चतुर्द्विर्वा पुरोडाशोऽवदानं होमतोक्तितः ।

चतुर्मेवं महाज्येन सिद्धस्याचानुवादतः ॥

दर्शपूर्णमासयोरानुवाद्यते 'चतुरवत्तं जुहोति' इति । तत्र
किं पुरोडाशद्वयगतस्यावदानस्य चतुःसङ्ख्या किं वा तत्र द्वि-
सङ्ख्या चतुष्टुं तु उपस्तरणाभिघारणाभ्यामाज्यावदानाभ्यां सह
सम्पद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयाविभक्त्या
होमकर्मत्वमुच्यते, न चोपस्तरणार्थस्य होमकर्मत्वमस्ति, तस्मात्
पुरोडाशावदाने चतुःसङ्ख्येति प्राप्ते ब्रूमः । *उपस्तरणाभिघा-

* न्यायमाणाविस्तरपाठस्तु एतावान् 'न तावदत्र होमानुवादेन
चतुरवत्तत्वं विधीयते होमस्याप्राप्तत्वात् होममात्रविधाने चतुरवत्तत्व-
मनुवाद्यं तन्माज्यसहितस्यैव युक्तं, द्विर्द्विषोऽवद्यतीति विधिना पुरो-
डाशावदाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात्, तस्मात् पुरोडाशे द्विरवदानं' इति ।

रणाभ्यामवदानाभ्यां प्रसिद्धं चतुरवत्तमनूद्य होमस्य विधा-
नात् हविषो मध्यात् पूर्वार्धादिति द्विरवदानस्यैव प्राप्तिः ।
तस्माद्द्विर्हविषोऽवदानं ।

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

अवदानादि साम्नाथ्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः साम्नाथ्ये पूर्वतोचिता ।

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं तु तथोचितं ।

अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वात्मुख्यक्रमबलत्वतः ॥

दर्शनपूर्णमासयोः साम्नाथ्यधर्मा वस्त्रापाकरणदोहनादयः
प्रथममाज्ञाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादा-
ज्ञाताः । तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तं । ततः प्रावृ-
त्तिक्रमेणावदानमपि साम्नाथ्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
याज्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तं । तत्र
प्रदानं फलप्रत्यासत्त्या मुख्यमवदानं तु तदङ्गं । तथा सति मु-
ख्यस्य क्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यं । मुख्यक्रमो हि
प्रावृत्तिक्रमात् प्रबलः । प्रावृत्तिके हि क्रमे साम्नाथ्ये पूर्व-
मवदानमभिधारणमासादनञ्च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाग्नेयेऽव-
दानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति साम्नाथ्येऽनुष्ठितानि अव-
दानादीन्यङ्गानि मुख्यप्रदानादिप्रकृत्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे तु
आग्नेये प्रथममवदानादि प्रदानान्तं कृत्वा पश्चात् साम्नाथ्ये
तदनुष्ठीयते । तत्र नास्यङ्गाङ्गिविप्रकर्षः । नन्ववदानादिप्र-
दानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तं । तत्र कुतः क्रमविचारः । एवं

तर्हि कृत्वा चिन्तासु । अथवा स्निष्टकृदवदानादिविषयैव चिन्तासु ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वाऽवदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात् तेनानुसमयस्ततः ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः ।

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्तात् तत्र तु केवलात् ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्येकेन विधिना विहितत्वात् द्विसंज्ञाविधिष्टमवदानमेकः पदार्थः, ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्तव्यः, आग्नेयस्य द्विरवदानं कृत्वा तद्धोमात् प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः । अवदानन्तु होमपर्यन्तमेकः पदार्थः होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेः । होमविधिनैवाच्छिन्नं होमार्थमवदानं । अत एव चतुरवत्तं नुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्यरणाभिघारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन् हविर्विषयमवदानद्वित्वं विधातुं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्युच्यते । ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वात्, आग्नेयमवदाय कृत्वा पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

अवत्तनाग्ने तच्छेषात् पुरोडाशादवद्यति ।

यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसम्भवात् ॥

कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धं ये शेषस्ये न ते ततः ।

हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने अयते 'मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यति' इति । तत्र यद्यवत्तं नश्येत् तदानीमवशिष्टात् पुरोडाशात् पुनरप्यवदातव्यं । कुतः, अवदानापादानयोर्मध्य-पूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि सम्भवादिति चेत् । मैवं, कृत्स्नपुरोडाशगते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन अयेते, न त्ववशिष्टभागगते मध्य-पूर्वार्धे । ततो मुख्यहविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यं । अत एव अयते 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरे-युर्वाज्येन ता देवताः परिसङ्क्राय यजेत' इति । तत्र सर्व-शब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविषितत्वात् नाशमात्रे सर्वत्रा-ज्यस्य विधिः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते प्रसृत्या
अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
आस्तां पूषणो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै शतमृष्टिरसि वा-
नस्पत्यो द्विषतो वध इत्याह वज्रमव तत् सश्रयति
धातृव्याय प्रहरिष्यन् स्तम्बयजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी
यावती वेदिस्तस्या एतावत एव धातृव्यं निर्भजति ॥

॥ १ ॥

तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति चिह्नरति चय इमे लोका
 एभ्य एवैनं लोकेभ्यो निर्भजति तूष्णीं चतुर्थः हरत्य-
 परिमितादेवैनं निर्भजत्युहन्ति यद्देवास्या अमेध्यं
 तदपहन्त्युहन्ति तस्मादोषधयः पराभवन्ति मूलं छि-
 नन्ति धातृव्यस्यैव मूलं छिनन्ति पितृदेवत्यातिखाते-
 यतीं खनति प्रजापतिना ॥ २ ॥

यज्ञमुखेन सम्मितामा प्रतिष्ठायै खनति यजमा-
 नमेव प्रतिष्ठां गमयति दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति
 देवयजनस्यैव रूपमकः पुरीषवतीं करोति प्रजा वै प-
 शवः पुरीषं प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोत्युत्तरं
 परिग्राहं परिगृह्णात्येतावती वै पृथिवी यावती वेदि-
 स्तस्या एतावत एव धातृव्यं निर्भज्यात्मन उत्तरं परि-
 ग्राहं परिगृह्णाति क्रूरमिव वै ॥ ३ ॥

एतत् करोति यद्देदिं करोति धा असि स्वधा अ-
 सीति योयुष्यते शान्त्यै प्रोक्षणीरासादयत्यापो वै
 रक्षोघ्नो रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति यज्ञस्य
 सन्तत्यै यं द्विधात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति ॥ ४ ॥

भजति प्रजापतिमैव वै चयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपा-
 ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

दतोये प्रोक्त आग्नेयः पुरोडाशो दिनदये ।

अथ चतुर्थेऽनुवाके वेदिविधातव्या । तस्यास्य वेदेः साधन-
भूतस्य स्फ्यस्य मन्त्रेणादानं विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव
इति स्फ्यमादत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि
देवानामध्वर्युं आस्तां पूषो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै” इति । आ-
ध्वर्यवश्लेषेण पठितं (का०१।प्र०१।अ०१) । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘व्रत-
भृष्टिरसि वानस्यत्यो दिषतो वध इति पुरस्तात् प्रत्यक्षमुत्करे
स्फ्यमुदस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्’ इति । तत्रोक्तमेतं मन्त्रमुत्पाद्य
तात्पर्यं दर्शयति “व्रतभृष्टिरसि वानस्यत्यो दिषतो वध इत्याह
वज्रमेव तत् स्रृष्यति भ्राष्टव्याथ प्रहरिष्यन्” इति । हे स्फ्य
त्वं व्रतभृष्टिरसि व्रतसङ्गाका भृष्टिः व्रतूषां सन्तापरूपं भर्जनं
यस्य स व्रतभृष्टिः । वानस्यतेर्विकारो वानस्यत्यः, दिषतो द्वेषं
कुर्वतो वैरिणो वधो वधहेतुरसि । अनेन मन्त्रेण भ्राष्टव्यार्थं
वज्रं प्रहर्तुमिच्छन् सम्यक् तीक्ष्णीकरोति । यद्यपि स्फ्यस्थानेन
मन्त्रेणात्करे प्रचेपो वेदिनिर्माणादूर्द्धभावी तथाप्यादानप्रस-
ङ्गेन बुद्धिस्थत्वादिदानोमेवोक्तं । वेदिस्थानात् सट्टणस्य पांसो-
र्मन्त्रेणान्यत्र हरणं विधत्ते “स्तम्बयजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी
यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्राष्टव्यं निर्भजति तस्मात्त्राभागं
निर्भजन्ति” इति । यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः
स्तम्बयजुः, तस्य हरणं कुर्यात् । पृथिवि देवयजनीत्यादिभिराध्व-
र्यवकाण्डोक्तैर्वेदिस्थाने स्थापितं दभं कृत्वा पांसुसहितमुत्कर-
देवं गयेत् । तत्रकारः सर्वोऽपि पौरोडाशिककाण्ड एव (का०१।

प्र०१।अ०६) स्पष्टमभिहितः । वेदिर्यावतो विद्यते तावत्येवोप-
 युक्ता पृथिवी, तस्याः पृथिव्या एतावतः प्रदेशात् अनेन स्तम्ब-
 यजुर्हरणेन भ्राष्ट्र्यं निःसारितवानेव भवति । यस्मादत्र भ्राष्ट्र्यो
 भागार्थीति कृत्वा निःसार्यते, तस्मात्सोके अभागं भागाभिलाष-
 रहितं विरोधित्वात् निःसारयन्ति । उक्तस्य स्तम्बयजुर्हरणस्या-
 वृत्तिं विधत्ते “चिर्हरति चय इमे लोका एभ्य एवेनं लोकेभ्यो
 निर्भजति” इति । चतुर्थे पर्याये त्वमन्त्रकं हरणं विधत्ते
 “दृष्यो चतुर्थः हरत्यपरिमितादेवेनं निर्भजति” इति ।
 चिरादृत्त्यैव लोकत्रयान्निःसारितत्वाच्चतुर्थेन हरणेन लोक-
 त्रयवहिर्भूतात् सर्वस्मादपि देशान्निःसारितो भवति । वेदि-
 स्थाने स्थितस्योपरितनमृद्भागस्यापसारणं विधत्ते “उद्गन्ति
 यदेवास्या अमेधं तदपहन्ति” इति । उपरिभागस्योच्छ्रिष्टा-
 दिस्पर्शसम्भवात् मेधानर्हत्वं । विहितमुद्गननमनूय प्रशंसति
 “उद्गन्ति तस्मादोषधयः पराभवन्ति” इति । तस्मादुद्गन-
 नादचोत्पन्नासृषादयः पराकृता विनाशिता भवन्ति । तत्र-
 त्यागामोषधीनां यानि मूखानि पुनः प्ररोहाय भूमौ स्थि-
 तानि तेषां ह्येदं विधत्ते “मूलं छिनत्ति भ्राष्ट्र्यस्यैव मूलं
 छिनत्ति” इति । पुनः प्ररूढानां दृष्यानां दर्भास्तरणहविरासा-
 दनादिविरोधित्वात् भ्राष्ट्र्यत्वं । चुबुकमारभ्य केशपर्यन्तं यज-
 मानस्य यन्मुखपरिमाणं तद्गुणेन प्रदर्शयित्वा तत्परिमितं खननं
 विधत्ते “पितृदेवत्यातिखातेयतीं खनति प्रजापतिना यज्ञ-
 मुखेन सन्मितां” इति । प्रादेशपरिमाणमतिक्रम्य खनने पैदको

वेदिः स्यात् । यज्ञस्य यज्ञानुष्ठातुर्यजमानस्य मुखं यज्ञमुखं, तच्च प्रजापतिस्वरूपं चागदारा प्रजापालकत्वात्, तेन मुखेन सञ्चितां हतवान् भवति । पञ्चान्तरं विधत्ते “आ प्रतिष्ठावै खनति यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति” इति । अनायासेनाप-
 नेतुं ब्रह्माः पांसवोऽप्रतिष्ठाः, या लघस्ताहृडा भूमिः सा प्रतिष्ठा, तत्पर्यन्तं खननेन यजमानः प्रतिष्ठां प्रापितो भवति । दक्षिणभागसौम्यं विधत्ते “दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति देवयजमस्यैव रूपमकः” इति । दक्षिणभागस्य निबले पिहयज-
 मस्य रूपं स्यात् । मार्दवकारिपांसुयुक्तं विधत्ते “पुरीषवतीं करोति प्रजा वै पञ्चवः पुरीषं प्रजथैवेनं पशुभिः पुरीषवक्तं करोति” इति । यस्यां भूमौ प्रजापशुसञ्चारवाञ्छं तस्यां पांसुवाञ्छत्वात् प्रजादीनां पुरीषत्वं । यजमानोऽपि प्रजा-
 दिभिः पुरीषवान् भवति । वेदिनिर्माणात् पूर्वं वषवस्वेत्या-
 दिभिर्मन्त्रैः वेदिमीमर्दित्रैः पूर्वपरिग्रहः । निर्माणादूर्द्ध्व-
 तमसीत्यादिभिर्मन्त्रैस्तन्निर्दित्र उत्तरपरिग्रहस्तमिमं विधत्ते
 “उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णात्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिसखा एतावत एव भ्राह्म्यं निर्भञ्जात्मन उत्तरं परि-
 ग्राहं परिगृह्णाति” इति । पूर्वपरिग्रहेष्वैव वेदिमर्थादायां सिद्धायामपि पुनरुत्तरपरिग्रह आत्मने स्वीकृत्याय भवति । मन्त्रकाण्डोक्तेन मन्त्रेण समीकरणं विधत्ते “क्रूरमिव वा एतत् करोति यदेदिं करोति धा असि खधा असीति यो-
 युष्यते ब्रान्धै” इति । खननेन निस्सोम्यतभावापादनं क्रूरं,

समीकरणेन तच्छान्तिर्भवति । हे वेदे धा अषि धारथि-
 अषि, तदेतद्विशेष्यते स्वधेति तव स्वरूपं वर्धिरादिकं धारथ-
 शीत्यर्थः । यदुक्तं सूत्रकारेण 'प्रोक्षणीरभिपूर्व्यादस्य५ स्फ्यमपोश्च
 दक्षिणेन स्फ्यमस्य५स्युष्टा उपनिगीय स्फ्यस्य वर्त्मन् साद-
 यति' इति । तदेतद्विधत्ते "प्रोक्षणीरासादयत्यापो वै रक्षो-
 ग्नी रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति यज्ञस्य सक्त्यै"
 इति । "अर्घ्यविधिप्रस्तावे 'तानि हवा एतानि रक्षा५सि गा-
 यत्रियाभिमन्त्रितेनाश्वसा ब्राम्यन्ति' इति श्रुतत्वादेर्षां रक्षो-
 ग्नत्वं । स्फ्यरेखाया अविच्छिन्नत्वात् तत्र सादनं यज्ञस्यावि-
 च्छेदाद्य भवति । सादनकाले डेव्यस्य पाप्मनोऽङ्गिर्विनाश्रध्यानं
 विधत्ते "यं दिव्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति" इति । योज-
 यतीत्यर्थः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
 यकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यङ्गिर्हवी५षि प्रौक्षीः केनाप
 इति ब्रह्मण्येति ब्रूयाद्द्विर्ह्वैव हवी५षि प्रोक्षति ब्रह्म-
 खाप इध्मावर्हिः प्रोक्षति मेध्यमेवैनत् करोति वेदिं
 प्रोक्षत्यृक्षा वा एषाऽलोमकाऽमेध्या यद्देदिर्मेध्यामेवैनां

* अन्यविधानप्रसङ्गे । इति तै० ।

करोति दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिर्वासाद्य प्र ॥ १ ॥

उक्षत्येभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपो निनयति शान्त्यै पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवैनं करोतीयन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितं बर्हिःस्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयत्यनतिदृश्रःस्तृणाति प्रजयैवैनं पशुभिरनतिदृश्रं करोति ॥ २ ॥

उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरः सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हविष्कृतमेवैनः सुवर्गं लोकां गमयति चेधाऽनक्ति चय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति न प्रतिशृणाति यत् प्रतिशृणीयादनूर्द्धम्भावुकं यजमानस्य स्यादुपरीव प्रहरति ॥ ३ ॥

उपरीव हि सुवर्गो लोको नियच्छति वृष्टिमेवासौ नियच्छति नात्यग्रं प्रहरेद्यदत्यग्रं प्रहरेदत्यासारिष्यध्वर्योर्नाशुका स्यान्न पुरस्तात् प्रत्यस्येद्यत् पुरस्तात्

प्रत्यस्येत् सुवर्गास्त्रोकाद्यजमानं प्रतिनुदेत् प्राञ्चं प्रहरति यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति न विष्वञ्चं वियुयाद्यद्विष्वञ्चं वियुयात् ॥ ४ ॥

स्थस्य जायेतोर्द्धमुद्यौत्पूर्द्धमिव हि पुंसः पुमानेवास्य जायते यत् स्थेन वोपवेषेण वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा हस्तेन योयुष्यते यजमानस्य गोपीषाय ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति तस्य क्व सुवर्गो लोक इत्याहवनीय इति ब्रूयाद्यत् प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति यजमानमेव ॥ ५ ॥

सुवर्गं लोकं गमयति वि वा एतद्यजमानो स्त्रिशते यत् प्रस्तरं योयुष्यन्ते बहिरनुप्रहरति शान्त्या अनारम्भण इव वा एतद्ध्वर्युः स ईश्वरो वैपनो भवितोर्ध्रुवासीतीमामभिमृशतीर्य वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रतितिष्ठति न वैपनो भवत्यगाश्नग्नीदित्याह यद्भूयादगन्नग्निरित्यग्नावग्निं गमयेन्निर्यजमानः सुवर्गास्त्रोकाङ्गजेदगन्नित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ६ ॥

आसाद्य प्रानतिदृश्यं करोति हरति वियुयाद्यजमानमेवाग्निरिति सप्तदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ • ॥

चतुर्थे वेदिनिर्माणमन्त्रेषु प्रपञ्चितं ।

अथ पञ्चमे तस्यां वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगोऽभिधीयते । तत्र बर्हिषः प्रोक्षणं विधातुं प्रसीति “ब्रह्मवादिनो वदन्यद्भिर्हवींषि प्रोक्षीः केनाप इति ब्रह्मणेति ब्रूयादद्भिर्हवींषि प्रोक्षति ब्रह्मणापः” इति । हे अध्वर्यो ष्टुह्यर्थं हवींषि त्वमद्भिः प्रोक्षीः प्रोक्षितवानसि । केनान्येन ष्टुह्येन द्रव्येणेमा आपः प्रोक्षितवानसीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टे अध्वर्युर्ब्रह्मणा मन्त्रेणेत्युत्तरं ब्रूयात् । यस्मादेतदुभयं प्रोक्षणं यद्योक्तं तथैव वर्तते, अत एव मन्त्रव्याख्याने श्रूयते ‘प्रोक्षिताः स्येत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः’ इति । तेन मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । इदानीं विधत्ते “इभार्बर्हिः प्रोक्षति मेध्यमेवैनत् करोति” इति । एनदिभा बर्हिःस्येत्युभयं । इभार्बर्हिःप्रोक्षणवत् वेदेरद्भिः प्रोक्षणं विधत्ते “वेदिं प्रोक्षत्यृचा वा एषाऽसोमकाऽमेध्या यदेदिर्मेध्यामेवैर्णा करोति” इति । सोमरहितत्वाद् रुचा पक्षे सती यागयोग्या न भवति तस्माद्योग्यत्वाय प्रोक्षणं । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘अन्तर्वेदि पुरोगन्धि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्ययं प्रोक्षत्यन्तरिचाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूक्षं’ इति । तदेतद्विधत्ते “दिवे त्वान्तरिचाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रोक्षत्येभ्य हवींनक्तोकेभ्यः प्रोक्षति”

इति । दिवे त्वेत्यादिमन्त्रास्तत्काण्ड एव (का०१।प्र०१।अ०११) व्याख्याताः । यदुक्तं सूत्रकारेण 'प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै ओषेरोत्तरस्थाः सज्जतं निनयेत्' इति । तदेतद्विधत्ते "क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपो निनयति ब्रान्धै" इति । प्रस्तरस्य धारणं विधत्ते "पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवैवं करोति" इति । वेदिपूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा प्रस्तरं धारयेत् तच्च सूत्रेऽभिहितं 'ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा' इति । धारणाय मुखसमानमौन्नत्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते "इदन्नं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन षष्ठीतं" इति । वेदिखननवद्ब्रह्माख्येयं । वेद्यां स्तरणं विधत्ते "बर्हिः सृष्ट्वाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति" इति । स्तरणे नीरन्मूलं विधत्ते "अनतिदृश्रं सृष्ट्वाति प्रजयैवैवं पशुभिरनतिदृश्रं करोति" इति । अतिब्रयेन भूमेर्दश्रमतिदृश्रं तद्यथा न भवति तथा सृष्ट्वायात् । तेन यजमानं प्रजया पशुभिस्य सर्वतो वेष्टितत्वादिति स्पष्टं द्रष्टुमयोग्यं करोति । स्त्रीर्णस्य बर्हिष उपरि प्रस्तरसादनं विधत्ते "उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरं सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाऽयजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः" इति । स्तरणार्थस्य बर्हिषोऽधःस्थितत्वात् प्रजात्वं । प्रस्तरस्य प्रधानभूतत्वाद्यजमानत्वं । अधस्तादास्त्रीर्णस्य बर्हिष उपरिष्ठात् साद्यमानस्य प्रस्तरस्य मध्ये तिर्यक्तयां द्वाभ्यां दर्भाभ्यां व्यवधानं विधत्ते "अनर्द्धधाति व्यावृत्तौ" इति । तदेतदन्नर्धानं

मन्त्रकाण्डोक्तेन विशेषेण चत्वे स्य इति मन्त्रेण क्रियते । प्रस्तर-
 रखासादनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् प्रहरणकालीनान् विशेषान्
 विधित्पुरादौ प्रस्तरस्य घृतेनाख्यानं विधत्ते “अनक्ति हवि-
 ष्कृतमेवैव सुवर्गं लोकं गमयति” इति । *प्रस्तरखानद-
 गोचद्रथत्वेन स्वरूपतो हविष्वाभावेऽपि अख्येनेन हविषुं
 कृतं भवतीति । तादृशमेनं प्रस्तरं स्वर्गप्राप्तियोग्यं करो-
 ति । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘सुप्तु प्रस्तरमनन्त्रकं रिहासा
 इति जुह्वामयं, प्रजां योनिमित्युपसृति मयं, आयाचन्तामाप
 श्लेषधय इति भ्रुवाद्यां मूलमेवं चिः’ इति । तदेतद्विधत्ते
 “वेधानक्ति चय इमे लोका एव एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति”
 इति । प्रस्तरस्य प्रहरणे हेद्योपादेद्यौ प्रकारौ विधत्ते “न प्रति-
 श्टयाति यत् प्रतिश्टणीयादनूर्द्ध्वभाक्कं यजमानस्य स्यादुप-
 रीव प्रहरत्युपरीव हि सुवर्गं लोकः” इति । †अङ्गारेषु चुबेषु
 प्रतिक्षेपः प्रतिशरणं तत्र कुर्यात्, यदि कुर्याद्यजमानस्यानूर्द्ध्व-
 भाक्कं स्यात् स्वर्गप्राप्तिसाधनं न भवेदित्यर्थः । तस्माद्ब्र-
 ह्मसमुन्नतं कृत्वा प्रस्तरमग्रेरुपर्येव प्रहरेत् स्वर्गलोकस्योपर्येव
 वर्तमानत्वात् तत्प्राप्तिसाधनं भवति । प्रस्तरयुक्तस्य हस्तस्याधो-
 मुखत्वं विधत्ते “नियच्छति वृष्टिमेवास्मै नियच्छति” इति ।
 हस्तो न्यग्भूतो यथा भवति तथा कुर्यात् तेन यजमानार्थं
 वृष्टिमेव न्यग्भूतां करोति । प्रस्तरायस्वाहवनीयातिक्रमं नि-

* प्रस्तरस्य दर्भमुष्टेरिति का० ।

† अङ्गारेभ्योऽर्धेन प्रक्षेप इति तै० ।

षेधति “नात्ययं प्रहरेद्यदत्ययं प्रहरेदत्यासारिष्यध्वर्योर्ना-
शुका स्यात्” इति । अतिक्रान्तमयं यस्य तदत्ययं । तद्यथा भव-
ति तथा न प्रहरेत्, किन्तु प्रक्षराद्यमा*हवनीयस्योत्तरत एव
नयेत् । अत्ययप्रहरणे हि दृष्टिरत्यासारिषी भवति तस्याध्व-
र्योर्विनाशमशोखा स्यात् । अत्याधिक्येन वर्षणमतिसारिषीलं,
तेन सस्यानि फलितुमयोग्यानि भवन्ति, सोऽयमध्वर्योर्नाशः ।
अथवा व्याधिविशेषेणाध्वर्युर्गच्छेत् । पूर्वस्यां दिशि प्रक्षरस्य
मूलं पश्चिमस्यामयमित्येवविधं प्रहरणं निषेधति “न पुरस्तात्
प्रत्यक्षेद्यत् पुरस्तात् प्रत्यक्षेत् सुवर्गासोकाद्यजमानं प्रतिमुदेत्”
इति । पश्चिमायत्वं निषिध्य प्रागयत्वं विधत्ते “प्राञ्चं प्रहरति
यजमानमेव सुवर्गे सोकं गमयति” इति । प्रक्षरगतानां
दर्भायाणां सर्वतो विक्षेपणं निषेधति “न विष्वच्चं विद्युद्या-
द्यद्विष्वच्चं विद्युद्यात् स्थस्य जायेत” इति । विष्वच्चं नानादि-
ग्गतं यथा भवति तथा न विद्युद्यात् न विक्षेपयेत् । तद्विक्षेपणे
यजमानस्य स्थपत्यमेव जायेत, स्त्रीव्यञ्जनस्य विस्त्रिष्टरूपत्वात् ।
दर्भायाणां समूहरूपेणैकीभावं विधत्ते “ऊर्द्धमुद्यौत्यूर्द्धमिव
हि पुंसः पुमानेवास्य जायते” इति । ऊर्द्धं इच्छाकारेणैकायं
यथा भवति तथा उद्यौति उत्कर्षेण मिश्रयेत्, पुंसां व्यञ्जन-
मूर्द्धाकारं भवति, ततोऽस्य पुमानेव जायते । सोऽयमाग्नीध्रस्य
व्यापारः । तथा च सूत्रकार आह “त्रिरञ्जलिनाग्नीध्रो वि-
ष्वच्चं प्रक्षरमूर्द्धमुद्यौति” इति । तस्मिन्नेकीकरणे साधनान्तरं

* आहवनीयान्तर एवान्तरांधापयेदिति तै० ।

निविध्य हसं विधत्ते “यत् रूपेण वोपवेषेच वा योयुष्येत सृति-
रेवास्व वा हस्येण योयुष्यते यजमानस्य गोपीयाच” इति ।
योयुष्यते विस्मिष्टभूतस्यैकीकरणं, अथवा प्रस्तरमूलस्य *सम्ब-
गविस्मिष्टं विहायोत्सेपणं । तद्यदि रूपेणोपवेषेच वा क्रियेत सेचं
यजमानस्य हिंसा । हस्येणैव योयुष्यते रचायै भवति । प्रस्तर-
प्रहरणस्याधारत्वेनाहवनीयं विधत्ते “ब्रह्मवादिभो वदन्ति किं
यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति तस्य क्व सुवर्गो लोक इत्या-
हवनीय इति ब्रूयाद्यत् प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति यजमानमेव
सुवर्गं लोकं गमयति” इति । यज्ञस्य सम्बन्धि किमङ्गं यज-
मानस्यानीचमिति ब्रह्मवादिभिः पृष्ठे बुद्धिमान् प्रस्तर इति
उत्तरं ब्रूयात् । सुवु प्रस्तरस्याङ्गनं कृत्वा तत्रैकं द्रव्यं पृथक्कृत्य
प्रज्ञातं स्थापयेत्, तस्येदानीमग्नौ प्रहरणं विधत्ते “वि वा
एतद्यजमानो स्त्रियते यत् प्रस्तरं योयुष्यते बर्हिर्नुप्रहरति
जान्ते” इति । प्रस्तरमूलमुत्खिपन्तीति यत् एतेन यजमानो
विस्त्रियते विशेषेणास्पीभवति रोगेण कृमो भवतीत्यर्थः । प्रज्ञा-
तत्वेन स्थापितस्य बर्हिर्वोऽनुप्रहरणे तस्यास्पीभावस्य ज्ञान्ति-
र्भवति । तदेतद्बर्हिःप्रहरणं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतं ‘आयुषे
लेत्यक्तस्य द्रव्यमपादाच प्रज्ञातं निधाय’ इति । ‘अथैनमाहा-
ग्नीभ्रोऽनुप्रहरति यत् प्रस्तरात् द्रव्यमपात्तं तदनुप्रहरति’ इति
च । मन्त्रकाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शनं विधत्ते “अना-
रन्ध्र इव वा एतर्ध्वर्धुः स ईश्वरो वेपथो भवितोर्भुवाधीती-

* सम्बन्धादाहारोत्सेपमिति तै० ।

मामभिमृशतीयं वै भ्रुवाऽस्वामेव प्रतितिष्ठति न वेपनो भवति” इति । एतर्हि प्रक्षरप्रहरणादूर्द्धं प्रक्षररूपस्य यजमानस्य स्वर्गोऽवस्थितत्वात् अध्वर्युरनारक्षण इव निरासम्बन्ध इव भवति । स च वेपनो भवितोरीश्वरः पाप्मनस्वामिराहित्यभयेन सर्वदा कम्पनशीलो भवितुं समर्थो भवति, निरन्तरं भवति कम्पमान इत्यर्थः । भ्रुवाशीति भूमिस्यर्जनेन सम्बन्धप्रतिष्ठो न कम्पते । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘अथैनमाहाग्नीध्रः संवदस्वेत्यगाश्नग्नीदित्यध्वर्युरगन्नित्याग्नीध्रः’ इति, अनयोः प्रश्नोत्तरमन्त्रयोः शाखान्तरपाठनिराकरणपूर्वकं मन्त्रद्वयोच्चारणं विधत्ते “अगाश्नग्नीदित्याह यद्भूयादगन्नग्निरित्यग्नावग्निं गमयेन्निर्यजमानः सुवर्गासोकाद्भजेदगन्नित्येव भूयाद्यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति” इति । हे अग्नीत् हे आग्नीध्र किं यजमानः स्वर्गं गतवान् । प्रश्नोत्तरनाथेयं मुक्तिः । अगन्नग्निरित्येष शाखान्तरगतो मन्त्रपाठः, तस्मिन् पाठे वद्विः स्वर्गगत इत्यर्थो भवति, तत् त्वयुक्तं । आहवनीयोऽच स्वर्गत्वेन विवक्षितः, तस्मिन् स्वर्गरूपेऽग्नौ तमग्निमेव प्रापितवान् भवति, यजमानं स्वर्गासोकाग्निः शारितवान् भवति । तस्मादग्निरित्येतत् पदं मन्त्रे परित्यज्यागन्नित्येतावदेव भूयात् । तेन यजमानः स्वर्गं लोकं गतवानित्यर्थो लभ्यते ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः ॥ • ॥

अग्नेस्त्रयो ज्यायाः सो धातर आसन् ते देवेभ्यो
 हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सौऽग्निरबिभेदित्यं वाव स्य
 आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सौऽपः प्राविशत् तं
 देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत् तमशपद्धिया-
 धिया त्वा वधासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं
 धियाधिया घ्नन्ति शप्तः ॥ १ ॥

इह तमन्वविन्दन् तमब्रुवन्नुप न आवर्तस्व हव्यं नो
 वहेति सौऽब्रवीदरं वृणौ यदेव वृहीतस्याहुतस्य
 बहिःपरिधि स्कन्दात् तन्मे धातृणां भागधेयमसदिति
 तस्माद्यहुहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति परिधीन् परिदधाति
 रक्षसामपहत्यै सःस्पृश्यति ॥ २ ॥

रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्तात् परिदधात्यादि-
 त्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाःस्यपहन्युर्द्धं समिधावाद-
 धात्युपरिष्ठादेव रक्षाःस्यपहन्ति यजुषान्यां तूष्णीमन्यां
 मिथुनत्वाय हे आदधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञस्यार्त्या वसी-
 यान्तस्यादिति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भू-
 तानां ॥ ३ ॥

पतये स्वाहेति स्कन्मनुमन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदात्त्या
 यजमानो वसीयान् भवति भूयसीर्हि देवताः प्री-
 णाति जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वच्चै पुरोडा-
 शावुपाशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायाथो मियुन-
 त्वायाग्निरमुष्मिन् लोक आसीद्यमोऽस्मिन् ते देवा अ-
 भुवन्नेतेमौ विपर्युहामेत्यन्नाद्येन देवा अग्निं ॥ ४ ॥

उपामन्त्रयन्त राज्येन पितरौ यमं तस्माद्भिर्देवा-
 नामन्नादो यमः पितृणां राजा य एवं वेद् प्र रा-
 ज्यमन्नाद्यमाप्नोति तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन् यद्-
 मये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यद्मये स्विष्टकृतेऽवद्यति भा-
 गधेयेनैव तद्रुद्रं समर्धयति सृष्टत्सृष्टदवद्यति सृष्ट-
 दिव हि रुद्र उत्तरार्धादवद्यत्येषा वै रुद्रस्य ॥ ५ ॥

दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते द्विरभिधा-
 रयति चतुरवत्तस्याथै पशवो वै पूर्वा आहुतय एष
 रुद्रो यद्भिर्यत् पूर्वा आहुतीरभिजुहुयाद्रुद्राय पशू-
 नपि दध्यादपशुर्यजमानः स्यादतिहाय पूर्वा आहुती-
 जुहोति पशूनां गोपीथाय ॥ ६ ॥

शप्तः स्पर्शयति भूतानामग्निं रुद्रस्य सप्तचिःशच्च ॥

॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपा-
ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रयोगो बर्हिषः स्यष्टं पञ्चमे प्रतिपादितः ।

अथ षष्ठेऽनुवाक उपांशुयाजस्त्रिष्टुतौ वक्रव्यौ । तत्रादौ
तावत् परिधीनां परिधानं विधातुं प्रसूति “अग्नेस्त्रयो
व्यायाः सो भ्रातर आसन् ते देदेभ्यो ह्यं वहन्तः प्रामीचन्त
सोऽग्निं रविभेदित्यं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निस्त्रायत
सोऽपः प्राविशत् तं देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत् तमश्र-
पद्भिश्चाधिया त्वा वध्यासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धिया-
धिया भ्रन्ति शप्ते हि तमन्वविन्दन् तमब्रुवन्नप न आवर्तस्व ह्यं
नो वहेति सोऽब्रवीद्दरं वृषै यदेव गृहीतस्याऽतस्य बहिःपरिधि
स्कन्दात् तस्मै भ्रादृषां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याऽ-
तस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणा-
ति” इति । यथा भ्रातरस्त्रयो हविर्वहनेन मृता इत्यमेव स्य
आर्तिमारिष्यतीति यो हविर्वहति स मरणं प्राप्नोतीति भीतो
ऽग्निर्निस्त्रायत यथा देवैर्न ज्ञायते तथा निस्त्रीनोऽभूत् । नि-
स्त्रीय सोदकमध्ये प्राविशत् । तमुद्दिश्य प्रकर्षेणान्वेषणं कर्तु-
मैच्छन् । तदा जलस्थितो मत्स्यः तत्रस्थितमग्निं देवानामघेऽ-
ब्रवीत्, ततोऽग्निस्त्वं मत्स्यमेवमश्रपत्, हे मत्स्य यस्त्वं देवानामघे
मामेवं ज्ञापितवानसि पिशुनो भूत्वा प्राब्रवीः तादृशं त्वां आ-
सधारिणः कैवर्ताः धियाधिया वध्यासुः तेन तेन आसा-

दिना साधनेन, यदा यदा यदा हन्तुं धीर्भवति तदा तदा राचावहनि वा बधं कुर्वन्तु इति । यस्मादेवं शतसप्तसप्तात् मत्स्यं तदा तदा भ्रन्ति । मत्स्यमुखेन विज्ञाते वक्रौ देवास्तमग्निं प्रति अस्मात्समीपे समागच्छ ह्यं चास्मदीयं वहेत्यब्रुवन्, तथा सोऽग्निर्वरमवृणोत् विगृहीतस्य हविषः समन्धि यदेव द्रव्यं होमात्पुरा परिधिभ्यो बहिः प्रच्यवेत् तदस्मदीयानां भ्रातृणां भागधेयमस्त्विति । ततस्तथैव देवैर्वरो दत्तः । तेन स्कन्नेन तानग्निभ्रातृन् यजमानः प्रीणयति । इदानीं विधत्ते “परिधीन् परिदधाति रक्षसामपहत्यै” इति । यस्मात् परिधिभ्यो बहिर्देशेऽग्नेर्भ्रातृणामुपयुक्तस्यस्मात् परिधीनग्नेः परितः स्थापयेत् । तन्तु रक्षसामपघाताय भवति । पश्चिमदिशि स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां संस्यर्जनं विधत्ते “संस्यर्जयति रक्षसामनन्ववचाराय” इति । परिधीनां समीचीने स्थर्जयति रक्षसां प्रवेष्टुं छिद्राभावादग्निस्मीपे सञ्चारो न भवति । दिक्त्रयदृष्टान्तेन पूर्वस्यामपि दिशि प्रसक्तं परिधिं वारयति “न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्द्रक्षां स्थापयन्ति” इति । रक्षसामपघातः परिधेः प्रयोजनं, तच्चादित्योदयेनैव सिध्यति । आग्नेय्यामैशान्यां चाचारसमिधोः स्थापनं विधत्ते “ऊर्द्धं समिधावादधात्युपरिष्ठादेव रक्षां स्थापयन्ति” इति । दक्षिणोत्तरपरिधोरग्नेः स्थापनीये इति ऊर्द्धं, तेन स्थापनेन दिक्चतुष्टय इव ऊर्द्धदेशेऽपि रक्षसामपघातो भवति । तयोर्दक्षिणसमिधः स्थापने मन्त्रकाण्डास्तातं वीतिहोचं त्या क्व इति

(का०१।प्र०१।अ०११) मन्त्रं विधत्ते “यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय” इति । स्त्रीपुरुषयोरिव समन्त्रकामन्त्रकयोः परस्परं वैश्वस्याम्मिथुनत्वं । समिधो द्वित्वं प्रशंसति “द्वे आदधाति दिपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” इति । प्रायश्चित्तरूपेण स्तुतानुमन्त्रणं विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञ-स्यार्था वसीयान्त्सादिति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहेति स्तुतमनुमन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदार्था यजमानो वसीयान् भवति भृयसीर्देवताः प्रीणाति” इति । इविषः स्तुन्दने सति यज्ञस्य विनाशेन यो यजमानो विनाश-भिमुखो भवति स कथं तत्परिहारेण वसुमन्तरो भवेदिति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो बुद्धिमानुत्तरं ब्रूते, त्रिभिरेतैर्मन्त्रैः स्तु-तमनुमन्त्रयेतेति । भूपत्यादयो देवताविशेषा अग्निभ्रातरो वा, तेभ्यः स्वाहेति यदनुमन्त्रणं तेन यज्ञस्यापि आर्था विनाश-मप्राप्य यजमानो वसुमन्तरो भवति । यस्मादयं भूपत्यादिका भृयसीर्देवताः प्रीणयति तस्माद्युक्तं तस्य वसुमन्तरत्वं । अथो-पांशुयाजं विधत्ते “जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाश्रावुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायाथो मिथुन-त्वाय” इति । यदन्वञ्चावनुक्रमगतौ आग्नेयाग्नीषोमीयपुरो-डाशौ स्यातामेतेन यज्ञस्य जामि आलस्याय क्रियेत । अत आलस्यपरिहाराय तयोः पुरोडाशयोर्मध्ये उपांशुयाजं यजेत् । किञ्च पुरोडाशद्रव्यक एको याग आज्यद्रव्यकोऽपर इति मिथुनत्वं । अथ स्निष्टकृतं विधत्ते “अग्निरमुष्निन् लोक

आधीसमोऽस्मिन् ते देवा अत्रुवञ्जेतेमौ विपर्युहामेत्यस्त्राद्येन देवा
अग्निमुपामन्त्रयन्त राज्ञेन पितरो यमं तस्मादग्निर्देवानाम-
स्त्रादो यमः पितृणां राजा य एवं वेद प्र राज्यमस्त्राद्यमाप्नोति
तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन् यदग्नये स्त्रिष्टुक्तेऽवद्यन्ति यदग्नये
स्त्रिष्टुक्तेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्गुद्रं समर्धयति” इति । पुरा
कदाचिदग्निः स्वर्गे स्थितः, यमस्तु भूर्लोकः, तदा मनुष्याणां
पाकादिनिव्यादनाभावात् पितृणां राजाभावाच्चाग्नियमयो-
र्विपरिवर्तनं कर्तुमिच्छावन्तो देवा आगच्छतेति परस्परमाह-
यास्त्राद्येनोत्कोचेन तमग्निं भूर्लोके समागन्तुं उपच्छन्दितवन्तः,
पितरस्तु राज्ञेनोत्कोचेन यमं स्वर्गलोके गन्तुं प्रसोभितवन्तः,
यस्मादेवं तस्माद्देवानां मध्येऽग्निरस्त्रादो बह्वक्षभक्तोऽभूत्,
यमश्च पितृणां राजाऽभूत् । य एतदुभयं वेद स प्रहृष्ट-
राज्यमस्त्राद्यश्च प्राप्नोति । ततो देवास्तस्मा अग्नये भागं दत्त-
वन्तः, कोऽसौ भागः, यजमाना अग्नये स्त्रिष्टुक्ते यद्भुविरव-
द्यन्ति सोऽस्य भामः, तस्मादग्नये स्त्रिष्टुक्तेऽवद्येत्, तथा सति
तदग्नये देवैः दत्तेन भागेन इद्रं क्रूरमग्निं समृद्धं करोति ।
यदुक्तं सूत्रकारेण ‘सर्वेषां हविषां उत्तरार्धात् सद्यत् सद्यद-
वद्यति स्त्रिष्टुक्ते’ इति । तदेतद्विधत्ते “सद्यत् सद्यदवद्यति
सद्यदिव हि इद्र उत्तरार्धादवद्यत्येषा वै इद्रस्य दिक् स्वाया-
मेव दिग्नि इद्रं निरवद्यते” इति । एक एव इद्र इति
श्रुत्यन्तरात् सद्यदवदानसदृशो इद्रः, येयमैशानी वैवेषा
इद्रस्य दिक्, सा चोत्तरभागवर्तिनी । तस्मादुत्तरार्धावदानेन

स्वकीयायामेव दिग्नि इद्रं निःशेषेण तोषयति । इतरह-
विषामिव ब्रह्मदभिघारणं प्राप्तमपवदति “द्विरभिघारयति
चतुरवत्तस्याष्टै” इति । उपस्वरणमेकं, हविरवदानं द्वितीयं,
ततो द्विरभिघारणेन चतुरवत्तसम्पत्तिः । यद्युक्तं सूत्रकारेण
‘उत्तरार्धपूर्वार्धं जुहोत्यसंसृष्टामितराभिराहुतिभिः’ इति ।
तदेतद्विधत्ते “पञ्चवो वै पूर्वा आहुतय एष इद्रो यदग््निर्यत्
पूर्वा आहुतीरभिजुहुयाद्भुद्राय पशून्पि दध्यादपशुर्यजमानः
स्यादतिहाय पूर्वा आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपोथाय” इति ।
पूर्वाः पुरोडाशाद्याहुतयः पशुस्वरूपाः, पशुवदिष्टार्थप्रापक-
त्वात् । अयन्वग्निः क्रूरत्वाद्भुद्रः । यदि पूर्वा आहुतीरभिसन्ध-
तासामुपरि जुहुयात् तदा पशून् सर्वान् घातुकाय इद्राय
प्रयच्छेत्, ततो यजमानोऽपशुः स्यात् । तस्मात् पूर्वा आहुतीः
परित्यज्य दूरे जुहुयात्, एवं होमः पशूनां संरक्षणाय भवति ।

अत्र भीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

उपांशुयाज इत्येषोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ।

विष्णादिवाक्ये विस्यष्टविधेरस्थानुवादता ॥

जामिलोक्तेरन्तरात्त उपांशुगुणके विधौ ।

सत्यर्थवादो विष्णादिसद्रूपं भ्रौवमन्त्रतः ॥

इदमावाचते ‘जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ
पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति । ‘विष्णुरुपांशुय-
ष्टव्योऽजामिलाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्योऽजामिलायामोषोमा-
वुपांशुयष्टव्यावजामिलाय’ इति । तत्र विष्णादिवाक्येषु विहि-

तस्य चागचयसमुदायस्यानुवाद इति चेत् । न, आग्नेयाग्नी-
षोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम
उपन्यासात् पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्वं । न ह्यन्त-
रालगुणविशिष्टं विधेयं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु
तत् प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यं । न चात्र यजतीति
वर्तमाननिर्देशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याश्रयणात् । अन्त-
रालकाले उपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात् तद्विशिष्टकर्मण
उपांशुयाजनामकत्वं । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्यस्येन वाक्येन
विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः स्यात् । न चात्र विहित-
यागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समाधातव्येन जामि-
त्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि-
वा इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्य एकवाक्य-
त्वप्रतीतेः । न खल्वेकस्मिन् वाक्ये विधेयवाक्यत्वं सम्भवति । न
चात्र विधित्वित्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः । ध्रौवस्यैव द्रव्य-
त्वात् । नापि देवताया असम्भवः । नानाशाखास्युपांशुयाज-
क्रमे पठिते वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवता-
चयस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्माद्यजतीत्येतद्विधायकं ।

द्वयमाध्यायस्थान्निमपादे चिन्तितं ।

उपांशुयाजे यत्किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुतायिमः ।

विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र द्रव्यविशेषस्थानुक्तत्वादौ-
च्छिकं द्रव्यमिति चेत् । न, आज्यस्य श्रुतत्वात् । तावश्रुतामग्नी-

षोमावाज्यस्यैव तावुपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति श्रुतं । न चैव-
मयनियतं यत्किञ्चिदाज्यं स्यादिति ब्रह्मनीयं, भ्रौवस्य वि-
हितत्वात् । सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते चद्भुवाद्यामाज्यमिति
विहितं । विध्यश्रवणेऽपि भ्रौवाज्यस्य सप्रयोजनत्वाच्च विपरि-
णामः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात् तान्त्रिको वायिमो भवेत् ।

अविशेषात् प्रकरणात् तान्त्रिकोऽत्र निश्चयते ॥

तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् विष्णुर्होपांशुयष्ट्य
इत्यादेरर्थवादत्वेनाविधायकत्वात्, अन्यस्य च देवताविधेर-
दर्शनात्, यागेन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च । मैवं । उपांशु-
याजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वाद्दर्शपूर्णमासतन्त्रमप्यप-
ठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्यापांशुयाजे निश्चयते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु निश्चयो वा तदापि किं ।

प्रजापतिरुताग्निः स्याद्ग्रीषोमावुतापि वा ॥

विष्णुर्द्युदाग्निमुत्सृज्य विकल्प्यं देवताचयं ।

कोऽप्यत्रानियमान्मैवमुपांशुत्वादिचक्षणत्वात् ॥

प्रजापतिरुपांशुत्वात् तृष्णोन्भावयोगतः ।

अग्नेर्मुख्यत्वतो मैवं तथाज्यादेरपाठतः ॥

अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र काश्चविधानतः ।

विष्णुर्थाज्यादितस्तत्र प्राजापत्योक्तिबाधनात् ॥

याज्याचैविध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽच देवताः ।

विधिभेदार्थवादेऽपि प्राप्तं चयमनूद्यते ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकाभावात्तः कोऽपीति चेत् । न, वक्ष्य-
माणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् । यत्किञ्चित् प्राजा-
पत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वेव तत् क्रियत इति वचनादुपांशुत्व-
धर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवतेति चेत् । न, प्रजापतिं मनसा ध्याये-
दिति विधेस्त्वृष्णीन्भावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयाग-
देवत्वेन मुख्यत्वाद्भिर्देवतेति चेत् । न, तदुपांशुयाजक्रमे
अग्निविषययाज्याद्यपाठात् । तावद्भूतामित्यादिपूर्वादाहृतवा-
क्याद्ग्रीषोमौ देवतेति चेत् । न, तस्य वाक्यस्य पौर्णमासी-
कालविधायकत्वात् । कस्याञ्चिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्ण-
वयाज्यापुरोऽनुवाक्ययोः पाठात् विष्णुर्देवतेति चेत् । न, तथा
यति शाखान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्ययाज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्बाधः
प्रसज्येत । तस्मान्नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्रजापत्यग्री-
षोमविषयाभ्यां याज्यापुरोऽनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्रो देवता
विकल्प्यन्ते । अत एवोपांशुयाजविधिभेदेऽर्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तं
देवताचयमनूद्यते । विष्णुर्दुपांशुयष्ट्योऽजामित्वाय प्रजापतिर्दु-
पांशुयष्ट्योऽजामित्वायाग्रीषोमावुपांशुयष्ट्यावजामित्वायेति ।
तस्माद्देवताविकल्पः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यचिन्तितं ।

दर्शादिर्वा तस्य कासो दर्श एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाश्रसान्निध्यादाद्यो दर्शोऽग्नितोऽयतः ॥

विष्णुयाज्याङ्गितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥

‘जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाश्रावुपाश्रु-
श्रुचाजमन्तरा यजत्यजामित्वाय’ इति । पुरोडाश्रयोर्मध्येऽसौ
यागो विहितः, पुरोडाश्रौ च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ,
अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ ततो द्विपुरोडाश्रसन्निधेः समान-
त्वात् दर्शः पूर्णिमा चेत्युभयमपि तस्योपांश्रुयाजस्य काल इत्या-
द्यः पक्षः । अमावास्यायां प्रकृत्य याज्याकाले आग्नेययाज्याया
ऊर्द्धं ऐन्द्राग्नयाज्याया अधस्तात् वैष्णवयाज्यायाः पाठात् प्र-
करणस्य सन्निधितः प्रबलत्वात् दर्श एव काल इति मध्यमः
पक्षः । तावद्भूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांश्रु पौर्णमास्यां य-
जन्निति पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानादाचमिकस्य च विधेः
प्रबलत्वात् पौर्णमास्येव कालः । तथा सति वैष्णवयाज्या-
प्रकरणादुक्तव्यतां ।

तच्चैवान्यच्चिन्तितं ।

पुरोडाश्रैक्ययुक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।

स्यादा नास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्कवत् ॥

सोमात् प्राग्ग्नीषोमीयपुरोडाश्ररहिता केवलाग्नेयपुरो-
डाश्रयुक्ता पौर्णमासी भवति, स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भव-
तीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमयागोत्तरकालीनत्वावगमात्,
तस्मादुपांश्रुयाजो नास्ति । कुतः । उपांश्रुयाजमन्तरा यज-
तीति पुरोडाश्रद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानात् इति

प्राप्ते ब्रूमः । किं चागे पुरोडाशावन्तरासकासस्य विशेषण-
भूतावुतोपलक्षणीभूतौ । नाद्यः अन्तरासवत् तद्विशेषणयोरप्यु-
पांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तं । उपांशुयाजवत् तथो-
रपि स्नातश्लेषैव फलान्वयात् । द्वितीये तु ब्रह्मन्वायेनोपल-
क्षकस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षिते काले चागोऽस्ति
अथा ब्रह्मध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते
कस्मिंश्चिद्दिने ब्रह्मं धमतः पुष्ट्यस्याभावेनोपलक्षकस्य धनेरभासे
ऽपि उपलक्षिते तस्मिन् काले सेवकः समागच्छति तथाचापि
द्रष्टव्यं । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापाराकारं सूर्य-
नत्यादिकं सम्भाष्येत तर्ह्यत्रापि सम्भवत्येवाग्रेयपुरोडाश उपल-
क्षकः । तस्मादेकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्तुपांशुयाजः ।

द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

उपांशुयाजद्रथेषु शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्भुविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वतः ॥

उक्ताव्यद्रथशेषस्तु भाव्युपसृष्टादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं ततः कथं ॥

ध्रौवादाव्यादुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण
स्त्रिष्टुकादिकं शेषकार्यं कर्तव्यं । कुतः 'तद्यत् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः
समवद्यति' इति वाक्येन प्रापितत्वादिति चेत् । मैवं, कृतार्थद्रव्य-
शेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तिमर्हति, ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थं
तेन कर्तव्यानां भविष्यतामुपसृष्टादीनां सङ्गावात्, तस्मान्न
तेन शेषकार्यं भवति ।

चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

स्त्रिष्टुक्तं संस्कृतौ क्षीणं उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन् युक्तं कर्मस्थितः चयः ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रथेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।

त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥

योऽयं स्त्रिष्टुक्तद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःशेषसंस्कार इत्य-
विवादं । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावस्यभावे सति ता-
वतैवोपक्षीयः स्त्रिष्टुक्तद्यागे नापूर्वसोपकरोति, न चैकस्मिन्
कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते भ्रमः । कर्मण्येकत्वेऽ-
प्यंशभेदात् प्रयोजनभेदो न विद्ध्यते, मन्त्रपाठो द्रव्यप्रथेपो
देवतोद्देशेन त्यागश्चेति चयोऽंशाः, तत्र त्यागेन परमापूर्वोप-
युक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात् स्त्रिष्टुक्तदुभयार्थः, एव-
मन्यप्रधानपशुपुरोडाशावष्टुदाहार्यौ ।

अत्रैवान्यचिन्तितं ।

प्रयोजकः स्त्रिष्टुक्तं किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।

यदा प्रकृतोपजोवी स्यादाद्यः सस्य सिद्धये ॥

उत्तरार्धेति शब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजोव्येष वर्ततां ॥

दर्शनपूर्वमासयोः श्रूयते 'उत्तरार्धात् स्त्रिष्टुक्ते समवसति'
इति, सोऽयं स्त्रिष्टुक्तद्यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदु-
त्तरार्धस्य च प्रयोजकत्वादुभयाभावे स्त्रिष्टुक्तभावादिति चेत् ।
मैवं, उत्तरशब्दोऽर्धशब्दस्य सर्वनामत्वाद्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं

कश्चित् भागिनमाकाङ्क्षतः, अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः
प्रकृतो भागवांस्य, तस्मात् तमेवोपजीव्य खिष्टकृद्यागः प्रवर्तते
न त्वन्यस्य प्रयोजकः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

शेषात् खिष्टकृदेकस्मात् सर्वेभ्यो वैकतः कृते ।

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारमाग्यतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'शेषात् खिष्टकृते समवद्यति' इति ।
तत्राग्नेयादीनां चयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य
हविषः शेषाद्देवदातव्यं तावदेव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेत् ।
मैवं, उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदीयते, संस्कारस्य सर्वेष्वपि
हविःषु समानः । तस्मात् सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः खिष्टकृद-
नुष्ठेयः ।

इति माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्वि-
तीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत् स घृतं निषिक्तमवि-
न्दत् सोऽब्रवीत् कौऽस्येश्वरो यज्ञेऽपि कर्तोरिति तावद्ब्रू-
तां मिषावरुणौ गारेवावमीश्वरौ कर्तौः स्व इति तौ
ततो गाः समैरयताः सा यष यष न्यक्रामत् ततो

घृतमपीद्यत् तस्माद्भृतपद्युच्यते तदस्यै जम्भोपहृतः
रथन्तरः सह पृथिव्येत्याह ॥ १ ॥

इयं वै रथन्तरमिमामेव सहान्नाद्येनापह्वयत् उप-
हृतं वामदेव्यः सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं
पशूनेव सहान्तरिक्षेणोपह्वयत् उपहृतं वृहत् सह
दिवेत्याहैरं वै वृहदिरामेव सह दिवोपह्वयत् उपहृताः
सप्त होषा इत्याह होषा एवोपह्वयत् उपहृता धेनुः ॥
२ ॥

सहर्षमेत्याह मियुममेवोपह्वयत् उपहृतो भक्षः स-
खेत्याह सोमपीथमेवोपह्वयत् उपहृतांश्च हो इत्याहा-
त्मानमेवोपह्वयत् आत्मा ह्युपहृतानां वसिष्ठ इडामु-
पह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोपह्वयते चतुरुपह्व-
यते चतुष्पादो हि पशवो मानवीत्याह मनुर्द्योतां ॥ ३ ॥

अग्नेऽपश्यद्भृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्भृतमपीद्यत्
तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाः
समैरयतां ब्रह्म देवकृतमुपहृतमित्याह ब्रह्मैवोपह्वयते
दैव्या अध्वर्यव उपहृता उपहृता मनुष्या इत्याह
देवमनुष्यामेवोपह्वयते य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं
वर्धनित्याह ॥ ४ ॥

यज्ञाय चैव यजमानाय चाश्विमाशास्त उपहृते
 द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिवी एवोपहृयते पूर्वजे
 ऋतावरी इत्याह पूर्वजे ह्येते ऋतावरी देवी देवपुत्रे
 इत्याह देवी ह्येते देवपुत्रे उपहृतोऽयं यजमान इत्याह
 यजमानमेवोपहृयत उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो
 भूयसि हविष्करणे उपहृतो दिव्ये धामन्नुपहृतः ॥५॥

इत्याह प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूयो
 हविष्करणं सुवर्गो लोको दिव्यं धामेदमसीदमसी-
 त्येव यज्ञस्य प्रियं धामोपहृयते विश्वमस्य प्रियमुप-
 हृतमित्याहाच्छब्दकारमेवोपहृयते ॥ ६ ॥

आह धेनुरेतां वर्धनित्याह धामन्नुपहृतश्चतु-
 स्त्रिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

उपांशुयाजः षष्ठेऽस्मिन् स्त्रिष्टुक्च समीरितः ।

आध्वर्यवं समाप्याथ होत्रश्रेषो निरूप्यते ॥

तत्रास्मिन् सप्तमेऽनुवाके दडोपाङ्गानविधिस्तन्मन्त्रव्याख्या-
 नञ्च प्रस्तुयते । मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्ड एव समाह्वताः “उप-
 हृतं रथन्तरं सह पृथिव्या । उप मा रथन्तरं सह पृथि-

या ऋयतां । उपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण । उप मा वाम-
 देव्यं सहान्तरिक्षेण ऋयतां । उपहृतं हृहत् सह दिवा ।
 उप मा हृहत् सह दिवा ऋयतां । उपहृताः सप्त होत्राः ।
 उप मा सप्त होत्रा ऋयतां । उपहृता धेनुः सहर्षभा । उप मा
 धेनुः सहर्षभा ऋयतां । उपहृतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः
 सखा ऋयतां । उपहृतांश्च हो । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो
 अस्यां इडा ऋयतां । इडोपहृता । उपहृतेडा । मानवी घृत-
 पदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहृतं । दैव्या अध्वर्यव उप-
 हृताः उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं
 वर्धन् । उपहृते द्यावापृथिवी । पूर्वजे च्छतावरी । देवी देव-
 पुत्रे । उपहृतोऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृ-
 तः । भृगुषि हविष्करष उपहृतः । दिव्ये धामन्युपहृतः ।
 इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । विश्वस्य प्रिय-
 मुपहृतं । विश्वस्य प्रियस्योपहृतस्योपहृतः” (ब्रा०का०३।प्र०५।
 अ०८) इति । एतद्विनियोगं बोधाद्यनेो दर्शयति ‘उक्ता
 इडाया अपास्तानुपांशुः प्रोक्ताश्चैरुपहृतत उपहृतेडेति प्रतीची-
 मिडोपहृतेति पराची’ इति । अस्याद्यमर्थः । गोब्ररीरूपाया
 इडाया देव्याः अपा वेदे स्पृष्टं प्रोक्ताः उपहृतं रथन्तरमि-
 त्येवमाद्य उपहृतांश्च हो इत्येवमन्तास्यान्मन्वानुपांशु जपेत्,
 तत ऊर्ध्वमिडोपहृतेत्यादिकं उचैः पठेत् । उपहृतशब्दस्य
 प्रथमप्रयोगेऽपीडा प्रतीचीनमुखा भवति, चरमप्रयोगे परा-
 चीनमुखेत्युच्यत इति । तानेतान्मन्वान् व्याचिख्यासुरादाविडा-

जन्मप्रकारं दर्शयति “मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत् स घृतं निषिक्तमविन्दत् सोऽब्रवीत् कोऽख्येन्दरो यज्ञेऽपि कर्तारिति तावन्नूतां मित्रावरुणौ गोरेवावमीश्वरौ कर्तौः स्व इति तौ ततो गां समैरयतां सा यच यच न्यक्रामत् ततो घृतमपीयत तस्माद्घृतपयुष्यते तदस्यै जन्म” इति । पुरा कदाचिन्ननुः पृथिव्या उपरि यज्ञार्थं किं द्रव्यमस्तीति सर्वचान्वेषणमकरोत्, अग्निय च तत्र गोः पादाङ्कितेषु भूप्रदेशेषु निषिक्तं घृतं लब्धवान् । लब्धा च देवानामग्रे स एवमब्रवीत्, अस्य गोः पदेषु स्थितस्य घृतस्य स्वरूपं यथा लौकिकभोजनादिषूपयुक्तं तथा यज्ञेषूपयुक्तं कर्तुं कः समर्थ इति । तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ मित्रावरुणौ मनुं प्रत्यब्रूतां । किमनेन कार्यभूतेन घृतेन, तत्कारणभूताया गोरेव यज्ञाङ्गभावं कर्तुमावां समर्थौ स्व इति । एवमुक्त्वा तौ तत ऊर्ध्वं तामिडारूपां गां भूमौ समैरयतां समानयतां । सा च गौर्भूमौ यच यच नितरां पादं प्रक्षिप्तवती तत्र तत्र गोपदाङ्किते भूप्रदेशे घृतं निष्पीडितमासीत् । यस्मादस्याः पादेभ्यो घृतं निर्गतमासीत् तस्मादिदं घृतपदीति प्रसिद्धाऽभूत् । एवमस्माद्दृष्ट्या यज्ञभूमौ जन्म सम्पन्नं । अथ मन्त्रं व्याचष्टे “उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्याद्येयं वै रथन्तरमिमामेव सहास्रास्येनोपहृतये” इति । अद्रथन्तरं साम तत् पृथिव्या सह मयोपहृतं समीपे यथा तिष्ठति तथाङ्गानं हतमित्यर्थः । एतस्मिन्मन्त्रवाक्ये रथन्तरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते, यथा षट्सु पृष्ठ-

सोपसामसु रथन्तरं सामाद्यं, तथा त्रिषु लोकेषु भूमिः,
 आद्यमन्त्रगतेन पृथिवीब्रह्मेन तत्कार्यमन्नाद्यमुपलक्ष्यते । तथा
 सत्यन्नाद्येन सह भूमिरुपहृतेत्येष मन्त्रवाक्यस्वार्थः । एवमुत्तरे
 ऽपि मन्त्रा अगूद्य व्याख्यायन्ते । तत्र सामविशेषवाचिना वाम-
 देव्यब्रह्मेन तत्सामसाध्याः पञ्चव उपलक्ष्यन्ते, तदेतद्दर्शयति
 “उपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेणेत्याह पञ्चवो वै वामदेव्यं
 पशून्नेव सहान्तरिक्षेणोपहृत्यते” इति । इराब्रह्मवाच्या पुष्टिः,
 तत्सम्बन्धि बृहत्सामैरं पुष्टेर्बृहत्सामसाध्यात्वादित्येतमर्थं दर्श-
 यति “उपहृतं बृहत् सह दिवेत्याहैरं वै बृहदिरामेव सह
 दिवोपहृत्यते” इति । आश्रयाद्यनेन ये होत्रका* दर्शिताः
 होता प्रधास्ता ब्राह्मणाच्छी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽश्वावाक इति,
 तदुपहृतापरत्वं दर्शयति “उपहृताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा
 हवोपहृत्यते” इति । सहर्षभेति पदेन सूचितमर्थं दर्शयति
 “उपहृता धेनुः सहर्षभेत्याह मिथुनमेवोपहृत्यते” इति । भक्षः
 सखेत्यनेन सोपकारकं सोमपानमुपलक्ष्यत इति दर्शयति
 “उपहृतो भक्षः सखेत्याह सोमपीयमेवोपहृत्यते” इति । हो-
 त्रब्रह्मः प्रयुक्तः स्वरूपवाचीत्येतद्दर्शयति “उपहृतां हो इत्याहा-
 त्तानमेवोपहृत्यते” इति । उपहृतब्रह्माङ्गुष्ठितिः दूरादाङ्गानस्य
 घटनेनादरार्था† । आत्मन उपहृते प्रयोजनं दर्शयति
 “आत्मा उपहृतानां वसिष्ठः” इति । यस्मादुपहृतानां रथन्तर-

* ये होत्रकाख्ये । इति तै० ।

† दूरादाङ्गानस्याभेदादरार्था । इति भा० ।

पृथिव्यादीनां भवः सखेत्यन्तानां उपवाचयित्तमः आत्मा तदधीनत्वादितरोपाङ्गानस्य, तस्मादात्मनोऽप्युपाङ्गानं कर्तव्यं । इडोपहतेत्यारभ्य मानवीत्येतस्मात् प्राचीनस्य वाक्य-समूहस्य तात्पर्यं दर्शयति “इडामुपहयते पशवो वा इडा पशूनेवोपहयते चतुरूपहयते चतुष्पादो हि पञ्चवः” इति । इडाशब्देन गोशरीरधारिणी देवतोच्यते । तस्या उपाङ्गानं इडोपहतेत्यादिवाक्येन कुर्यात् । इडायाः पशुरूपत्वात् तदुपाङ्गानेन पशुप्राप्तिर्भवति । आरोहावरोहरूपयोर्वाक्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वारमुपाङ्गानं सम्पद्यते । पशूनां चतुष्पदत्वादेतदुपपन्नं । तयोरावृत्त्या मध्ये सेयमिडाऽस्मानुपाहयतामित्येतदिडादेवतायाः प्रार्थना स्वस्मिन् देवतानुग्रहार्थं । मनुः पृथिव्या इत्यस्मिन्नुपाख्याने मानवीत्यादिशब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येतद्दर्शयति “मानवीत्याह मनुर्हीतामयेऽपभ्यहृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाहृतमपीक्षत तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाः समैरयतां” इति । पुरा देवैर्निष्पादितमिडोपङ्गानरूपं यत् कर्म तस्योपङ्गानं दर्शयति “ब्रह्म देवहृतमुपहृतमित्याह ब्रह्मैवोपहयते” इति । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तामित्यादिश्रुतिषु श्रुता ये दैव्या अध्वर्यवः ये च दृश्यमाना मनुष्यास्तेषामुभयेषामुपाङ्गानं दर्शयति “दैव्या अध्वर्यव उपहृता उपहृता मनुष्या इत्याह देवमनुष्यानेवोपहयते” इति । पूर्वाक्ता ये दैव्या मानुषाश्च ये ऽध्वर्यवस्ते सर्वेऽपीमं यज्ञमवन्तु यज्ञपतिञ्च वर्धयन्तु इत्येव-

माग्नीःपरतां दर्शयति “य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं वर्धा-
 नित्याह यज्ञाय चैव यजमानाय चाग्निषमाग्नास्ते” इति ।
 उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्यत्र यथा पृथिवीशब्दोऽस-
 लक्षकः नात्र तथा द्यावापृथिवीशब्दार्थौ किन्तु स्वार्थपरावि-
 त्येतद्दर्शयति “उपहृते द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिवी
 एवोपहृतयते” इति । ते च द्यावापृथिव्यौ देवतिर्यङ्मनुष्वा-
 द्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पन्ने, अतश्चब्दवाच्यो यज्ञोऽनयोर्वर्तत इति
 अतावर्था, नैते केवलं अगादिरूपे किन्तु देव्यौ, देवाः पुत्राः
 ययोस्ते देवपुत्रे इत्येतां विशेषणार्थमिद्धं दर्शयति “पूर्वजे
 अतावरी इत्याह पूर्वजे ह्येते अतावरी देवी देवपुत्रे इत्याह
 देवी ह्येते देवपुत्रे” इति । यजमानः प्रस्तर इत्यादिवत् अत्र
 यजमानशब्दो नार्थान्तरलक्षक इत्येतद्दर्शयति “उपहृतोऽयं
 यजमान इत्याह यजमानमेवोपहृतयते” इति । येषां देव-
 यज्यादीनामर्थं यजमानोपहृतं तानेतान् विसृष्टं दर्शयति
 “उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण उपहृतो
 दिव्ये धामन्नुपहृत इत्याह प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पन्नवो
 भूयो हविष्करणं सुवर्गे लोको दिव्यं धाम” इति । सोम-
 यागादिरूपाया उत्तरदेवयज्यायाः प्रजाहेतुत्वेन प्रजात्वं ।
 अस्यामेवेष्टौ ब्रह्महविःसम्पादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वं । इदं मे
 देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवा-
 क्यस्य विवाचितं तात्पर्यं दर्शयति “इदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य
 प्रियं धामोपहृतयते” इति । इदं प्रवर्तमानं मदीयं हविर्देवा

जुषन्तामिति वक्तुं तस्मिन् दर्शपूर्णमासकर्मणि यजमान उप-
 ऋत इत्येतावदेव न भवति किन्तु इदं निरूढपशुबन्धरूपं
 कर्म चिकीर्षुरसि सोमयागरूपमिदं कर्म चिकीर्षुरसीत्येवं सर्व-
 कर्मानुष्ठानविवक्षया यज्ञस्य प्रियमिदं धाम स्थानं प्रति यज-
 मानं उपऋयते, सर्वकर्मविवक्षाद्येतानां वीप्सा । अन्यद्यज-
 मानस्य यत् प्रियं तत् सर्वमुपऋतं, तस्य चोपऋतस्य सर्वस्य
 प्रियस्य स्वामी यजमान उपऋत इत्यनेनोपाङ्गानस्य न्यूनतां
 विचार्य सम्पूर्णता सम्यद्यत इत्येतद्दर्शयति “विश्वमस्य प्रिय-
 मुपऋतमित्याहाह्मत्कारमेवोपऋयते” इति । अपेक्षितस्वा-
 र्थस्य प्रच्छादनेनानुष्ठानवैद्यर्थं ह्मत्कारः तद्यथा न भवति
 तथैवैनं यजमानमुपऋतवान् भवति ।

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धार्थोत्साहतोऽयिमः ।

प्रत्यचोत्साह्य कृत्स्नमन्त्र इडार्थो नोहनं ततः ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपाङ्गानमन्त्रे वाक्यमेतदाज्ञायते ‘दैव्या
 अध्वर्यव उपऋता उपऋता मनुष्या य इमं यज्ञमवान् ये
 यज्ञपतिं वर्धान्’ इति । ये दैव्या अध्वर्यवः यज्ञमवन्ति ये च
 मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽपि अत्रोपऋता इत्यर्थः ।
 अस्मिन् वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजनने समवेतो
 ऽर्थः प्रतीयते । तत इडोपाङ्गानमन्त्रात् पृथक्कृत्य अभिवृद्धार्थं
 जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यतां । तथा सति सचे
 यज्ञपतीनां वज्रत्वाद्भवचनान्ततया यज्ञपतिब्रह्म ऊहनीय

इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रत्यक्षश्रुत्या हत्त्रमन्त्र इडोपाङ्गाने विनि-
युक्तः, एकवाक्यत्वञ्च हत्त्रमन्त्र उपलभ्यते प्रकरणञ्चेदमि-
डायाः, अतः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधाच्च खिन्नविनियोगः
सम्भवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्तरवाक्य-
मिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सदैकवाक्यतापन्नमिडां प्रशं-
सति, प्रशंसा च एकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति
नास्ति सचे तदूहः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

पशवो वा इडा स्वयमादत्ते काममेवात्मना पशू-
नामादत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रयच्छति वाचस्यतये
त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह वाचमेव भागधयेन प्रीणाति
सदसस्यतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै चतुर-
वत्तं भवति इविवै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं यज्ञोता
प्राश्नीयाहोता ॥ १ ॥

आर्तिमार्च्छेद्यद्मौ जुहुयाद्द्रुद्राय पशूनपि दध्या-
दपशुर्यजमानः स्याद्वाचस्यतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह

पुरोक्षमेवैनज्जुहेति सदसस्यतये त्वा हुतं प्राश्नामी-
त्याह स्वगाहृत्यै प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणां
ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति वि वा एतद्यज्ञं ॥ २ ॥

छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्नन्त्यङ्गिर्माजयन्त आपो वै
सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञः सन्तन्वन्ति देवा वै
यज्ञाद्द्रुमन्तरायन्त यज्ञमविध्यत् तं देवा अभिसम-
गच्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुवन् स्विष्टं वै न इदं
भविष्यति यद्दिमः राधयिष्याम इति तत् स्विष्टकृतः
स्विष्टकृत्वं तस्याविष्टं निः ॥ ३ ॥

अहन्तान् यवेन समितं तस्माद्यवमाचमवद्येद्यज्या-
योऽवद्येद्रोपयेत् तद्यज्ञस्य यदुप च स्तृणीयाद्भि च घा-
रयेदुभयतःसःश्रायि कुर्यादवदायाभिघारयन्ति द्विः
सम्यद्यते द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै यत् तिरश्चीनम-
तिहरेदनभिविष्टं यज्ञस्याभिविध्येदग्नेण परिहरति
तीर्थेनैव परिहरति तत् पूष्णे पर्यहरन् तत् ॥ ४ ॥

पूषा प्राश्य दतोऽरुणत् तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागे
ऽदन्तको हि तं देवा अब्रुवन् वि वा अयमार्थ्यप्राशित्रि-
यो वा अयमभूदिति तद्दृहस्यतये पर्यहरन्त्सोऽबिमे-
दृहस्यतिरित्यं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स एतं म-

नमपश्यत् सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्यब्रवी-
न्न हि सूर्यस्य चक्षुः ॥ ५ ॥

किञ्चन हिनस्ति सौऽविभेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हिः-
सिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतियुक्त्वामीत्यब्रवीत् सवितुप्रसूत एवै-
नद्ब्रह्मणा देवताभिः प्रतियुक्त्वात् सौऽविभेत् प्राञ्चन्तं
मा हिःसिष्यतीत्यग्नेस्त्वास्येन प्राञ्चामीत्यब्रवीन्न ह्य-
ग्नेरास्यं किञ्चन हिनस्ति सौऽविभेत् ॥ ६ ॥

प्राशितं मा हिःसिष्यतीति ब्राह्मणस्योदरेणेत्यब्र-
वीन्न हि ब्राह्मणस्योदरं किञ्चन हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्र-
ह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठोऽप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति
यः प्राशिचं प्राञ्चत्यद्विमीर्जयित्वा प्राणान्तसम्मृशते
ऽमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्थानमुप-
ह्वयते ॥ ७ ॥

प्राञ्चीयाद्धोता यज्ञं निरहरन्तश्चक्षुरास्यं किञ्चन
हिनस्ति सौऽविभेच्चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपा-
ठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

इडोपाङ्गानमुदितमनुवाके हि सप्तमे ।

इडाप्राग्निचमसौ द्वावुच्येते अष्टमे पुनः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण 'पुरस्तात् प्रत्यङ्गासीन इडाया होतु-
र्हस्तेऽवान्तरेडामवद्यत्यध्वर्युः प्रथममवदानमवदधाति स्वयम्
होतोत्तरं' इति, तदिदं होतुरवदानं विधत्ते "पशवो वा
इडा स्वयमादत्ते काममेवात्मना पशूनामादत्ते न ह्यन्यः
कामं पशूनां प्रयच्छति" इति । गोरूपाया इडायाः पशुत्वेन
तामिडामाददानो होता पशूनामभिलषितार्थं स्वीकृतवान्
भवति, होतुरन्यो न कश्चिदपि पशूनामिडारूपाणां कामं
दातुं समर्थः । इडाभागप्राशनमन्त्रानुत्पाद्य व्याचष्टे "वाच-
स्यतये त्वा ऊतं प्राश्नामीत्याह वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति
सदस्यस्यतये त्वा ऊतं प्राश्नामीत्याह स्वगाह्यै" इति । इडो-
पाङ्गानरूपा या वाक् तस्याः पतिर्होतुर्जीवात्मा तस्मै ऊतं,
हे पुरोडाश त्वां भक्षयामि । अनेन मन्त्रोच्चारणेन भागं दत्त्वा
वार्चां देवतां प्रीणयतीत्यर्थः । सदसो यज्ञसभायाः पति-
र्होतुर्जीवात्मा तस्मै ऊतं त्वां भक्षयामि । अनेन तस्य पुरोडा-
शस्य खोदरगतत्वं भवति । होतुर्हस्ते क्रियमाणस्यावदानस्य
सङ्गां विधत्ते "चतुरवत्तं भवति हविर्वै चतुरवत्तं पशव-
श्चतुरवत्तं" इति । प्रधानस्य हविषश्चतुरवत्तत्वं पूर्वमेव दर्शितं
तस्मान्मादिदमपि हविरेव भवति, चतुष्पात्सङ्गासाम्यात्
तस्य पशुरूपत्वं । प्रकारान्तरेण भक्षणं प्रशंसति "यद्धोता
प्राश्नीयाद्धोताऽऽर्तिमाच्छेद्यदग््नौ जुहुयाद्रुद्राय पशून्पिद-

ध्यादपशुर्यजमानः स्याद्वाचस्यतये त्वा ऊतं प्रात्रामीत्याह
 परोक्षमेवैगञ्जुहोति सदसस्यतये त्वा ऊतं प्रात्रामीत्याह स्व-
 गाह्ये” इति । देवतारूपाया इडाया भक्षणेन होता मरणं
 प्राप्नुयात्, प्राञ्जनं परित्यज्याऽग्नौ तद्भागहोमे सति इडारूप-
 गवादिपशून्निरूपाय क्रूराय रुद्राय समर्पितवान् भवति,
 ततो यजमानः पशुरर्हितः स्यात् । तस्माद्वाचस्यतये त्वा ऊत-
 मिति प्रथममुक्त्वा पश्चाद्भक्षणे सति साक्षाद्गौ ऊतं न भवतीति
 रुद्राय पशुसमर्पणं न भवति । वाचस्यतिव्यवधानेन परोक्ष-
 मेव ऊतत्वात् स्वयमपि साक्षादिडां न प्रात्राति किन्त्व-
 न्यस्मै ऊतमेव प्रात्रातीति इडाप्राञ्जनप्रयुक्तो मरणदोषो न
 भवतीति, ईदृशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय सदस-
 स्यतय इत्यादिकं पठनीयं । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘यजमान-
 पञ्चमा इडां प्रात्रन्ति” इति, तदिदं विधत्ते “प्रात्रन्ति
 तीर्थ एव प्रात्रन्ति दक्षिणां ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददा-
 ति” इति । तीर्थे दुःखोत्तरणावसरे प्राञ्जनेन हि दुःखमु-
 च्छीर्यते । अतिभिः प्राञ्जने सति दक्षिणापि दत्ता भवति,
 तद्दानमेतस्मिन् प्रधानयागोत्तरणावसरे । यदुक्तं सूत्रकारेण
 ‘मनोज्योतिरित्यङ्गिरन्न्वेदि प्रक्षरे मार्जयित्वा’ इति, तदिदं
 विधत्ते “विवा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यन्मथ्यतः प्रात्रन्त्यङ्गिर्मार्जयन्त
 आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञः सन्तन्वन्ति” इति ।
 ‘सत्यमापः सर्वा देवता आपः’ इति श्रुत्यन्तरादेषां सर्वदे-
 वतारूपत्वं । अथ प्राञ्जिन्नावदानपरिमाणं विधत्ते “देवा वै

यज्ञाद्द्रुमन्तरायन्त्य यज्ञमविध्यत् तं देवा अभिसमगच्छन्त
कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुवन् खिष्टं वै न इदं भविष्यति यदि-
मः राधयिष्याम इति तत् खिष्टकृतः खिष्टकृत्वं तस्याविद्धं
निरकृन्तन् यवेन सन्धितं तस्माद्यवमाचमवद्येत्” इति । देवाः
पुरा यज्ञं प्रथममकुर्वन् तदा खिष्टकृदग्निरूपं इद्रमन्तरित-
वन्तः, तेनान्तरायेण कुपितः सन् इद्रस्तदीयं यज्ञमविध्यत्
विकल्पमकरोत्, तं इद्रं देवा अभिमुख्येन गत्वा तदिदं यज्ञा-
नुष्ठानमस्माकं कल्पतां सम्पूर्णं भवतु इति प्रार्थितवन्तः । तदा-
र्षी केषिद्बुद्धिमन्तो देवा इतरान् प्रत्येवमब्रुवन् यदि वयं तं इद्रं
इविःप्रदानेनाराधयिष्यामस्तर्ह्यस्माकमिदं कर्म खिष्टं भविष्य-
तीति । ततो इविराराधनेन खिष्टकरणात् इद्ररूपस्याग्नेः खि-
ष्टकृत्वं सम्पन्नं । ततो देवास्तमारार्थ्य तस्य सम्बन्धि यद्यवमाचं
पुरोडाशाग्निरूपमाविद्धमासीत् तदाविद्धमुपहतं निरकृन्तन्
निष्कृत्य ह्यब्रुवन्तः, यस्मादेवं तस्मात् प्राग्निचभागं यवमाच-
मवद्येत् । अधिकावदानं प्रतिनिषेधति “यज्यायोऽवद्येद्रोपयेत्
तद्यज्ञस्य” इति । अधिकभागावदाने यज्ञस्य तदङ्गं रोपयेत्
यज्ञप्रयोगे भ्रान्तिं जनयेदित्यर्थः । इद्रेण कृतो योऽयं पुरो-
डाशस्य वेधस्तस्मादेव वेधदेशात् इद्रमच प्राग्निचभागावदानं
प्रतीयते च । विस्यष्टमयमर्थः आख्यानरे आस्मायते ‘अज्या-
यो यवमाचादायाधात् कृत्यतामिदं । मा रूहपाम यज्ञस्य
शुद्धं खिष्टमिदं इविः’ इति । उपस्यरणादिचतुरवदान-
निन्दापुरःसरं सकृदवदानाभिचारणे विधत्ते “यदुप च

कृषीयादभि च चारयेदुभयतःसःश्याधि कुर्याद्वदाद्याभि-
 चारयति द्विः सम्यद्यते द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” इति ।
 यद्यवदानात् पूर्वमुपस्तरणं पश्चात्त्राभिघारणं कुर्यात् तदा-
 नीमुपात्तस्य पुरोडाशस्योभयोः पार्श्वयोः संश्याधि कुर्यात्
 सम्यक् श्याधि उष्कूनत्वरूपे रोगविघ्नेषो यस्याङ्गस्य तदङ्गं सं-
 श्याधि । सकृदवदानाभिघारणाभ्यां द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठा
 भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘अयोणाहवनीयं ब्राह्मणे प्राञ्चिकं
 परिहरति’ इति, तदेतद्विधत्ते “यत् तिरस्त्रीनमतिहरेदनाभि-
 विद्धं यज्ञस्याभिविधेदयोष परिहरति तीर्थेनैव परिहरति”
 इति । | वेदेरुत्तरत स्थितोऽध्वर्युर्वेदिमध्यस्थिते पुरोडाशे
 प्राञ्चिकभागमवदाद्याहवनीयस्य दक्षिणभागे स्थिताय ब्रह्मणे
 वेदेरुपरि हस्तं प्रसार्य तिरस्त्रीनं यथा भवति तथा यदि
 दद्यात् तदानो यज्ञस्य यदङ्गं हृद्रेणानभिविद्धं तदप्यभिविद्धं
 भवेत् । तस्मादुत्तरस्तां दिग्भवस्थितोऽध्वर्युः प्राञ्चुखो गत्वा-
 ऽऽहवनीयस्यायोषेण देशेन ब्रह्मसमीपं प्राप्य तस्मै भागं परि-
 हरति परितो नयति सम्यग्दद्यादित्यर्थः । तथा सति
 तीर्थेनैव नद्यवतरणसदृशेनैव मार्गेषैवान्तवान् भवति । अत्र
 सूत्रकारेण ‘प्राञ्चिकमवदीयमानं प्रेचते’ इत्युपक्रम्यैतदुक्तं
 ‘सूर्यस्य ता चक्षुषा प्रतिपश्चामीत्याङ्घ्रिचमाणं सावित्रेण प्र-
 तिगृह्णात्कृष्टेनोपमध्यमया चाङ्गुल्यादायाग्नेस्त्रास्येन प्राञ्चामि
 ब्राह्मणस्योदरेण हृदस्यतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य ता जठरे सादचामी-
 त्पसंश्लेत्याभिविरति’ इति । असंश्लेत्य दग्नौरचूर्णीकृत्य । तत्र

दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य विनियोगं प्रकरोति “तत् पूष्ये पर्यहरन्
 तत् पूषा प्राश्व दतोऽहसत् तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽद-
 न्तको हि तं देवा अन्नवन् वि वा अथमार्थप्राश्निचियो वा
 अथमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहरन्तोऽबिभेदुहस्यतिरित्यं वाव
 स्य आर्तिमारिष्यतीति” इति । पुरा कदाचिद्देवास्तत् प्राश्निचं
 पूष्ये समर्पयन् स च पूषा मन्त्रमन्तरेण तस्य प्राश्निचस्य
 दन्तैर्बलाद्दंशनं कृत्वा *प्राश्व तदन्नं दंशनेनोपपाद्य तेन
 स्वकीयान्* दन्तान् पातितवान् । यस्मादेवं तस्मात् पूष्यः
 सर्वत्र चरोः पिष्टमेव भागं कुर्यात् । ततो देवास्तं दन्तहीनं
 पूषणमुद्दिश्य परस्परमन्नवन् अयं पूषा व्याधिं सन्टङ्कितो
 ऽभूत् यस्मात् तस्मादयं प्राश्निचानर्होऽभूदिति विचार्य तत्
 प्राश्निचं बृहस्पतये समर्पयन् । स बृहस्पतिर्मनस्त्रेवमबिभेत्, यथा
 पूषा प्राश्निचं प्राश्वार्तिमगमदित्यमन्योऽपि यः प्राश्नाति स
 आर्तिमारिष्यति गमिष्यतीति । अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति “स
 एतं मन्त्रमपश्यत् सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्यब्रवीन् हि
 सूर्यस्य चक्षुः किञ्चन हिनस्ति” इति । मनुष्यचक्षुः केनापि
 रोगेण हिंसितं भवति । आरोग्यप्रदस्य सूर्यस्य चक्षुः न केनापि
 हिंस्यते, तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यर्थः । अथ प्रतिग्रहमन्त्र-
 मुत्पादयति “सोऽबिभेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हिंसिष्यतीति देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीत्य-
 ब्रवीत् सवित्प्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा देवताभिः प्रत्यगृह्णात्” इति ।

* प्राश्व तेन दंशनेनोपभूतेन स्वकीयान् । इति तै० ।

ब्रह्मणा मन्त्रेषु देवताभिरग्निनादिभिस्त्रादृशः प्रतिघटो न
 हि नस्ति । तस्मात् तेन मन्त्रेषु प्रतिगृहीयात् । अथ प्राञ्जन-
 मन्त्रस्य भागचयं क्रमेणोत्पादयति “सोऽग्निभेत् प्राञ्जन्तं मा
 हिःसिध्यतीत्यग्नेस्वास्तेन प्राञ्जामीत्यब्रवीन्न ह्यग्नेरासं किञ्चन
 हि नस्ति सोऽग्निभेत् प्राञ्जितं मा हिःसिध्यतीति ब्राह्मणस्यो-
 दरेणेत्यब्रवीन्न हि ब्राह्मणस्योदरं किञ्चन हि नस्ति बृहस्पते-
 र्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठः” इति । प्रौढमरणं दहतोऽपि
 दावाग्नेर्मुखमासं शुष्ककाष्ठकण्टकादिना केनापि न हिंस्यते ।
 आद्वादौ परासं भुञ्जानस्यापि ब्राह्मणस्योदरं केनापि प्रत्यवा-
 येन न हिंसितं भवति । यस्मात् बृहस्पतिर्ब्रह्मिष्ठो मन्त्रवि-
 त्तमः, तस्माद्बृहस्पतेर्ब्रह्मणा इत्येतदपि मन्त्रभागं पठेत् ।
 यदुक्तं सूत्रकारेण ‘इन्द्रस्य त्वा जठरे सादधामीति नाभि-
 देवमभिमृशति वाङ्म आसन्निति यथा लिङ्गमङ्गानि’ इति ।
 तदेतदभिमर्शनं त्रिरोमार्जनपूर्वकं विधत्ते “अथ वा एतस्मात्
 प्राणाः क्रामन्ति यः प्राञ्जितं प्राञ्जात्यङ्गिर्मार्जयित्वा प्राणा-
 न्त्समृशतेऽमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्नान-
 मुपहृयते” इति ।

अथ मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

इडाद्यर्थस्य नाग्नेऽन्यः श्लेषाद्वाद्यो न वायिमः ।

श्लेषसत्त्वात् श्लेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ॥

इडाभक्षणार्थं प्राञ्जितभक्षणार्थं वाऽवक्तं यदि नश्येत् तदा
 श्लेषस्य सद्भावात् तस्माच्छ्लेषात् पुनरवदेयमिति चेत् । न, तस्य

शेषस्यान्यथाप्रतिपत्त्या श्रुत्युवाककालीनभक्षरूपथावबद्धत्वात् ।
तस्मादवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं लुप्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वान्यभक्षणं ।

इडायाः परिसङ्घातात् स्वाम्यप्राप्तौ ततोऽन्तिमः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये प्राग्निचादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्वि-
ग्भ्योऽन्यैः कार्यं । कुतः, ऋत्विजां परिसङ्घातत्वात् । ऋत्विजां
कर्मकरत्वादेव भक्षप्राप्तौ सत्यां पुनरप्येवमाश्चायते 'यजमान-
पञ्चमा इडां भक्षयन्ति' इति तदेतत् पुनराश्नातं परिसङ्घातं,
यजमानसहिता ऋत्विजः प्राग्निचादिकं न भक्षयेयुरित्यर्थः ।
तस्मादृत्विग्भ्योऽन्येषां प्राग्निचादिभक्षणमिति चेत् । मैवं, यज-
मानस्य कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते ।
तस्मादपरिसङ्घातत्वादृत्विजामेव प्राग्निचादिभक्षणं ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विहतावुत ।

इष्टिप्रकरणादेव प्रकृताविति युज्यते ॥

सन्तर्दनादिवदाद्यादिहृतौ पूषसम्भवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽद-
न्तकोऽि' इति । तत्र दन्तरहितस्य पूषः पिष्टभागत्वं सन्तर्द-
नाद्यधिकरणन्यायेन प्रकरणादुच्छ्रितया विहृतिगामोत्यवगम्यते ।
तथाप्युत्तराधिकरणेषु तस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रसूयते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

श्रौ पशौ पुरोडाशे शरावेवोत पेषणं ।

विशेषाद्ग्रंथादेतत् सर्वेष्वपि विधीयते ॥

प्राप्तत्वात् पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेष्येषु शरावेव हि पेषणं ।

पौष्णं च हं निर्वपेदिति च हं विहितः । पौष्णं श्याममास-
भेताशकाम इति पशुविधिः । पशुमासश्च पुरोडाशं निर्व-
पतीत्येतद्योदकेन पौष्णपशौ प्राप्तं । तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः
पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्त-
पेषणं विषयोक्त्योच्यमानाः संश्रयपूर्वोत्तरपक्षाः स्पष्टाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

द्विदेवत्येऽपि किं पिंष्यादुत पूषैकदेवते ।

द्विदेवकेऽपि तत् पूष्णः सत्त्वात् पेषणभागिनः ॥

देवताविफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तस्मै भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत् ॥

राजसूये श्रूयते 'शोमापौष्णं च हं निर्वपेदैन्द्रापौष्णं च हं'
इति । तत्र द्विदेवके श्रौ पिष्टभागः पूष्णः सत्त्वात् पेषणं पू-
षार्थं कर्तव्यमिति चेत् । तत्रेदं वक्तव्यं । किं पेषणस्य देवता
प्रयोजिका किं वा यागः । नाद्यः । यागमन्तरेण केवलदेवता
फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति, पौष्णस्य यागस्य
पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे मन्तुं नार्हति ।
पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेत् । नैवं, भान-

ब्रह्मान्यथानुपपत्त्या यागस्य कस्यत्वात्। न हि देवतात्वम-
कारेण पिष्टद्रव्यभाक्तां सिध्यति सति च देवतात्वे द्रव्यदेव-
तयोर्खाभाद्यागः कस्यते। तस्मादेकदेवकथागस्य पेषणप्रयो-
जकत्वान्न द्विदेवके यागे पेषणमस्ति।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नीध आदधात्यग्निमुखानेवतूर्न् प्रीणाति स-
मिधमादधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो
समिद्धत्येव जुहोति परिधीन्त्सम्मार्ष्टिं पुनात्येवैना-
न्त्सहत्सहत् सम्मार्ष्टिं पराडिव च्येतर्हि यज्ञश्चतुः
सम्पद्यते चतुस्पादः पशवः पशूनेवावरुन्धे ब्रह्मन् प्र-
स्थास्याम इत्याहाच वा एतर्हि यज्ञः अत्रितः ॥ १ ॥

यच्च ब्रह्मा यच्चैव यज्ञः अत्रितस्तत एवैनमारभते य-
द्वस्तेन प्रमीवेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्णा शीर्षक्तिमानस्या-
द्यत्तूष्णीमासीताऽसम्प्रतो यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठेत्येव
द्रूयाद्वाचि वै यज्ञः अत्रितो यच्चैव यज्ञः अत्रितस्तत एवै-
न२ सम्प्रयच्छति देवसवितरेतत् ते प्र ॥ २ ॥

आहेत्याह प्रसृत्यै वृहस्पतिर्ब्रह्मोत्याह स हि ब्रह्मि-
 षुः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहीत्याह
 यज्ञाय यजमानायात्मने तेभ्य एवाशिषमाशास्तेऽनार्था
 आश्राव्याह देवान् यजेति ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा
 देवता अथ कतम एते देवा इति छन्दाःसीति ब्रूया-
 ज्ञायचीं चिष्टुभं ॥ ३ ॥

जगतीमित्यथो खल्वाहुर्ब्रह्मणा वै छन्दाःसीति
 तानेव तद्यजति देवानां वा इष्टा देवता आसन्नयामि-
 नीदज्वलत् तं देवा आहुतीभिरनूयाजेष्वन्विन्दन्
 यदनूयाजान् यजत्यग्निमेव तत्समिन्ध एतदुर्वै नामा-
 सुर आसीत् स एतर्हि यज्ञस्याशिषमवृक्तं यद्भूयादे-
 तत् ॥ ४ ॥

उ द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवासुरं यज्ञस्या-
 शिषं गमयेद्दिदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव ब्रूयाद्य-
 जमानमेव यज्ञस्याशिषं गमयत्याधीं सूक्तवाकमुत
 नमोवाकमित्याहेदमरात्स्मेति वावैतदाहोपश्रितो
 दिवः पृथिव्योरित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रित
 ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी ॥

॥ ५ ॥

स्तामित्याहाशिषमेवैतामाशास्ते यद्भूयात् सूपाव-
साना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्या-
द्यदा हि प्रमीयतेऽथेमामुपावस्यति सूपचरणा च
स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्वरीयसीमेवास्मै गव्यूतिमा-
शास्ते न प्रमायुको भवति तयैराविद्यग्निरिदं हवि-
रजुषतेत्याह या अयाक्ष्म ॥ ६ ॥

देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह यन्न निर्दि-
शेत् प्रतिवेशं यन्नस्याशीर्गच्छेदाशास्तेऽयं यजमानोऽसा-
वित्याह निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं गमयत्यायुराशास्ते
सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते सजात-
वनस्यामाशास्त इत्याह प्राणा वै सजाताः प्राणानेव ॥
॥ ७ ॥

नान्तरैति तद्ग्निर्येदेवो देवेभ्यो वनते वयमग्नेर्मा-
नुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं मनुष्येभ्य इति
वावैतदाहेह गतिर्वामस्येदञ्च नमो देवेभ्य इत्याह
याश्चैव देवता यजति याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो
नमस्करोत्यात्मनोऽनात्यै ॥ ८ ॥

श्रितस्ते प्र चिष्टुभमेतद्वावापृथिवी या अयाक्ष्म प्रा-
णानेव षट्चत्वारिंशच्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टमे स्पष्टमुदितमिडाप्राञ्चिभक्षणं ।

अनूयाजाः सूक्तवाका नवमे द्वयमोच्यते ॥

तत्रादौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विधत्ते “अग्नीध्र
आदधात्यग्निमुखानेवर्तन् प्रीणाति” इति । पौरोडाश्रिके तु
काण्डे अग्नीध्रे प्रथमायादधातीति भागप्रदानस्य प्राथम्यमुक्तं ।
तस्मादाग्नीध्रेष्वेधमानस्याग्नेर्मुखत्वं । तस्मिन्नेव काण्डे सकृदुप-
सौर्यं द्विरादधदुपसौर्यं द्विरभिचारयतीत्युक्तं षडवत्तविधानेन
सङ्ख्याषामान्यादृतुसम्बन्धः । तस्मादग्निमुखानामृत्तृणां प्रीतिः ।
षडुक्तं सूत्रकारेण ‘अनुज्ञातो ब्रह्मणाग्नीध्र आनुयाजिकीं समि-
धमादधात्येषा ते अग्ने समित्’ इति, तदेतद्विधत्ते “समिध-
मादधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो समिदत्येव जु-
होति” इति । अनूयाजा उत्तरा आहुतयस्तास्यास्तां समिधि
प्रतितिष्ठन्ति । किञ्च समिद्युक्त एवाग्नावनूयाजान् जुहोति ।
ज्ञोधनं विधत्ते “परिधीन्सम्भारिं पुनात्येवैनाम्” इति ।
पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तां वारयति “सकृत्सकृत् सम्भारिं पराङ्घ्रि-
व्येतर्हि यज्ञः” इति । योऽयमाधारयोर्मध्ये पूर्वोक्तः सम्भारगः
तस्य काले यज्ञः पराग्भूतो* न भवति, किन्तु प्रत्यग्भूतः
तत ऊर्ध्वं प्रधानयागानां प्रवर्तित्यमाणत्वात् । अनूयाजसमिध
ऊर्ध्वं सम्भारगकाले तु यज्ञः पराग्भूतस्तत ऊर्ध्वं प्रधानयागस्य

* पराभूत इति का० ।

कस्याप्यभावात् । अग्रेरपि सकृत् सन्मार्गमध्याहृत्यानेन सह परि-
 धिचयगतां सन्मार्गसङ्ख्यां प्रशंसति “चतुः सम्पद्यते चतुष्पादः
 पञ्चवः पशून्मेवावहन्धे” इति । अनुयाजार्थं गमिष्यतोऽध्वर्यो-
 र्ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापनमन्त्रमुत्पाद्य तस्य तात्पर्यं दर्शयति
 “ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इत्याहाच वा एतर्हि यज्ञः अितो यत्र
 ब्रह्मा यत्रैव यज्ञः अितस्तत एवैनमारभते” इति । यस्मिन्ना-
 हवनीयस्य दक्षिणे देशे ब्रह्मा वर्तते तत्रैवैतस्मिन् काले यज्ञ
 आश्रितस्तत्समीपे स्थित्वा होतव्यत्वात्, अतो ब्रह्मानुज्ञापनेन
 यज्ञो यस्मिन् देशे आश्रितस्तत एव देशाद्यज्ञमुपाहृतवान्*
 भवति । ब्रह्मणो वाचैवानुज्ञाप्रदानं विधत्ते “यद्भूस्तेन प्रमीवे-
 द्वेपनः स्याद्यच्छीर्णा शीर्षक्तिमान्त्स्याद्यत्तूष्णीमासीताऽसम्प्रत्तो
 यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै यज्ञः अितो यत्रैव यज्ञः
 अितस्तत एवैन५ सम्प्रयच्छति” इति । किमयं ब्रह्मा हस्ताप-
 सञ्चालनेनानुजानोते किंवा शिरश्चालनेनाथ वा तूष्णीमेवास्ते
 आहोस्वित् प्रतिष्ठेत्येतथा वाचा । नाद्यः, कल्पप्रसङ्गात् । यदि
 हस्तचालनेन प्रमीवेत् प्रेरयेत् तदा शरीरे वातादिजन्यः
 कश्चित् कल्परूपो रोग उत्पद्येत । शिरसाभ्यनुज्ञाने शीर्षक्तिमान्
 शिरोरोगवान् भवेत् । तूष्णीमवस्थाने यज्ञः सम्प्रत्तः सम्बक्-
 प्रवृत्तो न भवेत् । तस्मात् प्रतिष्ठेत्यनया वाचैवाभ्यनुज्ञानं
 परिश्रियते । तथा सति यज्ञस्य मन्त्ररूपायां वाचि अितत्वात्
 तद्योग्यादाश्रयाद्यज्ञं प्रयच्छति । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘ब्रह्मन्

* उपक्रान्तवान् इति का० ।

प्रस्त्रास्याम इत्युच्यमाने देवसवितरेतन्ने प्राह तत् प्र च सुव
 प्र च यज हृहस्यतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
 पाहीति आं प्रतिष्ठेति प्रसौति' इति, सोऽयं ब्राह्मन्तर आवातो
 मन्त्रस्तस्यायमर्थः । हे सवितर्देव यदेतत् प्रस्त्रास्याम इत्यनुज्ञा-
 पनं तदेतत् तवाध्वर्युः प्राह तस्मात् त्वं प्रसुव च प्रयज च । हृह-
 स्यतिरेवाच ब्रह्मा, हे हृहस्यते स त्वं यज्ञं पाहि, यज्ञपतिं मनुष्यं
 ब्रह्मरूपं मामपि पाहि, हे अध्वर्यो यत् त्वयोक्तं तदेतं तथास्तु
 अनूयाजान् यष्टुं प्रस्थानं कुर्विति । तस्मैतस्य ब्राह्मन्तरोक्तस्य
 मन्त्रस्य भागान् व्याचष्टे "देव सवितरेतत् ते प्राहेत्याह पसृत्यै
 हृहस्यतिर्ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं
 पाहि स मां पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायात्मने तेभ्य एवाग्नि-
 षमाशासोऽनार्यै" इति । यदुक्तं सूत्रकारेण "आपभृतं जुहामा-
 नीय जुहूपभृतावादाथ दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽप्येषाघारसन्नेदं
 प्रतीचस्त्रीननूयाजान् यजत्यात्रावमात्रावं प्रत्यात्राविते देवान्
 यजेति प्रथमं सम्प्रेष्यति यज यजेतीतरान्" इति । आत्रा-
 वणपूर्वकं प्रथमयागसम्प्रेषं विधत्ते "आत्राव्याह देवान् यजेति"
 इति । अथ पूर्वोत्तरपचाभ्यामनूयाजार्थं देवतासङ्गावं दर्शयति
 "ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता अथ कतम एते देवा इति
 ह्रन्दाः सीति ब्रूयाद्गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमित्यथो खल्वाङ्ग-
 र्नाह्वणा वै ह्रन्दाः सीति तानेव तद्यजति" इति । या देवता
 अग्निप्रजापत्यादयो यष्टव्यास्ताः सर्वाः पुरोडाशादिभिरे-
 वेष्टाः, अथ यान् देवान् यष्टुमयमध्वर्युः प्रयतते ते देवाः

कतमे, न खल्ववशिष्टाः केचिद्देवाः सन्ति इति पूर्वः पक्षः ।
 अत्र सिद्धान्तं 'हन्दांस्ववशिष्टानीत्युत्तरं ब्रूयात्, गायत्रीं चि-
 टुभं जगतीञ्च यदुमध्वर्यैर्यत्नः' इति । अपि चान्ये तत्र विशेष-
 समाह्वयः 'हन्दां ब्राह्मणैरध्येतव्यत्वाद्ब्राह्मणा, एव हन्दोरूपाः'
 इति । तस्माद्ब्राह्मणानेवाध्वर्युर्यजतीत्युत्तरं । ब्राह्मणजात्यभि-
 मानी घोऽग्निः स एवानूयाजदेवतेति तात्पर्यार्थः । अथा-
 नूयाजान् विधत्ते "देवानां वा इष्टा देवता आसन्नथाग्निर्नोद-
 ष्वसत् तं देवा आह्वतीभिरनूयाजेष्वन्वविन्दन् यदनूयाजान्
 यजत्यग्निमेव तत् समिन्धे" इति । पुरा कदाचिद्देवा यागं कृत-
 वन्तस्तथाग्निप्रजापत्यादयो यदा देवैरिष्टास्तदा तद्यागादूर्द्ध-
 माह्वत्याधारभूतोऽग्निः प्रज्वलितो नाभूत्, ततो देवा अनुया-
 जेषु प्रविश्य निखीनमग्निमन्विष्याद्भ्रतिभिर्बन्धवन्तः । तस्माद-
 नूयाजान् यजेत्, तेनाग्निमेव प्रज्वालितवान् भवति । एतेषां
 चानूयाजानां मन्त्रास्तदीये मन्त्रकाण्डे एवास्माताः "देवं
 बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराग्र५सः । वसुवने
 वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः खिष्टकृत् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः ।
 सत्यमन्माऽऽयजी होता । होतुर्होतुरायजीयान् । अग्ने यान्
 देवानयात् । या५ अपिप्रेः । ये ते होत्रे अमत्सत । ता५
 ससनुषी५ होत्रां देवङ्गमां । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं ।
 खिष्टकृत्वाग्ने होताभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि"
 (क्रा०का०३।प्र०५।अ०६) इति । देवं द्योतनशीलं बर्हि-
 र्नामकं यदग्निस्वरूपं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु, 'आज्यं वसुरूपं

यदेतद्ग्रावाधेयं तदेतद्भजतां । किमर्थं वसुवने धनस्य वननं
 भजनं वसुवन् तस्मै, यजमानस्य धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एवं
 नराग्रसनामकेऽप्यग्नौ योजयितव्यं । खिष्टकृत्नामकोऽग्निः
 सोऽयं सुद्रविष्ठा, शोभनधनः, मन्त्रो हर्षणशीलः, कवि-
 विद्वान्, सत्यमन्त्रा सत्यमननः, आयजो ब्राह्मीयथा मर्या-
 दया यष्टा, होता देवानामाह्वता । होतृर्होतुराचजीयान्
 लोके यो यो होता तस्मात् तस्मात् सर्वस्मादतिशयेन ब्रा-
 ह्मीयमर्यादानुष्ठानेन यष्टा । हे अग्ने ईदृशस्त्वं यान् देवा-
 नघाट् यष्टवानसि, यांस्य देवानपिप्रेः प्रीषितवानसि, ये च
 देवास्ते तव होत्रे होचकृत्ये अमत्सत यजनेऽमाद्यन् इष्टवन्तः,
 दिविस्थितेषु देवेषु ससनुषो हविर्दत्तवतीं देवङ्गमां देवानव-
 मच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञं एरथ
 आभिमुख्येन प्रापथ, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवतुष्टिकरीं होतृ-
 क्रियां त्वमनुतिष्ठेत्यर्थः । हे अग्ने त्वं खिष्टकृद्धोता चाभूः यदस्मा-
 भिरिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं तादृशो होमस्य कर्ताभूः, अतो
 नमोवाके यजमानस्य नमस्करोक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य
 सन्नजनाथ वसुधेयस्य वोहि, अग्रावाधीयमानमिदमाव्यकूपं
 द्रव्यं भक्षय । तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः साध्या अनूयाजाः
 प्रपञ्चिताः । अथ प्रस्तरप्रहरणाङ्गभूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः ।
 सूक्तवाकस्यानूयाजानन्तरभावित्वं बोधायनेन दर्शितं 'अनूया-
 जानां प्रथमं यजति देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेलिति देवो
 वराग्रसो वसुवने वसुधेयस्य वेलिति द्वितीयं देवो अग्निः खि-

दृष्टदिति दृतीयमनवानमनूयाजान् यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे*
 वामत्सतेति व्यनिति यदा जानाति सूक्तवाकाननूक्ताऽनुब्रूहीति
 तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं द्यावापृथिवीति प्रतिपद्य' इति । सोऽयं
 सूक्तवाकस्य प्रथमो भागो मन्त्रकाण्डे एवमाज्ञातः "इदं
 द्यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्भं सूक्तवाकं । उत नमोवाकं ।
 अथ्यास सूक्तोऽथमग्ने । त्वष्ट सूक्तवानसि । उपश्रितो दिवः
 पृथिव्योः । शोमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तां ।
 ब्रह्मये जीरदानू । अचक्षू अप्रवेदे । उरुगव्यूती अभयं कृतौ ।
 दृष्टिद्यावा रीत्यापा । ब्रह्मवौ मयोभुवौ । ऊर्जस्वती च पय-
 स्वती च । स्रपचरणा च खधिचरणा च । तयोराविदि"
 (भा०का०१।प्र०६।अ०१०) इति । हे द्यावापृथिवी इदमीदृशं
 भद्रं कल्याणमस्माकमभूत् । कीदृशमिति तदुच्यते । ते वयं
 सूक्तवाकमार्भं, अद्भ्यासुरयं यजमानः, सम्बगनेन हविर्दत्तमि-
 त्यादिवाक्यानि सूक्तानि, तेषां सूक्तानां देवैर्मनुष्यैर्वा वचनं
 वाकसाद्यथा भवति तथा समृद्धिं गता स्मः । अथवा 'अग्निरिदं
 हविरजुषतावीवृधत मधो ज्यायोऽहृत' इत्यादीनि सूक्तानि
 तेषां वचनमच यथा भवति तथा वयमृद्धिं गताः । अपि च
 'नमो देवेभ्यः' इति उक्तिर्नमोवाकः, स यथा भवति तथा
 वयमृद्धिं प्राप्ताः । हे अग्ने त्वया सूक्तोऽथं, यजमानः समृद्धं
 हविर्दत्तवानित्येतादृशं सूक्तं वक्तव्यं, तेन वयमृथ्यास समृद्धिं
 प्राप्ता भूयासः । यस्मात् त्वं द्यावापृथिव्योरुपश्रितोऽवस्थितो

* इतदंशस्य ते० पु० असम्युर्भतयाऽसम्यग्भावो नापास्तः ।

ऽभूः सूक्तवागसि सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान तव सम्बन्धिन्यस्मिन् यज्ञे द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती रक्षणवत्यौ स्तां । कीदृशे शङ्कये सुखस्य प्रापयिष्यौ । जीरदानू वृष्ट्यादिदारेण जीवनप्रदाय्यौ । अचक्षू भयरहिते । अप्रवेदे अस्मदीयानां दोषाणामकथयिष्यौ । उरुगव्यूती प्रभूतदणोदकयुक्तत्वेन विसीर्णगोप्रचारेण अभयकृतौ, अस्मास्वभयस्य कर्त्रौ । वृष्टिद्यावा वृष्टेः प्रकाशयिष्यौ । रीत्यापा रीतेः सन्मार्गवृत्तिप्रकारस्य प्रापयिष्यौ । बभ्रुवौ रोगाद्यनिवृत्तान्तेः प्रापयिष्यौ । मयोभ्रुवौ अक्षपानादिसुखस्य प्रापयिष्यौ । युवयोर्मध्ये द्यौरियमूर्जस्वती वृष्टिरूपरसवती, पृथिवीयं पथस्वती दणोदकदारा वज्रस्योरादिपुक्ता । तथेयं द्यौः स्रपचरणा देवताधिवासस्नानत्वेन सुदूपचरितव्या । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखेनाग्रयितुं शक्या । तयोर्द्यावापृथिव्योराविदि आज्ञायां सत्यां अग्निरिदं चविरजुषतेत्यनेन वक्ष्यमाणेनाम्बयः । अस्य सूक्तवाकस्य प्रथमवाक्यं शाखान्तरेऽन्यथा पठितं 'एतदु द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इति, तदिदं दूषयित्वा स्वशाखापाठं प्रशंसति "एतदुर्वै नामासुर आसीत् स एतर्हि यज्ञस्याग्निषमवृक्तं यद्भूयादेतदु द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवासुरं यज्ञस्याग्निषं गमयेदिदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव भूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याग्निषं गमयति" इति । एतदुनामा कश्चिदसुर आसीत् स कस्यचिद्यज्ञे एतस्मिन् सूक्तवाककाले समागत्यायुराशास्ते सुप्रजास्वमाशास्ते इत्यादिकामाग्निषं यजमानसम्बन्धिनीं विनाश स्वसम्-

न्धिमीमकरोत् । तस्मादेतद् द्यावापृथिवीति यदि होता पठेत्
तदासुरस्यैवाग्नीःप्राप्तिः स्यात् । ततः शाखान्तरपाठं परि-
त्यज्येदं द्यावापृथिवी भद्रमित्येव पठेत्, तथा सति यजमान-
स्यैवाग्नीःप्राप्तिर्भवति । सूक्तवाकनमोवाकशब्दयोः क्रियाविश्ले-
षणत्वं दर्शयति “आर्भं सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्याहेदमरा-
त्स्मेति वावैतदाह” इति । इदं इयं यथा भवति तथा समृद्धिं
प्राप्ता इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते । यज्ञस्याग्निरूपेण पृथिव्यां फल-
रूपेण दिवि चाग्नित्वं प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति “उपश्रितो
दिवः पृथिव्योरित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रितः” इति ।
रक्षणवत्यौ सामित्येतादृग्गाग्नीरच विवक्षितेति दर्शयति “ओ-
मन्वतो तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी सामित्याहाग्नि-
षमेवैतामाशास्ते” इति । शाखान्तरपठितमवसानशब्दं दूषयि-
त्वा स्वपाठं प्रशंसति “यद्ब्रूयात् सूपावसाना च स्वध्ववसाना
चेति प्रमायुको यजमानः स्याद्यदा हि प्रमीयतेऽथेमामुपाव-
स्यति सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयादरीयसीमेवास्यै
गव्युतिमाशास्ते न प्रमायुको भवति” इति । यदा पुरुषो क्षियते
तदानां पर्यङ्कशयनादिपरित्यागेनेमां भूमिमुपेत्याऽवसानं ग-
च्छति तस्मात् तादृशस्यार्थस्य सूचके सूपावसानशब्दे प्रयुक्ते
सति मरणशीलो भवति । भूमिविषयकेण स्वधिचरणेतिशब्देन
वरीयसीमतिवङ्गलां गव्युतिं गोप्रचारभूमिं कामितवान्
भवति । सूक्तवाकस्य द्वितीयभागपाठस्तु “अग्निरिदं हविर-
जुषत । अवीदृधत महे ज्यायोऽद्यत । सोम इदं हविरजुषत ।

अवीवृधत महो व्यायोऽकृत । अग्निरिदं हविरजुषत । अवी-
 वृधत महो व्यायोऽकृत । प्रजापतिरिदं हविरजुषत । अवी-
 वृधत महो व्यायोऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतां ।
 अवीवृधेतां महो व्यायोऽकृतां । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषे-
 तां । अवीवृधेतां महो व्यायोऽकृतां । इन्द्र इदं हविरजु-
 षत । अवीवृधत महो व्यायोऽकृत । महेन्द्र इदं हविरजुषत ।
 अवीवृधत महो व्यायोऽकृत । देवा आञ्जया आञ्जमजुषन्त ।
 अवीवृधन्त महो व्यायोऽकृत । अग्निर्होत्रेषेदं हविरजुषत ।
 अवीवृधत महो व्यायोऽकृत” (ब्रा०) इति । आञ्जभागदेवो
 ऽयमग्निरदं हविरसेवत, सेविता च यजमानं वर्धितवान् तस्य
 च यजमानस्याधिकं तेजः कृतवान् । एवं सोमादिषु खिष्ट-
 कृद्ग्नियर्षन्तेषु योज्यं । देवताक्रमस्याचावाहननिगदवत् अवग-
 न्तव्यः । तत्र होत्रेण होमनिमित्तेन होमस्य खिष्टकृत्वं कर्तुमि-
 त्यर्थः । तस्मैतस्य मन्त्रकाष्ठाद्यातस्य सूक्तवाकमध्यभागस्य तात्पर्यं
 दर्शयति “तयोराविद्यग्निरिदं हविरजुषतेत्याह वा अयाञ्ज
 देवतासा अरीरधामेति वावैतदाह” इति । पूर्वमार्शं सूक्त-
 वाकमित्यनेन वयं वृद्धिं प्राप्ता इति सूक्तीशैवाभिवृद्धिरुक्ता ।
 इदानीमग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिभिर्देवताविषयाभिवृद्धि-
 र्हन्ते । या देवता वयमयाञ्ज वयमिष्टवन्तस्मा देवता अरी-
 रधाम यथा राञ्जन्तः समृद्धा भवन्ति तथाऽकार्शं इत्येतमे-
 चार्थमग्निरिदमित्यादिमन्त्रवाक्यं ब्रूते । सूक्तवाकस्य चरम-
 भाग एवमाद्यातः “अस्यामृधद्वोचार्था देवब्रुमार्था । आत्रासे

ऽयं यजमानोऽसौ । आचुरात्रासौ । सुप्रजास्त्रमात्रासौ । स-
जातवनस्यामात्रासौ । उत्तरां देवयज्यामात्रासौ । भूयो हवि-
ष्करणमात्रासौ । दिवं धामात्रासौ । विश्वं प्रियमात्रासौ ।
अग्नेन हविषात्रासौ । तदग्नात्तदुद्धात् । तदसौ देवा रा-
सन्तां । तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते । वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टञ्च
वीतञ्च । उभे च नो सावापृषिवो अ५ हसः स्यातां । इह
गतिर्वामस्येदञ्च । नमो देवेभ्यः” (त्रा०) इति । अस्यां सूक्तवाक-
पाठपूर्विकायां होत्रायां प्रस्तरप्रहरणरूपार्यां होमक्रियायां
देवपुत्रमार्यां देवान् प्राप्नुवत्यां सत्यामृधत् अग्नोतु यजमानः
समृद्धिं प्राप्नोतु । अथो विष्णुर्द्रादिर्ब्रह्मा यजमानः स्वस्वायुः
प्रार्थयते, सुप्रजास्त्रं प्रोभनापत्ययुक्तत्वं सजातवनस्यां समान-
जातीयैर्वननं सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति क्षुत्पत्तिमभिप्रेत्य
एतत् सजातवनस्येत्युच्यते । उत्तरा देवयज्या कासान्तरभाविनी
सेवामिष्टिः । भूयो हविष्करणं प्रभूतषोमयागादिरूपं । दिवं
धाम स्वर्गस्त्रानं, किं बद्धना विश्वं प्रियं यद्यत् तत्सर्वमात्मनः ।
अग्नेन हविषा प्रस्तरास्येन यजमानः यत् फलमात्रासौ तद-
ग्नात् तत्फलं भुङ्क्तां । तच्च फलमृध्यात् समृद्धमस्य भवतु ।
तत् सर्वमस्यै यजमानायाम्यादयो रासन्तां साधयन्तां । तत्
फलमग्निर्देवो देवेभ्यः सर्वेभ्य आनीय वनते यजमानं तद्गागिनं
करोति । वयञ्च होत्रादयो मानुषाः सन्नोऽग्नेः प्रसादात् सन्धा-
वितफलं मनुष्येभ्य आनयाम इति शेषः । किन्तु दैवं मानुषञ्च
फलमिति तदुच्यते । इष्टञ्च वीतञ्चेति । इष्टं यागनिमित्तं स्वर्ग-

साधनं पुष्पं यदस्ति तत् दैवं । वीतं अग्रनखाद्यादिरूपं यदस्ति तदेतन्मानुषं । किन्तु एते द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मान् हसः पापात् फलप्रतिबन्धकात् पातां रक्षतां । इहास्मिन् कर्मणि वामस्य कमनीयस्य धनस्य गतिः प्राप्तिरस्तु । इदञ्च हविर्देवैः स्वीक्रियतामिति शेषः । नमस्कारः सर्वेभ्यो देवेभ्यो ऽस्तु । मन्त्रगतेनासावितिपदेन यजमाननामनिर्देशो विवक्षित इत्येतद्दर्शयति “यज्ञ निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याग्नीर्गच्छेदाशास्तेऽयं यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं गमयति” इति । यद्यत्र न यजमानस्य नाम निर्दिशेत् यज्ञसम्बन्धिन्यायुरादिरूपा येयमाग्नीः सा प्रतिवेशं गच्छेत् यजमानप्रतिरूपकं यज्ञशालां प्रविष्टं पार्श्वस्थं यं कञ्चित् पुरुषं प्राप्नुयात् । असाविति नाम निर्दिशेत् यजमानमेव स्वर्गं प्रापयति । एतमेव नामनिर्देशमभिप्रेत्यान्यत्रास्मात् ‘यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात् तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्’ इति । आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मिन् वाक्ये यदाऽऽशासनीयं सङ्ग्रहरूपेण विवक्षितं तदेवायुरादिवाक्यैः प्रपञ्चितमित्येतद्दर्शयति “आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्याहाग्निषमेवैतामाशास्ते” इति । जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात् प्राणाः सजातशब्देन विवक्षिता इत्येतद्दर्शयति “सजातवनस्यामाशास्त इत्याह प्राणा वै सजाताः प्राणानेव नान्तरेति” इति । सजातशब्दाभिधेयैः प्राणैर्वनस्य सम्भजनस्य प्रार्थ्यमानत्वात् प्राणानामन्तरायं न करोति, एतैश्च प्राणैरितरेऽपि सेवका उपलक्षिताः । अतः पूर्वोक्तं मन्त्रव्याख्यान-

मविद्भुं । देवसकाशान्मनुष्यसकाशाश्च फलमग्नौ होतरि व्यव-
स्थितमित्येतादृशमभिप्रायं दर्शयति “तद्भिर्देवो देवेभ्यो वनते
वयमग्नेर्मानुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनते वयं मनुष्येभ्य इति
वावैतदाह” इति । दिव्या मानुषाश्च भागा विवक्षिता इत्यर्थः ।
इह कर्मणि हविर्भिरसत्कृता अपि देवा नमस्कारेण सत्कृता
भवन्तीत्येतद्दर्शयति “इह गतिर्वामस्येदञ्च नमो देवेभ्य इत्याह
याश्चैव देवता यजति याश्च न ताभ्य एवोभयोभ्यो नमस्क-
रोत्यात्मनोऽनार्त्तैः” इति । उभयविधदेवप्रसादात् स्वस्थार्तिर्न
भवेदिति ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

अनूयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाऽऽद्योऽनूयाजान्तरसाम्यतः ॥

स्विष्टकृत्त्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः ।

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्यप्रयाजवत् ॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्वयोऽनूयाजाः समाह्वताः, तत्र प्रथम-
द्वितीयानूयाजवत् तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वपक्षः ।
अस्ति प्रधानहोमनारिष्टहोमानन्तरभावी प्राग्निचादिभक्षणत्
प्राचीनः पुरोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्दोमः, सर्वेषां हविषा-
मुत्तरार्धात् सकृत्सकृत् स्विष्टकृतेऽवधतीत्यादिना तदभि-
धानात्, प्राग्निचादिभक्षणात्तरकालीनेष्व्याज्यद्रव्यकेष्वनूयाजेषु
तृतीये स्विष्टकृत्त्वगुणेन प्रत्यभिज्ञास्ति, देवोऽग्निः स्विष्टकृदिति
मन्त्रपाठात्, सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवतास्मरणसंस्कारे सत्यर्थवती

स्यात्, प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यं, किञ्च संस्कार-
पक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यादन्वयप्रयाजवदनयोऽनूयाजः स्यात् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

प्रक्षरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति काशधीः ।

अङ्गाङ्गिता वा स्यात् काशोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥

प्रहरेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वान्तदन्वयः ।

सम्याद्यो देवताद्वारा द्वितीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्वायते 'सूक्तवाकेन प्रक्षरं प्रहरति' इति ।
'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादिर्मन्त्रः सूक्तवाकः, तस्मिन् मन्त्रेऽग्निं
समोध्य 'त्वं सूक्तवागसि' इत्याजानात् । प्रक्षरो दर्शमष्टिसस्य
प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः, तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत् पदं कालं खच-
यति, होत्राऽस्मिन् मन्त्रे पश्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रक्षरं
प्रहरेत् । न तत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोगो ब्रह्मः, पूर्वोक्त-
प्रैषमन्त्रवदन्वयाभावात्, 'अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत
महो ज्वायोऽक्तत' इत्यादिकं मन्त्रे पश्यते, पुरोडाशमेवया
अतिवृद्धोऽग्निः स्वस्मिन् यत्रमाने वा तेजोवाङ्मयं हतवानिति
तस्यार्थः, न चामौ प्रक्षरप्रहरणेऽन्वेतुं ब्रह्म इति प्राप्ते ब्रूमः,
सूक्तवाकेनेतिद्वितीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते, न
चात्यन्तमन्वयाभावः, मन्त्रो ज्ञायं पूर्वमिष्टानन्व्यादिदेवाननु-
स्मारयति प्रक्षरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः, अतो देवताद्वारा
मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम
प्रक्षेपमात्रं न तु देवताद्देशेन प्रक्षेपः अजिधातोर्भवत्वात् ।

तथा सति देवतानां मन्त्रेऽभावात् तद्वारापि गान्धय इति चेत् । मैवं, देवतानां सङ्गावाद्मन्त्रादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्त-
वाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि प्रह-
रणेऽन्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशने दृष्टोऽर्थो
मन्त्रस्य सभ्येत, ततो देवताप्रकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य
यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराख्येवान्धयः ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितं ।

प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्यादिभ्य वा ।

समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता न हि ॥

दर्शपूर्णमासेर्देवाननुसृत्य विभज्यतां ।

आख्यां खिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निहस्यते ॥

पूर्वादाहते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया या-
ज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात्, ततः सर्वाऽपि प्रहरणाङ्ग-
मिति चेत् । न, खिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात्, तस्मिन्
मन्त्रे पूर्णमासदेवताज्ञानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते 'अग्नीषोमा-
विदꣳ हविरजुषेतां, अवीवृधेतां महेऽव्यायोऽक्रातां' इति ।
भागान्तरे तु दर्शदेवताज्ञानं 'इन्द्राग्नी इदꣳ हविरजुषेतां'
इति, 'इन्द्र इदं हविरजुषत' इति, 'महेन्द्र इदꣳ हविरजुषत'
इति च इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः । तथा
सति मन्त्रखिङ्गेन तत्तद्भागवान् तत्तत्काख्ये व्यवतिष्ठते । सूक्त-
वाकशब्दस्य भागे यौगिकः, सूक्तं वक्षीति तद्गुण्यत्तेः, यागकाले
तत्तन्मन्त्रेषु सम्यगुक्तं देवं वक्षीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन

व्याख्यातं 'अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह या अयाञ्च देवतास्ता
अरीरधामेति वावैतदाह' इति । अरीरधाम आराधितांस्तु-
ष्टान् कुर्मेत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा न हि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति प्रहरण-
करणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाह्वयते 'अयं
यजमानः आयुराग्नास्ते' इति । तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत्
सत्रेषु यजमानशब्दे नोहितव्य इति चेत् । न, वैषम्यात् ।
तथा हि सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः क्रियाप्रकाशकः
फलप्रकाशकश्चेति, पूर्वोदाहृतो मन्त्रः इडोपाह्वानक्रियाप्रका-
शकः, 'उपहृतः रथन्तरः सह पृथिव्या' इत्यनुवाके तदु-
पाह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् । 'इडोपहृता
उपहृतेडा उपो अस्माः इडाह्वयतां इडोपहृता उपहृ-
तेडा दैव्या अध्वर्यव उपहृताः' इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरु-
पाह्वानक्रियाया एव प्राधान्यावभासात्, तन्मध्ये पतितं त्वेक-
मेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिफलं गमयतीति न तस्य स्वार्थो
विवक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु प्रह-
रणक्रियां, 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्येतस्मिन्ननुवाके
सूक्तवाकमन्त्रे सर्वस्मिन्नपि फलावभासात्, 'अयं यजमान आयु-
राग्नास्ते सुप्रजास्वमाग्नास्ते सजातवनस्यामाशास्त उतरां देव-

यज्यामात्रास्त इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवाव-
भासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलं फलिनश्च सर्वे यजमानाः ।
ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु
सन्नेषूहनीयः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः ।

स्यान्नैवं फलनिर्देशात् फलेच्छास्थ्यां न युज्यते ॥

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिसूक्तवाको होत्रा पचते ।
तत्रैवं श्रूयते 'आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ आयुराशास्ते सुप्रजा-
स्वमाशास्ते' इत्यादिस्तत्र सूक्तवाकगतो योऽयं यजमानाशासन-
प्रतिपादको मन्त्रभागस्त्वस्त्रियज्ञे होता पठेन्न वेत्ति संग्रयः ।
अस्त्रियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गं, तस्य
नित्यत्वात् तस्मिन् विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रयुक्ततया
तद्भागपाठोऽपि स्यादिति पूर्वः पक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र
कर्मयोगेन स्वर्गस्य साध्यताप्रतीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः,
एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा
चास्थ्यां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

तत्रैवान्यचिन्तितं ।

मृतेः प्रागायुराग्नीर्ना स्याद्वा नो मृतिकामनात् ।

प्रागर्भवाञ्जीविनार्थमायुराशासनं भवेत् ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयमायुराशास्त इति भागो
यजमानविषयः, स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात् पूर्वं वर्ज-

नीयः, पठित्यो वेति संश्रयः । मुमूर्षीर्यजमानस्यायुर्निरपेक्षत्वे-
नार्थलोपाद्दर्जनीय इति पूर्वः पक्षः । आर्भवाख्यस्य पत्रमानस्य
सूत्र्यमानत्वं यजमानस्य मरणकालः, ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात्
पठनीयः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्ष्ययजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन् ते शंयुं बा-
र्हस्पत्यमब्रुवन्मिमं नो यज्ञः स्वगा कुर्वति सोऽब्रवी-
द्वरं वृणौ यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धानो यजाते सा मे
यज्ञस्याशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धानो
यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याशीर्घ्णत्येतन्म-
मेत्यब्रवीत् किं मे पूजायाः ॥ १ ॥

इति योऽपगुरातै शतेन यातयाद्यो निहनन्त सह-
स्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः पुस्क्य पाःसू-
न्तसङ्गुह्यात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजाना-
दिति तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न लो-
हितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति तच्छंयोरारवृणीमह
इत्याह यज्ञमेव तत् स्वगा करोति तत् ॥ २ ॥

शंयोरारुणीमह इत्याह शंयुमेव बार्हस्पत्यं भाग-
धेयेन समर्धयति गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्या-
हाशिषमेवैतामाशास्ते सोमं यजति रेत एव तद्धाति
त्वष्टारं यजति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति
देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वायामिं गृहपतिं यजति
प्रतिष्ठित्यै जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते ॥ ३ ॥

यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन पत्नीसंयाजा
अचमनूच्य पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजामित्वायार्थो
मिथुनत्वाय पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः पङ्क्तुदयनः पञ्च
प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुः
पञ्चमं पङ्क्तिमेवानु पुरयन्ति पङ्क्तिमनूद्यन्ति ॥ ४ ॥

प्रयाजाः करोति तत् क्रियते चयस्त्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अनूयाजाः सूक्तवाकव्याख्या नवम ईरिताः ।

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च वक्ष्यन्ते ।
तत्र शंयुवाकमन्त्रान् व्याख्यातुं प्रसूति 'देवा वै यज्ञस्य स्वगा-
कर्तारं नाविन्दन् ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्मिमं नो यज्ञं स्वगा

कुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृषे च देवा ब्राह्मणोऽक्रुद्धानो यजा-
 नै सा मे यज्ञस्याग्नीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोऽक्रुद्धानो
 यजते ग्रंथुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याग्नीगंच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत्
 किं मे प्रजाया इति योऽपगुरातै व्रतेन यातयाद्यो निह-
 नत् सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कथ पा५-
 सून्त्यङ्गुष्ठात् तावतः संवत्सरान् पिष्टलोकं न प्रजानादिति
 तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादे-
 तावता हैमसा भवति” इति । यस्मै देवाय यद्भुविर्विहितं तस्य
 हविषः साङ्कर्यमन्तरेण तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्विति
 वृहस्पतिपुत्रं ग्रंथुनामानं प्रति देवा अब्रुवन् । तदासौ ग्रंथुर-
 प्येवं चिन्तितवान् । एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन
 विधायकेन ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चित् स्वेच्छेयैव यजते
 यस्यान्यः अद्भारहितो यजते तयोर्हभयोर्यज्ञफलं ममास्त्विति
 वरस्तत आरभ्य तत् फलद्वयं ग्रंथुमेव प्राप्नोति । पुन-
 रपि ग्रंथुरेवमुवाच, तदेतदुभयं मम सस्यतं मदीयायाः
 पुत्रपौत्रादिरूपायाः प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा
 अपगोरणादिकर्तुर्यातना त्वत्पुत्राद्यधीना भवतु इति वरं द-
 त्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः, तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः
 करोति तं पुरुषं व्रतनिष्कदण्डेन यातयात् क्लेशयेत् । यो
 निहनत् ताडयेत् तं सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्रा-
 ह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन याहयति, लोहितं भूमौ पति-
 त्वा यावतः परमाणून् व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पिष्ट-

लोकां न प्राप्नोति किन्तु यमघातनामनुभवति तत् सर्वं त्वत्-
 प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाधिचेपादौ प्रत्य-
 वायोऽस्ति तस्मात् तन्न कुर्यात् । करणे चैतावता पूर्वाङ्गपापेन
 युक्तो भवति । यस्य शंयुवाकस्य व्याख्यानायायं प्रस्तावः कृतः
 तस्य शंयुवाकमन्त्रस्य विनियोगं बोधायन आह 'यदानुजा-
 नाति शंयोऽनुब्रूहीति तच्छंयुवाकमन्त्राह तच्छंयोरारवृणीमह
 इत्येतदनुवाकस्य' इति । स चानुवाको मन्त्रकाण्डे समाह्वतः
 "तच्छंयोरारवृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये ।
 दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्द्धं जिगातु भेषजं ।
 शं नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे" (भा०२।का०।५।प्र०।११।अ०)
 इति । तत् तादृशं प्रशस्तं फलं शंयोर्बार्हस्पत्यादारवृणीमहे
 प्रार्थयामहे । किं तत् फलमिति क्रमेणोच्यते । यज्ञाय गातुं
 यज्ञस्य देवान् प्रति गमनमारवृणीमहे । यज्ञपतये यजमा-
 नस्य गातुं देवान् प्रति गमनमारवृणीमहे । नोऽस्माकं दैवी
 स्वस्तिः देवनिमित्तं विघ्नोपशमनं मानुषेभ्यः स्वस्तिः विघ्नो-
 पशमनमस्तु । भेषजं सर्वपापानामौषधमिदं कर्म ऊर्द्धं जि-
 गातु अविघ्नेन समाप्तिं प्राप्नोतु । अस्मदीवाय द्विपदे मनुष्याय
 चतुष्पदे पशवे च शं सुखमस्तु । तस्मैतस्य मन्त्रस्य पाठं
 प्रशंसति "तच्छंयोरारवृणीमहे इत्याह यज्ञमेव तत् स्वगा क-
 रोति" इति । तत्रानेन मन्त्रपाठेन इमं यज्ञं तत्तद्देवानाम-
 साङ्कर्येष स्वगतं करोति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति
 "तच्छंयोरारवृणीमहे इत्याह शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन

समर्धयति” इति । मन्त्रपाठ एवास्य दातव्यो भागः त-
 न्नुष्टिहेतुत्वात् । आग्नीःपरत्वं मन्त्रभागस्य प्रशंसति “गातुं
 यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्याहाश्रिषमेवैतामात्रास्ते” इति ।
 अथ चतुरः पत्नीसंयाजान् विधत्ते “सोमं यजति रेत एव
 तद्दधाति त्वष्टारं यजति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि-
 करोति देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाग्निं गृहपतिं यजति
 प्रतिष्ठित्यै” इति । एतेषां चतुर्णां पत्नीसंयाजानां प्रत्येकं
 याज्यानुवाक्ये विधत्ते “जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाज्येन
 प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूय पत्नीसंयाजा-
 नामृचा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय” इति । प्रयाजानां
 पत्नीसंयाजानाञ्च तावद्द्रव्यकृतं वैषम्यं नास्ति, मन्त्रकृतमपि
 यदि न स्यात् तदानीमाख्यं भवति, तत्परिहाराय प्रयाजेषु
 यजुर्भिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा ऋग्भ्यां याज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः ।
 ते च याज्यानुवाक्ये क्रमेषु मन्त्रकाण्डे समाह्वाने । तद्दिनयोगं
 बोधायनो दर्शयति । ‘अथ पत्नीसंयाजानामाप्यायस्य सन्त
 इति सोम्यस्तेह त्वष्टारमयिथं तन्नसुरीयमीति त्वष्टुर्देवानां
 पत्नीरुत ग्ना विचन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनामग्निर्होता गृह-
 पतिः स राजा वधमु त्वा गृहपते जमानामिति गृहपतेः’
 इति । तत्र सोमस्य त्वष्टुस्त्रान्यत्राह्वानाणां मन्त्राणां प्रतीकान्या-
 ख्ययन्ते “आप्यायस्य सन्ते । इह त्वष्टारमयिथं तन्नसुरीयं”
 (त्रा०१का०।५ प्र०।१२अ०) इति । ‘आप्यायस्य समेतु ते’
 इत्येषा सोमस्य पुरोऽनुवाक्या । ‘सन्ते पयाऽऽसि’ इति सोमस्य

याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्या-
 स्यते । ‘इह लष्टारं’ इति लघुः पुरोऽनुवाक्या । ‘तन्नसुरीयं’
 इति याज्या । एतच्चोभयं तृतीयकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्या-
 ख्यास्यते । देवपत्नीनां पुरोऽनुवाक्यां दर्शयति “देवानां पत्नी-
 र्दशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पारि-
 र्थिवासो या अपामपि व्रते । ता नो देवीः सुहवाः शर्म
 चच्छत” (ब्रा०) इति । इन्द्राण्यादयो देवपत्न्यो याः सन्ति
 ता उन्नतीरस्मद्धितं कामयमाना अस्मानवन्तु रक्षन्तु परै-
 रापादितमरिष्टं वारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च तुजये अपत्याय
 वाजसातये द्रव्यलाभाय नोऽस्मान् प्रकर्षेण रक्षन्तु । न केवलं
 दिविस्थिता इन्द्राण्याद्याः किन्तु याः पार्थिवासः पृथिव्यां
 स्थिता देवपत्न्यः, या अप्यन्या अपां व्रते वृष्णुदकस्नानत्वेनोप-
 सृष्टितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते ता देव्यः सर्वाः सुहवाः सुखेनाह्नातुं
 शक्याः, यूयं नोऽस्माकं शर्म सुखं प्रयच्छत । तत्रैव याज्या-
 माह “उत ग्ना विद्यन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्राय्यश्विनी राट् ।
 आरोदसो वरुणानो शृणोतु । विद्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनां”
 (ब्रा०) इति । अपि च ग्नाः छन्दोदेवता गायत्र्यादयो देव-
 पत्न्यो विद्यन्तु इदं हविरअन्तु । ग्नाशब्दस्य छन्दोवाचिलं
 पञ्चमकाण्डे समाह्वानं ‘ग्नास्वेत्याह छन्दाः षि वै ग्नाः’ इति ।
 इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी, अग्नेः पत्नी अग्रायी, अश्विनोः पत्नी
 अश्विनी, राज्ञः सोमस्य पत्नी राट्, रुद्रस्य पत्नी रोदसी, वरु-
 षस्य पत्नी वरुणानो, एतासामेकैका विज्ञापनामस्मदीयामा-

ष्टुणोतु, जनीनामिन्द्राद्यादीनां य ष्टुः कालविशेषो भोज-
 नायोचितस्नास्त्रिन् काले विद्यन्तु अन्नन्तु । सोमत्वज्ञोः पुद्-
 षयोर्भुक्तवतोः सतोः पश्चाद्भुञ्जन्तामित्यर्थः । अग्नेर्गृहपतेः
 पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्निर्हीता गृहपतिः स राजा । विश्वा
 वेद जनिमा जातवेदाः । देवानामुत यो मर्त्यानां । यजिष्ठः
 स प्रयजतामृतावा” (ब्रा०) इति । अथमग्निर्देवानामाह्वाता
 गृहाणां पालकः स च राजा दीप्यमानस्वाद्ग्नो जातवेदा
 देवानां विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद, अपि च यो
 जातवेदा मर्त्यानां जन्मानि वेद स जातवेदाः, प्रयजतां प्रक-
 र्षेण यागं कुर्वतां मध्ये यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टृतमः । ष्टुतावा
 सत्यवान् । तत्रैव चाख्यामाह “वयमु त्वा गृहपते जनानां ।
 अग्ने अकर्म समिधा वृहन्तं । अस्यूरि षो गार्हपत्यानि सन्तु ।
 तिम्येन नस्तेजसा स॒ग्निशाधि” (ब्रा०) इति । हे गृहपते अग्ने ज-
 नानां मध्ये वयमेव त्वां समिधा समिन्धनेन वृहन्तमकर्म प्रौढं
 हतवन्तः, तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि
 नोऽस्माकमस्यूरि सन्तु अक्षीणानि भवन्तु । तिम्येन तीक्ष्णेन
 वैरिभिरप्रष्टब्धेण तेजसा त्वमस्मान् संग्निशाधि तीक्ष्णोक्वह
 निर्भयान् कुर्वित्यर्थः । मन्त्रकाण्डे पत्नीसंयाजयाज्यापुरोऽनुवा-
 क्यानामुपरिष्टादिडोपाह्वानमाख्यप्राञ्जनायाद्यातं । तस्य विनि-
 योगं बोधायनो दर्शयति ‘अत्रोत्तरामिडामुपह्वयते यथा
 समान्नातं’ इति । पाठस्तु “ उपह्वत॑ रथन्तर॑ सह पृथि-
 व्या । उप मा रथन्तर॑ सह पृथिव्या ह्वयतां । उपह्वतं वाम-

देव्यः सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यः सहान्तरिक्षेण ऋ-
 यतां । उपहृतं वृहत् सह दिवा । उप मा वृहत् सह दिवा
 ऋयतां । उपहृताः सप्तहोत्राः । उप मा सप्तहोत्रा ऋयतां ।
 उपहृता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभाऋयतां । उप-
 हृतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा ऋयतां । उपहृताः-
 इहो । इहोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्माः इडा ऋयतां ।
 इहोपहृता । उपहृतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्मा
 देवहृतमुपहृतं । देव्या अध्वर्यव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः ।
 य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं वर्ड्मान् । उपहृते द्यावा-
 पृथिवी । पूर्वजे अतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहृतेयं यज-
 माना । इन्द्राणी वा विधवा । अदितिरिव सुपुत्रा । उत्त-
 रक्षां देवयज्ञायामुपहृता । भृयसि हविष्करस्य उपहृता ।
 दिव्ये धामक्षुपहृता । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मि-
 क्षुपहृता । विश्वमस्याः प्रियमुपहृतं । विश्वस्य प्रियस्योपहृ-
 तस्योपहृता” (ब्रा०३का०।५ प्र०।१३अ०) इति । पूर्वोक्तमि-
 ङोपाङ्गानं यजमानार्थं, इदं पृथगर्थं, अत एव तत्र तत्र
 स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । ब्राह्मणे पत्नीसंयाजा आनुवाक्ये विधाये-
 ङोपाङ्गानमन्त्रस्य पूर्ववद्वाक्येयत्वात् असावचोपेक्षितः । अथ
 समिष्टयजुर्विधिमर्थवादेनोन्नयति “पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः
 पङ्क्तुदयनः पञ्च प्रयाजा इत्यन्ते सत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्ट-
 यजुः पञ्चमं पङ्क्तिमेवानुप्रयन्ति पङ्क्तिमनुष्यन्ति” इति ।
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरित्यन्यत्र श्रुतत्वाच्च पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्या

सह्यते । सेयं पक्विः प्राचये प्रारब्धे यस्य सोऽयं पक्विप्राचयो
 यागः । पक्विददधने समाप्तौ यस्य सोऽयं पञ्चदधनः । अत्र
 दध्नपूर्णमासेष्टौ प्रारब्धे पञ्च प्रयाजा इत्यन्ते समाप्तौ पत्नी-
 संयाजाश्चत्वारः समिष्टयजुः पञ्चमं । तथा सति पक्विमेव प्रा-
 रभन्ते पक्विमेव सन्वादयन्ति । तस्मात् समिष्टयजुर्जुष्टयादिति
 तात्पर्यार्थः । 'देवा गातुविदः' (वाज० सं० ८।२१) इत्ययं मन्त्र
 इष्टिसन्पूर्तिकारित्वात् समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आध्व-
 यंवकाष्ठे समास्तातो व्याख्यातश्च ॥

अत्र मोर्मासा । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं । अधि० १०।

विप्रायावगुरेत्तेति कत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्कृतुसाञ्जिघात् कत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपल्लयतां ॥

दध्नपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । 'यो ब्राह्मणायवागुरेत् तं ब्रतेन
 यातयान्तस्माद्ब्राह्मणाय वागुरेत्' इति । तत्र यथा पूर्वाधि-
 करणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रतावङ्गत्वं प्रकरणे-
 नावगम्यते एवमचापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य क्रतावश्रुतत्वादिति
 चेत् । मैवं, वैषम्यात् । पूर्वञ्च स्नात्प्रणयानधारेण मन्त्रोच्चा-
 रणफलं न सम्भवति । इह त्वगोरणे ब्रतसंबन्धरयातनामुप-
 न्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितं ।
 तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया *प्रकरणादपकर्षो युक्तः ॥

* प्रकरणादुत्कर्षो युक्त इति न्या० मा० वि० ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ॥ अधि०१५ ॥

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पञ्चावुत् ।

दर्शादौ तत् पशौ युक्तं जाघन्यासमवायतः ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवेति हि ।

नोत्कृष्ट्यं न संस्कार्यसाधनत्वान्तृतीयया ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति । जाघनी पशोः पुच्छं । पत्नीशब्देऽत्राहुतिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते । 'पञ्च प्रयाजा इव्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा देवपत्नीनां' इति । तत्र तृतीयाहुतौ देवतात्वात् तद्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते, जाघनी च पशौ समवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः, अतः प्रकरणादुत्कृष्ट्य पशौ निवेद्यनमिति प्राप्ते ब्रूमः । जाघनीशब्देन पशोर्भागे विधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावेऽपि *क्रयादिना सन्यादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वं, तृतीयया साधनत्वावगमात्, तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ययजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ • ॥

* क्रमादिनेति न्या० मा० वि० ।

युक्त्वा हि देवहृतमाः अश्वाः अग्ने रथीरिव ।
 निहोता पूर्यः सदः । उत नो देव देवाः अश्वावोचो
 विदुष्टरः । अद्विश्वा वार्या कृधि । त्वः ह यद्यविद्य स-
 हसः स्वनवाहुत । अृतावा यन्नियो भुवः । अयमग्निः
 सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणां ।
 तं नेमिमृभवो यथाऽऽनमस्व सङ्घतिभिर्नेदीयो यज्ञं ॥

॥ १ ॥

अङ्गिरः । तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्य-
 या । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिं । कमुषिदस्य सेनयाग्नेरपा-
 कचक्षसः । पणिङ्गेषु स्तरामहे । मा नो देवानां विशः
 प्रस्रातीरिवोक्षाः । कृशन्न हासुरघ्नियाः । मा नः सदस्य
 दूष्यः । परिदेषसे अःहतिः । ऊर्मिर्न नावमावधीत् ।
 नमस्ते अग्न ओजसे युणन्ति देव कृष्टयः । अमैः ॥ २ ॥

अमिषमर्दय । कुवित् सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेषिषो
 रयिं । उरुकदुरु शास्कृधि । मा नो अस्मिन्नहधने परा-
 वग्भारधृद्यथा । संवर्गः सः रयिं जय । अन्यमस्मद्भिया
 इयमग्ने सिषक्तु दृच्छुना । वधी नो अमवच्छवः । य-
 स्याजुषन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा । तं घेदुग्निर्दृधा-
 स्वति । परस्या अधि ॥ ३ ॥

संवतोऽवराः अभ्यातर । यथाहमस्मिताः अव ।
 विद्महि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुम्न-
 मीमहे । य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गे न वःसंगः ।
 अग्ने पुरो रुरोजिथ । सखायः सं वः सम्यच्चमिषः
 स्तोमश्चामये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नपत्रे सहस्व-
 ते । सःसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्थर्य आ । इडस्पदे
 समिध्यसे स नो वसून्याभर । प्रजापते स वेद सोमा-
 पूषणेमौ देवौ ॥ ४ ॥

यज्ञमरैरधिवृषन्नेकान्नविःशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपा-
 ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दधमे ब्रयवाकस्य पत्नीसंयाजकाः स्थिताः ।

या दर्शपूर्णमासाख्या सेष्टिरत्र समापिता ॥

अथैकादशे संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्रा अभिधीयन्ते । ननु सत्यं
 प्रपद्ये इत्यादिक एको होत्रकाण्डः । उभा वामिन्द्राग्नीत्यादि-
 रन्धानुवाकात्मकोऽपरः । तयोर्मध्ये युक्त्वा हीत्यनुवाको न स-
 माप्नातः । तत् कथमस्य होत्रत्वं समाख्येति, वदामः ।
 यथा तयोः काण्डयोर्याज्ञिकानां समाख्यया होत्रत्वं तथा-
 ऽस्याप्यनुवाकस्येति द्रष्टव्यं । अत एवापस्तम्ब आह । 'अग्रये संव-
 र्गाद्य पुरोडाशमष्टाकपालमित्युक्तं युक्त्वा हि देवहृतमान्

इति पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह नित्यथा परिदधाति कुवि-
 त्सु नो गविष्टथ इति याव्यानुवाक्ये, यस्याजुषद्विष्टा हि त इति
 मंथाज्ये' इति । नित्यथा आजुष्टोत्तदुवस्यतेत्यनयेत्यर्थः । तत्र
 प्रथमायाः सामिधेन्याः पाठस्तु "युष्वा हि देवहृतमाष्ट अश्वाष्ट
 अग्ने रथोरिव । नि होता पूर्यः सदः" इति । हे अग्ने त्वं देव-
 हृतमान् देवानामाह्लाहृतमान् देवान् योजय । द्विशब्दः
 प्रविष्टेऽस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः रथोरश्वानिवेति ।
 रथस्वामी यथाश्वान् योजयति तद्वत् । किञ्च त्वं पूर्यः पुरा-
 तनः । होता होमोत्पादको भूत्वा निषदः अस्मिन् यागस्थाने
 निषीद । अथ द्वितीया, "उत नो देव देवाष्ट अश्वावोषो
 विदुष्टरः । अद्विष्टा वार्या कृधि" इति । अपि च हे देवाग्ने त्वं
 विदुष्टरोऽतिशयेनास्मदभिप्रायं विद्वान् देवान् प्रत्यश्वा आ-
 भिमुख्येन गत्वा यजमानो हविर्दीक्षतीति वोषो ब्रूहि । विश्वा
 वार्या सर्वाणि वरणीयानि अस्मदभिप्रेतानि अत्कृधि अद्वे-
 यानि विश्वसनीयानि यथा भवन्ति तथा कुरु । अथ तृतीया,
 "त्वष्ट इ यद्यविष्ट्य सहस्रः सूनुवाज्जत । अतावा यज्ञियो
 भुवः" इति । हे यविष्ट्य युवतम हे सहस्रः सूनो बलस्य
 पुत्र, मयमब्रह्मोत्पन्नत्वाद्बलपुत्रत्वं । हे आज्जत देवानामाह्लातः
 त्वं ह त्वमेव, यत् यस्मात् अतावा सत्यवान् तस्माद्यज्ञियो भुवः
 यज्ञसाधनो भव । अथ चतुर्थी, "अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य
 ब्रतिनस्यतिः । मूर्धा कवी रथीणां" इति । अयमिध्यमानो-
 ऽग्निः सहस्रसङ्ख्याकस्य ब्रतसङ्ख्याकस्य च वाजस्यास्यस्य पतिः, अत

एव मूर्धा शिरोवदुन्नतः कविर्विद्वान् रथीणां धनानां
 दाता भवतु । अथ पञ्चमी “तं नेमिभवे यथा नमस्
 सङ्गतिभिः । नेदीयो यज्ञं अङ्गिरः” इति । हे अङ्गिरः
 अङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने समाना ऋतिर्देवानामाङ्गानं *येषामृत्विजां
 ते सङ्गतयज्ञैः सङ्गतिभिर्युक्तः तादृशं त्वं तं यज्ञमस्माकं ने-
 दीयः समीपं प्रति आनमस्व आनीय वशं कुरु । तत्र दृष्टान्तः
 सभवो यथा इति । यथा देवतच्छाणो रथचक्रस्य नेमिमा-
 नोय स्ववशत्वेन परिभ्राम्यमाणां कुर्वन्ति तदत् । अथ षष्ठी
 “तस्मै नूनमभियवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व
 सुष्टुतिं” इति । हे विरूप विविधरूपयुक्ताग्ने अभियवे सर्वतो
 द्योतमानाय वृष्णे काम्यानां वर्षयित्रे तस्मै यष्टव्याथ देवाय
 नित्यया वैदिकमन्त्ररूपया वाचा अस्माभिः क्रियमाणां
 सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं नूनं चोदस्व सर्वथा प्रेरय, तदये कथ-
 येत्यर्थः । अथ सप्तमी, “कमु ख्विदस्व सेनयाग्नेरपाकचक्षसः
 पणिं गोषु स्मरामहे” इति । पाकोऽस्यः चक्षो ज्ञानं, अपाकं
 चक्षो यस्यासावपाकचक्षाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सर्वं जानतोऽस्माग्नेः
 सेनया परिचारकजनेन सह गोषु गवादिद्रव्यविषये कमु पणिं
 स्मरामहे स्मिन्त् कं नाम व्यवहारमाच्छादयामः, एतदीयं
 परिचारकजनं वञ्चयित्वा न कोऽपि व्यवहारोऽस्माभिः कर्तुं
 शक्यते, तस्मात् सर्वमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म इत्यर्थः ।

* येषामृत्विजां तादृशोऽग्ने सङ्गतयज्ञैः सङ्गतिभिर्युक्तः इति
 पाठः का० मु० इये प्रामादिकः प्रतिभाति ।

अथाष्टमी “मा नो देवानां विश्वः प्रस्तातोरिवोक्षाः । छन्नश्च हा-
सुरप्रियाः” इति । देवानां सम्बन्धिनो विश्वः वाषिष्ठ्यकारिण्यः
प्रजा नोऽस्मान् *माहासुः नैव परित्यक्तवत्यः । का इव प्रस्ता-
तीः प्रक्षुता उक्षाः क्षीरादिप्रदानेन वासहतवः अग्निद्या इव ।
किमिव, छन्नं न अल्पवयस्कं वत्समिव । यथा क्षीरपूर्णक्षनयुक्ता
गावः त्रिशुं वत्सं न त्यजन्ति तददित्यर्थः । अथ नवमी “मा
नः सदस्य दूक्ष्यः परिदेषषो अहृतिः । ऊर्मिर्न नावमावधीत्”
इति । समस्य समानस्य दूक्ष्यो दुर्धियः परिदेषषः सर्वतो देषं कुर्वतः
अचोरंहतिरस्मासु कृतो द्रोहः नोऽस्मान् आसमन्तान्मावधीत् ।
कां केव, नावमूर्मिर्न । यथा नद्याङ्गच्छन्तीं नावमूर्मिर्न नाशय-
ति तदद्वैरिहृतो द्रोहोऽस्मान्मा विनाशयतु । सर्वशब्दपर्यायो
वाऽयं समशब्दः । सर्वस्य वैरिणो द्रोहो मा विनाशयतु । अथ
दशमी “नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव छष्टयः । अमैरमिच-
मर्दय” इति । हे देवाग्ने छष्टयो मनुष्यास्ते तवौजसे बलाय
नमो गृणन्ति नमस्कारवाचिनं शब्दं प्रयुञ्जते, यजमानादय-
स्त्वदीयं बलं नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अतस्त्वममिचमस्माकमपकारिणं
अर्दय मारय अमैः रोगादिभिः । एवं दश सामिधनीरुक्ता
पुरोऽनुवाक्यामाह “कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेषिषो रधिं ।
उरुहदुह णक्षधि” इति । हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं रधिं धनं
कुवित् बाहुस्थं यथा भवति तथा सुष्टु संवेषिषः सम्यग्व्याप्तिम-
करोः । किमर्थं गविष्टये, गोभिः सहितेष्टिर्मविष्टिस्तदर्थं । उरुहत्

* अहासुरिति का० पु० इये ।

प्रभृतकारो त्वं नोऽस्माकं कर्मफलं उह ह्यधि प्रभृतं कुह । अथ
 थाज्या “मा नो अस्मिन् महाधने परावर्गभारभृत्तथा ।
 संवर्गं सः रथिं जय” इति । नोऽस्मभ्यं त्वया दत्तोऽस्मिन्
 महाधने मा परावर्क् पराभवकारणं वर्जनं विनाश्रनं मा कुह ।
 तत्र दृष्टान्तः । भारभृत्तयेति, लोके यथा भारवाही बली-
 वदादिः द्रव्यादिकं न नाश्रयति तदत् । किञ्च संवर्गं संवृज्य
 *संवृज्य देवे धनरात्रौ पुनः पुनः समानीय रथिं जय प्रभृतं
 धनं सम्यक् प्रापय । तत्रैव विकल्पितां थाज्यामाह “अन्यम-
 स्मद्भिद्या इयमग्ने सिषक्तु दुष्कुना । वर्धा नो अमवच्छ्वः”
 इति । हे अग्ने इयं दुष्कुना रोगरूपा दारिद्र्यरूपाऽनेकरूपा
 वा पीडा अस्मदन्यमस्मन्नो व्यतिरिक्तं वैरिणं संबभ्रातु ।
 किमर्थं, भियै भीत्यर्थं । यथा पीडया वैरो भीतः पलायते
 तथा पीडां प्राप्नोतु । नोऽस्माकं श्रवो वर्धा वलं वर्धय । किं
 तत्, अमवत् । यस्य वैरिणाममो रोगो वर्धितः तदत् ।
 अथ स्त्रियुक्तपुरोऽनुवाक्या । “यस्याजुषस्रमस्त्रिनः शमीमदु-
 र्मुखस्य वा । तं चेदग्निर्वृधाऽवति” इति । दुष्टोऽङ्गविकलो मखा
 यज्ञो दुर्मुखः न विद्यते दुर्मुखो यस्य यजमानस्य सोऽयम-
 दुर्मुखः, सम्यगनुष्ठितयज्ञ इत्यर्थः, तस्य । नमस्त्रिनो भक्त्या
 नमस्कुर्वतो यस्य यजमानस्य शमीं सुखकरोमाहुतिमजुषद-
 ग्निरसेवत । अदुर्मुखस्य सम्यगनुष्ठायिनो वा यस्य यजमानस्य
 शमीमजुषत तं चेत् तन्तमेवोभयं नमस्कुर्वन्तं सम्यगनुतिष्ठन्तं

* संवृज्येति संवृज्येति एकस्मिन् पु० पाठः ।

वाऽयमग्निर्दृधा धनादिवर्धनेनावति रक्षति । तत्रैव विकल्पितां
पुरोऽनुवाक्यामाह “परस्या अधि संवतोऽवराष्ट्र अभ्यातर ।
अथाहमस्मि ताष्ट्र अव” इति । सम्यक् वसुते भजते यस्यां सा
क्रिया संवत्, परस्याः संवतोऽधि उत्कृष्टाया अस्या इष्टेर-
धिष्ठानं अवराण् निरुक्तान्यस्मान् अभ्यातर आभिमुख्येनागत्य
दुःखानि नाशय, येषु बन्धुष्वहमस्मि तान् बंधूनप्यारच । अथ
स्मिष्टकृतो थाज्यामाह “विद्या हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथा-
ऽवसः । अधा ते सुन्वमीमहे” इति । हे अग्ने यस्मात् पुरा
वयन्ते तवावसो रक्षणं विद्म ज्ञातवन्तः । कस्मेव, पितुर्यथा ।
श्लोके पुरा यथा पितुः पालनं जानन्ति तदत् । अधा तस्मात्
कारणात् ते सुन्वां ईमहे तथा सन्वादितं सुखं प्राप्तुमः ।
अथात्र तिष्ठ ऋच उपहोमार्थाः । तत्रेयं प्रथमा “य उद्य
इव ग्र्यंहा तिम्यष्टक्रे न वःसगः । अग्ने पुरो इरोजिथ” इति ।
हे अग्ने, यस्मिन् इव क्रूरो राजेव, ग्र्यंहा ग्र्यांषां हिंसकानां
हन्ता, तिम्यष्टक्रे न तीक्ष्णष्टक्रेण इव, वंसगे वंसानि गच्छ-
तीति वंसगः, दावाग्निरूपो भूत्वा वनेषु तिष्ठतीत्यर्थः । ता-
दृशस्त्वं पुरो इरोजिथ ब्रह्मूणां पुराणि भर्जितवानसि । अथ
द्वितीया “सखायः सं वः सम्यञ्मिषष्ट्र श्लोमञ्चाग्रये । वर्षिष्ठाव
चितीनामूर्जेनग्ने सहस्रते” इति । हे सखायः परस्परसख्य-
युक्ता ऋत्विग्यजमाना वा युष्माकं सम्यञ्चमीषं समीचीनम-
ष्यभीष्टार्थं सन्पादयन्तु । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः श्लेषोऽध्या-
इतः । यूयञ्चाग्रये श्लोमं श्लोचं सन्पादयन्तु । कीदृशायाग्रये

क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाथ । ऊर्जोऽनग्रे
 बलस्य गघायिणे विनाशनमकुर्वते । सदस्यते स्वयमतिशयेन
 बलवते । अथ द्वतीया “सू०समिद्युवसे वृषस्ये विश्वान्यर्थ
 आ । इडस्यदे समिध्यसे स नो वसून्वाभर” इति । हे
 वृषन् कामानां वर्षकाग्रे विश्वानि सर्वाणि फलानि सू०समित्
 सन्वाद्यैव युवसे यजमानेन मिश्रयसि । अर्थ आ ईश्वरत्वमा-
 गत्य इडस्यदे पृथिवीरूपाया वेद्याः स्वाने समिध्यसे सम्यक्
 ज्वाह्यसे स तादृशो महानुभावो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि
 सन्भर सम्यगाहृत्य प्रयच्छ । ‘यः प्रजाकामः स्यात् तस्मा एतं
 प्राजापत्यं गार्मुतं चहं निर्वपेत् । पशुकामः स्यात् तस्मा एत०
 सोमापौष्णं गार्मुतं चहं निर्वपेत्’ इत्यनयोर्थाज्यानुवाक्या-
 प्रतीकानि दर्शयति “प्रजापते स वेद सोमापूषणेमौ देवौ”
 इति । ‘प्रजापते न त्वदेतान्वन्यः’ इति प्रजार्थस्य हविषः पुरो-
 ऽनुवाक्या । सा च ‘सोमस्य त्विषिरस्ति’ इत्यनुवाके व्याख्याता ।
 ‘स वेद पुत्रः पितरं’ इत्येषा याज्या । सा च ‘हिरण्यगर्भ आपो-
 हयत्’ इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्याता । ‘पश्वर्थस्य हविषः सोमा-
 पूषणा जनना’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘इमौ देवौ जायमानौ’
 इति याज्या । एतदुभयं ‘अग्नाविष्णु महो’ इत्यस्मिन्ननुवाके
 व्याख्यातं ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

संवर्गेष्टौ सामिधेन्यो दक्ष तिस्रस्तु याज्यकाः ।

संथाज्यास्त्रिस्र उदिता उपहोमास्तथो मताः ॥

प्रजासवे इयं योज्यं गार्मुते प्रथमे भवेत् ।

सोमेमौ तद्द्वितीये स्रस्योर्विंशतिरीरिताः ॥ इति ।

अत्र मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयादे चिन्तितं ॥ अधि०६ ॥

वेदत्रयोक्तधर्माणां त्विग्भिः सकृत्तिस्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा ऽनियतिर्नानिरूपणात् ।

हैचत्वादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्रतः ॥

निर्वाधं चान्यवत् तच्च तेनात्र विनियोजकं ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो ये धर्मा अग्नेदे प्रोक्ताः, दोह-
ननिर्वापादयो यजुर्वेदे, आख्यस्रोत्रपृष्ठस्रोत्रादयः सामवेदे, *एत-
स्यैते धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वात् येन केनापि अलि-
जा यः कोऽपि धर्म इच्छया सकृच्छत इति चेन्नैवं । हैचमा-
ध्वर्यवमौद्गात्रमिति समाख्यानेनानियतिर्बोध्यते । न च समा-
ख्यानस्य बाधकं किञ्चित् पश्यामः । तस्मादबोधकत्ववाधित-
त्वयोरप्रामाण्यकरणयोरभावात् अतिस्त्रिङ्गादिपञ्चकवत् प्रमा-
ण्येन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
यकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

* तत्रास्यैते इति न्या० मा० वि० ।

उ॒श॒न्त॑स्त्वा ह॒वाम॑ह उ॒श॒न्तः॑ स॒मि॒धी॒महि॑ । उ॒श॒-
 द्नु॒श॒त॑ आ॒व॒ह॒ पि॒तृ॒न् ह॒वि॒षे॒ अ॒त्त॑वे । त्व॒ः सो॒म॒ प्र॒चि॒-
 कितो॑ म॒नी॒षा त्व॒ः र॒जि॒ष्ठ॒म॒नु॒नेषि॑ प॒न्यां । तव॑ प्र॒णी॒-
 ती पि॒तरों॑ न इ॒न्दो दे॒वेषु॑ रत्न॒म॒भ॒जन्त॑ धी॒राः । त्वया॑
 हि नः॑ पि॒तरः॑ सो॒म॒ पूर्वे॑ क॒र्मा॒णि च॒क्रुः॑ प॒व॒मान॑
 धी॒राः । व॒न्वन्न॑वा॒तः परि॒धी॒ः र॒पो॒र्णु॑ वी॒रे॒भि॒र॒श्वैर्म॑घ॒वा
 भव ॥ १ ॥

नः । त्वः सोम पि॒तृ॒भिः सं॒वि॒दा॒नोऽनु॑ द्यावा॒पृ॒-
 थि॒वी आ॒त॑त॒न्य । तस्मै॑ त इ॒न्दो ह॒वि॒षा वि॒धेम॑ व॒यः
 स्याम॑ प॒त॒यो र॒यी॒णां । अ॒ग्नि॒घा॒त्ताः पि॒तर॑ ए॒ह ग॑च्छ॒त
 स॒दः स॒दः स॒द॑त सु॒प्र॒णी॒तयः॑ । अ॒त्ता ह॒वी॒षि प्र॑य॒तानि॑ ॥ १ ॥
 ब॒र्हि॒ष्य॒या र॒यिः॑ स॒र्वी॒रं द॑धा॒तन॑ । ब॒र्हि॒ष॒दः पि॒तर॑
 ऊ॒त्य॒र्वा॒गि॒मा वो॑ ह॒व्या च॑क्ष॒मा जु॑ष॒ध्वं । त आ॒ग॒ता॒व॒सा
 श॒न्त॑मे॒ना॒था॒स्र॒भ्यं ॥ २ ॥

शं॒यो॒र॒र॒पो द॑धा॒त । आ॒हं पि॒तृ॒न् सु॒वि॒द॒चाः॑ अ॒-
 वि॒त्सि॒ न॒पा॒तश्च॑ वि॒क्र॒म॒णश्च॑ वि॒ष्णोः॑ । ब॒र्हि॒ष॒दो ये स्व॒-
 ध॒या सु॒त॒स्य॑ भ॒जन्तु॑ पि॒त्वस्त॑ इ॒हा॒ग॒मि॒ष्ठः । उ॒प॒हृ॒ताः
 पि॒तरः॑ सो॒म्या॒सो ब॒र्हि॒ष्येषु॑ नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ । त आ॒ग॒-
 म॒न्तु॑ त इ॒ह अ॒व॒न्व॒धि॒व्रु॒वन्तु॑ ते अ॒व॒न्व॒स्मान् । उ॒दी॒र॒ता-

मवर उ॒त्परा॑स उ॒न्मध्य॑माः पि॒तरः॑ सो॒म्यासः॑ । असुं ॥

॥ ३ ॥

य ई॒युर॑ वृ॒का ऋ॒त॒श्चास्ते॑ नोऽव॒न्तु पि॒तरो॑ ह॒वेषु॑ । इ॒दं
पि॒तृभ्यो॑ नमो॑ अ॒स्त्वद्य॑ ये पूर्॒वासो॑ य उ॒परा॑स ई॒युः । ये
पा॒थि॒वे र॒ज॒स्यानि॑षत्ता॒ ये वा नू॒नः* सु॒वृजि॑नासु वि॒ष्टु ।
अ॒धा यथा॑ नः पि॒तरः॑ परा॑सः प्र॒त्वासो॑ अ॒ग्न ऋ॒तमा॑शु॒
षाणाः॑ । शु॒चीद॑य॒न्दीधि॑तिमु॒क्थशा॑सः । क्षा॒माभि॑न्दन्तो
अ॒रु॒णीर॑प॒त्रन् । यद॑ग्ने ॥ ४ ॥

क॒थ्यवा॑हन॒न पि॒तृन् य॒क्ष्यता॑वृ॒धः । प्र च॑ ह॒व्यानि॑ व॒
क्ष्य॑सि दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॑ आ । त्वम॑ग्न ई॒डितो॑ जा॒त॒
वे॒दोऽवा॑ढ॒ढव्या॑नि सुर॒भीषि॑ कृ॒त्वा । प्रा॒दाः पि॒तृभ्यः॑
स्व॒धया॑ ते अ॒श्व॒न्न॒द्वि त्वं दे॒व प्र॑य॒ता ह॒वीःषि॑ । मा॒त॒
ली क॒थ्यैर्य॑मो अ॒ङ्गि॒रोभि॑र्ह॒स्पति॑र्च॒कभि॑र्वावृ॒धानः॑ ।
याश्च॑ दे॒वा वा॑वृ॒धुर्ये॑ च॒ दे॒वान् स्वा॑हान्ये स्व॒धयान्ये॑
म॒दन्ति ॥ ५ ॥

इ॒मं य॑म प्र॒स्तर॑मा हि सी॒दाङ्गि॑रोभिः पि॒तृभिः॑ सं॒
वि॒दानः॑ । आ त्वा॒ मन्त्राः॑ क॒विश॑स्ता व॒हन्वे॒ना रा॑जन्

* सुवृजनास्त्रिति पदपाठे भाष्यसंगतः पाठः ।

† क्षाम भिन्दन्तः इति पदपाठे भाष्यानुगतः पाठः ।

हविषा मादयस्व । अङ्गिरोभिरागहि यज्ञियेभिर्यमं
 वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तः हुवे यः पिता तेऽस्मिन्
 यज्ञे बर्हिष्यानिषद्य । अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथ-
 र्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयः सुमती यज्ञिया-
 नामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

भवास्मभ्यमसुं यदग्ने मदन्ति सौमनसे एकञ्च ॥

समिधश्चक्षुषी प्रजापतिराज्यं देवस्य स्फ्यं ब्रह्मवादि-
 नोऽङ्गिरमेस्त्रयो मनुः पृथिव्या पशवोऽग्नीधे देवा वै
 युक्षीशन्तस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

समिधो याज्या तस्मान्नाभागः हितमन्वित्याह प्र-
 जा वा आहेत्याह युक्ष सप्ततिः ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीरस्तु । श्रीशिवार्पणमस्तु ॥

इति तैत्तिरियसंहितायां द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयकाण्डः सम्पूर्णः ॥

एकादशे तु कथितं संवर्गेष्यादि शौचकं । द्वादशे पितृय-
 ज्ञस्य हविषां शौचमुच्यते । कल्पः । 'एकां समिधेनां चिर-

न्वाहोऽन्नस्त्वा हवामह इत्येताम्' इति । पाठस्तु । "उन्नन्तस्त्वा
 हवामह उन्नन्तः समिधोमहि । उन्नन्तुन्नत आवह पितृन्
 हविषे अन्तवे" इति । हे अग्ने वयमुन्नन्तः पितृन् कामयमानाः
 त्वामाह्वयामः, पुनरपि पितृन् उन्नन्तस्त्वां समिधोमहि । त्वमपि
 काम्यमानः कामयमानस्य यजमानस्य पितृनावह वद । कि-
 मर्थं, हविषे अन्तवे हविर्भोक्तुं । कल्पः । 'हे पुरोऽनुवाक्ये
 अन्वाहर्षमुक्त्वा प्रणोत्यपरामुक्त्वा प्रणोति त्वं सोम प्रचि-
 कित इत्येता आम्नाता भवन्त्येका याज्या' इति । तत्र प्रथमां
 पुरोऽनुवाक्यामाह । "त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठ-
 मनुनेषि पन्थां । तव प्रणीतो पितरो न इन्दो देवेषु रत्नम-
 भजन्त धीराः' इति । हे सोम त्वं मनीषा मनीषया त्वदीय-
 या बुद्ध्या प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । किञ्च त्वं रजिष्ठं यम-
 लोकसंपूर्त्या रञ्जकं मार्गमनुनेषि अनुक्रमेव प्रापयसि । हे
 इन्दो तव प्रणीत्या परिचरणेन नोऽस्माकं पितरो देवेषु मध्ये
 स्थित्वा धीराः सन्तो रत्नं रमणीयं हविरभजन्त । द्वितीयां पु-
 रोऽनुवाक्यामाह । "त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वं कर्माणि चक्रुः
 पवमान धीराः । वषट्पवातः परिधींरपोर्णुं वीरेभिरस्यैर्मघवा
 भव नः' इति । हे पवमान शोधक सोम हि यस्मान्नोऽस्माकं
 पूर्वं पितरस्त्वयाऽनुगृहीताः कर्माणि चक्रुः, परिस्मरन्तो जन्मानि
 धीरास्तिष्ठन्ति । त्वमप्यवातो वायुमनपेक्ष्य ज्वलनेनास्मदीयह-
 विर्वन्धन् संभञ्जयन् परिधीन् परिधिवत् सर्वतोऽवस्थितान्
 प्रतिबन्धकानपोर्णुं निराकुह । कैः साधनैः, वीरेभिर्व्यदुक्तुमस्यैः

ऽनुवाक्या द्याव्या चेत्युभयमाद्यातं, तच्च धे अग्निध्वान्ता इत्या-
दिकं कौकिल्यां वाचामण्यामाद्यातं, अतस्तत्रैव व्याख्यास्य-
ते । अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना इत्यस्य प्रथमां पुरोऽनुवाक्या-
माह । “बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो इव्या चक्रमा जुषध्वं ।
त आगतावसा ब्रन्तमेनाथास्यभ्यं ग्रंयोरररपो दधात” इति । ब-
र्हिषि यज्ञे षोदन्तीति बर्हिषदः, अत्रापि ये वै यज्वानः ते
पितरो बर्हिषदः इत्युक्त्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता
बर्हिषदः । तादृशा हे पितरः अर्वागर्वाचीनागामस्याकमूतो
रसा भवद्भिः कर्त्तव्येति शेषः । वो युष्मदर्धमिमा इव्या एतानि
हवीषि चक्रम, अतस्तानि जुषध्वमिति । ते हविर्जुष्टवन्तो यूयमव-
सा रक्षणेन ब्रन्तमेन सुखतमेनास्यानागत, तन्निमित्तमागच्छ-
तेत्यर्थः । *अथास्यभ्यम्यधममन्ते च ग्रं सुखं दुःखवियोगश्च अरपः
पापराहित्यश्च दधात दत्त । अथ तत्रैव द्वितीया पुरोऽनुवाक्या ।
“आहं पितृन् सुविदचाः अविस्ति नपातश्च विक्रमणश्च वि-
श्वोः । बर्हिषदो ये खधवा सुतस्य भजन्तु पितस्त इहान-
मिष्टाः” इति । आहं यजमानः सुविदचान् मदीयां भक्तिं
बुधु जानतः पितृनपि आऽविस्ति आभिमुख्येन सञ्चवानस्मि ।
विश्वोर्वापिनोऽस्य यज्ञस्य नपातं विनाग्नाभावं विक्रमणं वि-
श्वेषेण प्रवृत्तिं च सञ्चवानस्मि । ये पितरो बर्हिषदस्ये इहा-
च कर्मणि आगमिष्टा अतिशयेनागताः । आदरपूर्वकमागत्य
पितृः प्रीतिं भजन्तु प्राप्नुवन्तु । केन साधनेन, सुतस्य ख-

* अथास्यभ्यम्यधममन्ते चेति आदर्शं पु० पाठोऽसंगतः ।

धया सोमसमस्य हविषः स्वादुत्वेन । अथ तथैव याज्यामाह ।
 “उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । त
 आगमन्तु त इह शुवन्सधिभ्रुवन्तु ते अवन्सस्मान्” इति ।
 सोम्यासः सोम्याः अस्मदनुग्रहपराः पितरः । बर्हिष्येषु या-
 गार्हेषु ऋत्निकरेषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु
 उपहृता अस्माभिराहृतास्ते पितरः आगमन्तु आगच्छन्तु । आ-
 गत्य च इहास्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः श्रुवन्तु, श्रु-
 त्वा चाधिभ्रुवन्तु साधुरथं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । तत
 ईदृशाः पितरोऽस्मानवन्तु । अत्रैवोपहोमार्थास्तिस्रश्चक्षसासु
 प्रथमामाह । “उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः
 सोम्यासः । असुं य ईदुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो ह-
 वेषु” इति । त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति ।
 यथा विविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पिष्टत्वं प्राप्ता उत्तमाः ।
 स्मार्त्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । तथापि केचित् संस्कारैर्विकल्पा
 अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य ये अग्निदग्धा येऽग्निदग्धा इत्यादि-
 मन्त्रे आस्त्राताः तेऽप्यवरे निष्कृष्टाः । उदीरतां उत्तमं हविः
 प्राप्नुवन्तु । परासः उत्तमाः पितरः उदीरतां । मध्यमाः पित
 रस्योदीरतां । ते सर्वेऽप्यस्मिन् विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रह-
 पराः सन्तु । ये पितरः अटकाः टकवदरस्त्रसवदस्त्रासु हिंसा-
 मकुर्वन्तः, ऋतज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः, असुं अस्त्रात्-
 प्राणमीयुः रक्षितुं प्राप्ताः, ते पितरो हवेषु अस्मदीयाङ्गानेषु
 नोऽस्मानवन्तु । अथ द्वितीया । “इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वथ ये

पूर्वासो य उपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्थानिषत्ता ये वा नूनं
सुवृजिनासु विष्णु" इति । पूर्वासो यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्नाः
ज्येष्ठभाद्रपितृपितामहादयो ये ईयुः पिष्टलोकं प्राप्ताः । येऽप्यन्ये
उपरासः यजमानजननादुपर्युत्पन्नाः कनिष्ठभाद्रस्वपुत्रादय
ईयुः पिष्टलोकं प्राप्ताः । येऽप्यन्ये पार्थिवे पृथिवीसम्बन्धिनि रज-
सि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मण्यानीताः हविः स्वीकर्तुं मागत्योप-
विष्टाः, ये वा ये चान्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः बड्ढबन्धुरूपासु
विष्णु प्रजासु आनिषत्ताः आङ्गादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः ।
कीदृशीषु विष्णु सुवृजनासु, वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति
वृज्यं धनं, शोभनं वृज्यं यासान्ताः सुवृजनास्तादृशीषु
धनसमृद्ध्या आङ्गादिकर्मपरास्त्रित्यर्थः । तेभ्यः सर्वेभ्य उक्तेभ्यः
पिष्टभ्यः अस्मास्मिन् कर्मणि इदं नमोऽस्तु । अयमाहुतिप्रदान-
पूर्वको नमस्कारो भवतु । अथ तृतीया । "अथा यथा नः पितरः
परासः प्रजासो अग्न्यश्चतमाशुषाणाः । शुचीदयन्दीधिति-
मुख्यत्रासः क्षामाभिन्दन्तो अरुणीरपत्रन्" इति । हे अग्ने अध
अधस्तादतीते काले नोऽस्माकं पितरः अतमाशुषाणाः यज्ञ-
मश्रुवाणाः शुचीत् शुद्धमेव स्थानं यथा येन प्रकारेण आयन्-
प्राप्तवन्तः, दीधितिं दीप्यमानां पिष्टरूपां देवतां उक्थत्रासः
ब्रह्मैः शंसन्तो वयमपि तथैवोचमेव स्थानं प्राप्ताः स्म इति । की-
दृशाः पितरः, परासः अस्मत्त उत्कृष्टाः पिष्टपितामहादयः ।
प्रजासः पुरातनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किं च क्षाम
क्षयहेतुं स्वीकीयं क्षुद्रुपद्रवं भिन्दन्तः अग्नेन हविषा नाशयन्तः ।

अदृशीस्तेजोरूपास्ताः प्राथ्य अपन्नन् फलप्रतिबन्धकं पापम-
 पाकृष्वन् । *अस्मिन्निह पितृयज्ञकर्मणि । शास्त्रान्तरेऽन्यदपि ह-
 विर्दयं विहितं तदग्नये कव्यवाहनायैकं, यमायाङ्गिरस्वते पितृ-
 मते द्वितीयमिति । अत एव सूत्रकार आह । ‘अथैकेषां सो-
 माय पितृमत आख्यं पितृभ्यो बर्हिषज्ञः षट्कपालं पितृभ्यो-
 ऽग्निध्वातेभ्यो धानाः अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थं यमा-
 याङ्गिरस्वते पितृमते’ इति । तत्र कव्यवाहनस्य प्रथमां पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह । “यदग्ने कव्यवाहन पितृन् यक्ष्यतावृधः । प्र च
 हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यस्य पितृभ्य आ” इति । कथं वहतीति
 कव्यवाहनः पितृभ्योऽग्निः । अत एवान्यत्र श्रुतं । ‘चयो वा
 अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा
 असुराणाम्’ इति । कव्यस्यास्य हविषो वाहक हे अग्ने यत्
 यस्मात् कारणादृतावृधः यज्ञवर्धकान् पितृन् यच्चि यजसि
 तस्मादेव कारणात् त्वं देवेभ्यः पितृभ्यस्य हव्यानि प्रावक्ष्यसि
 पुनः पुनः प्रकर्षतः परमपि हविर्वहनं करिष्यसि । द्वितीयां
 पुरोऽनुवाक्यामाह । “त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाकृष्यानि
 सुरभीषि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अन्नञ्जि त्वं
 देव प्रयता हवींषि” इति । जातं सर्वे जगद्देदेति जातवेदाः,
 तथाविध हे अग्ने त्वमीडितो यजमानेन स्तुतः सन् तदी-

* ‘अस्मिन्’ इत्यस्येह पितृयज्ञकर्मणीति व्यः श्रावदनुमीयते किन्तु
 अस्मिन्नपि मूलेऽस्मिन्निति पदं नास्ति । केवलं भाष्यपदपाठविषयः ‘क्षा-
 माभिन्दन्तः’ इति पाठो दृश्यते । क्षामास्मिन् भिन्दन्त इति पाठस्येदभवि-
 व्यत् तदा पदपाठादिविरोधमपरिहाय सभाष्यमूलसंगतिरभविविध्यत् ।

यानि हव्यानि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वा अवाट् वहनं कृत-
वानसि, कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः, ते च पितरः स्त्रधया स्त्रधा-
कारेण प्रप्तं हव्यमन्नं अदन्तु । हे देव त्वमपि प्रयता प्रय-
त्नसम्पादितानि हवींष्यद्भिः भक्षय । अथ घाष्या । “मातस्त्रीक-
यैर्यमो अङ्गिरोभिर्हृहस्यति ऋक्भिर्वावृधानः । याऽस्य देवा
वावृधुर्यं च देवान् स्त्राहान्ये स्त्रधयान्ये मदन्ति” इति । मा-
तस्त्रिरिन्द्रस्य स्रुतस्रुदानिन्द्रो मातस्त्री, स च कव्यैः कव्यभाग्भिः
पितृभिः सह वावृधानो वर्धमानो भवति । यमस्याङ्गिरोभिः
पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । हृहस्यतिस्य ऋक्भिः
ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । तत्र देवा
यान् कव्यभागादीन् पितृन् वावृधुः वर्धयन्ति, ये च कव्य-
भागादयः पितरः इन्द्रादीन् देवान् वर्धयन्ति, तेषां मध्ये
इन्द्रादयः स्त्राहा मदन्ति स्त्राहाकारेण तृप्यन्ति । अन्ये पि-
तरः स्त्रधया स्त्रधाकारेण तृप्यन्ति । अथाङ्गिरस्त्रतो यमस्य
प्रथमां पुरोऽनुवाक्यामाह । “इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गि-
रोभिः पितृभिः संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविश्रस्ता वहन्वे-
ना राजन् हविषा मादयस्त्र” इति । हे यमाङ्गिरोभिरेत-
स्त्रामकैः पितृभिः संविदान ऐकमत्यं प्राप्तः इमं प्रस्तरं
प्रस्तीर्णं यज्ञविशेषमासीद आगत्योपविश । हि यस्मादुपविशसि
तस्मात् कविश्रस्ता विदद्भिः ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मन्त्रास्त्रामाव-
हन्तु । हे राजन् एनाऽनेन हविषा तुष्टो मादयस्त्र यजमानं
वर्धयस्त्र । अथ द्वितीयां पुरोऽनुवाक्यामाह । “अङ्गिरोभि-

रागहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तः ऊवे
 यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्यानिषद्य” इति । हे यम वैरूपैर्वि-
 विधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिर्यज्ञयोगैः अङ्गिरोभिः
 सह आगहि आगच्छ । आगत्य च इह मादयस्व यजमानं
 हर्षय । यस्ते तव पिता विवस्वानस्ति तं विवस्वन्तमस्मिन् यज्ञे
 ऊवे आह्वयामि । स च बर्हिष्यस्मिन् यज्ञे आनिषद्य आग-
 त्योपविश्य यजमानं हर्षयतु । अथ याज्यामाह । “अङ्गिर-
 सो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां
 वयः सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम” इति । अङ्गि-
 रोनामका अथर्वनामका भृगुनामकाश्च नोऽस्माकं पितरः नव-
 ग्वा अभिनवागमनयुक्ताः तदा तदा नूतनवत् प्रीतिजनका इत्य-
 र्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हन्ति सोम्याः, यज्ञियानां तेषां सुम-
 तौ अयुक्तयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च
 सौमनसे सौमनस्यकारणे भद्रे कल्याणे फले स्याम सर्वदा
 तिष्ठेम ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

उग्रन्तः सामिधेन्येका पितृयज्ञे महत्यसौ ।

त्वं सोमेत्यनुवाक्ये द्वे पितृमन्त्रामके तथा ॥

त्वं याज्याग्निष्वेति मन्थेऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।

बर्हिर्द्वे अनुवाक्ये तु याज्येका बर्हिषद्यज्ञौ ॥

उपहोमा उदीरेति त्रयस्तत्रययागके ।

कथवाहनयागे तु यदग्ने तिस्र ईरिताः ॥

पुरोऽनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्ययागके ।
 इमं पुरोऽनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्ववक्ष्यता ।
 अन्तिमे ह्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये द्विती-
 यकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 बुक्कभूपाख्यसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे
 षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

ॐ तत्सत् ॐ ॥